

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Γεωργία Παπανδρέου

*Διδακτική προσέγγιση
επίμαχων και τραυματικών
ιστορικών γεγονότων:
η περίπτωση της Σφαγής του
Διστόμου*

Διδακτορική Διατριβή

Ρόδος 2013

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Γιώργος Κόκκινος, Καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου

Δημήτρης Μαυροσκούφης, Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Αναστασία Τσαμπάρλη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου

Μέλη Επιτροπής Υποστήριξης

Αντρέας Ανδρέου, Καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας

Πολυμέρης Βόγλης, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Παναγιώτης Κιμουρτζής, Αναπληρωτής Καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου

Ειρήνη Νάκου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

«Δεν ήμουν παιδί εγώ. Αερικό ήμουν. Αερικό και ζαρκάδι.
Πουθενά δε στεκόμουν, πουθενά δε πιανόμουν. [...]
Κι ήρθε το πανηγύρι, δεκαπενταύγουστο του 1943, κι έστρωσε η μάνα μου,
μεσημέρι, την ψάθα να χωρέσουμε όλοι ... ακούστηκαν τρεις τουφεκίες στον αέρα ...
“Γερμανοί, Γερμανοί”, έσκισε σα μαχαίρι στα δυο το χωριό [...]
Λίγες μέρες μετά, κάθισα στο σκαμμένο από κάποια οβίδα πεζούλι μας [...]
καταρράκτες τα μάτια μου και το στήθος μου κεραυνοί και βροντές [...]
εγώ που δεν είχα μάθει να κλαίω. Κι ήμουν αερικό και ζαρκάδι.
Και τραγουδούσα και γέλαγα.
Τρύπια τα μάτια μου κι άγριο το στήθος μου κύμα [...]»

Δημήτρης Βλαχοπάνος, *Αι Κομμένο της άσβεστης μνήμης*

Προλογικό σημείωμα	9
--------------------	---

Μέρος Πρώτο: Θεωρητική προσέγγιση

Εισαγωγή	15
A. Άσκηση αντιποίνων: Δίστομο, 10 Ιουνίου 1944	21
A.1. Το χρονικό	20
A.2. Τα αίτια	34
A.3. Δίστομο: Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια	43
B. Η διαχείριση της μνήμης του τραυματικού γεγονότος	48
B.1. Τραύμα και μνήμη	48
B.2. Ιστορικό-πολιτισμικό τραύμα	65
B.3. Γνωστική προσέγγιση της μνήμης του τραύματος	71
B.4. Νευροβιολογική προσέγγιση του ψυχικού τραύματος	73
B.5. Η διεργασία του πένθους στο Δίστομο	80
B.6. Όψεις συγκρότησης της τραυματικής μνήμης	97
B.7. Δίστομο: Ιστορική συνείδηση και συλλογική μνήμη	117
Γ. Η αντιμετώπιση του εθνικοσοσιαλιστικού παρελθόντος στη Γερμανία	150
Γ.1. Διαχείριση της μνήμης στη μεταπολεμική Γερμανία	150
Γ.2. Μεταπολεμική διεκδίκηση αποζημιώσεων για τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας	172
Γ.3. Διαμόρφωση κρατικής πολιτικής αποζημιώσεων	175
Γ.4. Ομοσπονδιακοί νόμοι αποζημιώσεων (1953-1956)	181
Γ.5. Αποζημιώσεις και Εβραίοι	183
Γ.6. Αποζημιώσεις και χώρες της Ανατολικής Ευρώπης	187
Γ.7. Το ζήτημα των αποζημιώσεων στις ΗΠΑ	189
Γ.8. Το ζήτημα των αποζημιώσεων κατά τις δεκαετίες 1960-2000	192
Γ.9. Συγκρότηση ενός θεωρητικού πλαισίου των αποκαταστάσεων	198

Γ.10.	Προσέγγιση της διαπραγματευτικής δικαιοσύνης	207
Γ.11.	Χειρισμός παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το παράδειγμα της Νοτίου Αφρικής, της Αργεντινής και της Χιλής	212
Δ.	Το ζήτημα των ελληνικών απαιτήσεων αποζημίωσης	230
Δ.1.	Νομική θεμελίωση για τις ελληνικές απαιτήσεις αποζημίωσης από το γερμανικό κράτος	230
Δ.2.	Ενέργειες στα ελληνικά δικαστήρια για τη διεκδίκηση αποζημιώσεων από κατοίκους του Διστόμου	243
Δ.3.	Οικονομικές Σχέσεις Ελλάδας – Γερμανίας	270

Μέρος Δεύτερο: Ερευνητική προσέγγιση

	Ταυτότητα έρευνας – Μεθοδολογικές παρατηρήσεις	288
Ε.	Παρουσίαση & Ερμηνεία ερευνητικών αποτελεσμάτων	296
Ε. 1.	Εκδηλώσεις μνήμης	297
Ε. 2.	Σχετικά με τη Σφαγή, το Μπλόκο και τις μαζικές εκτελέσεις	356
Ε. 3.	Ιστορικές γνώσεις των μαθητών	407
Ε. 4.	Ειδικές διερευνητικές ερωτήσεις	424
Ε. 5.	Συνθετική θεώρηση και ερμηνεία ευρημάτων	435

Μέρος Τρίτο: Διδακτικές Προσεγγίσεις

ΣΤ.	Διδακτικές προσεγγίσεις σε επίμαχα και τραυματικά γεγονότα από την Κατοχή: Η Σφαγή του Διστόμου	442
	1η Ενότητα: Το χρονικό της Σφαγής	459
	2η Ενότητα: Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Όψεις θυτών και θυμάτων.	478
	3η Ενότητα: Στάση των Γερμανών στρατιωτών προς τους Έλληνες κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής – Αντίποινα	484
	4η Ενότητα: Τα αίτια της Σφαγής	496
	5η Ενότητα: Διαχείριση της τραυματικής μνήμης στους τόπους που υπέστησαν τη γερμανική θηριωδία	512
	6η Ενότητα: Ελλάδα – Γερμανία: Θέσεις και στάσεις αναφορικά με τα εγκλήματα του εθνικοσοσιαλισμού και την ηθική αποκατάσταση των θυμάτων. Η έννοια της συμφιλίωσης σε παγκόσμιο επίπεδο.	528

7η Ενότητα: Ανθρώπινα δικαιώματα και διεκδίκηση αποζημιώσεων –	
Η περίπτωση του Διστόμου	548
8η Ενότητα: Διαχείριση της μνήμης του εθνικοσοσιαλιστικού παρελθόντος στη Γερμανία	561
9η Ενότητα: Δίστομο: Παρελθόν – Παρόν – Μέλλον	576
Επίλογος	585

Μέρος Τέταρτο: Συμπεράσματα – Διαπιστώσεις

Συμπεράσματα	590
--------------	-----

Μέρος Πέμπτο: Παράρτημα

Βιβλιογραφία	600
Μαρτυρίες	629
Μαρτυρία Αργύρη Σφουντούρη στη Ζέτα Παπανδρέου (Οκτώβριος 2009)	629
Μαρτυρία Στάθη Σταθά στη Ζέτα Παπανδρέου (Νοέμβριος 2009)	641
Μαρτυρία Γιώργου Θεοχάρη στη Ζέτα Παπανδρέου (Νοέμβριος 2009)	647
Μαρτυρία Παναγιώτη Κοτρόγιαννου στη Ζέτα Παπανδρέου (Νοέμβριος 2009)	651
Ενημερωτικό σημείωμα ερωτηματολογίων	654
Ερωτηματολόγια	655
Λύκειο Διστόμου	655
Λύκειο Νίκαιας	665
Λύκειο Καισαριανής	673
7ο Λύκειο Αθήνας	680
Δήλωση συμμετοχής μαθητή	687
Δήλωση συμμετοχής κηδεμόνα	688
Πλάνο Συνέντευξης	689
Πίνακες κατανομής συχνοτήτων των αποτελεσμάτων της συνέντευξης	691
Ευρετήριο πινάκων-γραφημάτων	697
Πίνακες	697
Γραφήματα	703

Προλογικό σημείωμα

Το 2007 στο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών του ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών είχα την τύχη να παρακολουθήσω τις παραδόσεις του Γιώργου Κόκκινου στο πλαίσιο του μαθήματος *Διδακτική της Ιστορίας*. Στη διδασκαλία του, με υποδειγματική συγκρότηση και σοβαρότητα, έδωσε το θεωρητικό πλαίσιο σε ό,τι τότε οσμιζόμουν ως αναγκαίο τρόπο προσέγγισης της Ιστορίας. Στη συνέχεια, όταν, στο πλαίσιο εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής, διερευνούσα ποιο θα ήταν το αντικείμενο της ερευνητικής μου δουλειάς, ανίχνευσε εύστοχα την επιθυμία μου να ασχοληθώ με μορφές έκφρασης της συλλογικής μνήμης σε συνδυασμό με σχετικές διδακτικές προσεγγίσεις, προτείνοντας την εξέταση του *αποτυπώματος* του τραύματος στην κοινωνία του Διστόμου. Όμως, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Γιώργο Κόκκινο και για έναν ακόμα λόγο. Οι συζητήσεις μας όλα αυτά τα χρόνια της συνεργασίας μας διατηρούν τη φρεσκάδα και την οικειότητα μιας πολύτιμης επικοινωνίας που σε αλλοτινές εποχές μοιραζόμουν με τον Περικλή Παπανδρέου.

Εξαιρετικά σημαντική για την ολοκλήρωση της διατριβής υπήρξε η βοήθεια των καθηγητών Δημήτρη Μαυροσκούφη, Ηλία Αθανασιάδη, Πολυμέρη Βόγλη, Αναστασίας Τσαμπάρλη και Παναγιώτη Κιμουρτζή, οι οποίοι με υποδειγματική υπευθυνότητα και συνέπεια με βοήθησαν με σχόλια, επισημάνσεις και βιβλιογραφικό υλικό. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές Αντρέα Ανδρέου και Ειρήνη Νάκου για τη συμμετοχή τους στην εφταμελή εξεταστική επιτροπή και για την εμπιστοσύνη τους στην προσπάθειά μου αυτή.

Οφείλω θερμές ευχαριστίες στον Πέτρο Τραντά, ο οποίος με απaráμιλλη ευγένεια συνέβαλε αποφασιστικά στη μεθοδολογία της έρευνας και στην επεξεργασία των ερωτηματολογίων, όπως επίσης με μύησε στην ανάγνωση των στατιστικών πινάκων.

Ευχαριστώ τον Αργύρη Σφουντούρη για τις ωραίες συζητήσεις και το ερευνητικό υλικό που γενναιόδωρα μου παραχώρησε. Η ακεραιότητα του χαρακτήρα και η στάση ζωής του αποτέλεσε για εμένα δείκτη παραδειγματικής μνήμης. Καθοριστική για την πραγματοποίηση της έρευνας στο Δίστομο ήταν επίσης η συμβολή των Παναγιώτη Κοτρόγιαννου, Κούλας Κώτσου, Γιώργου Θεοχάρη, Στάθη Σταθά, Βάσως Καρανάσου, Νίκου Λιάσκου, ανθρώπων οι οποίοι αγαπούν και υπερασπίζονται με μοναδικό τρόπο τον τόπο τους. Θα ήθελα να ευχαριστήσω, επίσης, τους Πάνο Ασημάκη, Νίτσα Σφουντούρη, Βαγγέλη Αθανασίου και Αστερία Σφουντούρη για τις πληροφορίες που μου έδωσαν.

Δεν έχω λόγια να εκφράσω την ικανοποίηση που μου προσέφεραν οι συζητήσεις με τη Χάρη Χατζή σχετικά με το ατομικό και το ιστορικό τραύμα.

Ο Μανώλης Γλέζος άμεσα ανταποκρίθηκε όταν του ζήτησα να συναντηθούμε, και ήταν ιδιαίτερα κατατοπιστικός σε ζητήματα που συνδέονται με τις αποζημιώσεις που έδωσε και που οφείλει το γερμανικό κράτος για την περίοδο της ναζιστικής κατοχής της Ελλάδας. Οι νομικοί Έλενα Γεμελιάρη και Χριστίνα Σταμούλη φρόντισαν να έρθει στα χέρια μου η ελληνική δικογραφία για τη διεκδίκηση αποζημιώσεων από το γερμανικό κράτος ομάδας κατοίκων του Διστόμου. Ο Martin Klínger, δικηγόρος υπεράσπισης στην αγωγή για ηθική αποκατάσταση του Αργύρη Σφουντούρη και των αδερφών του κατά του γερμανικού κράτους, μου παραχώρησε τη σχετική δικογραφία, και ο δικηγόρος Αλέξανδρος Νικολούζος μετέφρασε σημαντικό μέρος της δικογραφίας αυτής και μου έδωσε απαντήσεις στις νομικές απορίες που προέκυψαν. Τα θετικά σχόλια της Έλενας Γεμελιάρη για το κεφάλαιο «Το ζήτημα των ελληνικών απαιτήσεων αποζημίωσης» ήταν ευπρόσδεκτα. Τους ευχαριστώ όλους θερμά.

Η Τασούλα Βερβενιώτη, η Λένα Στεφάνου, η Ελένη Πασχαλούδη, ο Στράτος Δορδανάς σε διαφορετικά επιστημονικά στάδια της δουλειάς μου με βοήθησαν αποτελεσματικά.

Οι μαθήτριες/τές και οι καθηγήτριες/τές των Λυκείων Διστόμου, Καισαριανής, Νίκαιας, Αθήνας έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο για την υπεύθυνη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων και για τη διενέργεια της ημιδομημένης συνέντευξης.

Η Ραλλίτσα Δουκακάρου και η Μαρία Γιανναδάκη, η Βάσια Αντωνοπούλου, ο Μάνθος Μανιός, η Μαριέττα Καλαμαρά, ο Βλάσης Αγκιζίδης και ο Γιώργος Γκέκας με μεγάλη προθυμία και αγάπη μου πρόσφεραν τις γνώσεις τους.

Η Έφη Τσιλιάκου και ο Γιάννης Παπαϊωάννου, καλοί φίλοι από τα παλιά, βοήθησαν στα ερευνητικά μου βήματα στο Δίστομο και στη Λιβαδειά.

Η πρόσβαση στη σημαντική βιβλιοθήκη του Σπύρου Κακουριώτη ήταν πάντα δεδομένη. Οι συζητήσεις που στο παρελθόν είχα με τους Δημήτρη Σωτηρόπουλο, Ειρήνη Νάκου, Κώστα Κωστή, Λίτσα Κουνέλη, Κική Σακκά, Τριαντάφυλλο Πετρίδη, Κατερίνα Μπρεντάνου και Γαβριήλ Παντιώρα για τη διαμόρφωση ενός νέου Προγράμματος Σπουδών υποχρεωτικής εκπαίδευσης στο επιστημονικό πεδίο «Κοινωνικές επιστήμες - Ιστορία» στο πλαίσιο υλοποίησης του προγράμματος «Νέο σχολείο – Νέο πρόγραμμα σπουδών» βοήθησαν προς την κατεύθυνση ωρίμανσης των διδακτικών προσεγγίσεων επίμαχων και τραυματικών ιστορικών γεγονότων. Ο Κώστας Θεοδώρου, θεατρολόγος συνάδελφος στα Αρσάκεια – Τοσίτσεια Σχολεία, με ξεχωριστή εργατικότητα και ενδιαφέρον με βοήθησε, μέσω της μύησης στη μεθοδολογία της δουλειάς του, να προτείνω ορισμένες διδακτικές προτάσεις με άξονα το θεατρικό παιχνίδι.

Ήταν ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι τα τρία χρόνια αυτής της ερευνητικής δουλειάς βρισκόμουν σε εκπαιδευτική άδεια. Το Ταμείο των Ιδιωτικών Εκπαιδευτικών καθώς και το Υπουργείο Παιδείας & Θρησκευμάτων, Πολιτισμού & Αθλητισμού παρείχαν τους αναγκαίους πόρους για την παρούσα έρευνα στο πλαίσιο εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής.

Ευχαριστώ τη Λένα Παπανδρέου για τον τρόπο που έχει να βοηθάει τα αδέρφια της στις εργασίες τους και τη Μαίρη Μανιού για τη συντροφιά που μου έκανε στο Δίστομο και στο Βερολίνο, ταξίδια τα οποία είχαν σχέση με τους ερευνητικούς μου στόχους.

Να ευχαριστήσω την οικογένειά μου για τον υπέροχο τρόπο που αγγίζει τα τρυφερά ή δύσκολα «γιατί» μας και για τη δύναμη που μου δίνει. Τον Χάρη για τον αφοσιωμένο τρόπο που στάθηκε κοντά μου και σε αυτή την περίοδο της ζωής μου, την Ερμιόνη και τη Χαρά για την υπομονή, τη ζεστασιά, την κατανόηση και τη γελαστή εκ μέρους τους αποδοχή του πειθαρχημένου προγράμματός μου.

«Άνθρωπος πέρασε από εδώ και γέρασε τα μάτια». Τον βλέπω στις πηγές του Αχέροντα να κρατά στα χέρια του τη διατριβή και νιώθω τη γαλανή χαρά του.

*Μέρος Πρώτο:
Θεωρητική προσέγγιση*

Μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες η συλλογική μνήμη ήταν κυρίως πολιτική, κρατική και εθνική. Ωστόσο, το τέλος της αποικιοκρατίας και του κομμουνισμού σηματοδότησε την έκρηξη μνήμης στην Ευρώπη, με αποτέλεσμα την ανάδυση όλων των ιδιωτικών μορφών μνήμης (ψυχολογικής, οικογενειακής, ταξικής, φυλετικής) που «επιβίωναν» μέχρι τότε στην ιδιωτική σφαίρα.¹ Σε αυτό το νέο πλαίσιο προσεγγίζεται η επίδραση των ακραίων τραυματικών γεγονότων στις κοινωνίες που τα υπέστησαν, με τρόπο δηλαδή που να αφορά την ενασχόληση 1ον) με το ιστορικό-πολιτισμικό τραύμα, το οποίο έχει ως πηγή του μείζονες κοινωνικές αλλαγές και αποτυπώνεται σε συλλογικά συναισθήματα και στάσεις διαμορφώνοντας εκ νέου την κοινωνική συνείδηση και ταυτότητα, και 2ον) με το ατομικό τραύμα και τη διαχείρισή του, λαμβάνοντας υπόψη σε μεγάλο βαθμό και τις προφορικές μαρτυρίες. Η επιβολή αντιποίνων από τους Γερμανούς στο Δίστομο (10 Ιουνίου 1944), λειτούργησε στην τοπική κοινωνία ως αφετηρία για την πρόκληση μείζονος κοινωνικής αλλαγής. Κρίνουμε ότι έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να μελετήσουμε το πώς αντέδρασε η συγκεκριμένη κοινωνία στο τραυματικό γεγονός της σφαγής και τα στάδια που ακολούθησε η διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης σχετικά με αυτό μέχρι σήμερα. Συνεπώς, η παρούσα ερευνητική εργασία έχει κύριους στόχους την εξέταση του ιστορικού γεγονότος, καθώς και τη διερεύνηση της ιστορικής συνείδησης της τοπικής κοινωνίας αναφορικά με το τραυματικό γεγονός, η οποία ενδεχομένως οδηγεί σε συγκεκριμένες πολιτικές μνήμης. Η συλλογική μνήμη, σύμφωνα με τον Ricoeur, αφορά ένα παρελθόν που «υπήρξε» και «δεν υπάρχει πια»: είναι το παρόν του παρελθόντος του οποίου τα άτομα και οι κοινωνίες διατηρούν την ενθύμηση.² Άρα, οι μνήμες κατασκευάζονται σε μεγάλο βαθμό από το παρόν. Η κοινωνική μνήμη δημιουργεί κοινωνικές αναπαραστάσεις του παρελθόντος. Εφευρίσκει ομοιότητες

---

¹ Μ. Βλαχού, *Επισκέψεις σε χώρους πολιτισμικής αναφοράς και αξιοποίηση του τοπικού περιβάλλοντος του σχολείου με διαθεματικό κέντρο το μάθημα της Ιστορίας*, ανέκδοτη Διδακτορική διατριβή στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου (2002), σ. 23-24.

² Άν. Μαντόγλου, *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη*, Πεδίο, Αθήνα 2010, σ. 24.

ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν επιστρατεύοντας ιδιαίτερα το συναίσθημα και τη μυθοποίηση του παρελθόντος, και με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζει την αίσθηση της συνέχειας και της ταυτότητας στις κοινωνικές ομάδες. Ενώ λοιπόν η Ιστορία «κρατά αποστάσεις» και εξετάζει κριτικά τα γεγονότα σε βάθος χρόνου, στον αντίποδα η μνήμη λειτουργεί σαν «ο απόλυτος σκοπός της [να] είναι να κυριαρχήσει στην απουσία, και κυρίως αυτός ο αγώνας τη χαρακτηρίζει».³

Ειδικότερα, στην περίπτωση του Διστόμου, η κοινωνική μνήμη συνδέεται με ένα ιστορικό-πολιτισμικό τραύμα που σε θεσμικό επίπεδο οδήγησε στη συγκρότηση διαφοροποιημένης στο πέρασμα του χρόνου κοινωνικής μνήμης και δράσης. Σύμφωνα με τον Connerton, η κοινωνική μνήμη διαμορφώνεται και ενδυναμώνεται μέσω των αναμνηστηριακών τελετών, οι οποίες, κατά τη γνώμη του, έχουν τρεις οπτικές: α) την ψυχαναλυτική (ως μορφή συμβολικής αναπαράστασης), β) τη συμμετοχική διάσταση των τελετών (μέσω της συμμετοχής σε αυτές των ηλικιωμένων που έζησαν το τραυματικό γεγονός), και γ) την επανατοποθέτηση των τελετουργιών στα ιστορικά τους συμφραζόμενα και στις ιστορικές τους διαστάσεις (προσκλητήριο των νεκρών στο τέλος της ακολουθίας του ετήσιου μνημόσυνου, λαμπαδηδρομία, θεατρικά δρώμενα).⁴ Η μελέτη των εκδηλώσεων μνήμης στο Δίστομο κρίνουμε ότι θα έχει ενδιαφέρον να προσεγγιστεί μέσω και των τριών παραπάνω οπτικών.

Συχνά οι τοπικές κοινωνίες που υπέστησαν τη γερμανική θηριωδία διχάζονται, αδυνατούν να διαχειριστούν το συναισθηματικό βάρος της τραγωδίας και παράλληλα προσπαθούν να κατανοήσουν τα αίτια της καταστροφής, αποδίδοντας τις ευθύνες όχι μόνο στους κατακτητές, αλλά και σε ομάδες Ελλήνων που ήταν ενταγμένοι στην Αντίσταση. Στο Δίστομο, η εξέταση της συλλογικής μνήμης σχετικά με το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός θεωρούμε ότι είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι ακόμα και σήμερα σημειώνονται ενδείξεις «διαιρεμένης μνήμης» μεταξύ των κατοίκων αναφορικά με τα αίτια της επιβολής των αντιποίνων στον τόπο τους. Κρίνουμε, επίσης, ότι η σφαιρική εξέταση ενός ιστορικού ζητήματος, και πολύ περισσότερο όταν υπάρχει

---

³ Pierre Janet, *L'évolution de la mémoire et la notion du temps. Compte rendu intégral des conférences faites en 1928 au Collège de France*, A. Chahine, Παρίσι 1928, σ. 221, στο: Άν. Μαντόγλου, *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη*, ό.π., σ. 41, 61.

⁴ Paul Connerton, *How Societies Remember*, Κέμπριτζ 1989, όπως αναφέρεται στο άρθρο: Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, «Οι "διαιρεμένες μνήμες" των μαρτυρικών χωριών: η 13η Δεκεμβρίου στα Καλάβρυτα και οι αναπαραστάσεις της», *Τα Ιστορικά* 56 (2012), σ. 206.

η προοπτική συγγραφής σχετικών με αυτό διδακτικών προτάσεων, προϋποθέτει τη μελέτη όχι μόνο των οπτικών των θυμάτων σε διαγενεακό επίπεδο, αλλά και των θυτών. Για αυτόν ακριβώς το λόγο θεωρήσαμε απαραίτητη στην παρούσα διατριβή τη μελέτη της διαχείρισης του εθνικοσοσιαλιστικού παρελθόντος στη γερμανική μεταπολεμική κοινωνία.

Επιπλέον, η διενέργεια έρευνας που αφορά 1ον) τις ιστορικές γνώσεις 453 μαθητών της Α΄ Λυκείου (σχολείων του Διστόμου, της Νίκαιας, της Καισαριανής, της Αθήνας) σχετικά με τη Σφαγή του Διστόμου, το Μπλόκο της Κοκκινιάς και την εκτέλεση Ελλήνων στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, και 2ον) το πώς αποτιμούν οι μαθητές τις εκδηλώσεις μνήμης οι οποίες πραγματοποιούνται στο πλαίσιο της τοπικής επετείου συνδέθηκε άμεσα με τη δημιουργία διδακτικού υλικού, το οποίο, έχοντας ανιχνεύσει συν τοις άλλοις τις ενδεχόμενες υποδείξεις των μαθητών από τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων, στοχεύει στη σφαιρική και με ευρύτητα κάλυψη του συγκεκριμένου ιστορικού θέματος.

Η διατριβή αποτελείται από επτά κεφάλαια:

Στο πρώτο μέρος, το Α΄ Κεφάλαιο έχει αντικείμενο την παρουσίαση του χρονικού της Σφαγής στο Δίστομο και τα αίτια που οδήγησαν στο συγκεκριμένο γεγονός. Ζητήματα που μας απασχολούν επίσης είναι α) ο διαφοροποιημένος τρόπος με τον οποίο τοποθετήθηκαν ο Γερμανός διοικητής και οι βαθμοφόροι του 68ου Σώματος Στρατού και β) το πώς αντέδρασαν οι κάτοικοι και η ελληνική Πολιτεία στην αποτρόπαιη άσκηση αντιποίνων.

Το Β΄ Κεφάλαιο εμβαθύνει σε ζητήματα που σχετίζονται με το ιστορικό και ατομικό τραύμα, την κοινωνική και ατομική μνήμη και τη διεργασία του πένθους στο Δίστομο. Η ανάμνηση της Σφαγής από την κοινότητα του Διστόμου έχει μεταπλαστεί με ενδιαφέροντα τρόπο, είτε μέσω της κυριολεκτικής είτε μέσω της παραδειγματικής μνήμης⁵, σε μαρτυρίες, μνημεία, λογοτεχνικά κείμενα, εκδηλώσεις μνήμης και δράσεις.

---

⁵ Η κυριολεκτική μνήμη σηματοδοτείται από την καθήλωση στις συνέπειες του τραυματικού γεγονότος. Αντίθετα, η παραδειγματική μνήμη δίνει τη δυνατότητα για επεξεργασία του τραυματικού παρελθόντος σε ένα πλαίσιο που αφορά σχετικές κινητοποιήσεις στο παρόν. Βλ. σχετικά το κεφάλαιο Β.6, Όψεις συγκρότησης της τραυματικής μνήμης από την παρούσα διατριβή.

Το Γ΄ Κεφάλαιο πραγματεύεται α) τη διαχείριση της μνήμης του ναζιστικού παρελθόντος εκ μέρους των ίδιων των Γερμανών, πραγμάτευση σαφώς αλληλένδετη με την πολιτική των αποζημιώσεων που εφάρμοσε μεταπολεμικά η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, β) την καταγραφή των μεταπολεμικών θεσμικών πλαισίων των αποζημιώσεων και, παράλληλα, των σχετικών νομικών αποφάσεων, σε συνδυασμό με την παρουσίαση και ανάπτυξη της πολιτικής αποζημιώσεων, και γ) τη διερεύνηση της δυνατότητας εφαρμογής ως αντίπαλου δέους στον παροντισμό και στο καθήκον μνήμης της έννοιας της «διαπραγματευτικής δικαιοσύνης», η οποία εστιάζει στην επούλωση ιστορικών τραυμάτων μέσω Προγραμμάτων Αποκατάστασης που αποσκοπούν στη συλλογική ιστορική επίγνωση, όπως την αντιλαμβανόμαστε από τα παραδείγματα της Νοτίου Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής.

Το Δ΄ Κεφάλαιο έχει αντικείμενο το ζήτημα των ελληνικών απαιτήσεων αποζημίωσης για τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας στο Δίστομο. Με διεξοδικό τρόπο παρουσιάζονται κυρίως οι ενέργειες στα ελληνικά δικαστήρια κατοίκων του Διστόμου για τη διεκδίκηση αποζημιώσεων και η στάση των ελληνικών δικαστηρίων και της Πολιτείας σχετικά με το ζήτημα αυτό. Επίσης, μας απασχόλησε το γεγονός ότι ο χειρισμός των μεταπολεμικών ελληνικών κυβερνήσεων σε ζητήματα που αφορούν τη διεκδίκηση κατοχικών αποζημιώσεων από το γερμανικό κράτος επηρεάστηκε αποφασιστικά από τις οικονομικές σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας.

Στο δεύτερο μέρος, Κεφάλαιο Ε΄: Ερευνητική προσέγγιση, παρουσιάζεται η έρευνα που διεξήχθη στους νομούς Βοιωτίας, Αττικής και Πειραιά, και συγκεκριμένα σε σχολεία που βρίσκονται α) σε πόλεις (Δίστομο, Καισαριανή, Κοκκινιά) οι οποίες κατά τη διάρκεια της Κατοχής υπέστησαν τη γενοκτονική⁶ βία του εθνικοσοσιαλισμού και β) σε χώρο με διάσπαρτες και όχι εντοπισμένες βιωματικές ή μνημονικές αναφορές σε ανάλογα ιστορικά γεγονότα της ίδιας ιστορικής περιόδου (Αθήνα). Αρχικά περιγράφεται η μεθοδολογία της έρευνας (συμπλήρωση ερωτηματολογίου και διενέργεια εστιασμένης – ημιδομημένης συνέντευξης) και στη συνέχεια παρουσιάζεται η ποσοτική και ποιοτική ανάλυση του περιεχομένου. Η παρουσίαση και ερμηνεία των ερευνητικών αποτελεσμάτων είναι κατανεμημένη σε τέσσερις

---

⁶ Ο όρος γενοκτονική βία χρησιμοποιείται, παρόλο που δεν αφορά τη συστηματική και ολοκληρωτική εξόντωση της φυλής ή του έθνους, για να υποδηλώσει τον ακραία βίαιο και σχεδόν ολοκληρωτικό τρόπο άσκησης αντιποίνων.

ενότητες: α) τις εκδηλώσεις μνήμης, β) τα τραυματικά ιστορικά γεγονότα (Σφαγή Διστόμου, Εκτελέσεις στην Καισαριανή, Μπλόκο Κοκκινιάς), γ) τις ιστορικές γνώσεις των μαθητών – ερευνητικών μονάδων και δ) τις ειδικές διερευνητικές ερωτήσεις για τους μαθητές της Α΄ Λυκείου του Διστόμου.

Στο τρίτο μέρος, Κεφάλαιο ΣΤ΄: Διδακτικές προσεγγίσεις, σε 9 ενότητες προτείνονται εκπαιδευτικές δραστηριότητες οι οποίες απευθύνονται σε μαθητές/τριες του Λυκείου και αφορούν την εξέταση διαφορετικών οπτικών του ιστορικού γεγονότος (Σφαγή του Διστόμου). Η εκπαιδευτική αξιοποίηση των γεγονότων μπορεί να γίνει επιλεκτικά από τον εκπαιδευτικό με διαφοροποιημένα κριτήρια κατά περίπτωση. Οι προτάσεις μας έχουν στόχους: την κριτική ανάγνωση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών (οι μαρτυρίες θα διαδραματίσουν πρωτεύοντα ρόλο), β) την εξοικείωση των μαθητών με διαδικασίες εργασίας με τη μορφή project, γ) την επεξεργασία λογοτεχνικών κειμένων με κριτήριο την υπέρβαση των υποκειμενικών ορίων βίωσης του τραύματος, διότι μας ενδιαφέρει σε διαγενεακό επίπεδο πώς αντιδρούν και τι σκέφτονται οι απόγονοι τόσο των θυμάτων όσο και των θυτών.

Οι μαθητές/τριες μπορούν, επεξεργαζόμενοι αντικρουόμενες και αλληλοαναιρούμενες ιστορικές πηγές και μαρτυρίες για το παρελθόν, να αντιληφθούν πως οι ερμηνείες τους ενδεχομένως εξαρτώνται α) στην περίπτωση των πρωτογενών πηγών, από την τοποθέτηση, τη συνάφεια και τον ιδεολογικό προσανατολισμό, ενώ β) στην περίπτωση των δευτερογενών πηγών, κυρίως από το ερμηνευτικό πλαίσιο το οποίο συγκροτούν.⁷ Συνεπώς, με τη σφαιρική επεξεργασία των μαρτυριών, αναδεικνύονται προσεγγίσεις που ανατρέπουν παγιωμένες, συμπαγείς απόψεις και η κατανόηση της ετερότητας δίνει την προοπτική της ηθικής αποκατάστασης και της συμφιλίωσης. Επίσης, αναδύεται η σημασία του να διδάσκονται και οι αφηγήσεις των θυτών για την πληρέστερη κατανόηση των συναισθηματικών όψεων της σύγκρουσης.

---

⁷ Γ. Κόκκινος, Π. Γατσωτής, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», από το βιβλίο: Γ. Κόκκινος, Δ. Μαυροσκούφης, Π. Γατσωτής, Έ. Λεμονίδου, *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, Νοόγραμμα, Αθήνα 2010, σ. 32.

Στο τέταρτο μέρος, Κεφάλαιο Ζ', παρουσιάζονται συμπεράσματα και διαπιστώσεις που προέκυψαν από την έρευνα, όπως επίσης και συσχετισμοί με τον θεωρητικό επιστημονικό προβληματισμό της παρούσας εργασίας.

Στο πέμπτο μέρος, Παράρτημα, παρατίθενται α) η βιβλιογραφία, β) οι μαρτυρίες που κατέγραψε η ερευνήτρια, γ) τα ερωτηματολόγια που δόθηκαν ανά σχολείο, στα οποία ορισμένες από τις κοινές ερωτήσεις εξειδικεύουν το ιστορικό γεγονός που είναι περισσότερο οικείο στον τόπο έρευνας, δ) το πλάνο της ημιδομημένης συνέντευξης και ε) ο κατάλογος με τους πίνακες και τα γραφήματα της έρευνας.

A. Άσκηση αντιποίνων: Δίστομο, 10 Ιουνίου 1944

A. 1. Το χρονικό

Στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το Δίστομο, το οποίο βρίσκεται σε αγροτική περιοχή, δεν λιμοκτονούσε. Ήταν μάλιστα απολύτως άυταρκες. Γερμανοί και αντάρτες πήγαιναν στο χωριό για να εξασφαλίσουν τις προμήθειές τους. Την εντολή του Χίτλερ,⁸ ο οποίος στις 16 Δεκεμβρίου του 1942 είχε διατάξει να εξοντωθούν οι «συμμορίες» ανταρτών με οποιοδήποτε τίμημα για τους πολίτες, την είχε «πληρώσει» αρκετές φορές η ευρύτερη περιοχή του Διστόμου. Το 1943 είχε γίνει μεγάλη μάχη στο κοντινό χωριό Στενή, από όπου οι Γερμανοί, παρότι καλύπτονταν και από αεροπλάνα, δεν μπόρεσαν να φτάσουν μέχρι το Δίστομο. Τα στρατεύματα κατοχής

---

⁸ Θεωρούμε σημαντικό να επισημάνουμε ότι, σύμφωνα με τον Mark Mazower, *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ. Ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 496, η στάση των Γερμανών από τον Δεκέμβριο του 1942 είχε σκληρύνει περισσότερο, ώστε να αντιμετωπιστεί το ενδεχόμενο συμμαχικής απόβασης. Η Βέρμαχτ, υπακούοντας στις εντολές του Χίτλερ, όφειλε να εξαλείψει τις «ληστοσυμμορίες». Σε αντίστοιχο πνεύμα κινήθηκε τον Αύγουστο του 1942 και η διαταγή του Γενικού Διοικητή της Βέρμαχτ στα Βαλκάνια, στρατηγού Alexander Löhr, ο οποίος, προκειμένου να πατάξει οποιοδήποτε ενδεχόμενο συμμαχικής απόβασης στην Ελλάδα, αποφάσισε για τις περιοχές που κατέχουν οι αντάρτες «[...] να συλληφθεί όλος ο άρρην πληθυσμός, εφόσον δεν συντρέχει λόγος να εκτελεστεί ή να απαχονιστεί λόγω σύμπραξής του με τους ληστές [...] να μεταχθεί στα σημεία συγκέντρωσης αιχμαλώτων για περαιτέρω μεταφορά στο Ράιχ». Οι παραπάνω διαταγές παραβίαζαν το Διεθνές Δίκαιο του Πολέμου, όπως είχε θεσπιστεί στη Γενεύη, καθώς και τη Συνθήκη της Χάγης (1907).

αποκαλούσαν τη χαράδρα όπου έγινε η μάχη «Μικρό Στάλινγκραντ», γιατί προσφερόταν ιδιαίτερα για ενέδρες, που επέφεραν στους κατακτητές απώλειες σε έμψυχο και άψυχο υλικό.⁹ Επίσης, «έξω από το Δίστομο, στην περιοχή Μπαρότσα, είχε δοθεί κι άλλη μάχη με ολόκληρη ιταλική φάλαγγα, που δεν μπόρεσε να φτάσει κι αυτή μέχρι το χωριό. Τους Ιταλούς εμπόδισαν μια χούφτα Διστομίτες».¹⁰

Στις 23 Απριλίου 1944, στην περιοχή Καρακόλιθος, οι αντάρτες σκότωσαν δύο Γερμανούς στρατιώτες και έπιασαν πέντε αιχμαλώτους. Στις 25 Απριλίου 1944, οι Γερμανοί εκτέλεσαν για αντίποινα 117 άτομα από τη γύρω περιοχή (από τη Λιβαδειά, το Κυριάκι, το Δίστομο, καθώς και 45 φοιτητές που περνούσαν από εκεί πηγαίνοντας προς τη Λαμία), ενώ συνέλαβαν και 100 ομήρους.¹¹

«[...] Τον αδερφό μου τον συνέλαβαν την 24η Απριλίου στη θέση Καρακόλιθος, μεταξύ Διστόμου και Λιβαδειάς, όπου φυλάγαμε πρόβατα και γίδια. Φώναζαν κι εμένα δυο στρατιώτες, κι άκουσα ο ένας να λέει ελληνικά στον άλλον: "Πάρ' τον για όμηρο". Αμέσως άρχισα να τρέχω μέσα στο κοπάδι και τα κλαδιά για να σωθώ. Με πυροβόλησαν και σκότωσαν 10 γίδια. Σώθηκα ως εκ θαύματος. Σε αυτό βοήθησε και ότι βράδαιζε· είχε αρχίσει να νυχτώνει. Τον αδερφό μου τον πήγαν στη Λιβαδειά μαζί με κάτι άλλα παιδιά από το Δίστομο: τον Όθωνα Π. Καραγιάννη, τον Ευστάθιο Στ. Σιδέρη, τον Γιάννη Ν. Γαμβρίλη και τον Δημήτρη Ι. Σφουντούρη [...]».¹²

Στις 7 Ιουνίου 1944, τρεις μόλις ημέρες πριν από τη σφαγή, σημειώθηκε γερμανική επιδρομή στη Δεσφίνα, όπου αιφνιδιαστικά περικυκλώθηκε ο 12ος Λόχος του ΕΛΑΣ του Τάγματος Λιβαδειάς. Μία ομάδα 17 ΕΠΟΝιτών της Λιβαδειάς κι ένα ηλικιωμένο στέλεχος του ΕΑΜ

---

⁹ Γιάννης Μπασδέκης, *Δίστομο*, εκδόσεις Αρχέτυπο, Άμφισσα 1994, σ. 30. Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι, σύμφωνα με την άποψη του Γ. Μπασδέκη, μέλους της ΕΠΟΝ, οι Γερμανοί είχαν ονομάσει τη συγκεκριμένη χαράδρα «Μικρό Στάλινγκραντ». Η μαρτυρία όμως του Γιώργου Νικολάου, ότι η Στενή Διστόμου ονομάστηκε «Στάλινγκραντ» από τους ίδιους τους αντάρτες φαίνεται πιο πιθανή, διότι θεωρώ ότι ιδιαίτερα εμψυχωτικό τρόπο θα διαδραμάτιζαν στην αντίσταση κατά των Γερμανών αναφορές - σύμβολα όπως το «Στάλινγκραντ». Βλ. Γεώργιος Δ. Νικολάου, *Η σφαγή του Διστόμου*, Άμφισσα 1978, σ. 3.

¹⁰ Γ. Νικολάου, *Η σφαγή του Διστόμου*, ό.π., σ. 3.

¹¹ Σε σχετική με το περιστατικό γερμανική αναφορά, το γεγονός παρουσιάζεται ως «εκτέλεση 50 κομμουνιστών». Βλ. Dieter Begemann, «Distomo 1944», στο: Gerd R. Ueberschär, *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*, Primus, Darmstadt 2003, σ. 32.

¹² Γ. Νικολάου, *Η σφαγή του Διστόμου*, ό.π., σ. 4-5.

Αθηνών σκοτώθηκαν κατά τη συμπλοκή. Όμως ο διοικητής Φρουράς Λιβαδειάς δεν διέταξε την περαιτέρω τρομοκράτηση του πληθυσμού.

Στις 10 Ιουνίου 1944, ημέρα Σάββατο, ο Fritz Lautenbach, ταγματάρχης των Ες Ες του 2ου Λόχου του 1ου Τάγματος του 7ου Συντάγματος Τεθωρακισμένων της αστυνομίας των Ες Ες, έλαβε διαταγή να διερευνήσει την ύπαρξη ανταρτών στον δρόμο Λιβαδειάς-Άμφισσας μέσω Διστόμου. Γύρω στις 7.30 π.μ. οι Γερμανοί επέταξαν στη Λιβαδειά δύο ιδιωτικά φορτηγά αυτοκίνητα, στα οποία επιβιβάστηκαν δεκαοχτώ Γερμανοί στρατιώτες των Ταγμάτων Εφόδου των Ες Ες ντυμένοι ως μαυραγορίτες, με πολιτικά ρούχα Ελλήνων κρατουμένων, για να προκαλέσουν την αντίδραση των ανταρτών, με επικεφαλής τον βαθμοφόρο Theo, αγνώστων λοιπών στοιχείων. Το πρώτο όχημα, με αριθμό κυκλοφορίας 24321, οδηγούσε ο Σπύρος Πελεκάνος ή Κουρκουτάς, και το δεύτερο, με αριθμό κυκλοφορίας 33257, οδηγούσε ο Λουκάς Ζάχος. Τα δύο αυτοκίνητα ακολούθησαν τη διαδρομή Λιβαδειά-Δίστομο-Αράχοβα-Άμφισσα έχοντας πίσω τους πέντε γερμανικά φορτηγά με ένστολους στρατιώτες. Στη διασταύρωση Διστόμου-Αράχοβας συναντήθηκαν με γερμανική φάλαγγα εξήντα οχημάτων¹³ που ερχόταν από την Αράχοβα γεμάτη στρατιώτες και οπλισμό.¹⁴ Οι τρεις λόχοι με στρατιώτες των Ες Ες των Τεθωρακισμένων κατευθύνονταν προς το Δίστομο με σκοπό να εξοντώσουν τους αντάρτες που θα εντοπίσουν.

*«[...] Ωσπου να φτάσουν στο σταυροδρόμι Αράχοβας-Διστόμου, πυροβολούν στο διάβα τους ζώα κι ανθρώπους που βρίσκονται σε σημείο βολής, κι αφού ενωθούν με άλλα εξήντα αυτοκίνητα, που έρχονται από την Άμφισσα, ένα σύνολο δηλαδή από χίλιους περίπου οπλισμένους στρατιώτες, κατευθύνονται προς το Δίστομο. Στην απόσταση από τη διασταύρωση ως το χωριό συλλαμβάνουν δώδεκα αγρότες που γυρίζουν στα σπίτια τους, γιατί είναι Θεριστής μήνας κι υπάρχει πολλή δουλειά στα κτήματα».*¹⁵

¹³ Η συγκεκριμένη στρατιωτική δύναμη ήταν ο 10ος και ο 11ος Λόχος του 3ου Τάγματος.

¹⁴ Θανάσης Χρήστου, «Το χρονικό της Σφαγής», εφ. *Ελευθεροτυπία, Ε-Ιστορικά*, τ. 241 (2004), σ. 24.

¹⁵ Βλ. Καίτη Μανωλοπούλου, *Αναμνήσεις και μαρτυρίες πενήντα χρόνων ή άχρονες*. Έκδοση Δήμου Διστόμου, Δίστομο 1994, σ. 13. Στο ίδιο, διαβάζουμε: «Οι Γερμανοί συνέλαβαν τα αδέρφια Νίκο και Γιάννη Λάμπρου ή Κουτσουβέλη, τον Θεμιστοκλή Σφουντούρη, τον Γιώργη Παπαϊωάννου ή Σόρες, τα αδέρφια Γιάννη και Θανάση Κοκκίνη, τον Τάσο Τζάθα, τον Γιώργη Σφουντούρη ή Πασκούλη με τα δύο του παιδιά, Γιάννη και Δημήτρη, τον Ηλία Πελέκη και τον Μήτσο Τόκο».

Οι Γερμανοί στρατιώτες, κατευθυνόμενοι προς το Δίστομο, αφού πέρασαν το Χάνι του Καρακόλιθου, σκότωσαν τον Παναγιώτη Καραγιάννη ή Τσεκούρα και τον γαμπρό του Γιάννη Λεμονή στη θέση Μεσοβούνια, ενώ στη συνέχεια εκτέλεσαν επίσης τους Γιάννη Οικονόμου ή Ζούππα, Νίκο Τζάθα, Παναγιώτα Σφουντούρη και Γιώργο Λαγό ή Κούνη.

Οι κάτοικοι του Διστόμου παρακολούθησαν ιδιαίτερα θορυβημένοι την άφιξη των Γερμανών στο χωριό τους. «Ο επικεφαλής της φάλαγγας αξιωματικός ζήτησε τον παπά του χωριού για να του δώσει ορισμένες πληροφορίες. Ο παπα-Σωτήρης Ζήσης και ο πρόεδρος του χωριού, Χαράλαμπος Κίνιας, ερωτήθηκαν αν είχαν στο χωριό τους αντάρτες. Παρόλο που εκείνες τις μέρες είχαν παρουσιαστεί αντάρτικες ομάδες, μερικές μάλιστα βρίσκονταν ακόμα έξω από το χωριό, οι Διστομίτες το κρύψανε, και τους βεβαιώσανε πως δεν υπήρχε κανείς, μα είχαν αποτραβηχτεί από μέρες προς τον Ελικώνα, κατά το χωριό Στείρι. Οι Γερμανοί καμώθηκαν τάχα πως το πίστεψαν, γιατί ξέρανε ότι αυτή ήταν η καθιερωμένη απάντηση των Ελλήνων. Ζήτησαν τότε από τους Διστομίτες να τους φέρουν τρόφιμα και κρασί για να φάνε».¹⁶ Τους δώδεκα ομήρους τούς έκλεισαν στο δημοτικό σχολείο κι έβαλαν σκοπιές περιμετρικά στα υψώματα του χωριού, στις θέσεις Κούλια, Άη-Λια, Κάστρο και Καταρράχι του Κούκου. Από αμέλεια των κατακτητών –και για καλή τύχη των κατοίκων–, έμεινε αφύλακτη η έξοδος του Διάσκελου.

Τα δύο¹⁷ επιταγμένα φορτηγά αυτοκίνητα με τους Έλληνες οδηγούς και με τους Γερμανούς στρατιώτες ντυμένους με πολιτικά κατευθύνθηκαν προς το χωριό Στείρι, με στόχο τον εντοπισμό ομάδων ανταρτών που δρούσαν στην περιοχή. Πριν τα οχήματα φτάσουν στο Στείρι, δέχτηκαν τα πυρά του 11ου Λόχου του ΠΙ/34 Τάγματος ΕΛΑΣ, που ήταν

---

¹⁶ Τάκης Λάππας, *Η σφαγή του Διστόμου. Χρονικό*, έκδοση Δήμου Διστόμου (γ' έκδοση), Αθήνα 2001, σ. 17. Από άλλες πηγές φαίνεται ότι ο παπάς και ο δήμαρχος είπαν στους Γερμανούς ότι το προηγούμενο βράδυ μία ομάδα περίπου τριάντα ανταρτών κατευθύνθηκαν προς το Στείρι. D. Begemann, «Distomo 1944», στο: Gerd R. Ueberschär, *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*, ό.π., σ. 32.

¹⁷ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Νίκου Ασημάκη, στρατιώτη του ΕΛΑΣ που πήρε μέρος στη συμπλοκή μεταξύ Διστόμου και Στεριού, οι Γερμανοί ξεκίνησαν με έξι αυτοκίνητα, δύο ανοιχτά και τέσσερα κλειστά. Νίκος Ασημάκης, «Η μάχη του Στεριού της 10ης Ιουνίου 1944 και η αλήθεια για τη Σφαγή του Διστόμου», στο: Γιώργος Θεοχάρης (έρευνα – εισαγωγή - επιμέλεια), *Δίστομο. 10 Ιουνίου 1944. Το ολοκαύτωμα. Ιστορία – Χρονικά – Μαρτυρίες – Αναμνήσεις – Καταγραφές – Λογοτεχνικές προσεγγίσεις – Διεκδικήσεις*, εκδόσεις Βιβλιοπωλείο Σύγχρονη Έκφραση, Λιβαδειά 2010, σ. 70. Ο Hermann Frank Meyer, «Η Σφαγή του Διστόμου και η Έκθεση του Διευθυντού του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού», στο Γ. Θεοχάρης (έρευνα .- εισαγωγή .- επιμέλεια), *Δίστομο. 10 Ιουνίου 1944. Το ολοκαύτωμα*, ό.π., σ. 96, αναφέρει πως ο Lautenbach προχώρησε προς το Στείρι με μία φάλαγγα την οποία αποτελούσαν κυρίως δύο φορτηγά με ελληνικούς αριθμούς.

στρατοπεδευμένος στην περιοχή. Ακολούθησε μάχη με σημαντικές απώλειες για τους Γερμανούς –7 νεκρούς και 14 τραυματίες–,¹⁸ ενώ, σύμφωνα με σχετική αναφορά του 11ου Λόχου:

«Το πυρ μας υπήρξε φονικώτατο, υπολογιζομένων 35-40 νεκρών και βαρέως τραυματισθέντων. Άπαντα τα αυτοκίνητα προσεβλήθησαν σημαντικώς. 2 αυτοκίνητα ων δεν ήξιζε το ρυμούλκημα τα έκαυσαν αποχωρούντες [...]. Ημέτεροι απώλειαι: 0, τραυματία 1, εις τον μηρόν, υποκύψας εις το τραύμα του [...].»¹⁹

Μετά τη συμπλοκή τους με τους αντάρτες στο Στείρι, οι Γερμανοί ξεκίνησαν για να γυρίσουν στο Δίστομο αποφασισμένοι να πάρουν εκδίκηση. Οι προθέσεις τους εκδηλώθηκαν αμέσως, με τη δολοφονία τριών ντόπιων από τη Δεσφίνα που έβοσκαν τα πρόβατά τους στην περιοχή μεταξύ Στειρίου και Διστόμου, και συγκεκριμένα των Γιάννη Κωσταντίνου, Σοφίας Κωσταντίνου και Σοφίας Πετσάβα. Όταν η γερμανική φάλαγγα επέστρεψε στο Δίστομο, ο Lautenbach έδωσε διαταγή να εκτελεστούν οι δώδεκα όμηροι. Στη συνέχεια, Γερμανοί στρατιώτες, εμφορούμενοι από εκδικητική μανία, δολοφόνησαν 229²⁰ κατοίκους του χωριού –άνδρες, γυναίκες και παιδιά–, σκότωσαν ζώα και πυρπόλησαν σπίτια. Πολλοί κάτοικοι διέφυγαν από τη μοναδική αφύλακτη έξοδο του χωριού, το Διάσκελο, και βρήκαν καταφύγιο σε σπηλιές στον Άγιο Μάμα, στην παραλία Διστόμου.

«Την άλλη μέρα το πρωί, Κυριακή 11 Ιουνίου, πήγαμε στον τόπο της εκτελέσεως των 12 ομήρων και βρήκαμε τα δύο αδέρφια μου σκοτωμένα. Τους είχαν σύρει στην απέναντι μεριά του δρόμου και τους είχαν δώσει τη χαρακτηριστική βολή. Πήραμε τα αδέρφια μου με τη βοήθεια της μητέρας μου και του θείου μου Σταύρου Κοκκίνη και τους βάλαμε μέσα στο σχολείο για να τους αλλάξουμε. Εκείνη τη στιγμή κάποιοι φώναξαν: “Γερμανοί!” Τους αφήσαμε και φύγαμε πάλι για

---

¹⁸ D. Begemann, «Distomo 1944», στο: Gerd R. Ueberschär, *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*, ό.π., σ. 32.

¹⁹ «Έκθεσις γενομένης επιχειρήσεως εν τη περιοχή Στειρίου-Διστόμου κατά την 10.6.44». Γ. Θεοχάρης (έρ. - εισαγ. - επιμ.), *Δίστομο. 10 Ιουνίου 1944. Το ολοκαύτωμα*, ό.π., σ. 133.

²⁰ Δημήτρης Ψαθάς, «Το χθεσινόν πανελλήνιον μνημόσυνον εις το Δίστομο», εφ. *Τα Νέα*, 11.6.1945. Σύμφωνα με το άρθρο αυτό, τα θύματα στο Δίστομο και στα γύρω χωριά κατανέμονται ως εξής: 5 νήπια ηλικίας 3-6 μηνών, 62 παιδιά και έφηβοι ηλικίας 1-19 ετών, 53 γυναίκες ηλικίας 20-45 ετών, 30 άνδρες ηλικίας 20-45 ετών, 75 γέροντες, άνδρες και γυναίκες, ηλικίας 50-75 ετών.

τα βουνά. Την άλλη μέρα τους πήραμε και τους θάψαμε στο νεκροταφείο μαζί με τους άλλους σε έναν τάφο, και φύγαμε γρήγορα για τα βουνά, όπου μείναμε πολλούς μήνες».²¹

Την κατάσταση που επικρατούσε στο χωριό και στην ευρύτερη περιοχή μετά τη Σφαγή της 10ης Ιουνίου μπορούμε να την αντιληφθούμε από την αναφορά του νομάρχη Βοιωτίας Ιωάννη Γεωργόπουλου προς το Υπουργείο Εσωτερικών στις 13.6.1944:

«Το άγγελμα της συμφοράς, μου μετεδόθη την ιδίαν εσπέραν. Ευθύς κατήρτισα συνεργείον, επέταξα αυτοκίνητα και ώρισα τους ιατρούς οι οποίοι, μεταβαίνοντες εις το Δίστομον, θα επεδίδοντο εις ιατρικὴν περίθαλψιν των τραυματιῶν, ο αριθμὸς των οποίων ανεβιβάζετο εις 70, ενώ το συνεργεῖον θα επεδίδετο εις την ταφὴν των νεκρῶν. Οι ιατροὶ εδυστρόπησαν. Δικαιολογημένα. Ουδείς ἤτο δυνατόν να επισκεφθῆ την κόλασιν. Διέταξα την σύλληψιν των και ώρισα άλλους, οι οποίοι ηναγκάσθησαν να δεχθούν. Παρ' όλα αυτά, η αποστολή την επαύριον δεν ανεχώρησεν. Δεν ανεχώρησεν, διότι φάλαγξ γερμανικού στρατού επορεύθη και την επομένην προς την κατεύθυνσιν του Διστόμου. Και η φάλαγξ αὐτή επεδόθη εις το σπορτ του τουφεκισμού των καθ' οδὸν συναντωμένων διαβατῶν. Εφρονεύθησαν την ημέραν αὐτήν περίπου δεκαεπτὰ [...]. Απεστάλησαν την μεθεπομένην, 12ην τρέχοντος. Οι ιατροὶ παρέλαβον διαταγὴν μου, αρκετὴν ποσότητα φαρμακευτικού υλικού, η οποία ευρίσκετο εις χείρας της ἐδῶ Επιτροπῆς του Διεθνούς Ερυθροῦ Σταυροῦ. Αλλά εις το Δίστομον δεν υπήρχε, εκτός των υπό φρενοβλαβείας πληγέντων γερόντων, οὔτε ψυχὴ. Ὅσοι εσώθησαν είχαν απομακρυνθῆ εις την παραλίαν Διστόμου. Εις μάτην τους ἐκάλεσαν να επανέλθουν εις το χωριόν. Ουδείς ἐδέχετο να επιστρέψῃ. Την άλλην ημέραν, χθες, εκ νέου νέον συνεργεῖον ταφῆς και άλλοι ιατροὶ ἐστάλησαν. Κατόρθωσαν το μεν πρώτον να ενταφιάσῃ όλους τους νεκρούς, οι δε ιατροὶ να ἐπιδέσουν τους τραυματίας. Εκ τούτων, τους βαρέως διεκόμισα ενταύθα και ετοποθέτησα εις την κλινικὴν του κ. Καλή, αρνουμένου να τους δεχθῆ, αλλ' αναγκασθέντος τελικά να υποκύψῃ, τους δε ἐτέρους εις το Νοσοκομεῖον Λοιμωδῶν Νόσων. Εις το Νοσοκομεῖον αὐτὸ δεν ἐπιτρέπεται εισαγωγή μη πάσχοντος εκ λοιμώδους νοσήματος. Παρά ταῦτα, διέταξα να εισαχθούν ἐκεῖ οι υπόλοιποι, οι οποίοι ἐτυχον ἀμέσου περιθάλψεως».²²

---

²¹ Γ. Νικολάου, *Η σφαγή του Διστόμου*, ὁ.π., σ. 15.

²² Γ. Νικολάου, *Η σφαγή του Διστόμου*, ὁ.π., σ. 35.

Όταν ο νομάρχης Βοιωτίας ενημερώθηκε για τα τραγικά συμβάντα, ζήτησε βοήθεια για άμεση αποστολή τροφίμων και φαρμάκων στην πληγείσα περιοχή από το γραφείο του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα. Επίσης διαμαρτυρήθηκε εντονότατα στον διοικητή των Σωμάτων Εφόδου Λιβαδειάς:

*«Εν αρχή ο κ. διοικητής εψιθύρισε λέξεις τινάς εκφράζουσας την αμφιβολίαν του εις την αφήγησή μου. Αλλά τότε τον προεκάλεσα να δεχθή να διαπιστώσει αυτοπροσώπως μετ' εμού τα ιστορούμενα. Ήρκεσε αυτό διά να ψελλίση ακατανοήτους λέξεις, να ερυθριάση κατ' επανάληψιν και να κύψη την κεφαλήν».*²³

Το γεγονός παρουσιάστηκε υποβαθμισμένο, σύμφωνα με την πρώτη αναφορά που συντάχθηκε από τους υπεύθυνους των Ες Ες στη Λιβαδειά, την επομένη των αποτρόπαιων γεγονότων: «[...] στο Δίστομο ισχυρές δυνάμεις συμμοριτών, που αρχικώς προέβαλαν σθεναρή αντίσταση από καλά οχυρωμένες θέσεις, υποχώρησαν μετά από μακράν ανταλλαγήν πυρών. 70 εχθροί νεκροί».²⁴

Ο διευθυντής του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα, Emil Sandstrom, έστειλε στο Δίστομο μία εβδομάδα αργότερα φάλαγγα βοήθειας, με επικεφαλής τον Ελβετό George Wehrly και τους Σουηδούς Kallmér και Sture Linnér, επικεφαλής του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα. Μαζί τους πήγαν ο γιατρός Πετράκος, η αδελφή νοσοκόμα Έλλη Αδοσίδη και μία ακόμη νεαρή νοσοκόμα.²⁵ Ο Linnér με την αφήγησή του μας βοηθά να γίνουμε γνώστες της κατάστασης που επικρατούσε:

«Παντρευτήκαμε [με την Κλειώ] στις 14 Ιουνίου. Ο υπεύθυνος της ελληνικής επιτροπής, Έμιλ Σάντστρομ [Emil Sandström], παρέθεσε γαμήλιο γεύμα προς τιμήν μας. Αργά το βράδυ με πλησίασε και με απομάκρυνε από τα γέλια και τις φωνές, προς μια γωνιά όπου θα μπορούσαμε να μιλήσουμε οι δυο μας. Μου έδειξε ένα τηλεγράφημα που μόλις είχε λάβει: οι Γερμανοί έσφαζαν για τρεις ημέρες τον πληθυσμό του Διστόμου, στην περιοχή των Δελφών,

---

²³ Γ. Νικολάου, *Η σφαγή του Διστόμου*, ό. π., σ. 35.

²⁴ Dieter Begemann, «Δίστομο. Γερμανικά αρχεία», εφ. *Ελευθεροτυπία, Ε-Ιστορικά*, τ. 241 (2004), σ. 33.

²⁵ H. F. Meyer, «Η Σφαγή του Διστόμου και η έκθεση του διευθυντού του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού», στο: Γ. Θεοχάρης (έρ. - εισαγ. - επιμ.), *Δίστομο. 10 Ιουνίου 1944. Το ολοκαύτωμα*, ό.π., σ. 18.

και στη συνέχεια πυρπόλησαν το χωριό. Πιθανοί επιζώντες είχαν ανάγκη άμεσης βοήθειας. Το Δίστομο ήταν μέσα στα όρια της περιοχής την οποία, την εποχή εκείνη, ήμουν αρμόδιος να τροφοδοτώ με τρόφιμα και φάρμακα [...]. Περίπου μία ώρα αργότερα ήμασταν καθ' οδόν μέσα στη νύχτα. Απαιτήθηκε ανυπόφορα μεγάλο χρονικό διάστημα έως ότου διασχίσουμε τους χαλασμένους δρόμους και τα πολλά μπλόκα, για να φτάσουμε, χαράματα πια, στον κεντρικό δρόμο που οδηγούσε στο Δίστομο. Από τις άκρες του δρόμου ανασηκώνονταν γύπες από χαμηλό ύψος, αργά και απρόθυμα, όταν μας άκουγαν που πλησιάζαμε. Σε κάθε δέντρο, κατά μήκος του δρόμου και για εκατοντάδες μέτρα, κρεμόντουσαν ανθρώπινα σώματα, σταθεροποιημένα με ξιφολόγχες, κάποια εκ των οποίων ήταν ακόμη ζωντανά. Ήταν οι κάτοικοι του χωριού που τιμωρήθηκαν με αυτό τον τρόπο: θεωρήθηκαν ύποπτοι για παροχή βοήθειας στους αντάρτες της περιοχής, οι οποίοι επιτέθηκαν σε δύναμη των Ες Ες. Η μυρωδιά ήταν ανυπόφορη.

»Μέσα στο χωριό σιγόκαιγε ακόμη φωτιά στα αποκαΐδια των σπιτιών. Στο χώμα κείτονταν διασκορπισμένοι εκατοντάδες άνθρωποι κάθε ηλικίας, από υπερήλικες έως νεογέννητα. Σε πολλές γυναίκες είχαν σχίσει τη μήτρα με την ξιφολόγχη και αφαιρέσει τα στήθη, άλλες κείτονταν στραγγαλισμένες, με τα εντόσθια τυλιγμένα γύρω από το λαιμό. Φαινόταν σαν να μην είχε επιζήσει κανείς [...].»²⁶

Δύο εβδομάδες αργότερα, στις 26 Ιουνίου, Γερμανοί στρατιώτες ξαναμπήκαν στο Δίστομο, βρήκαν άδειο το χωριό, γέμισαν τα αυτοκίνητά τους με όποια αγαθά θεώρησαν ότι θα τους είναι χρήσιμα και αποχώρησαν.

Πρώτος, ο τότε υπουργός Εξωτερικών των ΗΠΑ, Cordell Hull, υποστήριξε την επιτακτική ανάγκη να αποδοθεί δικαιοσύνη. Με τη δήλωσή του καταδίκασε «την εν ψυχρώ δολοφονία» των κατοίκων του Διστόμου και διαβεβαίωνε πως οι υπεύθυνοι θα τιμωρηθούν αδυσώπητα.²⁷ Με αυτή τη δήλωση η σφαγή εθεωρείτο πλέον πολιτικό γεγονός, και οι Γερμανοί – παρόλο που

---

²⁶ Sture Linnér, «Ο επικεφαλής του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα για τη Σφαγή του Διστόμου», απόσπασμα από το βιβλίο του *Meine Odyssee (Η οδύσειά μου)*, όπως παρατίθεται στο: Μανώλης Γλέζος (υπεύθυνος έκδοσης), *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα, β' έκδοση, Αθήνα 2006.

²⁷ D. Bege mann, «Δίστομο. Γερμανικά αρχεία», εφ. *Ελευθεροτυπία, Ε-Ιστορικά*, τ. 241, ό.π., σ. 32. Η δήλωση είχε μεταδοθεί από τους ραδιοφωνικούς σταθμούς των χωρών του αντιχιτλερικού συνασπισμού. Στην Ελλάδα είχε μεταδοθεί μέσω του Ραδιοφωνικού Σταθμού Καΐρου, που ελεγχόταν από τους Βρετανούς.

αντέδρασαν αρνούμενοι τις κατηγορίες και χαρακτηρίζοντάς τις μεθοδεύσεις των κομμουνιστών εναντίον τους – στη συνέχεια συνέστησαν εξεταστική επιτροπή διερεύνησης των γεγονότων (Ιούλιος 1944).

Σύμφωνα με την αναφορά μάχης του 68ου Σώματος Στρατού, τα γεγονότα της 10ης Ιουνίου 1944 παρουσιάστηκαν με διαφορετική οπτική, ως αποτέλεσμα της επίθεσης των ανταρτών στο Στείρι, και σε συνδυασμό με το ότι 250-300 κάτοικοι του χωριού κρίθηκαν μέλη συμμοριών:

«Πριν από την προσέγγιση στο Δίστομο, ο λόχος δέχτηκε ξαφνικά πυρά με GrW,²⁸ MG²⁹ και όπλα από την κατεύθυνση του Διστόμου. Με αυτό το πρώτο χτύπημα επέρχονται απώλειες στον λόχο. Τρεις άνδρες πλήττονται θανάσιμα και τραυματίζονται 18 άνδρες, εκ των οποίων 4 βαριά τραυματισμένοι, που έχασαν εν τω μεταξύ τη ζωή τους. Κατόπιν αυτού διέταξα επίθεση πάση δυνάμει στο Δίστομο. Αφού ερευνήθηκε όλο το χωριό, μετρήθηκαν 250 έως 300 νεκροί μέλη συμμοριών ή ύποπτοι συμμετοχής σε συμμορίες, ενώ τα εναπομείναντα σπίτια εκάηκαν. Γεγονός είναι ότι η ομάδα πλησίασε το Δίστομο χωρίς να δεχτεί επίθεση, έμεινε δε αρκετές ώρες στην περιοχή χωρίς να σημειωθεί εναντίον της εχθρική ενέργεια».³⁰

Όμως στην Αθήνα υπήρχε ήδη η αναφορά του μυστικού αστυνομικού Georg Koch, ο οποίος είχε συνοδεύσει την ομάδα των Ες Ες στην επιχείρησή της, προκειμένου να συλλέξει πληροφορίες για τη δράση των ανταρτών στην περιοχή της Λιβαδειάς. Και η αναφορά του Koch ανέτρεπε την εκδοχή των γεγονότων που έδινε ο Lautenbach:

«Ονομάζομαι Georg Koch, είμαι 30 ετών, ευαγγελικός κατά το δόγμα, σερβιτόρος το επάγγελμα, υπαξιωματικός στην Ομάδα Μυστικής Αστυνομίας 510. Τα διαλαμβανόμενα στην αναφορά μου της 12.6.44 για την επιχείρηση προς εκκαθάριση της οδού Λιβαδειάς-Αράχοβας την 10.6.44 ανταποκρίνονται πλήρως στην πραγματικότητα. Σε αυτήν περιλαμβάνονται όλα όσα έχω να καταθέσω. Συμμετείχα ο ίδιος στην επιχείρηση και την παρακολούθησα σε όλα της τα στάδια. Επί των γεγονότων: α) Κατά την έρευνα των κρησφύγετων 5 χλμ. ανατολικά της διασταύρωσης Αράχοβας-Διστόμου η ομάδα δεν δέχτηκε πυρά. Συνελήφθησαν 12 άτομα και

---

²⁸ Ολμοβόλο.

²⁹ Τύπος αυτόματου όπλου.

³⁰ Αναφορά Γενικού Αρχηγείου LXVIII. Α.Κ. υπ' αριθμ. 5298/44 προς τον αρχηγό της 4ης Αστυνομικής Μερραρχίας Τεθωρακισμένων, καθώς και προς τον αρχηγό Ταξιαρχίας Fritz Schmedes, Αρχηγείο, με υπογραφή του Fritz Lautenbach, 4.7.1944. Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.

μεταφέρθηκαν αιχμάλωτοι μέχρι το Δίστομο. β) Πλησιάσαμε στο Δίστομο χωρίς εχθρική όχληση. Η ομάδα παρέμεινε επί τόπου αρκετές ώρες χωρίς να δεχτεί εχθρική ενέργεια. γ) Η επίθεση των ανταρτών έλαβε χώρα κατά την αναγνωριστική επιχείρηση προς το Στείρι, στα μισά της διαδρομής από το Δίστομο. δ) Μετά την επιστροφή της ομάδας στο Δίστομο, υποστηρίχθηκε η άποψη ότι ο ντόπιος πληθυσμός γνώριζε ακριβώς την ύπαρξη συμμοριτών στην περιοχή, καθώς επίσης στα κτήματα που ευρίσκονται στην περιοχή του πεδίου μάχης κατά περίεργο τρόπο δεν δούλευε κανείς. Για τον λόγο αυτό εκτελέστηκαν οι 12 αιχμάλωτοι και ο πληθυσμός που βρισκόταν εκεί, ενώ πυρπολήθηκε ένα μέρος των σπιτιών. Για αντίποινα εκτελέστηκαν στην πλατεία οι 12 αιχμάλωτοι που είχαν μεταφερθεί εκεί. Ακολούθως εκτελέστηκαν άνθρωποι που βρίσκονταν στο Δίστομο, όπου τους συναντούσαν. Όσο παρακολουθούσα τα συμβαίνοντα –βρισκόμουν στην πλατεία και φρόντιζα τον πληγωμένο διερμηνέα–, σκοτώθηκαν στην περιοχή της πλατείας 60-70 άτομα, άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Από όσα είδα, όλοι πυροβολήθηκαν. Δεν είδα να δολοφονούνται οι κάτοικοι με άλλο τρόπο – για παράδειγμα, με χτύπημα με το κοντάκι του όπλου ή να καίγονται με βενζίνη. Κάποιοι από τους στρατιώτες εστάλησαν να ψάξουν για άτομα σε μεμονωμένα σπίτια. Πόσοι άνθρωποι σκοτώθηκαν συνολικά δεν γνωρίζω». ³¹

Η αναφορά του Koch, στην οποία ευθαρσώς δηλώθηκε ότι: πρώτον, οι Γερμανοί μπήκαν στο Δίστομο χωρίς να έχουν δεχτεί οποιασδήποτε μορφής πυρά, και δεύτερον, επιστρέφοντας στο Δίστομο μετά τη συμπλοκή με τους αντάρτες στο Στείρι, εκτέλεσαν για αντίποινα τους 12 ομήρους, καθώς και κατοίκους αδιακρίτως ηλικίας, αποκάλυψε την παραποίηση των γεγονότων της 10ης Ιουνίου από τον Lautenbach. Ο στρατηγός Hellmuth Felmy, διοικητής του 68ου Σώματος, ζήτησε από τον διοικητή της Αστυνομικής Μεραρχίας των Ες Ες να διεξαγάγει έρευνα για το συμβάν λόγω εσκεμμένως ψευδούς υπηρεσιακής αναφοράς. Ο Felmy πιέστηκε σε εκείνο το στάδιο να προχωρήσει σε διερεύνηση των πραγματικών γεγονότων, γιατί ο ειδικός πληρεξούσιος του Υπουργείου Εξωτερικών της Γερμανίας είχε ζητήσει διευκρινίσεις και είχε ενημερωθεί σχετικά με τις υποβληθείσες για το θέμα αναφορές «όταν, σύμφωνα με είδηση της Ραδιοφωνίας του Καΐρου, ο C. Hull, υπουργός Εξωτερικών των ΗΠΑ, πήρε θέση για τα

---

³¹ Αναφορά Ομάδας Μυστικής Αστυνομίας 510 υπ' αριθμ. 425/44, με υπογραφή του υπαξιωματικού Georg Koch. Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.

περιστατικά του Διστόμου σε συνέντευξη Τύπου».³² Υπό τέτοιου είδους πολιτική πίεση, διαφαίνεται στο τηλεγράφημα ότι η κατάθεση του Koch ήταν βαρύνουσας σημασίας, γιατί ο Γενικός Αρχηγός Νοτιοανατολικής Στρατιάς που υπογράφει το τηλεγράφημα τονίζει:

*«Το Δίστομο προσεγγίστηκε αμαχητί, ενώ συμπλοκή με συμμορίες έλαβε χώρα πλησίον του Στειρίου και οι κάτοικοι του Διστόμου εκτελέστηκαν μετά το τέλος της συμπλοκής στο Στείρι και την επιστροφή της ομάδας. Σύμφωνα με την αναφορά του συμμετέχοντος υπαξιωματικού της μουσικής αστυνομίας, πρόκειται για αντίποινα, αντίθετα με την αναφορά της ομάδας της 4ης Αστυνομικής Μεραρχίας».*³³

Επί της ουσίας, η έρευνα που διεξήχθη στη συνέχεια θα χαρακτηριζόταν μάλλον ως «ψευδο-έρευνα». Ο ταγματάρχης και αναπληρωτής αρχηγός του 7ου Αστυνομικού Συντάγματος Τεθωρακισμένων, από τον οποίο και ζητήθηκε να διερευνήσει το θέμα, απάντησε:

*«[...] Οι περιγραφές του Επάρχου της Λιβαδειάς είναι στο έπακρο υπερβολικές και εντελώς χαρακτηριστικές της περίεργης στάσης του. Είναι λυπηρό το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της μάχης σκοτώθηκαν ή τραυματίστηκαν αμέτοχοι πολίτες, όμως κάτι τέτοιο σε αυτές τις περιπτώσεις δεν είναι δυνατόν να αποφευχθεί, ιδίως όταν οι συμμορίες με χειροβομβίδες, αυτόματα και όπλα έχουν στήσει ενέδρα».*³⁴

Παρόλο που στην αναφορά του ο Γερμανός ταγματάρχης δηλώνει τη λύπη του, υπερασπίζεται απροκάλυπτα την εκτέλεση και τον τραυματισμό των άμαχων πολιτών στο Δίστομο ως αναπόφευκτη ενέργεια εκ μέρους των Γερμανών. Η δήλωσή του είναι στο ίδιο πνεύμα με την αναφορά μάχης του 7ου Αστυνομικού Συντάγματος Τεθωρακισμένων, σύμφωνα με την οποία, πηγαίνοντας οι Γερμανοί προς το Δίστομο δέχτηκαν επίθεση από Έλληνες πολίτες, είχαν απώλειες – νεκρούς και τραυματίες Γερμανούς στρατιώτες –, γι' αυτό και

---

³² Τηλεγράφημα από τον γενικό αρχηγό Νοτιοανατολικής Στρατιάς προς το Γενικό Αρχηγείο της Βέρμαχτ, Ic/AO 5298/16.7.44. Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.

³³ Τηλεγράφημα από τον γενικό αρχηγό Νοτιοανατολικής Στρατιάς προς το Γενικό Αρχηγείο της Βέρμαχτ, Ic/AO 5298/16.7.44. Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.

³⁴ Τηλεφωνική αναφορά του 7ου Αστυνομικού Συντάγματος Τεθωρακισμένων προς το Γενικό Αρχηγείο LXVIII. Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.

εκτέλεσαν στο Δίστομο αντάρτες και άλλους πολίτες ύποπτους για συμμετοχή σε αντάρτικες ομάδες και έκαψαν τα σπίτια του χωριού.³⁵

Η τελική αναφορά³⁶ του 7ου Αστυνομικού Συντάγματος Τεθωρακισμένων για τα γεγονότα της 10ης Ιουνίου 1944 επισήμανε το αναπόδραστο όσων συνέβησαν, τονίζοντας τα ακόλουθα: α) οι 12 όμηροι που εκτελέστηκαν ήταν ύποπτοι και ένοχοι, β) η κατάθεση του Koch ήταν αμφιλεγόμενη γιατί αυτός βρισκόταν στην πλατεία φροντίζοντας τον διερμηνέα Theo, άρα δεν μπορεί να θεωρηθεί αυτόπτης μάρτυρας, γ) οι κάτοικοι του Διστόμου ήταν ένοχοι γιατί συγκάλυψαν τους αντάρτες, δ) η επιβολή των αντιποίνων κατέστη αναπόφευκτη, έστω και με τον τρόπο που πραγματοποιήθηκε, ε) από τον Koch ζητήθηκε συμπληρωματική αναιρετική εν μέρει κατάθεση, στην οποία εκείνος δήλωσε χαρακτηριστικά:

«Δεν ήμουν αυτόπτης μάρτυρας όλων των περιστατικών που περιλαμβάνει η από 12.6.44 αναφορά μου. Δεν ήταν επ' ουδενί δυνατόν σε μία επιχείρηση που εκτελείτο από δύο

---

³⁵ «Η ομάδα κρούσης ανακάλυψε 5 χλμ. ανατολικά της διασταύρωσης Λιβαδειάς-Αράχovas και Λιβαδειάς-Διστόμου μερικούς Έλληνες πολίτες που ευρίσκονταν σε τρία μικρά κρησφύγετα μαζί με κοπάδι περίπου 30 προβάτων. Όταν πλησίασε ένα απομονωμένο όχημα, πολίτες και συμμορίτες άνοιξαν πυρ κατά του οχήματος. Κατόπιν ισχυρής πίεσης, εκτελέστηκαν 18 άνδρες νεαρής ηλικίας στην προσπάθειά τους να διαφύγουν. Κατόπιν αυτού, και σύμφωνα με τη διαταγή, έπρεπε να γίνει επιθεώρηση της περιοχής του Διστόμου, καθώς ήταν γνωστό ότι τις προηγούμενες ημέρες είχαν γίνει μάχες στην περιοχή και οι συμμορίτες, σύμφωνα με πληροφορίες, ευρίσκονταν ακόμα εκεί. Προτού ακόμη φτάσει στο Δίστομο, ο λόχος δέχτηκε ξαφνικά πυρά με χειροβομβίδες, αυτόματα και όπλα από την κατεύθυνση του χωριού. Τότε ο λόχος υπέστη τις πρώτες απώλειες: 3 άνδρες έπεσαν αμέσως νεκροί και 18 οδηγοί και άνδρες τραυματίστηκαν, εκ των οποίων 4 υπέκυψαν λίγο αργότερα στα τραύματά τους. Αμέσως διέταξε επίθεση πάσης δυνάμει στο Δίστομο. Αφού εκκαθαρίστηκε όλο το χωριό, μετρήθηκαν 250 έως 300 νεκροί συμμορίτες και ύποπτοι. Τα σπίτια κατόπιν πυρπολήθηκαν». Αναφορά μάχης του 7ου Αστυνομικού Συντάγματος Τεθωρακισμένων, 11.6.44. Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.

³⁶ «Η κατάθεση του λοχαγού Georg Weichenrieder διαφωτίζει τα περιστατικά μέχρι την εκτέλεση των 12 αιχμαλώτων. Οι άνδρες αυτοί ήταν ύποπτοι και ένοχοι, γεγονός που αποδείχτηκε από την απόπειρά τους να διαφύγουν κατά τη σύλληψη και από την εύρεση στολών και εκρηκτικών στο σημείο όπου είχαν καταφύγει. Στο Δίστομο επίσης προσπάθησαν να δραπετεύσουν. Η χρήση όπλων προκειμένου να εμποδιστεί η διαφυγή τους ήταν αναγκαία. Οι αιχμάλωτοι χτυπήθηκαν κατά την προσπάθειά τους να διαφύγουν. Η μη χρήση όπλων θα καθιστούσε τους στρατιώτες υπεύθυνους για απελευθέρωση αιχμαλώτων λόγω αμελείας. Η κατάθεση του Koch δεν αντιτίθεται στη δική μας παράθεση των γεγονότων. Ο Koch δήλωσε κατηγορηματικά ότι εκείνη τη στιγμή φρόντιζε τον τραυματισμένο διερμηνέα Theo. Για ορισμένες λεπτομέρειες των περιστατικών που έλαβαν χώρα στο Δίστομο δεν ήταν, όπως ο ίδιος παραδέχεται, αυτόπτης μάρτυρας. Συνοψίζοντας, συνάγεται ότι δεν υπήρξε παράβαση της διαταγής του Φύρερ σχετικά με τον χειρισμό αιχμαλώτων. Πρόκειται για εκτέλεση ενόχων, ή οπωσδήποτε υπόπτων για συμμετοχή σε συμμορία, στην προσπάθειά τους να δραπετεύσουν. Η εκτέλεσή τους δεν έλαβε χώρα στο πλαίσιο επιβολής αντιποίνων. Επίσης, εφόσον οι πολίτες ερωτώμενοι βεβαιώνουν ότι δεν υπήρχαν συμμορίτες στην περιοχή, όταν στην πραγματικότητα ενέδρευαν 500 μέτρα μακριά, σε κάθε περίπτωση οι κάτοικοι πρέπει να τους είχαν δει· αυτό αποδεικνύει την ενοχή των κατοίκων του Διστόμου». Τελική αναφορά για τα περιστατικά στο Δίστομο του 7ου Αστυνομικού Συντάγματος Τεθωρακισμένων προς τον αρχηγέοντα Στρατηγό της LXVIII, Α.Κ. 21.7.44. Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.

λόχους να παρατηρήσω τα πάντα ο ίδιος, καθώς δεν συμμετείχα σε όλες τις ενέργειες ή δεν ήταν δυνατόν να βρίσκομαι ταυτοχρόνως σε πολλά σημεία. Ως εκ τούτου, για την αναφορά μου βασίστηκα στα στοιχεία και στην αναφορά του λόχου, σε αμοιβαία συναίνεση με τα μέλη του λόχου. Ομοίως, δεν έκανα καμία παρατήρηση αντίθετη με όσα κατατέθηκαν από τον *Weichenrieder*, όταν μου αναγνώσθηκαν, καθώς εγώ, όπως αναφέρω και στην από 2.7.44 κατάθεσή μου, στο διάστημα που μεσολάβησε βρισκόμουν στην πλατεία και φρόντιζα τον *διερμηνέα*».³⁷

Ως προς το γεγονός ότι η κατάθεσή του αντιφάσκει σε σχέση με την αναφορά της ομάδας που εκτέλεσε την επιχείρηση, ο Koch δήλωσε τα εξής: «Τα όσα κατέθεσα μπορώ να τα επαναλάβω. Έχω διαβάσει την αναφορά του ταγματάρχη Lautenbach, η μαρτυρία του οποίου ταυτίζεται ουσιαστικά με τη δική μου. Και ο ταγματάρχης Lautenbach είχε καταθέσει ότι η επίθεση των συμμοριτών δεν έλαβε χώρα στις παρυφές του Διστόμου, αλλά κατά την πορεία αναγνώρισης μεταξύ Διστόμου και Στειρίου».³⁸

Συνεπώς, με την τελική αναφορά του Koch, δικαιολογούνται οι ενέργειες των Γερμανών, ενώ η επιβολή αντιποίνων παρουσιάζεται ως αναγκαία, έστω και με τον τρόπο που εφαρμόστηκε:

«Ο ταγματάρχης Lautenbach αποφάσισε κατά τη στρατιωτική του συνείδηση όχι απλώς ότι η άμεση λήψη μέτρων ήταν δικαιολογημένη, αλλά και επιβεβλημένη. Το σύνταγμα είναι πεπεισμένο ότι εκ μέρους των αρμοδίων Αρχών θα αποφασίζονταν αντίποινα εναντίον του Διστόμου, για την επιβολή των οποίων θα αντιμετωπίζαμε εχθρική αντίσταση, θα είχαμε απώλειες, καθώς θα απαιτούντο ισχυρότερες δυνάμεις και μεγαλύτερη κατανάλωση καυσίμων. Επίσης, δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς ότι τα άμεσα μέτρα είναι πιο αποτελεσματικά από εκείνα που επιβάλλονται σε αργότερο χρόνο. Ο ταγματάρχης έχει χωρίς αμφιβολία υπερβεί το πλαίσιο των διαταγών περί αντιποίνων [...]. Με αίσθηση ευθύνης πίστευε ότι με τα μέτρα που έλαβε

---

³⁷ Συμπληρωματική κατάθεση του Georg Koch, υπαξιωματικού Ομάδας Μυστικής Αστυνομίας 510, προς το 7ο Αστυνομικό Σύνταγμα Θεωρακισμένων, 20.7.1944. Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.

³⁸ Αρχική κατάθεση υπαξιωματικού Georg Koch, Γενικό Αρχηγείο LXVIII, Α.Κ. Τμήμα III, 2.7.1944. Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.

*ενεργούσε σύμφωνα με το πνεύμα – ακόμη κι αν παρέβαινε το γράμμα – των διαταγών περί αντιποίνων».*³⁹

Ο Lautenbach παραδέχτηκε στην κατάθεσή του ότι δεν ακολούθησε επακριβώς τις διαταγές περί του χειρισμού αιχμαλώτων και της επιβολής αντιποίνων, γιατί εκτίμησε ότι «τα αντίποινα έχουν εμφανή αποτελέσματα μόνο όταν επιβάλλονται αμέσως, και όχι αφού μεσολαβήσει κάποιο διάστημα από το γεγονός που προκαλεί την επιβολή τους [...]. Πολίτες από το Δίστομο, οι οποίοι ενώ δούλευαν στα χωράφια αρνήθηκαν ότι στην περιοχή βρίσκονται συμμορίτες, ήταν σε απόσταση 500-600 μέτρων από τις εχθρικές θέσεις γύρω από τη φάλαγγα. Είναι αδύνατον να μη γνώριζαν την ετοιμότητα των συμμοριτών να επιτεθούν. Αυτό αποδεικνύει την προσπάθεια των πολιτών να παρασύρουν την ομάδα σε παγίδα [...]. Τα μέτρα που έλαβα αποσκοπούσαν στην αποτροπή περαιτέρω απωλειών».⁴⁰

Έμμεσα η αναφορά υπερασπίζεται ακόμα την εκτέλεση άμαχων γυναικών και παιδιών στο Δίστομο, επισημαίνοντας ότι «οι κομμουνιστές συμμορίτες προχωρούν τώρα γενικευμένα όχι μόνο στη συγκρότηση γυναικείων ομάδων, αλλά και στην εκπαίδευση γυναικών και παιδιών σε κατασκοπία, στη μεταφορά μηνυμάτων, στις ενέργειες δολιοφθοράς και ρίψης βομβών, βασιζόμενοι στην εν τω μεταξύ διαρκώς ενισχυόμενη ανθρωπιστική στάση των Γερμανών [...]».⁴¹

Η τελική αναφορά επιχειρεί να αμβλύνει τις εντυπώσεις από τις αρχικές δηλώσεις του Koch, από τον οποίο ζητείται άλλωστε συμπληρωματική κατάθεση προκειμένου να επιβεβαιωθεί η αναγκαιότητα εκτέλεσης των ομήρων, σύμφωνα με την κατάθεση του Weichenrieder, την οποία ήδη έχουμε παραθέσει. **Είναι σημαντικό όμως το γεγονός ότι η συγκεκριμένη αναφορά του Koch εμμέσως πλην σαφώς επιβεβαιώνει εκ νέου τις εκτελέσεις 60-70 ατόμων που είδε να γίνονται μπροστά στα μάτια του, αφήνοντας να εννοηθεί πως και άλλα μέλη του λόχου του μπορούν να καταθέσουν αντίστοιχες μαρτυρίες, όπως επίσης ότι δεν**

---

³⁹ Τελική αναφορά για τα περιστατικά στο Δίστομο του 7ου Αστυνομικού Συντάγματος Τεθωρακισμένων προς τον αρχηγεύοντα Στρατηγό της LXVIII, Α.Κ. 21.7.44. Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.

⁴⁰ Κατάθεση του Fritz Lautenbach στον ταγματάρχη Χάσκε, Στρατοδίκη του 7ου Συντάγματος Τεθωρακισμένων, 20.7.44. Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.

⁴¹ Τελική αναφορά για τα περιστατικά στο Δίστομο του 7ου Αστυνομικού Συντάγματος Τεθωρακισμένων προς τον Αρχηγεύοντα Στρατηγό της LXVIII, Α.Κ. 21.7.44. Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.

αλλοιώνεται το περιεχόμενο της αρχικής του κατάθεσης, ότι δηλαδή ξεκίνησε πυρ από την πλευρά των Γερμανών εξαιτίας της υπόνοιάς τους πως το Δίστομο συγκαλύπτει τους αντάρτες. Η έρευνα τερματίστηκε με τη διαπίστωση ότι ο Lautenbach ήταν αναρμόδιος να διατάξει εφαρμογή αντιποίνων –αυτή τη δικαιοδοσία την είχε μόνο ο διοικητής της μεραρχίας–, όπως επίσης ότι παρέδωσε «μία εν γνώσει του λανθασμένη υπηρεσιακή αναφορά». ⁴² Ο διοικητής του Lautenbach, Karl Schümers, εγγυήθηκε για αυτόν, και ο στρατηγός Felmy συγκάλυψε το θέμα. ⁴³

A. 2. Τα αίτια

Το καλοκαίρι του 1944 σηματοδοτεί την αρχή του τέλους για την «αυτοκρατορία του Χίτλερ». ⁴⁴ Με την επιχείρηση στη Νορμανδία (6.6.1944), περίπου πέντε χιλιάδες συμμαχικά πλοία αποβίβασαν στις νορμανδικές ακτές ισχυρές συμμαχικές δυνάμεις, καταλύοντας το πρώτο μέτωπο των Γερμανών. Πιο κοντά στην Ελλάδα, στην Ιταλία, τα συμμαχικά στρατεύματα επικράτησαν στο μέτωπο του Άρνου (11.5.1944) και μπήκαν στη Ρώμη (4.6.1944). Στο Ανατολικό Μέτωπο, ο σοβιετικός στρατός καταδίωξε τους Γερμανούς στην Ουκρανία (8.4.1944) και επιτέθηκε στη Φινλανδία (9.6.1944). Η Γερμανία πολεμούσε σε δύο ισχυρά μέτωπα. Διαφαινόταν πλέον έντονα η επερχόμενη ήττα της. Εν τω μεταξύ, η Ρουμανία, κύρια σύμμαχος του Χίτλερ, διαπραγματεύτηκε με την ΕΣΣΔ όρους ανακωχής. Είναι βέβαιο επομένως ότι η ωμή τρομοκρατία που εφάρμοσαν στο Δίστομο οι Γερμανοί στρατιώτες συνδέεται με την επίγνωση

---

⁴² D. Begemann, «Δίστομο. Γερμανικά αρχεία», εφ. *Ελευθεροτυπία*, *Ε-Ιστορικά*, τ. 241, ό.π., σ. 35.

⁴³ Το τελικό πόρισμα του γερμανικού στρατιωτικού δικαστηρίου ήταν πως «η πράξη του Lautenbach χαρακτηρίζεται στρατιωτικά και ανθρωπίνως κατανοητή, γιατί οι κάτοικοι ώθησαν τους Γερμανούς προς τους αντάρτες», D. Begemann, «Distomo 1944», στο: Gerd R. Ueberschär, *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*, ό.π., σ. 35. Η πιθανή «τιμωρία» του Lautenbach είναι αντίστοιχη εκείνης που θα επέφερε μια παράβαση κανονισμών σωστής στρατιωτικής αμφίεσης. Στο ίδιο.

⁴⁴ Όρος από το βιβλίο του Mark Mazower, *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ. Ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.

τους ότι χάνουν τον πόλεμο και ότι σύντομα θα αναγκάζονταν να αποχωρήσουν από τα εδάφη των κατακτημένων χωρών.⁴⁵

Τα αντίποινα εφαρμόζονταν από την Αρχή της γερμανικής κατοχής, και αποσκοπούσαν στην καταστολή της δυναμικής του απελευθερωτικού αγώνα των πολιτών μέσω της δημιουργίας αισθήματος τρόμου σε όλο τον πληθυσμό. Μετά τον Σεπτέμβριο του 1943 (συνθηκολόγηση της Ιταλίας) αξιοποιήθηκαν επίσης από τις κατοχικές δυνάμεις τα Τάγματα Ασφαλείας για την εφαρμογή εκκαθαριστικών επιχειρήσεων που αφορούσαν τόσο την αστυνόμευση των περιοχών όσο και την καταδίωξη των ανταρτών.⁴⁶ Η λογική των αντιποίνων υπάκουε σε τρεις αρχές:⁴⁷

α) Αρχή της ασύμμετρης απάντησης. Για κάθε απώλεια των κατοχικών στρατευμάτων, τα θύματα από τον ντόπιο πληθυσμό θα πρέπει να είναι πολλαπλάσια. «Για να καταπνιγούν οι ραδιουργίες στη γένεσή τους, πρέπει με την πρώτη αφορμή να εφαρμοστούν αυστηρότατα μέτρα, ώστε να επιβληθεί το κύρος της δύναμης κατοχής και να προληφθεί περαιτέρω επέκταση. Εδώ πρέπει να σκεφτεί κανείς ότι μια ανθρώπινη ζωή στις θιγόμενες χώρες πολλές φορές δεν αξίζει τίποτα, και ότι μια εκφοβιστική επίδραση μπορεί να επιτευχθεί μόνο με ασυνήθιστη σκληρότητα. Σαν εξιλέωση για τη ζωή ενός Γερμανού στρατιώτη πρέπει σε αυτές τις περιπτώσεις να ισχύει γενικά σαν ανάλογη η θανατική ποινή για 50-100 κομμουνιστές. Ο τρόπος της εκτέλεσης πρέπει να εντείνει περισσότερο την εκφοβιστική επίδραση [...]. Εγχώριες δυνάμεις για την επιβολή τέτοιων μέτρων βίας γενικώς θα αποτύχουν. Η ενίσχυσή τους

---

⁴⁵ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο M. Mazower, στη «μνήμη της Ευρώπης» κατέχει κυρίαρχη θέση η ακραία ωμότητα της γερμανικής κατοχής κατά των αμάχων. Τα Ες Ες και η Βέρμαχτ διέπραξαν αποτρόπαιες σφαγές στο Οραντούρ (Γαλλία), στο Δίστομο, στα Καλάβρυτα, όταν οι νεαροί μάχιμοι αξιωματικοί υπάκουαν τις εντολές για εφαρμογή δρακόντειων μέτρων σε περιοχές που αποτελούσαν «ζώνες μάχης» ή σε τόπους όπου έπρεπε να προστατεύσουν τα μετόπισθεν. M. Mazower, *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ. Ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη*, ό.π., σ. 520.

⁴⁶ Π. Βόγλης, «Τα αντίποινα των κατοχικών δυνάμεων», ό.π., σ. 10. Επίσης: Π. Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, ό.π., σ. 128. Η δράση τους ξεκίνησε το φθινόπωρο / χειμώνα του 1943, με πέντε τμήματα στην Πελοπόννησο κι άλλα τέσσερα στην κεντρική και νοτιοανατολική Ελλάδα. Το καλοκαίρι του 1944, 20.000 άνδρες είχαν επανδρώσει τα Τάγματα Ασφαλείας. Οι λόγοι για τους οποίους ήταν τόσο πολυάριθμη η στρατολόγηση στα Τάγματα Ασφαλείας ήταν: α) οικονομικοί (προοπτική σίτισης, στέγασης, εξοπλισμού και σύνταξης στις οικογένειές τους), β) η αντίθεση στο ΕΑΜ, γ) η αναζωπύρωση εθνοτικών - πολιτισμικών αντιθέσεων, κυρίως στη Μακεδονία, και δ) η έλξη που ασκούσε σε κάποιους η ναζιστική ιδεολογία. Π. Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, ό.π., σ. 128-134.

⁴⁷ Πολυμέρης Βόγλης, «Τα αντίποινα των κατοχικών δυνάμεων», εφ. *Ελευθεροτυπία, Ε-Ιστορικά*, ό.π., σ. 6-8. Επίσης: Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 140-141.

εμπεριέχει μεγαλύτερους κινδύνους για τον δικό μας στρατό, για αυτό πρέπει να αποφευχθεί. Αντιθέτως, μπορεί να γίνει αδρά χρήση αμοιβών για τον πληθυσμό, ώστε να εξασφαλιστεί η βοήθειά του με την κατάλληλη μορφή [...]. Πραγματικό μέσο εκφοβισμού μπορεί να είναι σε αυτές τις περιπτώσεις μόνο η θανατική ποινή. Ιδιαίτερα ενέργειες κατασκοπίας, πράξεις δολιοφθοράς και προσπάθειες προσχώρησης στην υπηρεσία ξένου στρατού πρέπει να τιμωρούνται κατά βάση με θάνατο. Επίσης και σε περιπτώσεις ανεπίτρεπτης κατοχής όπλων, πρέπει γενικά να επιβάλλεται η ποινή του θανάτου».⁴⁸

β) Αρχή της συλλογικής ευθύνης. Επιβολή αντιποίνων γενικής μορφής. Στις περιπτώσεις αυτές τιμωρείται όλος ο άρρην πληθυσμός από τις γύρω περιοχές με μια προκαθορισμένη αναλογία, διότι τους Γερμανούς αξιωματικούς δεν τους ενδιαφέρει ο εντοπισμός των ενόχων της ενέργειας που διαπράχθηκε.

γ) Άρση της διάκρισης εμπολέμων και αμάχων. Οι κατακτητές, μετά το 1943, εντατικοποίησαν τα μέτρα αντιποίνων γιατί παρουσιάστηκαν αλλαγές στα ισχύοντα μέχρι τότε δεδομένα της κυριαρχίας τους. Λόγω της ταχείας προέλασης των βρετανικών μονάδων μετά τη μάχη του Ελ Αλαμίν (Οκτώβριος 1942), η Ελλάδα δεν αποτελούσε πλέον διαμετακομιστική βάση για τα γερμανο-ιταλικά στρατεύματα της Βόρειας Αφρικής, αλλά οχυρό της «ναζιστικής αυτοκρατορίας» ενάντια στις επιθέσεις από τον Νότο.⁴⁹ Επίσης, μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας,⁵⁰ οι Γερμανοί προσπάθησαν με ακόμη πιο πειστικό τρόπο να διατηρήσουν την κατοχική ισχύ τους. Η τρομοκρατία, που ήταν το κύριο όργανο επιβολής και αποτελούσε την

⁴⁸ Οδηγία του στρατάρχη Wilhelm Keitel (16.9.1941) για την καταπολέμηση του «στασιαστικού κινήματος» στα κατεχόμενα εδάφη. Μάρτιν Ζέκεντορφ (έρευνα-παρουσίαση), *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό. Ντοκουμέντα από τα γερμανικά αρχεία*, μτφρ. Θανάσης Γεωργίου, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991, σ. 90.

⁴⁹ Σύμφωνα με έκθεση προς τον Στρατιωτικό Διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης, οι Γερμανοί θεωρούσαν ότι ένας τρόπος «για να διασφαλιστεί το κύρος της γερμανικής κατοχής απέναντι σε μια αναμενόμενη αγγλική απόβαση θα ήταν η διαρκής καταπολέμηση των συμμοριτών». Μ. Ζέκεντορφ (έρ.-παρ.), *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό. Ντοκουμέντα από τα γερμανικά αρχεία*, ό.π., σ. 176.

Μετά την απόβαση των Συμμάχων στη Σικελία (Ιούλιος 1943), οι Γερμανοί φοβόντουσαν και άλλη ενδεχόμενη απόβαση στη Σαρδηνία ή στην Πελοπόννησο. Θεωρώντας ότι σε οποιοδήποτε τέτοιο ενδεχόμενο οι αντάρτες θα συμπαρατάσσονταν με τις συμμαχικές δυνάμεις εντατικοποίησαν την άσκηση αντιποίνων ακόμα κι όταν για τους επιτελάρχες των Ομάδων Στρατού Ε και F, Βίντερ και Φερτς, ο κίνδυνος για απόβαση είχε παρέλθει. Επίσης, προχώρησαν στην εφαρμογή ευρείας άσκησης αντιποίνων, ως απάντηση στις απώλειες που είχαν υποστεί από τις ενέργειες των ανταρτών. Βλ. Στράτος Δορδανάς, *Το αίμα των αθών. Αντίποινα των γερμανικών Αρχών Κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, Εστία, Αθήνα 2007, σ. 274 – 276.

⁵⁰ Από τις 8 Σεπτεμβρίου 1943 αποχώρησε η 11η ιταλική Στρατιά –δύναμης περίπου 250.000 ανδρών– και η Γερμανία ανέλαβε τις περιοχές που είχε ως τότε υπό τον έλεγχό της.

τελευταία ελπίδα των κατακτητών, είχε πλέον ως κύριο χαρακτηριστικό, εκτός από συνηθισμένες ποινές –όπως χρηματικά πρόστιμα, συλλήψεις, υπηρεσίες σκοπιάς, καταστροφή οικημάτων και εκτελέσεις–, την εντατικοποίηση συλλήψεων ανθρώπων που κατοικούσαν κοντά σε περιοχές ανταρτών, την υποχρεωτική αποστολή τους για καταναγκαστική εργασία,⁵¹ καθώς και την αλματώδη αύξηση των δολοφονικών επιχειρήσεων. Από το 1943 και μετά, οι πολύνεκρες δολοφονικές επιχειρήσεις, με εκατό ή και περισσότερους νεκρούς κάθε φορά, έγιναν συνηθισμένο φαινόμενο: αδιαμφισβήτητα παραδείγματα συνιστούν οι μαζικές δολοφονίες αθώων πολιτών στα Καλάβρυτα,⁵² στο Κομμένο της Άρτας,⁵³ στη Δράκεια Πηλίου,⁵⁴ στην Κλεισούρα ⁵⁵ και στο Δίστομο.

Η εντατικοποίηση εφαρμογής των αντιποίνων συνδέεται και με τη σημαντική δράση των ανταρτικών ομάδων. Οι Γερμανοί, προκειμένου να διατηρήσουν τον έλεγχο της υπαίθρου και

---

⁵¹ Μία όψη της τρομοκρατίας που επιβαλλόταν μας δίνει η διαταγή για χρήση βαγονιών και αυτοκινήτων (κλούβες) με ομήρους μπροστά από σιδηροδρομικούς συρμούς ή φάλαγγες γερμανικών οχημάτων. «Ως όμηροι πρέπει να χρησιμοποιούνται ιδιαίτερα τα άτομα, σε ειδικές περιπτώσεις και γυναίκες, που έχουν εκδηλώσει αντιγερμανική στάση ή που αναμένεται να υιοθετήσουν τέτοια στάση». Από διαταγή του υποστράτηγου Friedrich-Wilhelm Müller, διοικητή της 22ης Μεραρχίας Πεζικού, στις 13.12.1942, όπως παρατίθεται στο Μ. Ζέκεντορφ (έρ.-παρ.), *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό. Ντοκουμέντα από τα γερμανικά αρχεία*, ό.π., σ. 156.

Επίσης, «η μεταφορά μόνο ομήρων από στρώματα του πληθυσμού με επιρροή δεν θα εκφοβίσει τους κομμουνιστικά σκεπτόμενους συμμορίτες και, αντίστροφα, η μεταφορά μόνο συμμοριτών δεν θα εκφοβίσει τις εθνικές συμμορίες. Γι' αυτό είναι αναγκαία η ανάμειξη συμμοριτών και ομήρων». Διαταγή του αντιστράτηγου Χέρμαν Φερτς, αρχηγού του Γενικού Επιτελείου του Αρχηγείου Νότιας Ανατολής στις 15 Ιουλίου 1943, όπως ακριβώς αναφέρεται στο: Μ. Ζέκεντορφ (έρ.-παρ.), *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό. Ντοκουμέντα από τα γερμανικά αρχεία*, ό.π., σ. 186. (Η έμφαση στο κείμενο είναι δική μου.)

Σχετικά με το πλαίσιο εφαρμογής της γενικής αναγκαστικής εργασίας στην Ελλάδα, ενδιαφέρον έχει η διαταγή του στρατηγού Alexander Löhr, στρατιωτικού διοικητή Νοτιοανατολικής Ευρώπης, στις 30.1.1943. Σύμφωνα με αυτή, «Κάθε κάτοικος της Ελλάδας ηλικίας από 16-45 ετών είναι υποχρεωμένος, όταν το απαιτήσουν οι συνθήκες, να αναλάβει δουλειά που του υποδείχθηκε για γερμανικές ή ιταλικές υπηρεσίες. Εργατικές δυνάμεις αποτελούμενες από άρρενες είναι υποχρεωμένες να εργαστούν και έξω από τον μόνιμο τόπο κατοικίας τους, αν χρειαστεί, συγκεντρωμένοι σε κοινότητες στρατοπέδευσης [...]. Όποιος δεν πληροί τις υποχρεώσεις που προκύπτουν τιμωρείται με: α) χρηματική ποινή απεριορίστου ύψους, β) φυλάκιση ή ειρκτή, γ) στρατόπεδο αναγκαστικής εργασίας». Όπως παρατίθεται στο: Μ. Ζέκεντορφ (έρ.-παρ.), *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό. Ντοκουμέντα από τα γερμανικά αρχεία*, ό.π., σ. 165.

⁵² Τον Δεκέμβριο του 1943, στρατιώτες της 117ης Μεραρχίας Καταδρομών έκαψαν 50 χωριά και δολοφόνησαν 694 άτομα (από τα οποία 487 στην πόλη των Καλαβρύτων), όπως αναφέρεται στο: Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, ό.π., σ. 141.

⁵³ Στις 16 Αυγούστου 1943 εκτελέστηκαν 317 άτομα.

⁵⁴ Στις 18 Δεκεμβρίου 1943 εκτελέστηκαν 118 άτομα.

⁵⁵ Στις 5 Απριλίου 1944, άνδρες του Θωρακισμένου Συντάγματος Γρεναδιέρων των Ες Ες κατέστρεψαν το χωριό Κλεισούρα και εκτέλεσαν 270 κατοίκους.

των ορεινών περιοχών, προβαίνουν σε σκληρά αντίποινα (εκτελέσεις κατοίκων για απώλειες που υπέστησαν από επιθέσεις των ανταρτών, πυρπολήσεις σπιτιών, συλλήψεις ομήρων) στις περιοχές όπου βρισκόταν σε εξέλιξη ένοπλος αγώνας από τους αντάρτες. Υπάρχει μάλιστα σχετική διαταγή του Χίτλερ για την απαιτούμενη εντατικοποίηση της τρομοκρατίας στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη:

«Ο εχθρός στον συμμορικό αγώνα χρησιμοποιεί φανατικούς κομμουνιστικά εκπαιδευμένους μαχητές, που δεν τρομάζουν μπροστά σε καμία βίαιη ενέργεια. Εδώ, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, είναι ζήτημα ζωής ή θανάτου. Με τον στρατιωτικό ιπποτισμό ή με τις συμφωνίες της Σύμβασης της Γενεύης ο αγώνας αυτός δεν έχει τίποτα κοινό. Αν ο αγώνας αυτός κατά των συμμοριών τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση δεν διεξαχθεί με τα πιο ωμά μέσα, τότε σε σύντομο διάστημα δεν θα επαρκούν πια οι διαθέσιμες δυνάμεις για να αντιμετωπίσουμε αυτή την πανούκλα. Για αυτό ο στρατός έχει το δικαίωμα και την υποχρέωση σε αυτό τον αγώνα να χρησιμοποιεί χωρίς περιορισμό –επίσης και κατά γυναικών και παιδιών– κάθε μέσο, αρκεί μόνο αυτό να οδηγεί σε επιτυχία [...]».⁵⁶

Η δήλωση που ακολουθεί μαρτυρεί πόσο επισφαλής, μετά τον Σεπτέμβριο του 1943, οι Γερμανοί θεωρούσαν πλέον την παρουσία τους και στην Ελλάδα: «Η κατάσταση στον χώρο της Νότιας Ανατολής οξύνθηκε. Η συγκέντρωση εχθρικών δυνάμεων στην Ανατολική Μεσόγειο έχει προχωρήσει τόσο, ώστε μπορεί να υπολογιστεί ότι σε σύντομο χρόνο θα αρχίσει επίθεση στον νοτιοανατολικό χώρο. Η δραστηριότητα των ανταρτών και τα σαμποτάζ αυξήθηκαν πολύ – στην Ελλάδα, μάλιστα, μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Η μαχητική δύναμη του εχθρού στο εσωτερικό αυξήθηκε σημαντικά. Η μεγάλη δυσκολία για τον χώρο της Νότιας Ανατολής εξακολουθεί να είναι η κατάσταση ανεφοδιασμού και μεταφορών [...]. Οι νυκτερινές πτήσεις και η δραστηριότητα των συμμοριών αποτελούν ένδειξη ότι σαν στόχοι της επίθεσης έρχονται σε πρώτη γραμμή η Νότια και Δυτική Πελοπόννησος, όπως και η Δυτική Ελλάδα [...]. Στην Ελλάδα ξανάρχισε ξαφνικά, και σε μεγάλη έκταση, η συμμορική δραστηριότητα.

---

⁵⁶ Διαταγή του Χίτλερ για την απαιτούμενη εντατικοποίηση της τρομοκρατίας στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, 16.12.1942. Μ. Ζέκεντορφ (έρ.-παρ.), *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό. Ντοκουμέντα από τα γερμανικά αρχεία*, ό.π., σ. 157. (Η έμφαση στο κείμενο είναι δική μου.)

Παίρνοντας υπόψη την αποδεδειγμένη συνεργασία των συμμοριών με τους συμμάχους, αυτό πρέπει να εκτιμηθεί σαν σημάδι μιας σχεδιαζόμενης επίθεσης [...]»⁵⁷

Οι κατοχικές δυνάμεις, λοιπόν, εκτιμούσαν ότι οι αντάρτες, βάσει των διαταγών που είχαν από τους Άγγλους, θα απέφευγαν τις μεγάλες επιχειρήσεις και θα περιορίζονταν σε ενέργειες δολιοφθοράς σε δρόμους διάβασης του γερμανικού στρατού, ή θα προέβαιναν σε ευκαιριακές επιθέσεις εναντίον φαλάγγων.⁵⁸ Έτσι, με μεθοδικότητα, ταυτόχρονα με την κλιμακούμενη σκληρότητα των αντιποίνων, δημιουργήθηκε ένα πλαίσιο εμφυλίου πολέμου –γιατί οι Γερμανοί ανέμεναν ότι ο ΕΛΑΣ θα επιτίθετο κυρίως κατά των Ταγμάτων Ασφαλείας–, καθώς και εμφυλίων συγκρούσεων. Στόχος του Αρχηγείου του Στρατού Ξηράς ήταν μετά από επιθέσεις και σαμποτάζ να λαμβάνονται, όσο το δυνατόν συντομότερα, δραστικά κατασταλτικά μέτρα και στις κατεχόμενες από τους Ιταλούς περιοχές, «[...] για να εκφοβιστεί ο πληθυσμός και να επανορθωθεί η ζημία που έχει προκληθεί στο κύρος της γερμανικής Βέρμαχτ». Τονίζεται επίσης ότι «ο φύρερ περιμένει πως τα μέτρα αυτά θα εφαρμοστούν με άκρα αυστηρότητα και με αποτελεσματικό τρόπο για ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού».⁵⁹ Δεν τίθεται κανένα θέμα αναστολής στην εφαρμογή αντιποίνων, και χαρακτηριστικά δηλώνεται: «Κανένας Γερμανός που προσφέρει υπηρεσία στην καταπολέμηση των συμμοριών δεν επιτρέπεται να κληθεί να απολογηθεί διοικητικά ή σε στρατοδικείο λόγω της συμπεριφοράς του στον αγώνα κατά των συμμοριτών και των συνοδοιπόρων τους [...]».⁶⁰ Γίνεται εμφανές ότι η στάση των Γερμανών έχει σκληρύνει αισθητά, και παλαιότερες τακτικές αντιμετώπισης ομήρων και αιχμαλώτων (όπως η υποχρεωτική αποστολή όλων των αιχμαλώτων πολέμου σε στρατόπεδα

---

⁵⁷ Εκτίμηση της κατάστασης από τον στρατηγό Alexander Löhr, 27.12.1943, στο: Μ. Ζέκεντορφ (έρ.-παρ.), *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό. Ντοκουμέντα από τα γερμανικά αρχεία*, ό.π., σ. 180.

⁵⁸ Έκθεση του τμήματος «Κατάσταση του Εχθρού» της Στρατιωτικής Διοίκησης Ελλάδος προς τον διοικητή των στρατιωτικών δυνάμεων Νοτιοανατολικής Ευρώπης για το χρονικό διάστημα 1.9-3.10.1943, Μ. Ζέκεντορφ (έρ.-παρ.), *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό. Ντοκουμέντα από τα γερμανικά αρχεία*, ό.π., σ. 200. Δηλώνεται επιπλέον ότι «με την κατάρρευση του ιταλικού στρατού, το συμμορικό κίνημα ενισχύθηκε ουσιαστικά, και σημαντικά αποθέματα σε όπλα και πολεμοφόδια, εν μέρει και σε τρόφιμα, έπεσαν από τους Ιταλούς στα χέρια των συμμοριών». Μ. Ζέκεντορφ, στο ίδιο.

⁵⁹ Από τη διαταγή του αντιστράτηγου Walter Krüger, διοικητή της 1ης Μεραρχίας Αρμάτων Μάχης, 5.7.1943. Μ. Ζέκεντορφ (έρ.-παρ.), *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό. Ντοκουμέντα από τα γερμανικά αρχεία*, ό.π., σ. 185.

⁶⁰ Διαταγή του Χίτλερ για την απαιτούμενη εντατικοποίηση της τρομοκρατίας στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, 16.12.1942, Μ. Ζέκεντορφ (έρ.-παρ.), *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό. Ντοκουμέντα από τα γερμανικά αρχεία*, ό.π., σ. 157.

καταναγκαστικής εργασίας στη Γερμανία, κατόπιν εντολής του φύρερ) έχουν πλέον ξεπεραστεί από τις εξελίξεις.⁶¹

Εάν επιχειρούσαμε να απαντήσουμε στο ερώτημα γιατί επιλέχθηκε ως στόχος αντεκδίκησης το Δίστομο, θα θεωρούσαμε καθοριστική την άποψη του Μ. Λυμπεράτου⁶² πως η περιοχή είχε κομβική σημασία για τους Γερμανούς. Ο Ελικώνας και τα γύρω βουνά ήταν πεδία ρίψης όπλων, ασυρμάτων, καθώς και πτώσης αξιωματικών-συνδέσμων της Μέσης Ανατολής. Επίσης, το Δίστομο βρισκόταν κοντά στον κύριο δρόμο μετακίνησης από την Αθήνα προς τις περιοχές των ανταρτών και των στελεχών της Εθνικής Αντίστασης. Από την άλλη πλευρά, ο δρόμος αυτός αποτελούσε την κύρια οδό μετακίνησης των γερμανικών στρατευμάτων, γι' αυτό οι αντάρτες ήθελαν να ελέγξουν τις διαβάσεις και να δημιουργήσουν προγεφυρώματα. Είναι βέβαιο πως οι Γερμανοί γνώριζαν τη δράση των ανταρτών στην ευρύτερη περιοχή. Μάλιστα, όπως έχουμε αναφέρει, λίγες ημέρες πριν από τη σφαγή στο Δίστομο, είχαν εκτελέσει δεκαοχτώ αντάρτες στη Δεσφίνα (7.6.44).

Πίνακας 1: Ενδεικτικός πίνακας μαζικών εκτελέσεων Ελλήνων πολιτών στον Νομό Βοιωτίας από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής και τα Τάγματα Ασφαλείας.⁶³

Τόπος	Ημερομηνία	Αριθμός νεκρών
Λιβαδειά	23 Μαΐου 1942	8
Λιβαδειά – Θήβα	10 Ιουνίου 1942	27
Πυρπόληση της Δαύλειας	5 Απριλίου 1943	2
Λιβαδειά	10 Σεπτεμβρίου 1943	5
Λιβαδειά	11 Σεπτεμβρίου 1943	10

⁶¹ Αναφορά Γενικού Αρχηγείου LXVIII. Α.Κ. υπ' αριθμ. 5298/44. Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.

⁶² Ομιλία του Μιχάλη Λυμπεράτου με θέμα «Τα ιστορικά αίτια της Σφαγής του Διστόμου», κατά την παρουσίαση του βιβλίου του Γ. Θεοχάρη (έρ.-εισαγ.-επιμ.), *Δίστομο. 10 Ιουνίου 1944. Το ολοκαύτωμα*, ό.π., στο πλαίσιο των Εκδηλώσεων Μνήμης για τη Σφαγή του Διστόμου (Ιούνιος 2010).

⁶³ «Ενδεικτικός πίνακας μαζικών εκτελέσεων Ελλήνων πολιτών από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής και τα Τάγματα Ασφαλείας στην περίοδο Απριλίου-Ιουλίου 1944», από: εφ. *Ελευθεροτυπία*, *Ε-Ιστορικά*, τ. 241, ό.π., σ. 21.

Στενή Λιβαδειάς	27 Φεβρουαρίου 1944	29
Χαράδρα της Στενής (διασταύρωση Διστόμου-Αράχοβας)	2 και 4 Απριλίου 1944	22
Καρακόλιθος	25 Απριλίου 1944	138
Ριτσώνα Βοιωτίας	16 Μαΐου 1944	110
Δεσφίνα	7 Ιουνίου 1944	18
Δίστομο	10 Ιουνίου 1944	229 και 67*
Καλάμι Λιβαδειάς	16 Ιουνίου 1944 ⁶⁴	27

*229 στο Δίστομο και 67 στα γύρω χωριά, στα χωράφια και στους δρόμους.

Πίνακας 2: Ενδεικτικός πίνακας μαζικών εκτελέσεων Ελλήνων πολιτών από όλη την ελληνική επικράτεια⁶⁵

Τόπος	Ημερομηνία	Αριθμός νεκρών
Κάνδανος Χανίων	2 Ιουνίου 1941	300
Αλικιανός Χανίων	1 Αυγούστου 1941	118
Δράμα – Δοξάτο και ευρύτερη περιοχή	29 Σεπτεμβρίου-6 Οκτωβρίου 1941	2.140
Χωριά της περιοχής του Κιλκίς	5 Οκτωβρίου 1941	96
Κερδύλια	17 Οκτωβρίου 1941	240
Μεσόβουνο	23 Οκτωβρίου 1941	165
Μεσόβουνο	24 Απριλίου 1944	150
Δομένικο Ελασσόνας	16 Φεβρουαρίου 1943	118
Τσαριτσάνη Λάρισας	12 Μαρτίου 1943	45
Μουσιωτίτσα	25 Ιουλίου 1943	154
Κομμένο Άρτας	16 Αυγούστου 1943	317
Λιγγιάδες	3 Οκτωβρίου 1943	85

⁶⁴ Ο Γιάννης Μπασδέκης γράφει ότι η σφαγή στο Καλάμι Λιβαδειάς έγινε στις 11 Ιουνίου 1944, την επομένη της Σφαγής του Διστόμου. Βλ. Γ. Μπασδέκης, *Δίστομο*, ό.π., σ. 136.

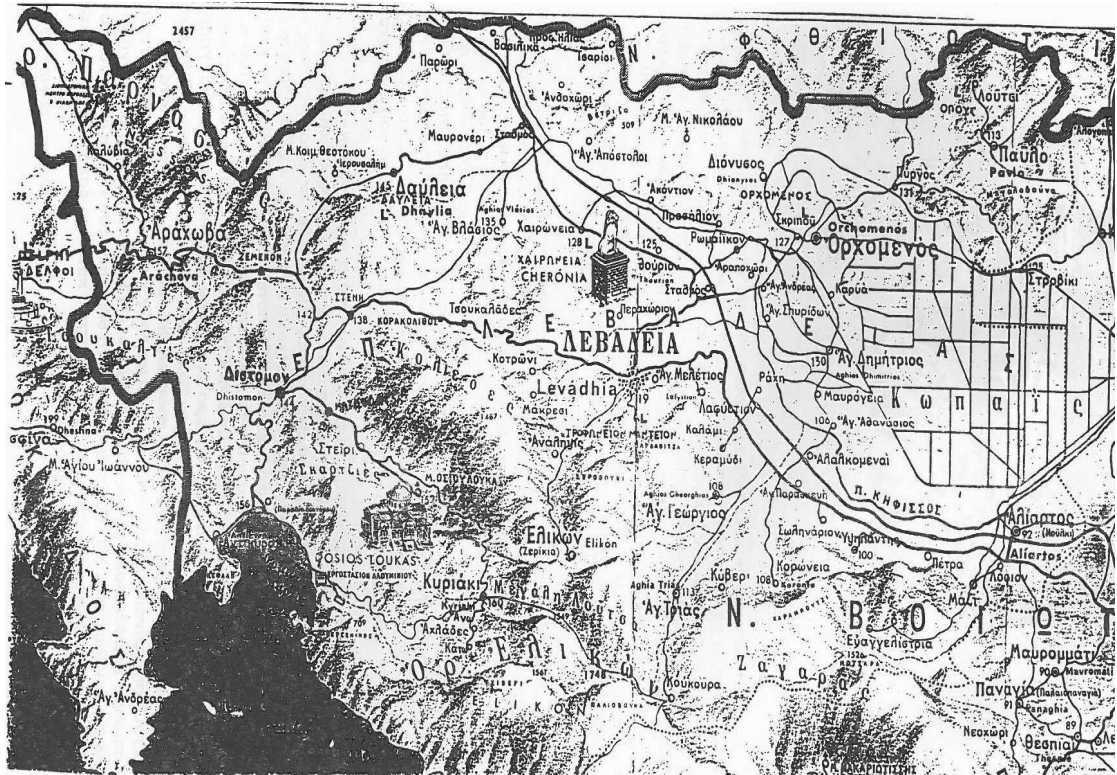
⁶⁵ Πηγές: α) Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117ης Μεραρχίας Καταδρομών στη Σερβία και στην Ελλάδα*, μφρ. Γιάννης Μυλωνόπουλος, Εστία, Αθήνα 2003, σ. 361-431, β) Στρατός Δορδανίας, *Το αίμα των αθών. Αντίποινα των γερμανικών Αρχών Κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, ό.π., σ. 387-436, γ) Π. Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην κατοχή 1941-1944*, ό.π., σ. 140-143, δ) Μανώλης Γλέζος (υπεύθυνος έκδοσης), *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Αθήνα 2006 (β' έκδοση), Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα, σ. 62-90, ε) Ευγενία Κανελλοπούλου (επιμέλεια ύλης), *Ελληνικά ολοκαυτώματα 1940-1945, Δίκτυο μαρτυρικών πόλεων και χωριών της Ελλάδας περιόδου 1940-1945*, Λιβάνης, Αθήνα 2010.

Μηλιές	14 Οκτωβρίου 1943	33
Καλάβρυτα	13 Δεκεμβρίου 1943	694
Δράκεια Πηλίου	18 Δεκεμβρίου 1943	118
Κούρνοβο Θεσσαλίας	6 Ιουνίου 1943	106
Ελατοχώρι Πιερίας	17 Ιανουαρίου 1944	30
Κλεισούρα Καστοριάς	5 Απριλίου 1944	215
Πύργοι Εορδαίας Κοζάνης	23 Απριλίου 1944	335
Σκοπευτήριο Καισαριανής	1 Μαΐου 1944	200
Χαιδάρι	16 Μαΐου 1944	200
Λίμνες Αργολίδας	23-27 Μαΐου 1944	86
Μπλόκο Κοκκινιάς	17 Αυγούστου 1944	200
Χορτιάτης Θεσσαλονίκης	2 Σεπτεμβρίου 1944	146
Γιαννιτά	19 Σεπτεμβρίου 1944	100

Πίνακας 3: Δημογραφικά στοιχεία Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας
Νομού Βοιωτίας, Δήμου Διστόμου

Χρονολογία	Αριθμός κατοίκων Διστόμου
1928	1.863
1940	1.656
1951	1.673
1961	1.997
1971	2.513
1981	2.506
1991	2.156
2001	2.048

Χάρτης περιοχής

Α. 3. Δίστομο: Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια

Δύο χρόνια μετά τη Σφαγή, κοινή διαπίστωση ήταν πως «[...] τίποτα δεν άλλαξε στο χωριό, που να μη θυμίζει το φοβερό δράμα. Τα καμένα σπίτια βρίσκονται έτσι όπως έμειναν. Καμιά ανοικοδόμηση, καμιά βοήθεια. Τριακόσια ορφανά γυρίζουν στους δρόμους χωρίς καμιά κρατική προστασία. Μόνο ένα συσσίτιο –μία φορά την ημέρα– που τους δίνει το Αμερικανικό Ίδρυμα της Εγγύς Ανατολής. Ακόμα και το εργοστάσιο ηλεκτροπαραγωγής, που έχει πάθει ελάχιστες ζημιές, δεν μπήκε σε λειτουργία. Και οι κάτοικοι περνούν στο σκοτάδι τις ατελείωτες νύχτες τους. Ο αγροτικός τους κλήρος μικρός κι ανίκανος να τους θρέψει. Τα ζώα τους σκοτωμένα από τους Γερμανούς. Οι περισσότεροι πηγαίνουν για εργάτες στην Κωπαΐδα για

ένα κομμάτι ψωμί. Οι άλλοι μοχθούν να καλλιεργήσουν τα λιγοστά αμπέλια τους, που τα θερίζει δυο χρόνια τώρα η ακρίδα».⁶⁶

Ανείπωτος πόνος, μαρασμός και θλίψη κυριαρχούσε. Πολλά ορφανά παιδιά πήγαν να ζήσουν με συγγενείς τους ή σε ορφανοτροφεία. Υπήρχε υποβόσκουσα ένταση, γιατί οι επιζήσαντες δεν ένιωθαν ότι η Πολιτεία θα τους δικαίωνε σύντομα, αφού οι πρωταίτιοι της τραγωδίας παρέμεναν ουσιαστικά ατιμώρητοι. Παρόλο που το Ειδικό Συμβούλιο του Ελληνικού Γραφείου Εγκλημάτων Πολέμου κατήρτισε παραπεμπτικό βούλευμα κατά των Γερμανών εγκληματιών πολέμου: Rickert, ταγματάρχη των Ες Ες, στρατιωτικού διοικητή Λιβαδειάς, Zampel, υπολοχαγού των Ες Ες, φρούραρχου Λιβαδειάς,⁶⁷ Copenfer, λοχαγού των Ες Ες, Karl Paar, ανθυπολοχαγού, γραμματέα της Γκεστάπο Λιβαδειάς, Willy Jannis, επιλοχία, υποδιοικητή της Γκε Εφ Πε - Geheimfeldpolizei (μυστικής Αστυνομίας) Λιβαδειάς, και της διερμηνέως του Johanna, και παράλληλα ζητήθηκε από το Διεθνές Γραφείο Εγκλημάτων Πολέμου στο Λονδίνο η σύλληψη και η παράδοσή τους στην ελληνική Δικαιοσύνη,⁶⁸ κανένας τους δεν οδηγήθηκε στα ελληνικά δικαστήρια. Στο σχετικό βούλευμα δεν έγινε αναφορά στον Lautenbach, επικεφαλής

---

⁶⁶ «Στο μαρτυρικό Δίστομο, το δεύτερο μνημόσυνο», εφ. *Μάχη*, 12.6.1946, όπως παρατίθεται στο περιοδικό *Εμβόλιμον*, 21-22 (1994), Ασπρα Σπίτια, σ. 94.

⁶⁷ Ο Hans Zampel υπήρξε τοπικός διοικητής στη Λιβαδειά το διάστημα Ιουνίου-Ιουλίου 1944. Η άμεση συμμετοχή του στη Σφαγή του Διστόμου θεωρείται μάλλον απίθανη και δεν έχει αποδειχτεί, ωστόσο ενοχοποιήθηκε από νεαρό μάρτυρα για τη συμμετοχή του στην εκτέλεση δεκαεννιά ατόμων στην κοινότητα Καλάμι (11.6.1944). Ο Zampel χαράχτηκε με μελανά γράμματα στη θύμηση των κατοίκων της Λιβαδειάς περισσότερο και από τον ανώτερό του Fritz Lautenbach, ίσως επειδή σφραγίδα με το δικό του όνομα υπήρχε στις δημόσιες ανακοινώσεις και στα γερμανικά υπηρεσιακά έγγραφα, όπως αναφέρει ο D. Begemann στο «Δίστομο – Γερμανικά αρχεία», εφ. *Ελευθεροτυπία, Ε-Ιστορικά*, τ. 241, ό.π., σ. 36. Ο Zampel συνελήφθη από τις συμμαχικές δυνάμεις. Οι Γάλλοι τον παρέδωσαν στην ελληνική κυβέρνηση. Αρχικά οδηγήθηκε στις φυλακές Θεσσαλονίκης και στη συνέχεια στις φυλακές Αβέρωφ. Εκεί, κρατούμενοι αντιστασιακοί –όπως ο Αθανάσιος Παπούλιας από τον Χρυσό Φωκίδα– που γνώριζαν τη δράση του προσπάθησαν να τον σκοτώσουν. Οι φύλακες κατάφεραν να τον γλιτώσουν από τα χέρια των Ελλήνων κρατουμένων και τον έβαλαν αιμόφυρτο σε χωριστό κελί, όπως αναφέρεται στο: Γ. Μπασδέκης, *Δίστομο*, ό.π., σ. 125. Το 1950 ο Zampel παραδόθηκε με ειδική άδεια στο γερμανικό κράτος. Αντιστοίχως, ο Max Merten, υπεύθυνος για την εκτέλεση εκατοντάδων πολιτών και για τον θάνατο δεκάδων χιλιάδων Ελληνοεβραίων της Θεσσαλονίκης, παρότι στις 5.3.1959 είχε καταδικαστεί σε εικοσιπενταετή φυλάκιση για εγκλήματα πολέμου, εκδόθηκε από την κυβέρνηση Καραμανλή στη Γερμανία με το πρόσχημα ότι θα εκτίσει εκεί την ποινή του και τελικά αφέθηκε ελεύθερος. Σχετικά με την υπόθεση Merten, βλ. στην παρούσα διατριβή: Κεφάλαιο Δ. 3. Οικονομικές σχέσεις Ελλάδας – Γερμανίας.

⁶⁸ «Εξεδόθη το βούλευμα. Παραπέμπονται έξι δήμιοι των Ες-Ες», αναδημοσίευση στο περιοδικό *Εμβόλιμον*, 21-22, ό.π., σ. 91-93. Η απόφαση του δικαστικού συμβουλίου για τα εγκλήματα πολέμου εκδόθηκε στις 5 Ιουνίου 1946.

των Ες Ες στη Σφαγή, γιατί είχε σκοτωθεί κατά τη γερμανική υποχώρηση στην Ουγγαρία,⁶⁹ ούτε στον εμπλεκόμενο στρατηγό Hellmuth Felmy, ο οποίος είχε ήδη συλληφθεί από τους Συμμάχους και είχε καταδικαστεί στη Νυρεμβέργη⁷⁰ σε φυλάκιση δεκαπέντε ετών.⁷¹

Η κοινωνία του Διστόμου, μη μπορώντας να διαχειριστεί το συναισθηματικό βάρος της τραγωδίας, διχάστηκε προσπαθώντας να κατανοήσει τα αίτια της. Αρκετοί κάτοικοι στο κλίμα της ήττας της Αριστεράς στον Εμφύλιο και στον Ψυχρό πόλεμο, πίστευαν πως έπρεπε να αποδοθούν ευθύνες στους αντάρτες για τη συμπλοκή στις 10.6.1944 έξω από το Στείρι και τις τραγικές συνέπειές της.⁷²

*«Αφού ήξεραν οι αντάρτες ότι για έναν νεκρό Γερμανό θα ακολουθούσαν πενήντα Έλληνες νεκροί, γιατί πυροβόλησαν; Τι ήθελαν οι ΕΛΑΣίτες και ξεκίνησαν τη συμπλοκή; Τα χρόνια που ακολούθησαν τη σφαγή, κανένας δεν τους μιλούσε στο χωριό· τους έριχναν ευθύνη για τα δραματικά γεγονότα. Ακούγεται ότι πριν ξεψυχήσει ο Γερμανός επικεφαλής ψιθύρισε “Καπούτ Δίστομο”. Βαριά χρόνια ακολούθησαν. Θυμάμαι έξι με οχτώ χρόνια μετά τη σφαγή που βρέθηκα στο Δίστομο, ασβεστωμένα τα σπίτια και στον τοίχο με πινέλο γραμμένα τα ονόματα των νεκρών τους: “Μάνα, Πατέρας, Τέκνο”».*⁷³

---

⁶⁹ Η αναγγελία θανάτου του Lautenbach σε κάποια γερμανικά έγγραφα καταγράφεται στις 25.11.1944, ενώ σε άλλα στις 16.10.1944. D. Begemann, «Distomo 1944», στο: Gerd R. Ueberschär, *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*, ό.π., σ. 34.

⁷⁰ Πρόκειται για τη λεγόμενη «Υπόθεση 7» της Δίκης εγκληματιών πολέμου στη Νυρεμβέργη (1948).

⁷¹ Ο Felmy αποφυλακίστηκε το 1951 με την «Αμνηστία McCloy», όπως άλλωστε και οι περισσότεροι καταδικασθέντες ναζιστές εγκληματίες πολέμου. D. Begemann, «Distomo 1944», στο: Gerd R. Ueberschär, *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*, ό.π., σ. 34.

⁷² Συχνά οι κάτοικοι των χωριών που είχαν υποστεί τη ναζιστική θηριωδία επέρριπταν την ευθύνη στους αντάρτες. Σε κάποιες περιπτώσεις όπως τα γεγονότα στην Κλεισούρα (5 Απριλίου 1944) το τμήμα για την επίθεση των ανταρτών ήταν δυσανάλογα τραγικό. Τρεις ή τέσσερις Γερμανοί σκοτώθηκαν από δυνάμεις του ΕΛΑΣ και οι Γερμανοί εκδικήθηκαν σκοτώνοντας 215 κατοίκους του χωριού. Στράτος Δορδανάς, *Το αίμα των αθύων. Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, ό.π., σ. 387-436, όπως αναφέρεται στο Π. Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, ό.π., σ. 141-142.

⁷³ Μαρτυρία Δημήτρη Πασπαλά στη Ζέτα Παπανδρέου, Ιούλιος 2010.

*Η ίδια ζοφερή ατμόσφαιρα αποτυπώνεται και στη μαρτυρία που ακολουθεί. «[...] δρασκελούσαμε την πόρτα του νεκροταφείου... κανένας τάφος δεν είχε μονάχα ένα νεκρό... άκουγες τότε κλάματα και μοιρολόγια από παντού [...] Γυρίζοντας στο σπίτι αποκαμωμένη[...] το πρώτο πράγμα που αντίκριξα στην πρόσοψη ήταν τέσσερις μαύρες ταμπέλες. Γυαλίζανε απάνω τους τ' αρχικά των σκοτωμένων δικών μου από ασημί μέταλλο. Αυτό λες κι ήτανε η σφραγίδα της δυστυχίας μου». Μαρτυρία της Νίτσας (δεν αναφέρεται το επίθετο) σε απόδοση Κ. Μανωλοπούλου, όπως παρατίθεται στο: Καίτη Μανωλοπούλου, *Αναμνήσεις και μαρτυρίες πενήνταχρονες ή άχρονες*, ό.π., σ. 77.*

Ωστόσο, για ορισμένους άλλους κατοίκους, ήταν προφανές ότι οι Γερμανοί είχαν κάνει σαφείς τις προθέσεις τους πριν ακόμη από τη συμπλοκή στο Στείρι: ήδη καθ' οδόν προς το Δίστομο είχαν σκοτώσει χωρικούς, είχαν συλλάβει ομήρους, κάποιοι ανάμεσά τους είχαν μεταμφιεστεί σε Έλληνες μαυραγορίτες. Και όταν έγινε η συμπλοκή μεταξύ των δύο γερμανικών καμουφλαρισμένων οχημάτων και των ανταρτών, έστειλαν για ενίσχυση πέντε αυτοκίνητα με στρατιώτες, ενώ η κύρια δύναμή τους έμεινε πίσω κρατώντας κυκλωμένο το Δίστομο.⁷⁴ Η δε γερμανική τακτική αντιμετώπισης της αντίστασης, μέσω της άσκησης αντιποίνων, ήταν ευρέως γνωστή.

Τα αποτυπώματα εξάλλου της ιδεολογικής αντιπαλότητας των αντάρτικων ομάδων και του επερχόμενου διχασμού του ελληνικού λαού ήταν εμφανή και στο χωριό του Διστόμου. Συχνά ανέκυπταν θέματα δίωξης κομμουνιστών, καθώς και εκτελέσεων από τους αντάρτες ύποπτων για δωσιλογισμό συγχωριανών, για να επέλθει δικαίωση με τη μορφή αυτοδικίας:

«[...] Όλοι ανεξαιρέτως οι αντάρτες που έδωσε το ηρωικό Δίστομο στον αγώνα για τη λευτεριά της πατρίδας και που όλοι τους είχαν θύματα από τους δικούς τους την τραγική ημέρα της σφαγής κλειστήκανε ύστερα από την απελευθέρωση στις φυλακές από τους ίδιους τους συνεργάτες των σφαγέων του χωριού. Πολλοί κρατούνται ακόμα στη Λαμία κι αλλού. Άλλοι αποφυλακίστηκαν με το νόμο της αποσυμφορήσεως. Οι υπόλοιποι δεν τολμούν να πατήσουν στα κατεστραμμένα σπίτια τους. Οι “εθνικόφρονες” παραφυλάν στους δρόμους με το πιστόλι στο χέρι. Η ληστοσυμμορία του Γιωργαντά δέρνει, βασανίζει και σκοτώνει όσους έχουν το θάρρος να μη θεωρούν υπαιτίους της σφαγής τούς αντάρτες του ΕΛΑΣ».⁷⁵

Δύο μήνες μετά τη σφαγή, οχτώ Διστομίτες που θεωρούνταν γερμανόφιλοι εκτελέστηκαν από συγχωριανούς τους στον Κάρκαρο, τοποθεσία κοντά στην Αράχοβα: «[...] με τόσα πένθη μετά τη σφαγή αναβληθήκανε οι αρραβώνες κι αργότερα ματαιωθήκανε οριστικά, γιατί τον γαμπρό τον συλλάβανε οι αντάρτες μαζί με άλλους επτά συγχωριανούς και τους πετάξανε σε

---

⁷⁴ Γ. Μπασδέκης, *Δίστομο*, ό.π., σ. 7.

⁷⁵ «Στο μαρτυρικό Δίστομο, το δεύτερο μνημόσυνο», εφ. *Μάχη*, 12.6.1946, όπως παρατίθεται στο περιοδικό *Εμβόλιμον*, ό.π., σ. 94.

ένα κάρκαρο. Τους βρήκανε ύστερα από έξι μήνες και τους θάψανε, θύματα κι αυτοί του ολέθριου πολέμου, “του πατρός πάντων”». ⁷⁶

Το συγκεκριμένο ζήτημα, εάν οι κάτοικοι που εκτελέστηκαν ήταν όντως γερμανόφιλοι όπως επίσης εάν τίθεται θέμα κατάδοσης, χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Ενδεχομένως, κάποια άλλη γραπτή πηγή ή μαρτυρία μπορεί να φωτίσει περισσότερο το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός και ως ένα βαθμό να εξηγήσει τις μεταπολεμικές διαιρέσεις μνήμης.

Μπορούμε να αντιληφθούμε τον ακραίο τρόπο με τον οποίο είχε αλλάξει η καθημερινότητα των Διστομιτών. Τα όσα υπέστησαν φαινόταν αδύνατον να τα επεξεργαστούν με τη λογική. Ηθικά και συναισθηματικά ήταν βαρύτατα τραυματισμένοι.

---

⁷⁶ Κ. Μανωλοπούλου, *Αναμνήσεις και μαρτυρίες πενηντάχρονες ή άχρονες*, ό.π., σ. 113.

B. Η διαχείριση της μνήμης του τραυματικού γεγονότος

B. 1. Τραύμα και μνήμη

Έχει σημασία να δούμε τι σηματοδοτεί ο χαρακτηρισμός «ηθικά και συναισθηματικά τραυματισμένοι» με τον οποίο περιγράψαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο την κατάσταση των κατοίκων του μεταπολεμικού Διστόμου, και σε αυτό το πλαίσιο θεωρούμε σκόπιμο, κατ' αρχάς, να προσεγγίσουμε τις έννοιες *τραύμα* και *μνήμη*. Η έννοια του τραύματος άρχισε να διερευνάται περισσότερο συστηματικά κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, όπου πολλοί στρατιώτες στα χαρακώματα εμφάνιζαν συμπτώματα παρόμοια με των υστερικών.⁷⁷ Ο W. Rivers, κοινωνικός ανθρωπολόγος και ψυχίατρος (1864-1922), ο οποίος θεράπευσε στρατιώτες που είχαν υποστεί shell shock,⁷⁸ έγραψε το βιβλίο *The Repression of War Experience* βασιζόμενος στις εμπειρίες του από το στρατιωτικό νοσοκομείο Craiglockhart, στη Σκωτία, όπου εργάστηκε το διάστημα 1915-1917. Στο βιβλίο του αναφέρθηκε σε συγκεκριμένα περιστατικά ατόμων που βρίσκονταν υπό την επήρεια αυτού του είδους σοκ. Σύμφωνα με την έρευνά του, οι τραυματισμένοι άνθρωποι είτε συνειδητά προσπαθούσαν να μη

---

⁷⁷ Τα συγκεκριμένα συμπτώματα συνδέονται με το «μετατραυματικό στρες». Ωστόσο, ο μηχανισμός του τραύματος έχει σχέση με την υστερία.

⁷⁸ Shell shock: Σύνδρομο Έκρηξης Οβίδας. Όρος που εισήχθη από τον Βρετανό ψυχίατρο Charles Samuel Myers κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου για να περιγράψει το ψυχολογικό τραύμα που υπέστησαν άνδρες οι οποίοι είχαν υπηρετήσει στα χαρακώματα. Συμπτώματά του ήταν οι κρίσεις πανικού, η εγκατάλειψη του πεδίου της μάχης (που εθεωρείτο έγκλημα, με συνέπεια την παραπομπή στο στρατοδικείο με την κατηγορία της λιποταξίας), η ψυχική και σωματική παράλυση/αδραναιοποίηση.

Στο πεδίο της ψυχιατρικής, ήταν το 1980, πολύ μετά τον πόλεμο στο Βιετνάμ, που η έννοια του μετατραυματικού συνδρόμου (post traumatic stress disorder) καταχωρήθηκε ως διαγνωστική κατηγορία και αναγνωρίστηκε ως πάθηση που χρήζει σε κάποιες περιπτώσεις ειδικής μέριμνας από την Πολιτεία (παροχή σύνταξης / ιατρικής φροντίδας).

θυμούνται, είτε απωθούσαν μέρος των αναμνήσεών τους. Οι επιζήσαντες του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, οι οποίοι μας κληροδότησαν αφηγήσεις εγκλωβισμένων μνημών, κατακερματισμένων και αναπλασμένων ταυτοτήτων, αποτέλεσαν την «πρώτη γενιά μνήμης» του 20ού αιώνα.⁷⁹

Ο Freud υποστήριξε ότι η ψυχική ασθένεια ήταν ένα είδος αποτυχίας της μνήμης, υποδηλώνοντας με αυτό τον τρόπο τη σημασία της μνήμης για την ανθρώπινη συνθήκη.⁸⁰ Στο έργο του συνυπάρχουν δύο τρόποι θεώρησης της μνημονικής εγγραφής: α) ο τρόπος του μνημονικού ίχνους, της παθητικής μνημονικής διαδικασίας,⁸¹ όπου, παρότι η μνήμη διαφοροποιείται από την αντίληψη-συνείδηση, υποστηρίζεται ότι η αντίληψη παρέχει ασφαλείς πληροφορίες που μπορούν να ανακληθούν από το ασυνείδητο εάν επενδυθούν κατάλληλα (ψυχαναλυτικά), και β) ο τρόπος της ενεργητικής μνημονικής διεργασίας, όπου εισάγεται η άποψη πως οι μνημονικές εγγραφές παρελθοντικών γεγονότων μπορούν αναδρομικά να αποκτήσουν άλλη χροιά. «Το ίδιο [το] ψυχικό όργανο αναπτύσσεται ως μία σειρά διαδοχικών μνημονικών επανεγγραφών, όπου η κάθε νεότερη, και υπό το βάρος των νεότερων συμφραζομένων, μεταφράζει την προηγούμενη σε διαφορετικό ιδίωμα».⁸²

Με την ψυχανάλυση, συνεπώς, άρχισε να γίνεται ορατό ότι το τραύμα προκαλείται από συγκεκριμένες αιτίες, αιφνιδιάζει τον άνθρωπο και θέτει σε κίνδυνο τη σωματική ακεραιότητα και την ψυχική του υγεία. Ο αιφνιδιασμός από την αναπάντεχη εμπειρία, όπως επίσης και η

---

⁷⁹ Jay Winter, *Remembering War. The Great War between Historical Memory and History in the Twentieth Century*, Yale University Press, New Haven, Connecticut 2006, σ. 76. Στα σώματα των στρατιωτών όχι μόνο έχουν αποτυπωθεί τα ίχνη της μάχης, αλλά έχει εσωτερικευθεί επίσης η μνήμη αυτής της μάχης. Βρίσκεται εντός τους, κι όταν με κάποιο τρόπο «αγγιχθεί», τότε τα σώματά τους αντιδρούν δονούμενα σαν ελατήρια. Jay Winter, *Remembering War*, ό.π., σ. 44, σ. 56.

⁸⁰ Philip Rieff, *Freud: The Mind of the Moralizer*, Chicago University Press, Λονδίνο 1985, όπως παρατίθεται στο: Barbara Misztal, *Theories of Social Remembering*, Open University Press, Μείντενχεντ / Φιλαδέλφεια 2003, σ. 140. Ο Rieff ενισχύει την άποψη του Freud για τη σημασία της μνήμης, υποστηρίζοντας ότι «η μνήμη δεν είναι ένας παθητικός δέκτης που η επίδοσή του μπορεί να μετρηθεί ποσοτικά, γιατί εμπεριέχει μια ηθική επιλογή, μια αλληλουχία αποδοχής και απόρριψης».

⁸¹ Η θεώρηση αυτή αναπτύχθηκε στο έργο του Freud *The Interpretation of Dreams (Η Ερμηνευτική των Ονείρων)* S.E. 5, 1900, όπου υιοθετείται η θετικιστική άποψη ότι η αντίληψη προσφέρει αδιαλείπτως αληθή πληροφορία. Βλ. Χ. Χατζή, Λ. Πατεράκη, «Η μνήμη στην Ψυχανάλυση και στην Νευροεπιστήμη: Οι εκλεκτικές συγκλίσεις τους μέσα από τα ερωτήματα του τραύματος και της ιστορικής αλήθειας», *Οιδίπους*, τ. 2, 2009, Ποταμός, Αθήνα, σ. 453.

⁸² Χ. Χατζή, Λ. Πατεράκη, «Η μνήμη στην Ψυχανάλυση και στην Νευροεπιστήμη: Οι εκλεκτικές συγκλίσεις τους μέσα από τα ερωτήματα του τραύματος και της ιστορικής αλήθειας», ό.π., σ. 454.

ένταση του τραυματικού βιώματος, εμποδίζει τον άνθρωπο να επεξεργαστεί λογικά αυτό που του συνέβη, με αποτέλεσμα να αδυνατεί να λειτουργήσει αμυντικά δημιουργώντας εσωτερικές αναπαραστάσεις.⁸³ Κατά συνέπεια, αντιδρά με τον μηχανισμό της μαζικής απώθησης και με αντεπενδύσεις.⁸⁴ Στην περίπτωση αυτή, το τραύμα αντιμετωπίζεται σαν ξένο σώμα,⁸⁵ που «επιτίθεται» στον ψυχισμό του ατόμου και δεν του επιτρέπει –έχοντας κάμψει οποιαδήποτε αναπαραστατική ικανότητα διέθετε προηγουμένως ο εαυτός– να το συμβολοποιήσει ώστε να μπορέσει να το επεξεργαστεί.

Στο πλαίσιο εξέτασης της ατομικής μνήμης παρατηρούμε ότι μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα η ψυχανάλυση διερευνούσε όχι τη μνήμη, αλλά την αμνησία, την απουσία ικανότητας του

---

⁸³ Ειρήνη Γεωργιάδη, Μιχάλης Πέτρου, «Απώλεια και Ιστορία: Οι περιπέτειες ενός πένθους», στο: Δ. Αναστασόπουλος, Α. Παραδεισιώτου, Ε. Σταυρινός, Στ. Κυριακίδου (επιμ.), *Ψυχικό τραύμα και εφηβεία. Φαντασίωση, πραγματικότητα και η περίπτωση της Κύπρου*, Κυπριακή Εταιρεία Μελετών Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας, Λευκωσία 1998, σ. 116. Οι συγγραφείς παρουσιάζουν ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της δυσκολίας να αντιμετωπιστεί ένα ιστορικό τραύμα την προσωπική καταγραφή της εμπειρίας του παιδοψυχολόγου και συγγραφέα Bruno Bettelheim από τον εγκλεισμό του σε ναζιστικό στρατόπεδο συγκέντρωσης. Όντας ψυχαναλυτής, ο Bettelheim ερμήνευσε με ψυχαναλυτικά «εργαλεία» την κατάσταση ακραίας απόγνωσης που ένωσε, αναφέροντας πως ήταν τόσο δυνατή η ρήξη της συνέχειας του εαυτού στις σχέσεις του με τα αντικείμενα, ώστε αδράνησε η αναπαραστατική του λειτουργία. Αδυνατούσε, δηλαδή, να ενταχθεί με ένα ναρκισσιστικό τρόπο στην κοινότητα όπου με τη βία υποχρεώθηκε να ζήσει.

Θεωρούμε συγκλονιστικό –αν και από πολλούς έχει χαρακτηριστεί αιρετικός– τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζει τον αγώνα για επιβίωση των κρατουμένων στο Άουσβιτς ο νομπελίστας Imre Kertész: «Δεν θα μείνουμε φυσικά στα κρεβάτια μας –τόσο αφελής δεν μπορεί να είναι κανείς τελικά– παρά θα σηκωθούμε, ευπρεπώς, καταπώς πρέπει, έτσι όπως κάνουν και οι άλλοι [...] ξέρουμε ένα μέρος, μια εγγυημένα σίγουρη γωνιά, εκατό τα εκατό ασφαλή [...]. Θα χωθούμε για παράδειγμα κάτω από τα κάτω κάτω κουτιά. Ή θα ψάξουμε να βρούμε εκείνη την εκατό στα εκατό σίγουρη χαραμάδα, εκείνη τη γωνίτσα, εκείνο το κοίλωμα, εκείνη την ακρούλα. Μετά θα σκεπαστούμε με σανό, άχυρα και κουβέρτες [...]». Imre Kertész, *Το μυθιστόρημα ενός ανθρώπου δίχως πεπρωμένο*, μτφρ. Γιώτα Λαγουδάκου, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 148.

Αντιλαμβανόμαστε τον ρόλο που έπαιξε η προσπάθεια να βρουν αυτοί οι άνθρωποι –στο μέτρο που μπορούσαν να την εξασφαλίσουν– μία συνέχεια του εαυτού τους, που να θυμίζει πώς σε άλλες εποχές εντασσόταν αυτός στην οικογένεια, στο σπίτι, στην κοινωνία, και να αντλήσουν δύναμη μέσα από αυτή την αναπαραστατική λειτουργία. Στη μαρτυρία του Kertész διαπιστώνουμε ότι λειτουργεί η συμβολοποίηση στο επίπεδο που το σανό, τα άχυρα κ.ο.κ. λειτουργούν ως υποκατάστατο της εστίας ή της μητρικής αγκαλιάς.

⁸⁴ Η αντεπένδυση λειτουργεί ως αντιπερισπασμός: πρόκειται για διοχέτευση της ενέργειας σε αντικείμενο που δεν αφορά το τραύμα.

⁸⁵ Οι J. Breuer, S. Freud (1893), «On the Physical Mechanism of Hysterical Phenomena»: Preliminary Communication from *Studies on Hysteria*. S.E. 2, σ. 221, σημειώνουν ότι «η ανάμνηση του τραύματος [...] ενεργεί σαν ξένο σώμα, το οποίο, ακόμη και σε χρονική απόσταση από την έλευσή του, θα πρέπει να θεωρείται ως παράγων που παραμένει ενεργός [...]», όπως αναφέρεται στο: Χ. Χατζή, Λ. Πατεράκη, «Η μνήμη στην Ψυχανάλυση και στην Νευροεπιστήμη: Οι εκλεκτικές συγκλίσεις τους μέσα από τα ερωτήματα του τραύματος και της ιστορικής αλήθειας», ό.π., σ. 458. Επίσης, βλ. Ειρ. Γεωργιάδη, Μ. Πέτρου, «Απώλεια και Ιστορία: Οι περιπέτειες ενός πένθους», ό.π., σ. 116.

ανθρώπου να θυμάται οδυνηρά για αυτόν γεγονότα και την τάση του να εκφράζει τη δυσφορία του απέναντι σε αυτά με ψυχοπαθείς αντιδράσεις, για παράδειγμα με υστερία.⁸⁶ Παράλληλα, η εξέταση της συλλογικής μνήμης μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι στον 20ό αιώνα συντελέστηκαν δύο «εκρήξεις» μνήμης. Η πρώτη έλαβε χώρα στις αρχές του και συνδέεται «με την επικέντρωση στη μνήμη ως μέσον για τη δημιουργία εθνικών ταυτοτήτων»,⁸⁷ ενώ η δεύτερη στις δεκαετίες 1970 και 1980. Οι δύο Παγκόσμιοι πόλεμοι και ο Πόλεμος του Βιετνάμ δημιούργησαν ενδιαφέρον για την τραυματική μνήμη. Σημαντικοί διανοητές που συνδέονται με την πρώτη «έκρηξη» μνήμης θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως είναι, εκτός από τους S. Freud και W. Rivers που ήδη έχουμε αναφέρει, από το χώρο της κοινωνιολογίας ο M. Halbwachs –του οποίου η συμβολή στην κατανόηση της συλλογικής μνήμης χαρακτηρίζεται εξαιρετικά σημαντική– και από τον χώρο της λογοτεχνίας οι M. Proust και V. Woolf.

Ο Maurice Halbwachs προσεγγίζει τη συλλογική μνήμη από την οπτική του Emil Durkheim, δηλαδή από την οπτική του συστήματος στο πλαίσιο ενός μεθοδολογικού ολισμού ελάχιστα ανοιχτού στην έννοια του υποκειμένου.⁸⁸ Οι ατομικές μνήμες εξετάζονται ως παραλλαγές της συλλογικής μνήμης, δηλαδή ενός *όλου* το οποίο σχηματίζει το πλαίσιο μέσα στο οποίο είναι δυνατό στη συνέχεια να εντοπιστούν και να γίνουν κατανοητά τα ατομικά στοιχεία.⁸⁹ Ο Halbwachs υπάγει ουσιαστικά την ατομική στη συλλογική μνήμη θέτοντας τα κοινωνικά τους πλαίσια, ή αλλιώς, όπως αναφέρει ο Connerthon συνοψίζοντας τη θέση του Halbwachs, «τα σύνολα προσφέρουν στα άτομα πλαίσια μέσα στα οποία οι μνήμες τους εντοπίζονται, και οι μνήμες τους εντοπίζονται μέσω ενός είδους χαρτογράφησης». Η συλλογική μνήμη αναφέρεται

---

⁸⁶ Barbara Misztal, *Theories of Social Remembering*, ό.π., σ. 139.

⁸⁷ J. Winter, «Notes on the Memory Boom: War, Remembrance and the Uses of the Past», στο: Duncan Bell (επιμέλεια), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2006, σ. 55.

⁸⁸ Για τον Durkheim οτιδήποτε κοινωνικό είναι «γενικό» και «συλλογικό». Στην προβιομηχανική κοινωνία, που στήριζε τη συνοχή της στη «μηχανική αλληλεγγύη», ήταν ισχυρή η συλλογική συνείδηση που δεν άφηνε πολλά περιθώρια στη συγκρότηση ατομικότητας. Στη νεωτερική εποχή –ανάπτυξη μεγάλων πόλεων, καλύτερων μέσων επικοινωνίας, ευρύτερων και πιο συγκροτημένων πληθυσμών–, η συνοχή βασίζεται στην «οργανική αλληλεγγύη». Η συλλογική συνείδηση, πλέον, γίνεται πιο γενική, παρέχει αφηρημένες αξίες.

⁸⁹ Μαρία Βλαχού, *Επισκέψεις σε χώρους πολιτισμικής αναφοράς και αξιοποίηση του τοπικού περιβάλλοντος του σχολείου με διαθεματικό κέντρο το μάθημα της Ιστορίας*, ό.π., σ. 257.

πάντα σε κοινωνικά χωρικά πλαίσια.⁹⁰ Ωστόσο, σύμφωνα με τον Ricoeur, η προσέγγιση αυτή έχει ως κύρια χαρακτηριστικά την έντονη παγίωση και τον εκπληκτικό δογματισμό, γιατί διαιωνίζει την πρωτοκαθεδρία του συστήματος ως οριστικώς αδιαμφισβήτητη και απαγορεύει να σκεφτούμε τη διαφορετικότητα μέσα στις εντάσεις της και στην πολυπλοκότητά της.⁹¹

Έχουμε ήδη αναφερθεί στη συμβολή της λογοτεχνίας των αρχών του 20ού αιώνα στην πρώτη «έκρηξη» μνήμης. Όταν το 1911 οι φυσιολόγοι δεν είχαν την παραμικρή ιδέα για τη δυναμική των αισθήσεων στον εγκέφαλο, ο M. Proust με το *Αναζητώντας το χαμένο χρόνο*, ενορατικά με την περίφημη «μαντλέν» του, συνδέει τις αισθήσεις της όσφρησης και της γεύσης με ένα εξαιρετικά σημαντικό φορτίο μνήμης. Αντιστοίχως, τα έργα της V. Woolf, *Η κυρία Νταλογουέι* και *Μέχρι το φάρο* διακρίνονται για τον ενδιαφέροντα τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουν τις έννοιες του χρόνου αλλά και της τραυματικής μνήμης.⁹² Άλλωστε, η Woolf απηχεί τις απόψεις του T. S. Eliot, ο οποίος απαρνήθηκε «τη μεταφυσική θεωρία της ενότητας της ψυχής επί της ουσίας της», όταν έγραφε στο ημερολόγιό της «είμαστε θραύσματα και μωσαϊκά, και όχι, όπως πίστευαν, απόψεις, συμπαγείς, αμετάβλητες ολότητες».⁹³

Οι δεκαετίες του 1970 και του 1980 σηματοδοτούν τη δεύτερη «έκρηξη» μνήμης. Τα ιστορικά γεγονότα που καθόρισαν αυτή την έμφαση στη μνήμη είναι: α) η πτώση του Τείχους του Βερολίνου και η διάλυση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού·β) η κατάρρευση των δικτατοριών στη Λατινική Αμερική·γ) η κατάργηση του απαρχαίντ στη Νότιο Αφρική·και δ) «αυτό καθαυτό το γεγονός της εισόδου στον 21ο αιώνα».⁹⁴

---

⁹⁰ Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1989, σ. 37, όπως αναφέρεται στο: Αφροδίτη Νικολαΐδου, «Ντοκιμαντέρ και αυτοαναφορικότητα», από το: Σταύρος Σταυριδής (επιμέλεια), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, 90.

⁹¹ Μ. Βλαχού, *Επισκέψεις σε χώρους πολιτισμικής αναφοράς...*, ό.π., σ. 261-262.

⁹² J. Winter, *Remembering War*, ό.π.,σ. 45.

⁹³ Τζόνα Λέρερ, *Ο Πroust ήταν νευροεπιστήμονας*, μφρ. Γιάννης Δήμας, ΑΒΓΟ, Αθήνα 2008, σ. 249.

⁹⁴ Pierre Nora, «The Reasons for the Current Upsurge in Memory», *Transit: Europäische Revue*, Tr@nsit online, Nr. 22/2002, από την ιστοσελίδα: <http://www.iwm.at/index.php?option=comcontent&task=view&id=285&Itemid=463>, όπως παρατίθεται στο: Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», από το βιβλίο: Γ. Κόκκινος, Έλ. Λεμονίδου, Βλ. Αιγυζίδης, *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2010, σ. 19.

Σύμφωνα με τον Jay Winter, η μαρτυρία για τα εγκλήματα πολέμου νομιμοποιήθηκε ουσιαστικά μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο μέσω των δικαστικών ακροαματικών διαδικασιών, και αποδείχτηκε κυρίαρχη σε τρία επίπεδα στις αφηγήσεις μνήμης: α) σε *νομικό επίπεδο* (οι δίκες για εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας ανέδειξαν τη μαρτυρία σε βασικό συντελεστή για τη διεξαγωγή τους) β) σε *ηθικό επίπεδο* (λόγω της υπεράσπισης της τραγικής ιστορίας συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων) και γ) σε *παγκόσμιο επίπεδο* (η προσοχή στα λεγόμενα των θυμάτων, η παροχή βοήθειας σε αυτά και η επίδειξη σεβασμού απέναντί τους είναι προαπαιτούμενα μιας ηθικής ζωής).⁹⁵ Οι Δίκες της Νυρεμβέργης εστίασαν στους θύτες, ενώ η «έκρηξη» μνήμης των δεκαετιών 1970 και 1980 εστίασε στα θύματα.

Στο σημείο αυτό, κρίνουμε απαραίτητο να διευκρινίσουμε τι σηματοδοτεί η αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας στην περίπτωση του τραύματος. Εάν για τις εκδοχές που παίρνει η Ιστορία μπορούμε να αναφερθούμε στην άποψη του Nietzsche ότι «δεν υπάρχουν γεγονότα, υπάρχουν μόνο ερμηνείες»,⁹⁶ παρατηρούμε πως κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και σε ό,τι αφορά την ψυχανάλυση: ενώ στον εσωτερικό μας κόσμο υπάρχουν τα ίχνη των γεγονότων, έχουν εν τω μεταξύ παρεμβληθεί οι συνεχείς συνειδητές και ασυνειδητές επανεξετάσεις του παρελθόντος. Συνεπώς, φαίνεται ότι οι αναμνήσεις μας επανεγγράφονται και αναδιατάσσονται, με αποτέλεσμα να καλύπτουν τις ανάγκες του παρόντος μας.⁹⁷ Η διαδικασία αυτή δεν συνεπάγεται ακύρωση της ύπαρξης της ιστορικής αλήθειας ή αντικατάστασή της από μνήμης-κατασκευές που καλύπτουν το κενό μεταξύ του συμβάντος, της επελθούσας λήθης και της εκδοχής που αποδίδεται πλέον σε όλον αυτό τον σχηματισμό. «Οι μνήμες αφενός αποτελούν κατάληξη κατασκευαστικών διεργασιών, αλλά αφετέρου επηρεάζονται από την “ιστορική αλήθεια”, που σημαίνει ότι οι διεργασίες που ιστορικά προηγήθηκαν, π.χ. αυτές που ήρθαν σαν απάντηση στην πρωταρχική τραυματική κατάσταση, θέτουν περιορισμούς στην επανα-

---

⁹⁵ J. Winter, *Remembering War*, ό.π., σ. 7 και σ. 49-50.

⁹⁶ Όπως παρουσιάζεται στο: Γιώργος Ξηροπαΐδης, *Gadamer – Habermas: Η διαμάχη των ερμηνειών*, Πόλις, Αθήνα 2008, σ. 325.

⁹⁷ Χ. Χατζή, Λ. Πατεράκη, «Η μνήμη στην Ψυχανάλυση και στην Νευροεπιστήμη: Οι εκλεκτικές συγκλίσεις τους μέσα από τα ερωτήματα του τραύματος και της ιστορικής αλήθειας», ό.π., σ. 484.

κατηγοριοποίηση των νέων, ανάλογων καταστάσεων. Με την έννοια αυτή, οι μετέπειτα κατηγοριοποιήσεις είναι πάντα συναφείς με το πρότερο τραύμα».⁹⁸

Για την Ιστορία, η επεξεργασία του τρόπου συγκρότησης της ατομικής μνήμης είναι εξίσου σημαντική με την κατανόηση του τρόπου λειτουργίας της συλλογικής μνήμης, γιατί αυτή αντικατοπτρίζει και, ταυτόχρονα, καθορίζεται από θεσμικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, όπως η οικογένεια, η κοινότητα, η εργασία, η ιδεολογία, η θρησκεία.⁹⁹ Όπως ήδη αναφέραμε, σύμφωνα με τον Halbwachs, η μνήμη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κοινωνική διαδικασία που διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην οικοδόμηση και στη διατήρηση της «κοινωνικής ταυτότητας» και φανερώνει την κοινωνική αναμόρφωση του παρελθόντος, δηλώνοντας πως «το παρελθόν στην πραγματικότητα δεν επανεμφανίζεται ίδιο [...] όλα φαίνεται να δείχνουν ότι δεν διατηρείται, αλλά το ανακατασκευάζουμε ξεκινώντας από το παρόν».¹⁰⁰ Θυμόμαστε το παρελθόν με τον τρόπο που θέλουμε να αντανακλά τις ανάγκες και τις προσδοκίες του παρόντος και υπό αυτό το πρίσμα το επεξεργαζόμαστε. Η εκδοχή του παρόντος προσδιορίζει τον τρόπο με τον οποίο επιθυμούμε να επεξεργαστούμε το παρελθόν. Η συλλογική μνήμη που αντικατοπτρίζει την παράδοση και την κυρίαρχη ιδεολογία, αποσκοπώντας στην ενδυνάμωση της συλλογικής ταυτότητας, δίνει έμφαση σε κοινές δράσεις ενθύμησης, οι οποίες είναι συναφείς με την ταυτότητα μιας μικρής ή μεγάλης ομάδας. Από την άλλη πλευρά, η ιστορική μνήμη θεωρεί ότι υπαγορεύεται τόσο από έναν πειθαρχημένο επιστημονικό λόγο, όπου ο ιστορικός ορίζοντας φαίνεται να συγκροτείται από σφαίρες ιστορικού ενδιαφέροντος, όσο και από την ιδέα μιας εθνικής ή οικουμενικής ιστορικής μνήμης.¹⁰¹

Το παρελθόν δεν είναι απτό και καθορισμένο, ούτε η επιστήμη της Ιστορίας «κατεβαίνει ως ρομφαιοφόρος αρχάγγελος από τον ουρανό [...] για να παρεμβληθεί ανάμεσα σε εμάς και στο

---

⁹⁸ Χ. Χατζή, Λ. Πατεράκη, «Η μνήμη στην Ψυχανάλυση και στην Νευροεπιστήμη», ό.π., σ. 491.

⁹⁹ Άννα Μαντόγλου, *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη. Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, ό.π., σ. 36.

¹⁰⁰ Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Albin Michel, Παρίσι 1994, όπως αναφέρεται στο: Άν. Μαντόγλου, *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη*, ό.π., σ. 21.

¹⁰¹ Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», από το βιβλίο: Γ. Κόκκινος, Έ. Λεμονίδου, Βλ. Αγτζίδης, *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, ό.π., σ. 39.

παρελθόν». ¹⁰² Σύμφωνα με τον Margalit, «βασικό στοιχείο της νοσταλγίας είναι ο συναισθηματισμός, που παραμορφώνει την πραγματικότητα με τρόπο τέτοιο, ώστε έχει και ηθικές συνέπειες». ¹⁰³ Ωστόσο, «ο ιστορικός», όπως υποστηρίζει ο Pierre Vidal-Naquet, «οφείλει να είναι και ιστορικός της μνήμης», παρακολουθώντας και εξετάζοντας τους τρόπους που αυτή δομείται και εκφράζεται. ¹⁰⁴

Ο Maier εκφράζει τις επιφυλάξεις του για την έκρηξη της δημοτικότητας της μνήμης τα τελευταία χρόνια, προτάσσοντας την άποψη ότι «η πληθώρα της μνήμης στις Δυτικές κοινωνίες στα τέλη του 20ού αιώνα δεν πρέπει να λαμβάνεται ως σημάδι ιστορικής εμπιστοσύνης, αλλά ως πολιτική τακτική». Η κριτική Ιστορία μάς βοηθά να «θυμηθούμε» το παρελθόν απελευθερωμένοι από τις «αγκυλωμένες» ερμηνείες και προσεγγίσεις του. Αντιθέτως, η νοσταλγική προσέγγιση της μνήμης συνεπάγεται εξιδανίκευση –άρα παραμόρφωση– του παρελθόντος. ¹⁰⁵ Η μνήμη σχηματίζει κοινωνικές αναπαραστάσεις μέσω της αντικειμενοποίησης και της επικέντρωσης. Το παρόν, δηλαδή, οικοδομείται με επιρροές του παρελθόντος μέσω της διαδικασίας της αντικειμενοποίησης, όπου η κοινωνική σκέψη, για να εκδηλωθεί, επιλέγει τις έννοιες και τον τρόπο έκφρασης που απηχούν τις αξίες και τις αποδεκτές συμβάσεις της. Οι κοινωνικές ομάδες ακολουθούν επίσης τη διαδικασία της επικέντρωσης, ενσωματώνοντας στις προϋπάρχουσες νοηματοδοτήσεις του παρελθόντος το νέο αντικείμενο που συναντούν στο

---

¹⁰² Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται Ιστορία*; Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 96.

¹⁰³ Avishai Margalit, *The Ethics of Memory*, Harvard University Press Κάμπριτζ, Μασ: 2002, σ. 62, από το: Jeffrey Blustein, *The Moral Demands of Memory*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 2008, σ. 10.

¹⁰⁴ Πιέρ Βιντάλ-Νακέ, *Αγώνας μου η Ιστορία. Συνομιλίες με τον Ντομινίκ Μπουρέλ και την Ελέν Μονσακρέ*, μφρ. Σοφία Διονυσοπούλου, εκδόσεις Ολκός, Αθήνα 2007, σ. 175, όπως παρατίθεται στο: Γ. Κόκκινος, Γ. Λαμπάτος, Α. Αθανασοπούλου, *Η ματαιωμένη ουτοπία. Γιάννης Γαβριηλίδης, Νίκος Καραγιάννης και άλλοι σύντροφοι*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2008, σ. 73.

¹⁰⁵ C. S. Maier, «A Surfeit of Memory? Reflections on History, Melancholy and Denial», *History and Memory: Studies in the Representation of the Past*, 5,2 (1993), στο: J. Blustein, *The Moral Demands of Memory*, ό.π., σ. 17. Ως ενδεικτικό παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε την άποψη του Φίλιππου Ηλιού σχετικά με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (1982), η οποία ενδεχομένως αντιπροσώπευσε μια κακοποιημένη πραγματικότητα και ταυτόχρονα ένα άλλοθι για όλους μας, υιοθετώντας με τρόπο γενικόλογο έννοιες όπως «αντίσταση», «βία», «αντίσταση στη βία», που, ως έννοιες ιστορικές, οφείλει και η μελέτη τους να είναι ιστορική. Φίλιππος Ηλιού, «Οι βιωμένες ιστορίες και η ιστοριογραφική προσέγγιση», στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 162, όπως παρατίθεται από: Μ. Βλαχού, *Επισκέψεις σε χώρους πολιτισμικής αναφοράς...*, ό.π., σ. 324.

φυσικό και κοινωνικό τους περιβάλλον, το προϊόν, δηλαδή, της προηγηθείσας αντικειμενοποίησης.¹⁰⁶

Στους αντίποδες της μνήμης και της Ιστορίας στέκεται η διπλά αρνητική πρόκληση της λήθης.¹⁰⁷ Ο Nietzsche έχει υποδείξει τη σημασία της λήθης για τον άνθρωπο υποστηρίζοντας χαρακτηριστικά πως μπορεί κάποιος να ζήσει ευτυχισμένος χωρίς μνήμη, όπως, για παράδειγμα, τα ζώα, αλλά είναι αδύνατον να ζήσει χωρίς να ξεχάσει. «Το αν-ιστορικό και το ιστορικό είναι εξίσου απαραίτητα για την υγεία του ατόμου, του πλήθους και του πολιτισμού. Η ατομική ή συλλογική ευτυχία εξαρτώνται από την ικανότητά του να ξεχνά ή από την ικανότητα να ξεχνά όταν πρέπει να το κάνει».¹⁰⁸ Ωστόσο, πέρα από αυτή τη θεμιτή για την προσωπικότητα υγιή ενσωμάτωση της λήθης, ο Ricoeur κάνει λόγο για τις παθογενείς όψεις της λήθης, παραθέτοντας τις εξής κατηγορίες: α) ολική λήθη/αμνησία, όπου παραγράφεται ριζικά το παρελθόν· β) αμνηστία σε ό,τι αφορά την επίμαχη τραυματική μνήμη, με στόχο τον εξωραϊσμό των καταστάσεων (τέτοια, για παράδειγμα, είναι η τακτική που ακολουθείται μετά από έναν εμφύλιο πόλεμο, ώστε να συμφιλιωθούν οι αντίπαλες ομάδες) και γ) ηθικά επιβεβλημένη λήθη — κατάσταση που προϋποθέτει την έκφραση μεταμέλειας εκ μέρους του θύτη και την συγχώρεση εκ μέρους του θύματος.¹⁰⁹ Αποτελεί ευρεία διαπίστωση, ωστόσο, πως η λήθη, έστω και μέσω των όποιων παθογενών εκφάνσεών της, λειτουργεί ως κινητήριο μοχλός της επεξεργασίας του παρελθόντος και της ιστορικής ενασχόλησης με αυτό.¹¹⁰

Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα στοιχεία για τη μετάβαση από τη λήθη στη μνήμη παρουσιάζει ο ιστορικός Friedhelm Boll, εξετάζοντας την κατάσταση που επικράτησε στην πρώην Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας μετά την πτώση του Τείχους. Ο Boll υποστηρίζει πως όταν το φράγμα της σιωπής κατέρρευσε, αποδείχτηκε ότι κάποιες φορές η μνήμη είναι δύσκολη — έως

---

¹⁰⁶ Serge Moscovici, *La psychanalyse, son image et son public*, PUF (Presses Universitaires de France), Παρίσι 1961: στο: Άν. Μαντόγλου, *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη*, ό.π., σ. 48-49.

¹⁰⁷ Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», από το: Γ. Κόκκινος, Έ. Λεμονίδου, Βλ. Ατζίδης, *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, ό.π., σ. 34.

¹⁰⁸ J. Blustein, *The Moral Demands of Memory*, ό.π., σ. 6.

¹⁰⁹ Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», ό.π., σ. 34.

¹¹⁰ Paul Ricoeur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Seuil, Παρίσι 2000, σ. 374, όπως παρατίθεται στο: Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», ό.π., σ. 34.

και ανεπιθύμητη. Κατέστη σαφές πως η μεταπολεμική σοβιετική κατοχή της Ανατολικής Γερμανίας σήμαινε εκτός των άλλων την ύπαρξη σοβιετικών στρατοπέδων, όπου επιβάλλονταν ανακριτικές μέθοδοι και συνθήκες διαβίωσης οι οποίες έχουν χαρακτηριστεί εγκληματικές και έχουν προβληθεί ως ένα από τα μεγαλύτερα εγκλήματα της σταλινικής περιόδου. Το γεγονός ότι δίπλα σε κατοικημένες περιοχές βρέθηκαν οι τάφοι χιλιάδων κρατούμενων των σοβιετικών στρατοπέδων, οι συγγενείς των οποίων αγνοούσαν τη μοίρα τους, προκάλεσε απροσδόκητο σοκ και πυροδότησε την έναρξη κοινωνικών συγκρούσεων που κλιμακώθηκαν με εκδηλώσεις οργής και μίσους. Μερίδα των πολιτών απαιτούσε από τις Αρχές να μην εστιάσουν μόνο στα θύματα του ναζισμού, αλλά να λάβουν επίσης υπόψη τους τα θύματα του σταλινισμού, ενώ άλλοι υπερασπίζονταν μέχρις εσχάτων το σταλινικό καθεστώς. Ενδεικτικό παράδειγμα προάσπισης της στάσης του κομμουνιστικού καθεστώτος από μεγάλες ομάδες πληθυσμού ήταν οι ύβρεις που εξαπολύθηκαν εναντίον του διοικητή του στρατοπέδου του Μπούχενβαλτ, ο οποίος είχε αληθώς δηλώσει ότι από το 1945 έως το 1950 στο στρατόπεδο, που παρέμενε σε λειτουργία, κρατούνταν μικρές ομάδες εθνικοσοσιαλιστών.¹¹¹ Η παρουσίαση αυτών των όψεων της τρομοκρατίας απέχει, όπως δηλώνει ο Boll, από την όποια πρόθεση εξίσωσης των ναζιστικών και των σταλινικών εγκλημάτων. Η μνήμη πλέον αποκτά διαφορετικό τρόπο έκφρασης: δίνεται πια η δυνατότητα δημιουργίας νεκροταφείων, καθώς και τέλεσης επιμνημόσυνων δεήσεων. Οι συγγενείς απαιτούν τώρα να δημοσιευτούν οι κατάλογοι των νεκρών.¹¹² Από τα παραπάνω μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι δεν χρειάζεται μόνο εσωτερική ετοιμότητα για να αναδυθούν από τη λήθη με τη μορφή μαρτυριών τα τραυματικά γεγονότα, αλλά και ένα εννοιολογικό εργαλείο, που το προσφέρει η επανεκτίμηση των ιστορικών πλαισίων, όπως είδαμε ότι συνέβη με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας.

Σύμφωνα με τον Boll, η κατάθεση μαρτυρίας ανακουφίζει τον άνθρωπο που έχει υποστεί τραυματική εμπειρία, ένα ανέκδοτο χειρόγραφο σηματοδοτεί την ύπαρξη «υποθήκης» στον ψυχισμό έντονων και επίμονων αρνητικών συναισθημάτων τα οποία δεν υποβάλλονται σε

---

¹¹¹ Αποδείχτηκε, δε, πως είχαν φυλακιστεί αδιακρίτως πρώην ηγετικά στελέχη των ναζί μαζί με εγκληματίες πολέμου και απλούς οπαδούς του Ναζιστικού Κόμματος.

¹¹² Friedhelm Boll, *Sprechen als Last und Befreiung. Holocaust-Überlebende und politisch Verfolgte zweier Diktaturen*, Studienausgabe Dietz, Βόννη 2001.

επεξεργασία. Πρέπει, δε, να λάβουμε υπόψη μας ότι ισχύει και το αντίστροφο: η υπερβολική έκθεση κάποιου στο τραύμα –για παράδειγμα, μέσω συνεντεύξεων– μπορεί να λειτουργεί αρνητικά για το ίδιο το θύμα, γιατί συγκλονίζεται και τραυματίζεται ξανά και ξανά με το να μιλά για όσα του έχουν συμβεί. Γνωρίζουμε την πραγματικότητα σε παρελθοντικό χρόνο γιατί την αναλύουμε όπως αυτή παρουσιάζεται στη μνήμη μας. Το να θυμάσαι δεν είναι το αντίθετο του να ξεχνάς. Το να θυμάσαι είναι, σε ορισμένες περιπτώσεις, ένας τρόπος για να ξεχνάς.¹¹³

Προς επίρρωση των παραπάνω ισχυρισμών, θα αναφέρουμε ενδεικτικά στοιχεία από τη ζωή και το έργο σημαντικών εκπροσώπων της στρατοπεδικής λογοτεχνίας: α) Ο Levi διεύρυνε τον ορίζοντα της ζωής του όταν βρήκε τη δύναμη να καταγράψει την εμπειρία της παραμονής του σε στρατόπεδο συγκέντρωσης. Επίσης, η ικανότητα στοχασμού σε συνδυασμό με τη δύναμη της γραφής τον έκανε να νιώσει ότι μιλάει και εκ μέρους όσων άλλων βρέθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης.¹¹⁴ β) Ο Améry πρώτα κατέθεσε στη Δίκη του Άουσβιτς και μετά άρχισε να γράφει. Η μαρτυρία του στο δικαστήριο και στη συνέχεια η γραφή απελευθέρωναν όλο και περισσότερο τη μνήμη του. γ) Ο Sempurn έγραψε όταν υπήρξε μεθύτερο.¹¹⁵ «Τώρα έχω περισσότερα πράγματα να πω από ό,τι προτού να αρχίσω, γιατί η γραφή ζωντανεύει τη μνήμη», δήλωσε σε συνέντευξή του στην *El País* στις 19 Μαΐου 2001. Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν, αφενός, τη συναισθηματική ετοιμότητα ως προϋπόθεση της μαρτυρίας και, αφετέρου, το λυτρωτικό ρόλο που δύναται να διαδραματίσει για τον πληροφορητή η κατάθεση της τραυματικής εμπειρίας του, εάν αυτός τη συνδέσει με την εκπλήρωση του καθήκοντος μνήμης ή επιτύχει να αποδυναμώσει μέσα του την ενοχή του επιβιώσαντα.¹¹⁶

Ο LaCapra υποστηρίζει ότι για να είναι σε θέση κάποιος που έχει βιώσει τραυματικές καταστάσεις να τις αφηγηθεί, σημαίνει πως έχει την ικανότητα να αποστασιοποιηθεί από ένα

---

¹¹³ Milan Kundera, *Testaments Betrayed: An Essay in Nine Parts*, Harper Collins, Λονδίνο 1995, σ. 128, όπως αναφέρεται στο: J. Blustein, *The Moral Demands of Memory*, ό.π., σ. 1.

¹¹⁴ Η παραμονή του Levi στο στρατόπεδο συγκέντρωσης τον έκανε αρχικά να δηλώσει για τη συναισθηματική κατάσταση όλων των επιζήσαντων «πλέον είμαστε εκτός του κόσμου». Η κατάθεση της μαρτυρίας του, μέσω των βιβλίων του, σίγουρα λειτούργησε ως γέφυρα ένταξης για άλλη μια φορά σε αυτό τον κόσμο.

¹¹⁵ Ο όρος «μεθύτερο» αναφέρεται στην ετοιμότητα κάποιου που έχει ζήσει ακραίες τραυματικές καταστάσεις να θυμηθεί και να ανασυγκροτήσει το αρνητικό βίωμα.

¹¹⁶ Αυτή η παράγραφος βασίζεται σε σημειώσεις από το σεμινάριο με θέμα: «Η στρατοπεδική λογοτεχνία: Primo Levi και Jean Améry», υπεύθυνη σεμιναρίου Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Εβραϊκό Μουσείο Αθήνας, Ιανουάριος Φεβρουάριος 2011.

παρελθόν εξακολουθητικά επώδυνο — ενίοτε και ανυπόφορο.¹¹⁷ Η διαδικασία για τη μετουσίωση προϋποθέτει την κατάθεση μαρτυρίας — στην πραγματικότητα την καθ' οιονδήποτε τρόπο έκφραση του τραύματος. Οι τραυματικές αναμνήσεις λειτουργούν, όπως ήδη αναφέρθηκε, ως «αλλότρια σώματα» για τον ψυχισμό και δημιουργούν αφεαυτών μία δυναμική, που μπορεί να εισβάλει στη συνείδηση με τη μορφή ονειροπολήσεων, αναδρομών (flashback), ψυχοσωματικών αντιδράσεων. Όποια κι αν είναι η μορφή τους, πιέζουν για μία μαρτυρία του τι έχει συμβεί.¹¹⁸ Η μετέπειτα φανταστική οργάνωση της μνήμης είναι εξίσου σημαντική με την πραγματική εγγραφή που έχει προηγηθεί. Αν κάποιες αναμνήσεις είναι φαντασιώσεις, αυτό δεν τις κάνει πλαστές. Σημασία έχει το γεγονός πως ό,τι έχει ζήσει ο άνθρωπος υφίσταται —τροποποιημένο σίγουρα, αλλά όχι στην αφάνεια—, και με την κατάλληλη επεξεργασία μπορεί να ανασυρθεί. Ακόμα και οι παραισθήσεις και το παραλήρημα εμπεριέχουν ένα «...θραύσμα ιστορικής αλήθειας».¹¹⁹ Η μαρτυρία και η αμεσότητά της βοηθούν, λοιπόν, το τραυματισμένο πρόσωπο να ξαναζήσει αναμνήσεις, οι οποίες αναδύονται στο τέλος μιας περιόδου μελαγχολίας και είναι δυνάμει λυτρωτικές.

Η μαρτυρία των τραυματικών γεγονότων σίγουρα δεν συνεπάγεται και ακριβή μεταφορά όσων συνέβησαν στην πραγματικότητα. Μια εξηντάχρονη γυναίκα που αφηγείτο την εμπειρία της ζωής της στο Άουσβιτς στους υπεύθυνους του αρχείου «Μαρτυρίες για το Ολοκαύτωμα» του Πανεπιστημίου Γέιλ («Holocaust Testimonies», Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies, Yale University Library) είχε χαρακτηριστικά δηλώσει: «Ξαφνικά είδαμε τέσσερις καμινάδες να βγάζουν καπνό. Οι φλόγες έφταναν στον ουρανό, οι άνθρωποι άρχισαν να τρέχουν, ήταν απίστευτο». Λίγους μήνες αργότερα, κάποια από τα μέλη της πανεπιστημιακής επιτροπής, που αποτελείτο από ιστορικούς, ψυχαναλυτές και καλλιτέχνες, αμφισβήτησαν την αξιοπιστία της συγκεκριμένης κατάθεσης, καθώς αποδεδειγμένα στο Άουσβιτς δεν λειτουργούσαν παράλληλα τέσσερις καμινάδες: μόνο μία καμινάδα έβγαζε καπνό. Κατά

---

¹¹⁷ Dominick. LaCapra, *History and its Limits. Human, Animal, Violence*, Cornell University Press, 1988 / Λονδίνο 2009, σ. 76.

¹¹⁸ Χ. Χατζή, Λ. Πατεράκη, «Η μνήμη στην Ψυχανάλυση και στην Νευροεπιστήμη: Οι εκλεκτικές συγκλίσεις τους μέσα από τα ερωτήματα του τραύματος και της ιστορικής αλήθειας», ό.π., σ. 458.

¹¹⁹ S. Freud, *Analysis terminable and interminable*, S.E. 23, 1937, σ. 267, όπως αναφέρεται στο: Χ. Χατζή, Λ. Πατεράκη, «Η μνήμη στην Ψυχανάλυση και στην Νευροεπιστήμη», ό.π., σ. 456.

συνέπεια, τέθηκε το ζήτημα εάν θα μπορούσε να θεωρηθεί αξιόπιστη στο σύνολό της η μαρτυρία αυτής της γυναίκας, αφού είχε υποπέσει σε τέτοια ανακρίβεια. Ένας ψυχαναλυτής διαφώνησε εντονότατα: «Η γυναίκα μιλούσε όχι για τον αριθμό των ενεργών καμινάδων, αλλά για κάτι άλλο, πολύ πιο ουσιώδες: την πραγματικότητα ενός ασύλληπτου συμβάντος. Μία καμινάδα που βγάζει φωτιά στο Άουσβιτς είναι εξίσου τρομακτική με τέσσερις καμινάδες σε λειτουργία. Η γυναίκα κατέθεσε για ένα γεγονός που αφορούσε την αποτρόπαιη πραγματικότητα του Άουσβιτς. Κατέθεσε βαθιά ενδόμυχες σκέψεις σχετικές με τον τρόμο, την επιβίωση και την αντίσταση στον αφανισμό».¹²⁰

Οι ερευνητές Michael Bernard-Donals και Richard Glejzer κάνουν διάκριση μεταξύ της προσωπικής μαρτυρίας («bearing witness»), και της κατάθεσης («testimony»)¹²¹. Σύμφωνα με την Kelly Oliver, η λέξη «μαρτυρία» («witnessing») έχει δύο ερμηνείες: είτε προϋποθέτει τη γνώση από πρώτο χέρι («eyewitness testimony») είτε ό,τι υπάρχει πέρα από την αναγνώριση και παρουσίαση συμβάντων, και ενδεχομένως δεν είναι συνειδητά ορατό («bearing witness»)¹²². Στη μελέτη του αρχείου «Μαρτυρίες για το Ολοκαύτωμα», ο Lawrence Langer διαπιστώνει ότι οι μαρτυρίες επιζησάντων του Ολοκαυτώματος έχουν ως χαρακτηριστικό τους την έλλειψη αφομοίωσης αυτής της εμπειρίας. Οι ενδείξεις σπασμωδικής ή και απόλυτης έλλειψης αφομοίωσης, θα μπορούσαν να κατηγοριοποιηθούν, κρίνοντας από τις μαρτυρίες, ως εξής: α) Διφορούμενη στάση εκτίμησης του ρόλου που διαδραμάτισε το άτομο στο στρατόπεδο συγκέντρωσης. Δεν νιώθει ούτε ως υποκείμενο, μα ούτε και ως αντικείμενο των γεγονότων που συνέβησαν. β) Καθολική άρνηση οποιασδήποτε στάσης αντίδρασης ή υποκειμενικότητας που να αφορά τα τραυματικά γεγονότα. γ) Έλλειψη αφηγηματικού πλαισίου εντός του οποίου

---

¹²⁰ Dori Laub, «Bearing Witness or the Vicissitudes of Listening», στο: Shoshana Felman, Dori Laub, *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, Νέα Υόρκη: Routledge, 1992, σ. 59-60.

¹²¹ Michael Bernard-Donals, Richard R. Glejzer, *Between Witness and Testimony: The Holocaust and the Limits of Representation*, State University of New York Press, Νέα Υόρκη 2001, στο: D. LaCapra, *History and its Limits. Human, Animal, Violence*, ό.π., σ. 62-64. Ο LaCapra επισημαίνει τη σπουδαιότητα της κατάθεσης, εστιάζοντας στη σημασία μιας αγωνιώδους μελαγχολίας που μπορεί να εκφραστεί με θρήνο και που σε κάθε περίπτωση εμποδίζει τις όποιες απωθήσεις, «την αλλαγή σελίδας του παρελθόντος». Η μελαγχολία εξασφαλίζει το άλμα από αυτό που ο Derrida αποκαλεί «impossible mourning» (αδυναμία πένθους) σε μια εφικτή παρουσίαση του τραύματος και της μη λογικής διάστασής του.

¹²² K. Oliver, *Witnessing: Beyond Recognition*, University of Minnesota Press, Μινεάπολη 2001, σ. 16, όπως παρατίθεται στο: Michalinos Zembylas, Zvi Bekerman, «Education and the Dangerous Memories of Historical Trauma: Narratives of Pain, Narratives of Hope», *The Ontario Institute for Studies in Education of the University of Toronto, Curriculum Inquiry* 38:2 (2008), σ. 146.

μπορούν να ενταχθούν τα γεγονότα με αξιόλογη συνοχή. δ) Αφηγηματικό πλαίσιο το οποίο δεν καθιστά δυνατό για τον ακροατή να αξιολογήσει τον τρόπο με τον οποίο το άτομο συμμετείχε στα γεγονότα.¹²³

Στον δυτικό πολιτισμό θεωρείται πως το άτομο είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνο για τις πράξεις του και ότι ως υποκείμενο καθορίζει σε σημαντικό βαθμό το πεπρωμένο του. Όμως, όπως υποστηρίζει ο Langer, αυτή η σύμβαση αναιρέθηκε αυτόματα για τους ανθρώπους που επέζησαν του Ολοκαυτώματος. Τους ήταν δύσκολο να εξηγήσουν μέσα από το δίπολο υποκείμενο –αντικείμενο τον ρόλο τους σε σχέση με τα γεγονότα που έζησαν. Η μητέρα που έκρυψε μες στα ρούχα της το μωρό της για να μην το παραδώσει στους Γερμανούς δεν μπορεί να διαχειριστεί την αποτρόπαιη εξέλιξη των γεγονότων που αντιμετώπισε.¹²⁴ Ως υποκείμενο πίστευε πως με την ενέργειά της θα μπορούσε να καθορίσει την τύχη του παιδιού, να παρέμβει στον παραλογισμό που ζούσε. Υπέστη την αρπαγή του παιδιού της όταν τελικά οι Γερμανοί το ανακάλυψαν και, ως το απόλυτο αντικείμενο μιας αδιανόητης κατάστασης, πάγωσε τα συναισθήματά της, «σκότωσε τον εαυτό της με στόχο να τον κρατήσει ζωντανό»,¹²⁵ μη έχοντας οποιαδήποτε άλλη επιλογή. Ήταν βέβαια συγκλονιστικός εκμηδενισμός για την ίδια –και για πολλούς άλλους– αυτή η ολοκληρωτική έλλειψη της όποιας επιλογής και παράλληλα αποτέλεσε αφορμή συναισθηματικής σύγχυσης. Η Bessie K. ακόμα και σήμερα δεν γνωρίζει εάν ήταν και η ίδια υπεύθυνη για την απώλεια του μωρού της ή αν ήταν μόνο το θύμα της συγκεκριμένης κατάστασης.

Οι άντρες στα στρατόπεδα συγκέντρωσης είχαν μεγαλύτερο ποσοστό θνησιμότητας από τις γυναίκες. Η Myrna Goldenberg υποστηρίζει πως οι γυναίκες επιβίωσαν σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους άντρες, επιδεικνυαν, δηλαδή, μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα στη στρατοπεδική πραγματικότητα που ισοπέδωνε το εγώ, γιατί η δυτική πατριαρχική κοινωνία τις

---

¹²³ Lawrence Langer, *Admitting the Holocaust*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1995, σ. 178-180, όπως παρατίθεται στο: Mieke Bal, Jonathan Crewe, Leo Spitzer (επιμ.) *Acts of Memory. Cultural Recall in the Present*, Dartmouth College (Press) – University Press of New England, Χάνοβερ (Νιου Χαμσάιρ) / Λονδίνο, 1999.

¹²⁴ Η Bessie K., το 1942, βρέθηκε με το μωρό της στο γκέτο του Κάουνας, στη σημερινή Λιθουανία. Εκεί δεν δέχονταν παιδιά, και οι Γερμανοί τα θανάτωναν όταν αντιλαμβάνονταν την παρουσία τους. Όταν το μωρό της άρχισε να κλαίει, οι στρατιώτες το πήραν. Μέχρι το 1979 δεν είχε μπορέσει ποτέ να μιλήσει σε κανέναν για ό,τι της είχε συμβεί (Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies at Yale University).

¹²⁵ L. Langer, *Admitting the Holocaust*, όπως παρατίθεται στο: Mieke Bal, Jonathan Crewe, Leo Spitzer (επιμ.) *Acts of Memory. Cultural Recall in the Present*, ό.π., σ. 131.

είχε εξασκήσει, κατά κάποιο τρόπο, σε μια αμβλυμένη αίσθηση υποκειμενικότητας. Για τους άντρες η υποκειμενικότητα συνδεόταν με ένα πρότυπο ανεξαρτησίας και παντοδυναμίας, συνεπώς «για αυτούς ήταν πιο δύσκολο να σκοτώσουν το εγώ τους για να επιβιώσουν».¹²⁶ Σύμφωνα με την ψυχαναλύτρια Nathalie Zaltzman, η άρση της υποκειμενικότητας, η από-επένδυση –ένα είδος «παγώματος» της ψυχής–¹²⁷ μέσω της δημιουργίας ενός ναρκισσιστικού συμβολαίου, είναι ένας σημαντικός μηχανισμός επιβίωσης και αυτοσυντήρησης που επιστρατεύουν όσοι ζουν ακραία τραυματικά γεγονότα.¹²⁸ Πολλές από τις μητέρες που είχαν τα μικρά παιδιά μαζί τους στο στρατόπεδο συγκέντρωσης, επειδή ακριβώς έπρεπε να τα στηρίζουν, δεν ήταν σε θέση να κάνουν από-επενδύσεις, και για αυτό το λόγο αποδείχτηκαν συναισθηματικά ευάλωτες σε τέτοιο βαθμό, ώστε πολλές δεν άντεξαν και πέθαναν.

Είναι αυτονόητο ότι οι επιζήσαντες πρέπει να επιβιώσουν για να αφηγηθούν την ιστορία τους. Ωστόσο, είναι εξίσου σημαντικό να ζήσουν «ελαφρύνοντας» το βάρος της τραυματικής εμπειρίας τους. Πρέπει να μπορέσουν κάποια στιγμή να καταθέσουν τη μαρτυρία τους. Τα γεγονότα που μένουν στη σιωπή, που δεν εκφράζονται από αυτόν που τα υπέμεινε, αποκτούν δυναμική και επηρεάζουν ως επί το πλείστον την καθημερινότητα του επιζήσαντα. Η ανάλυση που έκανε ο Freud στις μαρτυρίες των ασθενών του ήταν σταθμός στην ιστορία της διάνοησης για τρεις κυρίως λόγους: α) την αξία και την επιστημονική αναγνώριση που για πρώτη φορά αποδόθηκε στη συνειρμική μαρτυρία, β) την εξαιρετική βαρύτητα που φάνηκε πως έχει τόσο το αφηγηματικό όσο και το θεωρητικό γεγονός, δηλαδή η διαδικασία κατά την οποία η αφήγηση, με την έλευση της θεωρίας, εντάσσεται σε διαφορετικό πλαίσιο νοηματοδότησης και γ) τη

---

¹²⁶ Το 1943 στο Ράβενσμπρουκ πέθανε τριπλάσιος αριθμός ανδρών έναντι των γυναικών.

¹²⁷ Charlotte Delbo: «Πέθανα στο Άουσβιτς, αλλά κανένας δεν το ξέρει» (Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies at Yale University), σ. 200.

¹²⁸ Η σχετική αναφορά στις απόψεις της N. Zaltzman, όπως παρουσιάζονται στο βιβλίο της: N. Zaltzman (sous la direction de), *La résistance de l'humain*, PUF, Petite Bibliothèque de psychanalyse, Παρίσι 1999, αντλήθηκε από την εισήγηση του ψυχιάτρου και συντάκτη του περιοδικού *Εκ των υστέρων*, Γεράσιμου Στεφανάτου, για το βιβλίο του Ρομπέρ Αντέλμ, *Το ανθρώπινο είδος*, στο σεμινάριο με θέμα: «Η στρατοπεδική λογοτεχνία: Primo Levi και Jean Améty», υπεύθυνη σεμιναρίου Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Εβραϊκό Μουσείο Αθήνας, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2011.

ριζοσπαστική έννοια της «μεταβίβασης» («transference»), που μας δίνει τη δυνατότητα να κατανοήσουμε την κλινική διάσταση των μαρτυριών.¹²⁹

Ο Freud ήταν αυτός που πρώτος εισήγαγε τους ασθενείς του στον ψυχαναλυτικό διάλογο, αποκαλύπτοντας την αξία της μεταβίβασης μεταξύ ασθενούς και γιατρού. Πρόκειται για έναν πρωτοφανή διάλογο, στον οποίο η μαρτυρία του γιατρού δεν υποκαθιστά εκείνη του ασθενούς, αλλά «αντηχεί» μαζί της, καθώς, όπως ανακάλυψε ο Freud, χρειάζονται δύο για να γίνουν μάρτυρες του ασυνειδήτου. Αυτό που προξενεί κατάπληξη είναι η ανεπίγνωστη ετοιμότητα κάθε μάρτυρα/παρόχου πληροφορίας να αναζητήσει επιμόνως το «πραγματικό» μέσα σε ένα σκοτεινό τοπίο θραυσμάτων, χωρίς να αντιλαμβάνεται τον σκοπό και τη σημασία αυτών που συνεπάγονται οι σκέψεις του, χωρίς να βλέπει πού οδηγεί αυτό το ταξίδι αναζήτησης και ποια είναι η ακριβής φύση του σταθμού προορισμού.¹³⁰

Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι κατά τον ίδιο τρόπο, όπως με τις περιπτώσεις οριακών ιστορικών γεγονότων (Ολοκαύτωμα), έτσι και στις μαζικές εκτελέσεις εξαιτίας της άσκησης αντποίων η σημασία της αφήγησης, η έξοδος από τη λήθη και την σιωπή, οδηγεί με έναν λυτρωτικό τρόπο στη διαχείριση του τραύματος. Η μαρτυρία πρέπει να γίνει αντιληπτή όχι ως τρόπος ανακοίνωσης, αλλά πολύ περισσότερο ως τρόπος εισόδου στην αλήθεια. Στη λογοτεχνία, όπως και στην ψυχανάλυση αλλά και στην Ιστορία, μάρτυρας μπορεί να είναι αυτός που είδε, αλλά παράλληλα και ο αυτός που γεννά την αλήθεια μέσω του λόγου που εκφέρεται με την κατάθεση της μαρτυρίας. Ο καθένας καταθέτει τη μαρτυρία του χρησιμοποιώντας διαφορετικά εκφραστικά μέσα – για παράδειγμα, την αφήγηση, την ποίηση, τον χορό, το μοιρολόι. Η ψυχανάλυση, όπως και η λογοτεχνία, εκφράσεις διανοητικές και οι δύο, αποπειρώνται την προσέγγιση, την ερμηνεία του τραύματος. Η τέχνη γίνεται το όχημα της μετουσίωσης, μέσω της διαδικασίας έκφρασης – εξωτερίκευσης συναισθημάτων – επεξεργασίας αυτών. Η τέχνη εμπλέκεται σημαντικά τόσο ως τρόπος εξωτερίκευσης του τραύματος όσο και ως έναυσμα για να «λυθούν τα μάγια». Κανένας δεν καταθέτει τη μαρτυρία

---

¹²⁹ S. Felman, «Education and Crisis, or the Vicissitudes of Teaching», στο: S. Felman, D. Laub (επιμ.), *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, ό.π., σ. 14-15.

¹³⁰ S. Felman, «Education and Crisis, or the Vicissitudes of Teaching», στο: S. Felman, D. Laub (επιμ.), *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History* ό.π., σ. 18-24.

απλώς και μόνο για τη μαρτυρία, γράφει ο ποιητής Paul Celan.¹³¹ Το να καταθέσεις τη μαρτυρία σημαίνει ότι καταθέτεις τη μοναξιά μιας αβάσταχτης «υπευθυνότητας», και κατά συνέπεια αποκαλύπτεις αυτή τη μοναξιά. Σύμφωνα με τον LaCapra, υπάρχει αντίστιξη μεταξύ του acting out¹³² – writing about trauma (γράφοντας για το τραύμα) και του working through – writing trauma (γράφοντας το τραύμα).¹³³ Το πρώτο είναι μια γνωσιακή διαδικασία όπου δίνεται έμφαση στην ανάδυση του τραύματος εξαιρώντας την αντικειμενικότητα, ενώ το δεύτερο αφορά τη «φωνή που παίρνει το παρελθόν» όταν οι άνθρωποι έρχονται αντιμέτωποι με τραυματικές εμπειρίες, με ακραίες καταστάσεις, με μετατραυματικά συμπτώματα. Ο λόγος που αρθρώνουν εμπεριέχει υβριδικές μορφές Ιστορίας, μνήμης και λογοτεχνίας. Πρόκειται για συναισθηματική διαδικασία: η ενσυναίσθηση έχει ενεργό ρόλο, άρα εξαιρείται η υποκειμενικότητα. Και ασφαλώς μπορούμε για άλλη μια φορά να αντιληφθούμε τον λόγο για τον οποίο η τέχνη, και δη η λογοτεχνία, προηγήθηκε, ως μέσο έκφρασης, της Ιστορίας.¹³⁴

---

¹³¹ Η μαρτυρία του Paul Celan δεν θα χαρακτηριζόταν τόσο ευπρόσδεκτη στη γερμανική κοινωνία. Γεννήθηκε το 1920 από Γερμανοεβραίους γονείς στη γερμανόφωνη πόλη Μπουκοβίνα της Ρουμανίας. Το 1942 οι γονείς του στάλθηκαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης, όπου και εκτελέστηκαν, και εκείνος πήγε σε στρατόπεδο καταναγκαστικής εργασίας, καθώς «πήρε» τη θέση κάποιου άλλου, που προοριζόταν για το στρατόπεδο εργασίας. Έτσι, αντί να τον σκοτώσουν, τον έκαναν δούλο. Το 1944 ο Celan γύρισε στην πατρίδα του, που την είχαν απελευθερώσει οι Σοβιετικοί. Τα διάφορα προβλήματα του με το σταλινικό καθεστώς τον οδήγησαν στη Βουδαπέστη, έπειτα στη Βιέννη, και τελικά, το 1948, εγκαταστάθηκε στο Παρίσι. Εκεί, παράλληλα με τη δική του συγγραφική δουλειά, έκανε μεταφράσεις από τα γαλλικά, τα αγγλικά και τα ρωσικά στα γερμανικά. Τον Απρίλιο του 1970, σε ηλικία 49 ετών, αυτοκτόνησε. Ο Celan-μάρτυρας της καταστροφής είναι ένας μάρτυρας ταξιδευτής, που η ποίησή του ερευνά, μέσω της μαρτυρίας, τον άγνωστο προορισμό της περιπλάνησής του. «Έγραψα ποιήματα», λέει, «για να μιλήσω, για να εκφραστώ, για να διερευνήσω πού ήμουν και πού ήθελα να πάω, για να δω την πραγματικότητα». Η ποιητική γλώσσα του Celan, η μητρική του γλώσσα, τα γερμανικά, αντιπαλεύει τον αφανισμό της ζωής του. Μόνο στη μητρική του γλώσσα μπορεί κάποιος να εκφράσει αλήθεια. Ο δεσμός του Celan με τη γλώσσα των προγόνων του δεν ήταν δυνατόν να σπάσει, παρόλο που αυτή ήταν επίσης η γλώσσα των δολοφόνων των γονιών του, και για τον ίδιο η γλώσσα της εκμηδένισης, των μαρτυριών, του αφανισμού. Βλ. S. Felman, D. Laub (επιμ.), ό.π., σ. 3. Βλ. επίσης, John Felstiner, *Paul Celan*, μτφρ. Ιωάννα Αβραμίδου, Νεφέλη, Αθήνα 2008.

¹³² acting out: εκδραμάτιση, ανάδυση του τραύματος, «εκδήλωση στα πλαίσια μιας νέας κατάστασης μιας εκούσιας συμπεριφοράς που αρμόζει σε μια παλαιότερη κατάσταση, όπου η πρώτη αντιπροσωπεύει συμβολικά τη δεύτερη», Jean Laplanche, J. B. Pontalis, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, μτφρ. Β. Καψαμπέλης, Λ. Χαλκούση, Α. Σκουλικά, Π. Αλούπης, Κέδρος, Αθήνα 1986, όπως αναφέρεται στο: Α. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται Ιστορία*, ό.π., σ. 226.

¹³³ D. LaCapra, *Writing History, Writing Trauma*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2001, σ. 181-220, όπως αναφέρεται στο: Α. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται Ιστορία*, ό.π., σ. 226-227, και στο: Γ. Κόκκινος, Π. Γατσωτής, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», από το: Γ. Κόκκινος, Δ. Μαυροσκούφης, Π. Γατσωτής, Έλ. Λεμονίδου, *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, Νοόγραμμα, Αθήνα 2010, σ. 21-22.

¹³⁴ Α. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται Ιστορία*, ό.π., σ. 227.

B. 2. Ιστορικό-πολιτισμικό τραύμα

Στις αρχές του 21ου αιώνα μία ομάδα κορυφαίων κοινωνικών επιστημόνων (Jeffrey Alexander, Niel Smelser, Ron. Eyerman, Bernhard Giesen, Piotr. Sztompka) προτείνει για την περίπτωση κοινωνικών φαινομένων που συνδέονται με κατάχρηση / διάρρηξη ορίων (πόλεμοι, εθνικές εκκαθαρίσεις, γενοκτονίες κ.λπ.) τη χρήση επίσης, εκτός από τους όρους «μαζικό τραύμα», «συλλογικό τραύμα», «ιστορικό τραύμα», του όρου «πολιτισμικό» ή «κοινωνικό τραύμα» ως διακριτής έννοιας των κοινωνικών επιστημών, που αναφέρεται σε θεσμικές αλλαγές, στη συγκρότηση συλλογικής μνήμης και σε μορφές συλλογικής δράσης.¹³⁵ Σύμφωνα με τον ορισμό του Piotr Sztompka, «τα πολιτισμικά τραύματα προκαλούνται από μείζονες κοινωνικές αλλαγές και ενεργοποιούνται από τραυματικές συνθήκες και καταστάσεις που ερμηνεύονται ως απειλητικές, άδικες και ανάρμοστες, εκφράζονται, δε, με σύνθετες κοινωνικές διαθέσεις, συλλογικά συναισθήματα, στάσεις και προσανατολισμούς».¹³⁶ Ένα τραυματικό συμβάν δεν αποτελεί αυτομάτως τραύμα, όσο οριακό κι αν είναι αυτό, «τα νοήματα προσδίδουν την αίσθηση του σοκ και του φόβου κι όχι τα ίδια τα γεγονότα».¹³⁷ Επομένως, για να καταχωρηθεί ως συλλογικό το τραύμα θα πρέπει να προηγηθεί μια τέτοιου είδους διαδικασία αναφοράς του συνόλου της κοινωνίας ή σημαντικού τμήματός της, η οποία θα έχει ως αποτέλεσμα την αλλαγή κατεστημένων ρόλων, κανόνων και αφηγήσεων, λειτουργώντας ως ολικό κοινωνικό γεγονός κι όχι αποτελώντας απλώς την αθροιστική έκφραση πολλών ατομικών βιωμάτων. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με τον Alexander, πολιτισμικό τραύμα διαμορφώνεται/εγκαθιδρύεται μόνο όταν τα

---

¹³⁵ Ν. Δεμερτζής, «Το τραύμα στην κοινωνία της διακινδύνευσης», *Εκ των υστέρων* 13 (Δεκέμβριος 2005), όπως διατίθεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

http://www2.media.uoa.gr/people/demertzis/pages_gr/articles/docs/2005/trauma.php

¹³⁶ Piotr Sztompka, «The Trauma of Social Change. A Case of Postcommunist Societies», στο Jeffrey. Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil Smelser, Piotr Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Μπέρκλεϊ, Καλιφόρνια 2004, σ. 155-195, όπως παρατίθεται στο Ν. Δεμερτζής, «Το τραύμα στην κοινωνία της διακινδύνευσης», ό.π., σ. 7.

¹³⁷ Jeffrey Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil Smelser, Piotr Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Μπέρκλεϊ, Καλιφόρνια 2004, σ. 10.

μέλη της κοινωνίας νιώθουν ότι το γεγονός επηρεάζει τη συλλογική τους συνείδηση και ταυτότητα και άρα έχει καθοριστική επίδραση στο μέλλον τους ως συνόλου.¹³⁸ Το κυρίαρχο ιστορικό αφήγημα το οποίο αφορά ένα τραυματικό γεγονός οφείλει να δίνει απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούν: 1ον) τη φύση και το αίτιο της συλλογικής οδύνης, 2ον) την αναγνώριση του θύματος ή της θυματοποιημένης ομάδας, 3ον) τη σχέση του θύματος με το ευρύτερο κοινό και τη μερική ή καθολική σημασία που έχει το τραυματικό γεγονός, 4ον) την αναγνώριση του θύτη, τον καταλογισμό ποινών και τον επιμερισμό ευθυνών. Επιπλέον, το εκάστοτε ιστορικό αφήγημα λαμβάνει χώρα στα ακόλουθα θεσμικά πεδία: α) θρησκευτικό (το τραύμα ως θεοδικία ή ως κατάδειξη της ανυπαρξίας του θεού), β) αισθητικό (φαντασιακή ταυτοποίηση και συναισθηματική κάθαρση), γ) νομικό-δικαστικό-ποινικό (ενοχή-ποινή θυτών και επανορθώσεις στα θύματα), δ) ΜΜΕ και πολιτιστική βιομηχανία (μαζική διάχυση, συναισθηματισμός, υπερφόρτιση, κορεσμός, σχετικοποίηση, μανιχαϊστική προσέγγιση, στερεοτυπικές αντιλήψεις).¹³⁹

Σύμφωνα με την Reyna Hernandez de Tubert οι προϋποθέσεις της δημιουργίας του πολιτισμικού τραύματος συνδέονται με: α) την αποτυχία του κοινωνικού συστήματος να φροντίσει και να προστατεύσει τα άτομα τα οποία είναι θύματα φτώχειας, φυσικών καταστροφών και κοινωνικής αναταραχής, β) την απευθείας επίθεση εκ μέρους των αρχών ή κάποιων προνομιούχων ομάδων των πολιτών σε κάποιες μειονότητες ή ακόμα και σε μεγάλες ομάδες του πληθυσμού, π.χ. σε περιπτώσεις κοινωνικής καταστολής, πολέμου (εμφυλίου ή μη), ρατσισμού, γενοκτονίας, και γ) τη διαφθορά του πολιτικού συστήματος, το οποίο όχι μόνο δεν στηρίζει τις κοινωνικές αξίες και τους νόμους, αλλά αντίθετα τα υπονομεύει, π.χ. περιπτώσεις διαφθοράς, στρεψοδικίας, ψευδορκίας εκ μέρους των αρχών.¹⁴⁰

Ο Volkan αναφέρει το παράδειγμα μιας μικρής κοινωνίας που ξεπέρασε ένα εξαιρετικά τραυματικό γεγονός. Η μελέτη αυτής της περίπτωσης θα μας βοηθήσει, ενδεχομένως, να

---

¹³⁸ Ν. Δεμερτζής, «Το τραύμα στην κοινωνία της διακινδύνευσης», ό.π., σ. 2.

¹³⁹ Jeffrey Alexander et., al., ό.π., σ. 12-20.

¹⁴⁰ Reyna Hernandez de Tubert, «Social trauma: The pathogenic effects of untoward social conditions», *International Forum of Psychoanalysis* 15 (2006), σ. 151-156.

Ενδεικτικά αναφέρει τις περιπτώσεις ατόμων που υπέστησαν πολιτική καταπίεση κατά τη διάρκεια δικτατορικών καθεστώτων και ενώ βρισκότουσαν σε μια θεραπευτική διαδικασία της τραυματικής εμπειρίας τους, κρατικοί χειρισμοί/χειρισμοί (π.χ. νόμοι για την αμνηστία των θυτών στην Αργεντινή) επιδείνωσαν τα μετατραυματικά τους συμπτώματα).

αντιληφθούμε την έννοια του πολιτισμικού τραύματος, όπως την εισηγούνται οι Alexander και Smelser. Όταν η οδύνη προέρχεται από μια φυσική καταστροφή κι όχι από έναν απειλητικό «Άλλο», φαίνεται πως υπάρχει πιθανότητα να μην προκληθεί πολιτισμικό τραύμα. Αυτή είναι η περίπτωση του χωριού ανθρακωρύχων Άμπερφαν της Ουαλίας, όπου, στις 21.10.1966, μετά την κατάρρευση ενός τεράστιου σωρού φερτών υλικών του ορυχείου, «χιονοστιβάδα» λάσπης κάλυψε το σχολείο και μερικά σπίτια του χωριού με αποτέλεσμα το θάνατο 116 παιδιών και 28 ενηλίκων. Οι κάτοικοι ερμήνευσαν την τραγωδία σαν «θέλημα του Θεού». ¹⁴¹ Το γεγονός ότι οι απώλειες δεν προκλήθηκαν σκόπιμα από «Άλλους» έπαιξε σημαντικό ρόλο στο να προσαρμοστούν οι κάτοικοι ευκολότερα στη διαδικασία του πένθους. Η τοπική κοινωνία ξεπέρασε την τραγωδία και οι γεννήσεις την πενταετία που ακολούθησε ξεπέρασαν το στατιστικό μέσο όρο. Ο Volkan υποστηρίζει ότι οι αιτίες μιας καταστροφής διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο τόσο στη διαμόρφωση ή όχι ατομικού / πολιτισμικού τραύματος, όσο και στον τρόπο που θα εξελιχθεί η αντίστοιχη διεργασία πένθους. ¹⁴² Συνεπώς, ως κοινωνική κατασκευή, σύμφωνα με τον Alexander, το τραύμα «λαμβάνει χώρα όταν τα άτομα ή οι κοινωνικές ομάδες αισθάνονται πως εκτίθενται σε ένα τρομακτικό γεγονός το οποίο αφήνει ανεξίτηλα σημάδια στη συνείδησή τους, θα επηρεάσει τις μνήμες τους και θα αλλάξει το μέλλον τους με θεμελιώδεις και αμετάκλητους τρόπους». ¹⁴³

Το πολιτισμικό τραύμα, κατά τον ίδιο τρόπο με το ψυχικό, αφορά τη μεθύτερη εμπειρία, την ανάμνηση και ανασυγκρότηση του αρνητικού βιώματος, και συνοδεύεται από ταπείνωση, φόβο, ντροπή, θυμό και ενοχή, αρνητικά συναισθήματα τα οποία συνδέονται με τη ρήξη του κοινωνικού ιστού και του αξιολογικού πλαισίου αναφοράς. ¹⁴⁴ Ως αμυντικοί μηχανισμοί αντιμετώπισης του επιστρατεύονται η μετατόπιση και η προβολή, στάσεις, κατά τον Smelser,

---

¹⁴¹ Σύμφωνα με έρευνα των R. M. Williams, C. M. Parkes, «Psychosocial Effects of Disaster: Birth Rate in Aberfan», *British Medical Journal* 2 (1975), σ. 303-304, όπως αναφέρεται στο V. Volkan, «What Some Monuments Tell Us About Mourning and Forgiveness?», από τον συλλογικό τόμο E. Barkan, A. Karn (επιμέλεια), *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*, Stanford University Press, California 2006, σ. 115-131.

¹⁴² V. Volkan, «What Some Monuments Tell Us About Mourning and Forgiveness?», από τον συλλογικό τόμο Elazar. Barkan, Alexander. Karn (επιμέλεια), *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*, ό.π., σ. 115-131.

¹⁴³ Duncan Bell (εισαγωγή, επιμέλεια), *Memory, Trauma and World Politics: Reflections on the Relationship between Past and Present*, Palgrave Macmillan, New York 2006, σ. 7.

¹⁴⁴ Ν. Δεμερτζής, «Το τραύμα στην κοινωνία της διακινδύνευσης», ό.π., σ. 4.

εκλογίκευσης του τραύματος όπως είναι, για παράδειγμα, ο ηθικός πανικός, η δαιμονοποίηση του «Άλλου», η δημιουργία αποδιοπομπαίων τράγων ή εξιλαστηρίων θυμάτων.¹⁴⁵

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η μελέτη του Volkan για το μαζικό τραύμα που προκλήθηκε από τον «Άλλο», τις διαδικασίες διαγενεακής μεταβίβασης οι οποίες ενεργοποιούνται μέσω της καλλιέργειας του «επιλεγμένου τραύματος» (chosen trauma). Ο όρος «επιλεγμένο τραύμα» σηματοδοτεί «μια κοινή νοηματική προβολή του τραυματικού γεγονότος το οποίο γίνεται σημαντικός δείκτης ταυτότητας της ομάδας».¹⁴⁶ Οι πολιτικοί έχουν την ικανότητα να επανενεργοποιούν το «επιλεγμένο τραύμα» μέσω της προπαγάνδας και των ομιλιών μίσους. Είναι προφανές ότι μετά από ένα συλλογικό τραύμα για το οποίο αποδίδονται ευθύνες στον «Άλλο», τα θύματα, αλλά και οι θύτες, έχουν να αντιμετωπίσουν δυσάρεστες καταστάσεις, όπως:¹⁴⁷

1. Αίσθηση θυματοποίησης και αποκτήνωσης.
2. Αίσθηση ταπείνωσης (τα θύματα) γιατί βρέθηκαν αβοήθητα ή (υποβόσκουσα) ντροπή (οι θύτες) για το κακό που προκάλεσαν.
3. Αίσθημα ενοχής του επιζήσαντα.
4. Αδυναμία (των θυμάτων και των θυτών) να διατηρήσουν θετική / ψύχραιμη στάση χωρίς ταυτόχρονα να αντιμετωπίζουν ταπείνωση ή να εκδηλώνουν ενοχή.
5. Αύξηση των προβολών.
6. Έξαρση της προκατάληψης.
7. Διόγκωση του ναρκισσιστικού τρόπου επένδυσης της συλλογικής ταυτότητας.
8. Φθόνος των θυμάτων για το θύτη και αμυντική ταυτοποίηση με τον καταπιεστή [ή για τους θύτες κρυφή ενοχή και κρυφός φόβος απώλειας της εξουσίας τους].
9. Αίσθηση ενός αναπόδραστου θρήνου.

---

¹⁴⁵ N. Δεμερτζής, «Το τραύμα στην κοινωνία της διακινδύνευσης», ό.π., σ. 3. Από τον Neil Smelser προτείνεται η ακόλουθη τετραμερής τυπολογία αμυντικών μηχανισμών αντιμετώπισης που αφορούν τόσο το ψυχικό όσο και το πολιτισμικό τραύμα: α) άρνηση, β) προβολή, γ) αντιθετική μεταστροφή και δ) αποπροσωποποίηση.

¹⁴⁶ V. Volkan, «Large – Group Trauma at the Hand of the “Other”. Transgenerational Transmission and Chosen Traumas», ομιλία στο συνέδριο: Σύγκρουση και συμφιλίωση στις ομάδες, στα ζεύγη, στις οικογένειες και στην κοινωνία, ΕΡΡΕ Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας, Αθήνα 24-27 Μαΐου 2012, σ. 1.

¹⁴⁷ V. Volkan, «Large – Group Trauma at the Hand of the “Other”. Transgenerational Transmission and Chosen Traumas», ό.π., σ. 10.

Για να αντιληφθούμε πληρέστερα την έννοια του «επιλεγμένου τραύματος», είναι σκόπιμο να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι μεγάλες ομάδες επανενεργοποιούν τα τραύματά τους έτσι ώστε να ικανοποιείται η συλλογική ταυτότητα (η αίσθηση συλλογικής ταυτότητας;). Το τραύμα μεταβιβάζεται επιλεγμένα. «Εικόνες τραυματικών ιστορικών γεγονότων του παρελθόντος αναβιώνουν, και συντελείται ένα είδος “κατάρρευσης του χρόνου” (time collapse). Κοινές αντιλήψεις, αισθήματα και σκέψεις για το ιστορικό παρελθόν είναι συνυφασμένες με προσδοκίες, αισθήματα και σκέψεις της τρέχουσας επικαιρότητας».¹⁴⁸ Αυτός ο μηχανισμός «κατάρρευσης του χρόνου» έχει ως αποτέλεσμα την αποτυχία μιας πιθανής διαχείρισης ενός διαλόγου με τον «Άλλο» ακόμα και σε επίπεδο διπλωματικών σχέσεων.¹⁴⁹

Σύμφωνα με τον Volkan, η ψυχολογία μιας μεγάλης κοινωνικής ομάδας που έχει υποστεί τραύμα εξαιτίας του «Άλλου» σε διαγενεακό επίπεδο μπορεί να ακολουθήσει τα στάδια:¹⁵⁰

Μαζικό τραύμα εξαιτίας του «Άλλου»

¹⁴⁸ V. Volkan, «Large – Group Trauma at the Hand of the “Other”. Transgenerational Transmission and Chosen Traumas», ό. π., σ. 13.

¹⁴⁹ Στη μελέτη του συλλογικού τραύματος που προκλήθηκε από τον άλλο έχουμε δύο διαστάσεις:

Η πρώτη είναι αυτή με την οποία ο διάλογος με τον «Άλλο» βοηθά να κατανοήσουμε την οπτική του. Σε συνεντεύξεις που παίρνουν οι Ζεμπύλας και Bekerman, από μία Ελληνοκύπρια (Άννα) και έναν Ισραηλινό (Yoni), διαπιστώνουν πως για την Άννα η κατάθεση μαρτυρίας του προσωπικού της πόνου εμπεριέχει επίσης την τροποποίηση της οπτικής της για τον «Άλλο» (στη συγκεκριμένη περίπτωση των Τουρκοκυπρίων), ενώ για τον Yoni είναι δύσκολο να δει την εκδοχή του «Άλλου» (Παλαιστινίων) χωρίς να τη συνδέσει με τρομοκρατικές ενέργειες. Michalinos Zembylas, Zvi Bekerman, «Education and the Dangerous Memories of Historical Trauma: Narratives of Pain, Narratives of Hope», ό.π., σσ. 134-146.

Η δεύτερη διάσταση αφορά την επιστράτευση του μηχανισμού της «κατάρρευσης του χρόνου» σε περιπτώσεις όπου εκπρόσωποι μεγάλων κοινωνικών ομάδων ή κρατών που βρίσκονται σε σύγκρουση επιχειρούν κάποιον διπλωματικό διάλογο. Ο Volkan αναφέρει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα περίπτωση στην οποία, κατά τη διάρκεια διπλωματικής επαφής όπου συζητούνταν διεθνείς εξελίξεις μεταξύ των Ρώσων και γειτονικών τους λαών, οι Ρώσοι δυναμίτισαν το διάλογο, επανενεργοποιώντας ένα «επιλεγμένο τραύμα» τους, δηλαδή εστίασαν στο παρελθόν και προέταξαν την εισβολή των Τατάρων στα εδάφη τους. Αυτή η αναβίωση του παρελθόντος με εικόνες τραυματικών ιστορικών γεγονότων, ένα είδος «κατάρρευσης του χρόνου», είχε ως αποτέλεσμα τον τερματισμό του διαλόγου. V. Volkan, «Large – Group Trauma at the Hand of the “Other”. Transgenerational Transmission and Chosen Traumas», ό.π., σ. 13.

¹⁵⁰ V. Volkan, «Large – Group Trauma at the Hand of the “Other”. Transgenerational Transmission and Chosen Traumas», ό. π., σ. 15-16.

Διαγενεακή μεταβίβαση του μαζικού τραύματος
Αλλαγή της λειτουργίας της ομάδας
Ανάδειξη του «επιλεγμένου τραύματος» σε δείκτη ταυτότητας της ομάδας
Επανενεργοποίηση του «επιλεγμένου τραύματος»
Ενίσχυση του ρόλου του ηγέτη και αλληλεπίδραση των οπαδών
«Κατάρρευση του χρόνου»
Τάση για εκδίκηση ή θυματοποίηση
Διόγκωση της τρέχουσας διαμάχης σε συλλογικό επίπεδο
Λήψη «παράλογης» συλλογικής απόφασης
Συλλογικές κινητοποιήσεις συνεπείς στο προαναφερθέν πλαίσιο

Το παραπάνω σχήμα αποδεικνύεται εξαιρετικά σημαντικό για να κατανοήσουμε τι σημαίνει το τραυματικό γεγονός για μια κοινωνική ομάδα και πώς το συλλογικό τραύμα παρουσιάζει στο πέρασμα του χρόνου τη δική του δυναμική. Σύμφωνα με τον Μ. Ζεμπύλα, είναι στοιχειώδης ηθική υποχρέωση των ανθρώπων που ζουν σε συγκρουσιακά περιβάλλοντα να ανταποκρίνονται στην αγωνία των Άλλων, όπως κι εκείνοι στη δική τους, ώστε να διευρύνεται ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται τα γεγονότα.

Στις διαφορές μεταξύ ψυχικού και πολιτισμικού τραύματος θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε τα εξής:

α) ένα πολιτισμικό τραύμα δεν είναι απολύτως απαραίτητο ότι έχει βιωθεί ως τέτοιο από όλα τα μέλη της κοινότητας,

β) το κλινικό τραύμα έχει ως άξονες διεργασίας την απώθηση, την άρνηση ή την προσαρμογή και την επεξεργασία, ενώ το πολιτισμικό τραύμα καθορίζεται «από εξουσιαστικούς μηχανισμούς ορισμού και άρα θέσμισης ενός γεγονότος ως τραυματικού», και

γ) το ψυχικό τραύμα μπορεί να μη συνδέεται με κάποιο πραγματικό γεγονός, αλλά να δομείται γύρω από μια φαντασίωση, ενώ το πολιτισμικό τραύμα βασίζεται σε κάποιο γεγονός, και βέβαια έχουν ακολουθήσει επίσης συμβολικές διαμεσολαβήσεις.¹⁵¹

¹⁵¹ Ν. Δεμερτζής, «Το τραύμα στην κοινωνία της διακινδύνευσης», ό.π., σ. 6. Όπως αναφέρει στο κείμενό του ο Ν. Δεμερτζής, εξουσιαστικοί μηχανισμοί μπορεί να είναι: αντίπαλες ομάδες συμφερόντων, διανοούμενοι, τα ΜΜΕ. Όλοι αυτοί ερίζουν ως προς την ύπαρξη του ίδιου του γεγονότος (βλ. αρνητές Ολοκαυτώματος), την ερμηνεία του, τα συναισθήματα που το συνοδεύουν.

B. 3. Γνωστική προσέγγιση μνήμης του τραύματος

Η κοινωνική προσέγγιση της μνήμης επικεντρώνεται στις ομάδες και στους θεσμούς, ενώ, όπως θα διαπιστώσουμε με αυτή την απόπειρα συνοπτικής παρουσίασης θεωριών των νευροεπιστημών και της ψυχανάλυσης, η γνωστική προσέγγιση της μνήμης δίνει έμφαση στις ενδοατομικές λειτουργίες και διεργασίες.

Σύμφωνα με τη φροϋδική θεωρία, μετά την τραυματική εμπειρία, εμφανίζεται στον ψυχισμό του ατόμου μία τάση να αγκιστρώνεται στην αντίστοιχη ζοφερή και αρνητική αίσθηση της τραυματικής εμπειρίας με έναν «ψυχαναγκαστικό τρόπο επανάληψης», που ο ίδιος ο Freud ονομάζει «ταξίδι προς τον θάνατο». Το δομικό τραύμα οδηγεί στην εδραίωση μιας κουλτούρας μελαγχολίας, αιώνιου πένθους και θυματοποίησης, όπου όλα εξετάζονται με δεδομένους μόνο τρεις ρόλους: του θύτη, του θύματος και του επιζήσαντα.¹⁵² Αργότερα ο Freud ανέδειξε και τη θετική εκδοχή διαχείρισης της τραυματικής πραγματικότητας, παρουσιάζοντας την ενόρμηση της ζωής σε αντιδιαστολή με την ενόρμηση του θανάτου. Η ενόρμηση του θανάτου υπαγορεύει μια αέναη επανάληψη αρνητικών βιωμάτων,¹⁵³ ενώ, αντίθετα, η ενόρμηση της ζωής υπαγορεύει μια άλλη προσέγγιση του τραύματος: τη μετατροπή του θύματος σε θετικό μέτοχο του βιώματός του, την κατανόηση εκ μέρους του αυτού που του συνέβη, το οποίο ο Lacan αποκαλεί «πραγματικό».¹⁵⁴ Αυτός ο σφαιρικός εναγκαλισμός των δύο ενορμήσεων, θανάτου και ζωής,

---

¹⁵² Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», από το Γ. Κόκκινος, Έλ. Λεμονίδου, Βλ. Αγτζίδης, *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, ό.π., σ. 60-61.

¹⁵³ Θα μπορούσαμε, για παράδειγμα, να χαρακτηρίσουμε ως αρνητική ταύτιση μέσω της επανάληψης την άσκηση βίας που ασκούν οι Ισραηλινοί στους Παλαιστίνιους, πολιτική τακτική που μπορεί να ερμηνευτεί σαν αντίστροφη αναβίωση του τραύματος του Ολοκαυτώματος. Βέβαια, πρόθεσή μας δεν είναι να εξηγήσουμε τις κρατικές πολιτικές βασιζόμενοι αποκλειστικά σε ερμηνευτικά σχήματα της ατομικής ψυχολογίας. Στο πλαίσιο της κρατικής και στρατιωτικής λογικής της ισχύος διαμορφώνονται σχετικές στάσεις και τακτικές. Για παράδειγμα, ο Yitzhak Laor, στο *Ο μύθος του φιλελεύθερου σιωνισμού. Οι «συγγραφείς της ειρήνης» στο Ισραήλ*, Άγρα, Αθήνα 2011, ανιχνεύει με πολύ ιδιαίτερο τρόπο το κίνητρο της όψιμης εκδήλωσης ενδιαφέροντος της Δυτικής Ευρώπης για τη γενοκτονία των Εβραίων, καθώς και το βαθμό ειλικρίνειας κάποιων φιλελεύθερων Ισραηλινών συγγραφέων (Άμος Όζ, Α. Μπ. Γιεσοούα, Νταβίντ Γκρόσμαν), απέναντι στη Δύση καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι, με την επιχειρηματολογία που αναπτύσσουν, αμβλύνουν τις πράξεις βίας των Ισραηλινών.

¹⁵⁴ «Πραγματικό» είναι το απροσδόκητο το οποίο είναι κατ' εξοχήν τραυματικό. «Το τραύμα εγγράφει το πραγματικό, αλλά τελικά, προκειμένου να αντιμετωπίσουμε το πραγματικό, πρέπει να βρισκόμαστε μέσα στο

θα μπορούσε να παρομοιαστεί με ανοιχτούς διαύλους που αμβλύνουν τις τραυματικές περιχαρακώσεις και επιτρέπουν τη διεπεξεργασία («working through») του τραύματος.¹⁵⁵

Συνεπώς, το ιστορικό τραύμα προσεγγίζεται υπό το πρίσμα μιας επεξεργασίας ικανής να εμβαθύνει στις ιστορικές αιτίες που οδήγησαν σε αυτό, αλλά και να συμβάλει στην κατανόηση των λόγων για τους οποίους συγκεκριμένα γεγονότα εκτυλίχθηκαν με ακραίο τρόπο. Αυτή την τελευταία στρατηγική ο LaCarra τη θεωρεί εμβληματική για τη διαχείριση τραυματικών καταστάσεων και επισημαίνει επανειλημμένα στα κείμενά του ένα είδος «ηθικής στροφής» που παρατηρείται σήμερα στην αντιμετώπιση των αναμνήσεων και του τραύματος μέσω μιας σφαιρικής και διεισδυτικής επεξεργασίας.

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, ο LaCarra υποστηρίζει ότι η αντιμετώπιση του τραύματος συνεπάγεται δύο διαφορετικές διαδικασίες, που ενίοτε αλληλοσυμπληρώνονται ή επικοινωνούν μεταξύ τους. Η πρώτη διεπεξεργασία αφορά το επαναλαμβανόμενο ασυνείδητο βίωμα της τραυματικής εμπειρίας, το οποίο καθλώνει τον άνθρωπο σε μια κατάσταση ανείπωτης οδύνης («acting out»). Η δεύτερη λειτουργεί απελευθερωτικά, επιτρέποντας στον άνθρωπο που έχει υποστεί το τραύμα α) να αντιμετωπίσει κριτικά ό,τι του συνέβη χωρίς να αναζητά αποδιοπομπαίους τράγους («working through») και β) να εξετάσει το παρελθόν προσανατολιζόμενος στην αναδόμηση του παρόντος και στον οραματισμό ενός μέλλοντος που δε θα καθορίζεται από το τραυματικό γεγονός.¹⁵⁶ Στην περίπτωση αυτή, βοηθητικά προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση λειτουργεί η αξιοποίηση μιας επιθυμητά ελεγχόμενης και αναμφισβήτητα αναπόφευκτης λήθης. Μέσω της ψυχικής επεξεργασίας του τραύματος, και κατά συνέπεια της διαχείρισής του, προκύπτει ο μετασχηματισμός του σε μετουσίωση («sublimation»). Πρόκειται ουσιαστικά για διαδικασία που κυριολεκτικά διαδραματίζεται στο

τραύμα». Βλ. Μ. Κωνσταντόπουλος, Α. Ατσαλάκη, «Το “τραύμα”: Φρόντ, Λακάν». Συνέντευξη με τον Paul-Laurent Assoun, *Εκ των υστέρων (Πεπρωμένα του τραυματικού 1)* 11 (2004), σ. 23. Κατά συνέπεια, το δομικό τραύμα θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως μία μη αξιοποιημένη συνάντηση με το «πραγματικό».

¹⁵⁵ Ιωάννης Τσιάντης, «Το Ψυχικό Τραύμα εκ των Υστέρων», σ. xxxix, στο: Μαντώ Νταλιάνη-Καραμπατζάκη, *Παιδιά στη δίνη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (1946-1949), σημερινοί ενήλικες. Διαχρονική μελέτη για τα παιδιά που έμειναν στη φυλακή με τις κρατούμενες μητέρες τους*, μτφρ. Κώστας Α. Ζερβός, επιστ. επιμ. Ι. Τσιάντης, Δ. Πλουμπίδης, Μουσείο Μπενάκη / Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου (ΕΨΥΠΕ), έκδοση της Σχολής Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 2009.

¹⁵⁶ Γ. Κόκκινος, Π. Γατσωτής, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», στο: Γ. Κόκκινος, Δ. Μαυροσκούφης, Π. Γατσωτής, Έλ. Λεμονίδου, *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, ό.π., σ. 21-22.

μεταίχιμο της συμβολοποίησης (εξιδανικευμένης αναπαράστασης της πραγματικότητας)¹⁵⁷ και της μετουσίωσης. Η μετουσίωση, η οποία είναι απόρροια συμβολικής διεργασίας, προϋποθέτει τη σταδιακή προσαρμογή του εγώ στην πραγματικότητα που βρίσκεται ούτως ή άλλως υπό επεξεργασία. Πρόκειται ουσιαστικά για μια ιδεώδη αναπαράσταση της πραγματικότητας, για έναν ιδιαίτερο τρόπο επένδυσης του αληθινού κόσμου. Αφορά τελικά μια ανθρώπινη ικανότητα βάσει της οποίας το άτομο δεν τραυματίζεται με το να αντικρίσει κατάματα την αλήθεια όπου η «α-λήθεια» ερμηνεύεται ως «μη-λήθη» της πραγματικότητας.

Το εγώ, για να υπάρξει, αναγκάζεται να διασπαστεί σε δύο διαφορετικές λειτουργικές υποστάσεις: την αντιληπτική, εξωτερική στοιβάδα, που αποτελεί δομικό συστατικό του ψυχισμού, και τη μνημονική, εσωτερική οργάνωση. Ο ρόλος αυτής της ειδικής προστατευτικής στοιβάδας της μνήμης είναι ιδιαίτερα σημαντικός στη διαχείριση των τραυματικών βιωμάτων, γιατί επιτρέπει την υπό όρους προσέγγιση της πραγματικότητας, μια προσέγγιση που δεν περιέχει την τραυματική εκδοχή της απώθησης ή της διχοτόμησης του νου.¹⁵⁸ Κατά τον LaCapra, η ασφαλής και λυσιτελής προσέγγιση του τραύματος είναι η μετουσίωση.

B. 4. Νευροβιολογική προσέγγιση του ψυχικού τραύματος

Από την προηγούμενη συζήτηση, κυρίαρχο αναδύεται το ερώτημα: Τι τελικά συγκρατεί το εγώ από τις μνήμες του και το μετατρέπει σε αναμνήσεις; Τόσο οι ψυχαναλυτές όσο και οι νευροεπιστήμονες εξετάζουν την περίπτωση να υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι εγγραφής που αντιστοιχούν σε διαφορετικά μνημονικά περιεχόμενα. Πιο συγκεκριμένα, εστιάζουν στα εξής ερωτήματα: Υπάρχουν μη συνειδητές (απωθημένες) αναμνήσεις που μπορούν να ανακληθούν, ενώ άλλες όχι; Πώς συντελείται η νευροβιολογική εγγραφή των τραυματικών βιωμάτων;

---

¹⁵⁷ Roy Schaffer, «Ideals, the Ego Ideal and the Ideal Self», *Psychological Issues*, 18, (1967), 129-174.

¹⁵⁸ Με αυτό τον τρόπο ικανοποιείται η θεμελιώδης αναπτυξιακή αρχή της προσαρμογής, η οποία συντελείται μέσω του επιμερισμού του νου σε συνεργικές λειτουργίες. Όπως το φως του ήλιου είναι ανυπόφορο και μπορεί να τυφλώσει η απευθείας επαφή μαζί του, έτσι και η συνάντηση με το «πραγματικό» είναι εφικτή μόνο στην περίπτωση της μετουσίωσης.

Υπάρχουν ανεξίτηλες μνημονικές εγγραφές; Όλες οι «μνήμες» τη στιγμή της ανάκλησής τους βιώνονται ως αληθινές;¹⁵⁹

Είναι προφανές, όχι μόνο για τους ψυχαναλυτές αλλά και για τους νευροεπιστήμονες, πως οι μνημονικές διεργασίες υπόκεινται σε τέτοιους μετασχηματισμούς, ώστε συχνά να παρουσιάζεται ως ανάμνηση η τρέχουσα κατάσταση του εαυτού μας. Αυτή η άποψη δεν εντάσσεται σε ένα πλαίσιο σχετικοποίησης της αλήθειας, γιατί, σύμφωνα με τις συναφείς έρευνες, οι μνήμες των πραγματικών γεγονότων φαίνεται να είναι πιο πλούσιες σε λεπτομέρειες από τις μνήμες υποβολής, και μοιάζουν, όπως λέει χαρακτηριστικά ο νομπελίστας νευροεπιστήμονας Eric Kandel, με την Ωραία Κοιμωμένη, που θα ξυπνήσει μόνο κάτω από τις κατάλληλες συνθήκες.¹⁶⁰

Ο Kausik Si, ο οποίος εργαζόταν ως μεταδιδακτορικός ερευνητής στο εργαστήριο του Kandel, επιβεβαιώνει με τις έρευνές του ότι το παρελθόν δεν παρουσιάζεται αμετάβλητο. Η νευρωνική μνήμη δεν είναι μόνο ανθεκτική, είναι και συγκεκριμένη. Κάθε νευρώνας αποτελείται από εκτεταμένες δενδριτικές διακλαδώσεις, οι δε νευρώνες συνάπτονται μεταξύ τους σαν τα κλαδιά δέντρων που γεινιάζουν και ακουμπούν το ένα το άλλο. «Σε αυτά τα μικροσκοπικά σημεία συνάντησης καταγράφονται οι μνήμες μας: όχι στον κορμό του νευρωνικού δέντρου, αλλά στο ακανόνιστα απλωμένο σύστημα των κλάδων του».¹⁶¹ Η ενεργοποίηση της πρωτεΐνης CREB αποτυπώνει σε ένα συγκεκριμένο δενδριτικό κλάδο ένα μνημονικό έγγραμμα. Δεν απαιτείται περαιτέρω διέγερση ή γενετική τροποποίηση για να διατηρηθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα η προσκτηθείσα ανάμνηση. Πολύ πριν αυτή η άποψη διατυπωθεί από τους νευροβιολόγους, με αριστοτεχνικό τρόπο ο Proust στο *Αναζητώντας το χαμένο χρόνο* επέμενε ότι οι αναμνήσεις υφίστανται απαρεγκλίτως διάφορες μεταβολές. «Η πρωτεΐνη θα περιμένει υπομονετικά και θα μπορούσε κάποιος να μην ξαναφάει ποτέ μαντλέν στη ζωή του, αλλά το

---

¹⁵⁹ Χ. Χατζή, Λ. Πατεράκη, «Η μνήμη στην Ψυχανάλυση και στην Νευροεπιστήμη: Οι εκλεκτικές συγκλίσεις τους μέσα από τα ερωτήματα του τραύματος και της ιστορικής αλήθειας», ό.π., σ. 452.

¹⁶⁰ Eric Kandel, *Αναζητώντας τη μνήμη. Η ανάδυση μιας νέας επιστήμης του νου*, μτφρ.. Αζ. Καραμανλίδης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2008, σ. 285.

¹⁶¹ Τζόνα Λέρερ, *Ο Proust ήταν νευροεπιστήμονας*, ό.π., σ. 134.

Κομπρέ θα είναι πάντα εκεί. Ενώ οι αναμνήσεις είναι αθάνατες, τα δενδριτικά χαρακτηριστικά τους μεταβάλλονται διαρκώς. Το παρελθόν είναι ταυτόχρονα αιώνιο και εφήμερο».¹⁶²

Η πρώτη σοβαρή διαπίστωση της αναξιπιστίας της μνήμης καταγράφηκε από τον Freud, ο οποίος επισήμανε ότι η διαδικασία ανάκλησης του παρελθόντος ενδέχεται να τροποποιεί τη μνήμη.¹⁶³ Οι μνήμες δεν χάνονται. Όλες τους διατηρούν το σπάρραγμα της ιστορικής αλήθειας, παρόλο που καθένας ανάλογα με τον χαρακτήρα και την ιδιοσυγκρασία του τις οργανώνει και τις ερμηνεύει διαφορετικά.¹⁶⁴ Όσες κωδικοποιήσεις και εάν έχουν υποστεί οι τραυματικές μνήμες, το βίωμα έχει σαφή προτεραιότητα έναντι αυτών και θέτει σαφείς περιορισμούς «[...] στη λειτουργία του παρόντος ως ερμηνευτικού φακού μέσω του οποίου θεωρείται και δομείται το παρελθόν [...]».¹⁶⁵ Άρα η έκφραση του πόνου κάθε ανθρώπου σηματοδοτεί την άρση της απώθησης ή της καταστολής και την επαναδιαπραγμάτευση του τραυματικού γεγονότος μέσω της παροντικότητας.

Σύμφωνα με τον Kandel, «ο συνδυασμός της ψυχοθεραπείας και της απεικόνισης του εγκεφάλου» μπορεί να οδηγήσει σε δομικές αλλαγές στον εγκέφαλο.¹⁶⁶ Το κεντρικό νευρικό σύστημα αποτελείται από τον νωτιαίο μυελό και τον εγκέφαλο. Ο νωτιαίος μυελός περιέχει τον απαραίτητο μηχανισμό για τις απλές αντανακλαστικές μας συμπεριφορές.¹⁶⁷ Όταν ο νωτιαίος μυελός φτάσει στον εγκέφαλο γίνεται το εγκεφαλικό στέλεχος. Το εγκεφαλικό στέλεχος α) μεταβιβάζει αισθητικές πληροφορίες σε ανώτερες περιοχές του εγκεφάλου, β) μεταβιβάζει

---

¹⁶² Μόνο που, όπως όταν το μπισκότο βουτηχτεί μέσα στο τσάι, όταν η μνήμη ανακληθεί, «ξαναζωντανεύει» η πρωτεΐνη CPEB, και η ενεργοποιημένη CPEB μολύνει τους γειτονικούς της δενδρίτες. Από αυτό το κυτταρικό σκίρτημα γεννιέται η ανάμνηση. Συνεπώς, η μνήμη σε καμία περίπτωση δεν είναι πιστό αντίγραφο της πραγματικότητας. Τζ. Λέρερ, *Ο Προυστ ήταν νευροεπιστήμονας*, ό.π., σ. 137-138.

¹⁶³ Σε συνεδρίες του με γυναίκες που απέδιδαν τις υστερικές τους αντιδράσεις σε σεξουαλικές παρενοχλήσεις που είχαν υποστεί στην παιδική τους ηλικία, ο Freud διαπίστωσε πως όταν οι γυναίκες αφηγούνταν ό,τι είχαν υποστεί ή θεωρούσαν ότι υπέστησαν, δημιουργούσαν ταυτόχρονα και νέες «ειλικρινείς» αναμνήσεις. Όπως αναφέρεται στο Τζ. Λέρερ, *Ο Προυστ ήταν νευροεπιστήμονας*, ό.π., σ. 122-123.

¹⁶⁴ Χ. Χατζή, Λ. Πατεράκη, «Η μνήμη στην Ψυχανάλυση και στην Νευροεπιστήμη: Οι εκλεκτικές συγκλίσεις τους μέσα από τα ερωτήματα του τραύματος και της ιστορικής αλήθειας», ό.π., σ. 495.

¹⁶⁵ Werner Bohleber, «Remembrance, Trauma and Collective Memory. The Battle for Memory in Psychoanalysis» (2007), *The International Journal of Psychoanalysis*, 88, σ. 329-352.

¹⁶⁶ E. Kandel, *Αναζητώντας τη μνήμη. Η ανάδυση μιας νέας επιστήμης του νου*, ό.π., σ. 387-388.

¹⁶⁷ Από το δέρμα, μέσω των δεματίων των νευρικών ινών μεγάλου μήκους (νευράξονες), οι αισθητικές πληροφορίες μετατρέπονται σε συντονισμένες κινητικές εντολές που μεταβιβάζονται στους μυς για περαιτέρω δράση.

κινητικές εντολές προς τον νωτιαίο μυελό και γ) ρυθμίζει την προσοχή. Επάνω από το εγκεφαλικό στέλεχος βρίσκεται ο υποθάλαμος, ο θάλαμος του εγκεφάλου και τα εγκεφαλικά ημισφαίρια, των οποίων η επιφάνεια καλύπτεται από μία έντονα πτυχωτή στιβάδα, τον φλοιό. Ο εγκεφαλικός φλοιός διαδραματίζει καίριο ρόλο στις ανώτερες νοητικές λειτουργίες (αντίληψη, γλώσσα, μνήμη, συνείδηση, σχεδιασμός και ανάληψη δράσης). Στο βάθος των εγκεφαλικών ημισφαιρίων βρίσκονται εκτός από τα βασικά γάγγλια που συμβάλλουν μεταξύ άλλων στον έλεγχο της κίνησης του σώματος, δύο άλλες δομές που συνδέονται άμεσα με το θέμα μας: ο ιππόκαμπος, ο οποίος έχει σχέση με θέματα αποθήκευσης της μνήμης, και η αμυγδαλή, η οποία συντονίζει τις αποκρίσεις του αυτόνομου και ενδοκρινικού συστήματος κατά την εκδήλωση συγκινησιακών καταστάσεων.¹⁶⁸ Όταν βρισκόμαστε υπό την επίδραση ακραίου στρες, ο οργανισμός εκκρίνει ορμόνες οι οποίες επηρεάζουν τον τρόπο εγγραφής της δυσάρεστης μνήμης.¹⁶⁹ Στους τραυματισμένους ανθρώπους φαίνεται πως έχει καταστραφεί η ικανότητα αξιολόγησης της σχετικής με το τραύμα μνήμης, ενώ παρατηρείται επίσης η τάση, όταν βρίσκονται σε υπερένταση, να ανακαλούν την τραυματική μνήμη εις βάρος άλλων μνημών.

Το χρόνιο στρες έχει ολέθριες συνέπειες στους νευρώνες. Σύμφωνα με έρευνα της Elizabeth Gould, το χρόνιο στρες συνδέεται με τον θάνατο κυττάρων στον ιππόκαμπο. Η Gould διαπίστωσε τον εκφυλισμό του εγκεφάλου από την επίδραση ορμονών που εκκρίνονται σε καταστάσεις στρες μελετώντας τον εγκέφαλο αρουραίων, η καινοτόμα όμως ανακάλυψή της ήταν πως, παρόλα αυτά, ο εγκέφαλος έχει τη δυνατότητα αυτοθεραπείας με τον σχηματισμό

---

¹⁶⁸ E. Kandel, *Αναζητώντας τη μνήμη. Η ανάδυση μιας νέας επιστήμης του νου*, ό.π., σ. 45-47. Η αμυγδαλή είναι περιοχή του εγκεφάλου που «έχει ειδική σχέση με τις συγκινήσεις, π.χ. φόβος», στο ίδιο, σ. 450.

¹⁶⁹ Πειράματα σε ζώα έχουν δείξει πως η αυξημένη έκκριση νευροορμονών κατά τη διάρκεια της τραυματικής εμπειρίας έχει ως αποτέλεσμα τη μακροπρόθεσμη ενδυνάμωση, και με αυτόν τον τρόπο την υπερσυγκέντρωση της τραυματικής μνήμης. Βλ. Bessel van der Kolk, «The Body Keeps the Score. Approaches to the Psychobiology of Posttraumatic Stress Disorder», από τον συλλογικό τόμο: Bessel A. van der Kolk, Alexander C. McFarlane, Lars Weisaeth (επιμέλεια), *Traumatic Stress: The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society*, Guilford Press, New York / London 2007, σ. 229.

Ο όρος ενδυνάμωση αναφέρεται στη διεργασία με την οποία η δραστηριότητα σε ένα νευρώνα προκαλεί αύξηση της ισχύος της συναπτικής σύνδεσης (χημικής ή ηλεκτρικής) στην επικοινωνία του με έναν άλλο νευρώνα. Βλ. E. Kandel, ό.π., σ. 455 και σ. 465.

νέων νευρώνων.¹⁷⁰ Επίσης, η Gould συμπέρανε ότι οι αλλαγές στη συμπεριφορά συνδέονται με μεταβολές της ισχύος των συνάψεων μεταξύ των νευρώνων που παράγουν τη συμπεριφορά, γεγονός που καταδεικνύει τη σημασία τόσο της ψυχιατρικής όσο και της βιολογίας στην αντιμετώπιση παθολογικών καταστάσεων.¹⁷¹

Για τη διάγνωση των μετατραυματικών διαταραχών [PTSD (Post Traumatic Stress Disorder)] έχει δημιουργηθεί ένα οργανωμένο πλαίσιο διερεύνησης των τρόπων με τους οποίους η προσωπικότητα, οι σκέψεις, τα συναισθήματα, η βιολογία του ατόμου διαμορφώνονται καθοριστικά από την τραυματική εμπειρία. Σε κοινωνιολογικό επίπεδο, είναι σημαντικό να κατανοήσουμε το γεγονός πως η διάγνωση PTSD εισήγαγε την αντίληψη ότι η ύπαρξη πολλών νευρωτικών συμπτωμάτων δεν συνιστά ανεξιχνίαστο μυστήριο –έναν σχεδόν ανεξήγητο γενετικό παραλογισμό–, αλλά δηλώνει την αδυναμία κάποιων ανθρώπων να αντεπεξέλθουν σε εμπειρίες που τους έχουν συγκλονίσει. Σύμφωνα με τον Charles Samuel Myers, η ουσία της τραυματοποίησης είναι πως το άτομο είναι ανίκανο να ενσωματώσει την τραυματική εμπειρία στην ομαλή κατάσταση της προσωπικότητάς του. Κάποια στοιχεία του τραύματος δεν ενσωματώνονται σε ένα ενιαίο σύνολο ή σε μία ολοκληρωμένη αίσθηση του εγώ· αντίθετα, δημιουργείται ένα είδος στεγανοποίησης της εμπειρίας στον ψυχισμό εκείνου που έχει υποστεί το τραύμα. Παρότι ο στιγματισμός των ανθρώπων με ψυχικές διαταραχές δεν έχει διαφοροποιηθεί σημαντικά, η διάγνωση PTSD, που είναι πλέον μία αναγνωρισμένη ψυχιατρική διαταραχή, λειτούργησε για τα θύματα ως νομιμοποίηση και επικύρωση (δημόσια επιβεβαίωση) της ψυχικής τους ταλαιπωρίας.¹⁷² Οι διαταραχές στους πάσχοντες από

---

¹⁷⁰ Τζ. Λέρερ, ό.π., σ. 65. Τη δεκαετία του 1990 η νευρογένεση αποτέλεσε επιστημονικό γεγονός. Διαπιστώθηκε πως ο εγκέφαλος βρίσκεται σε μια κατάσταση κυτταρικής αναταραχής που καθορίζεται όμως από το περιβάλλον ³⁶για παράδειγμα, τα υψηλά επίπεδα στρες μπορούν να μειώσουν τον αριθμό των νέων κυττάρων.

¹⁷¹ E. Kandel, *Αναζητώντας τη μνήμη. Η ανάδυση μιας νέας επιστήμης του νου*, ό.π., σ. 218.

¹⁷² Bessel A. van der Kolk, Alexander C. McFarlane, «The Black Hole of Trauma», από τον συλλογικό τόμο: B. A. van der Kolk, A. C. McFarlane, L. Weisaeth (επιμ.), *Traumatic Stress: The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society*, ό.π., σ. 4.

Ας μην ξεχνάμε πως η πρώτη περιγραφή τραυματικής μνήμης έγινε στα τέλη του 20 ου αιώνα από τον J. Charcot, ο οποίος την περιέγραφε ως «παράσιτα του μυαλού», J. Charcot, *Lecons sur les maladies du systeme nerveux faites a la Salpetriere [Lessons on the illnesses of the nervous system held at the Salpetriere]*, Vol. 3, Paris, Progres Medical en A. Delahaye & E. Lecrosnie, όπως αναφέρεται στο: B. A. van der Kolk, A. C. McFarlane, L. Weisaeth (επιμ.), *Traumatic Stress, The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society*, ό.π., σ. 9. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν γιατί η διάγνωση PTSD, εκτός όσων ήδη αναφέραμε για τον θετικό τρόπο που

σύνδρομο PTSD συνδυάζουν με μοναδικό τρόπο την υπερδιέγερση, τα κατακερματισμένα νοήματα. Σύμφωνα με τον Arieh Shalev, αυτή η πολυπλοκότητα μπορεί να γίνει κατανοητή σε ένα πλαίσιο συνύπαρξης εγκλωβισμένων παθογενών διεργασιών, που εμπεριέχουν: α) τη μεταβολή της νευροβιολογικής λειτουργίας που συνδέεται με τη διάκριση των ερεθισμάτων (με κυρίαρχα συμπτώματα την αυξανόμενη διέγερση και τη μειωμένη προσοχή), β) την απόκτηση συνήθειας φοβικής αντίδρασης σε ερεθίσματα που συνδέονται με το τραύμα και γ) την αλλοίωση των γνωστικών σχημάτων και των κοινωνικών αντιλήψεων.¹⁷³

Ωστόσο, η διαχείριση του τραύματος είναι απόλυτα προσωπική υπόθεση και εξαρτάται επίσης από τα προϋπάρχοντα διανοητικά σχήματα που διαθέτει το άτομο.¹⁷⁴

Η ίδια η εκδήλωση του τραύματος και οι μετα-τραυματικές εξελίξεις διαμορφώνονται ως ένα βαθμό από τις «προ-τραυματικές συνθήκες», δηλαδή τις εμπειρίες καλής μητρότητας, το αναπτυγμένο ιδανικό του Εγώ, την ικανότητα επεξεργασίας και ενσωμάτωσης του ατόμου.¹⁷⁵

Διαταραχές σε πάσχοντες από σύνδρομο PTSD¹⁷⁶

λειτουργεί στους ασθενείς, τους παρέχει επίσης μια συναισθηματικά πολύτιμη αίσθηση κοινότητας με άλλα θύματα.

¹⁷³ Arieh Shalev, «Stress versus Traumatic Stress: From Acute Homeostatic Reactions to Chronic Psychopathology», από τον συλλογικό τόμο: B. A. van der Kolk, A. C. McFarlane, L. Weisaeth (επιμ.), *Traumatic Stress: The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society*, ό.π., σ. 77-102.

¹⁷⁴ Bessel A. van der Kolk, Onno van der Hart, Charles Marmar, «Dissociation and Information Processing in Posttraumatic Stress Disorder», από τον συλλογικό τόμο: B. A. van der Kolk, A. C. McFarlane, L. Weisaeth (επιμ.), *Traumatic Stress: The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society*, ό.π., σ. 304.

¹⁷⁵ Ν. Δεμερτζής, «Το τραύμα στην κοινωνία της διακινδύνευσης», *Εκ των υστέρων* 13, ό.π..

¹⁷⁶ Bessel. A. van der Kolk, «The Body Keeps the Score», από τον συλλογικό τόμο: B. A. van der Kolk, A. C. McFarlane, L. Weisaeth (επιμ.), *Traumatic Stress: The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society*, ό.π., σ. 220. Η επιλογή της εργαστηριακής προσομοίωσης του τραύματος προσέφερε πολλά στην εξερεύνηση της τραυματικής μνήμης, όπως: α) συγκέντρωση αναδρομικών αναφορών από τραυματισμένα άτομα, β) συγκέντρωση εκ των υστέρων παρατηρήσεων ή γ) πρόκληση ανάκλησης της τραυματικής μνήμης και σχετικών flashbacks. Παραδόξως, μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα, πολύ λίγες δημοσιευμένες μελέτες χρησιμοποιούσαν εκθέσεις / μαρτυρίες ασθενών για να εξερευνήσουν τη φύση των τραυματικών μνημών. Καινοτόμες μελέτες (provocation studies) για την τραυματική μνήμη έχουν υλοποιηθεί σε ψυχοφυσιολογικά εργαστήρια, όπου σε ασθενείς με PTSD έχουν δοθεί φάρμακα για την τροποποίηση των νευροδιαβιβαστικών λειτουργιών, τα οποία φαίνονται να εξασφαλίζουν κάποια πρόσβαση σε αναμνήσεις συνυφασμένες με το τραύμα. Βλ. Bessel A. van der

Ψυχοφυσιολογικές επιπτώσεις του τραύματος με κύρια συμπτώματα:

- Ακραίες αυτόνομες αντιδράσεις σε ερεθίσματα που συνδέονται με το τραύμα.
- Υπερδιέγερση σε έντονα φυσικά ερεθίσματα ή απώλεια διάκρισης ερεθισμάτων:
  - α) δυσκολία σε ακουστική αντίδραση, β) στοιχειώδης αντίδραση σε ηχητικές εντάσεις, γ) μειωμένο ηλεκτρικό σήμα σε ερεθίσματα που συνδέονται με εξωτερικά γεγονότα.¹⁷⁷

Νευροορμονολογικές επιπτώσεις:

- Η σεροτονίνη, η οποία «μετέχει στη ρύθμιση καταστάσεων διάθεσης, όπως η κατάθλιψη, το άγχος, η λήψη τροφής και η ενστικτώδης βία»,¹⁷⁸ και η ντοπαμίνη είναι διαμορφωτικοί νευροδιαβιβαστές που εκκρίνονται από τους νευρώνες του εγκεφάλου, απαραίτητοι για τη φυσιολογική νοητική μας λειτουργία.
- Η νορεπινεφρίνη είναι ορμόνη που συντελεί στην εφαρμογή της μακροπρόθεσμης ενδυνάμωσης.¹⁷⁹ Νευροορμόνες όπως οι ενδορφίνες και η ωκυτοκίνη, που εκκρίνονται σε ιδιαίτερα στρεσογόνες καταστάσεις, αναστέλλουν την παγίωση της μνήμης. Έκκριση ορμονών όπως τα οπιοειδή και η ωκυτοκίνη συνδέονται με την αμνησία που εμφανίζουν κάποιοι ασθενείς με PTSD.

Νευροανατομικές επιπτώσεις:

- Μείωση του όγκου του ιππόκαμπου.
- Δραστηριοποίηση της αμυγδαλής και συναφών δομών κατά τη διάρκεια των flashbacks.

Kolk, *Trauma and Memory*, από το: Bessel A. van der Kolk, A. C. McFarlane, L. Weisaeth (επιμ.), *Traumatic Stress: The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society*, ό.π., σ. 280.

¹⁷⁷ Σύμφωνα με τον Kandel, «η ηλεκτρική σηματοδότηση αντιπροσωπεύει τη γλώσσα του νου, το μέσον με το οποίο τα νευρικά κύτταρα, οι δομικοί λίθοι του εγκεφάλου επικοινωνούν μεταξύ τους σε μεγάλες αποστάσεις, συνεπώς τα ηλεκτρικά σήματα αποτελούν τη βάση της νοητικής ζωής». E. Kandel, *Αναζητώντας τη μνήμη. Η ανάδυση μιας νέας επιστήμης του νου*, ό.π., σ. 76. Ένα ισχυρό ερέθισμα προκαλεί πολλαπλάσια δυναμικά ενέργειας σε σχέση με ένα ασθενές. Αυτά τα δυναμικά ενέργειας είναι τα καθοριστικά σήματα για την αποστολή πληροφοριών σχετικά με τις αισθήσεις, τις σκέψεις, τις συγκινήσεις, τη μνήμη, από τη μια περιοχή του εγκεφάλου σε μια άλλη. E. Kandel, ό.π., σ. 88.

¹⁷⁸ E. Kandel, *Αναζητώντας τη μνήμη. Η ανάδυση μιας νέας επιστήμης του νου*, ό.π., σ. 464.

¹⁷⁹ Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, πρόκειται για αύξηση ισχύος της συναπτικής σύνδεσης των νευρώνων.

Ολοκληρώνοντας την προσέγγισή μας στην τραυματική μνήμη από τη σκοπιά της νευροβιολογίας, θεωρούμε σημαντικές τις επιστημονικές των Bessel A. van der Kolk, Onno van der Hart και Charles Marmar, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι οι άνθρωποι –συνειδητά ή όχι– ενσωματώνουν τη συσσωρευμένη εμπειρία τους με τη βοήθεια γνωστικών σχημάτων που τους επιτρέπουν να αντιλαμβάνονται τις εμπειρίες τους χωρίς να απορρυθμίζονται. Αυτά τα σχήματα λειτουργούν ως φίλτρα που προωθούν τις σχετικές με τις εμπειρίες προσλαμβάνουσες για περαιτέρω κωδικοποίηση και κατηγοριοποίηση, χαράσσοντας κατά κάποιο τρόπο τα μονοπάτια πάνω στα οποία οι άνθρωποι αξιολογούν τις εμπειρίες τους.

Θεωρούμε ότι στην περίπτωση του Διστόμου, η μελέτη μαρτυριών κατοίκων του σχετικά με τις ψυχοσωματικές επιδράσεις από το συγκεκριμένο τραυματικό γεγονός που έχουν υποστεί κάποια πρόσωπα, ακόμα και σε διαγενεακό επίπεδο, παραπέμπουν σε ενδείξεις μετατραυματικού στρες και χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης.¹⁸⁰

B. 5. Η διεργασία του πένθους στο Δίστομο

Στην περίπτωση του Διστόμου έχει ενδιαφέρον να δούμε πώς η συλλογική μνήμη, η ανάμνηση δηλαδή της κοινότητας για την ιστορία της, μεταπλάθεται σε αξίες και στάσεις που συναρτώνται με την επίκληση αυτής ακριβώς της ανάμνησης.¹⁸¹ Οι κάτοικοι του Διστόμου έφεραν το αβάσταχτο φορτίο όχι μόνο του τραύματος από τη σφαγή στο χωριό τους, αλλά και των δεινών που προκάλεσε ο Δεύτερος Παγκόσμιος πόλεμος, και αργότερα ο Εμφύλιος, στη

---

¹⁸⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε τη μαρτυρία του Στάθη Σταθά (βλ. Παράρτημα της παρούσας διατριβής), την αναφορά του Αργύρη Σφουντούρη στα προβλήματα υγείας που αντιμετωπίζει (βλ. ντοκιμαντέρ *Ένα τραγούδι για τον Αργύρη*), όπως επίσης και τη διαπίστωση της καθηγήτριας στο Γυμνάσιο Διστόμου (σχολική χρονιά 2009-2012) Έφης Τσιλιάκου ότι οι μητέρες των μαθητών της στο Δίστομο απέπνεαν - σε αντίθεση με τις μητέρες μαθητών άλλων πόλεων στη Βοιωτία - «βαριά διάθεση και έλλειψη φιλαρέσκειας».

¹⁸¹ Paloma Aguilar Fernandez, *Μνήμη και λήθη του Ισπανικού Εμφυλίου. Δημοκρατία, δικτατορία και διαχείριση του παρελθόντος*, μφρ. Σπύρος Κακουριώτης, Χάρης Παπαγεωργίου, επιμ. Στάθης Ν. Καλύβας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σ. 7.

μεταπολεμική Ελλάδα.¹⁸² Γεννιέται εύλογα το ερώτημα: Η ομάδα των επιζησάντων στο Δίστομο διατήρησε ή έχασε τη συνοχή και την ενότητά της; Έχουμε ήδη αναφέρει ότι ευθύνες για τα αντίποινα αποδόθηκαν και μεταξύ των επιζησάντων με άσκηση τρομοκρατίας, με φυλακίσεις, με εκδηλώσεις αυτοδικίας.¹⁸³

Εκτός από ένδειξη μαζικής αντίδρασης, αναρωτιόμαστε αν αποτελεί επίσης ένδειξη σύμπτωσης το γεγονός ότι σχεδόν κανένας από τους κατοίκους του χωριού δεν δέχτηκε να εργαστεί στην εταιρεία Pechiney.¹⁸⁴

«Η εγκατάσταση της PECHINEY σηματοδότησε μια δεύτερη σφαγή για το χωριό. Ο ελαιώνας, που από αυτόν ζούσαν οι Διστομίτες, καταστράφηκε — η απαλλοτρίωση έγινε για πενταροδεκάρες. Καταστράφηκε η γεωργία και η κτηνοτροφία. Από τους τρεις με τέσσερις χιλιάδες ανθρώπους που δούλεψαν στα δύο εργοστάσια, καμιά δεκαριά μονάχα ήταν

---

¹⁸² Στην Ισπανία, η μεταπολεμική γενιά είχε να αντιμετωπίσει πολλαπλά τραύματα εκτός από αυτό του πολέμου: το τραύμα που δημιουργούν οι συνέπειες του πολέμου (διασκορπισμένες οικογένειες και κατεστραμμένη χώρα), σε συνδυασμό με τον χειρισμό όλων αυτών των γεγονότων, που διακατεχόταν από σιωπή, ιστορικές παραμορφώσεις και φόβο. Βλ. Fernandez, *Μνήμη και λήθη του Ισπανικού Εμφυλίου. Δημοκρατία, δικτατορία και διαχείριση του παρελθόντος*, ό.π., σ. 12.

¹⁸³ Βλ. σχετική αναφορά στο Κεφάλαιο Α.3: Δίστομο. Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και Κεφάλαιο Β.5: Δίστομο. Διεργασία του πένθους.

¹⁸⁴ Σύμφωνα με τον Κώστα Κωστή, *Ο μύθος του ξένου ή η Pechiney στην Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, σ. 12-14, για τη λειτουργία του εργοστασίου της Pechiney ήταν διάχυτες δύο διαμετρικά αντίθετες απόψεις στην ελληνική κοινωνία. Από τη μια πλευρά, θεωρείτο πως οι «κακοί» ξένοι κερδοσκοπούσαν σε βάρος του ελληνικού λαού μέσω των κρατικών επιδοτήσεων στην τιμή του ηλεκτρικού ρεύματος: πρόκειται για το σύμβολο της στυνγής εκμετάλλευσης της ελληνικής οικονομίας από το ξένο κεφάλαιο (αριστερή αντίληψη). Από την άλλη, επικρατούσε η εκτίμηση πως η Ελλάδα εκσυγχρονιζόταν, δημιουργείτο βαριά βιομηχανία, και η τιμή την οποία κατέβαλλε για το ρεύμα το Αλουμίνιον της Ελλάδος ήταν το αντίτιμο για τον εκσυγχρονισμό της χώρας (δεξιά αντίληψη). Οι δυο αυτές τάσεις δεν ήταν αυστηρά διακριτές, όμως, ως προς τον πολιτικό προσανατολισμό τους, για αυτό υπάρχουν δημοσιεύσεις όπως το κείμενο του αριστερού λογοτέχνη Στρατή Τσίρκα, στο οποίο εκφράζει το θαυμασμό του για τις «επιστημονικές, τεχνολογικές, οργανωτικές και ανθρωπιστικές» αξίες βάσει των οποίων έφτιαξαν το εργοστάσιο οι Γάλλοι («Αλλάζει η Ελλάδα, η Ζωή», *Ταχυδρόμος*, 19.3.1966, σ. 34), αλλά και λίβελοι για τη δράση της Pechiney στην Ελλάδα από την *Εστία*, κατ' εξοχήν συντηρητική εφημερίδα.

Για να χτιστεί το εργοστάσιο αλουμίνιας Pechiney στην Αντίκυρα, έγιναν απαλλοτριώσεις και χάθηκε ο πολίτιμος για τους Διστομίτες ελαιώνας. Πολλοί κάτοικοι του Διστόμου, ωστόσο, είχαν δουλέψει στη μεταλλευτική εταιρεία εξόρυξης βωξίτη με την επωνυμία Α.Μ.Ε. Μπάρλου Βωξίται Ελλάς, η οποία ιδρύθηκε τη δεκαετία του 1920. Η Καίτη Μανωλοπούλου, στο βιβλίο της *Να ζεσάνουμε τις πέτρες στις πλαγιές του Διστόμου*, Βεργίνα, Αθήνα 2004, σ. 188, αναφέρει: «[...] γύρω στο 1956 διαπιστώθηκε πως ο βωξίτης της περιοχής ήταν εξαιρετικής ποιότητας [...] το εργατικό δυναμικό δεν επαρκούσε πια κι αναζητήθηκαν εργατικά χέρια από τα γύρω χωριά αλλά και από άλλες περιοχές της Ελλάδας [...] Οι Διστομίτες από γεωργοί μεταβλήθηκαν σε μεταλλωρύχους και υπαλλήλους». Στο ίδιο, επισημαίνεται επίσης ότι το 1965, με την έναρξη της λειτουργίας του εργοστασίου στον Άγιο Νικόλαο, υπεγράφη σύμβαση μεταξύ της Α.Μ.Ε. Μπάρλου Βωξίται Ελλάς και του εργοστασίου αλουμινίου, το οποίο αγόρασε σχεδόν το σύνολο της παραγωγής της.

*Διστομίτες. Από αντίδραση, υπερηφάνεια, εγωισμό, παράπονο, δεν πήγαν να δουλέψουν εκεί. Επικρατούσε η αντίληψη “Εγώ θέλω τις ελιές μου”. Οι πρώτοι που πήγαν να δουλέψουν γιουχαΐστηκαν από τους συγχωριανούς τους, αντιμετώπιστηκαν σαν αποδιοπομπαίοι τράγοι. Μέχρι και πριν από καμιά δεκαπενταριά χρόνια υπήρχε ακόμα αυτή η αντίληψη. Τώρα ζητούν δουλειές στο αλουμίνιο».*¹⁸⁵

Ωστόσο, σαφώς ερμηνεύουμε ως σημείο αντιπαλότητας μεταξύ των κατοίκων, και άρα ως ένδειξη διχασμένης μνήμης, την ύπαρξη δύο μαρμάρινων επιγραφών στην είσοδο του Αγίου Νικολάου, της κεντρικής εκκλησίας του χωριού. Στην πρώτη αναγράφονται τα ονόματα των Διστομιτών που εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς κατακτητές με τη φράση: «Εσφαγιάσθησαν αγρίως παρά των Γερμανών». Στη δεύτερη παρατίθενται τα ονόματα των είκοσι τριών ανδρών

---

¹⁸⁵ Μαρτυρία Στάθη Σταθά στη Ζέτα Παπανδρέου, Νοέμβριος 2009. Μία διαμετρικά αντίθετη εικόνα παρουσιάζεται από την Καίτη Μανωλοπούλου, *Να ζεσάνουμε τις πέτρες στις πλαγιές του Διστόμου*, ό.π., σ. 188: «[...] οι Διστομίτες [...] δέχτηκαν όλους τους ανθρώπους που συγκεντρώθηκαν εδώ [για να εργαστούν] με αίσθημα φιλοξενίας, που πάντα τους χαρακτήριζε, και καλής θέλησης, και ενώθηκαν μαζί τους συμβιώνοντας ειρηνικά. Εκτός από τις κατοικίες που έχτισαν οι εταιρείες για να στεγάσουν τους εργάτες, οι Διστομίτες τούς νοίκιασαν τα σπίτια τους, και έτσι ζούσανε πλάι πλάι σε λύπες, χαρές και γιορτές [...]». Ωστόσο, η συγγραφέας στο ίδιο βιβλίο, ό.π., σ. 190, εκφράζει νοσταλγία για το πώς ήταν ο τόπος πριν την εγκατάσταση του εργοστασίου: «[...] Ακόμα, καθώς έπρεπε να βρεθεί χώρος για να χτιστεί το εργοστάσιο, απαλλοτριώθηκε το Καλογερίκό (ιδιοκτησία του Μοναστηριού του Οσίου Λουκά), αλλά και ο ελαιώνας του Διστόμου στην Παραλία, για να χτιστούν τα σπίτια των εργατών και των διοικητικών υπαλλήλων του εργοστασίου. Γκρεμίστηκαν τα λίγα σπιτάκια [...]».

Ο Αργύρης Σφουντούρης, με το ποίημά του *Πρόοδος*, εκφράζει πικρία για την αλλαγή του τοπίου.

Η παραλία δεν υπάρχει πια

που τόσα καλοκαίρια αλησμόνητα

ζήσαμε με τον ήλιο και τη θάλασσα.

[...]

Ούτε κατακλισμός την έπνιξε

ούτε σεισμός τής πήρε τη μορφή

[...]

Οι άνθρωποι γκρεμίσανε τα λίγα άσπρα σπίτια

και κόψανε τις γέρικες λιγόκαρπες ελιές.

Με μαύρα πλοία φέρανε μαστόρους και μηχανικούς

και υλικό πολύ και σχέδια και χτίσαν εργοστάσιο

– για πρόοδο του τόπου μας,

για την καλύτερη ζωή.

που εκτελέστηκαν από τους αντάρτες με την κατηγορία του δωσιλογισμού και αναγράφεται: «Γόνιοι της μεγάλης μας Ελλάδος. Εσφαγιάσθησαν το 1944-1949 παρά των ΕΑΜΟΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΩΝ, διότι αγάπησαν την πατρίδα μας Ελλάδα». Για κάποιους κατοίκους του χωριού είναι μια μορφή δικαίωσης των θυμάτων να υποδηλώνονται με αυτό τον τρόπο οι θύτες, είτε είναι Γερμανοί είτε είναι Έλληνες. Ασφαλώς θεωρούμε ότι παραμένει μεγάλο ζήτημα προς διερεύνηση το κατά πόσο η τοπική κοινωνία του Διστόμου είναι έτοιμη ώστε η αναγνώριση του τραύματος των δεξιών να μπορεί να εξεταστεί παράλληλα με την αναγνώριση του αντίστοιχου τραύματος των αριστερών.

Για να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αντέδρασε η κοινωνία του Διστόμου στο τραυματικό γεγονός της σφαγής, θα ανατρέξουμε στον Henry Rousso¹⁸⁶ και στη μελέτη του για τη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης των Γάλλων αναφορικά με το καθεστώς του Vichy.

Ο Rousso διέκρινε τα εξής διαδοχικά στάδια σε αυτή τη διαδικασία:

Εργασία του πένθους (1944-1954): Αποσιώπηση του επίμαχου γεγονότος και του τραύματος. Σπασμωδική και ελλιπής διανοητική και ψυχική επεξεργασία του συλλογικού πένθους για την ήττα και τον συμβιβασμό με τον εχθρό.
Απώθηση (1954-1971): Σποραδική αναθέρμανση του δημόσιου ενδιαφέροντος για το θέμα.
Επιστροφή του απωθημένου (1971-1974): Δειλή αναθέρμανση τόσο της ιστορικής έρευνας και μνήμης για το θέμα, όσο και του ενδιαφέροντος για την κινηματογραφική δραματοποίησή του.
Ψύχωση (1974-2007): Έκρηξη της μνήμης αναφορικά με το θέμα.

Η διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης στην περίπτωση του Διστόμου θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ακολούθησε παρόμοια πορεία. Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια επικρατούσε σιωπή στο χωριό γύρω από τα γεγονότα της Σφαγής, ενώ η ένταση υπέβασκε.

¹⁸⁶ Όπως παρατίθεται στο: Μ. Βλαχού, Γ. Κόκκινος, «Ιστορική συνείδηση και μνήμη», στο: Γ. Κόκκινος, Μ. Βλαχού, Β. Σακκά, Ευ. Κουνέλη, Αγγ. Κώστογλου, Στ. Παπαδόπουλος, *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2007, σ. 114.

Ωστόσο, δεδομένου ότι η απώλεια αγαπημένων προσώπων εξαιτίας βίαιων πράξεων έχει ως αποτέλεσμα την υπέρβαση των ψυχικών ορίων εκ μέρους των συγγενών των θυμάτων, είναι ασφαλές να θεωρήσουμε ότι σε τέτοιες περιπτώσεις η αποσιώπηση επιστρατεύεται άμεσα και λειτουργεί ως αμυντικός μηχανισμός. Ιδιαίτερα στις κοινωνίες όπου δεν λαμβάνεται καμία πρόνοια για την αρωγή αυτών των ατόμων, η διεργασία του πένθους αναστέλλεται και τα ψυχικά τραύματα παραμένουν ενεργά και αναλλοίωτα, παρεμβαίνοντας οχληρά, έως και απειλητικά, στις ζωές των επιζησάντων.

Η μαρτυρία που ακολουθεί συνθέτει το αποτύπωμα του τραύματος:

«Έζησα με τους γονείς μου μετά τη σφαγή. Δεν έχω ζήσει τη σφαγή, έχω ζήσει όμως τις συνέπειές της. Όχι μόνο εγώ, δεκάδες παιδιά... Για τις συνέπειες μπορώ να μιλήσω, γιατί τις αντιμετώπισα μέσα στην ίδια την οικογένειά μου.

*»Γεννήθηκα ένα χρόνο μετά τη σφαγή — σχεδόν ένα χρόνο: δεκατέσσερις μήνες. Όταν γεννήθηκα εγώ, ήμουν το δεύτερο παιδί. Το πρώτο είχε σφαχτεί στις 10 του Ιουνίου — ο αδερφός μου, του οποίου πήρα το όνομα. Τα πρώτα χρόνια της ζωής μου μεγάλωσα σε ένα χωριό που προπολεμικά δεν υπήρχε ηλεκτρικό, δεν υπήρχε τίποτα. Ήταν αγρότες και κτηνοτρόφοι οι κάτοικοι. **Τα πρώτα πέντε χρόνια της ζωής μου δεν άκουσα μέσα στο σπίτι τίποτα για τη σφαγή.** Για τον αδερφό που χάθηκε δεν ήξερα, και δεν μιλούσαν ούτε ο πατέρας ούτε η μάνα. Τρία χρόνια μετά από εμένα γεννήθηκε ο άλλος αδερφός μου —δεν ζει πια—, ο μικρότερος. **Όταν πήγα στο Δημοτικό έμαθα κάποια γενικά πράγματα για τη σφαγή· τίποτα μέσα στο σπίτι.***

»Έπρεπε να φτάσω δεκαεφτά με δεκαοχτώ χρονών για να εξαναγκάσω τον πατέρα μου να μου πει για εκείνη την ημέρα που βρήκε τον αδερφό μου... Αρνιόταν. Δεν μου είχε μιλήσει ποτέ του για αυτό. Δεν ήθελε να το θυμάται και να το αναφέρει και να το περιγράψει. Ούτε η μάνα μου».¹⁸⁷

Η διαδικασία του θρήνου, η διαχείριση της μνήμης που χαρτογραφεί τον τρόπο με τον οποίο το παιδί διατηρεί την επαφή του με εκείνους που πέθαναν θα καθορίσουν αν το τραύμα θα

---

¹⁸⁷ Μαρτυρία Στάθη Σταθά στη Ζέτα Παπανδρέου, Νοέμβριος 2009.

απωθηθεί ή αν θα αντιμετωπιστεί με τρόπο ικανό να επέλθει εξισορρόπηση στην ψυχική ζωή του.¹⁸⁸ Ιδιαίτερως τα παιδιά και οι έφηβοι έχουν την τάση να συγχέουν το τραύμα με την τιμωρία, χωρίς να το συνειδητοποιούν.¹⁸⁹ Ο Furst, μελετώντας τη σχέση μεταξύ τραύματος και ανάπτυξης, υποστήριξε ότι τα στάδια ανάπτυξης επηρεάζονται όταν το άτομο υποστεί τραύμα.¹⁹⁰ Οι έφηβοι μπορούν εύκολα, ως επί το πλείστον, να εκδραματίσουν ό,τι τους συνέβη αντί να κυριαρχήσουν στο τραύμα μέσω κάποιας ενδοψυχικής επανεπεξεργασίας, που θα ήταν το επιθυμητό. Μάλιστα ενδέχεται η εκδραμάτιση να αποδειχτεί καθοριστική γενικότερα σε ό,τι αφορά την οργάνωση της προσωπικότητάς τους. Σύμφωνα με τον Τσιάντη, τα παιδιά του Εμφυλίου –και κατά προέκταση τα παιδιά που έχουν ζήσει τραυματικά ιστορικά γεγονότα– ήταν ιδιαίτερα ευάλωτα όχι μόνο εξαιτίας του τραυματισμού που υπέστησαν, αλλά και εξαιτίας του γεγονότος ότι οι μητέρες τους ήταν και οι ίδιες ψυχικά και σωματικά κακοποιημένες, άρα ανήμπορες να λειτουργήσουν ως προστατευτικές ασπίδες για εκείνα. Δύναται κατά συνέπεια να γίνει διάκριση μεταξύ οξέος και χρόνιου τραύματος, το οποίο όταν βιώνεται μπορεί να οδηγήσει σε τραυματική νεύρωση ή σε συσσωρευτικό τραύμα. Συσσωρευτικό γίνεται το τραύμα στα παιδιά όταν οι ενήλικοι που τα φροντίζουν είναι επίσης πολλαπλώς εκτεθειμένοι σε τραύματα. Εξαιτίας των συναισθημάτων τους απέναντι στο αρχικό τραύμα και της αρχέγονης φύσης των παιδιών, ο επανατραυματισμός τους είναι πιο εύκολος από ό,τι στους ενήλικους, στους οποίους τα αντίστοιχα συναισθήματα απειλούν αλλά συνήθως δεν αποδομούν τις λειτουργίες του Εγώ.¹⁹¹

---

¹⁸⁸ Ιωάννης Τσιάντης, «Το Ψυχικό Τραύμα εκ των Υστέρων», στο: Μαντώ Νταλιάνη-Καραμπατζάκη, *Παιδιά στη δίνη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (1946-1949), σημερινοί ενήλικες. Διαχρονική μελέτη για τα παιδιά που έμειναν στη φυλακή με τις κρατούμενες μητέρες τους*, ό.π., σ. xxxvi.

¹⁸⁹ E. Kris, «The Recovery of Childhood Memories in Psychoanalysis», *The Psychoanalytic Study of the Child*, 33: 81-116, New Haven, CT: Yale University Press, 1978, όπως αναφέρεται στο: Ι. Τσιάντης, «Το Ψυχικό Τραύμα εκ των Υστέρων», ό.π., σ. xxxiv.

¹⁹⁰ S. Furst (ed.) 1986, «Psychic Trauma and it's Reconstruction with Particular Reference to Post-Childhood Trauma», από το: A. Rothstein (ed.), *The Reconstruction of Trauma: It's Significance in Clinical Work*, Madison, WI: International Universities Press, 1986, στο: Ι. Τσιάντης, ό.π., «Το Ψυχικό Τραύμα εκ των Υστέρων», σ. xxxv.

¹⁹¹ M. R. Khan, «The Concept of Trauma», *The Psychoanalytic Study of the Child*, 18, 1963, και E. Kris, «The Recovery of Childhood Memories in Psychoanalysis», *The Psychoanalytic Study of the Child*, 11: 54-88, 1967, όπως αναφέρεται στο: Ι. Τσιάντης, «Το Ψυχικό Τραύμα εκ των Υστέρων», ό.π., σ. xxxv.

Αντιλαμβανόμαστε ότι οι οικογένειες που είχαν θύματα βίωναν ένταση, πόνο, μια βαριά σκιά, χωρίς να είναι σε θέση να ακούσουν από το στόμα των δικών τους ανθρώπων τι ακριβώς είχε συμβεί. Η μελέτη της διαχείρισης της μνήμης τραυματικών γεγονότων έχει δείξει ότι όσο οι επίμαχες τραυματικές εμπειρίες δεν εξιστορούνται, αλλά αντιθέτως, αποσιωπούνται, αποκτούν μεγαλύτερη επίδραση στην επόμενη γενιά. Το μοντέλο της σιωπής «μεταδίδει» το περιεχόμενό του με ισχυρότερους τόνους, μέσω φαντασιώσεων, φόβων και ονείρων.¹⁹²

«Όταν έγινα λοιπόν δεκαοχτώ χρονών –ήμουν πλέον μεγάλος, μπορούσα κατά κάποιο τρόπο να κρίνω–, έμαθα από τον πατέρα μου ότι την ημέρα της σφαγής βρισκόντουσαν στα χωράφια που είναι προς τη Λιβαδειά, στις Τσέρες, και θέριζαν. Βρίσκονταν εκεί για μία εβδομάδα, και τον εξάχρονο γιο τους τον είχε αφήσει η μάνα στην αδερφή της. Το πρωί που έφτασαν τα αυτοκίνητα από τη Λιβαδειά –ερχόντουσαν Γερμανοί–, κάτι κατάλαβε ο πατέρας μου και είπε στη μάνα μου να πάει στο χωριό. “Βλέπω αυτοκίνητα, κινούνται, κάτι θα γίνει”, υποψιάστηκε χωρίς να ξέρει τίποτα. Η μάνα μου είπε: “Εγώ το ’χω αφήσει στην αδερφή μου το παιδί”.

»Αφότου συνέβη το μακελειό, λοιπόν, ο πατέρας μου θεωρούσε πάντα ένοχη τη μητέρα μου, σκεφτόταν γιατί να μην πάει τότε στο χωριό, και κάθε φορά που φανταζόταν πόσο διαφορετική θα ήταν η ζωή του με το παιδί του που θα μεγάλωνε, της έλεγε: “Φταις εσύ που δεν πήγες”.

»Η μάνα μου από τη μια αισθανόταν ένοχη –“Μα ήταν με την αδερφή μου το παιδί”, έλεγε–, κι από την άλλη κατηγορούσε τον εαυτό της που φοβήθηκε να πάει στο χωριό.

»Αυτή λοιπόν η φοβία της μάνας, αυτός ο καημός, η αγανάκτηση του πατέρα μεταβιβάστηκαν σε εμάς: σε εμένα και στον αδερφό μου.¹⁹³ Θυμάμαι, για παράδειγμα, όταν

---

¹⁹² Αριέλλα Ασέρ, «Απόγονοι θυμάτων και θυτών: Τραύματα της Ιστορίας», στο: Άλκης Ρήγος, Βασιλική Γεωργιάδου (επιμ.), *Άουσβιτς: Το γεγονός και η μνήμη του. Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές και πολιτικές όψεις της γενοκτονίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2007, σ. 130.

¹⁹³ Σύμφωνα με την Αναστασία Τσαμπάρλη η δόμηση της ταυτότητας κάθε παιδιού βρίσκεται σε δυναμική συνάρτηση με την επίδραση των «σημαντικών» άλλων, των μελών δηλαδή της οικογένειας που συμμετέχουν ενεργά στο μέγαλωμά του. Οι διαφοροποιήσεις στην ταυτότητά του σε κάθε φάση ανάπτυξης της ζωής του, εξαρτώνται τόσο από τις βιολογικές αλλαγές όσο και «από την εικόνα του εαυτού που του μεταδίδουν τα άτομα του άμεσου οικογενειακού περιβάλλοντος». Αναστασία

αρχίσαμε να βγαίνουμε από το σπίτι, μικρά παιδιά έξι εφτά χρονών, για να πάμε στο Δημοτικό, η μητέρα μου μας είχε έγνοια – περισσότερο τον αδερφό μου. Εκείνη την εποχή κάθε γειτονιά είχε κι ένα μπακάλικο. Έβγαινε έξω στο μπαλκόνι, κι όπως απομακρυνόταν ο αδερφός μου, ενώ δε θα πήγαινε ούτε διακόσια μέτρα πιο πέρα, του φώναζε: “Είσαι εκεί; Πού είσαι;”

»Η φοβία της μάνας μου μεταβιβάστηκε κατευθείαν στον αδερφό μου, ο οποίος αργότερα, εξαιτίας της ιδιομορφίας του χαρακτήρα του, απέκτησε σχιζοφρένεια, έγινε επιληπτικός, έζησε σαράντα χρόνια με χάπια σε ψυχιατρείο και πέθανε πριν από δυόμισι χρόνια.

»Σε μένα δεν πέρασε τόσο πολύ αυτή η ένταση, αυτή η φοβία, τέλος πάντων, αλλά εκείνο που μου έκανε εντύπωση ήταν ότι ο πατέρας μου δεν ήθελε να μου μιλήσει ποτέ για εκείνη τη στιγμή – ούτε η μάνα μου. Όταν τους ρωτούσα, φαινόταν στα μάτια τους μια υπαρξιακή απορία [...] ένας τρόμος βαθύς, από τα έγκατα της ψυχής τους. **Δεν υπήρχε μίσος για τους Γερμανούς, υπήρχε ένας φόβος για την ίδια την ύπαρξή τους, την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη.** Οι άνθρωποι αυτοί βίωσαν έναν γενετικό σεισμό, προκλήθηκαν διαταραχές στο γονιδιακό τους σύστημα. Δεν ήταν πυρόπληκτοι ή σεισμόπληκτοι, αλλά ανθρωπόπληκτοι, τους έπληξε το ίδιο το γένος τους, και γι’ αυτό η αυτοσυντήρηση η υπαρξιακή έμεινε μετέωρη· το έβλεπα αυτό στα μάτια τους. Δεν μπορούσα να το εξηγήσω τότε, αργότερα όμως κατάλαβα, κρίνοντας και από τον εαυτό μου.

»Εγώ βεβαίως δεν απέκτησα ποτέ αυτό τον τρόμο. Προσπάθησα, αγωνίστηκα, είχα βάλει ως προτεραιότητα να γνωρίσω την Ιστορία, να γνωρίσω τον κόσμο, και διαπίστωσα ότι πρέπει να αγαπήσω όλους τους ανθρώπους, να νοιαστώ όλους τους ανθρώπους [...].¹⁹⁴

Όταν η δεύτερη ή τρίτη γενιά εκείνων που επιβίωσαν ανακαλύπτει τι ακριβώς είχε συμβεί, είτε ταυτίζεται με γονείς / παππούδες στο πλαίσιο μιας ηθικής υποχρέωσης και του καθήκοντος της μνήμης είτε ανασυνθέτει τα θραύσματα της μνήμης από πηγές που ανακαλύπτει μόνη της. Στη δεύτερη περίπτωση, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι πρόκειται για φαινόμενο «μετα-

---

Τσαμπαρλή, «Η γονικότητα ως παράγοντας δόμησης της ταυτότητας», από το συλλογικό τόμο: Σπύρος Τάνταρος (επιστημονική επιμέλεια), *Ανθρώπινη ανάπτυξη και οικογένεια*, Πεδίο, Αθήνα 2011, σ. 41-60.
¹⁹⁴ Μαρτυρία Στάθη Σταθά στη Ζέτα Παπανδρέου, Νοέμβριος 2009.

μνήμης».¹⁹⁵ Αντιστοίχως, οι επιζήσαντες του Ολοκαυτώματος αντιμετώπισαν τα τραγικά συμβάντα της ζωής τους όχι ως απλές καταστροφές, αλλά ως δεύτερο Ολοκαύτωμα. Ένα κενό, μια μεγάλη μαύρη τρύπα είχε καταπιεί τα χρόνια εκείνα, στα οποία δεν γινόταν καμία αναφορά. Οι γονείς δεν εξηγούσαν τίποτα, τα παιδιά δεν ρωτούσαν τίποτα. Και είναι τα ίδια τα στρατόπεδα συγκέντρωσης αυτά που έγιναν για τα παιδιά των επιζησάντων η είσοδος σε μια ζωή που υπήρχε πριν τα ίδια γεννηθούν.¹⁹⁶

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, η διαδικασία λεκτικοποίησης - αφηγηματοποίησης της εμπειρίας του Ολοκαυτώματος αποδείχτηκε επίσης τραυματική για τα θύματα, καθώς το αντίτιμο της προσπάθειάς τους να τη διηγηθούν ήταν τρόπον τινά να την ξαναζήσουν, ακόμη και να εκτεθούν στις απρόσμενες αντιδράσεις που τους επιφύλασσαν κάποιοι ακροατές του ανείπωτου μέχρι εκείνη τη στιγμή τρόμου. Συγκεκριμένα, στο ισραηλινό ντοκιμαντέρ του Haim Gouri με τίτλο *The Eighty-first Blow*¹⁹⁷ ειπώθηκε στον άνθρωπο που κατέθεσε ως μάρτυρας στη Δίκη του Άιχμαν: «Όλα αυτά δεν μπορεί να είναι αλήθεια, δεν μπορεί να έχουν συμβεί. Πρέπει να τα έχεις βγάλει από το μυαλό σου». Κι αυτό γιατί η κατάθεση μαρτυρίας εμπεριέχει τόσο τη δυνατότητα ψυχικού κατευνασμού όσο και επανατραυματισμού. Και σε αυτό το πλαίσιο μπορούμε να κατανοήσουμε τη φράση που αναγράφεται στο Εβραϊκό Μουσείο Μονάχου: «προσπαθώ να μη θυμάμαι ό,τι οι άλλοι δεν πρέπει να ξεχάσουν».¹⁹⁸

Σε ένα αρχικό συλλογικό επίπεδο, η διεργασία του πένθους στο Δίστομο ενισχύθηκε από το ετήσιο μνημόσυνο που γινόταν στο χωριό την ημέρα της σφαγής, από σχετικά δημοσιεύματα στον Τύπο, όπου αναγνωριζόταν και προβαλλόταν η άδικη θυσία των 229 Διστομιτών, καθώς και από την αναγνώριση της τραγωδίας από τον Πρόεδρο των ΗΠΑ Franklin Delano

---

¹⁹⁵ Πρόκειται για μνήμη που περιβάλλεται περισσότερο από φαντασιώσεις για το τι συνέβη ή θα μπορούσε να συμβεί παρά από γνώση του τι πράγματι συνέβη, όπως αναφέρεται στο: Marianne Hirsch, *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*, Καίμπριτζ: Harvard University Press, 1997, στο: Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 15.

¹⁹⁶ D. Laub, ό.π., σ. 64-65.

¹⁹⁷ Ο τίτλος σημαίνει ότι επέζησε από 80 ναζιστικά χτυπήματα για να υποστεί το 81ο, δηλαδή την αμφισβήτηση των λεγομένων του από τους συμπατριώτες του.

¹⁹⁸ "Ich versuch nicht zu denken an das was die anderen sollen nicht vergessen".

επιθετικές διαθέσεις αντικειμένου.²⁰⁴ Η Πολιτεία μπορεί να βοηθήσει με κατάλληλους χειρισμούς ώστε να συντελεστούν οι κοινωνικές διαδικασίες της μνήμης και της ιστορικοποίησης και να δοθούν απαντήσεις σχετικά με τις αιτίες που οδήγησαν στα τραυματικά γεγονότα, να αρθούν οι εσωτερικές αντιστάσεις και να προκύψει μία συλλογική μνημονική εγγραφή προσαρμοσμένη στα νέα δεδομένα.²⁰⁵ Η υποχώρηση της έντασης σε ό,τι αφορά στην αναζήτηση και τον καταλογισμό των ευθυνών θα φέρει και την περάτωση του πένθους· θα ολοκληρωθεί δηλαδή η εσωτερική συμβολική εγγραφή της απώλειας των αγαπημένων νεκρών.

Ποιος ήταν ο παράγοντας που έδωσε την ώθηση στην κοινωνία του Διστόμου για να βγει από τη σιωπή της; Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας (1973) ο Στάθης Σταθάς και ο Γιάννης Καϊλής, φοιτητής της Σχολής Καλών Τεχνών Αθηνών που βασανίστηκε και δολοφονήθηκε στις 22 Φεβρουαρίου 1974 από όργανα της δικτατορίας των συνταγματαρχών, εμπνεύστηκαν την ίδρυση ενός πολιτιστικού συλλόγου με στόχο αφενός την προβολή και τη συζήτηση των γεγονότων που συνδέονταν με τη σφαγή, και αφετέρου την επίλυση κάποιων από τα σημαντικά κοινωνικά προβλήματα που αντιμετώπιζε το Δίστομο.

Μετά την πτώση της δικτατορίας, το 1976, ιδρύθηκε ο Σύλλογος Μελέτης και Προβολής των Προβλημάτων και Γενικού Εκπολιτισμού της Περιφέρειας Διστόμου.²⁰⁶ Καρποί της δράσης του ήταν η ψήφιση και καθιέρωση της 10ης Ιουνίου ως ημέρας τοπικής αργίας²⁰⁷ από το Δημοτικό Συμβούλιο, καθώς και η άρση της λειτουργίας του λατομείου που βρισκόταν στην έξοδο του χωριού. Το λατομείο, που λειτουργούσε εκεί όπου βρίσκεται σήμερα το Κέντρο Υγείας, ήταν εστία ρύπανσης και επικίνδυνο εξαιτίας της σκόνης, του θορύβου, καθώς και της συχνής εκτίναξης πετρωμάτων στα σπίτια του χωριού. Ενδεχομένως, συνειρμικά, το λατομείο (= εξόρυξη, καταστροφή της φύσης) με έναν υποσυνείδητο τρόπο ανακαλούσε τη μνήμη της

---

²⁰⁴ Ειρ. Γεωργιάδη, Μ. Πέτρου, ό.π., σ. 114.

²⁰⁵ Ειρ. Γεωργιάδη, Μ. Πέτρου, ό.π., σ. 127.

²⁰⁶ Για την ίδρυση του πολιτιστικού συλλόγου πρωτοστάτησαν οι: Σιδέρης Νίκος, Καϊλής Αθανάσιος, Καϊλής Ιωάννης (Καράμπας), Τσάμης Παναγιώτης, Φιλίππου Χρήστος, Σιδέρη Μαρία. Όλοι τους ανήκαν στον ευρύτερο δημοκρατικό χώρο και είχαν κάποιο μακρινό βαθμό συγγένειας με τα θύματα. Στις 14 Νοεμβρίου 1976 έγινε η πρώτη καταστατική συνέλευση, με πρόεδρο την Αστερία Δημάκα.

²⁰⁷ Αριθμός απόφασης 114/1988.

εξόντωσης των κατοίκων του Διστόμου. Ο πολιτιστικός σύλλογος κατάφερε να συγκεντρώσει 1.000 υπογραφές και να σταματήσει τη λειτουργία του. Την ίδια χρονιά έγινε έκθεση των έργων του Γιάννη Καΐλη και παράλληλα το φιλολογικό του μνημόσυνο. Επίσης ο σύλλογος έδωσε αγώνα ώστε να αποδειχτεί η δολοφονία του Γιάννη Καΐλη, και επέτυχε τον επόμενο κιόλας χρόνο (1978) να γίνει εκταφή της σορού και ιατροδικαστική εξέτασή της. Το πόρισμα που συντάχθηκε βεβαίωσε τον άγριο βασανισμό που υπέστη ο Γιάννης Καΐλης. Στις αρχές της μεταπολίτευσης, για κάποια μέλη της τοπικής κοινωνίας του Διστόμου θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως ο Καΐλης δημιούργησε μία γενεαλογία μαρτυρίου συνδέοντας το παρόν με το παρελθόν, την Εθνική Αντίσταση με τον αγώνα του Πολυτεχνείου.²⁰⁸ Κατά την ίδια περίοδο, ο σύλλογος υπέβαλε αίτημα προς το Υπουργείο Εσωτερικών, τη Νομαρχία και τη Δημαρχία να απομακρυνθεί από τον εξωτερικό τοίχο του ιερού ναού Αγίου Νικολάου η επιγραφή με τα ονόματα των είκοσι τριών ανδρών που εκτελέστηκαν από τους αντάρτες, η οποία απέδιδε μομφή στη δράση του ΕΑΜ.

Το 1977 διοργανώθηκε συναυλία από τον συνθέτη Σπύρο Σαμοΐλη εις μνήμην των θυμάτων της ναζιστικής θηριωδίας στο Δίστομο. Ο σύλλογος είχε την οργανωτική και οικονομική ευθύνη αυτής της πρώτης εκδήλωσης, που αποτέλεσε τη βάση των σύγχρονων πολυήμερων επετειακών εκδηλώσεων. Την ίδια χρονιά, τα μέλη του συλλόγου οργάνωσαν έκθεση φωτογραφίας των θυμάτων της σφαγής, συγκεντρώνοντας υλικό από τις οικογένειες των θυμάτων. Κατά την πρώτη περίοδο της ίδρυσής του, ο σύλλογος, εξαιτίας της αριστερής ιδεολογικοπολιτικής τοποθέτησής του, αντιμετώπισε την καχυποψία, ενίοτε και τον πόλεμο της τοπικής εξουσίας, της διοίκησης του εργοστασίου αλουμίνιας²⁰⁹ και των αστικών πολιτικών κομμάτων. Χαρακτηριστικά, η κυρία Κούλα Κώτσου, μέλος του συλλόγου και υπάλληλος του Δήμου Διστόμου, περιγράφει τον έντονο δισταγμό και τη μεγάλη επιφύλαξη με την οποία αντιμετώπισαν οι οικογένειες των θυμάτων την προτροπή του συλλόγου να τους εμπιστευτούν

---

²⁰⁸ Βλέπε σχετικά με το θέμα κείμενα στο περιοδικό *Εμβόλιμον* (τ. 56-57), Χειμώνας 2008-Άνοιξη 2009, σ. 55-67: Φιλάνθη Ψυρή, «Η πολιτική δολοφονία του Γιάννη Καΐλη», Στάθης Σταθάς, «Ο θάνατος και το παράδειγμα του Γιάννη Καΐλη», Καίτη Μανωλοπούλου, «Ο ξάδελφός μου ο Γιάννης Καΐλης», Γιώργος Θεοχάρης, «Ο συμμαθητής μου ο Γιάννης Καΐλης», Νίκος Κωνσταντέλος, «Μνήμη Γιάννη Καΐλη».

²⁰⁹ Εργαζόμενοι στο εργοστάσιο είχαν κάνει απεργία διεκδικώντας η 10η Ιουνίου να καθιερωθεί ως ημέρα αργίας.

-έστω και για λίγες ημέρες, για την υλοποίηση της έκθεσης- τις φωτογραφίες των συγγενών τους.²¹⁰

«[...] Η πρώτη εκδήλωση του πολιτιστικού συλλόγου χάρισε το κλάμα και ένα αίσθημα ελπίδας στους επιζήσαντες της σφαγής. Τους δόθηκε η ευκαιρία να ξαναζήσουν, με διαφορετικό τρόπο, όμως, τα γεγονότα, να αντιληφθούν το τι έγινε, να νιώσουν αισθήματα ελπίδας και λύτρωσης. Μέσα από τα τραγούδια και τις εκδηλώσεις “ξαναγεννήθηκαν”. Η γιαγιά που πήγε στο γήπεδο όπου πραγματοποιήθηκε η θεατρική παράσταση και άκουσε τα τραγούδια, αυτό που δεν μπορούσε να πει τόσο καιρό και το ‘χε μέσα της άρχισε να το λέει και να ξαλαφρώνει. Εάν δεν εκφράζεσαι, δεν λυτρώνεσαι, κι έτσι αυτό ήταν σαν ένα είδος ψυχοθεραπείας».²¹¹

Το άτομο που δεν καταφέρνει να ολοκληρώσει τη διεργασία πένθους, που δεν κατορθώνει να δεχτεί την πραγματικότητα της απώλειας, να αποσπαστεί από τον οδυνηρό κλονισμό που υπέστη, αθέλητα αυτοκαταδικάζεται στην αδιέξοδη θλίψη, ζει σ’ έναν κόσμο όπου το νόημα έχει απολεσθεί. Το παρελθόν λειτούργησε ως αρχή δράσης για το παρόν. Ο πολιτιστικός σύλλογος έκανε έκφραση τη σιωπή που επικρατούσε σχετικά με τη σφαγή.²¹²

---

²¹⁰ Βέβαια, ο διαταγμός των κατοίκων πρέπει να συνδέεται και με το γεγονός ότι εκείνα τα χρόνια η φωτογραφία του νεκρού τους μπορεί να ήταν και η μοναδική που διέθεταν, και άρα εξαιρετικά πολύτιμη για να μπορούν να την αποχωριστούν αβίαστα.

²¹¹ Μαρτυρία Παναγιώτη Κοτρόγιαννου στη Ζέτα Παπανδρέου, Νοέμβριος 2009. Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Κοτρόγιαννο, το πρώτο θεατρικό έργο το οποίο παίχτηκε στο Δίστομο μετά τα τραυματικά ιστορικά γεγονότα του Ιουνίου 1944 ήταν το *Γκόλφω και Τάσος* (δεκαετία του 1950). Προτάθηκε από τη νεολαία του χωριού, που ήθελε «ένα έργο ανάλαφρο, που θα έκανε τον κόσμο να γελάσει». Σύμφωνα με τις διηγήσεις ηλικιωμένων κατοίκων του χωριού, κατά τη διάρκεια της παράστασης μια γιαγιά, που την είχε συνεπάρει η υπόθεση, ανασηκώθηκε με αγωνία από την καρέκλα της και φώναξε: «Μην τη σκοτώσεις, Τάσο μου». Η παράσταση δόθηκε μπροστά από το Αρχαιολογικό Μουσείο. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη παράσταση τους γυναικείους ρόλους έπαιζαν άνδρες, «γιατί οι γυναίκες του χωριού δεν τολμούσαν να λάβουν μέρος». Ο τρόπος που η τοπική κοινωνία διαχειρίστηκε το πένθος της, σε συνδυασμό με τις παραδόσεις μιας κλειστής κοινωνίας όπως ήταν το Δίστομο, πιστεύουμε πως εξηγούν τη διστακτικότητα των γυναικών να συμμετάσχουν στις εκδηλώσεις. «*Ακόμα και το γέλιο μου ‘κοψε η γιαγιά μου, μη τυχόν και πει ο κόσμος πως δεν πονάω και δεν πενθώ τους δικούς μου. Δε μ’ άφηνε να πάω πουθενά. Μόνο στο νεκροταφείο. Πρωί, απόγευμα, καθημερινά, μ’ οποιοδήποτε καιρό, για ν’ ανάψω τα καντήλια...*», μαρτυρία της Νίτσας σε απόδοση Κ. Μανωλοπούλου, όπως παρατίθεται στο: Καίτη Μανωλοπούλου, *Αναμνήσεις και μαρτυρίες πενηντάχρονης ή άχρονες*.ό.π., σ. 76.

²¹² Tzvetan Todorov, «Οι καταχρήσεις της μνήμης», Επίμετρο στο Jacques Hassoun, Γιάννης Θανασέκος, Ρίκα Μπενβενίστε, Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, μφρ. Κική Καψαμπέλη, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 1998.

«[...] έγιναν οι πρώτες εκδηλώσεις του συλλόγου, και οι γιαγιάδες και οι παππούδες, που πριν δεν μιλούσαν ποτέ για τη σφαγή, έφυγαν από τη συναυλία και γελούσαν γιατί είχαν ακούσει μουσική, και άρχισαν να μιλάνε.... Μέχρι τότε σαν να το κρατούσαν κρυφό το γεγονός, σαν να ντρεπόντουσαν να κάνουν μνημόσυνο. [...]. Κάθε Κυριακή μετά από εκείνη τη 10η Ιουνίου, οι γυναίκες που είχαν τον πόνο τους –οι μαυροφόρες της σφαγής– πήγαιναν και έκαναν ένα μνημόσυνο κλειστό. Έγινε μία χρονιά κλειστό, έγινε δεύτερη χρονιά κλειστό, κλειστό, κλειστό, κι έρχεται ο σύλλογος το 1976, δύο χρόνια μετά τη δικτατορία, και πρώτη του ενέργεια είναι να απαιτήσει με αίτηση στο Δημαρχείο να καθιερωθεί ως αργία η 10η Ιουνίου και να γίνεται το μνημόσυνο ανήμερα της επετείου της σφαγής. [...] Έγινε το βήμα και ξέσπασε ο κόσμος. Για όλα χρειάζεται μια ομάδα πρωτοπόρων. Ο κόσμος ήθελε [...]. Ήταν χρέος μας, δεν το θεωρούμε κατόρθωμα. Ήταν απαραίτητο για όλους, για την ατομική και την κοινωνική μας υγεία».²¹³

Το 1978 διοργανώθηκαν πάλι εκδηλώσεις μνήμης για την ημέρα της σφαγής με ευθύνη του συλλόγου. Στο γήπεδο της τοπικής ποδοσφαιρικής ομάδας (Αμβρυσσέας Διστόμου) έδωσε συναυλία ο Πάνος Τζαβέλλας και χορευτικό συγκρότημα από την Αλβανία παρουσίασε παραδοσιακούς δημοτικούς χορούς.²¹⁴ Το 1979 ήταν χρονιά-σταθμός για τη δράση και την ανάπτυξη του συλλόγου: οργανώθηκε μεγάλη λαϊκή συναυλία όπου ο Γιάννης Μαρκόπουλος παρουσίασε το ανέκδοτο ακόμη τότε *Σεργιάνι στον Κόσμο*, με ερμηνευτές τους Βασιλική Λαβίνα, Γιώργο Νταλάρα και Ηλία Κλωναρίδη, συνοδεία χορωδίας εβδομήντα μουσικών. Η προσέλευση του κόσμου ήταν εντυπωσιακή· υπολογίστηκε ότι τις εκδηλώσεις παρακολούθησαν περίπου 7.000 άτομα.

Το ενδιαφέρον στην περίπτωση του Διστόμου είναι ότι δεν μετασχηματίστηκε απλώς το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός σε μνημόσυνο και επέτειο μνήμης. Παράλληλα με τις εκδηλώσεις για την 10.6.1944, ήταν εξίσου κυρίαρχες οι κινητοποιήσεις των πολιτών της

---

²¹³ Μαρτυρία Στάθη Σταθά στη Ζέτα Παπανδρέου, Νοέμβριος 2009.

²¹⁴ Επίσης το 1978, μετά από επίμονους αγώνες και διεκδικήσεις, ο σύλλογος επέτυχε να τοποθετηθούν από το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων δύο ακόμη γιατροί στην περιοχή, καθώς έως τότε ένας μόνο γιατρός κάλυπτε τις ανάγκες του Διστόμου και όλων των γύρω χωριών, με πληθυσμό περίπου 15.000 άτομα.

περιοχής με τις οποίες δήλωναν την φιλειρηνική πολιτική στάση τους.²¹⁵ Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως με τη δράση του συλλόγου, η επεξεργασία της τραυματικής μνήμης και η ιδεολογικοπολιτική ενεργοποίηση συμβάδισαν, γεγονός που αποδεικνύεται από το πολιτιστικό μονοπώλιο της Αριστεράς στις εκδηλώσεις που οργανώθηκαν, το οποίο είχε κύρια χαρακτηριστικά του το πατριωτικό και αντιφασιστικό αφήγημα.²¹⁶

Η μεγάλη άνθηση του συλλόγου σημειώθηκε κατά την περίοδο 1982-1986, όταν με τη δράση του κατάφερε να αφυπνίσει τους πολίτες του Διστόμου. Σε συνεργασία με τον Δήμο Διστόμου στη διάρκεια εκείνης της τετραετίας, πραγματοποιήθηκε πλήθος εκδηλώσεων, όπως: α) πορεία δαφνοδρόμων από τον Όσιο Λουκά στο Δίστομο, β) καθιέρωση φιλολογικών βραδίων,²¹⁷ γ) ποδοσφαιρική συνάντηση της Εθνικής Νέων με τον Αμβρυσέα, δ) συναυλία με τον Ηλία Ανδριόπουλο και ερμηνεύτρια τη Μαργαρίτα Ζορπαλά.²¹⁸ Επίσης, σε συνεργασία με τον Δήμο Νίκαιας, το 1983 πραγματοποιήθηκε διεθνής ποδηλατικός αγώνας με την επωνυμία «Δρόμος Θυσίας 17 Αυγούστου 1944».²¹⁹ Τη χρονική περίοδο 1989-1991 ο σύλλογος διοργάνωσε με επιτυχία εκθέσεις βιβλίων, προβολές ταινιών, συζητήσεις, συναυλίες και

---

²¹⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε τις ακόλουθες:

Το Δημοτικό Συμβούλιο

- αποδέχθηκε την πρόσκληση του Λαϊκού Συμβουλίου της αδελφής πόλης Λίνιτισε Τσεχοσλαβακίας να παραστούν εκπρόσωποι του Δήμου στις εκδηλώσεις της 41ης επετείου από την καταστροφή της πόλης από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής (αριθμός απόφασης 41/1983).

- Αποφάσισε ψήφισμα συμπάραστασης στον παλαιστινιακό λαό, εστιάζοντας στην ευαισθητοποίηση των κατοίκων του Διστόμου «που έχουν πληρώσει με το αίμα τους την αγριότητα του φασισμού και του πολέμου και δεν μπορούν να μείνουν ασυγκίνητοι για τις απάνθρωπες θηριωδίες των Ισραηλινών ενάντια στους Παλαιστίνιους» (αριθμός απόφασης 37/1988).

Στη δεκαετία του 1970 τυπωνόταν και η τοπική εφημερίδα *Η Φωνή του Διστόμου* (εκδότης Γ. Νικολάου).

²¹⁶ Οι Σπύρος Σαμοΐλης και Πάνος Τζαβέλλας εκπροσωπούν την Αριστερά στις δύο δεσπόζουσες τάσεις της. Στη διάρκεια της δικτατορίας, ο πρώτος νόμος για τη λογοκρισία ανακοινώθηκε πέντε ημέρες μετά την πρώτη συναυλία του Σπύρου Σαμοΐλη (Θέατρο Διάνα, 29.5.1972).

²¹⁷ Φιλολογική βραδιά με τον Νικηφόρο Βρεττάκο, 20.1.1984.

²¹⁸ Οι τρεις τελευταίες εκδηλώσεις έλαβαν χώρα στις επετειακές εκδηλώσεις του 1983. Η κάλυψη των εξόδων βάρυνε αποκλειστικά τον σύλλογο.

²¹⁹ Ο Δήμος Νίκαιας, στο πλαίσιο εκδηλώσεων για τη μνήμη των νεκρών του Μπλόκου της Κοκκινιάς που πραγματοποιούνται στις 17 Αυγούστου, πρότεινε τη διοργάνωση του ποδηλατικού αγώνα στο Δίστομο (έγγραφο 23969/21.6.1983). Το Δημοτικό Συμβούλιο Διστόμου αποδέχθηκε την πρόταση και ανέλαβε την κάλυψη των εξόδων της σχετικής εκδήλωσης, εγκρίνοντας πίστωση 60.000 δρχ. (αριθμός απόφασης 37/1983).

ποιοτικές βραδιές.²²⁰ Το 1980 έδωσε συναυλία η Μαρία Δημητριάδη και εκδόθηκε το πρώτο ημερολόγιο του συλλόγου για το νέο έτος, με φωτογραφίες από τη γλυπτική αναπαράσταση του Μουσωλείου. Την ίδια χρονιά τις εκδηλώσεις για τα γεγονότα της 10ης Ιουνίου ανέλαβε ο Δήμος Διστόμου σε συνεργασία με τον Πολιτιστικό Σύλλογο καθώς και με τη Χορωδία «Αμβρυσσός» Διστόμου.

Ένα τυπικό πρόγραμμα εκδηλώσεων μνήμης της 10ης Ιουνίου περιλαμβάνει: α) μνημόσυνο, β) «Δρόμο Θυσίας», γ) σχολικούς αθλητικούς αγώνες, όπου συμμετέχουν μαθητές από το Δίστομο, τα Άσπρα Σπίτια, την Αντικύρα, το Στείρι, δ) μουσική εκδήλωση με την τοπική χορωδία, ε) θεατρική παράσταση,²²¹ στ) συναυλία, ζ) επισκέψεις Γερμανών μαθητών στο Μουσωλείο και στη μονή Οσίου Λουκά, η) συζητήσεις για το ζήτημα της διεκδίκησης αποζημιώσεων με Έλληνες και Γερμανούς δικηγόρους.²²² Οι εκδηλώσεις διαρκούν δέκα ημέρες περίπου και το Δημοτικό Συμβούλιο καλύπτει γενναιόδωρα τα έξοδα που απαιτούνται για την πραγματοποίησή τους.²²³

---

²²⁰ Χρόνο και ψυχή αφιέρωσαν τη συγκεκριμένη περίοδο στις δραστηριότητες του συλλόγου οι κυρίες Γιούλα Μπασδέκη, Χαρούλα Κελερμένου, Κούλα και Μίνα Κώτσου.

²²¹ Το 2012 παρουσιάστηκαν δύο θεατρικές παραστάσεις, η μία από το χορευτικό τμήμα του Πολιτιστικού Συλλόγου Διστόμου και η δεύτερη από το θεατρικό εργαστήρι του Διστόμου «Θεατροφρένια».

²²² Η θεατρική και χορευτική εκδήλωση πραγματοποιείται στο ανοιχτό θέατρο δίπλα στο Μουσωλείο, και οι μεγάλες συναυλίες γίνονται στον προαύλιο χώρο των δύο μουσείων (του Αρχαιολογικού Μουσείου και του Μουσείου Ναζιστικής Θηριωδίας).

²²³ Ενδεικτικά παρουσιάζουμε τα έξοδα των πολιτιστικών εκδηλώσεων για τη 10η Ιουνίου των ετών 2006-2010:

Έτος	Ποσό σε ευρώ (€)
2006	57.785,87
2007	58.424,99
2008	75.361,55
2009	98.574,81
2010	101.500,00

Πηγές χρηματοδότησης εκτός του Δήμου Διστόμου:

Τη δεκαετία του 1970, χτίστηκε στον λόφο Κάναλες, στο χωριό του Διστόμου, το Μουσωλείο, ένα σύγχρονο μνημείο που ανεγέρθη προς τιμήν των σφαιρασθέντων αμάχων της 10ης Ιουνίου του 1944. Το 1978 έγινε η ανακομιδή των οστών των θυμάτων από το νεκροταφείο στο Μουσωλείο. «Θυμάμαι, μικρή κοπέλα ήμουν, τις γιαγιάδες μαυροντυμένες να κρατούν το κουτί με τα οστά των συγγενών τους, και θρηνώντας να ανεβαίνουν το λόφο».²²⁴

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, δίπλα στο Μουσωλείο υπάρχει το ανοιχτό αμφιθέατρο όπου λαμβάνουν χώρα οι μουσικές και θεατρικές εκδηλώσεις στο πλαίσιο της επετείου. Η πρώτη παράσταση δόθηκε εκεί το 1994, στις Εκδηλώσεις Μνήμης για τα πενήντα χρόνια από τη Σφαγή. Το 2005 ιδρύθηκε το Μουσείο Ναζιστικής Θηριωδίας, το οποίο στεγάστηκε στον χώρο του παλιού Δημοτικού Σχολείου Διστόμου.

Μελετώντας τις ενέργειες των κατοίκων του Διστόμου που συνδέονται με τα γεγονότα της 10.6.1944, διαπιστώνουμε στις δεκαετίες 1970 και 1980 σαφείς ενδείξεις έκρηξης της μνήμης αναφορικά με το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός, όπως, επίσης, και τάση των κατοίκων των

<p><u>2006:</u> Υπουργείο Εσωτερικών: 39.940 €, Υπουργείο Εθνικής Άμυνας: 5.000 €, Πρεσβεία Ο.Δ.Γ.: 5.000 €, Δελφοί - Δίστομον Ανώνυμος Μεταλλευτική Εταιρεία (ΑΜΕ): 1.500 €, Ελληνικοί Βωξίται Ελικώνος: 1.000 €, Αλουμίνιον της Ελλάδος ΒΕΑΕ: 3.000 €.</p>	<p><u>2007:</u> Υπουργείο Εσωτερικών: 49.925 €, Ελληνικοί Βωξίται Ελικώνος: 2.000 €, Δελφοί - Δίστομον ΑΜΕ: 1.500 €, Αλουμίνιον της Ελλάδος ΒΕΑΕ: 5.000 €.</p>
<p><u>2008:</u> Υπουργείο Εσωτερικών: 70.000 €, Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας: 25.000 €, ΟΠΑΠ ΑΕ: 5.000 €, Ελληνικοί Βωξίται Ελικώνος: 2.000 €, Δελφοί - Δίστομον ΑΜΕ: 1.500 €, Αλουμίνιον της Ελλάδος ΒΕΑΕ: 5.000 €, Πρεσβεία Ο.Δ.Γ.: 2.000 €.</p>	<p><u>2009:</u> Υπόλοιπο επιχορήγησης Υπουργείου Εσωτερικών έτους 2008: 35.033,46 €, Υπουργείο Εσωτερικών: 60.000 €, Δελφοί - Δίστομον ΑΜΕ: 1.500 €, S&B Βιομηχανικά Ορυκτά ΑΕ: 1.000 €, Αλουμίνιον της Ελλάδος ΒΕΑΕ: 5.000 €, Πρεσβεία Ο.Δ.Γ.: 2.000 €, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος: 500 €, Υπόλοιπο ΟΠΑΠ ΑΕ έτους 2008: 5.000 €.</p>
<p><u>2010:</u> Αλουμίνιον ΑΕ 5.000 €, Δελφοί - Δίστομον ΑΜΕ: 1.500 €, Attica Bank: 15.000 €, Υπόλοιπο επιχορήγησης Υπουργείου Εσωτερικών έτους 2009: 5.368,65 €, Υπόλοιπο επιχορήγησης ΟΠΑΠ ΑΕ έτους 2009: 5.000 €, Υπόλοιπο επιχορήγησης S&B Βιομηχανικά Ορυκτά ΑΕ έτους 2009: 1.000 €.</p>	

²²⁴ Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε η Βάσω Καρανάσου, φιλόλογος στο Λύκειο Διστόμου, στη Ζέτα Παπανδρέου.

«Ανεβαίνουμε στο μουσωλείο που έχουν μεταφερθεί τα οστά των “κεκοιμημένων”, των βίαια απολεσθέντων. Εκεί βλέπω τα κρανία των αγαπημένων μου χωρίς απέχθεια», Καίτη Μανωλοπούλου, *Αναμνήσεις και μαρτυρίες πενήνταχρονης ή άχρονες*, ό.π., σ. 80.

πληγέντων από τους ναζιστές τόπων να ενώσουν τον πόνο τους και την οργή τους για την κατάφωρη αδικία που υπέστησαν. Προς επίρρωση του παραπάνω ισχυρισμού, αναφέρουμε τα ακόλουθα: 1ον) ενώ στη δεκαετία του 1960 και έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970 τα ετήσια έξοδα για τις εκδηλώσεις μνήμης ήταν περίπου 4.000 δρχ., από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και έπειτα τα χρήματα που διατίθεντο για τη διενέργεια εκδηλώσεων σταδιακά ξεπερνούν τις 15.000 δρχ., και στη δεκαετία του 2000 κατά μέσο όρο διατίθεται το ποσόν των 75.000 ευρώ, 2ον) στη Μεταπολίτευση, με σχετική απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Διστόμου, τοπική οδός με την επωνυμία «Οδός 21ης Απριλίου» μετονομάστηκε σε οδό «Καλαβρύτων», με την αιτιολόγηση ότι «η κοινή τραγωδία μας προτρέπει από εθνικό καθήκον να επιδιώξουμε τη σύσφιγξη των σχέσεών μας με τους απογόνους εκείνων, οι οποίοι μαρτύρησαν κατά τον ίδιο με τους συμπατριώτες μας τρόπον»,²²⁵ και 3ον) έγινε αδελφοποίηση του Διστόμου με τις πόλεις Λίντιτσε και Οραντούρ.

B. 6. Όψεις συγκρότησης της τραυματικής μνήμης

Οι εκδηλώσεις προς τιμήν των θυμάτων της ναζιστικής θηριωδίας διακρίνονται περισσότερο από μία πληθωριστική προσέγγιση της μνήμης και λιγότερο από την απόπειρα ιστορικής διερεύνησης του παρελθόντος.²²⁶ Σε κάθε κοινωνία όπου δίνεται έμφαση στη μνήμη τραυματικών ιστορικών γεγονότων και στα όσα αυτή η μνήμη συνεπάγεται, παρατηρούμε τη δημιουργία μνημονικών τόπων αλλά και κοινωνικών αναπαράστασεων που πλαισιώνουν την έκφραση της μνήμης.

Ο Abric²²⁷ παρουσίασε τη δομή μιας κοινωνικής αναπαράστασης ως συνάρτηση ενός κεντρικού και ενός περιφερειακού συστήματος. Η κοινωνική αναπαράσταση διαμορφώνεται

---

²²⁵ Αριθμός απόφασης 48/1974.

²²⁶ Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», ό.π., σ. 20-21.

²²⁷ J. C. Abric, «L'organisation interne des représentations sociales: système central et système périphérique», από το C. Guimelli (επιμ.), *Structures et transformations des représentations sociales*, Lausanne 1994: Delachaux et

από την υπάρχουσα κοινωνική μνήμη, καθώς και από ένα κανονιστικό πλαίσιο που, όντας σταθερό και άκαμπτο, την ενδυναμώνει προβάλλοντας αντίσταση σε οποιαδήποτε τροποποίηση. Το κεντρικό σύστημα, το οποίο ενδιαφέρεται για την εξασφάλιση μιας αναλλοίωτης έκφρασης της κοινωνικής αναπαράστασης, υποστηρίζεται και ενισχύεται από το καθήκον μνήμης. «Το καθήκον της μνήμης συγκροτείται από την παράδοση σύνθεση μιας αντινομίας: από τη μία πλευρά, της πλησμονής της μνήμης, που ισοδυναμεί με αγκίστρωση στο παρελθόν, και, από την άλλη, της αέναης προβολής στο μέλλον της ηθικής επιταγής του καθήκοντος της επιστροφής στο παρελθόν».²²⁸

Αποτιμώντας υπό αυτό το πρίσμα τις εκδηλώσεις μνήμης του Ιουνίου 2012, στο κεντρικό σύστημα θα εντάσσαμε τα ακόλουθα:

- Μνημόσυνο με κατάθεση στεφάνων (10.6.2012).

Niestlé, σ. 73-84 όπως παρατίθεται στο: Άν. Μαντόγλου, *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη. Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, ό.π., σ. 65.

²²⁸ Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia (επιμ), *Paul Ricoeur et les sciences humaines*, La Découverte, Παρίσι 2007, σ. 665, όπως αναφέρεται στο: Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», ό.π., σ. 55.

Στο πλαίσιο της ηθικής προσταγής της μνήμης, ή αλλιώς του καθήκοντος μνήμης, ο Δήμος Διστόμου προχώρησε σε αδελφοποίηση με την Κοινότητα Κομμένου Άρτας, έχοντας την πεποίθηση ότι «η κοινή τραγωδία δημιουργεί την ιερή υποχρέωση σύσφιγξης των σχέσεων των δύο τόπων» (Απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Διστόμου με αύξοντα αριθμό 80/1979). Ερευνώντας τα τοπικά αρχεία, διαπιστώνουμε ότι το 1946 η Κοινότητα Διστόμου μετονομάστηκε σε Δήμο Μαρτυρικής Πόλεως Διστόμου και μετά το 1973 σε Δήμο Διστόμου. Από το 1835 μέχρι το 1914, το Δίστομο αποτελούσε τον Δήμο Διστόμου και περιελάμβανε τα χωριά Ζειρίκι, Κυριάκι, Στείρι και Κούκουρα. Από το 1914 μέχρι το 1936, το Δίστομο και τα τέσσερα χωριά μετονομάστηκαν σε Κοινότητες. Από το 1936 μέχρι την Κατοχή, στη σφραγίδα της Κοινότητας Διστόμου αναγράφεται «Βασιλείον της Ελλάδος». *Εμβόλιμον*, (τ. 56-57), Χειμώνας 2008-Άνοιξη 2009, σ. 119. Η μετονομασία της Κοινότητας Διστόμου σε Δήμο λειτούργησε για τους κατοίκους του Διστόμου ως ηθική δικαίωση για το μαρτύριο που υπέστη το χωριό.

Παρομοίως, θέματα που αφορούν τη σύγχρονη πραγματικότητα της κοινότητας συνδέονται με το καθήκον μνήμης της σφαγής του Διστόμου. Παραδείγματος χάριν, σε έκτακτη συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου που συγκλήθηκε μετά την απόφαση της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής της Βουλής για το Σχέδιο Νόμου «Πρόγραμμα Καλλικράτης», καταδικάστηκε ομόφωνα η τριπλή ονομασία του υπό σύσταση Δήμου, με το σκεπτικό πως «υποβαθμίζει μία Ιστορική και Μαρτυρική Πόλη που θυσίασε στον βωμό της ελευθερίας και της ειρήνης το αίμα των παιδιών της» και θεσμοθετεί «αδικία για τον Δήμο Διστόμου». Επίσης αποφασίστηκε να ανακληθούν όλες οι προσκλήσεις που είχαν σταλεί στα μέλη της κυβέρνησης και στους βουλευτές του νομού για να παραστούν στις εκδηλώσεις μνήμης της 10ης Ιουνίου, με μοναδική εξαίρεση αυτήν που απευθυνόταν στον πρωθυπουργό της χώρας. Παρατηρούμε στα πρακτικά την ανάγκη υπενθύμισης και επιβεβαίωσης στη μνήμη όλων του μαρτυρίου που υπέστη το Δίστομο. Για τη σχετική εξαίρεση σημειώθηκε στα πρακτικά: «[...] ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου είναι ο μόνος που μετά το νικηφόρο αποτέλεσμα των Ευρωεκλογών του 2009 επισκέφθηκε τη Μαρτυρική Πόλη μας για να τιμήσει τα θύματα της Ναζιστικής θηριωδίας». [Στο έγγραφο οι χαρακτηρισμοί της πόλης του Διστόμου ως Ιστορικής και Μαρτυρικής είναι με κεφαλαία γράμματα. (Το Δημοτικό Συμβούλιο συνήλθε στις 21 Μαΐου 2010, ύστερα από πρόσκληση του προέδρου του, Λουκά Παπαγεωργίου (αρ. πρωτ. 1211/21-5-2010). Πρακτικό Δήμου Διστόμου αρ. 6/2010).]

- Προσκλητήριο νεκρών²²⁹ (10.6.2012).
- Ομιλίες των εκπροσώπων της Πολιτείας (10.6.2012).
- Λαμπαδηφορία (10.6.2012).
- Τοποθέτηση χώματος από άλλους μαρτυρικούς τόπους της Ελλάδας σε συμβολικό τύμβο του Διστόμου (9.6.2012)
- «Δρόμος θυσίας» (3.6.2012).

Υπάρχει όμως και το περιφερειακό σύστημα, το οποίο επιτρέπει κάποιες τροποποιήσεις, αξιωνοντας πειστικά την ενσωμάτωση ατομικών ιστοριών και εμπειριών και απορροφώντας διαφορετικούς τρόπους προσέγγισης του παρελθόντος. Με αυτό τον τρόπο, το περιφερειακό σύστημα, παρότι προστατεύει τον κεντρικό πυρήνα των εκδηλώσεων μνήμης, αφήνει κάποια περιθώρια ευελιξίας και εξέλιξης στην έκφραση και στον μετασχηματισμό των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Παράλληλα, σαφώς λειτουργεί η δεδομένη αλληλεπίδραση μεταξύ ατομικής και συλλογικής μνήμης: τα κοινωνικά πλαίσια μνήμης διευκολύνουν τον τρόπο με τον οποίο επικοινωνούν μεταξύ τους.

Από τις εκδηλώσεις μνήμης που πραγματοποιήθηκαν τον Ιούνιο του 2012, θα εντάσσαμε στο περιφερειακό σύστημα τις ακόλουθες:

- Παρουσίαση του βιβλίου του Γ. Θεοχάρη, *Δίστομο 10 Ιουνίου 1944. Το ολοκαύτωμα*, στο Πολεμικό Μουσείο (6.6.2012). Ο Γ. Θεοχάρης, ο οποίος

---

²²⁹ Όταν τελειώνει η λειτουργία, ψάλλεται η ακολουθία του μνημοσύνου και ακολουθεί το προσκλητήριο των νεκρών, δηλαδή το κάλεσμα των νεκρών με τα ονόματά τους. Η Καίτη Μανωλοπούλου μας δίνει με το ακόλουθο ποίημά της τη συναισθηματική απόχρωση της συγκεκριμένης τελετουργίας.

Μνημόσυνο στο Δίστομο

Στο προσκλητήριο κανείς τους δεν απάντησε.

Μόνο το σκίρτημα μες στην καρδιά

της αδελφής του Γιάννη, [...]

Λιάσκος, Καίλης, Σεχρεμέλης,

Σφουντούρης, Πανουργιάς [...].

συγκέντρωνε το ιστορικό υλικό για το βιβλίο του επί είκοσι χρόνια, δήλωσε χαρακτηριστικά: «Σταδιακά συνειδητοποιούσα ότι μπορούσε να λειτουργήσει αυτή η έκδοση ως ένα εργαλείο αυτογνωσίας πρώτα από όλα για τον ντόπιο πληθυσμό και ευρύτερα για τους νέους ανθρώπους της πατρίδας μας».²³⁰

- Συζήτηση με θέμα «Δικαστική διεκδίκηση αποζημιώσεων: Κερδίσαμε ή χάσαμε;» με ομιλητές τον Στέλιο Περράκη,²³¹ την Ντανιέλλα Μαρούδα²³² και τη Χριστίνα Σταμούλη²³³ (7.6.2012).
- Ενημέρωση από τους Γερμανούς δικηγόρους M. Klinger και G. Heinecke, μέλη της νομικής ομάδας που έχει αναλάβει την υπόθεση (του Διστόμου) στο Αμβούργο, σχετικά με τις εξελίξεις στο ζήτημα της διεκδίκησης αποζημιώσεων από το γερμανικό κράτος (8.6.2012). Και στις δύο συζητήσεις η έννοια της αποζημίωσης συνδεόταν με τη διεκδίκηση της μνήμης, με την ηθική αποκατάσταση των θυμάτων της 10.6.1944.
- Χορευτική θεατρική παράσταση «Το Προξενιό» από το χορευτικό τμήμα του Πολιτιστικού Συλλόγου Διστόμου (8.6.2012). Το έργο ήταν αφιερωμένο «σε όλους αυτούς που δεν πρόλαβαν να ζήσουν τις χαρές της ζωής». Το κείμενο, με ζωντάνια και χιούμορ, παρουσίαζε λαογραφικά στοιχεία και ήθη μιας άλλης εποχής, και το χορευτικό τμήμα του Πολιτιστικού Συλλόγου διάνθισε την παράσταση με την παρουσίαση δημοτικών χορών από όλη την Ελλάδα.²³⁴
- Μουσική βραδιά με την Άλκηστη Πρωτοψάλτη (9.6.2012).

Διαπιστώνουμε ότι στο Δίστομο μία ομάδα ανθρώπων, τα μέλη του Πολιτιστικού Συλλόγου, με εκδηλώσεις και κινητοποιήσεις που αφορούν όχι μόνο τα γεγονότα της 10ης Ιουνίου 1944, αλλά και την απαίτηση για καλύτερη κοινωνική και πολιτιστική ζωή για τους συμπολίτες τους,

---

²³⁰ Γ. Θεοχάρης, «Η μνήμη δεν μας έχει εγκαταλείψει», συνέντευξη στην Πόλυ Κρημνιώτη, εφ. *Η Αυγή*, 13 Μαΐου 2012.

²³¹ Καθηγητής Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

²³² Λέκτορας Διεθνούς Δικαίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

²³³ Νομικός.

²³⁴ Ο Γιώργος Κουνούκλας δίδαξε τους χορούς και έγραψε το θεατρικό κείμενο.

περιορίζουν τη θεσμοθέτηση της κυριολεκτικής μνήμης της σφαγής, η οποία θα εστίαζε παθητικά στο συγκεκριμένο γεγονός, και αντιπροτείνουν τη συγκρότηση παραδειγματικής μνήμης,²³⁵ με κύριους άξονες για τις εκδηλώσεις μνήμης το τρίπτυχο μνήμη –πένθος – ελπίδα. Στο ίδιο πλαίσιο, οι αθλητικοί σχολικοί αγώνες (30.5.2012) καθώς και ο αγώνας επίδειξης (σιμουλτανέ) του παιδικού σκακιστικού τμήματος του Πολιτιστικού Συλλόγου (31.5.2012) κινητοποιούν τα παιδιά να αγωνιστούν για το δικό τους παρόν.

Σε αυτό το σημείο θεωρούμε σημαντική τη διερεύνηση της τραυματικής μνήμης όπως προσεγγίζεται μέσω των μνημειακών τόπων του Διστόμου, συγκεκριμένα με το Μουσείο Ναζιστικής Θηριωδίας και το Μαουσωλείο. Μπορούν οι μνημειακοί τόποι να συμβάλουν εκπαιδευτικά στη διαμόρφωση ταυτότητας και ιστορικής συνείδησης; Πώς λειτουργούν στη διαχείριση σημαντικών ζητημάτων όπως ο πόλεμος και οι τραυματικές του συνέπειες; Πώς παρουσιάζουν τη βία που ασκήθηκε στους κατοίκους στις 10.6.1944; Αποτυπώνουν τον τρόπο με τον οποίο η τοπική κοινωνία έχει επεξεργαστεί και αντιμετωπίζει τη σφαγή;

Στην είσοδο του Μουσείου Ναζιστικής Θηριωδίας δεσπόζουν η ασπρόμαυρη φωτογραφία της Μαρίας Παντίσκα, από το εξώφυλλο του περιοδικού *Life* της 27.11.1944,²³⁶ και ένα σύντομο κείμενο - παρουσίαση των γεγονότων. Στον προθάλαμο του πρώτου ορόφου είναι αναρτημένα στον τοίχο οχτώ άρθρα εφημερίδων που αναφέρονται στην περίοδο της γερμανικής κατοχής, τρεις φωτογραφίες των υπόλογων για τη σφαγή Γερμανών αξιωματικών με τη λεζάντα «Οι Σφαγείς του Διστόμου» και μια σβάστικα, προφανής υπενθύμιση της ναζιστικής θηριωδίας.

---

²³⁵ Σύμφωνα με τον Τ. Τοδορον, «Οι καταχρήσεις της μνήμης», ό.π., και στο: Γ. Κόκκινος, Γ. Λαμπάτος, Α. Αθανασοπούλου, *Η ματαιωμένη ουτοπία: Γιάννης Γαβριηλίδης, Νίκος Καραγιάννης και άλλοι σύντροφοι*, ό.π., σ. 90.

²³⁶ Πρόκειται για τη φωτογραφία μιας δεκαεννιάχρονης κοπέλας που σφαγιάστηκαν οι γονείς της και κοιτάζει το φακό γεμάτη απόγνωση και ανείπωτο πόνο. Η συγκεκριμένη φωτογραφία του ανταποκριτή του *Life* Dmitri Kessel θεωρείται από τις πιο αντιπροσωπευτικές της Σφαγής.

Στον ίδιο χώρο, οι επισκέπτες μπορούν να γράψουν τις εντυπώσεις τους στο βιβλίο ΕΠΙΣΚΕΠΤΩΝ.

Στην κυρίως αίθουσα εκτίθενται φωτογραφίες κάποιων θυμάτων όταν ήταν εν ζωή και φωτογραφίες του χωριού μετά τη σφαγή.

Οικογένεια Γ. Γαμβρίλη (φαρμακοποιού)

Γιώργος Γαμβρίλης, ετών 41

Θηρεσία Γαμβρίλη, ετών 39

Βασιλική Γαμβρίλη, ετών 7

Δημήτριος Γαμβρίλης, ετών 5

Βασίλειος Γαμβρίλης, ετών 4

Ανεστούλα Γαμβρίλη, ετών 1

Οικογένεια Σταθά

Ελένη Σταθά, ετών 6

Φροσύνη Σταθά, ετών 7

Ιωάννης Σταθάς, ετών 3

Υπάρχει επίσης κατάλογος με τα ονόματα των θυμάτων των οποίων δεν υπάρχει φωτογραφία στην αίθουσα. Ένα διαχωριστικό από πλεξιγκλάς που φέρει την επιγραφή «Χώρος Θυσίας» δημιουργεί την εντύπωση ενός ξεχωριστού χώρου, στον τοίχο του οποίου δεσπόζει μία τεράστια φωτογραφία των οστών των νεκρών όπως εκτίθενται στο Μαυσωλείο. Στο κέντρο αυτού του διακριτού χώρου, που δημιουργεί μια αίσθηση κατάνυξης, μπροστά από τη φωτογραφία των οστών, είναι τοποθετημένος ένας βωμός από χαλκό με ένα αναμμένο καντήλι²³⁷ και στους τοίχους παρατίθενται τα ονόματα όλων των νεκρών. Οι φωτογραφίες των

---

²³⁷ Είναι οικουμενική η σύνδεση της προσευχής με τα αναμμένα κεριά. Οι άνθρωποι συγκεντρώνονται και μοιράζονται μνήμες και διεκδικήσεις, ενώ περιβάλλονται από την ελπίδα που προσφέρει το φως των κεριών. Επίσης, σύμφωνα με τη York, τα κεριά ταυτόχρονα «προσκαλούν» το σκοτάδι, παρέχοντας εξοικείωση με το θάνατο. Sarah York, *Remembering Well. Rituals for Celebrating Life and Mourning Death*, Jossey-Bass, San Francisco 2000, σ. 48.

νεκρών όταν ήταν εν ζωή και οι φωτογραφίες των κρανίων τους στην ίδια αίθουσα δημιουργούν ένα ζωντανό σύνδεσμο μεταξύ του παρόντος και του παρελθόντος.

Γνωρίζουμε ότι «τα μουσεία έχουν διπλή συμβολική σχέση με την κοινωνία που τα φιλοξενεί. Λειτουργούν ως οθόνες προβολής εθνικών μύθων και ιδανικών και ταυτόχρονα ως αρχαιακοί αποθέτες των συγκρούσεων και των συμβιβασμών που οδήγησαν στην ίδρυσή τους».²³⁸ Μέσα στο χώρο του Μουσείου Ναζιστικής Θηριωδίας ο εγκιβωτισμός της συλλογικής μνήμης συντελείται στο δίπολο «θύματα – θύτες». Στο μουσείο αυτό δεν εκτίθενται αντικείμενα. «Τα θύματα παρουσιάζονται ως άνθρωποι που πέθαναν με αυτό τον ακραία βίαιο τρόπο, και φαίνεται σαν να μην έχουν καμιά άλλη ιστορία».²³⁹ Οι θύτες, πάλι, παρουσιάζονται μόνο ως άνθρωποι που διέπραξαν αποτρόπαια εγκλήματα, στην προκειμένη περίπτωση με τον αφορισμό «Οι Σφαγείς του Διστόμου». Ωστόσο, η προσωποποίηση της βίας έχει ως αποτέλεσμα την προσέγγιση του παρελθόντος υπό το πρίσμα της θυματοποίησης, της εμπάθειας, της επιθυμίας για εκδίκηση. Θεωρούμε ότι θα είχαμε πιο ολοκληρωμένη εικόνα της ιστορικής πραγματικότητας εάν, ως επισκέπτες του συγκεκριμένου μουσείου, παίρναμε περισσότερες πληροφορίες για τους κατοίκους του χωριού από σχετικά εκθέματα. Με μια τέτοια προσέγγιση θα συνδέαμε τα θύματα όχι μόνο με τον αποτρόπαιο θάνατό τους, αλλά και με τον τρόπο ζωής τους, με τις ασχολίες τους, με την οργάνωση της καθημερινότητάς τους στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Ειρήνη Νάκου, η μουσειακή έκθεση χρηστικών αντικειμένων των συγκεκριμένων ανθρώπων παραπέμπει «με σύνθετους και πολύπλευρους τρόπους σε αυτούς που [...] τα κατασκεύασαν και τα χρησιμοποίησαν. Μέσω της προσέγγισης και κατανόησης των αντικειμένων μπορούμε να αντιληφθούμε πληρέστερα το αντίστοιχο κοινωνικό, πολιτισμικό και ιστορικό πλαίσιο».²⁴⁰ Με

---

²³⁸ K. Perier, συγκριτική μελέτη για τις εκθέσεις του Ολοκαυτώματος στο Μουσείο του Βερολίνου και στο Memorial Holocaust Museum της Ουάσιγκτον, όπως αναφέρεται στο: Εσθήρ Σολομών, «Ιστορία, μνήμη, αναπαράσταση: Παρουσιάζοντας το Ολοκαύτωμα στα εβραϊκά μουσεία της Ελλάδας», σ. 510-511, από το: Γ. Αντωνίου, Στρ. Δορδανάς, Ν. Ζάικος, Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011.

²³⁹ Louis Bickford, «Transforming a Legacy of Genocide: Pedagogy and Tourism at the Killing Fields of Choeung Ek», International Centre for Transitional Justice, 2009, σ. 1-26, όπως αναφέρεται στην ανακοίνωση: G. Kokkinos, P. Kimourtzis, E. Stefanou, P. Gatsotis, Z. Papandreou, «The Greek Society's Confrontation with the Traumas Caused by National Socialism: The Case of Distomo's Massacre (10 June 1944)», History Educators International Research Network, 8th International Conference, 18-20 Ιουλίου 2011, Μπράγκα, Πορτογαλία, σ. 18.

²⁴⁰ Ειρήνη Νάκου, *Μουσεία: Εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός*, Νήσος, Αθήνα 2001, σ. 29 και σ. 38.

το ίδιο σκεπτικό, θα εξασφαλιζόταν πιο ολοκληρωμένη εικόνα των ενεργειών των θυτών, εάν στον χώρο του μουσείου παρουσιάζονταν οι αρχές της τακτικής εφαρμογής αντιποίνων καθ' όλη τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Επίσης σημαντική για την ιστορική κατανόηση των γεγονότων από τους επισκέπτες κρίνουμε τη σύνδεση της σφαγής του Διστόμου με την ήττα των Γερμανών στη Νορμανδία και στο Ανατολικό Μέτωπο, με την ύπαρξη σχετικών επεξηγηματικών κειμένων καθώς και φωτογραφικού υλικού.

Το μουσείο θα μπορούσε να είναι ένας χώρος που «θα προσπαθούσε να επικοινωνήσει δύσκολα μηνύματα με ποικίλους τρόπους και σε συμβολικό ακόμα επίπεδο μέσω διαδραστικών και νοηματικών εκθέσεων (ποιητικό μουσείο)»²⁴¹ και θα παρουσίαζε τα ιστορικά γεγονότα μέσα από χάρτες, εννοιολογικούς πίνακες, οπτικοακουστικό υλικό. Με αυτό τον τρόπο θα αναδείκνυε α) φωτογραφίες των θυμάτων αλλά και προσωπικά τους αντικείμενα, β) φωτογραφίες του χωριού και της ευρύτερης περιοχής από τη δεκαετία του 1940, γ) μαρτυρίες επιζήσαντων, δ) την κοινωνική και οικονομική ζωή του χωριού στις δεκαετίες που ακολούθησαν και ε) τη νομική διεκδίκηση αποζημιώσεων, την οποία θα συνέδεε κυρίως με την ηθική αποκατάσταση των νεκρών. Όπως σχολιάζει η Άννα Μαρία Δρουμπούκη, «η μουσειακή έκθεση είναι μια αναπαράσταση και ένας τρόπος επανερμηνείας του παρελθόντος [...]. Ένα σημαντικό εργαλείο είναι η προφορική ιστορία, η οποία πλέον εντάσσεται στα σύγχρονα μουσεία, αφού η αμεσότητά τους δρα πολύ πιο αποτελεσματικά από ό,τι ένα παραδοσιακό εκθετικό μέσο».²⁴² Αντιλαμβανόμαστε πως το Μουσείο Ναζιστικής Θηριωδίας Διστόμου, παρόλο που οφείλει να λειτουργεί ως χώρος αποδόμησης, πολλαπλής ανάγνωσης των ιστορικών γεγονότων, γιατί με αυτόν τον τρόπο αποκτά αξία διαλόγου προς το παρελθόν,²⁴³ δεν επιτρέπει στον επισκέπτη να κατανοήσει με κριτικό τρόπο τα γεγονότα. «Οι επισκέπτες έρχονται σε επαφή με τα γεγονότα χωρίς όμως ουσιαστικά να μπορούν να διεισδύσουν σε

---

²⁴¹ Julian Spalding, *The Poetic Museum. Reviving Historic Collections*, Prestel, Μόναχο / Λονδίνο / Ν. Υόρκη 2002, σ. 9, 73, 148, όπως αναφέρεται στο άρθρο: Άννα Μαρία Δρουμπούκη, «Το Στρατόπεδο Χαϊδαρίου: Όψεις της κατοχικής βιογραφίας της πόλης και μια μουσειολογική πρόταση ανάπλασης», *Σύγχρονα Θέματα* 116 (2012), σ. 77.

²⁴² Άννα Μαρία Δρουμπούκη, «Το Στρατόπεδο Χαϊδαρίου: Όψεις της κατοχικής βιογραφίας της πόλης και μια μουσειολογική πρόταση ανάπλασης», ό.π., σ. 76.

²⁴³ Αντρέας Ανδρέου, «Επέτειο ιστορίας και σχολείο», σ. 11, από το: Αντρέας Ανδρέου, Ιφιγένεια Βαμβακίδου, *Ο πληθυσμός των αγαλμάτων, η περίπτωση της Φλώρινας. Αναγνώσεις δημόσιων μνημείων και ασκήσεις ιστορίας*, Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2006.

αυτά».²⁴⁴ Ωστόσο, έχει σημασία το μουσείο να αφήνει το περιθώριο στους επισκέπτες του να αφουγκραστούν τα μηνύματα των εκθεμάτων. Σύμφωνα με τον Αντώνη Λιάκο είναι εξαιρετικά σημαντική η «παιδευτική αξία του αφουγκράζεσθαι» γιατί με αυτόν τον τρόπο η πολιτισμική και ιστορική κληρονομιά δε λειτουργεί μόνο ως «κατάφαση και επιβεβαίωση, αλλά αποκτά και τη δυνατότητα της κριτικής διάστασης».²⁴⁵ Το 2010 εγκαινιάστηκε στον χώρο του μουσείου αίθουσα προβολών, όπου παρουσιάζεται στους επισκέπτες ένα video σχετικό με τα γεγονότα της 10.6.44. Αυτή την απόπειρα όμως θα τη χαρακτηρίζαμε περισσότερο ως στοιχείο μουσειολογικού εκσυγχρονισμού και λιγότερο ως σοβαρή προσπάθεια μιας εις βάθος προσέγγισης των ιστορικών γεγονότων.²⁴⁶

Αναρωτιόμαστε, ωστόσο, εάν μπορούμε να προτείνουμε μουσεία ικανά να λειτουργήσουν ως υποδείγματα εμπάθουσας και ευαίσθητης μα παράλληλα κριτικής προσέγγισης επίμαχων και τραυματικών γεγονότων. Η ιστορικός Οντέτ Βαρών-Βασάρ μας «ξεναγεί» στον τρόπο που προσεγγίζουν το Ολοκαύτωμα τα μουσεία: Museum of Tolerance – Κέντρο Σιμόν Βίζενταλ του Λος Άτζελες, Holocaust Memorial Museum στην Ουάσινγκτον και το Κέντρο Αντίστασης και Εκτόπισης στη Λυών. Τα δύο μουσεία των ΗΠΑ στοχεύουν στο να ενεργοποιήσουν την ενσυναίσθηση των επισκεπτών μέσω σχετικών δραστηριοτήτων, έτσι ώστε εκείνοι συγκλονισμένοι να αντιληφθούν –κυρίως με το συναίσθημα τις τραγικές διαστάσεις του Ολοκαυτώματος. Το Κέντρο Αντίστασης και Εκτόπισης (Λυών), στοχεύει στο να κατανοήσουν οι επισκέπτες το γενικό ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται το Ολοκαύτωμα μελετώντας την Αντίσταση, τη συνεργασία της κυβέρνησης του Vichy με το ναζιστικό καθεστώς και την εκτόπιση των Εβραίων. Οι επισκέπτες και σε αυτό το μουσείο ακούν μαρτυρίες

---

²⁴⁴ E. Van Alphen, «Caught by Images: On the Role of Visual Imprints in Holocaust Testimonies», *Journal of Visual Culture* 1(2): 205-221, όπως αναφέρεται στο: G. Kokkinos et al, «The Greek Society's Confrontation with the Traumas Caused by National Socialism: The Case of Distomo's Massacre (10 June 1944)», ό.π., σ. 18.

²⁴⁵ Αντώνης Λιάκος, «Να ρωτάμε ή να αφουγκραζόμαστε; Οι πολιτικές της πολιτισμικής κληρονομιάς», *Cogito*, Νέο Περιοδικό για τη Φιλοσοφία 1 (2004), σ. 61, όπως αναφέρεται στο κείμενο: Ειρήνη Νάκου, «Διδακτική της Ιστορίας, υλικός πολιτισμός και μουσεία», από το συλλογικό τόμο: Γ. Κόκκινος – Ει. Νάκου (επιστημονική επιμέλεια), *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21 ου αιώνα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006, σ. 292-293.

²⁴⁶ Το φιλμ αναφέρεται στο χρονικό της Σφαγής παρουσιάζοντας ενδιαφέρουσες μαρτυρίες επιζησάντων. Ωστόσο, δεν εξετάζει το ευρύτερο πλαίσιο άσκησης αντιποίνων κατά τη διάρκεια της Κατοχής από τους Γερμανούς ούτε τον τρόπο που η πολιτεία ή οι κάτοικοι στις επόμενες δεκαετίες αντέδρασαν στο αποτρόπαιο ιστορικό γεγονός. Το παρόν εμφανίζεται εγκλωβισμένο στο παρελθόν, ως οι θύτες - Γερμανοί σε ένα διαγενεακό επίπεδο να στοχοποιούν εξακολουθητικά τα θύματα - Έλληνες.

επιζησάντων κι αντιλαμβάνονται τα σχετικά με το Ολοκαύτωμα γεγονότα, αλλά όχι κυρίως με με το συναίσθημα. Είναι τέτοια η οργάνωση του μουσείου, η οποία «έχει επιτύχει μια εκλαΐκευση που δεν ισοπεδώνει τις αποχρώσεις», ώστε ο θεατής, ανάλογα με την ηλικία του, τις γνώσεις του, την ιδιότητά του, εκτός από τα υποχρεωτικά περάσματα από συγκεκριμένους χώρους του μουσείου, επιλέγει για ποια ακριβώς θεματική ενότητα θέλει να ενημερωθεί και με ποιον τρόπο (ανάγνωση κειμένων, ηχητικός σχολιασμός).²⁴⁷

Η προσέγγιση του Εβραϊκού Μουσείου Μονάχου, όπως και αυτή του Κέντρου Αντίστασης και Εκτόπισης της Λυών, εστιάζει στο ευρύ ιστορικό πλαίσιο, δίνοντας έμφαση στα δεινά που υπέστησαν οι Εβραίοι του Μονάχου ως θύματα του εθνικοσοσιαλισμού, αλλά και στη μεταπολεμική τύχη των Εβραίων που επέζησαν, οι οποίοι χαρακτηρίστηκαν εκτοπισμένοι (displaced persons, DPs) και φιλοξενήθηκαν σε στρατόπεδα από το 1945 έως το 1957. Οι επισκέπτες ακούν μαρτυρίες επιζησάντων και διαβάζουν πληροφορίες²⁴⁸ σχετικές με τη ζωή των συγκεκριμένων ανθρώπων ή συμμετέχουν σε δραστηριότητες που τους βοηθούν επίσης να κατανοήσουν το συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι σε ξεχωριστή αίθουσα που το πάτωμά της είναι καλυμμένο με μοκέτα-αναπαράσταση του χάρτη του Μονάχου, πληροφορούνται για βασικά σημεία της πόλης που συνδέονται με την ύπαρξη του εβραϊκού στοιχείου ή για εκδηλώσεις σχετικές με την τύχη των Εβραίων του Μονάχου.²⁴⁹

Το ευρωπαϊκό και το αμερικανικό μουσειακό μοντέλο, τα οποία εκφράζουν τις δύο διαφορετικές τάσεις στη μουσειακή παρουσίαση της γενοκτονίας, μάς βοηθούν να

---

²⁴⁷ Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «Η προβληματική των μουσείων της Γενοκτονίας και της Αντίστασης: ευρωπαϊκό και αμερικανικό μοντέλο», στο Ο. Βαρών-Βασάρ, (επιμ.), *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη* ό.π., σ. 113-145, όπως αναφέρεται στο: Εσθήρ Σολομών, «Ιστορία, μνήμη, αναπαράσταση: Παρουσιάζοντας το Ολοκαύτωμα στα εβραϊκά μουσεία της Ελλάδας», από το: Γιώργος Αντωνίου, Στράτος Ν. Δορδανάς, Νίκος Ζάικος, Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, ό.π., σ. 485-486.

²⁴⁸ Δίπλα σε κάθε έκθεμα (προσωπικά αντικείμενα, φωτογραφίες, ενδύματα) υπάρχει μία επιγραφή με την ένδειξη «story» ή «information about the object» και τις ανάλογες πληροφορίες.

²⁴⁹ Στο χαλί-χάρτη επισημαίνονται με αριθμούς κάποια σημεία που, εάν τα επιλέξει ο επισκέπτης (τοποθετώντας επάνω τους μία βάση με τον αντίστοιχο αριθμό), εμφανίζεται σε μία μεγάλη οθόνη που καλύπτει τον έναν τοίχο της αίθουσας το σύντομο ιστορικό ενός συγκεκριμένου γεγονότος ή μιας εκδήλωσης. Ενδεικτικά αναφέρουμε την εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε στο Μόναχο για την παρουσίαση του βιβλίου της Lena Gorelik, *Meine weiben Nachte*, το οποίο πραγματεύεται τη ζωή των Εβραίων προσφύγων από τη Σοβιετική Ένωση μετά το 1990.

Σε άλλη αίθουσα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η παρουσίαση μιας ιστορίας για τη ζωή των Εβραίων και τους διωγμούς που υπέστησαν δοσμένη με μορφή κόμικ από τον σπουδαίο Αμερικανό κομίστα Jordan «Gorf» Gorfinkel (βλ. gorf@jewishcartoon.com).

διαμορφώσουμε μία αντίληψη για το είδος των απαιτήσεων που μπορούμε να έχουμε από τα ελληνικά μουσεία αντίστοιχης θεματολογίας.

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι πάνω στο λόφο Κάναλες έχει ανεγερθεί το Μαουσωλείο και το ανοιχτό θέατρο. Το Μαουσωλείο είναι ένα κτίσμα λίγων τετραγωνικών μέτρων. Στην είσοδό του, σε μία μεγάλη ορθογώνια επιγραφή από μάρμαρο, παρατίθενται τα ονόματα όλων των θυμάτων της σφαγής. Στη μικρών διαστάσεων αίθουσα εκτίθενται μέσα σε γυάλινη προθήκη κρανία και οστά των θυμάτων της σφαγής. Τα μανουάλια με τα κεριά γύρω δείχνουν ότι ο χώρος προσφέρεται για προσωποποιημένο θρήνο και η υπενθύμιση της απώλειας γίνεται πάλι μέσα από το δίπλο «θύμα – θύτης».²⁵⁰ Στο σημείο αυτό, κρίνουμε σημαντικό να εξετάσουμε τι σηματοδοτεί ο συγκεκριμένος τόπος.

Με τους μνημειακούς τόπους προβάλλονται πολλές ταυτότητες, σε πρώτο επίπεδο των νεκρών και σε δεύτερο επίπεδο των ζωντανών. Μέσω του μνημείου, οι νεκροί λειτουργούν ως εγγυητές ή υπέρμαχοι τιμής, δόξας, πίστης, νομιμότητας, καθήκοντος. Ωστόσο, τα μνημεία, τα οποία φτιάχνονται από τους ζωντανούς, νοηματοδοτούν περισσότερο τη σημασία που δίνουν εκείνοι στο συγκεκριμένο θάνατο. Η ανάμνηση του τραύματος μπορεί να μην ανταποκρίνεται ακριβώς στην πραγματικότητα και να μη δίνει ολοκληρωμένη εικόνα της γενοκτονίας. Το πιο πιθανό είναι ότι διευκολύνει περισσότερο στην προβολή μιας αλήθειας που βοηθά τους επιζήσαντες να εκφράσουν και να ενσωματώσουν την τραυματική εμπειρία.²⁵¹

Με αφορμή την επίσκεψή μας στο χώρο του Μαουσωλείου οφείλουμε, κατά τη γνώμη μας, να εκφράσουμε τους ακόλουθους προβληματισμούς:

A) Είναι η καλλιέργεια του μίσους ένα μέσο με το οποίο η ταυτότητα των ατόμων και της κοινότητας ευθυγραμμίζεται; Μπορούμε να παραβλέψουμε πως υπάρχει το ενδεχόμενο «ο

---

²⁵⁰ Σε διάφορα μέρη της Ελλάδας και του κόσμου συναντάμε την έκθεση κρανίων και οστών θυμάτων από πολέμους, γενοκτονίες, άσκηση αντιποίνων κ.ά. Στη Μονή της Χίου εκτίθενται τα οστά και τα κρανία Ελλήνων που έχασαν τη ζωή τους στον πόλεμο με τους Τούρκους (Επανάσταση του 1821). Στην Καμπότζη, μετά την κατάρρευση του καθεστώτος του Pol Pot, η νέα κυβέρνηση δημιούργησε ένα «Μουσείο της Γενοκτονίας», στο οποίο εκτίθενται χιλιάδες κρανία θυμάτων της τρομοκρατίας των Ερυθρών Χμερ. Πρόκειται για γενοκτονία δύο εκατομμυρίων κατοίκων, περίπου του 25% του πληθυσμού.

²⁵¹ S. L. Steele, «Memorialisation and the Land of the Eternal Spring: Performative Practices of Memory on the Rwandan Genocide», *Passages: Law, Aesthetics, Politics*, 13-14.7.2006, Melbourne, Australia (www.law.unimelb.edu.au/cmcl), όπως αναφέρεται στο G. Kokkinos et. al., ό.π., σ. 18.

Άλλος να έχει μετασηματιστεί σε μίσος και τα οστά των θυμάτων, τα οποία βρίσκονται σε γυάλινες προθήκες, να αποτελούν μαρτυρία αυτού του μίσους»;²⁵²

Β) Η οπτικοποίηση του πόνου στη συγκεκριμένη περίπτωση αποκτά μελοδραματική χροιά, και εάν ναι, σε τι αποσκοπεί αυτό;

Εκτιμούμε ότι ο λόγος για τον οποίο το 1978 οι κάτοικοι του Διστόμου αποφάσισαν να μεταφερθούν τα οστά των θυμάτων της ναζιστικής θηριωδίας από το νέο νεκροταφείο²⁵³ στο Μαυσωλείο συνδέεται με την πεποίθησή τους ότι οι νεκροί τους δεν δικαιώθηκαν επαρκώς από την ελληνική Πολιτεία, και πολύ περισσότερο από το γερμανικό κράτος, το οποίο απέφυγε συστηματικά να παραδεχτεί και να αναλάβει την ευθύνη των αποτρόπαιων εκτελέσεων που διέπραξαν Γερμανοί στρατιώτες στο Δίστομο στις 10.6.1944. Σύμφωνα με τον Foucault, κάθε νεκροταφείο ανά εποχή συνιστά μία ετεροτοπία, δηλαδή έναν χώρο με έντονα συμβολικά στοιχεία και νοηματοδοτήσεις διαφορετικές για τους επισκέπτες του.²⁵⁴ Στη δεκαετία του 1970

---

²⁵² Michalinos Zembylas, *The Politics of Trauma in Education*, Palgrave Macmillan, New York 2008 σ. 57.

²⁵³ Στις 25.6.1973 προτάθηκε και εγκρίθηκε από το Δημοτικό Συμβούλιο η ανακομιδή των οστών από το παλιό νεκροταφείο σε μια άλλη έκταση εκτός σχεδίου πόλεως, με το σκεπτικό ότι «πέριξ τούτου υφίστανται άνω των 500 στρεμμάτων οικοπέδα εντός σχεδίου πόλεως τα οποία δεν αξιοποιούνται λόγω της ύπαρξης του νεκροταφείου». Στις 11.3.1974 αποφασίστηκε από το Δημοτικό Συμβούλιο η ίδρυση νέου κοιμητηρίου στη θέση «Βρυσούλα-Αρβανίτικα» και παράλληλα η συγκρότηση επιτροπής εκτιμήσεως της αξίας των αγρών στη θέση «Κάναλες», με την προοπτική ανέγερσης μνημείου.

²⁵⁴ Michel Foucault, «Περί αλλοτινών χώρων. Ετεροτοπίες», *Architecture, Mouvement, Continuite*, τεύχος 5, (Οκτώβριος 1984), σ. 46-49, όπως επίσης: Michel Foucault, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012, σ. 263-264.

Για την έννοια της ετεροτοπίας, χαρακτηριστικά αναφέρει «[...] υπάρχουν σε κάθε κουλτούρα, σε κάθε πολιτισμό, πραγματικοί τόποι, τόποι λειτουργικοί που έχουν σχεδιαστεί εντός του θεσμού ακόμη και της ίδιας της κοινωνίας, και οι οποίοι αποτελούν κάποιο είδος αντι-θέσεων, είδος ουτοπιών που έχουν γίνει πράξη, εντός των οποίων οι πραγματικές θέσεις [...] που μπορεί να βρει κανείς στο εσωτερικό μιας κουλτούρας αντιπροσωπεύονται ταυτόχρονα, αμφισβητούνται και ανατρέπονται». Συγκεκριμένα για την ετεροτοπία του νεκροταφείου στη δυτική κουλτούρα, ο Φουκώ επισημαίνει τις μεταβολές που αυτή υπέστη στο πέρασμα του χρόνου. Μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα τα νεκροταφεία βρίσκονταν στο κέντρο της πόλης, και οι νεκροί τοποθετούνταν κυρίως σε ομαδικούς τάφους, χάνοντας και το τελευταίο ίχνος ατομικότητας. Ωστόσο, από τις αρχές του 19ου αιώνα μειώνεται σταδιακά η πίστη στην ανάσταση των νεκρών και στην αθανασία της ψυχής, τα νεκροταφεία τοποθετούνται στα εξωτερικά όρια των πόλεων και δίνεται μεγαλύτερη προσοχή στη σορό του νεκρού. Michel Foucault, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, ό.π., σ. 263-264.

Ο Γιάννης Χαμηλάκης συνδέει την έννοια της ετεροτοπίας (υλοποιημένης ουτοπίας) όπως την εισηγήθηκε ο Φουκώ, με τον κοινό τόπο κάθε έθνους ο οποίος κάποιες φορές χαρακτηρίζεται ως ένας χώρος που εμπεριέχει διαφορετικές διαστάσεις π.χ. σχολεία, νοσοκομεία, θέατρα, μουσεία. Σε αυτό το πλαίσιο παρουσιάζει την περίπτωση της Μακρονήσου ως «μια κλασική “ετεροτοπία της παρέκκλισης” μέσα στον ευρύτερο ετεροτοπικό χώρο του έθνους». Βλ. Γιάννης Χαμηλάκης, *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, μτφρ. Νεκτάριος Καλαϊτζής, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2012, σ. 260-261.

οι πολίτες του Διστόμου, στο πλαίσιο διεκδίκησης της ηθικής αποκατάστασης των θυμάτων, αισθάνθηκαν ότι ήταν πιο σημαντικό για αυτούς τα οστά των αγαπημένων τους προσώπων να μην αναπαύονται στο νεκροταφείο, αλλά να εκτίθενται, ως υπενθύμιση της πρωτόγνωρης βίας και της κατάφωρης αδικίας, στο Μαυσωλείο. Η έκθεση των οστών στο Μαυσωλείο μετασχηματίζει τον άσημο θάνατο σε ηρωικό και ταυτόχρονα τα θύματα σε ήρωες, ενώ παράλληλα επιτρέπει στην κοινότητα να νοηματοδοτήσει το Μαυσωλείο ως το συμβολικό κέντρο της συλλογικής της ταυτότητας.

Ανεβαίνοντας στον λόφο Κάναλες ο επισκέπτης αντικρίζει το Μαυσωλείο. «Αναμετράται» με την κατακόρυφη στήλη από μάρμαρο, που δυναμικά σημαδεύει το τοπίο. Δεξιά από αυτήν, παρατηρεί δύο όμοιες, ως προς το υλικό και το μέγεθος, οριζόντιες στήλες. Στην πρώτη, διακρίνονται μορφές χαραγμένες στο μάρμαρο και στη δεύτερη αναγράφονται τα ονόματα των νεκρών, τα οποία όπως τα διαβάζει, σταδιακά οδηγείται στο κτίσμα του μαυσωλείου. Το κτίσμα μοιάζει με κύβο, είναι αυστηρό σε αναλογίες, επενδυμένο με μάρμαρο, απόλυτο. Ανεβαίνοντας λίγα σκαλιά ο επισκέπτης βρίσκεται ξαφνικά, αρκετά ψηλότερα από το έδαφος, στη μετάβαση ανάμεσα στην τοπογραφία που τόσο δυναμικά έχουν εγκαθιδρύσει οι στήλες, οι οριζόντιες και η κατακόρυφη, και στο επίπεδο που αυστηρά ορίζει το κτίσμα-κύβος. Το μαυσωλείο στηρίζεται σε μια διακριτική βάση με αποτέλεσμα να δημιουργεί την αίσθηση ότι «δεν πατά» στο έδαφος, κατά συνέπεια σε συμβολικό επίπεδο εντάσσεται σε ένα υψηλό επίπεδο πνευματικότητας.

Μαυσωλείο Διστόμου

Είναι σημαντικό να λάβουμε υπόψη μας πως σε κοινωνίες στις οποίες έχει ασκηθεί μαζική βία, πολλά άτομα θρηνούν στο διηνεκές πλαισιώνοντας τη μνήμη του τραυματικού γεγονότος με

εκδηλώσεις και έργα τέχνης τα οποία βασίζονται στο δίπολο «θύμα- θύτης», με αποτέλεσμα, την ασυνείδητη καθυστέρηση της διεργασίας του πένθους σε συλλογικό επίπεδο και τη δημιουργία συλλογικών και προσωπικών νευρώσεων και αγκυλώσεων. Τα μνημεία που ανεγείρονται και με τα οποία θυμόμαστε το τραυματικό γεγονός και τιμάμε τους ανθρώπους που χάθηκαν, λειτουργούν, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, ως σύνδεσμοι με το παρελθόν. Ωστόσο, συνιστά κοινωνική πρακτική η νοηματοδότηση των μνημείων να διαφοροποιείται καθώς μεταβάλλεται ο τρόπος με τον οποίο μία κοινωνία αντιλαμβάνεται το παρελθόν, βιώνει το παρόν και αντιμετωπίζει το μέλλον.²⁵⁵ Στο πέρασμα του χρόνου τα μέλη μιας τραυματισμένης κοινότητας μπορεί να διαφοροποιήσουν τις αναφορές στους νεκρούς τους και στα γεγονότα που συνδέθηκαν με την τύχη τους δημιουργώντας μνημεία άλλου ύφους, ή αναλαμβάνοντας δράσεις που δεν περιορίζονται σε εκδηλώσεις με στατικό προσανατολισμό στο παρελθόν, αλλά ανάγονται σε διεργασίες με ορίζοντα το μέλλον, με τρόπο τέτοιο ώστε να αποδεικνύεται πως έχει συντελεστεί ομαλά η διεργασία του πένθους και πως αξιολογούνται θετικότερα εκδηλώσεις που λειτουργούν «απελευθερωτικά» σε προσωπικό και συλλογικό επίπεδο. Σε ό,τι αφορά το Δίστομο, ελπιδοφόρα τάση δηλώνει η ανέγερση του γλυπτού «**Παγκόσμιο φιλί**» (2006),²⁵⁶ το οποίο ενεργοποιεί και δεν ακινητοποιεί τη σχέση της κοινότητας με το ιστορικό παρελθόν,²⁵⁷ καθώς συμβολίζει το «αγκάλιασμα» των λαών και την απαγκίστρωση από οπτικές θυματοποίησης.

---

²⁵⁵ Reinhart Kosseleck, "Les monuments aux morts, lieux de foundation de l' identite des survivants" στο: *L'experience de l'histoire*, μτφρ. από τα γερμανικά, Alexandre Esculier, Diane Meur, Marie Claire Hoock, Gallimard – Le Seuil, Paris 1997, σ. 137, όπως παρατίθεται στο: Μ. Βλαχού, *Επισκέψεις σε χώρους πολιτισμικής αναφοράς και αξιοποίηση του τοπικού περιβάλλοντος του σχολείου με διαθεματικό κέντρο το μάθημα της Ιστορίας*, ό.π., σ. 274-275.

²⁵⁶ Το γλυπτό φιλοτέχνησε ο καθηγητής της Σχολής Καλών Τεχνών Αθηνών, Γεώργιος Καρακάλας.

²⁵⁷ Ιφιγένεια Βαμβακίδου, «Ιστορικός λόγος και σημεία», από το: Αντρέας Ανδρέου, Ιφιγένεια Βαμβακίδου, *Ο πληθυσμός των αγαλμάτων, η περίπτωση της Φλώρινας. Αναγνώσεις δημόσιων μνημείων και ασκήσεις ιστορίας*, ό.π., σ. 17.

Σύμφωνα με τον Ricoeur, συναντούμε τρία επίπεδα διαχείρισης της μνήμης:²⁵⁸ α) το ατομικό επίπεδο, β) το συλλογικό επίπεδο, και γ) το ηθικό-πολιτικό επίπεδο, τα οποία αφορούν:

i) Τη νοσηρή μνήμη, που κατακλύζει τον άνθρωπο, και αν δεν την επεξεργαστεί συνειδητά, συχνά τον καθορίζει αρνητικά σε μεγάλο βαθμό, αναστέλλοντας τη δημιουργικότητά του.

ii) Τις ιδεολογικές πρακτικές που αφορούν τη χειραγώγηση της συλλογικής μνήμης μιας κοινωνικής ομάδας, και οι οποίες είναι ωστόσο δυνάμει ικανές να την οδηγήσουν σε αυτοσυνειδησία και χειραφέτηση.

iii) Τη «μνήμη - οφειλέτη», που συνδέεται με την επίγνωση της ενοχής, τη μεταμέλεια του θύτη, το καθήκον μνήμης και την –έστω και αναδρομική– ηθική δικαίωση των θυμάτων.

Η παραπάνω διάκριση έρχεται σε αντίστιξη με την κατά Ricoeur «πολιτική της δίκαιης μνήμης»²⁵⁹ που αφορά την επεξεργασία των ενεργών συλλογικών τραυμάτων σε ένα πλαίσιο εμπάθυνας, κατανόησης και αποφόρτισης των παθών.²⁶⁰ Η πολιτική της δίκαιης μνήμης ενδιαφέρεται για την ιστορική αλήθεια εξετάζοντας ασύμμετρες και αλληλοσυγκρουόμενες ιστορικές ερμηνείες, με στόχο αφενός την εξισορρόπησή τους και αφετέρου τη θεμελίωση πρακτικών κοινωνικής συνοχής που αναδεικνύουν κοινές αναφορές και κοινούς ορίζοντες και αποσκοπούν στην ειρηνική συμβίωση και στην επούλωση του τραύματος. Ο Ricoeur, που έχει δώσει βαρύνουσα σημασία στο θέμα της μοναδικότητας ακραίων τραυματικών γεγονότων, όπως το Ολοκαύτωμα, αντιλαμβάνεται τη δικαιολογημένη δυσκολία των ιστορικών να τα επεξεργαστούν, και για αυτό τον λόγο υποστηρίζει σθεναρά τη θέση ότι η ιστορική κατανόηση θα πρέπει να ακολουθήσει οδούς σχετικές με την εξέταση των συγκυριών και των αιτιών,

---

²⁵⁸ Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, μτφρ. Kathleen Blamey, David Pellauer, The University of Chicago Press, Chicago / London 2006, σ. 68-92, όπως αναφέρεται στο: Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», από το Γ. Κόκκινος, Έλ. Λεμονίδου, Βλ. Αγιτζίδης, *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, ό.π., σ. 34-35.

²⁵⁹ Patrick Garcia, «Paul Ricoeur et la guerre des mémoires», στο: Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia (επιμ), *Paul Ricoeur et les sciences humaines, La Découverte*, Παρίσι 2007, σ. 61, όπως αναφέρεται στο: Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», ό.π., σ. 36.

²⁶⁰ Ο LaCapra υποστηρίζει ότι στο *Memory, History, Forgetting* ο Ricoeur δεν επικαλείται την έννοια της λύτρωσης διότι δεν αναφέρεται ικανοποιητικά στον ρόλο της μετουσίωσης. Τοποθετεί, δε, στο ίδιο κριτικό πλαίσιο τον Hayden White. D. LaCapra, *History and its Limits. Human, Animal, Violence*, ό.π., παραπομπή 21, σ. 71.

προσέγγιση που φυσικά δεν πρέπει να συνδέεται σε καμία περίπτωση με την εύλογη –αλλά χωρίς επιστημονική χρηστικότητα– ηθική καταδίκη.²⁶¹

Η επιβολή της κυριολεκτικής μνήμης θα οδηγούσε σε ασυνείδητη καθήλωση στις συνέπειες του τραυματικού γεγονότος. Αντιθέτως, η επεξεργασία του επίμαχου γεγονότος ως «παραδείγματος» –ή αλλιώς «υποδείγματος»– για το βίωμα του ατομικού αλλά και του συλλογικού πόνου επιτρέπει τη θέαση του παρελθόντος ως εναύσματος για κινητοποιήσεις στο παρόν. Η πολιτική της δίκαιης μνήμης υπαγορεύει την κατανόηση της ετερότητας, της πολυπαραγοντικότητας και της πολυπλοκότητας των ιστορικών γεγονότων.

Ψήγματα αυτού του πνεύματος πιστεύουμε ότι εξέφρασαν και εκφράζουν οι ακόλουθες πράξεις και εκδηλώσεις στο Δίστομο:

A) Σύμφωνα με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Διστόμου, η Brigitte Spuller –μέλος της Ευαγγελικής Εκκλησίας νεολαίας Νυρεμβέργης, κοινωνική λειτουργός και υπεύθυνη για θέματα των Ελλήνων μεταναστών της Νυρεμβέργης– ανακηρύχθηκε επίτιμη δημότισσα στο πλαίσιο των πολιτιστικών ανταλλαγών μεταξύ των Δήμων Διστόμου και Νυρεμβέργης. Στη σχετική απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου επισημαίνεται ότι: «[...] η Brigitte Spuller πρωτοστάτησε στην υλοποίηση πολιτιστικών ανταλλαγών μεταξύ των δύο πόλεων, πραγματοποιώντας στο διάστημα 1988 έως 1990 επισκέψεις ομάδων νέων στις δύο πόλεις αντίστοιχα, και κατέβαλε πολυετή προσπάθεια να κάνει γνωστή στον γερμανικό λαό τη θυσία του Διστόμου στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο».²⁶²

B) Ο Αργύρης Σφουντούρης συμμετέχει στη διοργάνωση των εκδηλώσεων μνήμης. Εκτελώντας παράλληλα χρέη μεταφραστή, φέρνει σε επαφή τους κατοίκους του Διστόμου με τους Γερμανούς δικηγόρους της ομάδας που έχει αναλάβει την αγωγή κατά του γερμανικού κράτους στο Αμβούργο.²⁶³ Οι συζητήσεις στρέφονται συχνά γύρω από το θέμα των πολεμικών

---

²⁶¹ Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Ναζισμός: Το γεγονός. Θεωρητικές προσεγγίσεις και ζητήματα ερμηνείας», στο: Α. Ρήγος, Β. Γεωργιάδου, (επιμ.), *Αουσβιτς: Το γεγονός και η μνήμη του. Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές και πολιτικές όψεις της γενοκτονίας*, ό.π., σ. 115.

²⁶² Απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Διστόμου με αύξοντα αριθμό 107/1990, 4.6.1990.

²⁶³ Πρόκειται για αγωγή αποζημιώσεων κατά του γερμανικού κράτους που υπέβαλαν στο Αμβούργο ο Αργύρης Σφουντούρης και οι τρεις αδερφές του για το θάνατο των γονιών τους την ημέρα της Σφαγής του Διστόμου.

αποζημιώσεων, διατυπώνονται όμως επίσης προβληματισμοί για την ιδεολογική και συναισθηματική στάση κάποιων Γερμανών δεύτερης και τρίτης γενιάς απέναντι στα εγκλήματα που διέπραξαν οι πρόγονοί τους. Επίσης, ο Αργύρης Σφουντούρης επισκέπτεται κάθε χρόνο στις 10 Ιουνίου τον Όσιο Λουκά, συνοδεύοντας μαθητές της Ελληνογερμανικής Σχολής και του Λυκείου Διστόμου. Σε αυτές τις συναντήσεις συντονίζει τη συζήτηση μεταξύ των μαθητών, που πραγματεύονται κάποιο θέμα σχετικό με τη σφαγή του Διστόμου.

«Σχετικά με τις εκδηλώσεις μνήμης στο Δίστομο, θεωρώ σημαντικό ότι ανήμερα της 10ης Ιουνίου πάμε στον Όσιο Λουκά με τα παιδιά του γερμανικού σχολείου. Έχει γίνει παράδοση εδώ και δεκαπέντε χρόνια. Έχει ενδιαφέρον, κάθε φορά είναι αλλιώςτικη η ατμόσφαιρα· διαμορφώνεται αναλόγως με τις εμπειρίες που έχουν τα παιδιά. Έχω μια ανιψιά που είναι παντρεμένη με Γερμανό και μητέρα δύο παιδιών της Γ΄ τάξης του Γυμνασίου. Τα παιδιά της ήταν μαθητές του γερμανικού σχολείου, και μου είχε πει ότι θα έρχονταν στην εκδήλωση. Τα παιδιά της, που σοκαρίστηκαν όταν είδαν τότε το ντοκιμαντέρ Ένα τραγούδι για τον Αργύρη, ήρθαν στο τέλος της συνάντησης και με χαιρέτησαν. Τους είπα: “Ξέρω ποιοι είσαστε”, και μου λέει ο ένας “Ντρέπομαι για το γερμανικό μισό μου”. “Δεν χρειάζεται να ντρέπεσαι, δεν το διάλεξες. Υπάρχουν και ελληνικά ‘μισά’ που είναι και χειρότερα”, του απάντησα. Τόσο τους είχε επηρεάσει το ντοκιμαντέρ. Δεν ήταν ούτε ενημερωμένοι ούτε προετοιμασμένοι. Είχαν αποφύγει να τους μιλήσουν η μητέρα κι ο πατέρας τους. Το καταλαβαίνω· σε ένα μεικτό γάμο [Έλληνα/-ίδας με Γερμανό/-ίδα] δεν μιλάς στα παιδιά για την Κατοχή. Σε εκείνη την ομιλία τότε, η Κατοχή ήταν το κύριο θέμα. Φέτος η συζήτηση επικεντρώθηκε στα νομικά ζητήματα, επειδή η Γερμανία παρέπεμψε το θέμα στη Χάγη. Αφότου το δικαστήριο της Φλωρεντίας μάς δικαίωσε και απεφάνθη ότι μπορούμε να εκτελέσουμε την απόφαση για αποζημίωση στη Φλωρεντία, τα παιδιά ήθελαν να μάθουν τι σημαίνουν όλες αυτές οι διαδικασίες, όσο πολύπλοκες κι αν είναι».²⁶⁴

Ο Αργύρης Σφουντούρης έδωσε με υποδειγματικό τρόπο προβάδισμα στην παραδειγματική μνήμη, επιλέγοντας να χρησιμοποιήσει το μάθημα του παρελθόντος για να δράσει στο παρόν, αντί «να περάσει την υπόλοιπη ζωή του βουτηγμένος στο παρελθόν του, γλείφοντας τις πληγές

²⁶⁴ Αργύρης Σφουντούρης, μαρτυρία στη Ζέτα Παπανδρέου, Οκτώβριος 2009.

του, τρέφοντας τη μνησικακία του απέναντι σε εκείνους που του είχαν επιβάλει μian αλησμόνητη προσβολή».²⁶⁵

Γ) Το 1994, στην 50η επέτειο από την Σφαγή του Διστόμου διοργανώθηκε στους Δελφούς συνέδριο με πρωτοβουλία του Αργύρη Σφουντούρη και σε συνεργασία με την Κοινότητα του Διστόμου. Το θέμα ήταν «Μνήμη-Θρήνος-Ελπίδα» και οι κύκλοι συζητήσεων που πραγματοποιήθηκαν αφορούσαν ζητήματα 1ον) διεκδίκησης αποζημιώσεων από το γερμανικό κράτος για τα εγκλήματα της ναζιστικής βίας και 2ον) συμφιλίωσης των λαών.

Δ) Το 1995 συνολικά 132 κάτοικοι του Διστόμου κατέθεσαν μήνυση εναντίον του γερμανικού Δημοσίου, ζητώντας να αναγνωριστεί η υποχρέωσή του να τους αποζημιώσει για την ηθική βλάβη που υπέστησαν από τις πράξεις των γερμανικών στρατευμάτων κατά τη διάρκεια της πολεμικής κατοχής της Ελλάδας από τη Γερμανία.²⁶⁶

Ε) Ο Γιώργος Θεοχάρης, εκδότης του λογοτεχνικού και ιστορικού περιοδικού *Εμβόλιμον*, συνέλεξε κείμενα και αρχαικό υλικό προκειμένου να διερευνήσει όσο το δυνατόν περισσότερες πτυχές του γεγονότος της σφαγής. Στις επετειακές εκδηλώσεις του Ιουνίου 2010 είχε καλέσει τον ιστορικό Μιχάλη Λυμπεράτο να μιλήσει για τις αιτίες που οδήγησαν στη σφαγή. Την ομιλία ακολούθησε συζήτηση. Τον Ιανουάριο, δε, του 2012, η έκδοση του βιβλίου του Γ. Θεοχάρη *Δίστομο. 10 Ιουνίου 1944. Το ολοκαύτωμα*, Σύγχρονη Έκφραση, Λιβαδειά 2009 απέσπασε το 1ο κρατικό βραβείο 2011 στην κατηγορία «Χρονικό - Μαρτυρία».

ΣΤ) Κάθε χρόνο, στο πλαίσιο εκπαιδευτικής συνεργασίας, οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου και της Γερμανικής Σχολής (Μαρούσι) επεξεργάζονται ιστορικά και πολιτιστικά

---

²⁶⁵ Τ. Todorov, «Οι καταχρήσεις της μνήμης», ό.π., σ. 182. Ο Todorov αναφέρεται εδώ στον Γάλλο David Rousset, πολιτικό κρατούμενο εκτοπισμένο στο Μπούχενβαλντ, ο οποίος επέζησε, δημοσιοποίησε τη φρίκη των στρατοπέδων και αγωνίστηκε για να σταματήσει επίσης η φρίκη των σοβιετικών εν λειτουργία στρατοπέδων συγκέντρωσης. Αντιστοίχως, ο Αργύρης Σφουντούρης, ο οποίος την ημέρα της σφαγής, σε ηλικία 4,5 χρόνων, έχασε τους γονείς του και πολλά άλλα μέλη της ευρύτερης οικογένειάς του, οδηγήθηκε αρχικά σε ορφανοτροφείο στην Αθήνα, και στη συνέχεια στο παιδικό χωριό Πεσταλότσι στην Ελβετία. Σπούδασε στο Πολυτεχνείο της Ζυρίχης μαθηματικά και αστροφυσική. Δίδαξε σε λύκεια της Ζυρίχης, μετέφρασε Έλληνες ποιητές στα γερμανικά και για κάποια χρόνια εργάστηκε ως βοηθός στο Ελβετικό Σώμα Βοήθειας για τα θύματα καταστροφών στη Σομαλία, το Νεπάλ και την Ινδονησία. Επέτυχε να μετατρέψει την προσωπική του τραγωδία σε δράση ατομικής και συλλογικής αυτογνωσίας.

²⁶⁶ Κάθε χρόνο στις 10 Ιουνίου αναρτώνται στην κεντρική πλατεία του χωριού πανό με τα αιτήματα: «Όχι στην Ετεροδικία για τα Ναζιστικά Εγκλήματα Πολέμου», και «Άμεση Αποζημίωση όλων των Ελλήνων Θυμάτων του Ναζισμού».

θέματα. Υπεύθυνοι καθηγητές είναι από το Λύκειο Διστόμου η Βάσω Καρανάσου και από τη Γερμανική Σχολή οι Regina Wiesinger και Jörg Barabas.

Ζ) Ομάδα κατοίκων του Διστόμου συγκεντρώθηκε στις 6.1.2011 έξω από τη γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα με στόχο, υπό το φως αναμμένων κεριών, να διατηρήσουν ζωντανό το αίτημα για τη διεκδίκηση αποζημιώσεων. Υπενθύμισαν ότι στις 14.1.2011 εξέπνεε η προθεσμία που είχε στη διάθεσή της η Ελλάδα για να παραστεί στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης και τόνισαν πως η διεκδίκησή τους δεν εστίαζε στα χρήματα της αποζημίωσης, αλλά στην ηθική αναγνώριση των σφαγιασθέντων.²⁶⁷

Στο ίδιο πλαίσιο κινήθηκαν κάτοικοι του Διστόμου, επιζήσαντες ή συγγενείς των θυμάτων της ναζιστικής σφαγής, με επιστολή προς την ελληνική κυβέρνηση που συνέταξαν στις 9.6.2012. Κύριο αίτημά τους ήταν η απαίτηση για «Δικαίωση Τώρα! – Αποζημίωση Τώρα!».

B. 7. Δίστομο: Ιστορική συνείδηση και συλλογική μνήμη

Η αφηγηματική έκφραση της ιστορικής συνείδησης συντελείται είτε μέσω αποκλειστικά γλωσσικής ενάρθρωσης είτε μέσω μνημείων και ιστορικών συμβόλων.²⁶⁸ Συνεπώς, θεωρούμε ότι έχει ενδιαφέρον να εξετάσουμε πώς συνδέεται το συλλογικό υποκείμενο (κοινωνία Διστόμου) με την Ιστορία (συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός: η Σφαγή του Διστόμου) μέσω των μνημείων και των εκδηλώσεων μνήμης.

Τυπολογία ιστορικής συνείδησης κατά Ruesen

---

²⁶⁷ Κ. Κυρ., «Ζητούν για τη Σφαγή στο Δίστομο Δίκαιο Αίματος», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 7 Ιανουαρίου 2011.

²⁶⁸ Γιάννης Παπαγεωργίου, *Ποιοτική και ποσοτική έρευνα με στόχο τη χαρτογράφηση της ιστορικής συνείδησης και των κοινωνικών αναπαραστάσεων των μαθητών / -τριών του Λυκείου στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος της Βουλής των Ελλήνων «Βουλή των Εφήβων» 1995-2005*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ΠΤΔΕ, Ρόδος 2011, σ. 21.

και συλλογική μνήμη στο Δίστομο για την 10.6.1944

Ιστορική συνείδηση	Προσέγγιση της Ιστορίας ως ²⁶⁹	
Παραδοσιακή	Χρέος και αναλλοίωτη διατήρηση των παραδόσεων στο παρόν και στο μέλλον	«[...] στο κατώφλι του 21ου αιώνα, η ανθρωπότητα συγκλονίζεται από μία γενικευμένη κρίση [...]. Εμείς, οι άνθρωποι της τοπικής και νομαρχιακής αυτοδιοίκησης, που έχουμε τη γνώση, έχουμε την εμπειρία, έχουμε και τη βούληση, έχουμε χρέος να διαφυλάξουμε την ιστορική μνήμη [...]. Είμαστε φυλή πνιγμένη στην αλήθεια του κόσμου. Είμαστε οι Έλληνες του κόσμου, που την αρετή μετουσιώνουμε σε Δύναμη και Ρομφαία δικαιοσύνης...». (Λουκάς Παπαχρήστος, τ. δήμαρχος, ομιλία στις Εκδηλώσεις Μνήμης – Ιούνιος 1998)
Παραδειγματική	Διδακτικό παράδειγμα και φρονητισμός Η ιστορία επαναλαμβάνεται, συνεπώς το παρελθόν διδάσκει αιώνια πρότυπα και παραδείγματα.	«Επικίνδυνη ανάμνηση» και προειδοποίηση για τις επόμενες γενιές. (18.8.2009) (Σχόλιο επισκέπτη στο βιβλίο του Μουσείου Ναζιστικής Θηριωδίας Διστόμου)
Κριτική	Αποδέσμευση των ζητημάτων του παρόντος από το παρελθόν, καθώς και άρνηση κάποιων κυρίαρχων αξιών.	«Ήρθατε για το μνημόσυνο;» μας σταμάτησε μια γυναικεία φωνή, μέσα από ένα κήπο. «Ναι, γιαγιά», της απάντησα [...] «Έκανε και τότε ζέστη, σα σήμερα» [...] «Θα είναι μαρτυρική η θύμηση», ψέλλισα, για να πω κάτι. «Μου λένε να μη τα θυμάμαι. Όμως δεν μπορώ. Έχασα δέκα ανθρώπους εκείνη τη μέρα. Σφουντούρη με λένε» [...] «Να ευχηθούμε να μην ξαναθρηνηθούν οι Έλληνες άλλη φορά τέτοια θύματα», είπα. «Σάμπως κι οι παππούδες μου τέτοια δεν εύχονταν, πριν τη Σφαγή. Και είδες τι έγινε, παιδάκι μου», με αποστόμωσε. «[...] .η μνήμη των ανθρώπων δεν έχει πάντα την αδυναμία της λήθης γιατί την αληθινή ιστορία τη γράφουν τα επιζήσαντα θύματα των πολέμων, ανά τη γη, ανά τους αιώνες, σκέφτηκα, και τότε και τώρα». ²⁷⁰
Γενετική	Παραδοχή ότι: α) το παρελθόν είναι διαφορετικό, και είναι	«Αναγνώριση της ευθύνης. Στη μνήμη των νεκρών και για προειδοποίηση των ζωντανών. Ποτέ πλέον φασισμός. Ποτέ

²⁶⁹ Για τη διαμόρφωση του συγκεκριμένου πίνακα, βλ. Eleni Apostolidou, *The Historical Consciousness of 15-year Old Students in Greece*, Διδακτορική διατριβή, Institute of Education, University of London, 2006, σ. 242, και Γιάννης Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 68.

²⁷⁰ Μάνια Πάσσου (μέλος της Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού *Εμβόλιμον*), *Δίστομο 1944. 1944-2009, Εμβόλιμον*, «Μικρό αφιέρωμα στους νεκρούς του Διστόμου», (Ιούνιος 2009), σ. 73.

	<p>καλό να το γνωρίζουμε, β) η ετερότητα πρέπει να αναδειχθεί ως ιστορική αφήγηση και απόκλιση από τον «κανόνα», γ) η εμπειρία του παρελθόντος αξιοποιείται ως μεταβατικά γεγονότα, στα οποία νέα πολιτισμικά πρότυπα αποκτούν θετικό χαρακτήρα.</p>	<p>πόλεμος». (25.10.2008) (Σχόλιο επισκέπτη στο βιβλίο επισκεπτών του Μουσείου Ναζιστικής Θηριωδίας Διστόμου)</p> <p>«[...] Και γι' αυτό θέλω να παλέψω μ' όλα τα παιδιά της ηλικίας μου από το χωριό μου και όλα τα χωριά του κόσμου. Να συναντηθούμε και να αποφασίσουμε με λόγια και έργα να μην απουσιάζει ποτέ κανένα παιδί στο μέλλον εξαιτίας του πολέμου, του μίσους, της αδικίας, της πείνας, της αδιαφορίας, της βίας, ρατσιστικής, πολιτικής, θρησκευτικής, φυλετικής [...]» (Χαιρετισμός του μαθητή Κ. Δημάκα στην παρουσίαση του βιβλίου του Γ. Θεοχάρη, <i>Δίστομο 10 Ιουνίου 1944 – Το Ολοκαύτωμα</i>, Πολεμικό Μουσείο, Ιούνιος 2012)</p> <p>«Ευχαριστούμε για τη φιλική υποδοχή. Αναλογιζόμαστε τα θύματα της γερμανικής βαρβαρότητας. Δεν θα ξεχάσουμε ποτέ αυτό που είδαμε, και στο πλαίσιο των δυνατοτήτων μας θα αγωνιστούμε για την αποζημίωση των απογόνων των δολοφονηθέντων. Βρίσκουμε συγκλονιστικές τις φωτογραφίες των θυμάτων, οι οποίες αποτελούν παρακίνηση και ώθηση στον αγώνα μας εναντίον των νεοναζί στη Γερμανία σήμερα». (15.10.2009) (Σχόλιο Γερμανού επισκέπτη καταγεγραμμένο στο βιβλίο επισκεπτών του Μουσείου Ναζιστικής Θηριωδίας Διστόμου)</p>
--	--	--

Η μελέτη του πίνακα μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι η παραδοσιακή και η παραδειγματική μορφή ιστορικής συνείδησης, κατά τον Ruesen, παραπέμπει στην κυριολεκτική μνήμη, ενώ αντίθετα, η κριτική και η γενετική μορφή ιστορικής συνείδησης στην παραδειγματική μνήμη. Αποδομώντας τις ομιλίες που έχουν κατά καιρούς εκφωνηθεί στις εκδηλώσεις μνήμης, καθώς και τις εντυπώσεις που έχουν καταγραφεί στο βιβλίο επισκεπτών του Μουσείου Ναζιστικής Θηριωδίας Διστόμου, θεωρούμε ότι με τις εν λόγω αναφορές σχηματίζονται δύο μεγάλες κατηγορίες αντιμετώπισης του γεγονότος:

α) Προσέγγιση του γεγονότος μέσω της κυριολεκτικής μνήμης

και

β) Απόπειρα διαχείρισης των ιστορικών συμβάντων με τρόπο ώστε να αποτραπεί η επανάληψη θηριωδιών, δηλαδή, μέσω της παραδειγματικής μνήμης.

Συγκεκριμένες ενδείξεις παραδειγματικής μνήμης παρατηρούμε:

i) στα ακόλουθα αποσπάσματα από ομιλίες:

«Η Ιστορία ούτε αποθεραπύεται ούτε ξεπερνάει τον γνωστό εαυτό της. Τον επαναλαμβάνει, και μάλιστα με μορφές αγριότητας που ξεπερνούν το παρελθόν. Όλα εξαρτώνται από το αν η ανθρωπότητα βρίσκει τη θεραπευτική διαδικασία για τις βάρβαρες εμπειρίες του παρελθόντος και δεν ξανακυλά πάλι σε μηχανισμούς τέτοιους που οδηγούν στον ξεπεσμό».²⁷¹ Ωστόσο, η δήλωση αυτή που είναι κατάστικτη από αντιφάσεις, κατά το πρώτο ήμισυ ρέπει προς τις δυο πρώτες μορφές ιστορικής συνείδησης και προς την κυριολεκτική μνήμη. Αντίθετα, στο δεύτερο ήμισυ αφήνει να διαφανεί μια προσπάθεια κριτικής επεξεργασίας του παρελθόντος.

«Η εξόντωση επιλεγμένων ομάδων πληθυσμού, καθώς και η φρικτή δολοφονία αμάχων, ήταν αποτέλεσμα μεθοδικής στόχευσης του Ναζισμού, προκειμένου να παγιώσει μεταπολεμικά συνθήκες συνύπαρξης των ανθρώπων που θα προσδιορίζονται από την πλήρη υποταγή του ανίσχυρου στις διαθέσεις του ισχυρού. Ευτυχώς, τα σχέδια των αρνητών της ζωής και της ελευθερίας δεν ευδοκίμησαν. Το Δίστομο ορθοπόδησε μαζί με όλη τη φιλειρηνική ανθρωπότητα και προόδευσε. Οι Διστομίτες, ασχολούμενοι με τα ειρηνικά μας έργα, αρνούμαστε να ξεχάσουμε, πενθούμε τους αδικοχαμένους νεκρούς μας και ελπίζουμε, αγωνιζόμενοι για έναν κόσμο χωρίς πολέμους, χωρίς ολοκληρωτισμούς».²⁷²

ii) στο βιβλίο επισκεπτών του Μουσείου Ναζιστικής Θηριωδίας όπου διαβάζουμε:

«Αγριότητα, θηριωδία, τραγωδία. Εξαφάνισαν κάθε είδους ζωή. Τιμή στους νεκρούς. Όχι στο ναζισμό!»

«Σπαραγμός και κίνητρο για όλη την ανθρωπότητα για ειρήνη. Ας αναπαύονται!»

---

²⁷¹ Ελένη Μπόκου (φιλόλογος), ομιλία στις Εκδηλώσεις Μνήμης – Ιούνιος 2007.

²⁷² Μήνυμα του δημάρχου Διστόμου Αθανασίου Πανουργιά για την έκδοση του περιοδικού *Εμβόλιμον*, «Μικρό αφιέρωμα στους νεκρούς του Διστόμου», (Ιούνιος 2009), σ. 5.

«Το “ποτέ πια πόλεμος” είναι λίγο, το να μην αφήσουμε τον φασισμό να σηκώσει κεφάλι είναι καθήκον. Το να ενώσουμε τους ανθρώπους μέσα από τον πολιτισμό και τη Δημιουργία είναι ανάγκη και ελπίδα. Να μην ξαναβγεί το τέρας που κρύβουμε μέσα μας».

«Εμπλουτίστε το μουσείο».

«Η οδύνη είναι απέραντη. Η μνήμη μένει για να προστατεύει την ανθρωπότητα από τέτοια εγκλήματα». (2005).

«Αιωνία η μνήμη τους». (5.6.2010)

«[...] Δεν πρέπει να σταματήσουμε να απαιτούμε δικαίωση από τους υπεύθυνους». (18.8.2009)

«Λυπόμαστε βαθιά που χάθηκαν οι συμπολίτες μας με τόσο ηρωικό τρόπο. Όλα λύνονται ειρηνικά». (23.5.2008)

«Αυτοί με το κουράγιο να είναι ευλογημένοι, κι ας κρατούν ζωντανή τη μνήμη τόσων θυμάτων, τόσων αθώων. Δίστομο. Εμπειρία ζωής». (2.12.2007)

Σε πλαίσιο ήπιο και φιλειρηνικό κινούνται και οι εντυπώσεις των Γερμανών επισκεπτών:

«Κανένα από τα θύματα και τίποτα από το έγκλημα δεν έχει ξεχαστεί! Είμαστε πολύ χαρούμενοι που εμείς ως Γερμανοί μπορέσαμε να βρούμε φίλους σήμερα στο Δίστομο». (7.6.2008)

«Η μουσική ομάδα που παρουσίασε στο Δίστομο στις 6.6.2007 το έργο “Τα Λυρικά” ευελπιστεί ότι με το έργο της αυτό συνέβαλε στη διεθνή προσπάθεια για την ειρήνη. Η φιλοξενία

αλλά και η τραγωδία του Διστόμου μάς συγκίνησαν απίστευτα. Εξ ονόματος της ομάδας. Μ.Σ». (6.6.2007)

«Λύπη, σιωπή, συμπόνια, όλα αυτά είναι πάρα πολύ λίγα. Αγώνας ενάντια στους νεοναζί, στην ξενοφοβία. Οι Γερμανοί στρατιώτες έξω από το Αφγανιστάν και ενάντια σε κάθε μορφή καταπίεσης. Ενάντια στο μίσος και στην απανθρωπιά. Αυτή είναι η δική μας γερμανική ευθύνη στο διηνεκές. Αγάπη προς τον άνθρωπο!» (19.5.2009)

«Στη μνήμη των 218 θυμάτων του Διστόμου.

Εύχομαι στους κατοίκους του Διστόμου ειρήνη κι ένα ειρηνικό μέλλον». (13.6.2009)

«Αναχωρούμε από αυτό τον τόπο των ανελέητων συμβάντων ακολουθούμενοι από στιγμές συγκλονιστικές, συγκινητικές, ιδιαίτερα στενάχωρες.

65 χρόνια μετά τα αδιανόητα γεγονότα στο Δίστομο».

«Στη μνήμη των θυμάτων του Διστόμου. Το γεγονός αυτό αναφέρθηκε στο πλαίσιο των νομικών μου σπουδών, κι αυτός είναι ο λόγος που ήρθα εδώ, ήθελα να μελετήσω τι ακριβώς συνέβη.

Ας αναπαύονται οι ψυχές τους εν ειρήνη». (18.8.2009)

Στο απόσπασμα της συγκεκριμένης ομιλίας, στα σχόλια από το βιβλίο επισκεπτών, καθώς και στον χαιρετισμό του Κ. Δημάκα που ακολουθεί, διαπιστώνουμε: α) παραδοχή της ευθύνης, β) μετάβαση από την κυριολεκτική στην παραδειγματική μνήμη, γ) αναπαράσταση του «φρικτού» ως μηχανισμού ευαισθητοποίησης. Αναφορικά με τα σχόλια των Γερμανών επισκεπτών, εκτιμούμε ότι οι συγκεκριμένοι Γερμανοί πολίτες στην πλειονότητά τους δεν απηχούν μάλλον τη στάση του μέσου Γερμανού. Φαίνεται ότι επισκέπτονται το Δίστομο ήδη ευαισθητοποιημένοι Γερμανοί πολίτες, με επίγνωση ότι οφείλουν να αντιπαρατεθούν στον νεοναζισμό, ο οποίος εδραιώνεται σταδιακά όλο και περισσότερο στην Ευρώπη.

«Με λένε Κωνσταντίνο. Είμαι ένα Διστομιτόπουλο που γεννήθηκα σχεδόν εξήντα χρόνια μετά τη Σφαγή. Όλα τα παιδιά της ηλικίας μου όταν διαβάζουμε, παίζουμε, τρώμε, κοιμόμαστε, νιώθουμε συνέχεια πως μας λείπουν οι συνομήλικοί μας – τα παιδιά που δεν γεννήθηκαν γιατί τους πατεράδες και τις μανάδες τους τούς έσφαξαν οι Γερμανοί στην ίδια και μικρότερη ηλικία από αυτήν που είμαι εγώ τώρα.

***Ένα παράπονο έχω γι' αυτό, μια θλίψη, ένα θυμό.** Και γι' αυτό θέλω να παλέψω μ' όλα τα παιδιά της ηλικίας μου από το χωριό μου και όλα τα χωριά του κόσμου. Να συναντηθούμε και να αποφασίσουμε με λόγια και έργα να μην απουσιάζει **ποτέ** κανένα παιδί στο μέλλον εξαιτίας του πολέμου, του μίσους, της αδικίας, της πείνας, της αδιαφορίας, της βίας, ρατσιστικής, πολιτικής, θρησκευτικής, φυλετικής [...].²⁷³*

Επίσης, στάση που παραπέμπει σε παραδειγματική μνήμη εκφράζει και η δήλωση της Παγούλας Σκούτα:

«Αδέρφια μου, παιδιά μου, μη δείτε πόλεμο ποτέ στη ζωή σας. Εγώ αν ξεχάσω τους γονείς μου, τον άνδρα μου και το παιδί μου, τότε θα ξεχάσω κι αυτή την τραγική φλόγα που δε σβήνει ποτέ από όλο τον κόσμο».²⁷⁴

Τα λόγια της Παγούλας Σκούτα παρέχουν την επιθυμητή διάσταση των εκδηλώσεων. Το Δίστομο τιμά τους νεκρούς του και ταυτόχρονα δίνει ένα μήνυμα ειρήνης.

Στον αντίποδα της «δίκαιης μνήμης», η παθογένεια μνήμης εκδηλώνεται με υπερμνησία ή με «καθήκον μνήμης», που εγκλωβίζει τους ανθρώπους στο παρελθόν.²⁷⁵ Οι εμπλεκόμενοι

---

²⁷³ Χαιρετισμός στην παρουσίαση του βιβλίου του Γ. Θεοχάρη, *Δίστομο 10 Ιουνίου 1944 – Το ολοκαύτωμα*, Πολεμικό Μουσείο, Ιούνιος 2012.

²⁷⁴ Στις εκδηλώσεις μνήμης 2011, η μουσική βραδιά με τον τίτλο «Σταύρωση – Επιτάφιος – Ανάσταση» ήταν αφιερωμένη στην ηλικιωμένη Διστομίτισσα Παγούλα Σκούτα, η οποία έχασε όλη της την οικογένεια την ημέρα της Σφαγής και έκλεισε την εκδήλωση με τα παραπάνω λόγια.

αδυνατούν να σκεφτούν σφαιρικά, να απορρίψουν αμφίβολες πληροφορίες, και κυριαρχεί η συναισθηματική έμφαση στην παρουσίαση των γεγονότων. Επομένως, η δημόσια μνήμη για τη σφαγή, όπως παρουσιάζεται σε άλλα αποσπάσματα ομιλιών στις επετειακές εκδηλώσεις, αλλά και σε καταγραφές στο βιβλίο επισκεπτών του Μουσείου Ναζιστικής Θηριωδίας Διστόμου, οδηγεί σε αναβίωση των ιστορικών τραυμάτων, των συγκρούσεων και των διχασμών του παρελθόντος, κι όχι σε καταλάγιασμα και επούλωσή τους.²⁷⁶ Η εκφορά του λόγου παραπέμπει έντονα στον λαϊκισμό και στην τακτική των λαϊκιστών ηγετών οι οποίοι διαβεβαιώνουν το ακροατήριό τους πως θα του υποδείξουν τους πραγματικούς του εχθρούς, είτε είναι οι άνομες ελίτ είτε «το σύστημα», οι εχθρικοί ξένοι ή εχθροί κρυμμένοι στο εσωτερικό του εθνικού σώματος (θεωρία της συνωμοσίας).²⁷⁷ Μέσω συγκεκριμένης κωδικοποίησης ενός λόγου που θυμίζει έντονα συνθηματολογία, διαφαίνεται νοσταλγία της χαμένης ουσίας του ελληνικού λαού, προσδοκία αναβίωσης χαμένων μεγαλείων της φυλής, αναζήτηση της άφθαρτης ουσίας του ελληνισμού.²⁷⁸

---

²⁷⁵ Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», ό.π., σ. 35. Η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος είναι ασφαλώς η εκδήλωση μιας τάσης υπερβολικής συρρίκνωσης της μνήμης, που παρακαλύει την όποια κριτική ενασχόληση με το παρελθόν.

²⁷⁶ Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», ό.π., σ. 19.

²⁷⁷ Πιερ-Αντρέ Ταγκύεφ, «“Δεξιός” και “αριστερός” λαϊκισμός», μτφρ. Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Νέα Εστία*, τ. 1841 (Φεβρουάριος 2011), σ. 385-386. Σύμφωνα με τον Ταγκύεφ, στις σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνίες η κρίση του πολιτικού φιλελευθερισμού και μία εξελισσόμενη παθολογία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας έχουν ως αποτέλεσμα την έκφραση α) του «δεξιού» λαϊκισμού, ο οποίος μεγεθύνει τις πραγματικές απειλές (εγκληματικότητα, τρομοκρατία, εθνικό κατακερματισμό) και τις παρουσιάζει επίσης ως υπαρκτούς κινδύνους, για παράδειγμα, η μετανάστευση εμφανίζεται ως εισβολή, και β) του «αριστερού» λαϊκισμού, ο οποίος ελαχιστοποιεί ή αρνείται πραγματικές απειλές (εγκληματικότητα, τρομοκρατία) και τις αντικαθιστά με φανταστικές απειλές, τις οποίες συνδέει με τον καπιταλισμό και την παγκοσμιοποίηση.

²⁷⁸ Αυτά τα χαρακτηριστικά παραπέμπουν στις αναζητήσεις της γενιάς του '30. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Ν. Σβορώνο, οι αναζητήσεις εκείνης της γενιάς συνδέονται α) με ένα είδος «ολοκληρωμένου εθνικισμού» και β) ενός «λαϊκιστικού ρεύματος», ενώ κατά τον Ελεφάντη αφορούν ένα πολιτιστικό ρεύμα το οποίο συνιστά κύρια έκφραση της αστικής ιδεολογίας, δεν κατευθύνεται από κάποια κεντρική πολιτική ιδεολογία εξουσίας, συνεπώς απέχει από κάθε είδους λαϊκισμό. Άγγελος Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 324-326, και Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μτφρ. Αικατερίνη Ασδραχά, βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρος Ασδραχάς, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σ. 135-136.

Συγκεκριμένα, στα αποσπάσματα από τις ομιλίες που ακολουθούν παρατηρείται ταύτιση του ευρωπαϊκού πολιτισμού με τη ναζιστική θηριωδία, σε αντίστιξη με την ανωτερότητα του ελληνικού πολιτισμού, φορέας της οποίας αναδεικνύεται η στάση των Διστομιτών:

«[...] Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός σε όλο του το μεγαλείο. Η αγριότητα, η σκληρότητα και η απανθρωπιιά είναι τα κύρια χαρακτηριστικά που συνθέτουν την εικόνα των κτηνανθρώπων των Ες-Ες. Στο πέρασμά τους εξαφανίζουν κάθε ίχνος ζωής. Σκοτώνουν γέρους, γριές, άνδρες, ξεκοιλιάζουν έγκυες γυναίκες, λογχίζουν και ποδοπατούν ακόμα και μωρά παιδιά στις κούνιες τους, αποκεφαλίζουν τον παπά του χωριού και κόβουν από νέες γυναίκες τους μαστούς αφού πρώτα ικανοποιούν το βρωμερό τους πάθος. Κι έτσι οι σαδιστές αυτοί συνδυάζουν την αισθησιακή με την ψυχική τους ηδονή [...].

»[...] Το Δίστομο δεν ζητάει εκδίκηση. Ζητάει ειρήνη, συνεργασία, άρση των αδικιών, σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ίση μεταχείριση και σεβασμό των κανόνων της διεθνούς κοινότητας».²⁷⁹

Και η μανιχαϊστική προσέγγιση συνεχίζεται με τις σχετικές αναφορές στην ανωτερότητα της ελληνικής φυλής, στη δυνατότητα μιας αξεπέραστα αυθεντικής ελληνικότητας να «μετουσιώνει την αρετή σε Δύναμη και Ρομφαία δικαιοσύνης»²⁸⁰, αλλά και στον μεσσιανικό ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει η τοπική αυτοδιοίκηση. Ακόμα και η χρήση της λέξης «φυλή» αντί αυτής του «έθνους» μας προϊδεάζει πως ο ομιλητής θέλει να δώσει έμφαση στο σύνολο των ανθρώπων με την κοινή καταγωγή και τα κοινά γενετικά γνωρίσματα.

«Τα φαινόμενα του καταστροφικού Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου δεν εξαλείφθηκαν οριστικά [...] τρανό παράδειγμα το Ιράν, το Ιράκ, η Ρουάντα, η Παλαιστίνη, η Κύπρος, το Κουρδιστάν [...] στο κατώφλι του 21ου αιώνα η ανθρωπότητα συγκλονίζεται από μία γενικευμένη κρίση [...]. Εμείς, οι άνθρωποι της τοπικής και νομαρχιακής αυτοδιοίκησης, που έχουμε τη γνώση, έχουμε την εμπειρία, έχουμε και τη βούληση, έχουμε χρέος να

---

²⁷⁹ Λουκάς Παπαχρήστος (δήμαρχος), ομιλία στις Εκδηλώσεις Μνήμης – Ιούνιος 2004.

²⁸⁰ Η έμφαση με τα κεφαλαία γράμματα είναι του συντάκτη της ομιλίας.

διαφυλάξουμε την ιστορική μνήμη [...]. Είμαστε φυλή πνιγμένη στην αλήθεια του κόσμου. Είμαστε οι Έλληνες του κόσμου, που την αρετή μετουσιώνουμε σε Δύναμη και Ρομφαία δικαιοσύνης [...].»²⁸¹

Τα γεγονότα προσεγγίζονται επίσης και υπό το πρίσμα του παροντισμού, ωσάν το παρελθόν να μας παρέχει όψεις του που εργαλειοποιούνται ιδεολογικά για τις ανάγκες του παρόντος.²⁸²

«[...] η φτώχεια που μαστίζει τον Τρίτο κόσμο, η ανεργία [...] είναι συστατικά ενός ακήρυχτου αυτή τη φορά και ύπουλου πολέμου [...]. Η λαμπρή τελετή δεν είναι μόνο θρησκευτική ανάταση, αναλαμπή του παρελθόντος, μνημόσυνο ηρώων, τιμή στους νεκρούς, τώρα που η πατρίδα μας απειλείται απροκάλυπτα και σοβαρά [...] είναι εθνικό προσκλητήριο ενότητας [...]. Όλα για την Ελλάδα».²⁸³

Σύμφωνα με τον Ankersmit, «η καταγραφή μαρτυριών και οι τελετές μνήμης (μνημόσυνα) έχουν γίνει οι πλέον προτιμητέες “μήτρες” της σχέσης μας με το παρελθόν».²⁸⁴ Στο παραπάνω απόσπασμα η επισήμανση της σπουδαιότητας της τελετής μνήμης συνδέεται με κινδυνολογία για την κατάσταση της Ελλάδας.

Και στο ίδιο πλαίσιο:

«[...] όπως όλα δείχνουν, αυτοί οι παγκόσμιοι οφειλέτες όχι μόνο δεν καλύπτουν το μεγάλο ιστορικό έλλειμμα Ηθικής και Σεβασμού που τους βαραίνει, αλλά απαιτούν και πάλι, συσσωρεύουν δύναμη και ισχύ, αναζητούν την αύξηση της επιρροής τους, αγωνίζονται για τη

---

²⁸¹ Λουκάς Παπαχρήστος (δήμαρχος), ομιλία στις Εκδηλώσεις Μνήμης – Ιούνιος 1998. Η έμφαση των κεφαλαίων σε κάποιες λέξεις αυτού του κειμένου καθώς και σε άλλα που ακολουθούν είναι του συντάκτη της ομιλίας.

²⁸² Tony Judt, *Reappraisals: Reflections on the Forgotten Twentieth Century*, The Penguin Press, Λονδίνο / Νέα Υόρκη 2009, σ. 18-19, στο Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», ό.π., σ. 18. ,

²⁸³ Λουκάς Παπαχρήστος (δήμαρχος), ομιλία στις Εκδηλώσεις Μνήμης – Ιούνιος 1997.

²⁸⁴ F. R. Ankersmit, *Historical Representation*, Palo Alto, CA: Stanford University Press, 2001, σ. 174, στο: J. Blustein, *The Moral Demands of Memory*, ό.π., σ. 17.

νέα Διεθνή επιβολή της θέλησης και του συμφέροντός τους – ψάχνουν άραγε για καινούριο “ζωτικό χώρο”»²⁸⁵

Σε κάποιες περιπτώσεις, οι αποτρόπαιες πράξεις των ναζιστών φέρονται ως προπομποί της στάσης ισχυρών δημοκρατικών χωρών στα τέλη του 20ού και στις αρχές του 21ου αιώνα, ενώ δεν λείπουν οι καταφανείς σιωνιστικές συνωμοσιολογικές ερμηνείες. Ο αντι-αμερικανισμός και ο αντισιμιτισμός στο απόσπασμα που ακολουθεί είναι κραυγαλέοι. Ωστόσο, πραγματικότητα, ιδιαίτερα ορατή και στις μαρτυρίες των Εβραίων που επέζησαν, αποτελεί το γεγονός ότι τα όρια μεταξύ του τι αντέχουν να θυμούνται (απώθηση) και τι δεν πρέπει να ξεχάσουν (καθήκον μνήμης) οι άνθρωποι που εμπλέκονται στα τραυματικά γεγονότα είναι δυσδιάκριτα:

«[...] Οι πρόσφατες απρόκλητες επιθέσεις των σύγχρονων μιλιταριστών της υπερατλαντικής δύναμης στα Βαλκάνια και στη Μέση Ανατολή, καθώς και ο σιωνιστικός ιμπεριαλισμός του Ισραήλ δείχνουν ότι ο κίνδυνος είναι πάντα εδώ [...]. Αναζητούμε τη λεπτή ισορροπία ανάμεσα στο “Δεν θα ήθελα να θυμούμαι” [και στο] “Δεν δικαιούμαι να ξεχάσω”[...]. Πενήντα εννέα χρόνια μάς χωρίζουν από τη θερινή καταιγίδα της 10ης Ιουνίου 1944. Καθώς η χρονική απόσταση μεγαλώνει, η μνήμη δεν απαλύνει την τραγικότητα των γεγονότων, ούτε ελαχιστοποιεί τις διαστάσεις της θυσίας. Πενήντα εννέα έως τώρα φορές η αίσθηση του χρέους οδηγεί τα βήματά μας ως τον χώρο του θυσιαστηρίου, για να μετρήσουμε τις πληγές μας, να κάψουμε λιβανωτό στις ψυχές των αθώων μαρτύρων και ηρώων, να ξορκίσουμε τον πόλεμο, να ξεσκεπάσουμε την υποκρισία των πολεμόχαρων υπερασπιστών της ειρήνης [...]»²⁸⁶

Συχνά, τόσο στις ομιλίες όσο και στις προσκλήσεις των Εκδηλώσεων Μνήμης, έχουμε αναφορά στα θύματα, τους μάρτυρες και ήρωες της σφαγής. Ωστόσο, τα θύματα της σφαγής είναι υπό μια θεολογική χροιά μάρτυρες, όχι όμως ήρωες. Την ταύτιση μάρτυρα και ήρωα την

---

²⁸⁵ Λουκάς Παπαχρήστος (δήμαρχος) ομιλία στις Εκδηλώσεις Μνήμης – Ιούνιος 2004.

²⁸⁶ Χαράλαμπος Συργιάννης (πρόεδρος Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Διστόμου), ομιλία στις Εκδηλώσεις Μνήμης – Ιούνιος 2003.

καθιέρωσαν οι Εβραίοι στο πλαίσιο μιας συμβολοποίησης τέτοιας ώστε συναισθηματικά να είναι περισσότερο ανεκτή η σκληρή τύχη των δικών τους ανθρώπων.²⁸⁷

«[...] 10 Ιουνίου 1944: Στην πλατεία του χωριού, οι επίλεκτοι των Ες Ες, υπεράριθμοι καθώς πάντα οι δειλοί και οι ένοχοι, γυρεύουν μόνο την αφορμή, όχι να σκοτώσουν, [αλλά] να εκμαυλίσουν, να υποτάξουν [...] όπως υπαγορεύει ο πολιτισμός των Ούννων [...]»²⁸⁸

Διάχυτος είναι ο αντιγερμανισμός με τη χρήση ειρωνικών εκφράσεων όπως «πολιτισμός των Ούννων», «στίφη βαρβάρων» ή «Ούννοι». Πρόκειται για εκφράσεις που χρησιμοποιούνται συχνά για να περιγράψουν τη στάση των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής, και τις συναντάμε σε κείμενα από όλους τους τόπους μνήμης της Κατοχής.

«[...] ψευδαίσθηση πως μπορείς να κρατήσεις λαούς κατακτημένους με τη λόγχη. Έτσι σκέφτονταν οι εμπνευστές του Τρίτου Ράιχ, και έτσι εξακολουθούν να σκέφτονται οι κατά τα άλλα εξευρωπαϊσμένοι νοσταλγοί νεοναζί. Γι' αυτό τρομοκρατούν και διώχνουν τους μετανάστες, γι' αυτό μιλούν για σκληρό νόμισμα, σιδερένια πειθαρχία, ασάλινη θέληση· όλα μεταλλικά, ψυχρά σαν το κλίμα που τους έθρεψε, κακόγουστα σαν τις σιδεροκατασκευές τους, ολοκληρωτικά σαν τη φασιστική τους νοοτροπία [...]. Οι λαοί έχουν κρίση, πείσμα και φιλότιμο. Οφείλατε να το γνωρίζετε τουλάχιστον εις ό,τι μας αφορά. Ύστερα, είναι και το άλλο που μας σφάζει: Υποτιμήσατε έναν λαό πιο ενήλικο, πιο φωτισμένο και γενναϊόδωρο, έναν λαό που δίδαξε στην Ευρώπη, δηλαδή και σε εσάς, το δικαίωμα στην ελευθερία, τη δημοκρατική διαφωνία, την αρετή του μέτρου [...]».²⁸⁹

---

²⁸⁷ Βλ. Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 1998, σ. 738, σ. 1057 και σ. 766: Ήρωας: Ο άνθρωπος που προβαίνει σε γενναία πράξη, συχνά μέχρι σημείου αυτοθυσίας. Μάρτυρας: Το πρόσωπο που διώχθηκε, βασανίσθηκε και θανατώθηκε για την εμμονή του στη θρησκευτική πίστη, στις πεποιθήσεις του. Θύμα: Το πρόσωπο που υπέστη κάτι κακό χωρίς δική του υπαιτιότητα.

²⁸⁸ Χαράλαμπος Συργιάννης, ό. π.

²⁸⁹ Χαράλαμπος Συργιάννης, ό. π.

Ο αντιγερμανισμός μετασχηματίζεται –στο επίπεδο μάλιστα του προφανούς– σε αντιευρωπαϊσμό. Επιπλέον, ο ομιλητής, χάριν εντυπωσιασμού και με ύφος που εντάσσεται στο πλαίσιο της λαϊκιστικής προσέγγισης των θεμάτων, αποπειράται την υποστασιοποίηση του λαού. Τον παρουσιάζει ενσαρκωμένο, να διαθέτει «κρίση, πείσμα και φιλότιμο», και με κύρια γνωρίσματά του ότι είναι «ενήλικος», «φωτισμένος» και «γενναιόδωρος».

«[...] Όχι, δεν μπορούμε να σας συγχωρήσουμε, κι όχι από μικροψυχία, αλλά από φόβο να μην αποθρασυνθείτε και επαναλάβετε [...] όσο είναι ανοιχτά τα μάτια όσων αντίκρισαν εικόνες που δεν συγχωρούν συγνώμες, εκείνων που νιώθουν ένοχοι που επιβίωσαν [...]. Ελπίζουμε η κόλαση να είναι στενή για να μη σας χωράει, ταγματάρχη Ρίκερτ, υπολοχαγέ Τσίμελ, λοχαγέ Κέπενες, ανθυπολοχαγέ Πάαρ [...]».²⁹⁰

Στη συγκεκριμένη ομιλία έχει ενδιαφέρον η εκδήλωση: α) παραδειγματικής ιστορικής συνείδησης, «από φόβο να μην αποθρασυνθείτε και επαναλάβετε», β) ενοχής του επιβίωσαντα «εκείνων που νιώθουν ένοχοι που επιβίωσαν», συναισθήματα που συναντάμε και στους Εβραίους επιζώντες, και γ) απώθησης που την ακολουθεί αμέσως μετά το καθήκον μνήμης [σε προηγούμενο απόσπασμα]: «ανάμεσα στο “Δεν θα ήθελα να θυμούμαι” [και στο] “Δεν δικαιούμαι να ξεχάσω».

Ενώ σε κάποιες ομιλίες διαφαίνεται απόπειρα ιστορικοποίησης του τραύματος, «[...] οργανωμένες αντιστασιακές οργανώσεις δρούσαν ανάμεσα στον Παρνασσό και τον Ελικώνα [...] και έπρεπε να εξουδετερωθούν [...]», σε άλλες ομιλίες η όποια τέτοια προσπάθεια ακυρώνεται από εκρήξεις υπερβολικού συναισθηματισμού και εμπάθειας:

«Γιατί μας σκότωσαν; [...] Πάνω σε τούτο το μικρό χωριό άφησαν οι Ούννοι να ξεχυθεί όλη η κτηνωδία που φώλιαζε μέσα τους [...] Μπροστά σε τέτοιο θέαμα ακόμα και οι θεατές του Κολοσσαίου θα σκέπαζαν τα μάτια τους από φρίκη. Κι αυτός ο Ηρώδης ή ο Νέρωνας θα φρένιαζαν από το κακό τους, που ύστερα από τόσους αιώνες βρέθηκαν κτηνάνθρωποι σαν κι

---

²⁹⁰ Χαράλαμπος Συργιάννης, ό.π.

*αυτούς όχι μονάχα να τους μιμηθούν, αλλά και να τους ξεπεράσουν [...]. Εμείς συγχωρήσαμε, αλλά δεν ξεχάσαμε. Μένει πάντα ζωντανή στη μνήμη μας η ζοφερή εκείνη εποχή από μία φυλή που γέννησε έναν Γκαίτε κι έναν Μπετόβεν, και μένει πάντα στο προσκήνιο η ιστορική υποχρέωση της σημερινής Γερμανίας, σύμφωνα με τις επιταγές του Διεθνούς Δικαίου, να αποζημιώσει έστω και αργά τα θύματα που προκάλεσε η θηριωδία των ναζιστών και να αποκαταστήσει κατά το δυνατόν τις απέραντες καταστροφές που προξένησαν στη χώρα μας [...].*²⁹¹

Η λέξη «συγχωρήσαμε» είναι αναντίστοιχη του ύφους του κειμένου· μάλλον επιστρατεύεται υπό το καθεστώς της πολιτικής ορθότητας και της συμμετοχής της Ελλάδας στην κοινή ευρωπαϊκή οικογένεια.

Ο μανιχαϊστικός τρόπος θέασης των γεγονότων διατυπώνεται επίσης συχνά στο βιβλίο επισκεπτών του Μουσείου Ναζιστικής Θηριωδίας, εκφράζοντας με εντυπωσιακό τρόπο όψεις της δημόσιας μνήμης για τη σφαγή, τους θύτες και τα θύματα, οι οποίες δηλώνουν διαχρονικό μίσος, παραληρηματική φαντασιακή αντεκδίκηση και περιφρόνηση για τους Γερμανούς:

«Να ξαναζωντανέψουν οι άνθρωποι που πέθαναν και να σκοτώσουν αυτούς που σκότωσαν, καλύτερα να τους τεμαχίσουν». (6.6.2010)

Στο παραπάνω σχόλιο παρατηρούμε μια ιδιαίτερα έντονη αναμόχλευση της βίας. Για τους επιζήσαντες και τους απογόνους τους, το βάρος της ενοχής συχνά είναι αφόρητα βασιανιστικό. Κατά κάποιο τρόπο, τα θύματα λειτουργούν σε συναισθηματικό επίπεδο ως θύτες για τους δικούς τους ανθρώπους που κατάφεραν να επιβιώσουν. Υπάρχουν περιπτώσεις ανθρώπων που, λόγω της ενοχής που τους γεννά το γεγονός ότι εκείνοι επέζησαν, τιμωρούν σε ασυνείδητο επίπεδο τον εαυτό τους, για παράδειγμα, παραμελώντας ζητήματα που άπτονται της υγείας τους.

---

²⁹¹ Λουκάς Παπαχρήστος (δήμαρχος), ομιλία στις Εκδηλώσεις Μνήμης – Ιούνιος 2005.

Στο συγκεκριμένο σχόλιο, βέβαια, ο επισκέπτης σε ένα πλαίσιο αναμόχλευσης του μίσους και της εμπάθειας, φαντάζεται τα αθώα θύματα να γίνονται με τη σειρά τους θύτες, ανελέητοι και απάνθρωποι σαν τους εκτελεστές τους.

«Αιωνία κατάρα στους Γερμανούς». (6.6.2010)

«Μαύρισε η ψυχή μου από την αγριότητα, τη θηριωδία και την απανθρωπιά αυτών που σήμερα θέλουν να “ηγηθούν” της Ευρώπης». (5.6.2010)

«Μόνο με το ίδιο τίμημα πληρώνεται αυτή η σφαγή». (5.6.2010)

Εντυπωσιακή είναι η επιθυμία για να αντιστραφεί φαντασιακά η τάξη των γεγονότων, δηλαδή να γίνουν οι Έλληνες θύτες των Γερμανών.

«Ανάθεμα στους Γερμανούς που σκότωσαν». (5.6.2010)

«Θάνατος στους φασίστες». (27.5.2010)

«Αίσχος για την πατρίδα μας. Αίσχος για αυτούς που μας κυβερνούν». (8.5.2010)

*«Γερμανοί αιμοβόροι, κακούργοι
απαισία των Ούννων φυλή
των Ελλήνων η δόξα θα μείνει
αιωνίως στον κόσμο αγνή». (8.5.2010, από Βιάννο Κρήτης)*

Στα σχόλια που ακολουθούν παρατηρούνται σαφή δείγματα οντολογικοποίησης της Ιστορίας, υποστασιοποίησης και βιολογικοποίησης της διαφοράς, καθώς και ρατσισμού.

«Οι Γερμανοί είναι οι χειρότεροι στον κόσμο, είναι εχθροί μας.»

Θα τους μισούμε για πάντα». (23.5.2008, Δημοτικό Σχολείο Δεσφίνας)

«Οι Γερμανοί είναι δολοφόνοι και ο πόλεμος είναι αηδία». (28.5.2008)

«Οι Γερμανοί είναι δολοφόνοι και σκοτώνουν όποιον βρουν μπροστά τους, όπως στον πόλεμο». (22.5.2008)

Είναι εντυπωσιακός ο τρόπος με τον οποίο αιώνια και αναλλοίωτα δηλώνεται πως οι Γερμανοί είναι εχθροί και εξακολουθητικά συνιστούν απειλή για την ανθρωπότητα.

*«Βαρβάρων στίφη, δαιμονολάτρη,
Λουθήρου πλάνην φέροντες, συνεργεία του δαίμονος,
Ορθοδόξους Χριστιανούς Ρωμαίους εις Δίστομον κατέκοψαν». (7.2.2008)*

Αναφέραμε και πιο πάνω την τάση να χαρακτηρίζονται οι Γερμανοί στρατιώτες «Ούννοι» ή «στίφη βαρβάρων» για να υποδηλωθεί η απόλυτα καταστροφική παρουσία τους στον ελλαδικό χώρο. Στη συγκεκριμένη καταγραφή δαιμονοποιούνται επιπλέον, και εμφανίζονται ως απειλή της ορθοδοξίας «Λουθήρου πλάνην φέροντες».

«Εύγε στους αντάρτες. Το χειρότερο, το πλέον αιμοβόρο ζώο στη γη είναι ο άνθρωπος. Ας καλλιεργούμε όλοι το πνεύμα και την ψυχή μας ώστε να σταματήσουν οι βαρβαρότητες σε όλο τον κόσμο». (27.12.2007)

Με τη φράση «το χειρότερο, το πλέον αιμοβόρο ζώο στη γη είναι ο άνθρωπος», διαπιστώνουμε τάσεις οντολογικοποίησης της Ιστορίας και παράλληλα έκφραση ειρηνικής επιθυμίας: «ας καλλιεργούμε όλοι το πνεύμα και την ψυχή μας ώστε να σταματήσουν οι βαρβαρότητες», η οποία παραπέμπει σε παραδειγματική συνείδηση.

«Έχουν θράσος και μιλάνε οι Γερμανοί;» (6.6.2010)

«Σε τι σας έφταιξε το Δίστομο, άτιμοι Γερμανοί;
Σκοτώσαν τα αδέρφια μας οι πολιτισμένοι Λωποδύτες».

«Οι Γερμανοί ξανάρχονται με νέο κι εκλεπτυσμένο Χίτλερ τη Μέρκελ. Ντροπή!»

«Ως τότε η Ελλάδα θα υφίσταται τις θηριωδίες των ισχυρών;»

«Ντροπή! Ντροπή! Ντροπή! Και σήμερα τα ίδια!»

«Ο γερμανικός λαός πρέπει να είναι φυλακή ισόβια».

«Δυστυχώς, συνεχίζουνε μέχρι και σήμερα να μας δολοφονούν.
Δυστυχώς, οι Γερμανοί συνεχίζουν το έργο τους».

«Γερμανοί ήταν, Γερμανοί είναι, Γερμανοί θα μείνουν. Δεν αλλάζουν με τίποτα».

«Η επάρατη Γερμανία με τον τότε τρελό Χίτλερ πρέπει να ντρέπεται εσαεί».

«Αίσχος! Η βαρβαρότητα είναι στο DNA των Γερμανών».

«Η κα Μέρκελ να επισκεφθεί το Δίστομο» (6.6.2010)²⁹²

Αναφορικά με κάποιους από τους παραπάνω σχολιασμούς επισκεπτών, εκτιμούμε ότι αποδεικνύεται ιδιαίτερα εύστοχο το σχόλιο του δημοσιογράφου Αντώνη Καρκαγιάννη:

«[...] Πολλοί Έλληνες πιστεύουν ότι πίσω από την πραγματικά διστακτική θέση της γερμανικής κυβέρνησης για την παροχή άμεσης οικονομικής βοήθειας στο πλαίσιο της Ευρωζώνης και την απροκάλυπτα εχθρική της γερμανικής κοινής γνώμης, όπως εκφράζεται μέσα από δημοσκοπήσεις και μέσα από τον Τύπο και τα ΜΜΕ, υπάρχει και κρύβεται κεντρική

---

²⁹² Σχόλια καταγεγραμμένα στο βιβλίο επισκεπτών του Μουσείου Ναζιστικής Θηριωδίας Διστόμου.

ενορχήστρωση σκοτεινών δυνάμεων που απεργάζονται για το κακό και την καταστροφή της Ελλάδας [...] με αυτόν τον τρόπο, αποφεύγουμε να αναφερθούμε στα δικά μας σφάλματα και στις χρόνιες παθογένειες [...].²⁹³

Για το ίδιο ακριβώς ζήτημα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα ευρήματα της έρευνας που έκαναν οι μαθητές του Διστόμου στο πλαίσιο της ετήσιας εκπαιδευτικής συνεργασίας τους με τη Γερμανική Σχολή, η οποία το 2012 είχε ως θέμα «Πώς μας βλέπουν οι Γερμανοί; Πώς τους βλέπουμε εμείς; Έλληνες – Γερμανοί. Εμείς – Οι άλλοι». Το 85% των ερωτηθέντων δήλωσε πως έχει θετική γνώμη για τους Γερμανούς και το 53% ότι δυσαρεστήθηκε από τα αρνητικά σχόλια των Γερμανών για την οικονομική κρίση στην Ελλάδα. Στην ερώτηση «Ποια χαρακτηριστικά του γερμανικού λαού εκτιμάτε;» το 98% δήλωσε «την πειθαρχία», το 90% «την οργάνωση του κράτους» και το 60% «την αυστηρότητα του χαρακτήρα». Τα αποτελέσματα αυτά δείχνουν τη συντριπτική αποδοχή του γερμανικού προτύπου. Στη διερευνητική ερώτηση «Ποια στοιχεία του χαρακτήρα των Γερμανών δεν σας αρέσουν;» οι απαντήσεις διαμορφώθηκαν ως εξής: το 90% δήλωσε «η εγωιστική αντιμετώπιση των άλλων» και το 80% «η ψυχρότητα». Τέλος, στην ερώτηση «Πώς βλέπετε να προχωρούν οι δύο λαοί στην Ευρώπη;» το 90% δήλωσε «με εκτίμηση και αλληλοσεβασμό». Από τις δηλώσεις του συγκεκριμένου ερευνητικού δείγματος²⁹⁴ διαφαίνεται μια στάση αισθήματος δικαίου και αντικειμενικότητας σε αντίθεση με τα μανιχαϊστικού τύπου σχόλια από το βιβλίο επισκεπτών του Μουσείου Ναζιστικής Θηριωδίας, που ήδη σχολιάσαμε.

Κατά τον ίδιο μανιχαϊστικό τρόπο, σε κάποιες μαρτυρίες που περιγράφουν τις θηριωδίες των Γερμανών στα χωριά όπου εφαρμόστηκαν αντίποινα, διακρίνεται συχνά ένα είδος γενίκευσης, όπου στερεοτυπικά όλοι οι Γερμανοί στρατιώτες εξισώνονται με μια τερατόμορφη εικόνα των θυτών: ο «άλλος» ή «όλοι οι άλλοι» παρουσιάζονται σαν απάνθρωπα κτήνη – ωςάν όλοι οι Γερμανοί στρατιώτες που βρέθηκαν εκείνη την ημέρα στο Δίστομο να ήταν δολοφόνοι και βιαστές. Μελετώντας σχετικές μαρτυρίες, εντοπίζουμε να αναφέρονται βιασμοί

---

²⁹³ Αντώνης Καρκαγιάννης, «Εμείς και το γερμανικό αναγκαστικό δάνειο», εφ. *Η Καθημερινή*, 28 Φεβρουαρίου 2010.

²⁹⁴ Οι μαθητές της Α΄ Λυκείου Διστόμου, με υπεύθυνη καθηγήτρια τη Βάσω Καρανάσου, έδωσαν τα ερωτηματολόγια τους σε 48 μόνιμους κατοίκους του Διστόμου και σε 22 μετανάστες που ζουν στη Γερμανία.

νεαρών κοριτσιών και γυναικών πριν από την εκτέλεσή τους, αλλά και αφότου είχαν εκτελεστεί. Είναι προφανές ότι κάποιοι δεν μπορούσαν να υποφέρουν την ιδέα ότι οι δικοί τους άνθρωποι υπέστησαν εν ζωή τέτοιες θηριωδίες, γι' αυτό στις μαρτυρίες τους αποτυπώνουν τα γεγονότα δίνοντας την εκδοχή της νεκροφιλίας των Γερμανών στρατιωτών.²⁹⁵

Σε αντιδιαστολή με την προσέγγιση αυτού του είδους βρίσκεται η κριτική προσπάθεια κατανόησης και καταδίκης των συμβάντων της 10.6.1944: «[...] Μια ζωή αναρωπιέμαι πώς μπορούν οι άνθρωποι να είναι απάνθρωποι. Η Ιστορία δείχνει ότι πρόκειται για μεμονωμένες περιπτώσεις. Δεν είναι όλοι οι Γερμανοί θηρία. Στο Δίστομο οι μισοί Γερμανοί στρατιώτες, ίσως και παραπάνω από τους μισούς, δεν συμμετείχαν, ούτε τουφέκισαν. Εάν και οι ογδόντα Γερμανοί στρατιώτες που ήρθαν από τη Λιβαδειά και έκαναν τη σφαγή συμπεριφέρονταν έτσι απάνθρωπα, δεν θα είχε απομείνει κανείς Διστομίτης ζωντανός».²⁹⁶

Αποδομώντας την έκφραση της δημόσιας μνήμης στα σχόλια του βιβλίου επισκεπτών, διαπιστώνουμε πως δύο είναι οι κυρίαρχες τάσεις: α) απόπειρα για καταδίκη της σφαγής στο πλαίσιο μιας φιλειρηνικής και συμφιλιωτικής προοπτικής και β) αναμόχλευση της βίας που ασκήθηκε στις 10.6.1944 με παράλληλη διάθεση ανακύκλησης του μίσους και επιθυμία για εκδίκηση. Η πρώτη τάση, η οποία σηματοδοτεί παραδειγματική συνείδηση, θέτει τους όρους επεξεργασίας του γεγονότος της σφαγής με τρόπο τέτοιο ώστε εξασφαλίζεται η διάκριση ερμηνείας και νοήματος που ο Adorno είχε θέσει ως προϋπόθεση για την αποφυγή οντολογικοποίησης της Ιστορίας.

---

²⁹⁵ Τ. Λάππας, *Η σφαγή του Διστόμου. Χρονικό*, ό.π., σ. 41 και σ. 35: «Η Ευτυχία Κίνια, η Αθηνά Ανέστη, η Τούλα Καρούζου κι η Γιαννούλα Γιωργακού, κοπέλλες δεκαπέντε με είκοσι χρονώ, δέχονται κάθε μια ξεχωριστά ερωτική επίθεση. Τα ανθρωπόμορφα αυτά κτήνη, θαρρούνε ότι με το φόβο του θανάτου θα μπορούσαν εύκολα να ικανοποιήσουν το σαρκικό τους πάθος. Μα τα πιο πάνω κορίτσια, φέρνουν τέτοια αντίσταση και παλεύουν τόσο σκληρά για την παρθενιά τους, που καταφέρνουν ζωντανές να μη βιαστούνε».

Ή πάλι: «Σε δυο γυναίκες κόβουν τους μαστούς και τους πετάνε μακριά και σε άλλη μπηζούν τη λόγχη τους κει που πριν από λίγες στιγμές είχαν ικανοποιήσει το βρωμερό τους πάθος. Δε θα αναφέρω τα ονόματα από τις γυναίκες αυτές για να μη θίξω τη μαρτυρική τους μνήμη. Κι επειδή οι Γερμανοί ήταν δύσκολο όλοι να ξεθυμάνουν σεξουαλικά, το πάθος τους τούς σπρώχνει στην πιο ανομολόγητη πράξη: τη νεκροφιλία! [...] Δεν διστάζουν να συνουσιαστούνε με σκοτωμένες γυναίκες, να σφίξουν και να χαϊδέψουν ερωτικά τα παγερά κι ακίνητα νεκρά κορμιά τους. Τα κουφάρια αυτά, εύκολο θήραμα, δέχονται με τη σειρά απανωτά τους νεκρόφιλους αυτούς υπανθρώπους [...]».

²⁹⁶ Αργύρης Σφουντούρης, μαρτυρία στη Ζέτα Παπανδρέου, Οκτώβριος 2009.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η μελέτη των λογοτεχνικών κειμένων με θέμα τη σφαγή του Διστόμου, καθώς σε αυτά αποτυπώνεται η ατομική αλλά και η θεσμική μνήμη. Τα έργα, πεζά και ποιήματα, γραμμένα για το ιστορικό γεγονός της 10.6.1944, προέρχονται είτε από έγκριτους λογοτέχνες είτε από κατοίκους του Διστόμου που θέλησαν έτσι να εκφράσουν τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι προσέλαβαν το συγκεκριμένο τραυματικό γεγονός. «Η μελέτη των λογοτεχνικών κειμένων έχει σημασία για την ιστορική επιστήμη, γιατί ψυχογραφικά χαρακτηριστικά των προσώπων συνεισφέρουν στην ανάπτυξη της ιστορικής κατανόησης και της ιστορικής φαντασίας».²⁹⁷

Σημαντική για τον καθορισμό του πλαισίου προσέγγισης αυτών των λογοτεχνικών έργων ήταν η συμβολή του βιβλίου της Βενετίας Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*.²⁹⁸ Σε συνέντευξη που έδωσε στην Κρυσταλλία Πατούλη με αφορμή την έκδοση του συγκεκριμένου βιβλίου,²⁹⁹ η Αποστολίδου επισημαίνει καίρια ζητήματα, όπως αναδύονται από την επεξεργασία λογοτεχνικών κειμένων Ελλήνων πολιτικών προσφύγων από το 1949 έως το 2009. Υποστηρίζει ότι η λογοτεχνική παραγωγή των πολιτικών προσφύγων λειτουργεί ως συγγραφή, αλλά και ως ανάγνωση με θεραπευτικό τρόπο, διότι η αναβίωση της τραυματικής εμπειρίας στο πλαίσιο της μυθοπλασίας έχει τη δύναμη να αποκλιμακώσει το τραύμα, να συντελέσει στην επανεπεξεργασία του. Επίσης επισημαίνει ότι η μελέτη αυτών των

---

²⁹⁷ Δημήτρης Μαυροσκούφης, *Αναζητώντας τα ίχνη της Ιστορίας. Ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία και ιστορικές πηγές*, Εκδοτικός Οίκος Αδερφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 51-53.

Σύμφωνα με τον Δ. Μαυροσκούφη, η ανάλυση των λογοτεχνικών κειμένων ως ιστορικών πηγών μπορεί να αφορά τα ακόλουθα:

Επίπεδα ανάγνωσης

- Σημασιολογία λέξεων, ειδικών όρων, πραγματολογικών στοιχείων.
- Εξαγωγή συμπερασμάτων για την κουλτούρα και την κοινωνία: ενδεχόμενη χρήση μεταφορών, κωδίκων και συμβόλων – ένταξη κειμένου στο ιστορικό του πλαίσιο.
- Αξιολόγηση – εκτίμηση: γνώσεις και προθέσεις συγγραφέα, τεκμηρίωση, σύγκριση κειμένου με άλλα, σημασία κειμένου για το υπό εξέταση θέμα.

Διάταξη πληροφοριών μέσω μυθοπλαστικής ή μνημονικής ιστορίας, δοκιμίου ή χρονικού.

Θεωρίες πρόσληψης και «αντικειμενικότητα»

- Η λογοτεχνική και ιστορική εγγραμματοσύνη του αναγνώστη.
- Η «αντικειμενικότητα» του κειμένου που του δίνει το δικαίωμα να ελέγχει τα όσα λέγονται για αυτό.

²⁹⁸ Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Πόλις, Αθήνα 2010.

²⁹⁹ <http://tvxs.gr/news/politismos/trayma-kai-mnimi-tis-benetias-apostolidoy>

λογοτεχνικών κειμένων είναι ένα προνομιακό πεδίο για την ιστορική κατανόηση κάποιων γεγονότων.³⁰⁰ Κατά συνέπεια, το κριτήριο με το οποίο παρατίθενται συγκεκριμένα αποσπάσματα από τα ανάλογα λογοτεχνικά κείμενα είναι η αποτύπωση της ιστορικής συνείδησης αναφορικά με την άσκηση αντιποίνων της 10.6.1944 στο Δίστομο, και ως εκ τούτου δεν πρόκειται να εκφράσω αξιολογικές κρίσεις για το λογοτεχνικό τους περιεχόμενο.

Ένα σημαντικό ερώτημα το οποίο αναδύεται είναι πού εντάσσονται λογοτεχνικά τα σχετικά κείμενα. Η λογοτεχνία που πραγματεύεται εθνικούς / εμφύλιους πολέμους ή μια γενοκτονία όπως το Ολοκαύτωμα συνιστά μία αυτόνομη κατηγορία με τον τίτλο «Λογοτεχνία του τραύματος».³⁰¹ Πιστεύω ότι τα συγκεκριμένα έργα, τα οποία με έμμετρο ή πεζό λόγο αποτυπώνουν την οδύνη καθώς και την καταγραφή μαρτυριών και συναισθημάτων, εντάσσονται στην κατηγορία αυτή.

Μια ομάδα κειμένων σχετικών με τα γεγονότα της 10.6.1944 στο Δίστομο αφορά την **πρόσληψη του αδιανόητου γεγονότος** από ντόπιους και ξένους.

Δίστομο

Πώς ήρθα εδώ, τι μ' έφερε να ιδώ το πρόσωπό σου;

Γύρω σου πρώιμα η άνοιξη το γέννημα ψηλώνει

Γλυκό σαν την ελπίδα.

Κι εσύ με τα θλιμμένα σου τσεμπέρια με τηράς.

[...]

Τι γίναν οι άνθρωποι που δε με χαιρετούν;

Οι μάνες δίχως τα παιδιά, τ' αθώα βυζασταρούδια,

Μείναν τις νύχτες μοναχές με βουρκωμένα μάτια.

Οι τάφοι γύρω σου νωποί με τα ξερά στεφάνια.

[...]

---

³⁰⁰ Β. Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, ό.π., σ. 21.

³⁰¹ Β. Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, ό.π., σ. 54. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, ως «Λογοτεχνία του τραύματος» μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τη λογοτεχνία των πολιτικών προσφύγων, όπως επίσης και τη λογοτεχνία του ελληνικού Εμφυλίου.

Πώς μπορεί να έχουν ανθίσει οι μυγδαλιές

Κι εδώ να υπάρχει μέσα μας

Τόσο βαθύς πόνος;

Ίσκιος Πρινάρης

Άλλη ομάδα κειμένων πραγματεύεται **το ιστορικό γεγονός, την ατομική και τη συλλογική μνήμη** που το αφορά.

Επίγραμμα για το Διστόμο

Εδώ 'ναι το πικρό το χώμα του Διστόμου.

Ω, εσύ διαβάτη, όπου πατήσεις να προσέχεις –

Εδώ πονά η σιωπή, πονάει κι η πέτρα κάθε δρόμου

Κι απ' τη θυσία κι απ' τη σκληρότητα του ανθρώπου.

Εδώ μια στήλη απλή, μαρμάρινη, όλη κι όλη

Με ονόματα σεμνά, κι η Δόξα τα ανεβαίνει

Λυγμό λυγμό, σκαλί σκαλί, μεγίστη σκάλα.

Γιάννης Ρίτσος

Με ιδιαίτερη έμφαση εντάσσεται σε πολλά κείμενα η επίκληση των θυμάτων, καθώς και η υπόσχεση της δικαίωσης / υπεράσπισης τους.

Επιμνημόσυνη γονυκλισία

(Στους εκτελεσμένους του Διστόμου)

Δεν σας ξεχάσαμε.

[...]

Κι αν δεν σας κάναμε αιώνιο τραγούδι

Δεν φταίμε εμείς. Σε τούτο τον τόπο είναι πολλά αυτά που το ύψος τους

Φαίνεται δύσκολο.

[...]

Αν μπορείτε ν' ακούσετε τη σιωπή μας, ακούστε τη

Αδελφοί. Συγχωρέστε μας. Δεν σας ξεχάσαμε!

Νικηφόρος Βρεττάκος

Συχνά συναντούμε αναφορές που παραπέμπουν σε παραδειγματική διαχείριση αντιμετώπισης α) του ίδιου του τραυματικού γεγονότος της 10.6.1944 και β) των απογόνων των θυτών.

Ορφανά παιδιά από όλες τις χώρες της Ευρώπης που οι οικογένειές τους υπήρξαν θύματα του εθνικοσοσιαλισμού, ανάμεσά τους κι ο Αργύρης Σφουντούρης, βρήκαν καταφύγιο στην παιδούπολη Πεσταλότσι της Ελβετίας.

Διεθνής παιδούπολη Πεσταλότσι

Τα πρόσωπα των παιδιών είναι πατρίδες φερμένες εδώ

Απ' τα τέσσερα σημεία της γης για ένα διάλογο αγάπης.

[...]

Κάθε πρωί που βγαίνει ο ήλιος στην πόλη του Τρόγγεν,

Στο χωριό Πεσταλότσι,

Τα πράγματα είναι το ίδιο απλά, όπως άλλωστε ήταν πάντοτε σε τούτον τον κόσμο.

Μονάχα πως τα πρόσωπα εδώ των παιδιών είναι πατρίδες.

Κάθε πρωί, με το ίδιο τραγούδι και κάτω απ' την ίδια υπόσχεση αγάπης όλα μαζί

Είναι η Υδρόγειος που προσεύχεται.

Νικηφόρος Βρεττάκος³⁰²

Το κείμενο του Κ. Μπέη που ακολουθεί θίγει με ευαισθησία ζητήματα που αφορούν α) τη διαφοροποιημένη στάση κάποιων θυτών κατά τη διάρκεια της σφαγής, β) την αποφυγή ταύτισης της ναζιστικής με τη μεταπολεμική Γερμανία και γ) τη δέσμευση για υπεράσπιση της δημοκρατίας από τις νεοναζιστικές πρακτικές.

Και επί τοις δεινοίς ευέλπιδες

---

³⁰² Σημειωτέον, ο ποιητής στα χρόνια της δικτατορίας βρήκε άσυλο στην παιδούπολη Πεσταλότσι.

«[...] Όταν έκανε τις μεταπτυχιακές σπουδές της στο *Göttingen*, στο πλαίσιο κάποιας φοιτητικής εκδρομής στα όμορφα δάση του *Harz*, τους είχαν οδηγήσει ως τα φοβερά συρματοπλέγματα και τα εκτεταμένα ναρκοπέδια, με τις ενδιάμεσες νεκρές ζώνες, που χώριζαν τότε τις δύο Γερμανίες.

»Η Μαρίνα είχε κατανόηση για τον πατριωτικό πόνο των Γερμανών. Άλλωστε είχε μάθει να εκτιμά τη συστηματικότητα που τους διακρίνει, τη μεγάλη προσφορά τους στην προαγωγή των επιστημών, του λόγου και της τέχνης – ιδίως της μουσικής. Κι αισθανόταν ανυπόκριτη έλξη από τη σεμνότητα και την ευγένεια που χαρακτήριζε τη συμπεριφορά τους, στα δύσκολα, αλλά και δημιουργικά μεταπολεμικά χρόνια. Τότε που είχαν καταπλήξει τους νικητές συμμάχους, με το περίφημο γερμανικό θαύμα [...]

»Δεν ήταν όλοι κακούργοι. Οι χωρικοί που επέζησαν, τόνιζαν με ιδιαίτερη έμφαση, και το διηγούνται και οι σημερινοί στο χωριό, πως πολλές οικογένειες σώθηκαν χάρη στη ριψοκίνδυνη ανυπακοή φιλεύσπλαχνων στρατιωτών [...]. Σημάδευαν τις πόρτες με μαύρο κάρβουνο, κατά τις διαταγές που τους είχαν δοθεί, πως πια δεν είχε μείνει πίσω τους ζωντανή ύπαρξη, ανθρώπου ή ζώου. Ενώ αυτοί, σαν διάβαιναν το κατώφλι της πόρτας, έκαναν νόημα στους έντρομους ενοίκους να κρυφτούν κάτω από τα κρεβάτια αμίλητοι [...].

»[...] έριχνε βιαστικές ματιές στις σελίδες της εφημερίδας [...] το μάτι του σταμάτησε στη μεγάλη φωτογραφία: άνδρες, γυναίκες και παιδιά, με αναμμένα κεριά στο χέρι, διαδήλωναν στο Μόναχο, αποδοκιμάζοντας τα έκτροπα των νεοναζί.

»Την έδειξε στη Μαρίνα.

»«Αυτή είναι η μεγάλη αρετή της δημοκρατίας», της είπε. «Ότι και στις πιο δύσκολες συγκυρίες αφήνει περιθώρια να ορθώσει το ανάστημά της [...] μπορούν τότε να ακουστούν καθαρές οι τίμιες φωνές, που ασφαλώς υπάρχουν σε όλες τις κοινωνίες. Φωνές που εναντιώνονται στο κακό [...].

»«Και επί τοις δεινοίς ευέλπιδες» (και κατά πρόσωπο στις συμφορές, με αισιόδοξες ελπίδες), του απάντησε η Μαρίνα. «Είναι ένα από τα κεντρικά μηνύματα της Ιστορίας του Θουκυδίδη».

Κώστας Μπέης³⁰³

Στο απόσπασμα από τη θεατρική παράσταση που δόθηκε στο πλαίσιο των εκδηλώσεων μνήμης 2011, επισημαίνουμε κι εδώ αναφορά σχετική με τη διαφορετική στάση που υιοθέτησαν κάποιοι Γερμανοί στρατιώτες κατά τη διάρκεια της άσκησης αντιποίνων στο Δίστομο.

Από την άβυσσο στο φως (θεατρικό έργο)

Ειρήνη: Από τη μέρα της σφαγής κι εγώ ύπνο δεν έχω χορτάσει.

[...]

Μαριώ: Τι μας ενώνει εμάς τόσα χρόνια;

Αγγέλω: Εσύ τι λες; Εγώ λέω ότι μας ενώνει η αγάπη.

Ειρήνη: Κι ο πόνος.

[...]

Μαριώ: Μέσα σε αυτή την κόλαση, βρέθηκε ένας καλός άνθρωπος που μας έσωσε τη ζωή. Πυροβόλησε στον αέρα.

[...]

Γιώργος Δ. Δημάκας

Δείγματα ανάληψης ευθυνών από τους θύτες και τους απογόνους τους, καθώς και ηθικής δικαίωσης των νεκρών εντοπίζουμε στο ίδιο θεατρικό έργο (*Από την άβυσσο στο φως*), όπου γίνονται καίριες επισημάνσεις που αφορούν το ποια θα πρέπει να είναι η στάση των Γερμανών απογόνων των εθνικοσοσιαλιστών.

Μαριώ: Σαράντα χρόνια πριν ονειρευόμουνα τη ζωή, κορίτσι μες στον έρωτα, και ήρθες εσύ με συμπατριώτες σου... Ποιος σε διόρισε θεό, να έχεις επάνω μου δικαίωμα ζωής και θανάτου;

Γιόχαν: Μα ήμουν νέος, μέσα σ' ένα σύστημα διαταγών [...] Ανώριμος [...] ανίδεος.

---

³⁰³ Κώστας Μπέης, «Και επί τοις δεινοίς ευέλπιδες», από το Γ. Θεοχάρης (έρευνα – εισαγωγή – επιμέλεια) *Δίστομο. 10 Ιουνίου 1944. Το ολοκαύτωμα*, ό.π., σ. 466-480.

Μαριώ: Όχι, Γιόχαν, ανεύθυνος ήσουν και αφιονισμένος. Βέβαιος άντρας φυλής ανώτατης. Μισούσες τη ζωή, Γιόχαν. Δεν έγινες άλλος άνθρωπος. Γιατί δεν μίλησες στο γιο σου και στην εγγονή σου για τα αμέτρητα εγκλήματά σου;

Γιόχαν: Μα εργάστηκα στην Γερμανία. Προσπάθησα να αφιερωθώ στη νεολαία και στο μέλλον της.

Μαριώ: Πώς; Με τις προσβλητικές χρηματικές αποζημιώσεις; Πόσα εκατομμύρια ζυγιάζεται ο πόνος μου, Γιόχαν; Ήθελες τη βολή σου, την εξασφάλιση του τομαριού σου. Και δεν έκανες τίποτα να σκοτώσεις το ρατσισμό μέσα σου και να λυτρωθείς.

Γιόχαν: Φοβόμουνα. Άμα αρνηθώ τον Γιόχαν, ποιος είμαι, Μαρία; Δεν μπορώ να γίνω άλλος.

Μαριώ: Μπορείς τώρα, Γιόχαν. Δεν σε μισώ. Δεν σε αγαπώ. Δεν σε καταδικάζω. Δεν σε αθρώνω. Σε καταλαβαίνω.

Μελετώντας τα κείμενα ηλικιωμένων Διστομιτών και Διστομιτισσών που έζησαν τα γεγονότα με άμεσο τρόπο, διαπιστώνουμε

α) ότι το ιστορικό γεγονός παρουσιάζεται **υπό το πρίσμα της διαχρονικής θυματοποίησης:**

Οι καντηλανάφτρες

...Τρέμουν τα χέρια σαν τη φλόγα
χρόνια συναπτά
κι ο θάνατος δεν έγινε συνήθεια.
Ίσως να σας πειράζει ο θρήνος
σαν ακουμπά το μάγουλο
στη κρύα πέτρα
μα είμαστε απόγονοι
μιας αρχαίας τραγωδίας
που διαιωνίζεται.

Δίστομο. Ματωμένη Ανθρωπότητα (ποιητικό δράμα)

Νεκρός Διστομίτης: Σωστά είπε ο ποιητής, μη φοβάστε τους νεκρούς, μόνο ακούστε τους με τη φωνή μου. Είμαι Διστομίτης. Έχω ξεχάσει τ' όνομά μου, πάνε πολλά χρόνια που έχω πεθάνει

[...]

Αυτή την ώρα ο Θουκυδίδης κλαίει. Κλαίει κι όλο κλαίει, ακουμπισμένος στο ξεχείλισμα του πολέμου. Εδώ έχουμε και κείνον τον καημένο το Γιώργη [...] που τον σκότωσαν στον εμφύλιο

[...]

Εσείς κάνετε τρίσπικρη τη γη.
Αλόγιστοι κόλακες της μάσκας σας
γδύνετε την αδικία να ντυθείτε.
Σφάγια τυλιγμένα
τον πολεμικό μαντύα,
γεμάτοι επιδέσμους με το θρήνο της Εκάβης,
τρεις χιλιάδες χρόνια τώρα.
Ψάχνετε, όλο ψάχνετε το τραγικό σας πρόσωπο.
Τρεις χιλιάδες χρόνια τώρα [...]

Ανδρέας Τσούρας³⁰⁵

και β) σχήματα **οντολογικοποίησης της Ιστορίας**.

---

³⁰⁴ Καίτη Μανωλοπούλου, *Αναμνήσεις και μαρτυρίες πενηντάχρονες ή άχρονες*, ό.π., σ. 79.

³⁰⁵ Ανδρέας Τσούρας, *Δίστομο. Ματωμένη ανθρωπότητα (Ποιητικό δράμα)*, Έκδοση Δήμου Διστόμου, Αθήνα 1984, σ. 30-56.

Η σφαγή του Διστόμου

«Από την τρισκατάρατη κείνη μέρα, που μοίρα κακιά είχε ξεράσει πάνω στη χώρα αυτή τις βάρβαρες ορδές των Γερμανών και των Ιταλών τους θρασύδειλους φασίστες, στιγμή δεν πέρασε που τα χρώματά της να μην ποτίσει αίμα αθώων».

Τάκης Λάμπας³⁰⁶

Δίστομο

Ήταν κατάρα όταν ο Ήφαιστος κύλησε
την ασάλινη μπότα.

Όταν οι Άριοι μάτωσαν τ' Άσπρα Καλύβια.

.....
Βάρβαροι

τραβούσαν το Δίστομο δεμένο πισθάγκωνα.

Ποιο λιθάρι απόμεινε ορθό;

ρώτησε η Ιστορία τον Βάγκνερ

Πέτρος Σπέντζης³⁰⁷

Α' Διστομίτισσα:

Πόλεμε, οχιά στο σκοτάδι
της ανθρώπινης ψυχής.

Ποιητής:

Εμείς τότε, μόλις είχαμε θερίσει την ειρήνη
στα χωράφια του Διστόμου.

Η Διστομίτισσα βύζαινε έναν νήπιο ήλιο.

.....

---

³⁰⁶ Τάκης Λάμπας, *Η σφαγή του Διστόμου*. Χρονικό, ό.π., σ. 7.

³⁰⁷ Πέτρος Σπέντζης, *Δίστομο*, από δημοσίευση στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης* (10.6.1976), όπως αναφέρεται στο περιοδικό *Εμβόλιμον*, «Μικρό αφιέρωμα στους νεκρούς του Διστόμου», (Ιούνιος 2009), σ. 69.

η ζωή συγύριζε τις ηλικίες στο μεθύσι της.

.....
Εεεε!!! Τι σας βύζαιναν οι σοφές πατρίδες σας
απ' όπου μας ήρθατε «ελευθερωτές»;
εμείς, «τάξη πραγμάτων» έχουμε το νοικοκυριό μας
και σήμερα εδώ, δε σκοτώσατε το Δίστομο, σκοτώσατε τη σοφία του κόσμου

.....
Νεκρός Διστομίτης:

.....
Γκαίτε, Χάιζεμπεργκ, Μπετόβεν,
γιατί οι πατριώτες σας μας σκότωσαν;

Ανδρέας Τσούρας³⁰⁸

Ανάλογο ύφος έχουν και οι στίχοι που έχουν γράψει κάτοικοι του Διστόμου, οι οποίοι έχουν μελοποιηθεί και ακούγονται από τη χορωδία Αμβρουσσός στις εκδηλώσεις μνήμης.

Εδώ το λένε Δίστομο ηρώων και μαρτύρων
Των σπαραγμένων λουλουδιών και των σφαγμένων μύρων.
Εδώ πατήσαν οι άγριοι μια μέρα του Ιούνη
Και σπάρραξαν την άνοιξη οι ναζιστές, οι Ούννοι.
Εδώ τρομάξαν τα άψυχα και τα στοιχειά λουφάξαν
Σαν χίμηξαν οι Γερμανοί και τη ζωή ρημάξαν.
Εδώ π' ανθίζει ο καημός και λάμπει η απουσία
Εδώ παλεύει ένας λαός για ειρήνη και ευτυχία [...]
Στάθης Σταθάς

Ποιος το περίμενε στις 10 του Ιούνη το Δίστομο να σφάζουνε
Οι ναζιστές, οι Ούννοι.
Θερίζουν έμβρυα, γέρους, παιδιά

---

³⁰⁸ Α. Τσούρας, *Δίστομο. Ματωμένη ανθρωπότητα*, ό.π., σ. 30-56.

*Κι όλα τα άμοιρα τα ζωντανά
Λογχίζουν έγκυες, νέες κοπελιές
[...]
Για την απαίσια ανομία θέλησαν αιώνια αμνησία
Μα οι Διστομίτες δεν ξεχνάμε
Για λευτεριά και ειρήνη θα πολεμάμε
Δικαιοσύνη θα ζητάμε
Αδερφοσύνη θα κερνάμε.*

Παναγιώτης Κοτρόγιαννος

Στο θεατρικό έργο *Από την άβυσσο στο φως*, στο οποίο έχουμε αναφερθεί, τίθενται ζητήματα που αφορούν **το καθήκον της μνήμης και την ενοχή του επιβιώσαντα**.

Χρηστάκης: Ρε πατέρα, γιατί μ' έφερες, γιατί επιμένεις να με φέρνεις κάθε χρόνο στην επέτειο της σφαγής;

Τάσος: Γιατί είσαι εγγονός ενός από τους σφαγμένους.

Χρηστάκης: Ωραία, το ξέρω, από εκεί και πέρα.

Τάσος: Από εκεί και πέρα, είναι θέμα ιστορικής μνήμης, γνώσης της ταυτότητάς σου, αλλιώς είσαι έρμαιο [...] Εδώ θα δεις το πείσμα, την υπομονή. Εδώ όλοι οι σφαγμένοι είναι ζωντανοί και όλοι οι ζωντανοί σφαγμένοι.

[...] Τάσος: Γιατί να γίνουν τα πράγματα έτσι; Γιατί να νιώθω ένοχος για πράγματα και καταστάσεις που δεν είχα καμιά συμμετοχή; Πώς να κοιτάξω τον γιο μου; Γιατί να νιώθω ένοχος που χάθηκες εσύ, πατέρα, που γεννήθηκα εγώ;

[...]

Γιώργος Δ. Δημάκας

Ενδιαφέρον ερευνητικό πεδίο αποτελεί η μελέτη της παραπάνω λογοτεχνικής παραγωγής, των ομιλιών από τις ετήσιες εκδηλώσεις μνήμης ή των σχολίων του βιβλίου επισκεπτών του Μουσείου. Όπως διαπιστώσαμε, η έκφραση της ιστορικής συνείδησης μέσω της γλωσσικής ενάρθρωσης αντικατοπτρίζει όψεις παραδειγματικής και κυριολεκτικής μνήμης. Εξαιρετική

σημασία για την επεξεργασία της ιστορικής συνείδησης της κοινωνίας του Διστόμου έχουν οι πτυχές των κειμένων οι οποίες αφορούν α) τη σωματικότητα της μνήμης (οδύνη, φόβος, θυμός) και β) την πρόθεση ηρωοποίησης του παρελθόντος. Όπως αναφέρει ο Engle, η ανάγκη να μετουσιωθεί το μαρτύριο των θυμάτων σε έναν ηρωισμό εντός ενός ιστορικού πλαισίου που παραπέμπει στην αρχαιότητα «αντανακλά έναν προφανή ναρκισσισμό, μια επιθυμία να εισέλθει κάτι σε μία ιστορική ή με άλλο τρόπο σημαντική στιγμή».³⁰⁹ Είναι σημαντικό για τους πολίτες του Διστόμου να διαχειρίζονται τις τραυματικές αναμνήσεις τους, μέσω α) της γνώσης των ιστορικών γεγονότων, β) της εκτίμησης για τη μεταπολεμική τοποθέτηση και τους χειρισμούς του γερμανικού και ελληνικού κράτους σχετικά με τη ναζιστική θηριωδία της 10.6.1944 και γ) της προσωπικής τους έκφρασης, για παράδειγμα, της συμμετοχής στις εκδηλώσεις μνήμης έτσι ώστε να οδηγούνται σε μια αίσθηση δικαίωσης της μνήμης των θυμάτων. Μια τέτοια προσέγγιση προσφέρεται για την υλοποίηση της επιθυμητής συναισθηματικά απελευθερωτικής διαδικασίας. Αντιθέτως, όπως διαπιστώσαμε στο Μουσείο Ναζιστικής Θηριωδίας και στο Μουσείο, χώρους που έχουν κοινό χαρακτηριστικό ότι εστιάζουν στο δίπολο «θύμα – θύτης», η οπτικοποίηση του πόνου αποκτά μελοδραματικό χαρακτήρα και δεν βοηθά τη διαχείριση του τραύματος. Στις εκδηλώσεις μνήμης, η υπάρχουσα συλλογική μνήμη εκφράζεται με κοινωνικές αναπαραστάσεις που συνδέονται με το καθήκον μνήμης και την απόδοση τιμής στα θύματα με έναν τρόπο προσανατολισμένο στο παρελθόν (μνημόσυνο, λαμπαδηφορία, κατάθεση στεφάνων), αλλά και με δραστηριότητες οι οποίες επιδιώκουν α) τη διεκδίκηση αιτημάτων που άπτονται της ηθικής αποκατάστασης των νεκρών θυμάτων και των οικογενειών τους, β) την καλλιέργεια της ιστορικής συνείδησης, γ) την ευθύνη της ενδυνάμωσης, κυρίως για τις νέες γενιές των κατοίκων του Διστόμου, της αισιοδοξίας, της αγωνιστικότητας, της πίστης στη ζωή και στις αξίες της.

Αποτιμώντας τις εκδηλώσεις, μπορούμε να τις δούμε περισσότερο ως πληθωριστική προσέγγιση της μνήμης και λιγότερο ως απόπειρα ιστορικής διερεύνησης του παρελθόντος. Ωστόσο, παρακολουθώντας κάποιες εκδηλώσεις, την ευθύνη των οποίων είχε ο Πολιτιστικός Σύλλογος Διστόμου, διαπιστώσαμε ότι τα μέλη του προσεγγίζουν με ορθό πολιτικά τρόπο τη

---

³⁰⁹ K. J. Engle, «Putting Mourning to Work: Making Sense of 9/11», *Theory, Culture and Society*, 24, σ. 72, όπως αναφέρεται στο: M. Zembylas, *The Politics of Trauma in Education*, ό.π., σ. 165.

μνήμη του αποτρόπαιου ιστορικού γεγονότος. Τα ενδιαφέρει η ηθική δικαίωση των θυμάτων, υπερασπίζονται την τιμή των αδικοχαμένων συμπολιτών τους και αναφέρονται σε αυτούς με ευαίσθητο, ρεαλιστικό και ιστορικά εύστοχο τρόπο. Συγκεκριμένα, σε αντίθεση με κείμενα που ήδη έχουμε σχολιάσει από ομιλίες επισήμων ή από το βιβλίο επισκεπτών του Μουσείου Ναζιστικής Θηριωδίας, στα οποία οι νεκροί παρουσιάζονται ως «ήρωες και μάρτυρες», οι ομιλητές Γιώργος Θεοχάρης και Λουκάς Δημάκας σε σχετικές με το θέμα ομιλίες τους³¹⁰ χρησιμοποίησαν φράσεις όπως τα «θύματα», οι «εκτελεσμένοι» ή οι «σκοτωμένοι της 10ης Ιουνίου 1944».

Όπως διαπιστώσαμε στο κεφάλαιο αυτό, τα ιστορικά γεγονότα και το μείγμα παρελθόντων γεγονότων, λαϊκής μνήμης των γεγονότων αυτών, «μυθολογιών» οι οποίες προέρχονται από τη λογοτεχνική έκφραση βρίσκονται σε μια δυναμική σχέση διαρκούς αλληλεπίδρασης.³¹¹ Ο D. C. Harvey επισημαίνει ως σύνορο μεταξύ της «ιστορίας» και της «κληρονομιάς» το γεγονός ότι, κατά τη γνώμη του, η κληρονομιά εκφράζει μια υποκειμενική διαδικασία κουλτούρας η οποία φιλτράρεται με αναφορές στο παρόν.³¹² Ως εκ τούτου, η Ελένη Στεφάνου αντιπαρέρχεται το ερώτημα «καλή ιστορία ή κακή κληρονομιά;» υποστηρίζοντας ότι τόσο η ιστορική αφήγηση όσο και η «αφήγηση της κληρονομιάς» αποτελούν εξίσου πολύτιμο υλικό για τον μελετητή. Η μελέτη της διαχείρισης της μνήμης της Σφαγής του Διστόμου επιβεβαίωσε άλλωστε, κυρίως μέσω των εκδηλώσεων μνήμης, τη δυναμική συνύπαρξη των δύο αυτών παραμέτρων στο παρόν.

---

³¹⁰ Εκδηλώσεις μνήμης 2012, Εκδήλωση για το βιβλίο του Γ. Θεοχάρη, *Δίστομο 10 Ιουνίου 1944. Το ολοκαύτωμα*, Πολεμικό Μουσείο.

³¹¹ Eleni Stefanou, *Aspects of Identity and Nationhood: Commemorating, Representing and Replicating. The Greek Maritime Past*, Faculty of Humanities, University of Southampton, 2008, διδακτορική διατριβή, σ. 43-45.

³¹² D. C. Harvey, «Heritage Pasts and Heritage Presents: Temporality, Meaning and the Scope of Heritage Studies», *International Journal of Heritage Studies* 7 (4): 319-338, όπως αναφέρεται στη διδακτορική διατριβή: Eleni Stefanou, ό.π., σ. 45.

Γ. Η αντιμετώπιση του εθνικοσοσιαλιστικού παρελθόντος στη Γερμανία

Γ.1. Διαχείριση της μνήμης στη μεταπολεμική Γερμανία

Η διαχείριση της ιστορικής μνήμης των Γερμανών αναφορικά με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έχει ακολουθήσει μακρά πορεία. Σύμφωνα με τον David Art,³¹³ στη δημόσια διαχείριση του επίμαχου, τραυματικού παρελθόντος διακρίνουμε δύο στάδια αντιμετώπισης. Στο πρώτο στάδιο, το οποίο εξελίχθηκε κυρίως στις δεκαετίες 1940 και 1950, το παρελθόν αντιμετωπίστηκε με διάθεση για επιλεκτική αποσιώπηση, ομαλοποίηση και συγκάλυψη, θεωρώντας ότι έτσι θα αποκατασταθεί η γερμανική κοινωνική συνοχή. Κάθε τάση για αναψηλάφηση του οδυνηρού παρελθόντος αντιμετωπιζόταν ως «εθνικός μαζοχισμός». Στο δεύτερο στάδιο, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 έως τη δεκαετία του 1990, το παρελθόν αντιμετωπίστηκε με την εις βάθος αναψηλάφησή του, που είχε ως κύρια χαρακτηριστικά α) τη δημόσια μεταμέλεια και β) τη διαρκή υπενθύμιση «Nie Wieder! Ποτέ ξανά!». Από τη δεκαετία 2000 ως το παρόν μπορούμε να συζητάμε, σε περιορισμένη έκταση όμως, για ένα τρίτο στάδιο αναδίπλωσης.

Συνεπώς, η πρώτη μεταπολεμική πολιτική μνήμης, με εκφραστή τον Konrad Adenauer, έδινε έμφαση στην οικοδόμηση μιας ισχυρής μεταπολεμικής Γερμανίας την οποία θα διέκρινε το θετικό συλλογικό αυτοσυναίσθημα. Η τακτική που εφαρμόστηκε προϋπέθετε καθολική άρνηση επεξεργασίας (working through) του πρόσφατου παρελθόντος. Σύμφωνα με τις επιλογές του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος, κρίσιμοι παράγοντες για τη θέσπιση μιας λειτουργικής

---

³¹³ David Art, *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2006.

Βλ. επίσης, στο: Γ. Κόκκινος, *Η σκουριά και το πυρ. Προσεγγίζοντας τη σχέση ιστορίας, τραύματος και μνήμης*, Gutenberg, Αθήνα 2012.

ομοσπονδιακής δημοκρατίας ήταν α) η περιορισμένη απονομή δικαιοσύνης για τα εγκλήματα της ναζιστικής περιόδου, και β) η υλοποίηση ενός προγράμματος κοινωνικής, πολιτικής και θεσμικής ενσωμάτωσης όσων είχαν υποστηρίξει τον εθνικοσοσιαλισμό.³¹⁴ Πολλοί από τους αξιωματικούς του Γ' Ράιχ εξακολούθησαν να επανδρώνουν τον κρατικό μηχανισμό από θέσεις ευθύνης.

Παρότι ήταν φλέγον ζήτημα για τους Γερμανούς, αρνήθηκαν σε εκείνο το στάδιο να διερευνήσουν τους λόγους για τους οποίους αυτοπροσδιορίζονταν ωςάν να παρασύρθηκαν από έναν «δαιμονικό» και «παρανοϊκό» άνθρωπο στην έσχατη υλική και ηθική καταστροφή. Ένας τρόπος να αρνηθούν την ενοχή, τη ντροπή και τον θρήνο ήταν η μη παραδοχή της προσωπικής συμμετοχής, η πεποίθηση ότι η εγκαθίδρυση των ολοκληρωτικών θεσμών και των μηχανισμών συλλογικής τρομοκράτησης ήταν φαινόμενο που δεν είχε οργανική συνάφεια με τις τάσεις της γερμανικής κοινωνίας. Φαινόταν εξαιρετικά δύσκολο να συνδέσουν την ατομική στάση των πολιτών με την πολιτική επιτυχία του δικτάτορα και του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος.³¹⁵ Οι Γερμανοί στράφηκαν με ιδιαίτερη έμφαση προς την ανοικοδόμηση και τον εκμοντερνισμό της χώρας τους. Το ζωηρό ενδιαφέρον τους για τα τεχνολογικά επιτεύγματα ερχόταν σε αντίθεση με τη γενική απάθεια που επιδείκνυαν για ό,τι αφορούσε τη διαχείριση του επίμαχου παρελθόντος. Το «οικονομικό γερμανικό θαύμα» λειτούργησε σαν μέσο για να απωθήσουν ή και να εξαλείψουν το παρελθόν τους. Σύμφωνα με τον Stephan Marks, ενώ τα θετικά βιώματα του εθνικοσοσιαλισμού, για παράδειγμα, η «γοητεία» που άσκησε ο Χίτλερ στα πλήθη, αποτέλεσαν ένα ισχυρό ταμπού στη βάση της αρχής της αποσιώπησης, τα αρνητικά βιώματα, όπως, λόγου χάρη, το ζήτημα των βομβαρδισμών από τους Συμμάχους, το οποίο δεν αντιμετώπιστηκε ως ταμπού, συζητήθηκαν όσο τίποτα άλλο στην ΟΔΓ.³¹⁶ Άλλωστε, η

---

³¹⁴ Jeffrey Herf, *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*, Harvard University Press, Καίμπριτζ Μασαχουσέτη / Λονδίνο 1997, σ. 267.

³¹⁵ Επίσης τεχνηέντως προβαλλόταν η μνήμη της αντίστασης των Γερμανών, για την οποία ο Horkheimer πίστευε ότι θα έπαιζε ρόλο στην επαναφορά των δημοκρατικών αξιών στη Γερμανία, λειτουργώντας ως καταλύτης για την αποκατάσταση του αυτόνομου ατόμου, που μπορεί να αντισταθεί στις πιέσεις των καιρών στο όνομα της φιλελεύθερης δημοκρατίας και της πολιτικής δικαιοσύνης. J. Herf, *ό.π.*, σ. 327. Βλ. επίσης σχετικά το βιβλίο των Alexander & Margarete Mitscherlich, *The Inability to Mourn: Principles of Collective Behavior*, Grove Press, μτφρ. Beverley Placzek, Νέα Υόρκη 1975, σελ. 9 (Η γερμανική έκδοση: *Die Unfähigkeit zu trauern, Grundlagen kollektiven Verhaltens*, R. Piper & Co. Verlag, Μόναχο 1967).

³¹⁶ Ο συγγραφέας συνδέει τη θετική επίδραση του Χίτλερ στους Γερμανούς με τη λυτρωτική προοπτική που τους έδωσε να ξεπεράσουν «...την ήττα του Α' Παγκοσμίου πολέμου, τη "ντροπιαστική" συνθήκη των Βερσαλλιών, τη

διαμόρφωση της κουλτούρας της σιωπής είχε ήδη εναρκτήριοις μηχανισμούς από την εθνικοσοσιαλιστική περίοδο. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι 1ον) στην εξαιρετική περίπτωση που κάποιοι κρατούμενοι των στρατοπέδων συγκέντρωσης απελευθερώνονταν, δεσμεύονταν με σχετική δήλωση και απειλές για ενδεχόμενο επανεγκλεισμό τους πως δεν θα μιλήσουν σε κανέναν για ό,τι έζησαν μέσα στο στρατόπεδο και 2ον) το υπουργείο του Goebbels, αρμόδιο για τη φυλετική καθαρότητα και προπαγάνδα, ήταν εμπνευστής της καμπάνιας «Ο εχθρός κρυφακούει», σύμφωνα με την οποία κάθε Γερμανός θεωρούσε τον εαυτό του, ακόμα και για τα πιο απλά πράγματα, φορέα πολύτιμων μυστικών για τους εχθρούς, και για αυτό –μέσω του κοινωνικού ελέγχου– υποχρεωνόταν να τηρεί σιωπή.³¹⁷

Αναφορικά με τη μη επεξεργασία του ζητήματος των συμμαχικών βομβαρδισμών στο παρελθόν, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και τις εξής παραμέτρους. Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια η παραδοχή πως «ο βομβαρδισμός κατά της Γερμανίας ξεπέρασε τα όρια» λειτουργούσε ως ταμπού για την κοινωνία, που σκεφτόταν ενοχοποιημένα, θεωρούσε δηλαδή ότι με κάποιο τρόπο είχε συντελέσει στον βομβαρδισμό, αφού είχε προκαλέσει με τις ενέργειές της τη μήνιν των Συμμάχων.³¹⁸ Επίσης, ενώ διαφαινόταν η επιθυμία για αναγνώριση όσων υπέφεραν οι ίδιοι οι Γερμανοί εξαιτίας των βομβαρδισμών, ταυτόχρονα κυριαρχούσε ανικανότητα επεξεργασίας του τραύματος όσων επιβίωσαν από τους βομβαρδισμούς.

πτώχεια, την οικονομική κρίση, [...] την πολιτική αδυναμία της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. [...]. Επειδή η ντροπή είναι ένα βασανιστικό και δύσκολο αντιμετώπισιμο συναίσθημα, αυτή “κατέφυγε” επειγόντως στην άμυνα, που προσφέρθηκε και νομιμοποιήθηκε από τον Εθνικοσοσιαλισμό. Η άμυνα έναντι της ντροπής κατέστη δυνατή με την εξιδανίκευση του Χίτλερ και των Γερμανών [...], με τα μεγαλεπήβολα φαντασιακά σχέδια για παγκόσμια κυριαρχία, με τις υποσχέσεις για την αποκατάσταση της γερμανικής τιμής, με την ηρωοποίηση και την κυνική κοσμοθεωρία της σκληρότητας [...]. Stephan Marks, *Γιατί ακολούθησαν τον Χίτλερ; Η ψυχολογία του Εθνικοσοσιαλισμού*, μτφρ. Στράτος Δορδανάς, επιμέλεια Αιμίλιος Μαυρουδής, Παπαδήμα, Αθήνα 2011, σ. 141-143, καθώς και Γ. Κόκκινος, «Η “μακριά σκιά” του Ολοκαυτώματος», από το: Γ. Κόκκινος, *Η σκουριά και το πυρ. Προσεγγίζοντας τη σχέση ιστορίας, τραύματος και μνήμης*, ό.π., σ. 238-239.

³¹⁷ Stephan Marks, *Γιατί ακολούθησαν τον Χίτλερ; Η ψυχολογία του Εθνικοσοσιαλισμού*, ό.π., σ. 47-48.

³¹⁸ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Sebald, η συντριπτική πλειοψηφία της γερμανικής κοινωνίας αποσιωπούσε ό,τι αφορούσε τους βομβαρδισμούς ενεργοποιώντας «προσυνειδητές διεργασίες αυτολογοκρισίας». Η αντίδραση αυτή έμοιαζε να πηγάζει από «ένα επονείδιστο οικογενειακό μυστικό, κάτι σαν ταμπού» το οποίο έπρεπε πάση θυσία να αποσιωπηθεί, όπως αναφέρεται στο: W. G. Sebald, *Η φυσική ιστορία της καταστροφής*, μτφρ. Γιάννης Καλιφατίδης, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2003, σ. 22. Υποστηρίζει, επίσης, ότι ούτε «η εθνική ταπείνωση που είχαν βιώσει οι Γερμανοί διατυπώθηκε με λόγια, ούτε οι άμεσα πληγέντες μοιράστηκαν μεταξύ τους τη γνώση της εμπειρίας ή φρόντισαν να τη διαβιβάσουν στις επόμενες γενιές», Sebald, ό.π., σ. 10.

Επομένως, σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο η γερμανική κοινωνία χαρακτηριζόταν από ένα μηχανισμό άμυνας απέναντι στο ναζιστικό παρελθόν τόσο σε κυβερνητικό όσο και σε προσωπικό επίπεδο. Η γερμανική κυβέρνηση και οι δημοσιογράφοι (υπηρεσιακοί ή μη) δεν έκαναν πολλά για να προσφέρουν μια καλύτερη αντίληψη των πραγμάτων και να εξαλείψουν το χάσμα της ρήξης μεταξύ Δυτικής και Ανατολικής Γερμανίας. Προφανώς, η στάση των Γερμανών σε σχέση με τη συλλογική ευθύνη και ενοχή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αμυντική: κυριαρχούσε η απώθηση ή η άρνηση επεξεργασίας των γεγονότων, επικρατούσε αδιαφορία και έλλειψη διάθεσης για τη διερεύνηση της «ενεργού ανάμειξης».³¹⁹ Σταδιακά υιοθέτησαν τον ρόλο του θύματος για τους εαυτούς τους, εστιάζοντας στα δεινά που είχαν υποστεί οι ίδιοι από τις αρχές του 1945.³²⁰ α) την απομάκρυνση εκατομμυρίων Γερμανών από τις πρώην περιοχές του Γ΄ Ράιχ στην Ανατολική Ευρώπη³²¹ με τις οδυνηρές «πορείες θανάτου», β) τις συνέπειες των συμμαχικών βομβαρδισμών στη χώρα τους,³²² γ) την άσκηση σεξουαλικής βίας και περιττών καταστροφών (ληηλασίες, βανδαλισμοί,

---

³¹⁹ Alexander & Margarete Mitscherlich, *The Inability to Mourn: Principles of Collective Behavior*, ό.π., σ. 7.

³²⁰ Richard Bessel, *Γερμανία 1945. Από τον πόλεμο στην ειρήνη*, μφρ. Ελένη Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 90, 138, 168, 186.

³²¹ Συνολικά επρόκειτο για 12 εκατομμύρια πρόσφυγες. Η πρώτη μεταπολεμική γερμανική απογραφή (29.10.1946) στις 4 ζώνες κατοχής κατέγραψε 5.645.000 εκδιωχθέντες Γερμανούς.

³²² Η Γερμανία έγινε στόχος βομβαρδισμών εναντίον πόλεων και αμάχων οι οποίοι έφτασαν στο απόγειό τους στις αρχές του 1945 και στοίχισαν τη ζωή σε περίπου 500.000 ανθρώπους. Το οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο της χώρας είχε σε μεγάλο βαθμό καταστραφεί, η παροχή ηλεκτρικού ρεύματος και φυσικού αερίου είχε διακοπεί, το σύστημα τηλεπικοινωνιών δεν λειτουργούσε, τα δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης είχαν πάθει σοβαρές ζημιές. R. Bessel, *Γερμανία 1945. Από τον πόλεμο στην ειρήνη*, ό.π., σ. 24.

Στις 3 Μαΐου 1945, η Βασιλική Αεροπορία της Μεγάλης Βρετανίας βομβάρδισε γερμανικά πλοία που μετέφεραν 7.500 πρώην κρατουμένους από το στρατόπεδο συγκέντρωσης Νόουενγκαμε κοντά στο Αμβούργο, νομίζοντας ότι μετέφεραν στρατεύματα. Περίπου 7.000 άνθρωποι είτε κήκκαν πάνω στα πλοία είτε πνίγηκαν, είτε πυροβολήθηκαν προσπαθώντας να ξεφύγουν από την κόλαση, όπως αναφέρεται στο: R. Bessel, *Γερμανία 1945. Από τον πόλεμο στην ειρήνη*, ό.π., σ. 73-74.

Ενδιαφέρον έχει και η λογοτεχνική προσέγγιση του ίδιου θέματος. Ο Milan Kundera (*Συνάντηση*, μφρ. Γιάννης Χάρης, Εστία, Αθήνα 2010, σ. 200-212) αναφέρεται στο βιβλίο *Το Δέρμα* του Curzio Malaparte (μφρ. Αντίοχος Χρυσστομιδής, Θεμέλιο, Αθήνα 1990) και συγκεκριμένα στον συγκλονιστικό τρόπο με τον οποίο περιγράφει ο συγγραφέας τον βομβαρδισμό του Αμβούργου με βόμβες φωσφόρου από τα αμερικανικά αεροπλάνα: «Οι κάτοικοι, για να σβήσουν τη φωτιά που τους κατέτρωγε, ρίχνονταν στα κανάλια που διασχίζουν την πόλη. Αλλά η φωτιά, που έσβηνε στο νερό, ξαναφούντωνε αμέσως στον αέρα, κι έτσι εκείνοι αναγκάζονταν να βουτάνε και να ξαναβουτάνε το κεφάλι στο νερό. Αυτή η κατάσταση κράτησε μέρες, κατά τις οποίες χιλιάδες ολόκληρες κεφάλια ξεμύτιζαν από το νερό [...], κινούσαν τα μάτια τους, άνοιγαν το στόμα τους, μιλούσαν». Σύμφωνα με τον Kundera, το γεγονός ότι η πρόκληση της φρίκης ήρθε από την πλευρά των νικητών συνδέεται, για μεγάλο διάστημα, με την απουσία αυτών των εικόνων από τον πόλεμο της μνήμης του 20ού αιώνα.

εμπρησμοί) από στρατιώτες του Κόκκινου Στρατού ή των Συμμάχων (κυρίως από τους Γάλλους), δ) την άσκηση βίας από ξένους εργάτες που βρέθηκαν –όμηροι και αιχμάλωτοι πολέμου– να εργάζονται στη Γερμανία, και τώρα εκδικούνται για την τύχη τους λεηλατώντας γερμανικές περιουσίες, ε) το κύμα καταγγελιών από Γερμανούς πολίτες εναντίον συμπατριωτών τους προς τις συμμαχικές Αρχές ως αντίποινα για όσα είχαν υποφέρει εξαιτίας τους οι ίδιοι κατά τη διάρκεια του ναζιστικού καθεστώτος.

Από την «Τελική Λύση» έχουμε πλέον τη μετάβαση σε μια «ομαλότητα» που διακρίνεται από επικίνδυνη παραποίηση της συνειδητότητας. Ο Theodor Adorno επισημαίνει την έκφραση αυτού του φαινομένου, δηλαδή τη μη αποδοχή εκ μέρους των Γερμανών της συμμετοχής τους στο εθνικοσοσιαλιστικό όραμα, τονίζοντας: «εκτός από δυο-τρεις αχρείους παλαιάς πάστας που δίνουν τη συγκινητική εντύπωση της μαριονέτας, δεν είδα μέχρι τώρα ούτε έναν ναζί, και μάλιστα όχι απλώς υπό την ειρωνική έννοια ότι κανένας δεν θέλει να παραδεχτεί αυτή την ιδιότητα, αλλά υπό την πιο τρομαχτική: ότι πιστεύουν πως δεν υπήρξαν ναζί³²³ το απωθούν εντελώς, ή ακόμα θεωρούν, θα μπορούσε να πει κανείς, ότι όντως δεν “υπήρξαν” πραγματικά, εφόσον η δικτατορία, με όλη την αποξενωμένη από τους ανθρώπους τερατωδία της, δεν έγινε ποτέ κτήμα τους όπως ένα αστικό σύστημα, αλλά παρέμεινε ξένη και ταυτόχρονα ανεκτή, σαν μια κακεντρεχής ευκαιρία και ελπίδα, κάτι που δεν επιτρέπει την ταύτιση, πράγμα που τώρα τους διευκολύνει κατά διαβολικό τρόπο να έχουν μια ήσυχη συνείδηση στη θέση μιας

---

³²³ Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από τη μαρτυρία του αρχηγού των SS Otto Ohlendorf από τις Δίκες της Νυρεμβέργης, *Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Control Council Law*, No 10, vol. 4 (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1950), σ. 223-225, 283-287, 304-306, Οκτώβριος 8-15, 1947, όπως αναφέρεται στο κεφάλαιο 7, «Putative National Security Defense», σ. 57 του βιβλίου: Roy Brooks (επιμ.), *When Sorry isn't Enough. The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustice*, New York University Press, Νέα Υόρκη / Λονδίνο 1999.

Κατήγορος – Δεν ρωτάω εάν, κατά τη γνώμη σου, ο Χίτλερ ήταν ηθικός, αλλά σύμφωνα με την ηθική σου κρίση ποιος ήταν ο χαρακτήρας των διαταγών του, ηθικός ή ανήθικος;

Συνήγορος υπεράσπισης – Πώς να εκτιμηθούν ηθικά οι πράξεις του Χίτλερ;

Κατήγορος – Ωραία, μια τελευταία ερώτηση. Παρέδωσες την ηθική σου συνείδηση στον Χίτλερ, ναι;

Κατηγορούμενος – Όχι. Ήμουν στρατιώτης, συνεπώς ο τελευταίος τροχός της αμάξης. Ό,τι έκανα ήταν το ίδιο με το να υπηρετούσα έναν άλλο στρατό. Οι στρατιώτες δεχόμασταν εντολές, πάντα αυτό συμβαίνει στο στρατό.

Κατήγορος – Το γεγονός ότι ξεπέρασες τους ηθικούς σου ενδοιασμούς δεν συνδέεται με τον εξαναγκασμό που άσκησε επάνω σου ο Χίτλερ. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι εκχώρησες στον Χίτλερ τη δύναμη να αποφασίζει ηθικά ζητήματα για εσένα.

Κατηγορούμενος – Ως στρατιώτης ελάμβανα διαταγές, και σε αυτό το πλαίσιο τις εκτελούσα.

ένοχης».³²⁴ Ασφαλώς, όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Herf,³²⁵ οι Γερμανοί δεν κατοχυρώνονται να απενοχοποιούνται επειδή κάποιιοι –σε προσωπικό επίπεδο– δεν έδωσαν εντολές για εγκλήματα. Μέσα στο κλίμα μαζικής μελαγχολίας που επικράτησε ως αντίδραση στην άρρητη ενοχή και τη μη ανάληψη της συλλογικής ευθύνης, ήταν δύσκολο για τους Γερμανούς να είναι δεκτικοί στην επεξεργασία του παρελθόντος τους και παράλληλα να έχουν τη σοφία να μυήσουν τη νέα γενιά στην κριτική προσέγγιση αυτού του παρελθόντος.³²⁶

Ενδιαφέρον έχει να δούμε πώς εφαρμόστηκε η αποναζιστικοποίηση και ποιες αντιδράσεις σημειώθηκαν εκ μέρους των Γερμανών. Σύμφωνα με τον Richard Bessel, οι Σύμμαχοι ήταν αποφασισμένοι να απομακρύνουν τους ναζί από τον κρατικό μηχανισμό, και έθεσαν ως βασική προϋπόθεση για να διοριστεί κάποιος σε δημόσια θέση να μην είχε υπηρετήσει με οποιονδήποτε τρόπο το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς.³²⁷ Φυλάκισαν δεκάδες χιλιάδες Γερμανούς που κατείχαν υπεύθυνες θέσεις ή είχαν συμμετοχή στα ναζιστικά εγκλήματα, και διεξήγαγαν σειρά από δίκες για εγκλήματα πολέμου, όπως η Δίκη Σημαντικών Εγκληματιών Πολέμου που ξεκίνησε στη Νυρεμβέργη τον Νοέμβριο του 1945. Οι Δίκες της Νυρεμβέργης ήταν εξαιρετικά σημαντικές, παρόλο που και σε αυτές διαφαινόταν η τάση θυματοποίησης του γερμανικού πληθυσμού, διότι είχαν ως αποτέλεσμα τη λεπτομερή καταγραφή των εγκλημάτων της ναζιστικής θηριωδίας καθώς και τη θεσμοθέτηση νομικού πλαισίου για εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.³²⁸

---

³²⁴ Επιστολή Τεοντόρ Αντόρνο προς Τόμας Μαν, 28.12.1949, όπως παρατίθεται στο Theodor W. Adorno - Thomas Mann, *Αλληλογραφία 1943-1955*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 58.

³²⁵ J. Herf, *Divided Memory. The Nazi Past in the Two Germanys*, ό.π., σ. 310.

³²⁶ Στη σχετική βιβλιογραφία αναφέρεται ότι εκείνη την περίοδο λίγοι επέλεγαν το επάγγελμα του δασκάλου, και γι' αυτό σημειώθηκε έλλειψη εκπαιδευτικών. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Alexander & Margarete Mitscherlich, «όταν επικρατεί απροθυμία να διερευνηθεί ένα γεγονός, όταν το σύνολο της κοινωνίας δυσκολεύεται να το αντιμετωπίσει, είναι δύσκολο να διδάξεις σύγχρονη ιστορία με τρόπο που να ενθαρρύνει την προσωπική εμπλοκή όλων σε αυτό το ζήτημα», Alexander & Margarete Mitscherlich, *The Inability to Mourn: Principles of Collective Behavior*, ό.π., σ. 56.

³²⁷ R. Bessel, *Γερμανία 1945. Από τον πόλεμο στην ειρήνη*, ό.π., σ. 193..

³²⁸ Anne Sa'adah, *Germany's Second Chance: Truth, Justice, and Democratization*, Κάιμπριτζ, Harvard University Press, 1998, όπως αναφέρεται στο: David Art, *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*, ό.π., σ. 52. Σε μία από τις δίκες, το κεντρικό επιχείρημα του εισαγγελέα ήταν πως «εάν ο γερμανικός πληθυσμός είχε με προθυμία αποδεχθεί το ναζιστικό πρόγραμμα τότε, δεν θα υπήρχε ούτε η αναγκαιότητα παρακρατικών ομάδων στο ξεκίνημα του Ναζιστικού Κόμματος ούτε η αναγκαιότητα ύπαρξης των στρατοπέδων συγκέντρωσης και της

Η στάση των Συμμάχων ήταν ιδιαίτερα σκληρή: αντιμετώπιζαν τους Γερμανούς ως έναν ηττημένο, ηθικά εξαχρησμένο λαό, ένοχο για ανείπωτα εγκλήματα και δυνάμει ικανό να οργανωθεί και να αντεπιτεθεί.³²⁹ Το σύνθημα που υπαγόρευε τον δέοντα τρόπο χειρισμού των κατακτημένων Γερμανών ήταν «Μη συναδέλφωση», με σαφείς οδηγίες για «αποφυγή ανάμιξης με τους Γερμανούς με όρους φιλίας, οικειότητας ή στενών σχέσεων, είτε ατομικά είτε ομαδικά, σε επίσημες ή ανεπίσημες επαφές».³³⁰ Συχνά οι διοικητές των Συμμάχων μάζευαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης κατοίκους γειτονικών σε αυτά σπιτιών, όπου τους υποχρέωναν να αντικρίσουν τις φρικαλεότητες που είχαν διαπραχθεί εκεί, καθώς και να ενταφιάσουν πτώματα.

Παρ' όλα αυτά, σε κάθε μία από τις ζώνες κατοχής η αποναζιστικοποίηση εφαρμόστηκε με διαφοροποιημένο τρόπο, λόγου χάριν, για τους Αμερικανούς είχε την έννοια της «ηθικής σταυροφορίας», ενώ για τους Σοβιετικούς σήμαινε επίσης τη δίωξη αντικομμουνιστών, καπιταλιστών, μεγαλογαιοκτημόνων, ατόμων δηλαδή που αντιτίθεντο με τη στάση τους στις ιδεολογικές αρχές του κομμουνισμού.³³¹ Στη σοβιετική ζώνη δεν υπήρξε συστηματική έρευνα και δίωξη ναζί ή εγκληματιών πολέμου, γεγονός που πρόσφερε στους εκεί ναζιστές μεγαλύτερη κάλυψη σε σύγκριση με ό,τι ίσχυε στη ζώνη των Συμμάχων. Οι σοβιετικές Αρχές επικεντρώθηκαν σε μια γρήγορη και ευρείας εμβέλειας εκκαθάριση της διοίκησης, του δικαστικού σώματος και του εκπαιδευτικού κλάδου.³³²

Παρότι ο ιστορικός Earl Ziemke, ο οποίος πολέμησε στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στο Σώμα Πεζοναυτών των ΗΠΑ στον Ειρηνικό, υπεραμύνεται της αποδοχής της οποίας έτυχε η

Γκεστάπο». Δημοσιογράφος από την εφημερίδα *Der Tagesspiegel* εναντιώθηκε με την πρόθεση του εισαγγελέα να αθωωθεί όλος ο γερμανικός πληθυσμός, δηλώνοντας: «Οι εγκληματίες είναι εδώ στο εδώλιο. Με αυτές τις δηλώσεις ο εισαγγελέας εξαλείφει το μερίδιο ευθύνης που έχει και ο μέσος Γερμανός πολίτης. Συνεπώς, ενώ οι κατηγορούμενοι από τον Göting έως τον Keitel φαντάζουν μαύροι σαν πίσσα, ο μέσος Γερμανός αναδύεται αθώος σαν πανσέληνος πάνω από το κάστρο της Χαϊδελβέργης», David Art, ό. π., σ. 53.

³²⁹ Οι Σύμμαχοι θεωρούσαν πιθανό το ενδεχόμενο να τους επιτεθούν ανά πάσα στιγμή οι «Λυκάνθρωποι», φήμη που ο ίδιος ο Goebbels είχε καλλιεργήσει όταν το 1944 συγκροτήθηκε η ομώνυμη ναζιστική ομάδα, που αργότερα κατέρρευσε μαζί με το ναζιστικό καθεστώς. M. Mazower, ό.π., σ. 546.

³³⁰ Οι οδηγίες αυτές εμπεριέχονταν, σύμφωνα με τον R. Bessel (*Γερμανία 1945. Από τον πόλεμο στην ειρήνη*, ό.π., σ. 198), στον Οδηγό του SHAEF (Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force) «Handbook No. 629», όπως παρατίθεται στο Herbert Schott, *Die Amerikaner als Besatzungsmacht in Würzburg (1945-1949)*, σ. 158.

³³¹ R. Bessel, *Γερμανία 1945. Από τον πόλεμο στην ειρήνη*, ό.π., σ. 190, 193, 214. Η περιουσία των μεγαλογαιοκτημόνων δημεύτηκε, οι τράπεζες και η βαριά βιομηχανία απαλλοτριώθηκαν.

³³² Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σ. 233.

αποναζιστικοποίηση, ισχυριζόμενος ότι το καλοκαίρι του 1945 η απομάκρυνση των ύποπτων για φιλοναζισμό Γερμανών από υπεύθυνες θέσεις επιδοκιμαζόταν από τον γερμανικό πληθυσμό,³³³ ο J. Herf αποτυπώνει μια άλλη εικόνα.³³⁴ Αναφέρει πως η αποναζιστικοποίηση, μολονότι στόχευε στην απομάκρυνση των ναζιστών από τις δημόσιες θέσεις, δεν είχε την υποστήριξη του γερμανικού λαού, και από το 1946 έως το 1949 το κλίμα στη Δυτική Γερμανία έτεινε ενάντια στην εφαρμογή της. Θεωρεί μάλιστα τη στάση των Γερμανών απέναντι στην αποναζιστικοποίηση κραυγαλέο παράδειγμα του κατά πόσον η Γερμανία ήταν ανέτοιμη να παραδεχτεί οποιαδήποτε ενοχή σχετικά με το ναζιστικό παρελθόν της.

Δηλαδή, η γερμανική κοινωνία με τον ίδιο τρόπο που απέφυγε την επώδυνη αλλά αναγκαία «εργασία του συλλογικού πένθους» με τον ίδιο τρόπο αντιτάχθηκε σε οποιαδήποτε προσπάθεια για ριζική αποναζιστικοποίηση, πιέζοντας για επιείκεια και αμνηστία. Άμεση προτεραιότητα του Adenauer αποτέλεσε η αμνηστία για τα θύματα της αποναζιστικοποίησης, και σε αυτό το πλαίσιο ψηφίστηκαν από τη Βουλή σχετικοί νόμοι, που είχαν ως αποτέλεσμα την πρόσληψη πρώην ναζί στη δημόσια διοίκηση και στην κυβέρνηση. Σε ομιλία του το 1946, ο Adenauer απαίτησε από τους Συμμάχους «να σταματήσουν να τιμωρούν αθώους Γερμανούς που ακολούθησαν μερικούς φανατικούς ναζί, οι οποίοι κυριολεκτικά αφάνισαν το γερμανικό κράτος».³³⁵ Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, σχεδόν οι μισοί Γερμανοί πίστευαν ότι «ο ναζισμός ήταν μια καλή ιδέα η οποία όμως δεν υλοποιήθηκε ικανοποιητικά».³³⁶ Το 1952, το 58% του γερμανικού λαού ενέκρινε την παροχή ανεμπόδιστων ευκαιριών σε πρώην μέλη του Ναζιστικού Κόμματος. Η κυβέρνηση αντιμετώπιζε το δίλημμα αποκατάστασης 5.000 πολιτών οι οποίοι είχαν καταδικαστεί για εγκλήματα πολέμου και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.³³⁷

---

³³³ Όπως παρατίθεται στο R. Bessel, *Γερμανία 1945. Από τον πόλεμο στην ειρήνη*, ό.π., σ. 216.

³³⁴ Ο ηγέτης των Σοσιαλδημοκρατών Carlo Schmid έλεγε με πικρία το 1951 ότι πλέον η ιδέα της συλλογικής ενοχής είχε αντικατασταθεί με έναν νέο μύθο, αυτόν της συλλογικής αθωότητας και της συλλογικής μη υπαιτιότητας. J. Herf, *Divided Memory. The Nazi Past in the Two Germanys*, ό.π., σ. 294. Σύμφωνα με τον Herf (ό.π., σ. 292), τον Σεπτέμβριο του 1950 υπήρχαν στον Τύπο ειρωνικά σχόλια για την εφαρμογή της αποναζιστικοποίησης, «ότι μάλλον είχε μετατραπεί σε επαναζιστικοποίηση».

³³⁵ Όπως αναφέρεται στο: David Art, *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*, ό.π., σ. 50.

³³⁶ David Art, *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*, ό.π., σ. 50.

³³⁷ Σημειωτέον ότι έως το 1949 οι Σύμμαχοι είχαν εκτελέσει 400 εγκληματίες πολέμου. Η αναλογία των εναγομένων που πίστευαν ότι οι Δίκες της Νυρεμβέργης δεν ήταν δίκαιες ανέβηκε από 6% σε 30%. Το 1952, το 59% της

Κύριος στόχος ήταν η τόνωση της γερμανικής εθνικής υπερηφάνειας και η διαμόρφωση θετικής συλλογικής αυτοεικόνας, στοιχεία που μεταπολεμικά κλόνισε ο διαμοιρασμός του γερμανικού εδάφους σε ζώνες κατοχής από τις συμμαχικές δυνάμεις, η υλοποίηση της αποναζιστικοποίησης και ο καταλογισμός ευθυνών στους ενόχους στις Δίκες της Νυρεμβέργης και αργότερα στις Δίκες του Άουσβιτς.³³⁸

Το «πρόγραμμα» της αποναζιστικοποίησης έληξε το 1950, χωρίς βεβαίως να ολοκληρωθεί, πρώτον, γιατί πίεζε προς αυτή την κατεύθυνση η γερμανική κοινωνία, αλλά και, δεύτερον, γιατί και για τους Συμμάχους προτεραιότητα ήταν να αντιμετωπίσουν όχι πλέον την ηττημένη Γερμανία, αλλά, στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου, τη Σοβιετική Ένωση και τα κράτη-δορυφόρους της.³³⁹ Ένα χρόνο αργότερα το γερμανικό Κοινοβούλιο επανέφερε παροχές και δικαιώματα για τους κυβερνητικούς υπαλλήλους που φέρονταν να εμπλέκονται στα εθνικοσοσιαλιστικά εγκλήματα. Αυτοί που είχαν υπηρετήσει το ναζιστικό καθεστώς αντιμετώπιζονταν πλέον απλώς ως υπάλληλοι της προηγούμενης κυβέρνησης.³⁴⁰ Έτσι, ακόμα και στις ανώτερες βαθμίδες της δικαστικής ιεραρχίας της ΟΔΓ υπηρετούσαν ναζιστές δικαστές όπως οι Ernst Lautz, Franz Massfeller, Friedrich Knost, Hans Globke, Erich Schwinge και άλλοι. Σύμφωνα με τον David Art, σημαντικότερες ενδείξεις για το πόσο ατελής ήταν η εφαρμογή της αποναζιστικοποίησης αποτελούν τα γεγονότα: α) το 1949 ο Adenauer επέλεξε για κύριο συνεργάτη του τον Hans Globke, πρωτεργάτη και νομικό εγκέφαλο στη θέσπιση των φυλετικών νόμων της Νυρεμβέργης, β) καγκελάριος κατά την τριετία 1966-1969 ήταν ο Kurt-Georg Kiesinger, ο οποίος ήταν βασικό στέλεχος του μηχανισμού προπαγάνδας του Goebbels, και γ) ο χριστιανοδημοκράτης Heinrich Lübke, ο οποίος είχε κατηγορηθεί για την καθοριστική

γερμανικής κοινής γνώμης δεν ενέκρινε τον τρόπο που οι Δυτικές δυνάμεις χειρίζονταν το θέμα των εγκληματιών πολέμου.

³³⁸ Γ. Κόκκινος, «Το Ολοκαύτωμα. Θεωρητικό και ιστοριογραφικό πλαίσιο», στο: Γ. Κόκκινος, Μ. Βλαχού, Β. Σακκά, Ευ. Κουνέλη, Αγγ. Κώστογλου, Στ. Παπαδόπουλος, *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο*, ό.π., σ. 42.

³³⁹ Γ. Κόκκινος, «Η “μακριά σκιά” του Ολοκαυτώματος», από το: Γ. Κόκκινος, *Η σκουριά και το πυρ*, ό.π., σ. 236.

³⁴⁰ Αυτή η αντίληψη περί κυβερνητικών υπαλλήλων αναδύθηκε πάλι σαράντα χρόνια αργότερα, όταν η Ανατολική Ευρώπη δεν είχε πλέον κομμουνιστικό καθεστώς και «εργαζόμενοι» του Γ΄ Ράιχ –οι οποίοι είχαν πάρει μέρος στην εξολόθρευση ανθρώπων– μπορούσαν πλέον να λαμβάνουν κυβερνητικές παροχές, ενώ αντίθετα κάποια θύματα του ναζισμού πάσχιζαν επί μακρόν για να κερδίσουν αναγνώριση.

συμβολή του στο πρόγραμμα ανοικοδόμησης του Χίτλερ, διετέλεσε Πρόεδρος της ΟΔΓ κατά την περίοδο 1959-1964.³⁴¹

Το πολιτικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται αυτή η τακτική αντικατοπτρίζει τις απόψεις των Χριστιανοδημοκρατών, που διατείνονταν ότι δεν ωφελεί «το σκάλισμα της μνήμης» και ότι οι υποστηρικτές του εθνικοσοσιαλισμού έπρεπε να ενσωματωθούν στη γερμανική κοινωνία και σε αυτό το πλαίσιο μεθόδευαν μια «διακριτική» δικαστική διερεύνηση.³⁴² Αντιθέτως, η γερμανική Αριστερά, με κύριο εκφραστή της τον Kurt Schumacher, ηγέτη του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, είχε την άποψη ότι οι ένοχοι έπρεπε να οδηγηθούν στα γερμανικά δικαστήρια, γιατί η Δημοκρατία απαιτούσε την ευθεία αναμέτρηση με το εθνικοσοσιαλιστικό παρελθόν. Για σύντομο χρονικό διάστημα ακριβώς μετά τον πόλεμο, η επίσημη άποψη για το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς ήταν ότι επρόκειτο για «εγκληματική» και «μη φυσιολογική περίοδο». Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η αποναζιστικοποίηση εφαρμόστηκε εξωγενώς με αμερικάνικη πρωτοβουλία και υπό αμερικανική επίβλεψη, αλλά μετά το 1950 η Δυτική Γερμανία εξομάλυνε το παρελθόν της και ενσωμάτωσε στη γερμανική ιστορία το Γ΄ Ράιχ σαν ένα απλό επεισόδιο.³⁴³ Χρειάστηκε να παρέλθει μία ολόκληρη γενιά για να αρχίσει η γερμανική κοινωνία να αναρωτιέται για αυτή την εξομάλυνση. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως το 1953, το 55% των Γερμανών διαφωνούσε με την άποψη πως πρέπει να ασκηθεί δίωξη στους Γερμανούς στρατιώτες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου για τη συμπεριφορά που επέδειξαν στις κατεχόμενες χώρες, και μόνο το 21% απάντησε θετικά «για κάποιες περιπτώσεις».³⁴⁴ Θεωρούμε εξαιρετικά ενδεικτικές των τάσεων που επικρατούσαν πως: α) το 1958 ολιγάριθμοι μόνο επιφανείς δικαστές που είχαν καταδικαστεί στις Δίκες της Νυρεμβέργης είχαν απομείνει στις φυλακές και β) το 1959 έχουμε εντυπωσιακή εμφάνιση νεοναζιστικής τρομοκρατικής βίας

---

³⁴¹ David Art, *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*, ό.π., σ. 53 και σ. 58 υποσημείωση 28, όπως αναφέρεται στο: Γ. Κόκκινος, «Η “μακριά σκιά” του Ολοκαυτώματος», ό.π., σ. 252.

³⁴² Ο Adenauer εξέφραζε την πλειονότητα του γερμανικού λαού υποστηρίζοντας την πολιτική της παροχής αμνηστίας και όχι της διεξαγωγής δικών και της επιβολής τιμωρίας στους ενόχους. Η πολιτική του αφουγκραζόταν τις αντιλήψεις μεγάλου τμήματος της κοινωνίας, που εξακολουθούσε να έχει αντισημιτικές τάσεις. Σύμφωνα με έρευνα της κοινής γνώμης που διεξήχθη το 1952 στη Δυτική Γερμανία, δύο στους πέντε ενήλικους δήλωναν απροκάλυπτα ότι προτιμούσαν να μην υπάρχουν Εβραίοι στη γερμανική επικράτεια, David Art, ό.π., σ. 55.

³⁴³ Elazar Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore / London 2001, σ. 14.

³⁴⁴ David Art, ό.π., σ. 55.

με τη βεβήλωση της Συναγωγής της Κολωνίας, γεγονός που παραπέμπει στα πογκρόμ της 9ης και 10ης Νοεμβρίου 1938.³⁴⁵

Αντιλαμβανόμαστε ότι, για αρκετά χρόνια μετά τον πόλεμο, τη δημόσια προσοχή στη γερμανική κοινωνία είχαν μονοπωλήσει όχι τα θύματα των Γερμανών, αλλά οι ίδιοι οι Γερμανοί ως θύματα. Διάχυτη ήταν η γερμανική εμπάθεια για τον πόνο που τους προκάλεσαν οι Δυτικές δυνάμεις κατοχής και ο Κόκκινος Στρατός, ο οποίος και παρουσιαζόταν ως ο πιο πρόσφατος εγκληματίας πολέμου. Το ναζιστικό καθεστώς και η γερμανική ενοχή είχαν παραβλεφθεί και πρόθυμα διαγραφεί από τη μνήμη, και οι Γερμανοί είχαν δημιουργήσει ένα είδος «επουλωτικής» εθνικής μυθολογίας, το οποίο λειτουργούσε ενισχυτικά στη δόμηση μιας διπλής θυματοποίησής τους με κύρια χαρακτηριστικά της ότι υπήρξαν θύματα: α) της ενσαρκωμένης στο πρόσωπο του Χίτλερ δύναμης του Κακού, β) μιας δράκας «φανατικών παρανοϊκών» που συμπάρεσσαν ένα ολόκληρο έθνος στην επιθυμία τους να εκδικηθούν για την ταπεινωτική Συνθήκη των Βερσαλλιών και τα «δεινά» της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, γ) των καταστροφικών βομβαρδισμών των Συμμάχων σε βάρος Γερμανών αμάχων και δ) του διαμελισμού της γερμανικής επικράτειας μετά την ήττα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.³⁴⁶

Στις δεκαετίες 1950 και 1960, η ιδέα της διπλής θυματοποίησης του γερμανικού λαού εξακολουθούσε να είναι κυρίαρχη. Σπάνια υπήρχαν δημοσιεύσεις ή παρουσιάσεις σχετικές με άλλα θύματα πλην των Γερμανών, ούτε καν για τους Εβραίους. Στο πλαίσιο αυτής της στάσης, η «βιομηχανία» των σχετικών με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ιστορικών επετείων/μνημοσύνων άνθιζε και προβαλλόταν συστηματικά μέσω ερευνητικών ινστιτούτων, πληθώρας απομνημονευμάτων και κινηματογραφικών ταινιών.³⁴⁷ Η καμπάνια για την απελευθέρωση των αιχμαλώτων πολέμου (Prisoners Of POWs) καθώς και η επείγουσα ανάγκη παροχής βοήθειας στους Γερμανούς-θύματα κατασκεύασαν μια πολιτική πραγματικότητα που διευκόλυνε στην ακόμα πιο ισχυρή διαμόρφωση της γερμανικής μνήμης ήδη επικεντρωμένης στη δική τους θυματοποίηση και στα εγκλήματα που επίσης διέπραξαν άλλα κράτη σε βάρος του γερμανικού λαού. Ο τρόμος που υπέστησαν οι εκδιωχθέντες, η νομιμοποίηση των γενοκτονικών πρακτικών

---

³⁴⁵ David Art, ό. π., σ. 57.

³⁴⁶ Γ. Κόκκινος, «Η “μακριά σκιά” του Ολοκαυτώματος», ό.π., σ. 237-239.

³⁴⁷ Elazar Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, ό.π., σ. 10-11.

του τακτικού γερμανικού στρατού (Βέρμαχτ) με τον παράλληλο διαχωρισμό του από τα Ες Ες³⁴⁸ και η καμπάνια απελευθέρωσης των αιχμαλώτων πολέμου ήταν τα θέματα που απασχόλησαν έντονα τότε το γερμανικό κοινό.

Η μετάβαση του γερμανικού λαού στην αναζήτηση ευθυνών για τη συμμετοχή στην υλοποίηση του εθνικοσοσιαλιστικού οράματος καθώς και στη συνδιαλλαγή με την ενοχή, την ντροπή, τις τύψεις ήταν σταδιακή. Τα πρώτα ρήγματα στην αδιαπέραστη «κρούστα» που περιέβαλλε την έλλειψη διερεύνησης του παρελθόντος άρχιζαν να διαφαίνονται στους χώρους του πανεπιστημίου, με αφορμή εκδηλώσεις που προγραμματίστηκαν στο πλαίσιο της αντίδρασης στην περιρρέουσα αντισημιτική ατμόσφαιρα. Το 1960, σε σεμινάριο που διοργανώθηκε με θέμα τον αντισημιτισμό στη Γερμανία στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, οι φοιτητές έθεσαν το ζήτημα του ναζιστικού παρελθόντος αρκετών καθηγητών του πανεπιστημίου.³⁴⁹ Κατά τη δεκαετία του 1960, η περίφημη «Διαμάχη Fischer», η οποία υποστήριζε την οδυνηρή για τους Γερμανούς άποψη ότι η Γερμανία έφερε την πρωταρχική ευθύνη για την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, προκάλεσε σφοδρότατες αντιδράσεις, αλλά μακροπρόθεσμα έθεσε τα θεμέλια για επανεξέταση και κριτική επεξεργασία των ιστορικών πηγών, και είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή απομάκρυνση από «μια συμπεριφορά που δεν ήθελε να γνωρίζει τίποτα από το παρελθόν».³⁵⁰ Με τη Δίκη του Άουσβιτς, η οποία ξεκίνησε τον Δεκέμβριο 1963 στη Φρανκφούρτη και διήρκεσε δύο χρόνια, έγινε για πρώτη φορά αντιληπτό σε δημόσια κλίμακα το μέγεθος του ναζιστικού εγκλήματος.³⁵¹ Το 1969, το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, με καγκελάριο τον Willy Brandt, πίεζε προς την κατεύθυνση αναθεώρησης της στρατηγικής της συλλογικής αμνησίας. Κυρίαρχο σύνθημα του κόμματος ήταν «Ας αγαπήσουμε περισσότερο τη δημοκρατία», εξαγγελία η οποία έβαζε τα θεμέλια της

---

³⁴⁸ Σύμφωνα με τον Barkan, ο διαχωρισμός της Βέρμαχτ από τα Ες Ες συντελούσε στην αποενοχοποίηση του γερμανικού λαού. Στο πλαίσιο της «Διαμάχης των ιστορικών», ο ιστορικός Andreas Hillgruber έκρινε ηθική τη στάση την οποία είχε η Wehrmacht κατά τη διάρκεια του πολέμου. Βλ. Elazar Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, ό.π., σ. 354.

³⁴⁹ D. Art, *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*, ό.π., σ. 57-58.

³⁵⁰ Κώστας Λούλος, «Εθνική συνείδηση και δημόσια χρήση της Ιστορίας στη σύγχρονη Γερμανία. Προβλήματα "υπέρβασης του παρελθόντος"», *Μνήμων* 14 (1992), σ. 185.

³⁵¹ Αξίζει να σημειωθεί πως ο Améry κατέθεσε σε αυτή τη δίκη ως μάρτυρας κατηγορίας, και μετά άρχισε να γράφει. Η γραφή λειτούργησε ως απελευθέρωση της μνήμης.

ανοιχτής αντιπαράθεσης και της συνειδητής αναμέτρησης με το παρελθόν.³⁵² Σημαντική κίνηση προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η δημόσια αναγνώριση εκ μέρους του Brandt, κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στην Πολωνία (Βαρσοβία, 7 Δεκεμβρίου 1970), των εγκλημάτων που διέπραξαν οι ναζί. Η παραδοχή αυτή σηματοδότησε την βαθμιαία ανάδυση μιας νέας στάσης, που συνδέεται με την ανάληψη ευθυνών από την κοινωνία για τα εγκλήματα του παρελθόντος. Μπορούμε πλέον να αναφερόμαστε σε μια σειρά μικρών βημάτων προς τη συλλογική αυτογνωσία. Το γεγονός ότι οι συντηρητικοί έκρουαν τον κώδωνα του κινδύνου αναφερόμενοι στην εμφάνιση «υπερβολικής» μνήμης και στην εργαλειοποίηση της ιστορίας από τους αριστερούς³⁵³ μας παρέχει ασφαλέστερη εικόνα της εξελικτικής πορείας που ακολούθησε η διαμόρφωση της γερμανικής συλλογικής μνήμης στη δεκαετία του 1970.

Κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 η έκφραση του θρήνου ως εξωστρεφής διαδικασία που αντιβαίνει στους μηχανισμούς άμυνας και αποσιώπησης διαδραμάτισε πολύ σημαντικό ρόλο στην επεξεργασία των ιστορικών γεγονότων, και κυρίως στο επίμαχο ζήτημα, που ήταν η μετάβαση από την ευρέως διαδεδομένη κατά τη δεκαετία του 1950 άποψη ότι ο Χίτλερ ήταν ο αποκλειστικά υπεύθυνος για όλα τα δεινά του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στη διαπίστωση ότι ο γερμανικός λαός είχε συμμετοχή στην υλοποίηση του εθνικοσοσιαλιστικού οράματος. Προς αυτή την κατεύθυνση βοήθησαν, εκτός από τη «Διαμάχη των ιστορικών», i) η καταγραφή προφορικών μαρτυριών των επιζώντων, ii) η ενεργοποίηση των πολιτικών μνήμης, iii) η πρόοδος της διεθνούς ιστορικής έρευνας για τον εθνικοσοσιαλισμό και το Ολοκαύτωμα, και iv) η δυναμική εμφάνιση νέων ιστοριογραφικών τάσεων και ομάδων στα πανεπιστήμια της ΟΔΓ.³⁵⁴

Η προσπάθεια συμφιλίωσης της Ιστορίας με τη μνήμη περνούσε μέσα από τη σύγκρουση των γενεών. Από τα παιδιά των οποίων οι γονείς ανήκαν στη γενιά του πολέμου διατυπωνόταν το εύλογο ερώτημα «Πατέρα, τι έκανες εσύ κατά τη διάρκεια του πολέμου;», το οποίο υποδήλωνε περισσότερο μομφή και λιγότερο διερεύνηση της κατάστασης.³⁵⁵ Σε πολιτικό

---

³⁵² D. Art, *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*, ό.π., σ. 59.

³⁵³ D. Art, ό.π., σ. 60.

³⁵⁴ Γ. Κόκκινος, «Το Ολοκαύτωμα. Θεωρητικό και ιστοριογραφικό πλαίσιο», ό.π., σ. 41.

³⁵⁵ K. Michael Prince, *War and German Memory. Excavating the Significance of the Second World War in German Cultural Consciousness*, Lexington Books, Μασαχουσέτη 2009, σ. 3.

επίπεδο, η επανεκλογή των Χριστιανοδημοκρατών (1982) σηματοδότησε την προσπάθεια για επιστροφή στις παραδοσιακές γερμανικές αξίες. Ο καγκελάριος Helmut Kohl, χωρίς να παραγνωρίζει τα εγκλήματα του ναζισμού, κράτησε αποστάσεις δηλώνοντας ότι οι σύγχρονοι Γερμανοί δεν θα έπρεπε να θεωρούνται πλέον υπεύθυνοι.³⁵⁶ Ωστόσο, σύμφωνα με τον David Art, παρότι η γερμανική Δεξιά (συνασπισμός Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος και Χριστιανοκοινωνικής Ένωσης) είχε ως κύριο μέλημα την ανασυγκρότηση του συναισθήματος της εθνικής υπερηφάνειας των Γερμανών καθώς επίσης και την πίστη στην ιστορική τους αποστολή, η στρατηγική μνήμης που επικράτησε τελικά ήταν αυτή που υιοθέτησε η Αριστερά, η οποία εστίαζε σε έναν πολιτικά ορθό τρόπο προσέγγισης του εθνικοσοσιαλισμού, του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του Ολοκαυτώματος.³⁵⁷

Συγκεκριμένα, στα μέσα της δεκαετίας του 1980 συζητιόταν με μεγάλη κοινωνική ένταση η βαρύτητα που είχε η επέτειος της 8ης Μαΐου 1945. Για πολλούς Γερμανούς η συγκεκριμένη ημερομηνία σηματοδοτούσε την ήττα της Γερμανίας στον πόλεμο και αποτελούσε ημέρα ντροπής, ενώ για άλλους σήμαινε την απελευθέρωση της γερμανικής κοινωνίας από τις επιταγές του εθνικοσοσιαλισμού.³⁵⁸ Η συγκεκριμένη διαμάχη κορυφώθηκε όταν ο καγκελάριος Helmut Kohl προσκάλεσε τον Πρόεδρο Ronald Reagan να παραστεί σε εκδήλωση μνήμης στο στρατιωτικό νεκροταφείο του Μπίτμπουργκ, στο οποίο είχαν ταφεί και πολλά μέλη των Waffen SS.³⁵⁹ Η δημόσια διαμάχη για το ζήτημα ανέδειξε ως κυρίαρχα τα ακόλουθα ζητήματα: 1ον) σε ποια έκταση οι Γερμανοί στρατιώτες μπορούν να θεωρούνται θύματα του Β΄ Παγκοσμίου

---

³⁵⁶ D. Art, *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*, ό.π., σ. 62-63. Σε αυτή την περίοδο, στο πλαίσιο της έμφασης στις θετικές πλευρές της γερμανικής ιστορίας ιδρύθηκε στο Βερολίνο το Μουσείο Γερμανικής Ιστορίας.

³⁵⁷ D. Art, ό.π., σ. 10, όπως επίσης και Γ. Κόκκινος «Η "μακριά σκιά" του Ολοκαυτώματος», ό.π., σ. 232.

³⁵⁸ Σημαντικό ρόλο για τη συγκεκριμένη δημόσια διαμάχη διαδραμάτισε το άρθρο του Theo Summer, "Der Griff nach der Vergangenheit" («The Grasp for the Past»), *Die Zeit* (1984), όπως επίσης και μια σειρά άλλων άρθρων σχετικών με την προσέγγιση της 8ης Μαΐου 1945 ως «ήττας» ή ως «απελευθέρωσης», *Die Zeit* (1985), βλ. D. Art, ό.π., σ. 67.

³⁵⁹ Εκπρόσωποι των Πρασίνων υποστήριζαν στο γερμανικό Κοινοβούλιο ότι η επίσκεψη θα πρέπει να ακυρωθεί, γιατί μπορούσε να εκληφθεί και ως τιμή στους Waffen SS. Στις ΗΠΑ 53 γερουσιαστές, με ανοιχτή επιστολή προς τον Πρόεδρο Reagan, πρότειναν να ακυρώσει την επίσκεψή του στο Μπίτμπουργκ και να επισκεφθεί ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης. Ο Reagan υπεραμύνθηκε της επίσκεψής του στο Μπίτμπουργκ ξεσηκώνοντας νέα θύελλα αντιδράσεων, όταν δήλωσε «ότι τα μέλη των Waffen SS δεν είναι λιγότερο θύματα του ναζισμού από τους ανθρώπους που εκτελέστηκαν για φυλετικούς και πολιτικούς λόγους». D. Art, *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*, ό.π., σ. 70.

Πολέμου και 2ον) εάν είναι θεμιτό με μια ιστορική χειρονομία συμφιλίωσης όπως αυτή να αμβλύνονται οι σκιές του παρελθόντος.³⁶⁰ Και σε αυτόν τον διάλογο η Δεξιά αντιμαχόταν τις θέσεις της Αριστεράς, υποστηρίζοντας ότι «όλοι οι Γερμανοί στρατιώτες, ακόμα και τα μέλη των Waffen SS, θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως θύματα του πολέμου».³⁶¹ Ωστόσο, ο λόγος του Χριστιανοδημοκράτη Προέδρου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας Richard von Weizsäcker στη γερμανική Βουλή (8.5.1985) σηματοδότησε την υποστήριξη πλέον και από τους Χριστιανοδημοκράτες μιας περισσότερο κριτικής εξέτασης του ναζιστικού παρελθόντος, μέσω της υιοθέτησης θέσεων τις οποίες είχε προωθήσει η Αριστερά στη δημόσια διαμάχη για την επέτειο της 8ης Μαΐου 1945 και την εκδήλωση μνήμης στο Μπίτμπουργκ.³⁶² Μετά το τέλος της δεκαετίας του 1980, δομικά στοιχεία κάθε πολιτικού λόγου αναφορικά με το ναζιστικό παρελθόν ήταν: α) η μοναδικότητα του Ολοκαυτώματος και β) η ευθύνη και υποχρέωση όλων των Γερμανών να εξετάζουν κριτικά το ναζιστικό παρελθόν και να το συμπεριλαμβάνουν στη γερμανική ιστορία.³⁶³

Για την επανατοποθέτηση της γερμανικής κοινωνίας σε αυτά τα ζητήματα, σε παράγοντα βαρύνουσας σημασίας αναδείχτηκε, κυρίως, η λεγόμενη «Διαμάχη των ιστορικών» (1986-1989). Μια ομάδα αναθεωρητών συντηρητικών ιστορικών (Ernst Nolte, Andreas Hillgruber, Michael Stümer και Klaus Hildebrand) διεκδικούσαν τη σχετικοποίηση του γερμανικού ναζιστικού παρελθόντος. Με μια επιχειρηματολογική στρατηγική ιστορικών «συγκρίσεων» και «συμψηφισμών», προσπαθούσαν να εξομοιώσουν το Άουσβιτς με τις βιαιοπραγίες του Βοναπάρτη ή την εξόντωση των κουλάκων από το σταλινικό καθεστώς, με απώτερο σκοπό τους να μην καταχωρίζονται τα ναζιστικά εγκλήματα στην ιστορική συνείδηση του γερμανικού λαού «ως κάτι ιδιαίτερο» και μοναδικά αποτρόπαιο.³⁶⁴ Πίστευαν ότι έτσι θα εξασφαλιζόταν κάποιου βαθμού ουδετεροποίηση του ναζιστικού παρελθόντος της Γερμανίας, ο λαός-θύτης θα

---

³⁶⁰ D. Art, ό.π., σ. 70-71.

³⁶¹ *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 26 Απριλίου 1985, όπως αναφέρεται στο D. Art, ό.π., σ.71.

³⁶² D. Art, ό.π., σ. 73.

³⁶³ D. Art, ό.π., σ. 82-83.

³⁶⁴ Κωνσταντίνος Καβουλάκος, «Δημόσια χρήση της ιστορίας και συλλογική ταυτότητα. Οι ιδεολογικοπολιτικές διαστάσεις της “Διαμάχης των ιστορικών” στη Γερμανία», *Μνήμων*, 20 (1998), σ. 111.

μετασχηματιζόταν σε λαό-θύμα.³⁶⁵ Απέναντι σε αυτή την τάση τοποθετήθηκε δυναμικά μία ομάδα Γερμανών διανοουμένων, με κύριο εκφραστή τον Jürgen Habermas, ο οποίος όχι μόνο άσκησε κριτική σε ό,τι αφορούσε τον βαθμό τεκμηρίωσης των θέσεων των αναθεωρητών, αλλά εστίασε κυρίως στη διαμόρφωση της ίδιας της γερμανικής κοινωνίας³⁶⁶ –μέσω των παρακάτω θέσεων– απέναντι στη δημόσια χρήση της Ιστορίας.³⁶⁷ Σύμφωνα με τον Habermas, η ιστοριογραφία έχει δύο παραλήπτες: τον κύκλο των ιστορικών και το γενικό κοινό. Οι αναθεωρητές ιστορικοί αξιώνουν τη μη παραδοχή των γεγονότων, με το σκεπτικό πως μόνο οι μη αμφισβητούμενες παραδόσεις καθιστούν έναν λαό «ικανό για το μέλλον». Όμως υπάρχει, επίσης, η ομάδα των ιστορικών που επιθυμούν να διερευνήσουν τις αιτίες, επικεντρώνοντας όχι μόνο στο ζήτημα της ενοχής ή της αθωότητας, αλλά στους λόγους που εξηγούν αυτές τις αιτίες,³⁶⁸ συλλογίζόμενοι ότι το κοινό έχει σημασία να τροφοδοτηθεί από μια προσέγγιση που δεν εμπεριέχει αμφιβολίες και αμφισβησίες ιστορικής συνείδησης, αλλά πολύπλευρες και πολυδιάστατες αναγνώσεις της Ιστορίας.

Ωστόσο, από τον επιτακτικό τρόπο διερεύνησης της συλλογικής ενοχής του γερμανικού έθνους στη δεκαετία του 1980, μέσω μιας «επώδυνης» αλλά πολιτικά ορθής ως προς τα συμπεράσματά της ιστορικής επεξεργασίας, σημειώνεται πλέον τα τελευταία χρόνια μια

---

³⁶⁵ Στη διαμόρφωση μιας τέτοιας θέωσης του πρόσφατου παρελθόντος τους συνέβαλε και ο Γερμανός ιστορικός Joachim Fest, ο οποίος με τα άρθρα του “Das Böse als reale Macht”, *Der Spiegel*, 43 (1999), σ. 182-197, και “Die Verkörperung des Bösen”, *Der Spiegel*, 19 (2001), σ. 76-80, ενίσχυσε τις απόψεις των Nolte, Stürmer, Hillgruber, ότι δηλαδή οι Γερμανοί απεδείχθησαν θύματα μιας καταστροφικής και αυτοκαταστροφικής ταυτόχρονα δύναμης του Κακού που ενσαρκώθηκε στο πρόσωπο του Χίτλερ. Επίσης, όπως αναφέρεται στο: Γ. Κόκκινος, «Η “μακριά σκιά” του Ολοκαυτώματος», στο: Γ. Κόκκινος *Η σκιά και το πυρ*, ό.π., σ. 241, ο J. Fest στο βιβλίο του *The Guilt-Laden Memory θέτει το ζήτημα της ευθύνης της Σοβιετικής Ένωσης για την έκρηξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*.

³⁶⁶ Βέβαια η στρατηγική της απώθησης που έμμεσα προωθήθηκε από τους αναθεωρητές αποδείχτηκε όχι μόνο επιστημονικά αντιδεοντολογική, αλλά και ανεφάρμοστη. Ως παράδειγμα για την αιφνίδια μετάβαση στη συναισθηματική παραδοχή κάποιων συμβάντων που για πολλά χρόνια παρέμεναν ανεπεξέργαστα, θα αναφέρουμε την αντίδραση μιας Γερμανίδας η οποία, με αφορμή την τηλεοπτική σειρά *Ολοκαύτωμα* –σε σχετική με τη σειρά τηλεοπτική εκπομπή–, είχε ένα γνήσιο συναισθηματικό ξέσπασμα, προσπαθώντας να πείσει τον συνομιλητή της ότι δεν γνώριζε τίποτα για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, παρότι ζούσε δίπλα σε ένα από αυτά όταν ήταν νεαρή. Ενδεικτικό του κατά πόσον η απώθηση δεν είναι ασφαλής τρόπος εξέτασης των αρνητικών όψεων της Ιστορίας. Κ. Λούλος, ό.π., σ. 186.

³⁶⁷ Κ. Καβουλάκος, ό.π., σ. 119.

³⁶⁸ Μια αιτιολογική εξήγηση δεν μπορεί ούτε να επιβαρύνει ούτε να απενοχοποιήσει τα πρόσωπα που έδρασαν, όπως αναφέρεται στο: Jürgen Habermas, *Ο μεταεθνικός αστερισμός*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πόλις, Αθήνα 2003, σ. 57-59.

μεταστροφή της ηθικής στάσης των Γερμανών απέναντι στον πόλεμο. Οι Γερμανοί εστιάζουν σε ένα είδος «προσωποποιημένου πολέμου» και στα δεινά που προξένησε «αυτός», και δεν αναζητούν τις αιτίες που οδήγησαν στον πόλεμο. Παρόλο που τόσο η ακαδημαϊκή όσο και αρκετές πτυχές της Δημόσιας Ιστορίας έχουν την τόλμη και τη θέληση να παραδεχτούν ότι η Γερμανία ενεπλάκη σε στρατιωτικά εγκλήματα και ενέργειες γενοκτονίας, η γερμανική κοινωνία στην πλειονότητά της είναι απρόθυμη να εννοήσει ότι οι Γερμανοί έχουν σχέση με όσους συμμετείχαν σε τέτοιες πράξεις. Οι πράξεις τους μοιάζουν με εγκλήματα χωρίς θύτες, μόνο με θύματα. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, στις αφηγήσεις, σε ντοκιμαντέρ ή προσωπικές μαρτυρίες ακούγονται φράσεις εκλογίκευσης του παρελθόντος, όπως «Άσχημα πράγματα συνέβησαν», «Τρομερά πράγματα έγιναν», που φαντάζουν σαν ηχώ απάρνησης της ευθύνης. Πλέον η επεξεργασία των ιστορικών γεγονότων γίνεται στη βάση του πόσο υπέφεραν εξαιτίας του πολέμου όλοι, τόσο ο λαός των θυτών όσο και τα θύματα.³⁶⁹

Κατά τις δεκαετίες 1990 και 2000, η γερμανική κοινή γνώμη αντιμετώπιζε το επίμαχο παρελθόν της σε ένα πλαίσιο «εγρήγορσης αλλά και αμφιθυμίας».³⁷⁰ Κυριάρχησε η «κουλτούρα της μετάνοιας», μία κριτική, δηλαδή, διερεύνηση του παρελθόντος η οποία είχε ως κύρια χαρακτηριστικά: 1ον) ότι οι σύγχρονοι Γερμανοί επιθυμούσαν να αναδείξουν, μέσω σχετικών μνημείων, τα εγκλήματα των ναζιστών, 2ον) το γεγονός ότι οι δύο μεγάλες δημόσιες συζητήσεις για το βιβλίο του Goldhagen³⁷¹ και για την έκθεση «Εγκλήματα της Βέρμαχτ 1941-1944», στις οποίες συμμετείχαν οι Γερμανοί πολιτικοί και η γερμανική κοινωνία, διεύρυναν τα όρια της συνηγορίας στα ναζιστικά εγκλήματα από τον κύκλο των υψηλά ιστάμενων ναζί στη γερμανική κοινωνία ευρύτερα, και γ) ότι η κριτική κατανόηση του ναζιστικού παρελθόντος επηρέασε τον τρόπο που στο σύγχρονο γερμανικό κράτος οι πολιτικοί κατανοούν την εθνική ταυτότητα και την ενσωμάτωση των ξένων.³⁷²

---

³⁶⁹ K. Michael Prince, *War and German Memory. Excavating the Significance of the Second World War in German Cultural Consciousness*, ό.π., σ. 24.

³⁷⁰ Γ. Κόκκινος, «Το Ολοκαύτωμα. Θεωρητικό και ιστοριογραφικό πλαίσιο», ό.π., σ. 46.

³⁷¹ Ο Daniel Jonah Goldhagen με το βιβλίο του: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* (1996) καταλόγιζε συλλογική ευθύνη στον γερμανικό λαό για την επικράτηση του εθνικοσοσιαλισμού και τα ναζιστικά εγκλήματα εναντίον της ανθρωπότητας.

³⁷² D. Art, *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*, ό.π., σ. 85.

Το 1997, το Hamburg Institute for Social Research (Hamburger Institut für Sozialforschung) διοργάνωσε την περιοδεύουσα φωτογραφική έκθεση «Εγκλήματα της Βέρμαχτ 1941-1944», με θέμα τις αποτρόπαιες πράξεις του γερμανικού στρατού (Wehrmacht) κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Πλήθος Γερμανών, διαδηλώνοντας σε πολλές γερμανικές πόλεις, αισθάνθηκε την ανάγκη να υπερασπιστεί την δράση του τακτικού στρατού του. Ήταν εμφανές ότι για τη γερμανική κοινωνία η Βέρμαχτ παρέμενε «αμόλυντος θεσμός», παρά την κυκλοφορία κάποιων έργων που υποδήλωναν το αντίθετο.³⁷³ Αντίδραση στο περιεχόμενο της έκθεσης εκφράστηκε όχι μόνο από την Ακροδεξιά, αλλά τόσο από τους Χριστιανοδημοκράτες, όσο και από τη Χριστιανική Σοσιαλιστική Ένωση. Ακόμη και ο πρώην καγκελάριος Helmut Schmidt, στρατιώτης της Βέρμαχτ στα νιάτα του, πρόσθεσε τη φωνή του στις κριτικές που ασκήθηκαν για την έκθεση. Άρθρα παρουσίασαν την έκθεση ως «απειλή για τη Γερμανία»,³⁷⁴ «δυσφήμιση και καταδίκη των Γερμανών». Επίσης, κάποιοι ερευνητές διέγνωναν πως σε αρκετές φωτογραφίες οι λεζάντες είχαν αναντιστοιχίες, λάθη και παραλείψεις.³⁷⁵ Η έκθεση αποσύρθηκε και συγκροτήθηκε επιτροπή ειδικών με σκοπό να επανεξετάσει την παρουσίαση όλων των εκθεμάτων, ενώ ασκήθηκε πίεση για μια παράλληλη έκθεση όπου να φαίνεται ότι υπήρξε γερμανική αντίσταση στους ναζιστές.³⁷⁶ Σε μια δεύτερη έκθεση υπό τον τίτλο «Εγκλήματα της Βέρμαχτ», που έλαβε χώρα³⁷⁷ το διάστημα 2001-2004, οι διοργανωτές της πρώτης έκθεσης

---

³⁷³ Βλ. σχετικά βιβλία όπως: Omer Bartov, *Hitler's Army*, Oxford University Press 1991, και του ίδιου, *Murder in Our Midst*, Oxford University Press 1996, όπως αναφέρεται στο: Elazar Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, ό.π., σ. 354.

³⁷⁴ Μέσω της έκθεσης αναγνωριζόταν ως αδιαφιλονίκητη η ύπαρξη συλλογικής ενοχής. Βέβαια, σύμφωνα με τον K. M. Prince, δεν ευσταθεί ο ισχυρισμός ότι όλη η Βέρμαχτ ήταν αναμειγμένη στη γενοκτονία, γιατί είναι σαν να υποστηρίζεται ότι όλοι οι Γερμανοί είχαν συμμετοχή με οποιονδήποτε τρόπο στην υλοποίηση των εθνικοσοσιαλιστικών οραμάτων. Σε αυτή τη βάση θα ετίθετο σε αμφισβήτηση η δομή ολόκληρης της Γερμανίας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

³⁷⁵ Η άδοξη και πρόωγη απόσυρση της αξιόλογης αυτής έκθεσης είχε ως πρόσχημα λίγες λεζάντες που αποδείχτηκαν λανθασμένες. Οι συγκεκριμένες λεζάντες επεξηγούσαν στιγμιότυπα από σφαγές της KGB ως εγκλήματα των ναζί, γεγονός που προκάλεσε την οργή της Ακροδεξιάς.

³⁷⁶ K. M. Prince, *War and German Memory. Excavating the Significance of the Second World War in German Cultural Consciousness*, ό.π., σ. 58-60.

³⁷⁷ Ο Hagen Fleischer μετείχε στο επιστημονικό συμβούλιο αυτής της δεύτερης έκθεσης ως υπεύθυνος για τον γεωγραφικό χώρο των Βαλκανίων και για τη θεματική των αντιποίνων.

χαρακτηρίστηκαν εκπρόσωποι μιας υπέρ το δέον κριτικής γενιάς, της γενιάς της δεκαετίας του 1960, η οποία κατατρυχόταν από ενοχή για μια σκοτεινή πλευρά της Ιστορίας.³⁷⁸

Στο πλαίσιο μιας αμφιθυμικής προσέγγισης του ναζιστικού παρελθόντος επιχείρησαν, επίσης, να δομήσουν μια αποδεκτή «γερμανική» μνήμη του πολέμου. Αναφερόμενοι κυρίως στις δικές τους απώλειες κι όχι στα θύματα του ναζιστικού καθεστώτος, επέσυραν την προσοχή στους Γερμανούς-θύματα (κυρίως τους εκδιωχθέντες από την Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη), συγκρίνοντας εαυτούς με τη θέση των Εβραίων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Διαπιστώνουμε, δηλαδή, προσεγγίσεις του ιστορικού παρελθόντος που κυμαίνονται από την άποψη ότι η οποιαδήποτε αναφορά στα τραυματικά αντίποινα που υπέστησαν οι Γερμανοί συνεπάγεται άρνηση του Ολοκαυτώματος,³⁷⁹ έως την αντίληψη ότι και οι Γερμανοί υπέφεραν σε αυτό τον πόλεμο – γεγονός που από μόνο του φαίνεται να αναιρεί κάθε ευθύνη τους. Αντιλαμβανόμαστε ότι με βάση τέτοιου είδους συλλογικές στάσεις, η αλλοίωση της ερμηνείας των ιστορικών συμβάντων είναι μία παράμετρος που δεν πρέπει να παραβλεφθεί.

Η μελέτη της δημόσιας χρήσης της Ιστορίας κινείται στο ίδιο πλαίσιο, δηλαδή η διαχείριση του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέσω ντοκιμαντέρ, ταινιών, μυθιστορημάτων και εκθέσεων δίνει έμφαση στην αντίληψη ότι, παρόλο που οι Γερμανοί «διέπραξαν σφάλματα», υπέφεραν και οι ίδιοι.³⁸⁰ Ωστόσο, θεωρούμε σημαντικό να λάβουμε υπόψη μας την άποψη του Karl Jaspers,

---

³⁷⁸ Όπως διαπιστώνει ο Hagen Fleischer (Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 487): «[...] η διχογνωμία ανάμεσα στην πολιτικά ορθή επίσημη ερμηνεία και τη συχνά επιλήψιμη “λαϊκή” άποψη είναι γενικότερο φαινόμενο. Στη Γερμανία, οι πιο λυσσαλέες αντιδράσεις, κυρίως στην πρώτη έκθεση για τα εγκλήματα της Βέρμαχτ, προέρχονταν από τις επιστολές χιλιάδων απλών αναγνωστών (όχι κατ’ ανάγκη νεοναζί), των κυρίαρχων ΜΜΕ. Το ίδιο συνέβη και στην Ελβετία σχετικά με τον ρόλο της χώρας στον πόλεμο και τις εξωτερικές πιέσεις για αυτογνωσία και έμπρακτη μετάνοια. Παρόμοιες αντιδράσεις παρατηρούσαμε, π.χ., στη Γαλλία, τη Δανία και τις βαλτικές χώρες».

³⁷⁹ Αντίστοιχα, και από την πλευρά των Εβραίων που υπήρξαν θύματα του ναζισμού, κάθε έλεγχος της μαρτυρίας ενός επιζώντος, κάθε καταγγελία του ρόλου των Εβραίων που συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς, η όποια παραδοχή ότι οι Γερμανοί υπέφεραν κατά τη διάρκεια του βομβαρδισμού της Δρέσδης ή ότι και άλλα κράτη (εκτός από τη Γερμανία) έχουν διαπράξει εγκλήματα πολέμου εκλαμβάνονταν ως αντιδραστικές ερμηνείες που υπονόμειαν τη μνήμη της θυσίας των Εβραίων. Βλ. το βιβλίο του καθηγητή πολιτικής θεωρίας Norman G. Finkelstein, *Η Βιομηχανία του Ολοκαυτώματος – Σκέψεις σχετικά με την εκμετάλλευση της εβραϊκής οδύνης*, μτφρ. Γιάννης Κολοβός, Αχιλλέας Καλαμάρας, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2001, σ. 119.

³⁸⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε το μυθιστόρημα *Unschärfe Bilder (Unfocused Images)* της Ulla Hahn. Πραγματεύεται την ιστορία μιας κόρης και του πατέρα της –στρατιώτη της Βέρμαχτ– επί τη βάση του ότι σε έναν πόλεμο όλοι οι εμπλεκόμενοι είναι χαμένοι, παραδοχή που οδηγεί σε παραίτηση από την αναζήτηση ευθυνών, όπως αναφέρεται στο βιβλίο του K. M. Prince, *War and German Memory...*, ό.π, σ. 27-31.

σύμφωνα με την οποία είναι άδικο να θεωρούνται αθώα με τον ίδιο τρόπο όλα τα θύματα, είτε αυτά που βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή στο πεδίο μαχών, είτε τα θύματα των βομβαρδισμών, είτε αυτά των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Ο Jaspers επιμένει ότι για κάθε περίπτωση υπάρχει διαφοροποίηση στο είδος του πόνου, παρόλο που το μεγαλύτερο ποσοστό των θυμάτων αντιλαμβάνεται και δίνει έμφαση μόνο σε ό,τι έχει υποστεί το ίδιο.³⁸¹

Εξακολουθητικά, ιδιαίτερα ευαίσθητο θέμα για τους Γερμανούς είναι οι βομβαρδισμοί που δέχτηκε η χώρα τους από τους Συμμάχους. Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια η προσωπική εμπειρία των βομβαρδισμών έχει επηρεάσει την επεξεργασία του παρελθόντος σε τέτοιο βαθμό ώστε απειλεί να αλλοιώσει την ισορροπία στην ιστορική πραγμάτευση. Υπάρχει διάχυτη

Με διαφοροποιημένο τρόπο, σε ένα υγιές πλαίσιο αναζήτησης ευθυνών και προσωπικής εμπλοκής, πραγματεύονται το θέμα τα ακόλουθα έργα:

Ο Bernhard Schlink, στο βιβλίο του *Διαβάζοντας στη Χάννα* (μτφρ. Ιάκωβος Κοπερτί, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1997), με επιδεξιότητα και παραστατικότητα παρουσιάζει την αγωνία της μεταπολεμικής γενιάς, που εξαιτίας των ενοχών της καταδικάζει τη γενιά των γονιών της. Ουτοπική φαντάζει αυτή η αποστασιοποίηση. Ο συγγραφέας με ρεαλισμό σκιαγραφεί τη διαγενεακή σύνδεση της ευθύνης μέσα από μία πράξη ελεύθερης βούλησης, που «δένει» τον έναν με τον άλλον με τρόπο που δύσκολα απορρίπτεται ή ελευθερώνεται, παρουσιάζοντας τη σχέση ενός αντιπροσώπου της μεταπολεμικής γενιάς με ένα μέλος της γενιάς του πολέμου που εμπλέκεται σε ναζιστικά εγκλήματα. Για τον συγγραφέα, η σχέση αυτή αντιπροσωπεύει ένα απαιτητικό στην επίλυσή του πρόβλημα, τη γερμανική μεταπολεμική εμπειρία. (Όπως αναφέρεται από τον K. M. Prince, *War and German Memory...*, ό.π., σσ. 34-36.)

Στο ίδιο πλαίσιο αναζήτησης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια της Γερμανίδας δικηγόρου Gabriele Heinecke, όπως παρουσιάζεται στο ντοκιμαντέρ *Ένα τραγούδι για τον Αργύρη*, να κατανοήσει πώς ήταν δυνατόν ο τρυφερός και γλυκός οικογενειάρχης πατέρας της να είναι σημαντικός συνεργάτης των Χίτλερ και Χίμλερ.

Στη γλώσσα της ψυχανάλυσης, η έννοια της *ψυχικής διχοτόμησης* (*clivage* ή *σχάση* κατά τον Καστοριάδη), ερμηνεύει το πώς οι εκτελεστές ήταν σε θέση να εξακολουθούν να εξοντώνουν Εβραίους και άλλους διατηρώντας την «ανθρωπιά» τους μέσα στο οικογενειακό τους περιβάλλον. Αριέλλα Ασέρ, «Απόγονοι θυμάτων και θυτών: Τραύματα της Ιστορίας», από τον συλλογικό τόμο *Αουσβιτς: Το γεγονός και η μνήμη του. Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές και πολιτικές όψεις της γενοκτονίας*, ό.π., σ. 128. Στο ίδιο βιβλίο (σ. 130), ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η έρευνα που έκανε ο ψυχολόγος Dan Bar-on επιχειρώντας να διερευνήσει τη διαμόρφωση του ψυχισμού τόσο παιδιών των θυτών (αξιωματούχων ναζί με άμεση εμπλοκή στην «Τελική Λύση») όσο και παιδιών των θυμάτων. Κύρια συμπεράσματα της μελέτης του και για τις δύο ομάδες απογόνων είναι ότι: α) μεγάλη ποσότητα πληροφοριών και συγκινησιακά φορτισμένου υλικού, μέσω ασυνείδητων μηχανισμών άρνησης και απώθησης, έχει αποσυρθεί από τη συνείδηση, και β) όταν αφήνουν πίσω την εξωραϊσμένη και παραμορφωμένη μαρτυρία των γονιών τους, συνειδητοποιούν το παρελθόν και τη σημασία του, βαθμιαία απαλλάσσονται από την ενοχή που τους βαραίνει –κυρίως επειδή δεν είχαν αποδεχτεί την ευθύνη οι πατεράδες τους–, και είναι σε θέση να αναλάβουν πλέον τη δική τους ιστορική ευθύνη. Πρόκειται δηλαδή, σύμφωνα με τον ερευνητή, για τη μετάβαση από ασυνείδητους μηχανισμούς άρνησης ή απώθησης για ό,τι αφορούσε την παραμορφωμένη μαρτυρία των γονιών τους σε έναν δρόμο αναζήτησης της αλήθειας, καθώς και επεξεργασίας της ευθύνης.

³⁸¹ Karl Jaspers, *The Question of German Guilt*, trans. E. B. Ashton (Νέα Υόρκη, 1961), 21, 114, όπως αναφέρεται στο: Robert G. Moeller, «Germans as Victims? Thoughts on a Post-Cold War History of Second World War's Legacies», *History & Memory*, Volume 17, No. 1-2 (Spring/Summer 2005), σ. 160.

επιθυμία για αναγνώριση των δεινών που υπέστησαν οι Γερμανοί από τους βομβαρδισμούς. Αυτή η έλλειψη αναγνώρισης σχολιάζεται στη γερμανική δημόσια μνήμη ως «σκανδαλώδης παράλειψη».³⁸² Στη δεκαετία του 1990 κυκλοφόρησε το λεύκωμα του Jorg Friedrich με τον τίτλο *Brandstotten* το οποίο περιείχε φωτογραφικό υλικό σχετικό με τις τραγικές συνέπειες των βομβαρδισμών που προκάλεσαν οι Δυτικοί Σύμμαχοι στις γερμανικές πόλεις.³⁸³ Αναφορικά με τον τρόπο που έχει προσεγγιστεί και περιγραφεί η εμπειρία των βομβαρδισμών στη γερμανική λογοτεχνία ενδιαφέρουσα είναι η μελέτη του W. G. Sebald.³⁸⁴ Ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι οι διανοούμενοι και οι ιστορικοί δεν ασχολήθηκαν όσο θα έπρεπε με αυτό το θέμα, με μόνη αξιόλογη εξαίρεση το βιβλίο του Jörg Friedrich, *Der Brand: Deutschland im Bombenkrieg 1940-1945* (2002), που έγινε best seller και το οποίο διερευνούσε σε βάθος τους βομβαρδισμούς στη Γερμανία. Σύμφωνα με τον Sebald, ο Friedrich είναι ο μοναδικός ιστορικός που εξέτασε διεξοδικά τα σχετικά γεγονότα και τις συνέπειές τους, αποτυπώνοντας την εμπειρία των Γερμανών από τις επιδρομές των συμμαχικών βομβαρδιστικών μέσω ενός δημοσιογραφικού και δοκιμιογραφικού τρόπου γραφής.³⁸⁵ Υποστηρίζει, επίσης, ότι το υλικό για να γραφτεί το βιβλίο δεν βασίστηκε σε αρχειακή έρευνα, αλλά στην ανάδειξη της τοπικής μνήμης, και πρόκειται για ένα αφήγημα όχι αγώνα και επιτευγμάτων, αλλά της απώλειας από τους 2.674 εκατομμύρια τόνους βόμβες που έπεσαν στα εδάφη του Άξονα (1940-1945).

Το 2002 διεξήχθη στη Γερμανία έρευνα σχετικά με τη συλλογική μνήμη των γεγονότων του πολέμου και, σύμφωνα με τα αποτελέσματά της, οι συμμετέχοντες δήλωσαν ότι κατά τη διάρκεια της επίμαχης περιόδου, το 26% των Γερμανών προσέφερε καταφύγιο σε αυτούς που διώκονταν από το ναζιστικό καθεστώς. Δηλαδή, κατά τη γνώμη τους, φαίνεται ότι περισσότεροι από 1 στους 4 Γερμανούς πολίτες αντιστάθηκαν έμπρακτα στη ναζιστική πολιτική. Επίσης οι ερωτηθέντες δήλωσαν ότι το 13% των προγόνων τους ήταν οργανωμένοι αντιστασιακοί κατά του καθεστώτος, το 17% άσκησε κριτική στο ναζιστικό καθεστώς, μόνο το 1% φαινόταν

---

³⁸² K. M. Prince, *War and German Memory...*, ό.π., σ. 82.

³⁸³ Όπως αναφέρεται στο: Γ. Κόκκινος, «Το Ολοκαύτωμα. Θεωρητικό και ιστοριογραφικό πλαίσιο», ό.π., στο: Γ. Κόκκινος, Μ. Βλαχού, Β. Σακκά, Ευ. Κουνέλη, Αγγ. Κώστογλου, Στ. Παπαδόπουλος, *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο* σ. 44.

³⁸⁴ W. G. Sebald, *Η φυσική ιστορία της καταστροφής*, μτφρ. Γιάννης Καλιφατίδης, ό. π., όπως αναφέρεται στο: K. M. Prince, ό.π., σ. 88.

³⁸⁵ K. M. Prince, ό.π., σ. 89.

εμπλεκόμενο σε ναζιστικές ενέργειες και μόνο το 3% των Γερμανών ήταν αντισιημίτες.³⁸⁶ Πρόκειται εν ολίγοις για μια ιδεολογικοποιημένη εκλογίκευση που διαστρεβλώνει κατάφωρα την εικόνα της πραγματικότητας με στόχο την αποενοχοποίηση που έχει αποδεχτεί η γερμανική κοινωνία, αποδυναμώνοντας με τέτοιου είδους πεποιθήσεις τη συμμετοχή των προγόνων της στην υλοποίηση των εθνικοσοσιαλιστικών επιταγών — με ό,τι κι αν συνεπάγεται αυτή.

Η εμπλοκή του γερμανικού λαού στη δράση του εθνικοσοσιαλισμού είναι θέμα που εξακολουθητικά ανακινείται, οπότε συχνά παρουσιάζονται όψεις του που προβληματίζουν και δημιουργούν πεδίο συζητήσεων στη γερμανική κοινή γνώμη και δημόσια σφαίρα. Η έκθεση την οποία διοργάνωσε το Ιστορικό Μουσείο Βερολίνου με τίτλο «Ο Χίτλερ και οι Γερμανοί. Η κοινότητα του Λαού και τα εγκλήματα» (14.10.2010-6.2.2011), η οποία είχε συγκεντρώσει είτε διθυραμβικά είτε απαξιωτικά σχόλια, αντικατοπτρίζει αυτή την κατάσταση. Σύμφωνα με τους διοργανωτές της έκθεσης, για κανέναν λαό δεν είναι εύκολη κληρονομιά τα 50 εκατομμύρια νεκροί του πολέμου. Όμως δεν ήταν μόνο η «γοητεία» και η ικανότητα του Χίτλερ να παρασύρει τα πλήθη που οδήγησε στην καταστροφή, αλλά και η επιθυμία των Γερμανών να γοητευτούν.³⁸⁷ Στην έκθεση αναφέρθηκε ότι πρόσφατα ανεξάρτητη ομάδα ιστορικών αποκάλυψε ότι το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών και οι διατελέσαντες διπλωμάτες από το 1933 έως το τέλος του πολέμου γνώριζαν για την εθνικοσοσιαλιστική τρομοκρατία, τις διώξεις των Εβραίων, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης, καθώς επίσης ότι ακόμη και μετά το τέλος του πολέμου πολλοί διπλωμάτες προσπάθησαν να αποσιωπήσουν ή να παραποιήσουν στοιχεία σχετικά με το Ολοκαύτωμα. Την πρώτη εβδομάδα της λειτουργίας της, η έκθεση είχε 25.000 επισκέπτες, και οι επιμελητές της, Hans-Ulrich Tamer και Simone Erpel, απέδωσαν το μεγάλο ενδιαφέρον του κοινού στο γεγονός ότι για πρώτη φορά παρουσιάστηκε η σχέση των Γερμανών με τον Αδόλφο Χίτλερ.

Σύμφωνα με τον Prince, το να ακολουθούν οι Γερμανοί μια εξισοροποιητική τακτική επεξεργασίας όσων υπέφεραν οι ίδιοι και όσων προκάλεσαν θα έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας λανθασμένης αντίληψης που θα διαμορφώσουν οι μελλοντικές γενιές

---

³⁸⁶ K. M. Prince, *War and German Memory...*, ό.π., σ. 24. Από την πλευρά των Γερμανών, αυτή η «φωνή για αναγνώριση» των ίδιων ως θυμάτων έχει ισχυροποιηθεί σε τέτοιο σημείο, ώστε πολλοί αναρωτιούνται «Πόσο μακριά βρίσκεται το Αουσβιτς;» ή «Υπήρχαν ποτέ ναζί;». K. M. Prince, ό.π., σ. 157.

³⁸⁷ Μαρία Ρηγούτσου, «Ο Φύρερ διχάζει τη σημερινή Γερμανία», εφ. *Η Καθημερινή*, 7 Νοεμβρίου 2010.

αναφορικά με τα αίτια του συγκεκριμένου πολέμου,³⁸⁸ όσο κι αν, σύμφωνα με τον ιστορικό Elazar Barkan, δεν είναι παράδοξη αυτή η στάση, γιατί κάθε κράτος έχει την τάση να προβάλλει τις δικές του συμφορές και να ελαχιστοποιεί τον αντίκτυπο των δικών του εγκλημάτων.³⁸⁹

Γ. 2. Μεταπολεμική διεκδίκηση αποζημιώσεων για τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας

Σημαντικό θέμα, το οποίο εντάσσεται στο πλαίσιο της ανάληψης των ευθυνών του γερμανικού κράτους για ό,τι προκάλεσε ο εθνικοσοσιαλισμός, είναι το ζήτημα των αποζημιώσεων στα θύματά του. Οι ανθρωπιστικοί νόμοι προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός ηθικού μέτρου, στο οποίο έχουν συμφωνήσει όλα τα έθνη. Η Σύμβαση της Χάγης (1907) υποχρέωνε τις Αρχές κατοχής να σέβονται βασικά ανθρώπινα δικαιώματα σε κατακτημένες περιοχές και να συμπεριφέρονται στον πληθυσμό λαμβάνοντας υπόψη τον «ανθρωπιστικό νόμο», όπως εφαρμόζεται στα «πολιτισμένα έθνη».³⁹⁰ Οι επανορθώσεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι οποίες απαιτούσαν δικαίωση για τη γερμανική βία με βάση τον διεθνή Νόμο περί Εχθροπραξιών, προήγαγαν την ιδέα ότι οι πολίτες είχαν το δικαίωμα να ζητήσουν αποζημίωση. Η Γερμανία είχε υπογράψει τη Συνθήκη Ειρήνης των Βερσαλλιών (1919), η οποία προέβλεπε (Άρθρο 304) τη σύσταση τριμελών Μικτών Διαιτητικών Δικαστηρίων μεταξύ κάθε νικήτριας δύναμης και της ηττημένης Γερμανίας, με σκοπό την εκδίκαση όλων των διαφορών που θα προέκυπταν από τον καθορισμό των επανορθώσεων που όφειλε η Γερμανία.³⁹¹ Ωστόσο δεν θεμελιώθηκε μια ενιαία

---

³⁸⁸ K. Michael Prince, *War and German Memory...*, ό.π., σ. 157.

³⁸⁹ E. Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, ό.π., σ. 11. Με τον ίδιο τρόπο αντέδρασαν και οι Ιάπωνες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Μέσα από ένα πρίσμα προσωπικής θυματοποίησης, δημιούργησαν μια μεταπολεμική ταυτότητα που εστίαζε στις απώλειες που υπέστησαν, και όχι στα δεινά που προκάλεσαν οι ίδιοι στους άλλους, όπως αναφέρεται στο: R. Bessel, *Γερμανία 1945. Από τον πόλεμο στην ειρήνη*, ό.π., σ. 417.

³⁹⁰ Theodor Meron, «The Martens Clause, Principles of Humanity, and Dictates of Public Conscience», *American Journal of International Law*, 94, 1 (January 2000), σ.78-79, όπως αναφέρεται στο: Ludi Regula, «The Vectors of Postwar Victim Reparations: Relief, Redress and Memory Politics», *Journal of Contemporary History*, 41 (2006), σ. 429.

³⁹¹ Κωνσταντίνος Μαγκλιβέρας, *Το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων για τις λεηλασίες κατά την ναζιστική κατοχή της Ελλάδος: Η περίπτωση του νομισματικού χρυσού των Εβραίων*, έκδοση του Κεντρικού Ισραηλτικού Συμβουλίου Ελλάδος, Αθήνα 2009, σ. 64.

πρακτική, και η κατανομή των γερμανικών αποζημιώσεων παρέμεινε στην αρμοδιότητα των κρατών που τις διεκδικούσαν. Επιπλέον, η Κοινωνία των Εθνών απέφευγε γενικώς να παρεμβαίνει στα εσωτερικά θέματα των κρατών - μελών της.³⁹² Όσον αφορά την Ελλάδα, η Γερμανία ουδέποτε δέχτηκε να της καταβάλει αποζημιώσεις, παρόλο που το Μικτό Ελληνογερμανικό Διαιτητικό Δικαστήριο, από το 1926 έως το 1932, «εξέδωσε ικανό αριθμό αποφάσεων υπέρ Ελλήνων υπηκόων που είχαν ζητήσει αποζημίωση για τις ζημιές που υπέστησαν κατά τη διάρκεια της ουδετερότητας της Ελλάδας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο».³⁹³

Το μεταπολεμικό κράτος πρόνοιας είχε ως μέριμνα να διευρύνει τις ευκαιρίες και τις επιλογές του πολίτη ως ατόμου, σε αντίστιξη με το κράτος πριν το 1940, που μέριμνά του είχε τη διασφάλιση της υγείας του συνόλου (οικογένεια - έθνος).³⁹⁴ Σε αυτό το πλαίσιο επιταγών του κράτους πρόνοιας, τόσο ο καγκελάριος Konrad Adenauer, που κυβέρνησε από το 1949 έως το 1963, όσο και ο πρώτος Πρόεδρος της ΟΔΓ Theodor Heuss, που προήδρευσε από το 1949 έως το 1959, αλλά περισσότερο από όλους ο πρόεδρος του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας Kurt Schumacher, ηγέτης του κόμματος από το 1945 έως το 1952, πίστευαν –με σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους– ότι ήταν υπεύθυνη η μεταπολεμική Γερμανία για την ηθική αποκατάσταση των επιζησάντων.³⁹⁵ Ανάλογα με την πολιτική αντίληψη κάθε πλευράς, εντοπίζουμε αποκλίσεις στον χειρισμό του σχετικού ζητήματος από τους Γερμανούς πολιτικούς.

Ο Adenauer κατέβαλε σοβαρή προσπάθεια για τον τερματισμό της αποναζιστικοποίησης, στρέφοντας τεχνηέντως το ενδιαφέρον στους Γερμανούς κρατούμενους στη Σοβιετική Ένωση,

---

³⁹² Ειδικοί στα θέματα της αποζημίωσης και της αποκατάστασης συμφωνούν ότι η υπάρχουσα νομοθεσία στα τέλη της δεκαετίας του 1930 ήταν ανεπαρκής για να καλύψει τις ειδικές ανάγκες των θυμάτων του ναζισμού. Για να επισημάνει την αναγκαιότητα βελτίωσης του τρόπου κάλυψης αποζημιώσεων, ο νομικός Nehemiah Robinson δήλωσε ότι «οι ασυνήθιστες καταστάσεις απαιτούν ασυνήθιστες μετρήσεις». L. Regula, «The Vectors of Postwar Victim Reparations: Relief, Redress and Memory Politics», ό.π., σ. 430.

³⁹³ Κ. Μαγκλιβέρας, ό.π., σ. 64. Η Ελλάδα προσέφυγε στο Διαιτητικό Δικαστήριο, το οποίο έκρινε υπέρ της, και έτσι οι δύο χώρες οδηγήθηκαν στην υπογραφή μιας Συμφωνίας (κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον Νόμο 496/1976 της 20ής Δεκεμβρίου 1976) που προέβλεπε ότι η Δυτική Γερμανία όφειλε να καταβάλει στην ελληνική κυβέρνηση το συνολικό καθαρό ποσό των 47 εκατομμυρίων μάρκων για τον διακανονισμό όλων των απαιτήσεων που προέκυπταν υπέρ Ελλήνων υπηκόων από τις αποφάσεις του Μικτού Ελληνογερμανικού Διαιτητικού Δικαστηρίου. Κ. Μαγκλιβέρας, ό.π., σ. 65.

³⁹⁴ M. Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, ό.π., σ. 288.

³⁹⁵ J. Herf, *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*, ό.π., σ. 387.

στους Γερμανούς που είχαν εκδιωχθεί από την Κεντρική ή την Ανατολική Ευρώπη μετά το 1945, καθώς και στα δεινά που υπέστησαν στο σύνολό τους οι Γερμανοί πολίτες κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Adenauer, από τη μια πλευρά, έλεγε ότι πρέπει να αποζημιωθούν οι Εβραίοι, από την άλλη όμως κρατούσε τους Γερμανούς πολίτες σε απόσταση από οποιοδήποτε αίσθημα συνενοχής ή συνευθύνης για τα εγκλήματα που διεπράχθησαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης ή σε βάρους αμάχων. Μιλώντας για το θέμα, ενώ παρουσίαζε στο γερμανικό Κοινοβούλιο τις θέσεις του αναφορικά με τη νοοτροπία της Γερμανίας έναντι των Εβραίων, υποστήριξε ότι τα γεγονότα «απλώς συνέβησαν», χωρίς κανένας στην πραγματικότητα να είναι κατ' ουσίαν υπεύθυνος.³⁹⁶ Η θέση του ήταν ότι οι περισσότεροι Γερμανοί έθεσαν σε κίνδυνο την ίδια τους τη ζωή σώζοντας Εβραίους.

Ο Schumacher, αντιδρώντας στον αντισημιτισμό που αποτυπωνόταν ακόμη ανάγλυφα στη γερμανική κοινωνία, μίλησε για τη δημιουργία ενός νέου τύπου αυταρχισμού και κατηγόρησε τον Adenauer ότι εστίαζε στους Γερμανούς αιχμαλώτους πολέμου, στις χήρες και στους εκδιωχθέντες, ενώ αναφερόταν ελάχιστα στην εξόντωση των Εβραίων και όσων πολιτικά αντιμάχονταν το καθεστώς των ναζί. Επισήμανε επιπλέον ότι κανένας δεν μπορεί να τάσσεται ενάντια στον ναζισμό χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τα θύματά του.³⁹⁷ Επίσης, ο Carlo Schmid, πολιτικός του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, άσκησε έντονη κριτική στην προσπάθεια να εξομοιωθούν οι Γερμανοί ως θύματα με τους Εβραίους και τα άλλα θύματα των ναζί. Έδωσε έμφαση στα πραγματικά θύματα του εθνικοσοσιαλισμού και υπερασπίστηκε ένθερμα την καταβολή αποζημιώσεων στους Εβραίους επιζήσαντες. Ο Schmid υποστήριξε πως, κατά κάποιον τρόπο, όλοι είναι θύματα του Γ΄ Ράιχ, αλλά βέβαια υπάρχουν διαβαθμίσεις ανάμεσά τους, και υπενθύμισε το γεγονός ότι πρώην μέλη των Ες Ες παρουσιάζονται επίσης σαν θύματα του εθνικοσοσιαλισμού.³⁹⁸ Αμέσως μετά τον πόλεμο, όταν οι Γερμανοί πολίτες ρωτήθηκαν ποιες ομάδες θα έπρεπε, κατά τη γνώμη τους, να λάβουν οικονομική βοήθεια ως θύματα του Γ΄ Ράιχ, η πλειονότητα των ερωτηθέντων απάντησε πως κύριοι δικαιούχοι ήταν οι Γερμανίδες χήρες και τα ορφανά, στη συνέχεια οι άνθρωποι που είχαν χάσει εξαιτίας του

---

³⁹⁶ J. Herf, ό.π., σ. 272, 300.

³⁹⁷ J. Herf, ό.π., σ. 270, 273.

³⁹⁸ J. Herf, *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*, ό.π., σ. 309.

πολέμου τις περιουσίες τους, οι πρόσφυγες και όσοι είχαν εκδιωχθεί από τη χώρα, οι συγγενείς των εκτελεσθέντων για τη συμμετοχή τους στην απόπειρα δολοφονίας του Χίτλερ και μόλις τελευταίοι οι Εβραίοι.³⁹⁹

Για το γερμανικό κράτος, η διαπραγμάτευση για τις αποζημιώσεις είχε ως κύρια χαρακτηριστικά τη διάχυτη επιθυμία καταστολής της υποβόσκουσας ενοχής, καθώς και την κυβερνητική προθυμία να δώσει έμφαση στις αποζημιώσεις για χάρη των μελλοντικών οικονομικών γερμανοεβραϊκών σχέσεων. Η αποζημίωση είχε την έννοια μιας «ειδικής σχέσης» με το παρελθόν· δεν λειτουργούσε ως αποδοχή της ενοχής ή της ευθύνης, αλλά κυρίως ως ένδειξη καλής θέλησης.

Γ. 3. Διαμόρφωση κρατικής πολιτικής αποζημιώσεων

Κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, προτεραιότητα των Συμμάχων ήταν κυρίως η ένδικη τιμωρία των θυτών, καθώς και η αποναζιστικοποίηση. Απέτυχαν να έρθουν σε ευρεία συμφωνία σχετικά με τον ιδανικό τρόπο αποκατάστασης των θυμάτων.⁴⁰⁰ Σε αυτές τις πρώιμες προσπάθειες άμβλυνσης της οδύνης έλειπαν οι ξεκάθαρες προοπτικές: κάθε μέλος της συμμαχίας εφάρμοζε διαφορετική πολιτική στις ζώνες επιρροής του. Το έργο της παροχής οικονομικής βοήθειας για την αποκατάσταση των πληγέντων του ναζισμού οι Σύμμαχοι το ανέθεσαν στην τοπική αυτοδιοίκηση.

Σε μια περίοδο που τα αγαθά ήταν ελάχιστα, μεταξύ του πληθυσμού δημιουργήθηκαν διαμάχες ως προς τη δίκαιη διανομή τους.⁴⁰¹ Δεν υπήρχαν σαφείς διαχωρισμοί μεταξύ των διαφορετικών ομάδων πληγέντων, γιατί όλοι ζητούσαν να χαρακτηριστούν θύματα: βετεράνοι του πολέμου και οι οικογένειές τους, Γερμανοί εθνικιστές εκδιωχθέντες από την Ανατολική

---

³⁹⁹ R. Ludi, «The Vectors of Postwar Victim Reparations: Relief, Redress and Memory Politics», ό.π., σ. 394-395.

⁴⁰⁰ Είναι αξιοσημείωτο ότι στο τέλος του πολέμου υπήρχαν στην Ευρώπη 30 εκατομμύρια ξεριζωμένοι άνθρωποι. Μόνο στη Γερμανία, ο αριθμός τους άγγιζε τα 11 εκατομμύρια, με πολλούς ανάμεσά τους βαριά άρρωστους και στα όρια της λιμοκτονίας. Οπότε η παροχή τροφής, υγειονομικής περίθαλψης, ένδυσης και κατοικίας για έναν μεγάλο αριθμό προσφύγων ήταν μείζον ζήτημα και πρόκληση ταυτόχρονα για τις δυνάμεις κατοχής.

⁴⁰¹ Η τοπική κοινωνία εξέφραζε αντιπάθεια για τα θύματα των ναζί που απολάμβαναν ειδικά προνόμια, σε αντιδιαστολή με άλλους που είχαν ανάλογες ανάγκες.

Ευρώπη, καθώς και πρώην ναζί, οι οποίοι ένωσαν «θύματα» με τη διαδικασία της αποναζιστικοποίησης.⁴⁰² Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η υπάρχουσα ένταση ανάμεσα στις διαφορετικές κατηγορίες διεκδίκησης και διεκδικητών δυσχέρανε τις προσπάθειες αποκατάστασης.

Συχνά δεν γινόταν καμία διάκριση μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών κατηγοριών που έχρηζαν ηθικής και υλικής αποζημίωσης, με αποτέλεσμα τα θύματα να έχουν την ίδια αντιμετώπιση με κάποιους υποστηρικτές του ναζιστικού καθεστώτος ή ακόμα και να τυγχάνουν αποζημίωσης με λιγότερο ευνοϊκούς όρους. Σε πολλά μέρη, πρώην τρόφιμοι στρατοπέδων συγκέντρωσης έκαναν προσπάθειες αυτό-υποστήριξης και στηρίζονταν στην αμοιβαία αλληλεγγύη, δημιουργώντας οργανώσεις επιζήσαντων, οι οποίες διαδραμάτισαν αποφασιστικό ρόλο κατά τους πρώτους χαοτικούς μήνες μετά τον πόλεμο. Τα μέτρα αποκατάστασης πολύ συχνά συνέδεαν την αρωγή προς τους επιζήσαντες με τιμωρητικά μέτρα εναντίον των ναζί για παράδειγμα, γινόταν κατάσχεση διαμερισμάτων τα οποία ανήκαν σε ναζιστές και παραχωρούνταν σε θύματα ενώ πρώην μέλη του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος υποχρεώνονταν να ενισχύουν οικονομικά τα θύματα.⁴⁰³ Με λίγα λόγια, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι επικρατούσε «νομοθετική ζούγκλα» στα θέματα της αποκατάστασης, και όλα αυτά τα μέτρα, τα οποία είχαν εισαχθεί χωρίς αυστηρό νομικό έλεγχο, πολύ σύντομα καταργήθηκαν. Καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι η αποζημίωση των θυμάτων δεν φαινόταν να έχει προτεραιότητα, καθώς οι Σύμμαχοι εφάρμοζαν μια τακτική που δεν άφηνε περιθώρια έκφρασης ατομικών παραπόνων — προσέγγιση που θα άνοιγε άμεσα τον δρόμο για διεκδίκηση ατομικών αποζημιώσεων.⁴⁰⁴

Για τον λόγο αυτό, τα θύματα, και ιδιαίτερα οι Εβραίοι, δεν είχαν επίσημα αναγνωρισμένη φωνή στις εθνικές διαπραγματεύσεις και οι απαιτήσεις τους για συλλογικό δικαίωμα στην αποκατάσταση δεν εισακούστηκαν. Τον Νοέμβριο του 1944 το Παγκόσμιο Εβραϊκό Συνέδριο συνέταξε ένα πρόγραμμα αποκαταστάσεων για τα θύματα των ναζί. Κάλεσε τους Συμμάχους να ορίσουν τον τρόπο με τον οποίο θα αποζημιωθούν τα θύματα εβραϊκής καταγωγής και να

---

⁴⁰² R. Ludi, «The Vectors of Postwar Victim Reparations: Relief, Redress and Memory Politics», ό.π., σ. 437.

⁴⁰³ R. Ludi, ό.π., σ. 436.

⁴⁰⁴ R. Ludi, ό.π., σ. 440.

υλοποιήσουν μια εφικτή τακτική καταβολής αποζημιώσεων στην Ευρώπη, συμπεριλαμβάνοντας τη σύσταση μιας εβραϊκής επιτροπής για τον έλεγχο των κεφαλαίων.

Η διεκδίκηση αποζημιώσεων είχε δύο σκέλη: πρώτον, αυτό που αφορούσε αποζημιώσεις για την απώλεια περιουσιών, και, δεύτερον, αυτό που αφορούσε αποζημιώσεις για παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ατομικής αξιοπρέπειας. Για πολλούς, η αντιστάθμιση του διανοητικού, συναισθηματικού και φυσικού πόνου με ένα χρηματικό ποσό ήταν αποκρουστική. Ο διαχωρισμός μεταξύ διανοητικού και σωματικού πόνου, εντούτοις, δημιούργησε δύο κατηγορίες θυμάτων: από τη μία, υπήρχαν αυτοί οι οποίοι κατοχύρωσαν τα δικαιώματά τους μέσω προσωπικού δικαστικού αγώνα, και από την άλλη αυτοί που είχαν υποστεί διάφορων ειδών αδικίες για τις οποίες δεν υπήρχε νομικό προηγούμενο, και για τον λόγο αυτό εξαρτώντο από την πολιτική του κράτους τους. Αυτή η διάκριση σηματοδοτούσε δύο διαφορετικές αντιλήψεις για την απονομή δικαιοσύνης στην ατομική αποκατάσταση: υπήρχαν α) τα θύματα τα οποία χρειάζονταν είτε αποζημίωση είτε κοινωνική ασφάλεια και β) τα θύματα τα οποία ήθελαν να αποκατασταθούν ηθικά, διεκδικούσαν δηλαδή να αποδοθεί δικαιοσύνη.

Στη Διάσκεψη των Παρισίων για τις Επανορθώσεις (1945), η οποία είχε ως θέμα της τις πολεμικές επανορθώσεις που έπρεπε να καταβάλει η Γερμανία στις νικήτριες δυνάμεις του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, υιοθετήθηκε ένα πολυμερές κείμενο που περιελάμβανε και σχετική Συμφωνία: α) για τις Επανορθώσεις από τη Γερμανία, β) για ίδρυση Διασυμμαχικής Υπηρεσίας Αποζημιώσεων, και γ) για την Αποκατάσταση του Νομισματικού Χρυσού, η οποία αφορούσε τις διεκδικήσεις χρυσού, σε μορφή νομισμάτων ή ράβδων, που είχαν διαρπάξει οι γερμανικές Αρχές κατοχής είτε από τα κατεχόμενα κράτη είτε από τους πολίτες.⁴⁰⁵ Παρότι σκοπός της Διάσκεψης των Παρισίων ήταν να υιοθετηθεί μια ενιαία πολιτική που θα διασφάλιζε τη δίκαιη κατανομή των επανορθώσεων μεταξύ όλων των συμμαχικών δυνάμεων,⁴⁰⁶ ούτε το ποσό των επανορθώσεων που θα έπρεπε να καταβληθεί σε κάθε κράτος ορίστηκε ούτε ετέθη χρονικό

---

⁴⁰⁵ Η Συμφωνία τέθηκε σε ισχύ την 24η Ιανουαρίου 1946. Καταρτίστηκε μεταξύ των κυβερνήσεων της Αλβανίας, των ΗΠΑ, της Αυστραλίας, του Βελγίου, του Καναδά, της Δανίας, της Αιγύπτου, της Γαλλίας, του Ηνωμένου Βασιλείου, της Ελλάδας, της Ινδίας, του Λουξεμβούργου, της Νορβηγίας, της Νέας Ζηλανδίας, των Κάτω Χωρών, της Τσεχοσλοβακίας, της Νοτίου Αφρικής και της Γιουγκοσλαβίας. Κ. Μαγκλιβέρας, *Το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων για τις λεηλασίες κατά τη ναζιστική κατοχή της Ελλάδας: Η περίπτωση του νομισματικού χρυσού των Εβραίων*, ό.π., σ. 36-37.

⁴⁰⁶ Η Σοβιετική Ένωση δεν συμμετείχε στον διακανονισμό, γιατί στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου είχε έρθει σε έντονη αντιπαράθεση με τις υπόλοιπες χώρες.

πλαίσιο για την καταβολή των επανορθώσεων που αναλογούσαν σε κάθε χώρα. Ως δευτερεύον θέμα θίχτηκε η αποκατάσταση των θυμάτων των ναζί. Για το θέμα αυτό συμφωνήθηκε: α) να δοθούν στις εβραϊκές οργανώσεις βοήθειες χρήματα για τον επαναπατρισμό των προσφύγων, και β) να υποχρεωθούν οι ουδέτερες χώρες (Ελβετία, Σουηδία) να συνεισφέρουν οικονομικά στην προσπάθεια για αποκατάσταση.⁴⁰⁷

Σύμφωνα με τον Adenauer, ήταν ηθικά σημαντικό η «νέα Γερμανία» να αποδεχτεί την έκταση των ακροτήτων στις οποίες είχε φτάσει το ναζιστικό κράτος, και σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο η καταβολή αποζημιώσεων ήταν απαραίτητη. Η κυρίαρχη έννοια που εξέφραζε αυτή την πολιτική συνοψιζόταν στη λέξη «Wiedergutmachung».⁴⁰⁸ Η πρωτοβουλία του καγκελάρου Adenauer σχετικά με την απόδοση αποζημιώσεων δεν συγκέντρωσε την πλήρη αποδοχή των Γερμανών πολιτών. Σχετική δημοσκόπηση έδειξε ότι πολλοί Γερμανοί θεωρούσαν εαυτούς θύματα του πολέμου και απαιτούσαν βοήθεια κάθε είδους από τη γερμανική κυβέρνηση. Η ιδέα

---

⁴⁰⁷ Η απροθυμία των Ελβετών να αντιμετωπίσουν εκκρεμότητες του παρελθόντος αξίζει να διερευνηθεί. Σύμφωνα με τον Jean Ziegler, στο βιβλίο του *Η Ελβετία, ο χρυσός και οι νεκροί* (μτφρ. Μελέτης Η. Μελετόπουλος, Παπαζήση, Αθήνα 2007), η απροθυμία αυτή συνδέεται με:

- Ξέπλυμα χρυσού που είχαν κλέψει οι Γερμανοί: α) από χώρες όπως το Βέλγιο, η Πολωνία, η Αυστρία, και β) από τους κρατούμενους των στρατοπέδων. Ο χρυσός γινόταν συνάλλαγμα μέσω της Ελβετίας για να αγοράζουν οι Γερμανοί πρώτες ύλες από Πορτογαλία, Τουρκία, Σουηδία (η συγκεκριμένη χώρα εξασφάλιζε το 40% των αναγκών της Γερμανίας σε σιδηρομέταλλευμα).
- Πώληση ελβετικών όπλων στη Γερμανία με πίστωση.
- Άρνηση εκ μέρους της Ελβετίας υποδοχής προσφύγων –ιδιαίτερα Εβραίων–, και άμεση παράδοσή τους στις κατεχόμενες χώρες.
- Μεταπολεμική υποβοήθηση κάποιων ναζί να διαφύγουν στη Νότιο Αμερική και στη Νότιο Αφρική, με καταχρασμένα εβραϊκά χρήματα που είχαν εν τω μεταξύ καταθέσει σε ελβετικές τράπεζες.
- Μεταπολεμική άρνηση ελβετικών τραπεζών για απόδοση χρημάτων στους απογόνους δικαιούχων που είχαν εκτελεστεί από το ναζιστικό καθεστώς. Για παράδειγμα, ζητούσαν από τους συγγενείς να προσκομίσουν ανέφικτα πιστοποιητικά, όπως πιστοποιητικό θανάτου του δικαιούχου, πιστοποιητικό εγγύτερης συγγένειας κ.λπ.
- Ιδιοποίηση «ακίνητων λογαριασμών» από τράπεζες και πιθανώς υπαλλήλους τραπεζών.

Παρότι σεβαστός αριθμός Ελβετών πολιτών στο εξωτερικό υπήρξε θύμα των ναζί, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950 η ελβετική κυβέρνηση προτιμούσε να αγνοεί αυτή την καταπάτηση δικαιωμάτων, και έτεινε να την εξισώνει με κάθε είδους καταστροφή που προκύπτει σε περίοδο πολέμου. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950, όταν οι ελβετικές Αρχές εξακολουθητικά αδιαφορούσαν για τις διεθνείς υποχρεώσεις που θεσπίστηκαν το 1946 από τη Συμφωνία της Ουάσινγκτον (Washington Accord), η παράβλεψη των θυμάτων του ναζισμού άρχισε να αντιπροσωπεύει έναν πολιτικό κίνδυνο, όπως αναφέρεται στο: R. Ludi, «The Vectors of Postwar Victim Reparations: Relief, Redress and Memory Politics», ό.π., σ. 447.

⁴⁰⁸ Σημαίνει την καταβολή χρηματικού ποσού και ταυτόχρονα αναφέρεται επίσης στην απάλυνση του πόνου σε περίπτωση ψυχικής οδύνης. Στα ελληνικά μπορεί να αποδοθεί ως «επανόρθωση», υλική και ηθική.

του Adenauer να στραφεί η κυβερνητική προσοχή στα θύματα του Ολοκαυτώματος δεν είχε κοινή αποδοχή. Ως εξαίρεση θα αναφέρουμε πως στη γερμανική κοινωνία κάποιοι προτεστάντες διανοούμενοι, δικαστές, δημοσιογράφοι και θεολόγοι υπεραμύνθηκαν της έννοιας «Wiedergutmachung», και ανέλαβαν πρωτοβουλίες για την προώθηση επίδοσης αποζημιώσεων στους Εβραίους, κινούμενοι στη βάση της χριστιανικής ανάληψης ευθυνών και της διαφάνειας σχετικά με ό,τι είχε διαπράξει το γερμανικό κράτος εναντίον τους.⁴⁰⁹

Τον Δεκέμβριο του 1949, με την ομιλία του «Mut zur Liebe» («Courage to Love» – «Κουράγιο να Αγαπάς»), ο Πρόεδρος της ΟΔΓ Theodor Heuss θεώρησε αναγκαία την επεξεργασία του επίμαχου και τραυματικού παρελθόντος όχι σε πλαίσιο συλλογικής ενοχής, αλλά σε πλαίσιο συλλογικής ντροπής. Με έμβλημά του τη φράση «Κανένας δεν μπορεί να μας απαλλάξει από την ντροπή», υποστήριξε ότι οι αποζημιώσεις αποτελούσαν ηθική επιταγή που δεν επιβαλλόταν, αλλά υπαγορευόταν ως ηθική απαίτηση, ως καθήκον από τη διαφορετική, την «άλλη Γερμανία».⁴¹⁰ Μίλησε για συλλογική ευθύνη –όχι ενοχή– και για το κουράγιο που απαιτούσε η συμφιλίωση των Γερμανών με τον εαυτό τους, υποστηρίζοντας συγχρόνως ότι το γερμανικό κράτος δεν πρέπει να αρνηθεί ή να ελαχιστοποιήσει και να σχετικοποιήσει ό,τι

---

⁴⁰⁹ Σημαντικό είναι να αναφέρουμε ότι κατά τη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής, παρότι αναμφισβήτητα οι Εκκλησίες τήρησαν αμφίθυμη και αμήχανη στάση έναντι του ναζιστικού καθεστώτος, σημειώνεται: α) διακηρυγμένη καταγγελία εκ μέρους της Καθολικής Εκκλησίας για το ναζιστικό πρόγραμμα ευθανασίας, β) άρνηση της Ευαγγελικής Εκκλησίας να δεχτεί την αποθηρσκείωση του γερμανικού λαού, και γ) εκτέλεση από τους Γερμανούς του ιδρυτή της «Ομολογούσας Εκκλησίας» της Γερμανίας Dietrich Bonhoeffer, ο οποίος είχε διαχωρίσει τη θέση του από την Εθνική Προτεσταντική Εκκλησία της Γερμανίας, που στήριζε το ναζιστικό καθεστώς, και είχε μιλήσει για παροχή βοήθειας στους Εβραίους, όπως αναφέρεται στο: Γ. Κόκκινος, «Το Ολοκαύτωμα. Θεωρητικό και ιστοριογραφικό πλαίσιο», ό.π., σ. 74-75.

Μεταπολεμικά, σε μία περίοδο που ο γερμανικός πληθυσμός απομακρυνόταν από την εκκοσμίκευση και επανερχόταν στην πίστη, ο Κλήρος επέλεξε να τονίσει τις διαφορές που υπήρχαν ανάμεσα στο εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς και στις Εκκλησίες. Η Καθολική Εκκλησία της Γερμανίας, που ήταν από τους λίγους θεσμούς που βγήκαν αλώβητοι από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, έβλεπε τα οράματά της να ενισχύονται μέσω ενός «επανεχριστιανισμού» της Γερμανίας. Η Προτεσταντική Εκκλησία επίσης έδωσε μεγάλη σημασία στην ιδέα του «επανεχριστιανισμού», υποστηρίζοντας κι αυτή ότι είχε έρθει η ώρα της Εκκλησίας για δράση. Σημειωτέον, η Καθολική και η Προτεσταντική Εκκλησία δεν δέχονταν ότι υπήρχε «συλλογική ενοχή» του γερμανικού λαού. Αντιθέτως, αντιμετώπιζαν επικριτικά την εφαρμογή της αποναζιστικοποίησης από τους Συμμάχους. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1950, η Ευαγγελική Εκκλησία αναφέρθηκε ευθαρσώς στα μαρτύρια που είχαν υποστεί οι Εβραίοι από τους ναζιστές. Οι ελπίδες για μεταπολεμική «θρησκευτική αναγέννηση», οι οποίες λειτούργησαν το 1945 ως ισχυρό όραμα για το μέλλον, διαψεύσθηκαν έντονα κατά τις δύο δεκαετίες που ακολούθησαν. R. Bessel, *Γερμανία 1945. Από τον πόλεμο στην ειρήνη*, ό.π., σ. 337-341.

⁴¹⁰ J. Herf, *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*, ό.π., σ. 325.

συνέβη στους Εβραίους. Παράλληλα ο Heuss δήλωσε ότι θεωρεί απαραίτητη την ενίσχυση των καλών σχέσεων μεταξύ Γερμανών και Εβραίων.

Ένα πρώτο πλαίσιο για τα μέτρα των αποζημιώσεων που προτάθηκε από τους Συμμάχους ήταν ο συμμαχικός νόμος του 1947, ο οποίος προέβλεπε μεν την απόδοση αγαθών που είχαν κατάσχει οι ναζιστές, αλλά αποσιωπούσε το ζήτημα της αποζημίωσης των θυμάτων. Με βάση τον νόμο αυτό, ο Εβραϊκός Οργανισμός περί Αποκαταστάσεων (JRSO – Jewish Restitution Successor Organization), που η λειτουργία του ξεκίνησε το 1948, έλαβε το ποσό των 50 εκατομμυρίων γερμανικών μάρκων. Οι νόμοι των ετών 1947 και 1949, καθώς και η πρόβλεψη της Συνθήκης του 1952, σηματοδοτούσαν απλώς την έναρξη ενός ευρύτερου προγράμματος αποζημιώσεων που θεσπίστηκε στη Δυτική Γερμανία μερικά χρόνια αργότερα. Επίσης, κατά την περίοδο 1946-1947, στις κατεχόμενες από τους Δυτικούς ζώνες θεσπίστηκαν νόμοι για την αποζημίωση των θυμάτων. Τον Απρίλιο του 1949, το Συμβούλιο των Κρατών στην αμερικανική ζώνη κατοχής ψήφισε έναν νόμο αποζημίωσης, καθορίζοντας σημαντικές έννοιες, όπως το δικαίωμα για αποζημίωση των εκτοπισμένων από την Ανατολική Ευρώπη. Αυτός ο νόμος έβαλε τα θεμέλια του πρώτου πανεθνικού νόμου για τις αποκαταστάσεις, που τέθηκε σε ισχύ το 1953. Θεωρούμε σημαντικό να αναφέρουμε ότι στο τέταρτο μέρος της Συνθήκης με την οποία η ΟΔΓ απέκτησε την εθνική της κυριαρχία και έληξε η κατάσταση των ζωνών κατοχής (26.2.1952), οι Σύμμαχοι απαίτησαν από τις γερμανικές Αρχές να προτείνουν έναν ομοσπονδιακό νόμο αποζημιώσεων, που θα έπρεπε να προνοεί για τα ακόλουθα ζητήματα:

- Αποτελεσματική και άμεση διαπραγμάτευση, απόφαση και εκπλήρωση των αιτημάτων για αποζημίωση χωρίς διάκριση απέναντι σε συγκεκριμένες ομάδες ή τάξεις εναγόντων.
- Διαδικαστική και άμεση αποκατάσταση που θα συνυπολογίζει τις δυσκολίες απόδειξης των κατηγοριών εξαιτίας της απώλειας κάποιων αποδεικτικών στοιχείων/ντοκουμέντων, καθώς και λόγω της εξαφάνισης μαρτύρων.
- Δημιουργία ευκαιριών για επανεξέταση απαιτήσεων αποζημιώσεων με βάση τους νέους, ευνοϊκότερους νόμους που έχουν θεσμοθετηθεί εν τω μεταξύ.

- ο Πιστώσεις κονδυλίων, έτσι ώστε να μπορούν να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις για αποζημίωση.⁴¹¹

Γ. 4. Ομοσπονδιακοί νόμοι αποζημιώσεων (1953-1956)

Ο Νόμος του 1953 σκιαγραφούσε τους δικαιούχους αποζημίωσης για καταστροφές που υπέστησαν από τις 30 Ιανουαρίου 1933 μέχρι τις 8 Μαΐου 1945. Τα κύρια επιδόματα αφορούσαν αποζημιώσεις για:⁴¹²

- Αφαίρεση ζωής, με δικαιούχους τις χήρες, τα παιδιά και τους εξαρτώμενους συγγενείς. Τη βάση για τον καθορισμό του ποσού της αποζημίωσης που θα λάμβαναν τα συγγενικά πρόσωπα αποτελούσε το μέσο εισόδημα του θανόντος τα τελευταία τρία χρόνια της ζωής του. Μέχρι τον Δεκέμβριο 2001 η γερμανική κυβέρνηση είχε πληρώσει περίπου 3,9 δισ. ευρώ σε δικαιούχους που υπάγονταν σε αυτή την κατηγορία. Το 2001 ο μέσος όρος του μηνιαίου επιδόματος των δικαιούχων ήταν 792 ευρώ το μήνα.
- Καταστροφή της υγείας.
- Στέρηση ελευθερίας.
- Κλοπή ή καταστροφή περιουσίας, μεροληπτική φορολόγηση.
- Καταστροφή επαγγελματικής σταδιοδρομίας.
- Απώλεια σύνταξης.

Ο Ομοσπονδιακός Νόμος Αποζημιώσεων του 1956 θέσπισε τις ακόλουθες κύριες αλλαγές στις παραπάνω κατηγορίες: α) Καταστροφή της υγείας: Εάν ο δικαιούχος πέθανε εξαιτίας της καταστροφής της υγείας του από το ναζιστικό καθεστώς, τότε δικαιούχος ήταν ο επιζήσας πλησιέστερος συγγενής του, που έπαιρνε αποζημίωση emπίπτοντας στην κατηγορία «Αφαίρεση ζωής». β) Στέρηση ελευθερίας: Η κατηγορία διευρύνθηκε και πλέον περιελάμβανε

---

⁴¹¹ Ariel Colonomos, Andrea Armstrong, «German Reparations to the Jews After World War II: A Turning Point in the History of Reparations», στο: Pablo de Greiff (επιμέλεια), *The Handbook of Reparations*, Oxford University Press, Oxford / New York 2006, σ. 392.

⁴¹² Ariel Colonomos, Andrea Armstrong, «German Reparations to the Jews After World War II: A Turning Point in the History of Reparations», ό.π., σ. 403-404.

επίσης και όσους εξαναγκάστηκαν να φέρουν το άστρο του Δαβίδ ή να ζουν σε καθεστώς παρανομίας, κάτω από απάνθρωπες συνθήκες.

Παρά τον αυξανόμενο αριθμό δικαιούχων, ο Νόμος του 1956 εξαιρούσε από τη δυνατότητα είσπραξης αποζημιώσεων ομάδες θυμάτων όπως:⁴¹³

- Τις οικογένειες όλων όσοι είχαν εκτελεστεί εκτός Γερμανίας από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής.
- Εργάτες καταναγκαστικής εργασίας.
- Θύματα υποχρεωτικής στείρωσης.
- Κομμουνιστές.
- Τσιγγάνους.
- Ομοφυλόφιλους.

Η γραφειοκρατική διαδικασία για την είσπραξη αποζημιώσεων ήταν σύνθετη και επίπονη, γιατί απαιτούσε από το θύμα να έρθει αντιμέτωπο με τα πιο μύχια τραύματά του. Όταν συμπληρώνονταν τα απαιτούμενα έγγραφα, ο φάκελος του αιτούντος κατέληγε στο αρμόδιο γραφείο, και εκεί γινόταν δεκτή ή όχι η αίτηση. Στην περίπτωση της απόρριψης, ο ενάγων είχε το δικαίωμα να καταφύγει στο δικαστήριο. Όφειλε τότε να προσλάβει δικηγόρο, και το δικαστήριο πρότεινε κάποιους ειδικούς για να τον εξετάσουν. Το θύμα εξεταζόταν από ιατρούς διαφόρων ειδικοτήτων (παθολόγους, ψυχιάτρους), και συχνά έπρεπε να δώσει κατάθεση σε εμπειρογνώμονες ιατρούς, ενίοτε και σε δικαστές. Πολλά θύματα παραπονούνταν για την πολυπλοκότητα της διαδικασίας και για το γεγονός ότι έπρεπε να υπομείνουν τον ψυχρό, απρόσωπο και απάνθρωπο τόνο όλων αυτών των αρμοδίων.

Από την πλευρά των εργαζομένων στα αρμόδια γραφεία εκφράζονταν επίσης παράπονα για τη λειτουργία και την εφαρμογή του συγκεκριμένου προγράμματος αποζημιώσεων. Η αξιολόγηση των προβλημάτων αυτού του είδους ήταν ιδιαίτερα απαιτητικό έργο, που το δυσχέραινε επιπλέον το πλήθος των αιτήσεων που είχαν υποβληθεί (550.000 τον αριθμό). Η απόφαση για τον βαθμό ικανότητας των θυμάτων για επιβίωση γινόταν ακόμη πιο δύσκολη

---

⁴¹³ Ariel Colonomos, Andrea Armstrong, «German Reparations to the Jews After World War II: A Turning Point in the History of Reparations», ό.π., σ. 406.

εξαιτίας των ψυχολογικών μετατραυματικών συμπτωμάτων, των νευρώσεων και του άγχους που εκδήλωναν οι ενάγοντες.⁴¹⁴

Γ. 5. Αποζημιώσεις και Εβραίοι

Τον Μάρτιο του 1951 η κυβέρνηση του Ισραήλ απαίτησε την υλοποίηση της οικονομικής αποκατάστασης από τις δύο Γερμανίες. Ζητούσε 1,5 δισ. δολάρια για τους 500.000 διασωθέντες που βρίσκονταν στο Ισραήλ. Ούτε η Σοβιετική Ένωση ούτε η Ανατολική Γερμανία απάντησαν ποτέ στο αίτημα του Ισραήλ. Μόνο η ΟΔΓ, με καγκελάριο τον Adenauer, ανταποκρίθηκε θετικά, παρά τις σοβαρές επιφυλάξεις του υπουργού Οικονομικών Fritz Schäffer αναφορικά με το κατά πόσον η Δυτική Γερμανία ήταν ικανή να αντεπεξέλθει στις διεκδικήσεις για αποζημίωση.⁴¹⁵

Η διεκδίκηση αποζημιώσεων δεν ήταν στάση που προέκυψε αβίαστα. Για τον λόγο αυτό, θεωρούμε σημαντικό να παραθέσουμε ένα σύντομο ιστορικό των ζυμώσεων της ισραηλινής κοινωνίας γύρω από το ζήτημα της πολιτικής και ηθικής διάστασης των διεκδικήσεων, ενδεικτικό της αναστάτωσης και των συνεπειών που δημιουργούν σε κάθε κοινωνία τέτοιου είδους τραυματικά γεγονότα.

Στην ισραηλινή κοινωνία, τα χρόνια πριν από τη Συνθήκη που ρύθμιζε τις αποζημιώσεις μεταξύ Γερμανίας και Ισραήλ (1952), επικρατούσαν οξείες διαμάχες μεταξύ αυτών που υποστήριζαν ότι πρέπει να διεκδικήσουν αποζημιώσεις από το γερμανικό κράτος και αυτών που υποστήριζαν το αντίθετο. Η ιδέα της αποκατάστασης είχε γεννηθεί στους κύκλους της διασποράς και στους σημαντικότερους εβραίο-αμερικανικούς οργανισμούς, αλλά η αποδοχή της από το Ισραήλ αποδείχτηκε σύνθετη διαδικασία. Οι διαφωνίες που διατυπώθηκαν δίνουν μία άλλη διάσταση στη στερεοτυπική εικόνα του φιλοχρήματου και άπληστου Εβραίου.⁴¹⁶ Οι

---

⁴¹⁴ Ariel Colonomos, Andrea Armstrong, «German Reparations to the Jews After World War II: A Turning Point in the History of Reparations», ό.π., σ. 411.

⁴¹⁵ J. Herf, *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*, ό.π., σ. 280.

⁴¹⁶ Για τις στερεοτυπικές μορφές του Εβραίου στις τάξεις της Αριστεράς από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι τις μέρες μας, βλέπε: Michel Dreyfus, *L'antisémitisme à Gauche. Histoire d'un paradoxe, de 1830 à nos jours*, La

υπέρμαχοι της καταβολής αποζημιώσεων στο Ισραήλ από τη Γερμανία τόνιζαν τις ανάγκες του ολοένα επεκτεινόμενου κράτους, το οποίο αντιμετώπιζε πολλές ελλείψεις, και τα ποσά από τις δωρεές της διασποράς δεν επαρκούσαν για την κάλυψή τους.⁴¹⁷ Παρ' όλα αυτά, η λογική της οικονομικής αναγκαιότητας συνάντησε έντονη αντίθεση από τους υπέρμαχους της αντίθετης άποψης. Εκείνοι υποστήριζαν ότι δεν θα έπρεπε να θυσιάσουν τις αρχές της μοναδικότητας του κράτους του Ισραήλ αποδεχόμενοι «συμβιβασμούς» στο όνομα των κρατικών υλικών αναγκών, και επικαλούνταν πολιτικούς και ηθικούς λόγους που αντίκειντο στις αποζημιώσεις, όπως: την πολιτική συνείδηση του σιωνισμού, την επιθυμία των αρχηγών του να χαράξουν αυτόνομη πορεία για τους Εβραίους του Ισραήλ, και την απόφαση να είναι ανεξάρτητοι από οποιοδήποτε κράτος του οποίου η ηγεσία είχε επιχειρήσει να εξολοθρεύσει Εβραίους στο παρελθόν. Επίσης, σύμφωνα με κάποιες απόψεις, διεκδίκηση αποζημιώσεων σήμαινε ότι οι Ισραηλινοί αποτελούσαν κρίκους μιας οικονομικής αλυσίδας που συνδεόταν άμεσα με τον κόσμο των βασανιστών τους. Συνεπώς, μακροπρόθεσμα, ακολουθώντας αυτή τη γραμμή, οι Ισραηλινοί θα στήριζαν τις θέσεις εργασίας των βασανιστών τους, που ουσιαστικά αποκόμιζαν κέρδος από τη δική τους οδύνη.

Πολλοί Ισραηλινοί υιοθέτησαν τη ριζοσπαστική θέση της αποχής από οποιαδήποτε επαφή –συμπεριλαμβανομένης της εμπορικής– με τη Γερμανία, έτσι ώστε να μην υποφέρουν από τα αποτελέσματα της ανηθικότητας που αυτή «ανέδιδε». Το να θέσουν σε «καραντίνα» το «τερατώδες» γερμανικό κράτος φαινόταν σε αυτές τις ομάδες ως η καταλληλότερη λύση. Οι αντιτιθέμενοι σε διαπραγματεύσεις με τη Γερμανία εστίασαν σε δύο πολύ σημαντικές παραμέτρους: Πρώτον, στην εβραϊκή εθνική αξιοπρέπεια, που πρέπει να διατηρηθεί ως κληρονομιά του Ολοκαυτώματος. Δεύτερον, στο συλλογικό συναίσθημα, που πρέπει να

Découverte, Παρίσι 2009. Για την εβραϊοφοβία και τον ρατσιστικό - γενοκτονικό αντισημιτισμό στον γερμανόφωνο χώρο, βλέπε: Enzo Traverso, *The Jews and Germany: From the "Juedeo-German Symbiosis" to the Memory of Auschwitz*, μτφρ. Daniel Weissbort, University of Nebraska Press, Λίνκολν 1995. Βλέπε επίσης στα ελληνικά: Pierre-Andr  Taguieff, *Jew. Η νέα εβραϊοφοβία. Στο όνομα του Άλλου*, μτφρ. Ανδρέας Πανταζόπουλος, Μάγκυ Κοέν, Πόλις, Αθήνα 2005.

⁴¹⁷ Τα εμβάσματα από δωρεές της διασποράς ήταν 118 εκατ. δολάρια το 1949 και 90 εκατ. δολάρια το 1950, με το κρατικό εμπορικό έλλειμμα να φτάνει τα 220 εκατ. δολάρια το 1949 και τα 282 εκατ. δολάρια το 1950.

υπερβεί την ψυχρή λογική, και στην κληρονομιά της εβραϊκής ιστορίας και της αναβίωσης του σιωνισμού, που οφείλει να προστατευτεί.⁴¹⁸

Πολιτικές και ηθικές συζητήσεις με επίκεντρο το ζήτημα των αποζημιώσεων έλαβαν χώρα στο ισραηλινό Κοινοβούλιο (Knesset) το 1951. Στην αρχή η Golda Meir είχε υιοθετήσει τη θέση εναντίον της καταβολής αποζημιώσεων, αλλά στη συνέχεια υποστήριξε ότι η πολιτική του Ισραήλ θα πρέπει να είναι ρεαλιστική και ότι οι αποζημιώσεις θα ευνοούσαν την ανάπτυξη του νεοσύστατου κράτους. «Γιατί έχει πέσει επάνω μας, σε τόσο λίγους ανθρώπους, ένα τόσο μεγάλο φορτίο φρικαλεοτήτων; Μία είναι η απάντηση: Είμαστε αδύναμοι, δεν έχουμε ανεξαρτησία, δεν έχουμε κράτος [...] πρέπει να ενδυναμώσουμε τους εαυτούς μας με οποιονδήποτε τρόπο, έτσι ώστε να είμαστε σε θέση να σώσουμε τους Εβραίους που ήρθαν εδώ από διάφορα μέρη του κόσμου».⁴¹⁹ Ο νομικός Nehemiah Robinson, κάνοντας διαχωρισμό μεταξύ του νομικού ζητήματος της διεκδίκησης αποζημιώσεων και του ηθικού χρέους που έχουν οι Γερμανοί, τόνισε πως η νομική διεκδίκηση αποζημιώσεων για τα θύματα του πολέμου και της γενοκτονίας δεν αποσβένει το ηθικό χρέος, το οποίο δεν μπορεί να ποσοτικοποιηθεί, και παραμένει αιώνιο.⁴²⁰

Τελικά, στο πλαίσιο της Διάσκεψης περί Αξιώσεων Πολεμικών Αποζημιώσεων, η ισραηλινή αντιπροσωπία διαπραγματεύτηκε με τη Γερμανία τους όρους των αποζημιώσεων σε μια ουδέτερη χώρα, την Ολλανδία. Κυρίαρχες απαιτήσεις ήταν:

- α) Αποζημίωση για στέρηση ελευθερίας.
- β) Αποκατάσταση για διαφορετικά είδη οικονομικής ζημίας.
- γ) Απλοποίηση της διαδικασίας πιστοποίησης αξιώσεων αποζημίωσης, όταν τα σχετικά ντοκουμέντα έχουν χαθεί ή καταστραφεί.
- δ) Οι συγγενείς να έχουν το δικαίωμα διεκδίκησης αποζημιώσεων εν ονόματι των θανόντων.

---

⁴¹⁸ A. Colonomos, A. Armstrong, «German Reparations to the Jews After World War II: A Turning Point in the History of Reparations», ό.π., σ. 396.

⁴¹⁹ Michael Brecher, «Images, Process, and Feedback in Foreign Policy: Israel's Decisions on German Reparations», *American Political Science Review* 67 (March 1973): σ. 73-102, όπως αναφέρεται στο: A. Colonomos, A. Armstrong, ό.π., σ. 397.

⁴²⁰ Στο ίδιο.

- ε) Σύμβαση του ύψους των αποζημιώσεων με το κόστος ζωής στη Γερμανία.
- στ) Αποδοχή της ευθύνης καταβολής συντάξεων σε όσους εργάζονται σε εβραϊκές κοινότητες και οργανισμούς.
- ζ) Τροποποίηση της νομοθεσίας στη γαλλική ζώνη και στο Δυτικό Βερολίνο και τροποποίηση της νομοθεσίας διεκδικήσεων στη βρετανική ζώνη.
- η) Κάλυψη από τη νομοθεσία των αποζημιώσεων κι άλλων περιπτώσεων διεκδικητών, όπως στις αποζημιώσεις:
- για υποχρεωτικές εισφορές που επιβλήθηκαν στους Εβραίους στη Γερμανία, [όπως ο «φόρος διαφυγής» («flight tax»)],⁴²¹
  - για περιουσίες που κατασχέθηκαν με σκοπό την ίδρυση του Γ΄ Ράιχ και του Ναζιστικού Κόμματος εντός και εκτός των συνόρων της ευρύτερης Γερμανίας.
- θ) Πλήρωση των παραπάνω υποχρεώσεων μέσα σε πέντε χρόνια.
- ι) Απαλλαγή από το βάρος της φορολογίας για όσους επέζησαν από τις ναζιστικές διώξεις.
- ια) Προϋπόθεση των παραπάνω είναι η ανάληψη ευθύνης εκ μέρους της ομοσπονδιακής κυβέρνησης για τις ενέργειες του Γ΄ Ράιχ αναφορικά με θέματα που άπτονται των αποζημιώσεων περιουσιών.⁴²²

Τελικά, η ΟΔΓ, στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων με τα εβραϊκά ιδρύματα, υπέγραψε συμφωνίες επανορθώσεων καταβάλλοντας σε σημερινές τιμές περίπου 60 δισ. δολάρια. Μέχρι το έτος 1952, η γερμανική κυβέρνηση φρόντισε ώστε να αποζημιωθούν οι Εβραίοι-θύματα, υπογράφοντας τρεις διαφορετικές συμφωνίες.⁴²³

---

⁴²¹ Από το 1933 έως το 1938 στόχος ήταν ο αποκλεισμός των Εβραίων από την οικονομική ζωή της Γερμανίας, και για αυτό τον λόγο ασκήθηκε ανελέητη πίεση στους Εβραίους να πουλήσουν τις επιχειρήσεις τους. Μετά τη «Νύχτα των Κρυστάλλων» (Νοέμβριος 1938), οι ναζί προχώρησαν σε ανοιχτή κατάσχεση της εβραϊκής ιδιοκτησίας, εφαρμόζοντας δύο μορφές κατάσχεσης: α) επιβολή φόρου περιουσιακών στοιχείων (Suhneleistung), και β) επιβολή φόρου διαφυγής (Reichsfluchtsteuer), που έπρεπε να καταβληθεί κατά την έξοδό τους από τη Γερμανία, ακόμη και εάν αυτή η «έξοδος» σήμαινε υποχρεωτική απέλαση σε κάποιο στρατόπεδο συγκέντρωσης εκτός Γερμανίας.

⁴²² A. Colonomos, A. Armstrong, «German Reparations to the Jews After World War II: A Turning Point in the History of Reparations», ό.π., σ. 398.

⁴²³ N. Finkelstein, *Η βιομηχανία του Ολοκαυτώματος* [≠] Σκέψεις σχετικά με την εκμετάλλευση της εβραϊκής οδύνης, ό.π., σ. 136-137.

- Οι μεμονωμένοι ενάγοντες εισέπραξαν αποζημιώσεις σύμφωνα με τους όρους του Νόμου περί Επανορθώσεων.
- Εκατοντάδες χιλιάδες Εβραίοι πρόσφυγες αποζημιώθηκαν μέσω μίας ειδικής συμφωνίας με το Ισραήλ.
- Η γερμανική κυβέρνηση διαπραγματεύτηκε μία οικονομική συμφωνία με τη Διάσκεψη Εβραϊκών Υλικών Διεκδικήσεων Εναντίον της Γερμανίας. Η Διάσκεψη Διεκδικήσεων είχε αναλάβει την υποχρέωση να καλύψει οικονομικά με το ποσό του 1 δισ. δολαρίων σε σημερινές τιμές εκείνους τους Εβραίους που, παρότι υπήρξαν θύματα ναζιστικών διώξεων, δεν είχαν συμπεριληφθεί στη διαδικασία αποζημιώσεων.⁴²⁴

Συνεπώς, διαπιστώνουμε ότι από τα διάδοχα κράτη του Γ΄ Ράιχ, μόνο η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας αναγνώρισε παγκόσμια υποχρέωση απέναντι κυρίως στα εβραϊκής καταγωγής θύματα του εθνικοσοσιαλισμού, σε αντίθεση με την Αυστρία και την Ανατολική Γερμανία, που αρνήθηκαν αντίστοιχες κρατικές υποχρεώσεις.⁴²⁵

Γ. 6. Αποζημιώσεις και χώρες της Ανατολικής Ευρώπης

Το καλοκαίρι του 1947 είχε επέλθει ο χωρισμός της Ευρώπης και η παγίωση των δύο δομικά αντίθετων πολιτικοϊδεολογικών μετώπων ήταν αμετάκλητη. Στην Ανατολική Γερμανία οι Αρχές καθυστέρησαν να θεσπίσουν μέτρα αποκατάστασης. Η κυρίαρχη αντίληψη που επικρατούσε ήταν ότι όσοι συμμετείχαν στον αντιστασιακό αγώνα, οι υπερασπιστές δηλαδή του αντιφασισμού, άξιζε να τύχουν αποζημίωσης. Αντιθέτως, οι Εβραίοι θύματα των ναζι εξισώνονταν κατά κάποιον τρόπο με τον παγκόσμιο καπιταλισμό, και αντιμετωπίζονταν αρνητικά.

⁴²⁴ Σύμφωνα με τον Finkelstein (ό.π., σ. 138), η Διάσκεψη Διεκδικήσεων έκανε κατάχρηση αυτής της συμφωνίας και δεν διοχέτευσε τα χρήματα για την αποκατάσταση των θυμάτων των διώξεων, αλλά για την αποκατάσταση των εβραϊκών κοινοτήτων.

⁴²⁵ R. Ludi, «The Vectors of Postwar Victim Reparations: Relief, Redress and Memory Politics», ό.π., σ. 432.

Είναι ευρέως αποδεκτή η άποψη πως υπήρξαν όψεις του αντιφασισμού στη διάρκεια του πολέμου που αποδείχτηκαν πηγές αισχύνης για τα μεταπολεμικά κομμουνιστικά καθεστώτα. Οι αντιφασίστες Σύμμαχοι της περιόδου 1941-1945 μετασχηματίστηκαν σε «Δυτικούς ιμπεριαλιστές». Οι επιζήσαντες Εβραίοι στη Σοβιετική Ένωση αντιμετώπιζονταν σαν «κοσμοπολίτες»⁴²⁶ και υπερίσχυαν κυρίως πολιτικοί λόγοι⁴²⁷ βάσει των οποίων μεθοδεύονταν η εξόντωσή τους. Για παράδειγμα, στη δεκαετία του 1950, προτάσεις για αποζημιώσεις που συνδέονταν με το Ολοκαύτωμα θεωρήθηκαν προπαγάνδα, και πολλοί από τους υποστηρικτές τους έπεσαν θύματα του σταλινικού καθεστώτος.⁴²⁸ Συνεπώς, η εφαρμογή της πολιτικής της κολεκτιβοποίησης, σε συνδυασμό με τον αντισημιτισμό που επικρατούσε, άφησε μικρό περιθώριο στους Εβραίους να διεκδικήσουν αποζημιώσεις για την απώλεια των προσωπικών περιουσιών τους.

Εντάσσοντας το θέμα των αποκαταστάσεων στους μεταπολεμικούς σχεδιασμούς του Στάλιν, οι Σοβιετικοί διεκδίκησαν σημαντικό μερίδιο των παρεχόμενων αγαθών για λογαριασμό τους.⁴²⁹ Η βοήθεια προς τα θύματα, που ήταν το αποτέλεσμα της δράσης ορισμένων κρατικών ιδρυμάτων κοινωνικής πρόνοιας, θα χαρακτηριζόταν αρχικά εξαιρετικά περιορισμένη, εξαιτίας

---

⁴²⁶ Ένα εύγλωπτο δείγμα αντισημιτισμού της σοβιετικής κοινωνίας ήταν ότι οι κομμουνιστές μιλούσαν ελάχιστα για την εξόντωση των 6 εκατομμυρίων Εβραίων και εστίαζαν στον θάνατο των 20 εκατομμυρίων Σοβιετικών στρατιωτών και πολιτών. Στο ίδιο αντισημιτικό πνεύμα γινόταν διάκριση ανάμεσα σε όσους διώχθηκαν για «φυλετικούς λόγους» και στους κομμουνιστές μαχητές του ναζισμού. Πρόκειται για την κρατική επιβολή μιας ηθικής ιεραρχίας αυτών που επιβίωσαν. Το 1946 η Σοβιετική Ένωση πρέσβευε ότι το Ολοκαύτωμα έπρεπε να κατέχει στη μνήμη την ίδια θέση με την κομμουνιστική αντίσταση.

⁴²⁷ Οι λόγοι αυτοί ήταν οι εξής: Η Σοβιετική Ένωση: α) επιδίωκε να κερδίσει τη συμπάθεια των αραβικών κρατών, β) επιθυμούσε να διαρρήξει τους δεσμούς μεταξύ των Εβραίων στην επικράτειά της, γ) σκόπευε να χρησιμοποιήσει τους Εβραίους ως εξιλαστήρια θύματα για τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε. Στο: J. Herf, *Divided Memory. The Nazi Past in the Two Germanys*, ό.π., σ. 106.

⁴²⁸ Η διάλυση της πολιτικής οργάνωσης των θυμάτων (1953) καθώς και η ανάκληση από τις Αρχές της ισχύουσας ως τότε αναγνώρισης πολλών θυμάτων θρησκευτικά και πολιτικά εχθρικών στο ναζιστικό καθεστώς, τα οποία όμως δεν συμμορφώθηκαν με την κυβερνητική άποψη για τον αντιφασισμό, περιθωριοποίησαν τους επιζήσαντες που είχαν απομείνει. Παρόλο που κάποιοι Ανατολικογερμανοί νομπελίστες και κινηματογραφιστές επισήμαναν τον αντισημιτισμό που εξακολουθητικά κυριαρχούσε στην κοινωνία τους, αυτά τα θέματα παρέμειναν στο περιθώριο της ανατολικογερμανικής γραφειοκρατικής πολιτικής κουλτούρας, η οποία, αντί να εξετάζει με ουσιαστικό τρόπο το ναζιστικό παρελθόν, είχε αναλωθεί σε αναζητήσεις χαλκευμένων συνωμοσιών που υποθετικά σχεδίαζαν τα επιζήσαντα θύματα των ναζί.

⁴²⁹ Κατά τα πρώτα χρόνια μετά τον πόλεμο, το Ολοκαύτωμα δεν διατηρούσε βαρύνουσα θέση στην σοβιετική μνήμη. Παρότι ο Κόκκινος Στρατός ήταν αυτός που απελευθέρωσε τους κρατούμενους στα ναζιστικά στρατόπεδα της Πολωνίας, η σοβιετική μνήμη για τα όσα υπέφεραν οι Εβραίοι υπολείπονταν της μνήμης των όσων υπέφεραν οι άλλοι. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την άρνηση του Στάλιν να αναγνωρίσει το Ισραήλ, σαν να τον φόβιζε το ενδεχόμενο ανεπιθύμητης εβραϊκής επιρροής στην κομμουνιστική κοινωνία.

της σοβιετικής πολιτικής έναντι των αποζημιώσεων. Οι πολιτικοί κρατούμενοι, οι οποίοι ήταν πολύ καλά οργανωμένοι, ίδρυσαν γραφείο διεκδίκησης αποζημιώσεων. Άμεσα τότε δημιουργήθηκαν δύο κατηγορίες θυμάτων. Ευνοημένοι στάθηκαν οι πολιτικοί κρατούμενοι έναντι των επιζήσαντων που είχαν υποστεί διώξεις για θρησκευτικούς ή φυλετικούς λόγους. Η σοβιετική διάκριση σε «ενεργά και παθητικά θύματα» έγινε στο πλαίσιο της σοβιετικής νομοθεσίας μετά το 1949, καθώς έκτοτε ως επιπλέον κριτήριο για την αναγνώριση αποζημιώσεων είχε απαιτηθεί η πολιτική συμμόρφωση.

Γ. 7. Το ζήτημα των αποζημιώσεων στις ΗΠΑ

Η αμερικανική κυβέρνηση ακολούθησε το ευρωπαϊκό παράδειγμα και εισήγαγε στη νομοθεσία αποκατάστασης αρχές που ήταν σύμφωνες με το Αστικό Δίκαιο. Έτσι, οι αγοραστές εβραϊκών περιουσιών υποχρεώθηκαν να αποδείξουν ότι η αγορά τους είχε γίνει με νόμιμους όρους. Ωστόσο, η νομοθεσία περί αποκατάστασης ήταν αμφιλεγόμενη, με αποτέλεσμα η πολιτεία να δύναται να καλύψει τις τράπεζες και τους δικηγόρους που είχαν πρωτοστατήσει στην εκμετάλλευση της εβραϊκής περιουσίας.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 οι ΗΠΑ εγκατέλειψαν την αφοσίωση που είχαν επιδείξει στην παροχή αποζημιώσεων στα επιζήσαντα θύματα του ναζισμού, γιατί έκριναν πως τότε είχε προτεραιότητα η ένταξη της ΟΔΓ στη Δυτική Συμμαχία. Το γεγονός αυτό άφησε το περιθώριο σε κράτη, όπως η Ελβετία και η Πορτογαλία, να αποφύγουν τις σχετικές με τις αποζημιώσεις υποχρεώσεις τους. Η Συνθήκη του Λονδίνου (1953) ουσιαστικά νομιμοποίησε τη μη καταβολή αποζημιώσεων, αναστέλλοντας τις απαιτήσεις για αποζημίωση στις κατακτημένες χώρες μέχρι την ημέρα υπογραφής της οριστικής συνθήκης ειρήνης. Κατά συνέπεια η Συνθήκη του Λονδίνου αποτέλεσε αποφασιστικό βήμα στη χρονική μετάθεση της καταβολής αποζημιώσεων από τη Γερμανία προς τα θύματά της.

Η τροπή των πραγμάτων φέρνει στο νου την αμφιλεγόμενη άποψη του καθηγητή πολιτικής θεωρίας και συγγραφέα Norman Finkelstein, ότι η μνήμη του Ολοκαυτώματος συνιστά

ιδεολογική κατασκευή κατοχυρωμένων συμφερόντων.⁴³⁰ Στις ΗΠΑ οι αμερικανοεβραϊκές οργανώσεις εξαργύρωσαν πολιτικά το Ολοκαύτωμα, πρώτα από όλα με τη σιωπή τους, προκειμένου να ευθυγραμμιστούν με την επίσημη πολιτική της Αμερικής, να ενσωματωθούν και να αποκτήσουν πρόσβαση στην εξουσία, και στη συνέχεια με την ανάδειξη του Ολοκαυτώματος ως μέσου άμβλυνσης της αρνητικής εικόνας που είχε δημιουργήσει το Ισραήλ με τον Πόλεμο του Γιομ Κιπούρ (1973), επιλέγοντας το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα για να φέρουν στο προσκήνιο τη θυματοποίηση που υπέστησαν από την εβραϊκή γενοκτονία.

Επιχειρώντας μια διερεύνηση στο ερώτημα γιατί το Ολοκαύτωμα το διαδέχτηκε εκκωφαντική σιωπή, ο Finkelstein αμφισβητεί έντονα τη στερεότυπη απάντηση, ότι δηλαδή οι Εβραίοι είχαν απωθήσει τη μνήμη του Ολοκαυτώματος εξαιτίας των ψυχικών τραυμάτων που είχαν υποστεί.⁴³¹ Συγκεκριμένα, επιλέγοντας μια μονοδιάστατη ερμηνευτική προοπτική, υποστηρίζει πως η πραγματική αιτία για τη δημόσια σιωπή ήταν το μεταπολεμικό πολιτικό κλίμα που επικρατούσε στις ΗΠΑ και υπαγόρευε ως προτεραιότητα στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου την καθ' οιονδήποτε τρόπο στήριξη της Δυτικής Γερμανίας, που μετά το 1949 είχε αναδειχθεί σε σημαντικό σύμμαχο των ΗΠΑ.

Μεταξύ του τέλους του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του τέλους της δεκαετίας του 1960, το Ολοκαύτωμα ελάχιστα εμφανιζόταν ως ιστορικό γεγονός στην αμερικανική ζωή. Ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της απουσίας συνιστά η σταθερά εκπεφρασμένη άποψη των αμερικανοεβραϊκών ελίτ ότι η υπενθύμιση του Ολοκαυτώματος αποτελεί κομμουνιστική ενέργεια, επειδή οι αριστεροί Εβραίοι μιλούσαν διαρκώς για αυτό.⁴³² Οι εβραϊκές ελίτ εντάχθηκαν σε εξτρεμιστικές ακροδεξιές οργανώσεις (για παράδειγμα, στην Παναμερικανική Συνέλευση για την Καταπολέμηση του Κομμουνισμού), επέτρεψαν την είσοδο βετεράνων των Εξ Εξ στις ΗΠΑ, αντιτάχθηκαν στη συνεργασία με τους αντιναζιστές Γερμανούς σοσιαλδημοκράτες, καθώς και στο μποϊκοτάζ των γερμανικών προϊόντων ή στις δημόσιες

---

⁴³⁰ N. Finkelstein, *Η βιομηχανία του Ολοκαυτώματος...*, ό.π., σ. 28.

⁴³¹ Ό.π., σ. 39.

⁴³² Οι αμερικανοεβραϊκές ελίτ μετείχαν ενεργά στο κυνήγι μαγισσών της εποχής του μακαρθισμού. Η Αμερικανική Εβραϊκή Επιτροπή (American Jewish Committee – AJC) ενέκρινε την καταδίκη σε θάνατο του ζεύγους Rosenberg, ενώ η μηνιαία έκδοσή της, *Commentary*, υπερθεματίζοντας την απόφαση στο κύριο άρθρο της, διατεινόταν ότι οι Rosenberg δεν ήταν γνήσιοι Εβραίοι.

συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας εναντίον μελών του Ναζιστικού Κόμματος που επισκέπτονταν τις ΗΠΑ.

Η σταδιακή έξοδος των Εβραίων από τη σιωπή του Ολοκαυτώματος, σύμφωνα με τον Finkelstein, συνδέεται με τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε ο αραβοϊσραηλινός Πόλεμος των Έξι Ημερών (Ιούνιος 1967), με τον οποίο το Ισραήλ κέρδισε τον έλεγχο της Ανατολικής Ιερουσαλήμ, της Λωρίδας της Γάζας, της Δυτικής Όχθης και των Υψιπέδων του Γκολάν. Με αυτή τη νίκη, το κράτος του Ισραήλ αποτελούσε πλέον στρατηγικό συμμαχικό κεφάλαιο τόσο για την εβραϊκή κοινότητα της Αμερικής όσο και για την κυβέρνηση των ΗΠΑ. Το 1973 η Αίγυπτος και η Συρία επιτέθηκαν αιφνιδιαστικά στο Ισραήλ ξεκινώντας τον Πόλεμο του Γιομ Κιπούρ. Οι σημαντικές απώλειες του Ισραήλ κατά τη διάρκεια αυτού του πολέμου, καθώς και η αυξανόμενη διεθνής απομόνωση ενέτειναν τους φόβους των Αμερικανοεβραίων περί τρωτότητας του Ισραήλ, και έτσι η μνήμη του Ολοκαυτώματος πέρασε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος.⁴³³ Άλλος ένας λόγος που αφυπνίστηκε η μνήμη των Ισραηλινών για την εξολόθρευσή τους από τους ναζί ήταν, πάντα σύμφωνα με τον Finkelstein, οι επικρίσεις που δεχόταν το Ισραήλ εξαιτίας της διαρκώς αμετακίνητης αρνητικής στάσης του απέναντι σε μια σύναψη συμφωνίας με τους Άραβες – και μάλιστα ενώ ο ΟΗΕ είχε αποφασίσει θετικά.

Εκτιμούμε ότι οι απόψεις του Finkelstein παραγνωρίζουν τη συναισθηματική διεργασία των τραυματικών καταστάσεων⁴³⁴ και στοχεύουν αποκλειστικά στη σύνδεση των πολιτικών σκοπιμοτήτων της εβραϊκής κοινότητας των ΗΠΑ αναφορικά με τη μνήμη του Ολοκαυτώματος με το ζήτημα των αποζημιώσεων. Θεωρήσαμε σημαντικό να εξετάσουμε και αυτή την οπτική του ζητήματος, διατηρώντας ωστόσο τις επιφυλάξεις μας και τις αποστάσεις μας από οποιαδήποτε σχετική επίκληση αυτών των απόψεων από τους αρνητές του Ολοκαυτώματος.⁴³⁵

---

⁴³³ N. Finkelstein, *Η βιομηχανία του Ολοκαυτώματος...*, ό.π., σ. 58.

⁴³⁴ Βλ. στο κεφάλαιο Β.5 της παρούσας διατριβής με τον τίτλο " Δίστομο. Η διεργασία του πένθους" τα στάδια διαμόρφωσης, σύμφωνα με τον Henry Rousso, της συλλογικής μνήμης των Γάλλων αναφορικά με το καθεστώς του Vichy.

⁴³⁵ Σύμφωνα με τον Γ. Κόκκινο, η έκρηξη του ενδιαφέροντος για το Ολοκαύτωμα –η οποία σημειώθηκε στη δεκαετία του 1960 κι όχι νωρίτερα εξαιτίας πολιτικοϊδεολογικών σκοπιμοτήτων της περιόδου του Ψυχρού Πολέμου–, όπως, επίσης, και η θεσμοποίηση της τραυματικής μνήμης του συνδέονται και με την ανάδυση του ιστοριογραφικού αναθεωρητισμού. Γ. Κόκκινος, «Η αναίρεση του ιστορικού αναθεωρητισμού και της άρνησης του Ολοκαυτώματος», *The Athens Review of Books*, 30 (2012), σ. 55-58.

Γ. 8. Το ζήτημα των αποζημιώσεων κατά τις δεκαετίες 1960-2000

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 η σχετική με τις αποζημιώσεις νομοθεσία φαινόταν να βρίσκεται σε τέλμα στη Δυτική Γερμανία. Ήταν μακρά και επώδυνη η διαδικασία αλλαγής αντιλήψεων και η αναίρεση μηχανισμών εξαίρεσης ορισμένων ομάδων, όπως οι Σίντι και οι Ρομά, από το δικαίωμα αποζημιώσεων.⁴³⁶ Σε αντίθεση με τις Δίκες της Νυρεμβέργης, όπου το Ολοκαύτωμα και τα θύματά του απασχόλησαν ελάχιστα τη διαδικασία,⁴³⁷ η Δίκη του Άιχμαν (1961) αποτέλεσε σημείο καμπής για την αλλαγή της στάσης σχετικά με το Ολοκαύτωμα. Η Δίκη του Άιχμαν, όπως επίσης και η Δίκη του Άουσβιτς (1963),⁴³⁸ όχι μόνο εστίασαν στους κύριους θύτες της «Τελικής Λύσης», αλλά, παράλληλα, έστρεψαν την προσοχή στους επιζήσαντες και έδωσαν έμφαση στην παρατεταμένη οδύνη τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το 1965 η ΟΔΓ να αναπροσαρμόσει τη νομοθεσία περί αποζημιώσεων.

Ωστόσο, μέχρι το 1970 η πλειονότητα των θυμάτων των ναζί παρέμενε απρόσωπη για το ευρύ κοινό, μια ανώνυμη μάζα χωρίς ατομικά γνωρίσματα και ιδιαιτερότητες. Στη συλλογική

---

⁴³⁶ Σταδιακά επαναπροσδιορίστηκαν τα αίτια για τα δεινά που είχαν υποστεί οι Τσιγγάνοι από τον εθνικοσοσιαλισμό, τα οποία αρχικά χαρακτηρίζονταν και ερμηνεύονταν ως «κακοτυχία». Το Ανώτερο Γερμανικό Δικαστήριο (1956) υποστήριξε ότι οι ναζιστικές αποτρόπαιες ενέργειες εναντίον των Σίντι και των Ρομά οι οποίες συνέβησαν πριν ο Himmler διατάξει τον εγκλεισμό των Τσιγγάνων στα στρατόπεδα Άουσβιτς και Μπιρκενάου (Δεκέμβριος 1942) δεν υπάγονταν στα κριτήρια της φυλετικής προσφυγής. Η απόφαση αυτή είχε ως αποτέλεσμα να μην κατοχυρώνονται αποζημιώσεις για την κακομεταχείρισή τους (για παράδειγμα, για τυχαία σύλληψη και κράτηση στα στρατόπεδα συγκέντρωσης), με το σκεπτικό ότι οι ενέργειες αυτές απλώς αντιπροσώπευαν κρατικά μέτρα, τη λήψη των οποίων υποτίθεται δικαιολογούσε ο ομαδικός τρόπος ζωής των Σίντι και των Ρομά, καθώς και η «αντικοινωνική φύση τους». Αυτή η απόφαση ήταν απόρροια έντονης προκατάληψης προς τους Τσιγγάνους, και βέβαια δεν μπορούμε να μη λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι η λήψη της συγκεκριμένης δικαστικής απόφασης κατέστη δυνατή λόγω της έλλειψης πολιτικής επιρροής και της αδυναμίας οργάνωσης μιας τακτικής διεκδίκησης εκ μέρους των Σίντι και των Ρομά. Το 1963 το Ανώτατο Γερμανικό Δικαστήριο αναγνώρισε το δικαίωμα προσφυγής των Τσιγγάνων, οπότε μπορούμε πλέον να κάνουμε λόγο για επαναθεώρηση της ιστορικής ερμηνείας σε ό,τι αφορά στο συγκεκριμένο ζήτημα. R. Ludi, «The Vectors of Postwar Victim Reparations: Relief, Redress and Memory Politics», ό.π., σ. 443.

⁴³⁷ Στις Δίκες της Νυρεμβέργης κανένας κατηγορούμενος δεν παραπέμφθηκε με την κατηγορία της εξόντωσης Εβραίων, παρά το γεγονός ότι η διάπραξη φρικαλεοτήτων εναντίον τους επισημαίνεται στο τρίτο κατηγορητήριο (Εγκλήματα Πολέμου) καθώς και στο τέταρτο (Εγκλήματα κατά της Ανθρωπότητας), όπως αναφέρεται στο Γ. Κόκκινος, «Το Ολοκαύτωμα. Θεωρητικό και ιστοριογραφικό πλαίσιο», ό.π., σ. 62-63.

⁴³⁸ Πρόκειται για την πιο σημαντική δίκη στη μεταπολεμική Γερμανία. Η προκαταρκτική εξέταση 1.300 μαρτύρων διήρκεσε τέσσερα χρόνια. Στη Δίκη του Άουσβιτς, δεκαοχτώ χρόνια μετά τον πόλεμο, θεωρήθηκε δεδομένο ότι στις αποτρόπαιες πράξεις του εθνικοσοσιαλισμού είχε εμπλακεί και ο γερμανικός λαός.

μνήμη αφομοιώνονταν τα άπορα θύματα του ναζισμού με άλλες ομάδες θυμάτων, όπως οι ανάπηροι πολέμου, οι χήρες του πολέμου και τα ορφανά. Επιπλέον, η σύνδεση των αποζημιώσεων με τις πολιτικές μνήμης συχνά αλλοίωνε την εμπειρία εκείνων που είχαν επιβιώσει. Με σκοπό την αποφυγή κυβερνητικής ευθύνης, ο επίσημος λόγος σφετερίστηκε και παραμόρφωσε τις αναμνήσεις τους, παράγοντας «ιδανικές αφηγήσεις». Για πολλούς εξ αυτών ήταν δύσκολο να ζήσουν με το πρότυπο του θύματος του ναζισμού, γιατί η πολιτική μνήμης υπαγόρευε ως αδιαμφισβήτητη αξία το υπόδειγμα του αντιφασίστα ήρωα. Μόνο με το πέρασμα του χρόνου, όταν οι αναμνήσεις άρχισαν να αναδεικνύουν τον τρόπο των στρατοπέδων συγκέντρωσης και η ιατρική έρευνα συνέδεσε σειρά φυσικών και διανοητικών/ψυχικών παθολογιών με το τραύμα, άλλαξαν αυτές οι νοοτροπίες, ανοίγοντας τον δρόμο στη συνειδητοποίηση ότι για την αποκατάσταση των θυμάτων, πέρα από την κατανομή αγαθών, ήταν απαραίτητη η αναγνώριση του πόνου που υπέστησαν πόνου που η ίδια του η φύση καθιστούσε αδύνατη τη διαχείρισή του. Η θυματοποίηση αντικατόπτριζε την απανθρωπιά και την ωμότητα των ναζιστικών εγκλημάτων και έθετε ως ηθικό ζήτημα την ανάδειξη των αναμνήσεων των επιζήσαντων, ανάγοντάς τες σε αντικείμενο δημοσίου ενδιαφέροντος.

Μετά από λίγα χρόνια, η ΟΔΓ αναγνώρισε την υποχρέωσή της να καλύψει ηθικά και οικονομικά μέσω νομοθετικών ρυθμίσεων τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας, παρέχοντάς τους ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, σύνταξη, ειδικά οικονομικά βοηθήματα για ανικανότητα / ασθένεια / διανοητικές και ψυχικές διαταραχές / αδυναμία συνέχισης σπουδών, και δημιουργώντας ένα ειδικό και διακριτό σύστημα κοινωνικής πρόνοιας. Μέχρι το τέλος του 20ού αιώνα η Γερμανία κατέβαλε πάνω από 100 δισ. γερμανικά μάρκα για την αποκατάσταση των θυμάτων, ποσό στο οποίο συμπεριλαμβάνονται οι αποζημιώσεις της ΟΔΓ στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Ο δικηγόρος Kurt Grossmann –ο οποίος επέζησε από δίωξη των ναζιστών το 1933 και αργότερα εξελίχθηκε σε νομικό σύμβουλο των μεγαλύτερων εβραϊκών οργανισμών και σε διαμορφωτή της εβραϊκής πολιτικής για την αποκατάσταση των θυμάτων– δήλωσε το 1967 πως μέσω της «Wiedergutmachung»⁴³⁹ οι επιζήσαντες ανέκτησαν την πίστη τους στη Δικαιοσύνη. Ο Walter Schwiz –επίσης δικηγόρος, από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές της νομοθεσίας των αποζημιώσεων– δήλωσε το 1986 ότι οι Γερμανοί πολίτες πρέπει να είναι

---

⁴³⁹ Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, πρόκειται για όρο που δηλώνει την υλική και ηθική επανόρθωση.

υπερήφανοι για την τακτική αποζημιώσεων που υιοθέτησε η χώρα τους.⁴⁴⁰ Και ο Jeffrey Herf, ο οποίος σε γενικές γραμμές επέκρινε την επιείκεια που επέδειξε η Γερμανία στους ναζιστές, χαρακτήρισε ως «εντυπωσιακή προσπάθεια» αυτές τις ενέργειες για αποκατάσταση.⁴⁴¹

Σύμφωνα με τον Christian Pross,⁴⁴² στην εξέταση του ζητήματος των αποκαταστάσεων πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι η εφαρμογή των αποζημιώσεων παρέμεινε ένας νομικός γρίφος. Οι μεταπολεμικές προσεγγίσεις απέτυχαν να θεσμοθετήσουν ένα κοινώς αποδεκτό μέτρο αποζημιώσεων, καθώς και να αξιολογήσουν τις ατομικές αποζημιώσεις καταγράφοντας και συνεκτιμώντας τις ναζιστικές ενέργειες. Επίσης, η απουσία καθορισμένων διεθνών υποχρεώσεων σήμαινε πως η αποζημίωση για τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας ήταν προαιρετική διαδικασία που διαμορφώθηκε σε εθνικό πλαίσιο και εξαρτάτο από τις πολιτικές μνήμης κάθε χώρας.⁴⁴³ Ο ανταγωνισμός μεταξύ διαφόρων ομάδων θυμάτων είχε ως αποτέλεσμα να μην μπορέσουν τελικά αυτές οι ομάδες να ασκήσουν ενιαία επιρροή στη διαμόρφωση προγραμμάτων αποκατάστασης, γεγονός που αποτυπώνεται στα παραδείγματα της Γαλλίας, της Ανατολικής Γερμανίας και της Ελβετίας. Τα παραδείγματα των κρατών αυτών είναι ενδεικτικά της δυναμικής που αναπτύχθηκε μεταξύ των μηχανισμών μνήμης και των ενεργειών για τη διεκδίκηση αποζημιώσεων. Τη συγκεκριμένη περίοδο εκδηλώθηκε κάποιου είδους «ιεραρχία» στη θυματοποίηση, και τα θύματα των ναζί διασπάστηκαν στην προσπάθειά τους για αναγνώριση. Οι αντιστασιακοί μονοπωλούσαν το «σύνδρομο του εθνικού μάρτυρα». Η έμφαση στο «σύνδρομο του μάρτυρα» μετέτρεψε τις οικονομικές αποζημιώσεις σε επιβεβαίωση πατριωτικής πίστης, ακυρώνοντας τα δεινά που υπέστησαν άλλες ομάδες του πληθυσμού, και ιδίως οι Εβραίοι.

---

⁴⁴⁰ Όπως αναφέρεται στο: R. Ludi, «The Vectors of Postwar Victim Reparations: Relief, Redress and Memory Politics», ό.π., σ. 433.

⁴⁴¹ J. Herf, *Divided Memory. The Nazi Past in the Two Germanys*, ό.π., σ. 288.

⁴⁴² Christian Pross, *Paying for the Past. The Struggle over Reparations for Surviving Victims of the Nazi Terror*, μτφρ. Belinda Cooper, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1998, όπως αναφέρεται στο R. Ludi, ό.π., σ. 435-436. Σύμφωνα με την R. Ludi, η συμβολή του Pross στη διερεύνηση του σκανδάλου των λησμονημένων θυμάτων τη δεκαετία του 1980 είναι εξαιρετικά σημαντική.

⁴⁴³ R. Ludi, «The Vectors of Postwar Victim Reparations: Relief, Redress and Memory Politics», ό.π., σ. 436.

Η δεκαετία του 1980 σηματοδότησε τη μάχη των αποζημιώσεων για τα «λησμονημένα θύματα»: Τσιγγάνους, ομοφυλόφιλους, λιποτάκτες της Βέρμαχτ, θύματα υποχρεωτικής στείρωσης, άτομα που υποχρεώθηκαν σε καταναγκαστική εργασία. Αυτά τα θύματα αναδύθηκαν στη συλλογική μνήμη εξαιτίας της αλλαγής νοοτροπίας που επικράτησε μετά τον Μάη του 1968, της ευημερίας που έδινε την αίσθηση στην ΟΔΓ πως θα μπορούσε να καταβάλει αποζημιώσεις, και της πρόθεσης για άσκηση κριτικής στην κυβέρνηση Kohl, που είχε αναλάβει την ηγεσία του κράτους το 1982, και διακρινόταν για τη συντηρητική αντιμετώπιση θεμάτων που άπτονταν της πρόσφατης γερμανικής ιστορίας.⁴⁴⁴ Κρίνουμε σημαντικό να επισημανθεί πως ενώ αρκετά θύματα των ναζί σε έντεκα κράτη της Δύσης είχαν αποζημιωθεί, εκατομμύρια θύματα από τις ανατολικές χώρες δεν είχαν λάβει κανενός είδους αποζημίωση, καθώς λόγω του Ψυχρού Πολέμου είχαν εξαιρεθεί από τη σχετική μέριμνα της ΟΔΓ.

Για να πάρει αποζημίωση το θύμα, έπρεπε να αποδείξει ότι είχε διωχθεί εξαιτίας φυλετικών, πολιτικών ή θρησκευτικών αιτιών, προϋπόθεση που επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες, όχι συχνά προς όφελος του διεκδικητή. Η έγκριση των αιτήσεων απαιτούσε σχετικές βεβαιώσεις από γιατρούς, ψυχολόγους, νομικούς. Οι ορατές αδυναμίες στη γραφειοκρατική διαδικασία των αποζημιώσεων έφεραν στο φως πολλές διαμαρτυρίες. Επιπλέον, το ζήτημα της αποζημίωσης θυμάτων υπαγόταν στις εθνικές πολιτικές μνήμης. Η αυξανόμενη δυσαρέσκεια ανέδειξε νέες διαστάσεις και προοπτικές του θέματος. Η παγκοσμιοποίηση της μνήμης του Ολοκαυτώματος, στην οποία συνέβαλαν και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, οι διεθνείς οργανισμοί και η πολιτιστική βιομηχανία, βοήθησε ως προς την ευαισθητοποίηση τόσο για τις συναισθηματικές όσο και για τις υλικές ανάγκες των θυμάτων.⁴⁴⁵ Η υπεράσπιση των δικαιωμάτων των επιζήσαντων στη δεκαετία του 1980 σηματοδότησε την αναμόχλευση του ναζιστικού παρελθόντος, και μέρος των κομμάτων της Αριστεράς αντιπαράτεθηκε στις νεοσυντηρητικές πολιτικές μνήμης που σχετικοποιούσαν το Ολοκαύτωμα, εξομάλυναν το γερμανικό παρελθόν

---

⁴⁴⁴Constantin Goschler, «Disputed Victims: The West German Discourse on Restitution for the Victims of Nazism», στο: Manfred Berg, Bernd Schaefer (επιμέλεια) *Historical Justice in International Perspective. How Societies Are Trying to Right the Wrongs of the Past*, Publications of the German Historical Institute, Ουάσιγκτον, & Cambridge University Press 2009, σ. 105.

⁴⁴⁵ Η τηλεοπτική σειρά *Ολοκαύτωμα*, που προβλήθηκε τα έτη 1978-1979, ανέδειξε την ωμή πραγματικότητα της «Τελικής Λύσης».

και προσπαθούσαν να μειώσουν τη σημασία των ναζιστικών εγκλημάτων και τη συμβολή τους στη μετέπειτα διαμόρφωση της γερμανικής εθνικής ταυτότητας.

Στη δεκαετία του 1990, η έννοια της αποζημίωσης αποδεσμεύεται αισθητά από τη διεκδίκηση της επιστροφής περιουσιών που διηρπάγησαν ή αποκτήθηκαν παρανόμως ή αδίκως, και συνδέεται με την ηθική αποκατάσταση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η πιο πρόσφατη «εκστρατεία» για αποζημιώσεις εστίαζε λιγότερο στη διεκδίκηση οικονομικών απολαβών και περισσότερο στην αλαζονεία με την οποία τράπεζες, ασφαλιστικές εταιρείες και κυβερνήσεις αντιμετώπιζαν τους επιβιώσαντες, αρνούμενοι με επιμονή τις νόμιμες διεκδικήσεις τους προσβάλλοντας, κατά συνέπεια, την αξιοπρέπειά τους. Για να εξασφαλίσουν κάποιες απολαβές, οι επιβιώσαντες έγιναν υποχείρια μιας αχαλίνωτης γραφειοκρατίας, που ρύθμιζε το παρελθόν τους με βάση τις τότε ισχύουσες πολιτικές μνήμης και τις παραμορφώσεις που αυτές εμπεριείχαν.

Επιχειρώντας την **παρουσίαση ενός γενικού πλαισίου του προγράμματος αποζημιώσεων** που εφάρμοσε η ΟΔΓ, θα εστιάσουμε κατ' αρχάς στις καινοτομίες που το χαρακτήριζαν:

- ο Αναφερόταν τόσο στο Ολοκαύτωμα, που η έναρξή του σηματοδοτείται από την άνοδο του ναζισμού στην εξουσία το 1933, όσο και στα εγκλήματα πολέμου που διεπράχθησαν από τους κατακτητές στα κράτη που βρίσκονταν υπό γερμανική κατοχή.
- ο Οι διαπραγματεύσεις γίνονταν μέσω αντιπροσώπων της Γερμανίας και της «αντίμαχης» χώρας.
- ο Οι αποζημιώσεις κάλυπταν δύο κατηγορίες θυμάτων: θύματα του Ολοκαυτώματος που ήταν πλέον πολίτες της Δυτικής Γερμανίας, καθώς και θύματα που ήταν πολίτες του νέου κράτους του Ισραήλ.
- ο Στις διαπραγματεύσεις έπαιρναν μέρος όχι μόνο κρατικοί αντιπρόσωποι, αλλά και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (NGOs, όπως, για παράδειγμα, διεθνείς εβραϊκοί σύνδεσμοι).

- ο Η Δυτική Γερμανία, σε αντίθεση με την τακτική της μη απόδοσης αποζημιώσεων που ακολούθησε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, καθιέρωσε τη συγκεκριμένη πολιτική αποζημιώσεων επειδή ο καγκελάριος Adenauer ήταν πεπεισμένος για την πολιτική τους αναγκαιότητα, καθώς και για τον ηθικό τους χαρακτήρα.⁴⁴⁶

Σύμφωνα με τον Michael Bazyleg, ειδήμονα στον δικαστικό αγώνα των θυμάτων που επιβίωσαν από το Ολοκαύτωμα, οι νομικές διευθετήσεις μεταξύ νομικών προσώπων και επιβιωσάντων έχουν επικυρώσει την αρχή της παγκόσμιας δικαιοδοσίας για ακραίες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων και λειτουργούν ως σημαντικό δικαστικό προηγούμενο.⁴⁴⁷ Ο John Torrey αντιλαμβάνεται τις ολοένα και περισσότερες διεκδικήσεις που εγείρονται για αποζημιώσεις ως ευρεία αλλαγή στον τρόπο που προσεγγίζεται η δικαιοσύνη, αλλαγή που αντιπροσωπεύει μια αξιοσημείωτη μεταστροφή νοοτροπίας όσον αφορά γεγονότα που συνέβησαν στο παρελθόν. Ο ιστορικός Elazar Barkan επισημαίνει επιπλέον την ανάδυση μιας οικουμενικής ηθικής, η οποία εμπλουτίζεται από τις αξίες των συλλογικών ταυτοτήτων και από μια επικοινωνιακή προσέγγιση που εμπλέκει τον πυρήνα των διαπραγματευτικών εννοιών της δικαιοσύνης. Έτσι, η Ιστορία έχει εξελιχθεί σε κρίσιμο πεδίο πολιτικών αγώνων με αποκλίνουσες ερμηνείες, που η καθεμιά τους μάχεται για δημόσια αναγνώριση. Ο Barkan αντιλαμβάνεται το ζήτημα της αποκατάστασης ως μια πολιτισμική έννοια που περιβάλλει συνολικά το φάσμα των προσπαθειών για επανόρθωση ιστορικών αδικιών. Σε νομικό πλαίσιο, η αποκατάσταση προϋποθέτει την υποχρέωση της επιστροφής περιουσιών που αποκτήθηκαν με άδικο τρόπο. Υπό το πρίσμα της πολιτισμικής έννοιας, επιβεβαιώνεται τα τελευταία χρόνια ο αποφασιστικός ρόλος που μπορεί να διαδραματίσει η διεκδίκηση περιουσιών ως καταλύτης για να φωτιστούν οι σκοτεινές σελίδες του παρελθόντος.⁴⁴⁸ Πλέον μετατοπίζεται η προσοχή

---

⁴⁴⁶ A. Colonomos, A. Armstrong, «German Reparations to the Jews After World War II: A Turning Point in the History of Reparations», ό.π., σ. 391.

⁴⁴⁷ R. Ludi, «The Vectors of Postwar Victim Reparations: Relief, Redress and Memory Politics», ό.π., σ. 427.

⁴⁴⁸ Σε αυτό το πλαίσιο, για την περίπτωση των διεκδικήσεων από οικογένειες θυμάτων του Διστόμου, σημαντικό ρόλο για την ανακίνηση του όλου τραυματικού γεγονότος και της «εξόδου από τη σιωπή» διαδραμάτισε η πρώτη αγωγή που έκαναν ο Αργύρης Σφουντούρης και οι αδερφές του κατά του γερμανικού κράτους.

μας από άλλες παραβιάσεις δικαιωμάτων και υπερτονίζονται προτεραιότητες για την επανεξέταση αξιών στο πλαίσιο της πολιτικής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.⁴⁴⁹ Συμπερασματικά, ο όρος «αποζημίωση» ενσωματώνει τις ποικίλες απόπειρες αποκατάστασης θυμάτων από παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους. Είναι σημαντικό, ωστόσο, να λάβουμε υπόψη ότι η αποκατάσταση δεν ισοδυναμεί με αντιστάθμιση της ακραίας παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, γιατί τα εγκλήματα πολέμου δεν μπορούν ουσιαστικά να επανορθωθούν.⁴⁵⁰ Δεν υπάρχει διά νόμου θεραπεία για πράξεις φρίκης σαν το Ολοκαύτωμα.

Γ. 9. Συγκρότηση ενός θεωρητικού πλαισίου των αποκαταστάσεων

Η πτώση των ολοκληρωτικών καθεστώτων και η ολοένα αυξανόμενη ανάδυση της ανάγκης προστασίας και σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο τέλος του 20ού αιώνα έδωσαν το έναυσμα για μια διαρκώς διευρυνόμενη δημόσια συζήτηση του τρόπου που πρέπει να τύχουν διαχείρισης οι αδικίες και οι ακρότητες του παρελθόντος. Η αξιοποίηση των επιταγών του σύγχρονου Δικαίου, όπου δίνεται έμφαση στα ατομικά δικαιώματα, επιτρέπει την ικανοποίηση παρόμοιων αιτημάτων. Το 1998, το μόλις ιδρυθέν Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο στη Χάγη εξέδωσε αναλυτικό κατάλογο που ορίζει τα 4 είδη εγκλημάτων⁴⁵¹ τα οποία εντάσσονται στο Διεθνές αναγκαστικό Δίκαιο (*ius cogens*). Κάθε κράτος δεσμεύεται από αυτούς τους κανόνες, ακόμη και στην περίπτωση που δεν έχει υπογράψει καμία σύμβαση.

---

⁴⁴⁹ Παράλληλα, όμως, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι η ανακίνηση του ζητήματος της αναγκαιότητας αποκαταστάσεων αποδείχθηκε σημαντική για μεγάλο αριθμό διαφορούμενων αποφάσεων περί ιδιωτικοποιήσεων στην Ανατολική Ευρώπη. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι οι περισσότερες διεκδικήσεις για αποζημίωση περιορίζονταν σε απαλλοτριώσεις που διεκπεραιώνονταν από την κομμουνιστική διοίκηση, οι εν λόγω αποφάσεις παρήγαγαν μια ιεραρχία που, όπως αποδείχθηκε αργότερα, ήταν λανθασμένη, υπέκρυπτε αντισημιτική πολιτική και προσανατολιζόταν στην εκδίωξη εθνικών μειονοτήτων στο τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

⁴⁵⁰ Έχει ασκηθεί έντονη κριτική στον όρο «Wiedergutmachung», με το σκεπτικό ότι παρέχει λύτρωση στους θύτες όταν συνδέεται με ερμηνείες του τύπου: «Τα λάθη του παρελθόντος απαλείφονται μέσω των αποζημιώσεων».

⁴⁵¹ Αυτά είναι: α) Εγκλήματα πολέμου. β) Εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. γ) Γενοκτονία. δ) Βασανιστήρια.

Σε ό,τι αφορά τη θεσμοθετημένη προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, σημειώθηκε εξέλιξη με την οποία αποδυναμώνεται περαιτέρω η επίκληση της ετεροδικίας.⁴⁵² Θεσπίστηκε η αρχή της οικουμενικής δικαιοδοσίας, σύμφωνα με την οποία μπορεί να ασκηθεί δίωξη για εγκλήματα πολέμου, εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, γενοκτονίες και βασανιστήρια από τα εθνικά δικαστήρια οποιουδήποτε κράτους έχει αποδεχτεί την παραπάνω νομοθεσία.⁴⁵³ Πλέον θεμελιώνεται η καινοτομία να εκδίδάζεται μια υπόθεση πέρα από τα όρια του κράτους όπου τελέστηκε το αδίκημα, και να μη χρειάζεται υποχρεωτικά το θύμα ή ο θύτης να έχουν την υπηκοότητα του κράτους που δικάζει.

Κινούμενο στο νομικό αυτό πλαίσιο, το Δικαστήριο της Βουλής των Λόρδων στη Μεγάλη Βρετανία δεν αναγνώρισε δικαίωμα ετεροδικίας υπέρ του δικτάτορα Augusto Pinochet,⁴⁵⁴ και έκρινε ότι μπορεί να δικαστεί από τα κατά τόπους εθνικά δικαστήρια των περιοχών όπου έλαβαν χώρα εγκλήματα καταδικασθέντα από το Διεθνές Δίκαιο. «Αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα η απόφαση αυτή του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Μ. Βρετανίας, ακριβώς γιατί η Μ. Βρετανία είναι

---

⁴⁵² Το προνόμιο της ετεροδικίας αφορά την απαλλαγή από τη δικαιοδοσία των δικαστηρίων της αλλοδαπής Πολιτείας. Βλ. σχετικά Κεφάλαιο Δ.1., «Νομική θεμελίωση για τις ελληνικές απαιτήσεις αποζημίωσης από το γερμανικό κράτος» στην παρούσα διατριβή.

⁴⁵³ Δεν είναι αυτονόητη και καθολικά αποδεκτή αυτού του είδους η εξέλιξη. Για παράδειγμα, ο Henry Kissinger είχε πριν από πενήντα χρόνια τοποθετηθεί ενάντια στη διάσταση οικουμενικής δικαιοδοσίας στο Διεθνές Δίκαιο.

⁴⁵⁴ Στις 17.10.1998, και ενώ ο Pinochet νοσηλεύεται σε ιδιωτική κλινική του Λονδίνου, συλλαμβάνεται κατόπιν αγωγής του Ισπανού δικαστή Baltasar Garzón με την κατηγορία της δολοφονίας Ισπανών πολιτών κατά τη διάρκεια της δικτατορίας στη Χιλή. Στις 25.11.1998 η Βουλή των Λόρδων αποφαινεται με ψήφους 6 προς 1 ότι ο Pinochet δεν απολαύει ασυλίας, και άρα μπορεί να διωχθεί για δολοφονίες, βασανισμούς και γενοκτονία κατά το προαναφερθέν διάστημα. Στις αρχές του 2000 ο Βρετανός υπουργός Εσωτερικών Jack Straw αποφασίζει ότι είναι άσκοπη η συνέχιση της διαδικασίας έκδοσης του δικτάτορα στην Ισπανία, λόγω ανηκέστου βλάβης της υγείας του. Λίγο αργότερα ο Straw αποφασίζει τη διακοπή της νόμιμης διαδικασίας έκδοσης στην Ισπανία, και ο Pinochet επιστρέφει στη Χιλή.

Πολλά μπορούν να ειπωθούν για την κρατούσα δικαστική διάκριση μεταξύ ποινικών και αστικών ενεργειών και την αντιμετώπιση της δικαιοδοσίας των κρατών επί των βιαιών παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που έλαβαν χώρα στο εξωτερικό. Νομικώς, είναι γενικώς παραδεκτό ότι κατοχυρώνεται ποινική υπαιτιότητα για κακοποίηση που ασκήθηκε σε ιδιώτες στο εξωτερικό, γεγονός που υποδηλώνει άρση ασυλίας για πράξεις που συνδέονται με ποινικές ενέργειες. Στο: Markus Rau, «After Pinochet: Foreign Sovereign Immunity in Respect of Serious Human Rights Violations The Decision of the European Court of Human Rights in the *Al-Adsani Case*», 3 *German Law Journal* (2002), σ. 3.

μια χώρα τρίτη, στο έδαφος της οποίας βρέθηκε ο Πινοσέτ και στο οποίο συνελήφθη συνεπεία εντάλματος που εκδόθηκε από τις ισπανικές Αρχές».⁴⁵⁵

Στο ίδιο πλαίσιο, οι οικογένειες δύο Ισπανών δημάρχων που εκτελέστηκαν από τις δυνάμεις του Franco κατά τη διάρκεια του Ισπανικού Εμφυλίου, επικαλούμενες την αρχή της οικουμενικής δικαιοδοσίας, υπέβαλαν μήνυση για γενοκτονία στην Αργεντινή, και όχι στην Ισπανία, όπου ισχύει αμνηστία για τα εγκλήματα του εμφυλίου πολέμου από το 1977.⁴⁵⁶ Όπως δήλωσε χαρακτηριστικά ο Szmukler, ένας από τους συνηγόρους των εναγόντων, «Η αρχή της οικουμενικής δικαιοσύνης υπάρχει στο Σύνταγμά μας κι επιτρέπει στα δικαστήρια να δικάσουν εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας τα οποία έχουν διαπραχθεί στο εξωτερικό».⁴⁵⁷

Η δικαιοσύνη μπορεί να αποδοθεί: σε ατομικό, σε συλλογικό ή και σε δομικό επίπεδο.

Σε ατομικό επίπεδο, η απονομή δικαιοσύνης έχει «θεραπευτική επίδραση» τόσο στα θύματα όσο και στους θύτες, ανακουφίζοντας τους πρώτους από το τραύμα με την παροχή κάποιου προγράμματος αποκατάστασης, και παρέχοντας στους δεύτερους ευκαιρία για ένα είδος εξιλέωσης ή πολιτικής εξόφλησης μέσω της άσκησης ποινικής δίωξης εναντίον τους.⁴⁵⁸

Σε συλλογικό επίπεδο, η αποδοχή της έννοιας της θυματοποίησης και η συλλογική αντιμετώπισή της φαίνεται απαραίτητη και σκόπιμη. Η επεξεργασία και η διαχείριση των αιτίων και των επιπτώσεων παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων μπορεί να γίνουν με προγράμματα όπου τα θύματα και οι θύτες συνδιαλέγονται, ενώνοντας τις αφηγήσεις τους.

Τέλος, **σε δομικό επίπεδο**, υποδηλώνεται ότι η ιστορική δικαιοσύνη αντιμετωπίζει τα επίμαχα τραυματικά γεγονότα τόσο ως προς τις αιτίες όσο και ως προς τα αποτελέσματά τους,

---

⁴⁵⁵ Γιάννης Σταμούλης, «Εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας κολαζόμενα από το Διεθνές Δίκαιο», στο: Μανώλης Γλέζος (υπεύθυνος έκδοσης), *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, (β' έκδοση 2006), Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα. ό.π., σ. 23.

⁴⁵⁶ Η κίνηση αυτή φτάνει ως απάντηση στη δίωξη για παραβίαση αμνηστίας που υφίστατο ο δικαστής Garzón όταν διενεργούσε έρευνα για τους αγνοουμένους του ισπανικού Εμφυλίου και τις παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Franco. Παρά τον Νόμο περί Ιστορικής Μνήμης για την αποκατάσταση των θυμάτων (2007), η σχετική πρωτοβουλία του Garzón, που αποκάλυπτε ότι το καθεστώς του Franco ευθυνόταν για τον θάνατο τουλάχιστον 100.000 Δημοκρατικών, ανακόπηκε με την ποινική δίωξη που ασκήθηκε εναντίον του με πρόσχημα τον Νόμο περί Αμνηστίας του 1977. Βλ., επίσης, Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», ό.π., σ. 27-28.

⁴⁵⁷ Βλ. στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://tvxs.gr/news>, «Ταξίδια στο χρόνο. Στο φως ομαδικός τάφος με θύματα του Φράνκο».

⁴⁵⁸ Manfred Berg, Bernd Schaefer (επιμέλεια), *Historical Justice in International Perspective. How Societies Are Trying to Right the Wrongs of the Past.*, ό.π., σ. 2.

λαμβάνοντας υπόψη τις αδικίες που είναι βαθιά χαραγμένες στον πολιτικό, νομικό και οικονομικό ιστό της κοινωνίας και εξακολουθούν να διαμορφώνουν πολλαπλώς το παρόν.⁴⁵⁹

Η ηθική σημασία της αποκατάστασης ως μέσου επίλυσης ιστορικών αδικιών είτε σε ενδοκρατικό είτε σε διεθνές επίπεδο χαίρει ολοένα αυξανόμενης δημοτικότητας τα τελευταία χρόνια. Η έννοια της αποκατάστασης (restitution), η οποία αυστηρώς αναφέρεται στην επιστροφή συγκεκριμένων αγαθών που κατασχέθηκαν ή εκλάπησαν (όπως γη, προγονικά λείψανα, αντικείμενα, καλλιτεχνικά έργα κ.ο.κ.), συνδέεται στενά με τις έννοιες της επανόρθωσης (reparation), που αφορά σε κάποιο είδος υλικής αποζημίωσης για αγαθά που παραβιάστηκαν και δεν μπορούν να επιστραφούν (όπως η ανθρώπινη ζωή, οι ταυτότητες των ανθρώπων, ο πολιτισμός τους, οι οικονομικές τους σχέσεις), και της απολογίας (apology), η οποία αναφέρεται όχι στη μεταβίβαση υλικών αγαθών ή πόρων, αλλά σε κάποια παραδοχή λανθασμένων ενεργειών και των συνεπειών τους, καθώς και στην ανάληψη κάποιας υποχρέωσης απέναντι στα θύματα.⁴⁶⁰

Η απαίτηση τα έθνη να δρουν ηθικά και να παραδέχονται τις βίαιες ιστορικές αδικίες που προκάλεσαν είναι πρόσφατη κατάκτηση. Η ανάγκη για αποκατάσταση στα θύματα του παρελθόντος έχει εξελιχθεί σε κυρίαρχο κομμάτι της εθνικής πολιτικής, καθώς και της διεθνούς διπλωματίας. Από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έως και τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου, προβληματισμοί για την ηθική και τη δικαιοσύνη έτυχαν ιδιαίτερης προσοχής και αντιμετωπίστηκαν ως ερωτήματα με μείζονα πολιτική σημασία.⁴⁶¹ Στη διεθνή σκηνή, μεταξύ 1989 και 1999, η μετάβαση από τα ολοκληρωτικά καθεστώτα στον κοινοβουλευτισμό ήταν για πολλά κράτη επώδυνη διαδικασία όπως αποτιμάται η εμπειρία από τους πολέμους στη Γιουγκοσλαβία, από τον απεγκλωβισμό από αυταρχικά καθεστώτα στην Ανατολική Ευρώπη και στη Νότιο Αφρική, καθώς και από την επάνοδο της δημοκρατίας σε πολλές χώρες της Λατινικής Αμερικής.

Η σύγχρονη διεθνής έννοια της αποκατάστασης εκφράζεται στο πλαίσιο διεκδίκησης ηθικής και οικονομικής επανόρθωσης για όσους υπέστησαν με άμεσο ή έμμεσο τρόπο κακοποιήσεις,

---

⁴⁵⁹ Ο.π., σ. 3.

⁴⁶⁰ E. Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, ό.π, σ. xix.

⁴⁶¹ E. Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, ό.π., σ. xvi.

είτε σε συλλογικό επίπεδο, για παράδειγμα μέσω Προγραμμάτων Υλικής και Ηθικής Αποκατάστασης, είτε σε ατομικό επίπεδο, λόγου χάριν βάσει κάποιας αναθεώρησης του νομικού συστήματος και της διεξαγωγής αστικών δικών. Η εμπειρία έχει δείξει πως, σε ό,τι αφορά τη διαχείριση τραυματικών καταστάσεων, η απόδοση δικαιοσύνης μέσω συλλογικών λύσεων έχει ως αποτέλεσμα την ομαλή μετάβαση στην ειλικρινή συμφιλίωση και την επούλωση των παλαιών πληγών.

Η ψηλάφηση μιας διαπραγματευτικής δικαιοσύνης που εμπεριέχει τη συγχώρεση, αναζητά το μέτρο μεταξύ αυτών που ο Max Weber αποκαλεί «ηθική της υπευθυνότητας» και «ηθική των έσχατων ορίων», λειτουργώντας ως γέφυρα μεταξύ «του ιερού και του βέβηλου».⁴⁶² Η «μνησικακία» (ressentiment) με τη μη νιτσεική έννοια, η οποία οδηγεί σε ενεργητική στάση και δράση, δηλαδή, «ως συναισθηματική αναγκαιότητα σε άνισες και άδικες καταστάσεις»,⁴⁶³ μπορεί να λειτουργήσει προς αυτή την κατεύθυνση.

Η συγχώρεση για την Arendt δεν συνδέεται με τη «χριστιανική αγάπη» αλλά με τον «σεβασμό», και αποτελεί πράξη και έκφραση πολιτικής ελευθερίας. Ωστόσο, για τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, η Arendt υποστηρίζει ότι ούτε να τιμωρηθούν είναι εφικτό ούτε να συγχωρεθούν, ακριβώς επειδή αυτές οι παραβιάσεις ξεπερνούν το ανθρώπινο μέτρο. «Οι άνθρωποι είναι ανίκανοι να ξεχάσουν ότι δεν μπορούν να τιμωρήσουν και είναι ανίκανοι να τιμωρήσουν ό,τι έχει αποδειχθεί πως δεν μπορεί να λησμονηθεί».⁴⁶⁴ Ό,τι αποκαλεί «ριζικό κακό»⁴⁶⁵ πρέπει, κατά τη γνώμη της, να εξαιρεθεί από τις πολιτικές άσκησης συγχώρεσης. Στην

---

⁴⁶² Όπως αναφέρεται στο: Daniel Levy, Natan Sznaider, «Forgive and not Forget: Reconciliation between Forgiveness and Resentment», σ. 85, από τον συλλογικό τόμο: Elazar Barkan, Alexander Karn (επιμ.), *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*, ό.π.

⁴⁶³ Νίκος Δεμερτζής, «Λαϊκισμός και μνησικακία. Μια συμβολή της (πολιτικής) κοινωνιολογίας των συγκινήσεων», *Επιστήμη και Κοινωνία. Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 12 (2004).

Η προσέγγιση της μνησικακίας, νιτσεική ή μη, προϋποθέτει την ύπαρξη βαθιάς λύπης. Ωστόσο, η νιτσεική προσέγγιση συνδέεται «με παθητική δράση από την οποία συνοδεύεται και την οποία προκαλεί η μνησικακία. [...] Στη σκέψη του Γερμανού φιλοσόφου, το βασικό χαρακτηριστικό του μνησικακού ανθρώπου είναι μια μεταμφιεσμένη εκδικητικότητα που οδηγεί σε αδράνεια», Νίκος Δεμερτζής, ό.π.

⁴⁶⁴ Όπως παρατίθεται στο: Daniel Levy, Natan Sznaider, «Forgive and not Forget: Reconciliation between Forgiveness and Resentment», ό.π., σ. 84-85.

⁴⁶⁵ «Το μεγαλύτερο κακό δεν είναι ακραίο και επειδή δεν έχει ρίζες, δεν έχει όρια, μπορεί να αναπτυχθεί στο αφάνταστα ακραίο και να εξαπλωθεί σε ολόκληρο τον κόσμο [...]», από το: Hannah Arendt, *Ueber das Boese, eine Vorlesung zu Fragen der Ethik (Για το κακό. Μία διάλεξη για ζητήματα ηθικής)*, Μόναχο 2006, σ. 77, όπως

πολιτική τακτική της συγχώρεσης αντιτίθενται, επίσης, οι Jean Améry και Vladimir Jankelevitch, οι οποίοι εμμένουν στην ηθική αξία και αρετή της τιμωρίας των δραστών κατάφωρων παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Και για τους δύο «οι δίκες δεν είναι αρένες για συγχώρεση, αλλά χώρος δημόσιας συζήτησης όπου η δικαιοσύνη και η μνήμη αντιστέκονται στο πέρασμα του χρόνου και αρνούνται την οποιαδήποτε ηθική ή νομική άφεση αμαρτιών».⁴⁶⁶

Ωστόσο, σύμφωνα με την ανάλυση του Ricoeur, «η ηθικά επιβεβλημένη λήθη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη μεταμέλεια του θύτη και τη συγχώρεση εκ μέρους του θύματος», δημιουργώντας προϋποθέσεις αμνηστίας με στόχο τη διασφάλιση της συνοχής του κοινωνικού

αναφέρεται στο: Τάσος Τέλλογλου, «Ξαναδιαβάζοντας τη Χάννα Άρεντ», *The Books' Journal* 13 (Νοέμβριος 2011), σ. 62

⁴⁶⁶ James Booth, «The Unforgotten: Memories of Justice», *American Political Science Review* 95, 4 (2001), σ. 779, όπως αναφέρεται στο: Daniel Levy, Natan Sznaider, «Forgive and not Forget: Reconciliation between Forgiveness and Resentment», ό.π., σ. 96.

«Οι μνησικακίες μου αξιώνουν από τον εγκληματία να συνειδητοποιήσει την ηθική αλήθεια του εγκλήματος και να βρεθεί αντιμέτωπος με την αλήθεια της κτηνωδίας του», Jean Améry, *Πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση*, μφρ. και σημειώσεις Γιάννης Καλιφατίδης, Άγρα, Αθήνα 2010, σ. 136, όπως αναφέρεται στο: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, «Ζαν Αμερύ: Ο σκοτεινός δρόμος προς την ελευθερία», *The Athens Review of Books* 21 (Σεπτέμβριος 2011), σ. 37.

Ο Améry στο έργο του διατυπώνει την αναγκαιότητα ο εγκληματίας να βρεθεί αντιμέτωπος με το έγκλημά του, διεκδικώντας μια αμοιβαιότητα μέσω της γνώσης κι όχι της εκδίκησης. Σύμφωνα με τη Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ενώ μεταπολεμικά ο προσανατολισμός των θυμάτων συνοψιζόταν στο σύνθημα «Δεν ξεχνώ», για τον Améry αξία είχε η διαφοροποίηση του συνθήματος σε «Δεν αφήνω τον δράστη να ξεχάσει». Πρόκειται, δηλαδή, για ένα είδος μνησικακίας «που αξιώνει από τον εγκληματία να συνειδητοποιήσει την ηθική αλήθεια του εγκλήματος και να βρεθεί αντιμέτωπος με την αλήθεια της κτηνωδίας του», Jean Améry, *Πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση*, ό.π., σ. 134, από το: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ό.π., σ. 42.

Σχετικά με τον όρο «μνησικακία» η Αμπατζοπούλου αναφέρει ότι τον είχαν χρησιμοποιήσει οι Κίρκεγκωρ, Νίτσε για να υποδηλώσουν ένα σύστημα αξιών ή ηθικής που καλλιέργησε η Εκκλησία (η ιερατική αριστοκρατία των Εβραίων) αποδίδοντας το κακό στους Άλλους και καλλιεργώντας το αίσθημα της ενοχής. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ό.π., σ. 42.

Όταν όμως αναφερόμαστε σε συναίσθημα μνησικακίας εκ μέρους των θυμάτων του ναζισμού, δεν εννοούμε την απαίτηση για εκδίκηση, αλλά την απαίτηση για αναγνώριση από τους θύτες της απόλυτης παραβατικότητας της πράξης τους. «Η μνησικακία καρφώνει τον καθένα μας γερά πάνω στο σταυρό του ρημαγμένου παρελθόντος του [...] Απαιτεί δυο ανέφικτες ενέργειες, την επιστροφή στο παρελθόν και την ακύρωσή του». Jean Améry, ό.π., σ. 133, από το: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ό.π., σ. 42.

Ο Primo Levi δεν απαιτεί εκδίκηση από τους θύτες, παρόλο που αρνείται τη συγνώμη τους. Αναρωτιέται εάν «καταλαβαίνω σημαίνει δικαιολογώ», αποτέλεσμα το οποίο απεύχεται. Παρόλα αυτά όμως, το έργο του το διακρίνει η ανάγκη για ένα είδος «εξανθρωπισμού» της εμπειρίας του Άουσβιτς. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ό.π., σ. 40.

ιστού.⁴⁶⁷ Η συγχώρεση για τον Γάλλο φιλόσοφο «[...] είναι δύσκολη: ούτε εύκολη, ούτε αδύνατη»,⁴⁶⁸ και εντάσσεται στο πλαίσιο προσέγγισης του αριστοτελικού όρου «ενέργεια-δύναμις».⁴⁶⁹ Τόσο ο Ricoeur όσο και ο Derrida⁴⁷⁰ απορρίπτουν τον καθορισμό της συγχώρεσης από την αίτηση ή την απαίτηση της συγχώρεσης. Η ενέργεια-δύναμη καθιστά δυνατόν το αδύνατον της συγχώρεσης, δηλαδή, «ακριβώς αυτής της ικανότητας του ανθρώπου να μπορεί να δίνει και να δέχεται τη συγχώρεση», φράση η οποία αφορά τόσο τα θύματα όσο και τους θύτες. Κατά τον Ricoeur, παρότι ένας από τους καταλύτες που θα οδηγήσουν στη «δύσκολη συγχώρεση» είναι και η παραδοχή των εγκλημάτων από τον θύτη, διότι δίχως αυτή δεν υπάρχει περίπτωση να αισθανθεί το θύμα ηθική δικαίωση, η διαχείριση της τραυματικής εμπειρίας αφορά μια διαδικασία –δύσκολη αλλά εφικτή– που έχει να διεκπεραιώσει το θύμα σε ένα εσωτερικό επίπεδο.

Η διαδικασία μετάβασης στη δημοκρατία σε κάποιες χώρες, όπως η Νότιος Αφρική, ταυτίστηκε με δράσεις Επιτροπών Αλήθειας και Συμφιλίωσης που προσπάθησαν να επεξεργαστούν την ενοχή με ρεαλιστικούς όρους, και όχι με διάθεση εκδικητικότητας προς τους θύτες. Επίσης, εκ μέρους κρατών που η στάση τους συνέτεινε στην εφαρμογή παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων υπάρχει κάποια διάθεση αυτοκριτικής ή συμμόρφωσης στις επιταγές της περιρρέουσας πολιτικής ορθότητας.

---

⁴⁶⁷ Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, μτφρ. Kathleen Blamey, David Pellauer, The University of Chicago Press, Chicago / London 2006, όπως αναφέρεται στο: Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», ό.π., σ. 34.

⁴⁶⁸ Paul Ricoeur, *La memoire, l'histoire, l'oubli*, Seuil, Παρίσι 2000, σ. 593, όπως αναφέρεται στο άρθρο του Βαγγέλη Μπιτσώρη, «Συγχωρείται το Άουσβιτς;», εφ. *Η Αυγή*, 20.5.2012.

⁴⁶⁹ Η, κατά τον Ricoeur, «ερμηνευτική του εαυτού» συσχετιζόμενη με το αριστοτελικό ζεύγος «ενέργεια-δύναμις» αποτελεί μια «ερμηνευτική του ανθρώπινου ενεργείν» η οποία σε κάθε άνθρωπο αποφασίζει για το εφικτό ή όχι της συγχώρεσης.

⁴⁷⁰ Ωστόσο, για τον Derrida, «η πραγματική συγχώρεση εμπίπτει στην κατηγορία του αδυνάτου», J. Derrida, «Pardoner: l'impardonnable et l'imprescriptible», *Cahiers de l'Herne*, 2004, σ. 546, όπως αναφέρεται στο: Βαγγέλης Μπιτσώρης, ό.π.

Ενώ για τον Derrida η συγχώρεση είναι αδύνατη υπό την έννοια του ανέφικτου, για τον Vladimir Jankelevitch «η συγχώρεση είναι αδύνατη γιατί επιτάσσει να μη συγχωρήσουμε το ασυγχώρητο», V. Jankelevitch, *L'imprescriptible*, Seuil, Παρίσι 1986, σ. 26, βλ. Βαγγέλης Μπιτσώρης, ό.π., όπως, επίσης διότι «η συγχώρεση πέθανε στα στρατόπεδα συγκέντρωσης», από το: Daniel Levy, Natan Sznaider, «Forgive and not Forget: Reconciliation between Forgiveness and Resentment», ό.π., σ. 88.

Σχετικά πρόσφατα, αρχηγοί κρατών εκφράστηκαν απολογητικά για την πολιτική που εφάρμοσαν, καθώς και για τα απάνθρωπα ιστορικά εγκλήματα που διεπράχθησαν και με συμμετοχή των κρατών τους. Οι απολογίες αυτές αντανακλούν τον πολιτικό μετασχηματισμό που συντελέστηκε. Το 1998 οι Πρόεδροι George Bush και Bill Clinton απολογήθηκαν στον αμερικανικό λαό για τις συνθήκες κράτησης Αμερικανών και Ιαπώνων κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.⁴⁷¹ Ο Πρόεδρος της Πολωνίας Aleksander Kwaśniewski απολογήθηκε στον λαό του για τη σφαγή εκατοντάδων Εβραίων στην Πολωνία το 1941. Σε επίσκεψή του στο Εθνικό Μουσείο Ολοκαυτώματος, ο Πρόεδρος της Αργεντινής Fernando de la Rúa απολογήθηκε για την υποστήριξη που παρείχε η χώρα του στο ναζιστικό καθεστώς κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Απολογία έχουμε, επίσης, από τη βασίλισσα της Αγγλίας για τις παραβιάσεις στο πλαίσιο άσκησης του ιμπεριαλισμού,⁴⁷² από την Εκκλησία για την αποικιοκρατία,⁴⁷³ από τον B. Clinton για την ανάμειξη των ΗΠΑ στις χώρες της Κεντρικής Αμερικής αλλά και για τη μη ανάμειξη στα προβλήματα των χωρών της Αφρικής.⁴⁷⁴ Ο Willy Brandt, σε επίσκεψή του στην Πολωνία στο πλαίσιο της υπογραφής της Συνθήκης της Βαρσοβίας (7.12.1970), ζήτησε γονατιστός συγνώμη από τον πολωνικό λαό για τις πράξεις της ναζιστικής Γερμανίας. «Δεν το είχα σχεδιάσει [...] αισθάνθηκα πως έπρεπε να εκφράσω το

---

⁴⁷¹ Αρχικά έγινε έρευνα από δημοσιογράφους για παραβιάσεις αστικών δικαιωμάτων, συνηγόρησαν η ιαπωνική και αμερικανική κοινότητα, και τελικά ευαισθητοποιήθηκε και το Κογκρέσο. Βλ. Ruti Teitel, «The Transitional Apology», από το: Elazar Barkan, Alexander Karn (επιμ.), *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*, ό.π., σ. 107.

⁴⁷² John Burns, «In India, Queen Bows her Head over a Massacre in 1919», *New York Times*, 15.10.1997, σ. Α6, όπως αναφέρεται στο: Ruti Teitel, «The Transitional Apology», ό.π., σ. 106. Το 1997, σε επίσκεψή της στην Ινδία, η βασίλισσα Ελισάβετ απολογήθηκε για τη σφαγή στο Αρμιτσάρ, που συνέβη πριν από περίπου ενενήντα χρόνια. Πολλοί πολιτικοί αρχηγοί βρήκαν την πράξη αυτή άπονη, γιατί, όπως χαρακτηριστικά δήλωσαν, «η βασίλισσα δεν είχε παίξει κανέναν απολύτως ρόλο στο συγκεκριμένο γεγονός». Παρόλα αυτά, εκπρόσωποι των θυμάτων της σφαγής δήλωσαν ότι αισθάνθηκαν δικαιωμένοι μετά την απολογία της Ελισάβετ.

⁴⁷³ Mary Ann Glendon, «Public Acts of Contrition in the Age of Spin Control», *Tertium Millenium*, N. 3/Ιούλιος 1997, σ. 26, όπως επίσης και στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.vatican.va/jubilee_2000/magazine/documents/ju_mag_01071997_p-2_en.html, από το: Ruti Teitel, «The Transitional Apology», ό.π., σ. 106.

⁴⁷⁴ M. Broder, «Clinton offers his Apologies to Guatemala», *New York Times*, Μάρτιος 11, 1999, από το: Ruti Teitel, «The Transitional Apology», ό.π., σ. 101. Ο Bill Clinton ρητά ενέκρινε τα ευρήματα της Επιτροπής για τη Γουατεμάλα σχετικά με τον αρνητικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι ΗΠΑ στη χώρα.

πόσο εξαιρετικά σημαντική ήταν η ανάμνηση του γκέτο [...] αντέδρασα όπως θεωρώ πως οι ανθρώπινες υπάρξεις αντιδρούν όταν τις ξεπερνούν τα λόγια». ⁴⁷⁵

Ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η προσπάθεια ορισμένων κρατών να ασκήσουν πιεστικό έλεγχο στη δημόσια μνήμη σχετικά με το επίμαχο και τραυματικό παρελθόν (Νόμοι της Μνήμης στη Γαλλία⁴⁷⁶ και την Ισπανία). Στην Ισπανία, ενώ ο «Νόμος για την ιστορική μνήμη» προβάλλει το αίτημα της ιστορικής αποκατάστασης και της επανορθωτικής δικαιοσύνης για τους Δημοκρατικούς που υπήρξαν θύματα της δικτατορίας με την ηθική καταδίκη αποφάσεων των φρανκικών δικαστηρίων και την ειλημμένη πλέον υποχρέωση των κρατικών Αρχών να συνδράμουν τις οργανώσεις οικογενειών αγνοουμένων στον εντοπισμό των θυμάτων, η επίκληση του «Νόμου περί αμνηστίας» του 1977 αναχαιτίζει τις σχετικές προσπάθειες.⁴⁷⁷ Καταγγέλλεται με αυτόν τον τρόπο το μοντέλο της αμνηστίας και υποστηρίζεται δεσμευτικά η δικαστική επανεξέταση του πρόσφατου παρελθόντος, είτε συνδέεται με το Ολοκαύτωμα είτε με γενοκτονίες, είτε με τις συνθήκες της αποικιοκρατίας.

---

⁴⁷⁵ Willy Brant, *My Life in Politics*, Hamish Hamilton Press 1992, από το: Ruti Teitel, «The Transitional Apology», ό.π., σ. 105.

⁴⁷⁶ Με τον Νόμο Jean-Claude-Gayssot (13.7.1990) καταδικάζεται ο ρατσισμός, ο αντισιμιτισμός, η ξενοφοβία και κυρίως η άρνηση του Ολοκαυτώματος. Ο Νόμος Gayssot εξουσιοδοτεί τους δικαστές να αποφαινούνται περί του τι είναι σωστό ή όχι –από ιστορικής απόψεως– να κοινοποιείται, υπονομεύοντας την ελευθερία των ιστορικών σε μια απόπειρα ενδυνάμωσης του πολιτικού ελέγχου.

Με τον Νόμο της 29ης Ιανουαρίου 2001 αναγνωρίζεται η γενοκτονία του αρμενικού λαού από τον τουρκικό στρατό το 1915, χωρίς, όμως, να προβλέπονται συγκεκριμένες ποινές στους αρνητές της.

Με τον Νόμο Taubira της 21ης Μαΐου 2001 αναγνωρίζονται «οι εκμεταλλευτικές και γενοκτονικές πρακτικές του δουλεμπορίου και της δουλείας των Μαύρων από τον 15ο αιώνα και εξής [...] Πρόκειται βεβαίως μόνο για εκείνες τις πρακτικές που αφορούν τη γαλλική και την ευρωπαϊκή ιστορία [...]».

Με τον Νόμο Hamlaoui Mekachera της 23ης Φεβρουαρίου 2005 θεσπίζεται η καταδίκη της αποικιοκρατίας, με την παράλληλη, ωστόσο, αναγνώριση του ιστορικού ρόλου των Γάλλων εποίκων στην Ινδοκίνα και στη Βόρεια Αφρική, όπως, επίσης, των Αλγερινών ή των Ευρωπαίων οι οποίοι μετά την κατάρρευση του αποικιοκρατικού συστήματος κατέφυγαν στη γαλλική επικράτεια.

Για τα παραπάνω βλ. Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», ό.π., σ. 86-127, όπως, επίσης, Μ. Βλαχού, Γ. Κόκκινος, «Ιστορική συνείδηση και μνήμη», στο: Γ. Κόκκινος, Μ. Βλαχού, Β. Σακκά, Ευ. Κουνέλη, Αγγ. Κώστογλου, Στ. Παπαδόπουλος, *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο*, ό.π., σ. 133.

⁴⁷⁷ Βλ. στο ίδιο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής την αναφορά στη διενέργεια έρευνας σχετικά με τους αγνοουμένους του ισπανικού Εμφυλίου από τον δικαστή Garzón.

Γ. 10. Προσέγγιση της διαπραγματευτικής δικαιοσύνης

Θα επιχειρήσουμε τώρα τη συγκρότηση ενός θεωρητικού πλαισίου των αποκαταστάσεων με γνώμονα την προσέγγιση του ιστορικού Elazar Barkan. Κατά τον Barkan, η συγκρότηση μιας θεωρίας περί αποκαταστάσεων με τρόπο που να εκφράζει τη διεθνή δικαιοσύνη προϋποθέτει αφενός μεν ότι δεν υπάρχει διεθνής ομοφωνία περί ηθικής, αφετέρου δε ότι οι αρχές και οι παραδόσεις της κοινότητας δεν πρέπει να έρχονται σε σύγκρουση με τις παγκόσμιες αξίες περί δικαιοσύνης που υπαγορεύονται από τη διεθνή δημόσια γνώμη.⁴⁷⁸

Κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, βασικές αρχές του Διαφωτισμού, όπως η ελευθερία, η ισότητα και η επιδίωξη της ευτυχίας, φαινόταν ότι θα καθορίσουν με συναρπαστικό τρόπο τη σύγχρονη ζωή και θα αλλάξουν την παγκόσμια ιστορία. Η φιλελεύθερη παράδοση από τον John Locke και τον Immanuel Kant, από τον John Stuart Mill έως τον John Rawls και τη Martha Nussbaum, διακρίνεται για την ανεκτικότητα και τον σεβασμό στα δικαιώματα του ατόμου — θέμα συχνά κυρίαρχο στη σχετική δημόσια συζήτηση. Μεταξύ των μετα-αποικιακών κινήσεων, κυρίως μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, οι βασικές αξίες του Διαφωτισμού περί ελευθερίας, δημοκρατίας και ανθρωπίνων δικαιωμάτων έφτασαν να υποκαταστήσουν τη μαρξιστική αντίληψη των πραγμάτων.⁴⁷⁹

Στη σύγχρονη ηθική φιλοσοφία, οι κλασικές φιλελεύθερες έννοιες για τα δικαιώματα του ατόμου έχουν εμπλουτιστεί από κοινωνιολογικές αναζητήσεις που προσπαθούν να αναδείξουν την αξία τόσο της συλλογικής όσο και της ατομικής ταυτότητας στη ζωή των ανθρώπων. Αυτή την τάση ο Barkan την αποδίδει με τον όρο «νεο-Διαφωτισμός». Ο νεο-Διαφωτισμός, ο οποίος έχει δομηθεί με θεμέλιο τον πυρήνα της φιλελεύθερης ιδεολογίας περί δικαιωμάτων, είναι περιβεβλημένος, ταυτόχρονα, από κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες που απορρέουν από τοπικές παραδόσεις και από επιλογές που εκφράζονται μέσω ενός συλλογικού φορέα· έχει, δε,

---

⁴⁷⁸ E. Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, ό.π., σ. 319.

⁴⁷⁹ E. Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, ό.π., σ. 309.

ως γνώμονα την ανάδειξη συλλογικών και ατομικών όψεων έκφρασης των δικαιωμάτων, χωρίς να προβάλλει με προνομιακή διάθεση κάποια από αυτές.⁴⁸⁰

Σε αυτό το σημείο θεωρούμε σημαντικό να αναφέρουμε την ανάδυση των ατομικών δικαιωμάτων μέσω του φιλοσοφικού ρεύματος του φιλελευθερισμού. Ανάμεσα στους πολιτικούς φιλοσόφους που υπεραμύνονται ότι οι αρχές του Διαφωτισμού αποτελούν τα θεμέλια της δικαιοσύνης, κανένας ενδεχομένως δεν έχει ασκήσει μεγαλύτερη επιρροή από τον John Rawls, που υποστηρίζει με πάθος ότι τα ατομικά δικαιώματα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως πρωταρχικά και ανώτερα από το συλλογικό αγαθό, και δεν πρέπει να θυσιάζονται για κανέναν λόγο.

Ο John Rawls, δυναμικός εκφραστής του σύγχρονου κοινωνικού φιλελευθερισμού, διατυπώνει την άποψη πως κάθε άνθρωπος πρέπει να σέβεται το γεγονός ότι και τα άλλα άτομα έχουν ίσα δικαιώματα στην ελευθερία· υποστηρίζει έτσι ότι καθένας έχει δικαίωμα στην όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ελευθερία, επί τη βάση όμως μιας ίδιας ελευθερίας για όλους.⁴⁸¹ Ο Rawls συνδέει στενά την έννοια της ελευθερίας με αυτή της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Στη θεωρία της δικαιοσύνης ο Rawls κάνει διάκριση μεταξύ εθνικής και παγκόσμιας δικαιοσύνης, αλλά επιμένει και για τις δύο σε μία κοινή ηθική αρχή, στην οποία η μόνη ηθική διάκριση από την ισότητα γίνεται για να ευνοηθούν τα αδύναμα μέλη. Παράγει μία σύνθεση παγκόσμιας ηθικής που ενσωματώνει τις αρχές του Διαφωτισμού: ελευθερία, ανεξαρτησία, ισότητα, αυτοπροστασία, σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα. Υποστηρίζει, δηλαδή, στη θεωρία που διατυπώνει ότι τα πρόσωπα σε μια αρχική κατάσταση θα επέλεγαν δύο αρχές. Η πρώτη θα αφορούσε την ισότητα στην απονομή των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων και η δεύτερη ότι οι όποιες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες «είναι δίκαιες μόνο εάν έχουν ως

---

⁴⁸⁰ E. Barkan, ό.π., σ. 312.

⁴⁸¹ Andrew Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, μτφρ. Χαρίδημος Κουτρής, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 81.

αντισταθμιστικό αποτέλεσμα ωφελήματα για όλους και ιδιαίτερα για τα λιγότερο προνομιούχα μέλη της κοινωνίας». ⁴⁸²

Κομβική θέση στην παράδοση του φιλελευθερισμού έχει η αποδοχή ότι όλα τα ανθρώπινα όντα, απλώς και μόνο όντας άνθρωποι, έχουν ίση αξιοπρέπεια και αξία, και ότι πρωταρχική πηγή της αξίας είναι μια δύναμη ηθικής επιλογής εντός τους, που συνδέεται με την ικανότητά τους να σχεδιάζουν τη ζωή τους, το κάθε άτομο ανάλογα με την προσωπική αξιολόγηση των σκοπών του βίου. Επίσης η ηθική ισότητα των προσώπων τα δικαιοδοτεί να αξιώνουν ορισμένη αντιμετώπιση από την κοινωνία και την πολιτική, η οποία σέβεται και προάγει την ισοτιμία των προσώπων ως φορέων επιλογής. ⁴⁸³

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το ιδεώδες της κοινότητας που διαμόρφωσε –με διαφορετικό βέβαια τρόπο– τις μεγάλες ιδεολογίες του 18ου και 19ου αιώνα (σοσιαλισμό, εθνικισμό, κομμουνισμό) μοιάζει να έχει εγκαταλειφθεί, ενδεχομένως, σύμφωνα με τον Kymlicka, γιατί πλέον έχει στιγματιστεί από την κατά περιόδους χειραγώγησή του από φασιστικά, ρατσιστικά ή ολοκληρωτικά καθεστώτα. ⁴⁸⁴ Οι φιλελεύθεροι ισχυρίζονται ότι ο σεβασμός του αυτοκαθορισμού των ανθρώπων απαιτεί την κρατική ουδετερότητα. Οι κοινοτιστές αντιτίθενται στο ουδέτερο κράτος. Για τους κοινοτιστές (Michael Sandel, Michael Walzer, Alasdair MacIntyre, Daniel Bell, Charles Taylor), η κάλυψη των δικαιωμάτων βρίσκεται στις κοινές κοινωνικές πρακτικές, στις πολιτισμικές παραδόσεις και στις κοινές κοινωνικές κατανοήσεις. ⁴⁸⁵ Οι κοινοτιστές αντιτίθενται στη φιλελεύθερη «πολιτική των δικαιωμάτων», που δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις ιδέες των ατομικών δικαιωμάτων και της προσωπικής ελευθερίας. «Αμφισβητούν το ιδεώδες του αδέσμευτου εαυτού που επιλέγει ελεύθερα, απορρίπτοντας τη θέση της προτεραιότητας του δίκαιου έναντι του αγαθού» και υποστηρίζουν ότι στην επεξεργασία θεμάτων που άπτονται της δικαιοσύνης, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν οι

---

⁴⁸² Τζων Ρωλς, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, επιστημονική επιμέλεια: Ανδρέας Τάκης, μετάφραση: Φίλιππος Βασιλογιάννης, Βασίλης Βουτσάκης, Φιλήμων Παιονίδης, Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, Νίκος Στυλιανίδης, Ανδρέας Τάκης, Πόλις, Αθήνα 2001, σ. 40.

⁴⁸³ Martha C. Nussbaum, *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*, μτφρ. Νεκτάριος Καλαϊτζής, Scripta, Αθήνα 2005, σ. 133.

⁴⁸⁴ Will Kymlicka, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, μτφρ. Γρηγόρης Μολύβας, Πόλις, Αθήνα 2005, σ. 318.

⁴⁸⁵ W. Kymlicka, ό.π., σ. 319.

σκοποί και οι προθέσεις των ατόμων.⁴⁸⁶ Θεωρούν, επίσης, ότι τα ανθρώπινα όντα εξαρτώνται από την κοινωνία, για αυτό και η ατομική ελευθερία είναι δυνατή μόνο μέσα στην κοινότητα. Συνεπώς, κατά την άποψή τους, η υποχρέωση να διατηρηθεί το κοινό αγαθό της κοινωνίας –«πολιτική του κοινού αγαθού»–⁴⁸⁷ είναι εξίσου σημαντική με τη διατήρηση των δικαιωμάτων μας στην ατομική ελευθερία.⁴⁸⁸ Σε αντίθεση με τους θεωρητικούς του πολιτικού φιλελευθερισμού, είτε στην κλασική είτε στη ρωσισιανή εκδοχή, οι κοινοτιστές «αντιλαμβάνονται την ατομική ιδιαιτερότητα σε άμεση συνάρτηση με τους ιστορικούς και πολιτισμικούς παράγοντες οι οποίοι διαμορφώνουν την αίσθηση του συνανήκειν και καθορίζουν την ιστορική συνείδηση».⁴⁸⁹

Αντιλαμβανόμαστε ότι η έννοια της ιστορικής δικαιοσύνης και της εφαρμογής της μπορεί σε θεωρητικό επίπεδο να ποικίλλει από απαιτήσεις σχετικά μικρών αποζημιώσεων σε ιδιώτες έως και ουτοπικά σενάρια για παγκόσμια αναδιανομή του πλούτου. Είναι σημαντικό το γεγονός ότι, είτε σε ατομικό είτε σε συλλογικό επίπεδο, οι άνθρωποι διεκδικούν απονομή δικαιοσύνης με τρόπο που να αποφεύγεται η εργαλειοποίηση της ιστορικής αλήθειας. Παράλληλα με τη διεκδίκηση υλικών αποζημιώσεων, τα θύματα ιστορικών αδικιών ή/και οι απόγονοί τους μάχονται για τη δημόσια και συμβολική αναγνώριση των δεινών τους. Η αποκατάσταση ως διαδικασία φαίνεται να προϋποθέτει, τόσο από τους νικητές όσο και από τους ηττημένους, την αμοιβαία αναγνώριση των προσωπικών τους αφηγήσεων και την κοινή αποδοχή εκ μέρους τους ότι αμφότεροι έχουν ισοδύναμη αξία ως ανθρώπινα όντα.⁴⁹⁰

Η προσπάθεια να γεφυρωθούν ατομικά και συλλογικά δικαιώματα είναι εξαιρετικά δύσκολη, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που οι δύο εκφράσεις δικαιωμάτων βρίσκονται σε σύγκρουση. Το πιο εύγλωπτο παράδειγμα υπερίσχυσης των συλλογικών περιουσιακών δικαιωμάτων έναντι των ατομικών είναι η περίπτωση που η Πολιτεία κατέχει περιουσία και αποκλείει την ιδιωτική ιδιοκτησία. Σε αυτή την κατηγορία εμπíπτουν, για παράδειγμα, οι αρνήσεις αμερικανικών

⁴⁸⁶ Michael Sandel, *Δικαιοσύνη. Τι είναι το σωστό;*, μετάφραση Αλέξανδρος Κιουπκιάλης, Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 310.

⁴⁸⁷ W. Kymlicka, ό.π., σ. 332.

⁴⁸⁸ W. Kymlicka, ό.π., σ. 328.

⁴⁸⁹ Γ. Κόκκινος, *Συμβολικοί πόλεμοι για την Ιστορία και την Κουλτούρα. Το παράδειγμα της σχολικής ιστορίας στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής*, Μεταίχιμο, Αθήνα 2006, σ. 56.

⁴⁹⁰ E. Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, ό.π., σ. 320.

δικαστηρίων (τέλη 19ου και αρχές 20ού αιώνα) να αναγνωρίσουν το δικαίωμα μεταβίβασης περιουσιακών στοιχείων φυλών Ινδιάνων που είχαν περιέλθει στην αμερικανική Πολιτεία σε μεμονωμένα άτομα, και, επίσης στις ΗΠΑ, το γεγονός ότι η Πολιτεία δεν επιτρέπει τη διεκδίκηση της κυβερνητικής ιδιοκτησίας ή των εθνικών πάρκων, καθώς δεν αναγνωρίζει μεταβιβάσεις συλλογικής περιουσίας σε ιδιώτες.⁴⁹¹

Σύμφωνα με τον Barkan, ο αντίλογος στις συγκρουόμενες ταυτότητες και ιδεολογίες θα πρέπει να εστιάζει σε αμοιβαία αναγνώριση και συμφωνία, χαράσσοντας μία μέση οδό: αντί για αφηρημένες αρχές δικαιοσύνης, μπορούμε να οραματιστούμε έναν πυρήνα ατομικών δικαιωμάτων που εμπεριέχονται στα ομαδικά δικαιώματα. Ο νεο-Διαφωτισμός, κατά τη γνώμη του, συνδέεται με το γεγονός ότι, πέρα από τις αποκλίνουσες αντιλήψεις του φιλελευθερισμού και του κοινοτισμού περί του αγαθού και των δικαιωμάτων, είτε σε ατομικό είτε σε συλλογικό επίπεδο, και τα δύο ιδεολογικά ρεύματα διανοίγουν διόδους ευρύτερης προσέγγισης του θέματος. Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι και πολιτικοί, οι οποίοι εστιάζουν στα ατομικά δικαιώματα, συχνά παραχωρούν προνόμια στους διεθνείς οργανισμούς και στα έθνη, σε μια προσπάθεια ακύρωσης των καταπιεστικών μηχανισμών στους οποίους υπόκεινται κάποιες ομάδες. Οι κοινοτιστές, οι οποίοι θεωρούν ότι το άτομο δεν υπάρχει ποτέ μόνο του στο κενό, αλλά εντάσσεται σε ένα σύνολο που μέσω υποχρεώσεων και αλληλεγγύης συνιστά την ταυτότητά του, συνηγορούν ότι τα δεδομένα της κοινότητας λειτουργούν ως φορέας ικανοποίησης και των ατομικών δικαιωμάτων. Στις φιλελεύθερες δημοκρατίες οι μειονότητες συχνά ανασυγκροτούνται με σκοπό να αναδείξουν την κουλτούρα τους.

Θα θέλαμε σε αυτό το σημείο να διατυπώσουμε την επιφύλαξη κατά πόσον ο συγκερασμός διαμετρικά αντίθετων ιδεολογιών, στρατηγικών και τακτικών έχει λάβει υπόψη του τις πολιτικές πιέσεις που ασκούνται για την ερμηνεία και τον χειρισμό τραυματικών γεγονότων από τις κυβερνήσεις κρατών, από τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (NGOs) ή και από τις δραστηριότητες και την προβολή συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων.

---

⁴⁹¹ E. Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, ό.π., σ. 312.

Γ. 11. Χειρισμός παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το παράδειγμα της Νοτίου Αφρικής, της Αργεντινής και της Χιλής

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε περιπτώσεις κρατών που έζησαν ακραίες μορφές παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Νότιος Αφρική, Αργεντινή, Χιλή) και έχουν να προτείνουν ενδιαφέροντες τρόπους χειρισμού της τραυματισμένης κοινωνίας τους και της διχασμένης τους μνήμης. Μας ενδιαφέρει το πώς η πολιτική βούληση των κυβερνήσεων, οι ενέργειες Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων και επιτροπών, οι αγώνες μεμονωμένων κοινωνικών ομάδων, καθώς και οι ατομικές προσπάθειες αναγνώρισης και αποκατάστασης αδικιών εμπλούτισαν, στο τέλος του 20ού και στα πρώτα χρόνια του 21ου αιώνα, την έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η γενική διαπίστωση είναι ότι, είτε σε συλλογικό επίπεδο είτε σε ατομικό, οι άνθρωποι που υπέστησαν με άμεσο ή με έμμεσο τρόπο κακοποιήσεις αγωνίζονται για ηθική και οικονομική επανόρθωση.

Κυβερνήσεις, όπως επίσης και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (NGOs) έχουν συστήσει σε πολλές χώρες του Τρίτου κόσμου και της Λατινικής Αμερικής Επιτροπές Αλήθειας και Αποκατάστασης σε μια προσπάθεια αναμέτρησης με το πρόσφατο αυταρχικό παρελθόν τους. Αυτοί που πίστευαν ότι οι στόχοι των ανωτέρω επιτροπών ήταν οι θύτες να παραδεχτούν τα εγκλήματά τους, ενώ τα θύματα και οι συγγενείς τους «απλώς να ξεχάσουν και να συγχωρήσουν» απογοητεύτηκαν. Στην πορεία ωρίμασαν περισσότερο ρεαλιστικές προσδοκίες, που επικεντρώθηκαν στη βελτίωση του αστυνομικού και δικαστικού συστήματος, περιορίζοντας με αυτό τον τρόπο τις παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σε λίγες περιπτώσεις ασκήθηκε δίωξη εναντίον των θυτών. Δεν πρέπει να λησμονούμε πως η διεθνής νομιμοποίηση (συχνά και η χρηματοδότηση) αυτών των επιτροπών τούς προσέδωσε κύρος και πρόβαλε τα οφέλη της διαπραγματευτικής δικαιοσύνης και τον σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα στο πλαίσιο μιας διεθνούς προσπάθειας καλής θέλησης. Ορισμένες χώρες επιχειρούν να συνδυάσουν τη δράση των επιτροπών όχι με την ποινική δίωξη των θυτών, αλλά με τη διεκδίκηση υλικών αποζημιώσεων. Είναι κοινή η διαπίστωση ότι η τιμωρία ως μέσο άμβλυνσης των ιστορικών αδικιών έχει γενικώς αποτύχει. Οι προσπάθειες στοχεύουν, πλέον σε μια μορφή απονομής διαπραγματευτικής δικαιοσύνης που να είναι επίσης πολιτικά εφικτή,

κι όχι στην εφαρμογή αναδρομικής δικαιοσύνης που δημιουργεί –αντί να επιλύει– προβλήματα σε κοινωνίες που μεταβαίνουν προς τη δημοκρατία.⁴⁹²

Πάνω από εβδομήντα χώρες έχουν πρόβλημα στην κριτική αντιμετώπιση του παρελθόντος τους, καθώς εξαιτίας πολέμων, εμφυλίων ή αυταρχικών πολιτευμάτων η πρόσφατη ιστορία τους κληροδότησε κατάφορες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Με πρότυπο την Επιτροπή Αλήθειας και Αποκατάστασης της Νοτίου Αφρικής, στις περισσότερες από αυτές τις χώρες η προσπάθεια αποκατάστασης έγινε σε ένα πλαίσιο ηθικής και πολιτικής αναδόμησης διαιρεμένων και τραυματισμένων κοινοτήτων, και όχι στην υπηρεσία της «ιστορικής αλήθειας». Η ιστορική αλήθεια έχει μετασχηματιστεί σε προσωπική, κοινωνική, θεραπευτική αλήθεια.⁴⁹³ Μια αλήθεια όμως που δεν λειτουργεί αυτοδικαιωτικά και απενοχοποιητικά για τον θύτη, αλλά αντισταθμιστικά για το θύμα, αφού βασίζεται στη δημόσια παραδοχή και στη μεταμέλεια του θύτη. Η επιδίκαση οικονομικών αποζημιώσεων επιδρά τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως ούτε η αποκατάσταση της αλήθειας σχετικά με την τύχη των θυμάτων ούτε η απονομή δικαιοσύνης –των οικονομικών αποζημιώσεων συμπεριλαμβανομένων– αρκούν για να αντισταθμίσουν την απώλεια των ανθρώπινων ζώων, αλλά με αυτές τις διαδικασίες φαίνεται πως παρέχεται ηθική αναγνώριση τόσο των θυμάτων όσο και των οικογενειών τους, που υπέφεραν με αδιανόητους τρόπους.

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να κάνουμε τη διάκριση ότι οι χώρες στις οποίες διεξοδικά θα αναφερθούμε υπέστησαν δεινά από πολιτικές δυνάμεις στο εσωτερικό τους, ενώ εμείς μελετάμε, κυρίως, περιπτώσεις όπου χωριά και πόλεις υπέστησαν δεινά από δυνάμεις κατοχής του εδάφους τους. Και στις δύο περιπτώσεις, όμως, επίμαχα παραμένουν τα ζητήματα της συνδιαλλαγής με το τραυματικό παρελθόν, της ηθικής δικαίωσης των θυμάτων και των οικογενειών τους. Ωστόσο, πρέπει να γνωρίζουμε ότι το διαπραγματευτικό Δίκαιο δεν περιορίζεται σε αστικές διεκδικήσεις στα όρια ενός κράτους, αλλά και σε ζητήματα που αφορούν διακρατικές διεκδικήσεις (για παράδειγμα, Γερμανία - Πολωνία, Γαλλία - Αλγερία, Κίνα - Ιαπωνία).

---

⁴⁹² E. Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, ό.π., σ. xxxviii.

⁴⁹³ Antonis Liakos, «Beyond the abuses of History», αδημοσίευτη ανακοίνωση στο 21st International Congress of Historical Sciences, Άμστερνταμ 2010, σ. 2-3.

ΝΟΤΙΟΣ ΑΦΡΙΚΗ

Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990, όταν κλιμακωνόταν η πολιτική βία στη Νότιο Αφρική, το ζήτημα της αμνηστίας αποδείχτηκε ιδιαίτερα ευαίσθητο θέμα κατά την εξέταση του τρόπου αποκατάστασης των θυμάτων του απαρτχάιντ. Είχε προβληθεί ιδιαίτερα το ενδεχόμενο εφαρμογής ενός τύπου ομαδικής, γενικευμένης αμνηστίας («blanket amnesty»),⁴⁹⁴ το οποίο απέρριπταν εντόνως οι εκπρόσωποι των δημοκρατικών κινημάτων. Από την άλλη πλευρά, η ολοκληρωτική δίωξη όσων είχαν διαπράξει βίαιες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά τη διάρκεια του απαρτχάιντ δεν έγινε ευρέως αποδεκτή, ώσπου τελικά αποφασίστηκε η εφαρμογή της «ατομικής αμνηστίας». Η Επιτροπή Αλήθειας και Αποκατάστασης Νοτίου Αφρικής (South African Truth and Reconciliation Commission – TRC) εγκαινίασε μια «μετατραυματική», «μετασυγκρουσιακή» διαδικασία μετάβασης από το απαρτχάιντ στην ειρηνική και δημοκρατική συνθήκη, που εστίαζε εξίσου στο θέμα της αμνηστίας εκείνων που συμμετείχαν σε καταπατήσεις δικαιωμάτων και στη σημασία των αποζημιώσεων ως αναγκαίου μέρους του όλου προγράμματος συμφιλίωσης.

Είναι σαφές ότι η Επιτροπή για την Αλήθεια και τη Συμφιλίωση δεν λειτούργησε ως υποκατάστατο της ποινικής δικαιοσύνης.⁴⁹⁵ Βέβαια, το εύλογο ερώτημα είναι: Ποιο ήταν το κίνητρο των θυτών για να κάνουν αίτηση για αμνηστία όταν το ενδεχόμενο να τους απαγγελθεί κατηγορία σε κάποιο ποινικό ή αστικό δικαστήριο ήταν πάντα πιθανό; Η επιτροπή δεν είχε την πρόθεση να ασκήσει δικαιοσύνη και η παροχή αμνηστίας λειτούργησε ως αντίτιμο για την εξασφάλιση της ειρήνης. Εάν, σύμφωνα με τη θεωρία του Rawls, η Πολιτεία λειτουργεί ως διανομέας αγαθών και υποχρεώσεων, δικαιωμάτων και καθηκόντων, με τον ίδιο τρόπο η

---

⁴⁹⁴ Christopher J. Colvin, «Overview of the Reparations Program in South Africa», στο: Pablo de Greiff (επιμ.), *The Handbook of Reparations*, ό.π., σ. 178.

⁴⁹⁵ Δεν εφαρμόστηκε γενική αμνηστία γιατί δημιουργήθηκαν οι ακόλουθοι περιορισμοί: α) η αμνηστία εφαρμόζεται σε ατομική βάση, β) οι αιτούντες αμνηστία έπρεπε να συμπληρώσουν μια προαπαιτούμενη αίτηση όπου θα εξέθεταν με κάθε λεπτομέρεια τις παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων που διέπραξαν, γ) οι αιτούντες έπρεπε να αποκαλύψουν πλήρως τις βιαιότητες που διέπραξαν, δ) στις περισσότερες περιπτώσεις, όταν παρουσιάζονταν μπροστά στην επιτροπή, η ακροαματική διαδικασία ήταν ανοιχτή στο κοινό, ε) μόνο οι κατάφωρες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων που έλαβαν χώρα μεταξύ 1960 και 1993 μπορούσαν να τεθούν υπό εξέταση για τη χορήγηση αμνηστίας. Βλ. Alexander Boraine, «Alternatives and Adjuncts to Criminal Prosecutions», από το: Roy Brooks (επιμ.), *When Sorry isn't Enough. The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustice*, ό.π., σ. 473..

αμνηστία μπορεί να εκληφθεί όχι ως μία πλημμελής απόδοση δικαιοσύνης, παρά ως προϋπόθεση διαπραγματευτικού διακανονισμού για μια ομαλή μετάβαση από το καθεστώς λευκής μειοψηφίας σε μια νόμιμα θεσμοθετημένη δημοκρατική κυβέρνηση.⁴⁹⁶ Και βέβαια, δεν υπάρχει αμφιβολία πως η συμφιλίωση αποτελεί μία λειτουργία η οποία συντελείται σε βάθος χρόνου. «Οι άνθρωποι δεν μπορούν απλά μία ημέρα να αποφασίσουν ότι θέλουν να συγχωρήσουν και να ξεχάσουν [...]. Η συγχώρεση για κάποιους προϋποθέτει ότι οι θύτες νιώθουν τύψεις και σταδιακά τροποποιούν τη συμπεριφορά τους, αντιμετωπίζοντας κριτικά τις πρακτικές που άσκησαν στο παρελθόν».⁴⁹⁷

Διαπιστώνουμε ότι στον καθορισμό του πλαισίου αποκατάστασης, κυρίαρχο ήταν το θέμα της αμνηστίας και η εφαρμογή του· αντιθέτως, οι αποζημιώσεις ήταν ζήτημα δευτερεύουσας σημασίας. Οι διαπραγματευτές φρόντιζαν ώστε να εξασφαλίσουν στους θύτες τη δυνατότητα να πουν την αλήθεια για τις πράξεις τους, και στα θύματα να διηγηθούν όσα είχαν υποφέρει, καθώς, όπως υποστήριζαν, μέσω των μαρτυριών των θυμάτων και των θυτών και της μεταμέλειας των θυτών για ενέργειές τους κατά την περίοδο του apartheid επιτυγχάνεται η συνειδητή αναψηλάφηση της τραυματικής μνήμης αλλά και η αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας.⁴⁹⁸ Συνεπώς, ποτέ δεν κωδικοποιήθηκε επίσημη πολιτική γραμμή για τις αποζημιώσεις στη Νότιο Αφρική. Η συστηματοποίηση και η διαχείριση των αποζημιώσεων που πρότεινε το πρόγραμμα υπηρετούσε περισσότερο ένα ρητορικό σχήμα, και προηγούνταν του κειμένου που αναφερόταν διεξοδικά στην παροχή αμνηστίας, με προτάσεις όπως η ακόλουθη: «Τα αποτρόπαια αποτελέσματα του apartheid πρέπει να εξεταστούν σε μία βάση κατανόησης και όχι εκδίκησης, υπάρχει ανάγκη για παροχή αποζημιώσεων, αλλά όχι για αντεκδίκηση ή θυματοποίηση».⁴⁹⁹

---

⁴⁹⁶ Wilhelm Verwoerd, «Justice after Apartheid? Reflections on the South African TRC», από το Roy Brooks (επιμ.), *When Sorry isn't Enough. The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustice*, ό.π., σ. 482.

⁴⁹⁷ Eric Yamamoto, Susan Serrano, «Healing Racial Wounds? The Final Report of South Africa's Truth and Reconciliation Commission», σ. 495, από το Roy Brooks (επιμ.), *When Sorry isn't Enough. The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustice*, ό.π., σ. 495.

⁴⁹⁸ Στο ίδιο, καθώς και στο: Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», ό.π., σ. 38.

⁴⁹⁹ Constitution Interim: Άρθρο του Συντάγματος σχετικό με την αμνηστία, στο οποίο η αναφορά στις αποζημιώσεις γίνεται με γενικόλογό τρόπο. C. Colvin, «Overview of the Reparations Program in South Africa», στο: Pablo de Greiff (επιμ.), *The Handbook of Reparations*, ό.π., σ. 179. Η τελική μορφή Συντάγματος της Δημοκρατίας

Είναι σημαντικό να εξετάσουμε τις διαστάσεις που έλαβε στη νοτιοαφρικανική κοινωνία η έννοια «αποζημίωση». Σε δύο forums που πραγματοποιήθηκαν το 1994 από το Ινστιτούτο για τη Δημοκρατία στη Νότιο Αφρική (Institute for Democracy in South Africa – IDASA), στα οποία πήραν μέρος ειδικοί σε θέματα αποζημιώσεων από τη Λατινική Αμερική και χώρες της Ανατολικής και Δυτικής Ευρώπης, τόνιστηκε ότι το σημαντικότερο σκέλος της αποκατάστασης δεν είναι τόσο το οικονομικό, όσο το ηθικό.⁵⁰⁰ Στις συζητήσεις που έγιναν υπογραμμίστηκε ότι θεωρείται απαραίτητη η ένταξη προγράμματος ηθικής αποκατάστασης στην πολιτική τακτική της κυβέρνησης, και δόθηκε έμφαση στην αναγκαιότητα καταβολής αποζημιώσεων. Παρόλο που οι αποζημιώσεις παρουσιάζονταν ως κυρίαρχη προϋπόθεση για τη μετάβαση στη δημοκρατία, αναβαλλόταν συνεχώς η συζήτηση για τη θέσπιση των όρων πραγμάτωσής τους. Την Επιτροπή Αλήθειας και Αποκατάστασης Νοτίου Αφρικής (TRC) απασχόλησε το ενδεχόμενο να χάσουν τα θύματα των πρώην θυτών που έχαιραν πλέον αμνηστίας το δικαίωμα να εγείρουν αστικές αξιώσεις από τους θύτες τους. Είναι αμφιλεγόμενο εάν το Σύνταγμα της Νοτίου Αφρικής προστάτευε τους ενάγοντες από μια τέτοια πιθανότητα, εξασφαλίζοντάς τους το δικαίωμα να καταφύγουν σε νομικές αξιώσεις. Με σχετική απόφαση της, η TRC παρείχε ασυλία από αστικές διεκδικήσεις τόσο για τους θύτες όσο και για την Πολιτεία: «Κανένα άτομο που απολαύει αμνηστίας εξαιτίας των πράξεών του δεν μπορεί να θεωρηθεί ποινικά ή αστικά υπεύθυνο για ενέργεια, ασυγχώρητη παράλειψη ή παράπτωμα που έχει διαπράξει».⁵⁰¹

Ο Οργανισμός Azanian People's Organization (AZAPO) αμφισβήτησε το καθεστώς αμνηστίας που παρείχε η TRC και βοήθησε τις N. M. Biko, C. M. Mxenge και C. Ribeiro, χήρες τριών θυμάτων των δυνάμεων Ασφαλείας του apartheid, να προσφύγουν στη δικαιοσύνη,

---

της Νοτίου Αφρικής ψηφίστηκε στις 10.12.1996, ενώ ακόμη δινόταν έμφαση στην εφαρμογή της αμνηστίας έτσι ώστε να «εξασφαλιστεί Εθνική Ενότητα και Αποκατάσταση».

⁵⁰⁰ Σύμφωνα με τη Συνθήκη TRC, «θύμα» είναι κάποιος που έχει υποστεί φυσική ή διανοητική κακοποίηση, συναισθηματικό πόνο, απώλεια περιουσίας ή ουσιώδη παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως αποτέλεσμα βίαιης καταπάτησης ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή ως αποτέλεσμα πράξης που συνδέεται με πολιτικό θέμα το οποίο απολαύει αμνηστίας. Ως κατάφωρη καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ορίζονται τα ακόλουθα: α) δολοφονία, β) απαγωγή, γ) βασανιστήρια ή σοβαρή απειλή της υγείας, δ) απειλή δολοφονίας, ή οποιαδήποτε κακομεταχείριση. C. Colvin, «Overview of the Reparations Program in South Africa», στο: Pablo de Greiff (επιμ.), ό.π., σ. 182.

⁵⁰¹ Section 20 (7) (a-c), TRC Act, C. Colvin, «Overview of the Reparations Program in South Africa», ό.π., σ. 184.

υποστηρίζοντας ότι η συγκεκριμένη απόφαση (TRC Act) προσβάλλει το Άρθρο 22 του Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο «κάθε πρόσωπο έχει το εύλογο δικαίωμα να εγείρει νομικές αξιώσεις είτε στο δικαστήριο είτε σε κάποιο άλλο ανεξάρτητο και αμερόληπτο forum». Το Συνταγματικό Δικαστήριο υπεραμύνθηκε του ισχύοντος άρθρου για την αμνηστία, προβάλλοντας τα εξής επιχειρήματα:⁵⁰² i) το ύψος του ποσού αποζημίωσης των θυμάτων ήταν απαγορευτικό για την Πολιτεία και απειλούσε την κοινωνική ευημερία της χώρας, ii) ήταν πολλοί περισσότεροι αυτοί που υπέφεραν από το απαρχαίνωτο σε σχέση με εκείνους που μπορούσαν να υποστηρίξουν μία αγωγή για βιαιοπραγίες εναντίον της κυβέρνησης, και iii) η επιδίωξη της αλήθειας ήταν μια ευαίσθητη αποστολή για την Πολιτεία, που έχαιρε επισήμως της προστασίας της, και η απόσυρση της παροχής αμνηστίας μπορούσε να μεταστρέψει το κίνητρο ανάδειξης της αλήθειας.

Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι με τον συγκεκριμένο Νόμο περί Αμνηστίας διασφαλίζεται η Πολιτεία από την καταβολή αποζημιώσεων, καθώς αίρεται για τα θύματα το δικαίωμα να διεκδικήσουν αστική αποζημίωση. Είναι ενδιαφέρον βεβαίως το γεγονός ότι, με αφορμή τη Δίκη AZAPO, στο πλαίσιο ανταλλαγής απόψεων για την αμνηστία συζητήθηκε και το θέμα των αποζημιώσεων, με αφηρημένους μεν όρους, αλλά με σαφείς υπαινιγμούς ότι το πρόγραμμα των αποζημιώσεων μπορεί να έχει πολλές παραμέτρους, και δεν αξίζει να περιοριστεί στον προβληματισμό αν θα χάσουν ή όχι το δικαίωμα αποζημίωσης μεμονωμένοι διεκδικητές.

Η πολιτική τακτική των αποζημιώσεων που ακολούθησε η κυβέρνηση της Νοτίου Αφρικής υπαγορευόταν από την αντίληψη πως χωρίς επαρκή μέτρα επανόρθωσης και αποκατάστασης δεν μπορεί να υπάρξει επούλωση του τραύματος και συμφιλίωση.⁵⁰³ Η βασική αρχή ήταν πως:

- Βοηθώντας τους επιζήσαντες να αντιληφθούν με σαφήνεια ότι η Πολιτεία έχει επίγνωση των αδικιών που υπέστησαν θύματα και επιζήσαντες, οικογένειες, κοινότητες, και γενικότερα το έθνος,
- αποκαθιστώντας την αξιοπρέπεια των θυμάτων,

---

⁵⁰² C. Colvin, ό.π., σ. 184-187.

⁵⁰³ Στον καθορισμό της πολιτικής των αποζημιώσεων με βάση τη διεθνή ορολογία αποζημιώσεων, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν τα λεγόμενα «5 R»: Redress (αποκατάσταση), Restitution (επανόρθωση), Rehabilitation (αναμόρφωση), Restoration of dignity (αποκατάσταση της αξιοπρέπειας), Reassurance of non-recurrence (διασφάλιση της μη επανάληψης). C. Colvin, ό.π., σ. 191.

- ο επιβεβαιώνοντας τις αξίες, τα συμφέροντα, τις φιλοδοξίες και τα δικαιώματα αυτών που έχουν υποφέρει, και
- ο ενδυναμώνοντας τη συλλογική ηθική ευθύνη για επούλωση του τραύματος και αναδόμηση του κράτους εν συνόλω,

δίνεται στα θύματα βίαιων παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων η δυνατότητα βαθύτερης επεξεργασίας των εμπειριών τους και προσέγγισης μιας υγιούς οδού «αναζήτησης της αλήθειας».⁵⁰⁴

Αντιλαμβανόμαστε πως πρόκειται κυρίως για συμβολική αποκατάσταση, που σχεδιάστηκε για να διευκολύνει την αποκατάσταση της αξιοπρέπειας των θυμάτων,⁵⁰⁵ και περιλαμβάνει:

α) ατομικές μεσολαβήσεις:

- δήλωση θανάτου
- έκδοση πιστοποιητικού θανάτου
- εκταφή, ταφή, σχετικές τελετές
- επιτύμβια στήλη και ταφόπετρα
- διαγραφή ποινικών μητρώων

β) συλλογικές μεσολαβήσεις:

- μετονομασία οδών και κτηρίων
- ανέγερση μνημείων
- αρμόζουσες πολιτιστικές τελετές

γ) εθνικές μεσολαβήσεις:

- μετονομασία δημοσίων κτηρίων και οδών
- ανέγερση μνημείων
- καθιέρωση Ημέρας Μνήμης

Για την αποκατάσταση των σχέσεων μεταξύ των πολιτών, οι οποίες διέπονταν από κοινωνικές εντάσεις και συγκρουσιακές αντιθέσεις, το κυβερνητικό πρόγραμμα (CRR) πρότεινε:⁵⁰⁶

---

⁵⁰⁴ C. Colvin, ό.π., σ. 193.

⁵⁰⁵ C. Colvin, ό.π., σ. 195.

- 1) εθνική αποστρατιωτικοποίηση
- 2) αποκατάσταση εκτοπισμένων ατόμων και κοινοτήτων
- 3) δημιουργία κατάλληλων τοπικών θεραπευτικών κέντρων
- 4) υποστήριξη για θέματα νοητικής υγείας και κοινοτικές υποστηρικτικές ομάδες για τα θύματα
- 5) συμβουλευτικές υπηρεσίες εξειδικευμένες στις τραυματικές καταστάσεις
- 6) θεραπευτικές ομάδες για την οικογένεια
- 7) εκπαιδευτική μεταρρύθμιση σε εθνικό επίπεδο
- 8) εκπαιδευτικές υποτροφίες
- 9) ανέγερση σχολείων
- 10) παροχή κατοικιών

Η οικονομική αποκατάσταση πήρε τελικά τη μορφή καταβολής εφάπαξ ποσού (3.750 δολάρια) στα θύματα βίαιων παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων,⁵⁰⁷ με βάση τις σχετικές ενέργειες από την Επιτροπή Επανόρθωσης και Αποκατάστασης.

Σύμφωνα με έρευνα της Crawford-Pinnerup,⁵⁰⁸ οι περισσότεροι από όσους πήραν αποζημιώσεις δήλωσαν ικανοποιημένοι αλλά, όλοι συμφώνησαν ότι τα χρήματα έφεραν μικρή πρακτική αλλαγή στη ζωή τους. Πολλοί εξ αυτών θεώρησαν ότι τα χρήματα της αποζημίωσης ήταν μάλλον μια συμβολική χειρονομία αναγνώρισης των δεινών που υπέστησαν. Άλλοι έκριναν την καταβολή αυτού του χρηματικού ποσού ως ανεπαρκές μέτρο για την αποκατάσταση, ακόμη και σε συμβολικό επίπεδο. Κανένας ανάμεσά τους, πάντως, δεν αισθάνθηκε ότι οι αποζημιώσεις αντιπροσώπευαν «ματωμένα χρήματα», που χρησιμοποιούνταν για να

---

⁵⁰⁶ Committee on Reparations and Rehabilitation. — CRR: Επιτροπή Επανόρθωσης και Αποκατάστασης. C. Colvin, «Overview of the Reparations Program in South Africa», ό.π., σ. 196.

⁵⁰⁷ C. Colvin, ό.π., σ. 177.

⁵⁰⁸ Anna Crawford-Pinnerup, «An Assessment of the Impact of Urgent Interim Reparations», στο: Brandon Hamber, Tlhoki Mofokeng, Graeme Simpson, «Evaluating the Role and Function of Civil Society in a Changing South Africa: The Truth and Reconciliation Commission as a Case Study», εισήγηση στο The Role of Southern Civil Organisations in the Promotion of Peace Seminar, Λονδίνο, 1997, όπως αναφέρεται στο: C. Colvin, ό.π., σ. 189.

εξαγοράσουν τη σιωπή τους στο όνομα της αμνηστίας – γεγονός που θα ατίμαζε τους νεκρούς.⁵⁰⁹

Αντιλαμβανόμαστε ότι, η απολογία και κάποια μορφή αποζημίωσης⁵¹⁰ ήταν απαραίτητες προϋποθέσεις για τη συμφιλίωση. Ωστόσο, δεν υπάρχει αμφιβολία πως η επούλωση των τραυμάτων δεν συνδέεται σε καμία περίπτωση με οποιαδήποτε μορφή οικονομικής αποζημίωσης. Όπως χαρακτηριστικά έχει δηλώσει ο Desmond Tutu, «κανένας από εμάς δε δουλεύει [στην Επιτροπή Συμφιλίωσης και Αλήθειας] με την αυταπάτη ότι μπορούμε με χρήματα να αποτιμήσουμε τον πόνο των ανθρώπων».⁵¹¹ Επιφυλάξεις έχουν εκφραστεί από την Emily Mc Carthy, κατά πόσον η πρακτική της TRC σχετικά με τις αποζημιώσεις μπορεί στην πραγματικότητα να συντελεί στην επίτευξη συμφιλίωσης και εθνικής ενότητας. Επισημαίνει έρευνες σύμφωνα με τις οποίες η πλειοψηφία των Νοτιοαφρικανών τάσσεται υπέρ της άποψης πως οι θύτες πρέπει να παραπεμφθούν σε δίκη. Ως εκ τούτου, υποστηρίζει ότι, ενώ η Επιτροπή κάνει σημαντική δουλειά για την αποκάλυψη της Αλήθειας σχετικά με τα εγκλήματα του apartheid, έχει μικρή επιτυχία στο να προάγει τη συμφιλίωση.⁵¹²

---

⁵⁰⁹ Η αποζημίωση για ένα θύμα με δύο προστατευόμενα μέλη ήταν 469 δολάρια· με τέσσερα προστατευόμενα μέλη ήταν 651 δολάρια.

Σύμφωνα με μαρτυρίες μελών της Επιτροπής Επανόρθωσης και Αποκατάστασης, οι συναντήσεις που διοργανώνονταν με τα θύματα ήταν εξαιρετικά σημαντικές, αλλά και εξαιρετικά απαιτητικές διεκπεραιωτικά, διότι δεν έπρεπε να καλλιεργήσουν υψηλές προσδοκίες στα θύματα – αίσθημα συχνά αναπόφευκτο. Επιπροσθέτως, πολλά θύματα δεν κατανοούσαν τον ρόλο της επιτροπής και ανέμεναν ότι θα τους ενέκρινε αποζημιώσεις που θα ανταποκρίνονταν στις ανάγκες που οι ίδιοι είχαν δηλώσει στις αιτήσεις τους. Παρόλο που στις αρχικές συνεντεύξεις οι υπάλληλοι είχαν ενθουσιαστεί με τις μετριοπαθείς απαιτήσεις των αιτούντων, τα περισσότερα θύματα, όταν ερωτήθηκαν σε προσωπικό επίπεδο, δήλωσαν ότι για τα ίδια προείχε η οικονομική απολαβή δεδομένης της δεινής οικονομικής κατάστασης του μαύρου πληθυσμού της χώρας. Η δεύτερη πιο συχνή απαίτηση αφορούσε τη διεξαγωγή έρευνας για τις κακοποιήσεις που είχαν υποστεί. Σχετικά με τη δημόσια συζήτηση που λάμβανε χώρα, όπου κυριαρχούσε ο προβληματισμός «Οικονομική ή συμβολική αποκατάσταση;», τα θύματα δεν δυσκολεύονταν καθόλου να ζητήσουν χρήματα, σε αντίθεση με εκείνους που δεν υπήρξαν θύματα και εμφανίζονταν περισσότερο απρόθυμοι να δεχτούν την ηθική διάσταση της χρηματικής αποζημίωσης. Βλ. C. Colvin, *ό.π.*, σ. 191.

⁵¹⁰ Οι μορφές που μπορεί να έχουν οι αποζημιώσεις, σύμφωνα με απόφαση της επιτροπής που πάρθηκε τον Οκτώβριο του 1997, είναι: α) έκτακτη προσωρινή αποζημίωση, β) επιχορηγήσεις σε κάποιους ιδιώτες, γ) συμβολική αποζημίωση και λήψη διοικητικών μέτρων, δ) κοινοτικά προγράμματα αποκατάστασης και ε) θεσμική μεταρρύθμιση.

⁵¹¹ Eric Yamamoto, Susan Serrano, «Healing Racial Wounds? The Final Report of South Africa's Truth and Reconciliation Commission», *ό.π.*, σ. 498.

⁵¹² Roy Brooks, «What Price Reconciliation», από το: Roy Brooks (επιμ.), *When Sorry isn't Enough. The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustice*, *ό.π.*, σ. 445.

ΑΡΓΕΝΤΙΝΗ

Η μετάβαση της Αργεντινής στη δημοκρατία (1983) συνοδεύτηκε από σοβαρή πρόθεση εξέτασης των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που σημειώθηκαν στο κράτος αυτό μεταξύ 1976 και 1983, όταν βρισκόταν υπό τη στρατιωτική δικτατορία του Videla και αργότερα των Viola και Galtieri. Συγκροτήθηκε η Εθνική Επιτροπή για την Εξαφάνιση Προσώπων (CONADEP),⁵¹³ αποσκοπώντας τόσο στην ποινική δίωξη των υψηλά ιστάμενων στρατιωτικών όσο και στην υλοποίηση μιας ευρείας πολιτικής επιδίκασης οικονομικών αποζημιώσεων στις οικογένειες των θυμάτων (υποτροφίες, κοινωνική ασφάλιση, θέσεις εργασίας). Μία σειρά νόμων που ψηφίστηκαν συνδέονταν με την αποκατάσταση (όχι υποχρεωτικά οικονομικής φύσεως) που έπρεπε να γίνει σε όσους υπέστησαν κατάφωρη παραβίαση των δικαιωμάτων τους.

Με το πέρασμα του χρόνου, οι απαιτήσεις για δικαιοσύνη ικανοποιήθηκαν μέσω θεσμικών διαδικασιών, όπως ήταν:

- α) Οι λεγόμενες «Δίκες για την Αλήθεια», όπου οι δικαστές έφεραν εις πέρας έρευνες που επιχειρούσαν να καταγράψουν τι συνέβη πραγματικά σε κάθε θύμα. Για την υλοποίηση αυτού του σχεδίου, οι νόμοι που μέχρι τότε εμπόδιζαν ανάλογες διαδικασίες απόδοσης ποινικής δικαιοσύνης καταργήθηκαν.
- β) Η ενημέρωση του λαού για την αναγκαιότητα υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.
- γ) Η δημιουργία ενός Μουσείου Μνήμης για τα θύματα.

Βέβαια, σύμφωνα με την κοινωνιολόγο Elizabeth Jelin,⁵¹⁴ η διεκδίκηση των αποζημιώσεων δημιούργησε στις οικογένειες των θυμάτων ηθικά ζητήματα και γέννησε ερωτήματα όπως τα ακόλουθα: i) εάν η είσπραξη αποζημίωσης αποτελεί αυτομάτως και τεκμήριο θανάτου του εξαφανισμένου προσώπου, ii) εάν με αυτού του τύπου την οικονομική

---

⁵¹³ CONADEP – Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas.

⁵¹⁴ María José Guembe, «Economic Reparations for Grave Human Rights Violations: The Argentinean Experience», στο: Pablo de Greiff (επιμ.), *The Handbook of Reparations*, ό.π., σ. 37.

συναλλαγή –επιδίκαση αποζημίωσης στις οικογένειες των θυμάτων– η Πολιτεία κατ’ ουσίαν εξαγοράζει τη σιωπή των οικογενειών σχετικά με τις συνθήκες εξαφάνισης ή θανάτου των συγγενών τους, και iii) εάν η καταβολή αποζημίωσης συνεπάγεται την παραίτηση των οικογενειών των θυμάτων από την απαίτηση για απονομή δικαιοσύνης. Αυτοί οι προβληματισμοί προβλήθηκαν από πολλές οργανώσεις, όπως η Επιτροπή για τις Οικογένειες Εξαφανισμένων Προσώπων, καθώς και η Επιτροπή Πολιτικών Κρατουμένων, που είχαν κυρίαρχα συνθήματα τα εξής: «Δεν ξεπουλάμε το αίμα των παιδιών μας» και «Υπερασπιζόμαστε τον αγώνα των ανθρώπων μας». Επίσης, η οργάνωση Μητέρες της Πλατείας του Μαΐου⁵¹⁵ αντιτάχθηκε επίμονα στο ευρέως διαδεδομένο αίτημα για αποκατάσταση, διαφωνώντας ριζικά με πολιτικές διεκδίκησης τέτοιου είδους, είτε επρόκειτο για χρηματική αποζημίωση είτε για δράση δημόσιας αναγνώρισης (για παράδειγμα, μία γραπτή υπηρεσιακή απολογία).⁵¹⁶

Αυτά τα σοβαρά ζητήματα έμεναν μετέωρα και «στοίχειωναν» την κοινωνία της Αργεντινής, δημιουργώντας εντάσεις τέτοιες, ώστε τελικά η Πολιτεία με τον Νόμο 24.411 (Δεκέμβριος 1994) έδωσε σε κάθε οικογένεια θύματος ξεχωριστά το δικαίωμα να αποφασίσει η ίδια εάν θα διεκδικήσει ή όχι αποζημίωση. Παρότι οι περισσότερες οικογένειες των θυμάτων δέχτηκαν να λάβουν αποζημιώσεις, επηρεάστηκαν από αυτά τα ηθικά και πολιτικά ερωτήματα. Δυστυχώς, οι παραπάνω ενστάσεις και αμφιβολίες για την πολιτική σημασία των αποζημιώσεων δεν εξελίχθηκαν σε διάλογο ή συζήτηση ικανή, ίσως, να οδηγήσει σε έναν συλλογικό τρόπο εξέτασης του ζητήματος, αναζήτησης της αλήθειας και επούλωσης του τραύματος. Η δημόσια πραγμάτευση του κινήματος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ήταν άτολμη και παρεμποδιζόταν

---

⁵¹⁵ Το κίνημα Las Madres de la Plaza de Mayo ξεκίνησε με την πρωτοβουλία 14 μητέρων που τα παιδιά τους είχαν απαχθεί από το δικτατορικό καθεστώς. Αυτές συγκεντρώθηκαν τον Απρίλιο του 1977 στην Πλατεία του Μάη (Plaza de Mayo) στο Μπουένος Άιρες ώστε να κάνουν έκκληση για την τύχη των παιδιών τους στον τότε Πρόεδρο της Αργεντινής, στρατηγό Videla. Τις τρεις τελευταίες δεκαετίες οι μητέρες συγκεντρώνονται στην Πλατεία του Μάη κάθε Πέμπτη απόγευμα και βαδίζουν για μισή ώρα κρατώντας φωτογραφίες των παιδιών τους, φορώντας λευκά μαντίλια ως σύμβολο ειρήνης, και με κυρίαρχο το σύνθημα «Presentes! Ahora y Siempre!» («Αθάνατοι!»). Το 1992 το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο τίμησε την αποφασιστικότητα και το κουράγιο αυτών των γυναικών. Με την πάροδο του χρόνου, η αλλοτινή συγκέντρωση λίγων μητέρων εξελίχθηκε σε κίνημα που αγωνίζεται για την ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης, την πολιτική αλλαγή και την ειρήνη. Pablo de Greiff (ed.), *ό.π.*, σ. 25.

⁵¹⁶ Αυτό το ηθικό δίλημμα το συναντάμε όχι μόνο στη Λατινική Αμερική (Χιλή, Αργεντινή), αλλά, και σε άλλες χώρες: i) Για τους Εβραίους του Ισραήλ και της διασποράς υπήρξε έντονο το δίλημμα εάν θα έπρεπε να διεκδικήσουν αποζημιώσεις από τη Δυτική Γερμανία, «χρήματα βαμμένα με αίμα». ii) Μετά την πτώση του Τείχους του Βερολίνου, εκδηλώθηκε κύμα διεκδίκησης αποζημιώσεων στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και στη Ρωσία.

από το έντονο αίσθημα ενοχής που διαπότιζε τις οικογένειες. Επιχειρώντας να δώσουν απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα, κάποιες οργανώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων πρότειναν τα θύματα να δηλώνονται όχι ως «νεκροί», χαρακτηρισμός που σηματοδοτούσε συγκάλυψη της πραγματικότητας, αλλά ως «απόντες από βεβιασμένη εξαφάνιση».

Το να δεχτούν χρήματα ως μορφή αποκατάστασης ήταν επώδυνη εμπειρία για τις οικογένειες των θυμάτων, παρόλο που πίστευαν ότι ασκούν ένα νόμιμο δικαίωμά τους, θεωρώντας τις ανάλογες ενέργειες σαν κάποιου είδους υπενθύμιση της απουσίας του εξαφανισμένου ατόμου. Σε πολλές περιπτώσεις, ακόμη και εάν η επιδίκαση χρηματικής αποζημίωσης αποτελούσε σημαντικότερη βοήθεια –λαμβάνοντας υπόψη και την οικονομική κατάσταση της χώρας–, ήταν δύσκολο για τους δικαιούχους τόσο το να λάβουν όσο και το να καταναλώσουν αυτό το ποσό, που το θεωρούσαν «μιαρό» ή «καταραμένο», όπως χαρακτηριστικά το αποκάλεσαν ορισμένα παιδιά αγνοουμένων.⁵¹⁷

ΧΙΛΗ

Από το 1973 έως το 1990 η Χιλή είχε στρατιωτική δικτατορία, καθεστώς που χαρακτηρίζεται από συστηματικές παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το καθήκον μνήμης για τα θύματα και τις οικογένειές τους υπαγόρευσε μια σειρά ενεργειών σχετικών με την τύχη των αγνοουμένων, καθώς και με την αποκατάσταση των οικογενειών των θυμάτων. Το κοινωνικό αίτημα για ικανοποιητικά μέτρα αποκατάστασης στις οικογένειες των θυμάτων και των αγνοουμένων δημιούργησε ηθικές και ψυχολογικές πιέσεις στην κοινωνία, τόσο στις οικογένειες όσο και στις ομάδες πολιτών που υποστήριζαν ή μετείχαν στην κυβέρνηση Pinochet και έφεραν σαφώς μερίδιο ευθύνης για τα βασανιστήρια και τις εξαφανίσεις Χιλιανών πολιτών.

Σε ηθικό επίπεδο, πολλές οικογένειες αγνοουμένων εξέφρασαν αμφιβολίες για το αν θα έπρεπε να έχουν πάρει τις αποζημιώσεις, ακόμη και όταν για πολλούς ανάμεσά τους αυτά τα χρήματα έβαλαν τέλος σε χρόνια οικονομικής ανέχειας. Ανησυχούσαν μήπως τέτοιες απολαβές θα αναστείλουν τον αγώνα αναζήτησης «Αλήθειας και Δικαιοσύνης» για τους ανθρώπους

---

⁵¹⁷ M. José Guembe, ό.π., σ. 47.

τους.⁵¹⁸ Στις πολύ φτωχές κοινότητες των Ινδιάνων Μαπούτσε της Αρακουανία παρατηρήθηκε αποδυνάμωση της αλληλεγγύης στις οικογενειακές σχέσεις, καθώς και αρνητικός αντίκτυπος στη λειτουργία της κοινότητας εξαιτίας της καταβολής οικονομικών αποζημιώσεων στις οικογένειες των θυμάτων. Οι ερευνητές επισήμαναν ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση παρεμποδίστηκαν οι διαδικασίες του θρήνου και ότι εθίγησαν οι πολιτισμικές αντιλήψεις περί αποκατάστασης. Για τον λόγο αυτό, πολλοί ερωτηθέντες υποστήριξαν ότι θα ήταν προτιμότερο οι αποζημιώσεις να μην είχαν τη μορφή χρηματικού ποσού, αλλά να δίνονταν σε είδος (με τη δωρεά γης ή ζώων, για παράδειγμα).

Πολιτικοί της Δεξιάς που στο παρελθόν είχαν στελεχώσει την κυβέρνηση Pinochet πρότειναν να δοθεί εφάπαξ αποζημίωση στις οικογένειες των αγνοουμένων, με τον όρο ότι θα παραιτούνταν από κάθε δικαίωμα διεξαγωγής της οποιασδήποτε δικαστικής διαδικασίας για τους εξαφανισθέντες συγγενείς τους και θα δήλωναν εγγράφως πως δεν θεωρούν τους ανθρώπους τους αγνοούμενους, αλλά νεκρούς. Παράλληλα, οι στρατιωτικοί επέμεναν ότι ο Νόμος περί Αμνηστίας⁵¹⁹ ήταν σημαντικό εργαλείο για την επανασυμφιλίωση, «ένα πρώτο βήμα για την ειρήνευση στη χώρα».⁵²⁰

Χρειάστηκε επανερμηνεία των νόμων που στο παρελθόν παρεμπόδιζαν τη διεξαγωγή ουσιαστικής έρευνας για την τύχη των αγνοουμένων, τη διαλεύκανση των συνθηκών της εξαφάνισης ή του θανάτου τους και την απόδοση ευθυνών στους θύτες. Ο ισχύων Νόμος περί Αμνηστίας, ο Νόμος 2191 του 1978, προσέφερε κάλυψη στις ανθρωποκτονίες που έλαβαν χώρα στη Χιλή κατά τα έτη 1973-1978 και αφορούσαν περιπτώσεις εξαφανίσεων και πολιτικών εκτελέσεων, γιατί για περισσότερα από δεκαπέντε χρόνια επέτρεπε στους δικαστές να αποδίδουν αμνηστία χωρίς να γίνεται ταυτοποίηση.⁵²¹ Με λίγα λόγια, ο Νόμος 2191 αποφάσιζε

---

⁵¹⁸ Οι οργανώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων καθιστούσαν τους πολίτες υποστηρίζοντας διαρκώς ότι η αποδοχή αποζημιώσεων δεν συνεπαγόταν αναστολή ή ματαίωση των σχετικών ερευνών.

⁵¹⁹ Αμνηστία ονομάζεται η διά νόμου άρση του αξιόποινου χαρακτήρα ορισμένων πράξεων με την οποία αναστέλλεται η ισχύς των προς κολασμό τούτων νόμων, καθώς και η ανάκριση ή η δίωξη για αυτές τις πράξεις. Με την αμνηστία επέρχεται δηλαδή η απόσβεση της ποινικής αγωγής.

⁵²⁰ Elizabeth Lira, «The Reparations Policy for Human Rights Violations in Chile», στο Pablo de Greiff (επιμ.), *The Handbook of Reparations*, ό.π., σ. 58.

⁵²¹ Δεν δηλώνονταν καθόλου το όνομα ή η διεύθυνση, το επάγγελμα ή άλλη ιδιότητα του ατόμου εναντίον του οποίου είχε κατατεθεί η αγωγή.

για ένα είδος «αυτο-αμνηστίας». Η επίδοση αμνηστίας χωρίς ουσιαστική έρευνα δεν έδινε τη δυνατότητα για ταυτοποίηση των υπευθύνων, και συνεπώς παρακώλυε το δικαίωμα των ιδιωτών να προσφύγουν στη Δικαιοσύνη και να διεκδικήσουν αποζημιώσεις.

Τη δεκαετία του 1980 ο εντεταλμένος δικαστής του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Χιλής Carlos Cerda αρνήθηκε τη συγκεκριμένη ερμηνεία του Ποινικού Κώδικα και ερεύνησε σε βάθος υποθέσεις αγνοούμενων κρατουμένων χωρίς να θεωρήσει σκόπιμο να επικαλεστεί τον Νόμο Περί Αμνηστίας. Αυτή η διαφορετική ερμηνεία της νομολογίας έδωσε το περιθώριο σε πολλούς ενδιαφερομένους να προσφύγουν στην Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των ΗΠΑ. Η καταγγελία εναντίον του κράτους της Χιλής υποβλήθηκε από τους ενάγοντες στις 27.3.1991 και κατηγορούσε τη Χιλή για παραβίαση πολιτικών δικαιωμάτων, καταγγέλλοντας επίσης την ατιμωρησία των υπευθύνων για την κράτηση και εξαφάνιση εβδομήντα ατόμων. Το έγγραφο επισήμαινε ότι με τον Νόμο 2191 το Ανώτατο Δικαστήριο της Χιλής είχε αποφασίσει για «αυτο-αμνηστία», καθιστώντας έτσι το δικαίωμα για αποζημίωση λόγω κακοποίησης όχι μόνο ουτοπικό, αλλά και νομικά αδύνατον, δεδομένου ότι ήταν νομοθετημένη η ομόφωνη συναίνεση των χιλιανών δικαστηρίων για τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες μπορούσαν να διενεργηθούν αστικές δίκες: και αυτό επιτρεπόταν μόνο εάν είχε αποδειχτεί το «σώμα του εγκλήματος»⁵²² και είχαν ταυτοποιηθεί τα άτομα εναντίον των οποίων γίνονταν οι προσφυγές.⁵²³

Οι δίκες που ακολούθησαν εξέδωσαν αποφάσεις για την εξαφάνιση ή την εκτέλεση ατόμων και βασίστηκαν στην ύπαρξη νομοθεσίας που προέβλεπε την είσπραξη αποζημιώσεων για βλάβες και καταστροφές που προκλήθηκαν κάτω από πολιτικές πιέσεις υπαγορευμένες από το στρατιωτικό καθεστώς. Μέχρι το 2002 οι αστικές δίκες για παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων καταφέρονταν εναντίον της Πολιτείας. Η διεξαγωγή τους απαιτούσε ισχυρές αποδείξεις για τις βίαιες κακοποιήσεις και τα αποτελέσματα αυτών στη διανοητική και σωματική υγεία των εναγόντων. Μέχρι τον Μάρτιο του 2003 είχαν διεξαχθεί περίπου 170 αστικές δίκες. Οι

---

⁵²² Corpus delicti: ο όρος αναφέρεται στη νομική αρχή που ορίζει ότι πριν καταδικαστεί κάποιος για ένα έγκλημα, πρέπει να αποδειχτεί ότι αυτό το έγκλημα έχει διαπραχθεί.

⁵²³ Ο Ποινικός Κώδικας της Χιλής αναφέρει ρητώς ότι μία αστική δίκη μπορεί να διεξαχθεί μόνο εναντίον κάποιου προσωπικά (Άρθρο 40), καθώς και ότι είναι υποχρεωτικό η αστική δίκη να αναφέρει το όνομα, τη διεύθυνση και το επάγγελμα ή άλλη ιδιότητα του ατόμου εναντίον του οποίου καταφέρεται (Άρθρο 254 Παρ. 3), στο: E. Lira, ό.π., σ. 87.

περιπτώσεις όπου επιδικάστηκαν μεγάλα ποσά αποζημίωσης προβλήθηκαν έντονα από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.

Το 2003 ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας της Χιλής Ricardo Lagos δήλωσε ότι ήταν καθήκον όλων των Χιλιανών πολιτών να κάνουν τα αναγκαία βήματα ώστε να επιτευχθεί «Αλήθεια, Δικαιοσύνη και Αποκατάσταση». Έτσι, η κυβέρνηση της Χιλής αποφάσισε τότε: α) την αύξηση του μηνιαίου ποσού αποζημίωσης κατά 50%, β) τον επαναπροσδιορισμό των δικαιούχων, γ) τον επαναπροσδιορισμό των εκπαιδευτικών προνομίων για τα παιδιά των θυμάτων, και δ) τον ορισμό συνολικού ποσού αποζημίωσης (15.700 δολάρια) για όσα παιδιά θυμάτων δεν είχαν πάρει καμιά αποζημίωση μέχρι τότε.⁵²⁴ Η δημόσια συζήτηση για την υπάρχουσα πολιτική αποζημιώσεων κινήθηκε κυρίως γύρω από τις διαπιστώσεις ότι ήταν εμφανής η έλλειψη ικανοποιητικών αποτελεσμάτων από τις έρευνες για τους αγνοούμενους κρατουμένους· ότι υπήρχε μεγάλη ανάγκη επανεξέτασης των προγραμμάτων αποκατάστασης για τις οικογένειες των αγνοουμένων και, τέλος, ότι έπρεπε να ικανοποιηθεί η απαίτηση για αναγνώριση και αποζημίωση των πρώην πολιτικών κρατουμένων.⁵²⁵

Ο Ricardo Lagos πρότεινε τη σύνταξη μίας ικανοποιητικής πρότασης που θα διασφάλιζε τα ανθρώπινα δικαιώματα και θα συμπεριελάμβανε:⁵²⁶

- αναμόρφωση των νόμων περί αποκαταστάσεων,
- θεσμοθέτηση προγράμματος αποζημιώσεων και ιατρικής περίθαλψης για τις οικογένειες των αγνοουμένων,
- δημιουργία κινήτρων με στόχο τη συλλογή πληροφοριών σχετικών με την τύχη των αγνοουμένων,
- εξασφάλιση μυστικότητας των μαρτυριών.

Συστάθηκε επίσης μία Επιτροπή Πολιτικών Κρατουμένων και Βασανισθέντων με σκοπό να εξεταστούν ατομικά όλες οι περιπτώσεις πρώην πολιτικών κρατουμένων και θυμάτων

---

⁵²⁴ E. Lira, ό.π., σ. 67.

⁵²⁵ E. Lira, ό.π., ό.π., σ. 56.

⁵²⁶ E. Lira, ό.π., «The Reparations Policy for Human Rights Violations in Chile», σ. 56-57.

βασανιστηρίων και να προταθούν τρόποι αποκατάστασής τους. Σε αυτό το πλαίσιο, το Εθνικό Σωματείο για Αποκατάσταση και Αναμόρφωση ανέπτυξε τα εξής Προγράμματα Δράσης:⁵²⁷

1. Αξιολόγησης. Το πρόγραμμα αυτό συγκέντρωνε μαρτυρίες, ενέτασσε τις σχετικές καταγγελίες σε νόμιμο χρονικό πλαίσιο εξέτασης και αποφάσιζε ποιες περιπτώσεις δικαιούνταν αποζημίωσης.
2. Έρευνας και Αναζήτησης Πληροφοριών σχετικών με την τύχη των αγνοουμένων.
3. Κοινωνικής και Νομικής Βοήθειας. Με αυτό το πρόγραμμα διασφαλιζόταν ότι στις οικογένειες των θυμάτων θα εξασφαλιζόνταν τα αγαθά που είχαν θεμελιωθεί από τους σχετικούς νόμους, όπως:
  - ✓ σύνταξη,
  - ✓ παροχή μορφωτικών προνομίων για τα παιδιά των αγνοουμένων,⁵²⁸
  - ✓ εξαίρεση των παιδιών των αγνοουμένων από την υποχρεωτική στράτευση κατόπιν σχετικής συνεννόησης με το Υπουργείο Άμυνας,
  - ✓ προγράμματα υγείας μέσω του PRAIS.⁵²⁹ Ξεκίνησαν το 1991 και συμπεριελάμβαναν τους γονείς και τα αδέρφια των θυμάτων μόνο στην περίπτωση που εκείνοι δεν ελάμβαναν σύνταξη για επανορθώσεις.

Οι πιο σημαντικές εφημερίδες της Χιλής δημοσίευσαν το 1992 κατάλογο των ονομάτων των δικαιούχων. Έτσι κατέστη δυνατό για τις οικογένειες των θυμάτων να υποβάλουν τις σχετικές αιτήσεις. Το 1994 ο κατάλογος με τα ονόματα όσων δεν είχαν κάνει ακόμη χρήση των δικαιωμάτων τους παρέμενε στη δημοσιότητα.

4. Εκπαίδευσης και Πολιτισμού. Το πρόγραμμα αυτό εισήγαγε στα σχολεία εκπαιδευτικά προγράμματα για τα ανθρώπινα δικαιώματα, με στόχο να ενισχυθεί ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και να γίνει βαθιά κατανοητή η αξία του.⁵³⁰

---

⁵²⁷ E. Lira, ό.π., σ. 61.

⁵²⁸ Μπορούσαν να φοιτήσουν στο πανεπιστημιακό τμήμα της επιλογής τους και να παρακολουθήσουν όποιο επίπεδο σπουδών τους ικανοποιούσε, με την προϋπόθεση ότι δεν είχαν υπερβεί την ηλικία των 35 ετών. Επίσης, το κράτος χορηγούσε επίδομα κάλυψης των διδάκτρων, καθώς και εξόδων διαβίωσης. Τα ποσά τα διέθετε η Εθνική Τράπεζα και κάθε εξάμηνο ελεγχόταν η πορεία σπουδών των φοιτητών.

⁵²⁹ PRAIS — Programa de Reparación y Atención Integral de Salud (Πρόγραμμα Αποκατάστασης και Πλήρους Φροντίδας της Υγείας).

5. Νομικών Σπουδών και Ερευνητικού Προγράμματος. Εστίαζε στη μελέτη της στρατιωτικής δικαιοσύνης, των ποινικών διαδικασιών και της ποινικής δικαιοσύνης.

6. Αρχείων και Ντοκουμέντων.

Επίσης, το 2003 το Πρόγραμμα Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων επικεντρωνόταν στο ζήτημα της κοινωνικής αποκατάστασης και στην ανάγκη να προσδοθεί αξία στη μνήμη των θυμάτων, θέτοντας ως βασικό στόχο του την προώθηση συμβολικών πράξεων πολιτισμού που ενθαρρύνουν τον σεβασμό για τα ανθρώπινα δικαιώματα από όλη την κοινωνία και παράλληλα διαφυλάσσουν την ιστορική αλήθεια.⁵³¹

Η Επιτροπή των Οικογενειών των Εξαφανισμένων Κρατουμένων άσκησε έντονη κριτική στα προαναφερθέντα μέτρα αποκατάστασης, καθώς η υλοποίησή τους άφηνε ανοιχτά τα εξής ενδεχόμενα: Πρώτον, προϋπόθεση για την είσπραξη αποζημιώσεων να είναι η υπογραφή βεβαίωσης εκ μέρους της οικογένειας με την οποία θα δηλωνόταν ο συγγενής όχι ως αγνοούμενος, αλλά ως νεκρός. Δεύτερον, υπήρχαν υποψίες για την υποδαύλιση δημόσιου ενδιαφέροντος που δεν απαιτεί δικαστική διερεύνηση της τύχης των θυμάτων. Τρίτον, θεωρούνταν πιθανή η καταβολή μιας απλής σύνταξης, για την οποία δεν θα υπολογιζόταν ο πραγματικός αριθμός των μελών κάθε οικογένειας.

---

⁵³⁰ Αργότερα, όταν η δράση του Εθνικού Σωματείου για Αποκατάσταση και Επανασυμφιλίωση έλαβε τέλος, το συγκεκριμένο πρόγραμμα ενσωματώθηκε σε πρόγραμμα του Υπουργείου Παιδείας.

⁵³¹ E. Lira, ό.π., σ. 66.

Δ. Το ζήτημα των ελληνικών απαιτήσεων αποζημίωσης*

«Η ιστορία είναι πάντοτε αμφισήμαντη: η θέση που παραχωρεί στο παρελθόν είναι επίσης ένας τρόπος να κάνει τόπο για το μέλλον».

Michel de Certeau⁵³²

Δ. 1. Νομική θεμελίωση για τις ελληνικές απαιτήσεις αποζημίωσης από το γερμανικό κράτος

Από τον Απρίλιο του 1941 έως τον Οκτώβριο του 1944 οι Αρχές κατοχής στην Ελλάδα προκάλεσαν τον θάνατο χιλιάδων ανθρώπων⁵³³ και διέπραξαν λεηλασίες και καταστροφές

---

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους δικηγόρους Χριστίνα Σταμούλη, Κέλλυ Σταμούλη, Martin Klinger και Έλενα Γεμελιάρη για την παραχώρηση της δικογραφίας που αφορά τη διεκδίκηση αποζημιώσεων από το γερμανικό κράτος ομάδας κατοίκων του Διστόμου. Τα συγκεκριμένα έγγραφα είχαν καθοριστική σημασία για τη διαμόρφωση αυτού του κεφαλαίου.

Προσπάθησα να βρω τα έγγραφα των δικηγόρων Π. Μαστροδήμου, Ι. Καϊλή και Ι. Περγαντά που αφορούσαν τις ενέργειες στις οποίες προέβησαν οι οικογένειες των θυμάτων του Διστόμου προκειμένου να λάβουν την αποζημίωση που κατέβαλε το γερμανικό κράτος, βάσει της Συμφωνίας του 1960 (ΦΕΚ Α'133 Ν. 4178/1961). Η προσπάθεια ήταν ανεπιτυχής, και εικάζω ότι τα αρχεία έχουν καταστραφεί.

⁵³² Michel de Certeau, «L'operation historique», στο: Jacques Le Goff, Pierre Nora (ed.), *Faire de l'histoire? Nouveaux problems*, τ. 1, Gallimard, Παρίσι 1974, σ. 34, και σε ελληνική μετάφραση Κλ. Μιτσotάκη: «Το ιστοριογραφικό έργο», στο: Ζακ λε Γκοφ, Πιερ Νορά (επιμ.), *Το έργο της Ιστορίας*, τ. 1, Κέδρος / Ράππας, Αθήνα 1988, σ. 57, όπως παρατίθεται στο: Γιώργος Π. Νικολόπουλος, *Κράτος, ποινική εξουσία και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Μια εγκληματολογική προσέγγιση*, Κριτική, Αθήνα 2002, σ. 141.

⁵³³ Ο πληθυσμός της Ελλάδας το 1940 ήταν 7.344.860 άτομα και το 1944 κατήλθε στα 6.805.000.

Νεκροί πολέμου 1940-1941: 13.327

Εκτελεσμένοι (σε όλη την Ελλάδα): 56.225

Θανόντες όμηροι: 105.000

Νεκροί σε μάχες της Εθνικής Αντίστασης (σύμφωνα με τα γερμανικά στοιχεία): 20.650

Νεκροί στη Μέση Ανατολή: 1.100

τόσο σε κρατικές περιουσίες όσο και σε ιδιωτικές, παραβιάζοντας τις βασικές αρχές του Διεθνούς Δικαίου.

Η γερμανική κατοχή της Ελλάδας σηματοδοτεί τις ακόλουθες υποχρεώσεις του γερμανικού κράτους προς το ελληνικό:

Οφειλές προς το Δημόσιο, δηλαδή επανορθώσεις, καταβολή αναγκαστικού κατοχικού δανείου και επιστροφή αρχαιολογικών θησαυρών.

Συγκεκριμένα,

- Επανορθώσεις για ζημιές στον υλικό και τεχνικό πλούτο, τις υποδομές και τον εξοπλισμό της χώρας από τον στρατό κατοχής.⁵³⁴

- Καταλήστευση του εθνικού πλούτου, που οδήγησε την ελληνική οικονομία σε κατάρρευση⁵³⁵ και ώθησε την κατοχική ελληνική κυβέρνηση να ζητήσει κάποιο είδος διακανονισμού με το Γ΄ Ράιχ. Με τη συμφωνία της Ρώμης του 1942, την οποία υπέγραψαν οι κυβερνήσεις της Ιταλίας και της Γερμανίας, οι κατά μήνα αναλήψεις που θα υπερέβαιναν το όριο του 1,5 δισ. δραχμών θα υπολογίζονταν ως δάνειο της Ελλάδας προς τη Γερμανία και την Ιταλία, το επιλεγόμενο κατοχικό αναγκαστικό δάνειο.⁵³⁶ Η Γερμανία υποχρεώνεται να το αποπληρώσει: i) για νομικούς λόγους, γιατί, με γνωμάτευση που είχε υποβληθεί στο γερμανικό Υπουργείο Οικονομικών λίγες εβδομάδες πριν από την κατάρρευση της ναζιστικής Γερμανίας,

---

Απώλειες Εμπορικού Ναυτικού: 3.500

Νεκροί από πείνα : 107.357

Βλ. Μανώλης Γλέζος (υπεύθυνος έκδοσης), *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα, ό.π., σ. 126.

Σχετικά με τον αριθμό των νεκρών από πείνα, βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, σ. 49-50.

⁵³⁴ Συνήλθε στο Παρίσι (1945) η Διασυμμαχική Επιτροπή από 19 χώρες της Ευρώπης, και παρότι όρισε ως ποσό επανορθώσεων για την Ελλάδα τα 7,100 δισ. δολάρια, δεν επιδόθηκε τίποτα τελικά.

⁵³⁵ Το ελληνικό κράτος κατέβαλλε μηνιαίως 3 δισ. δραχμές για τον γερμανικό στρατό κατοχής. Από τον Αύγουστο έως τον Δεκέμβριο του 1941 δόθηκαν πολύ περισσότερα χρήματα: 20 δισ. δραχμές, χωρίς να υπολογίζονται στο ποσό αυτό οι δαπάνες των Αρχών κατοχής, που καλύπτονταν και αυτές από τον ελληνικό προϋπολογισμό.

⁵³⁶ Το 1964 ο Σπύρος Χατζηκυριάκος, υποδιοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος επί Κατοχής, θα υπολογίσει με τη βοήθεια γερμανικών δεδομένων το ποσό έως και λίγους μήνες πριν από το τέλος του πολέμου σε 38 εκατ. λίρες. Σύμφωνα με τον καθηγητή Άγγελο Αγγελόπουλο, στο τέλος του πολέμου το ποσό είχε ανέλθει στις 45 εκατ. λίρες. Ανατοκισζόμενο με 3%, είχε φτάσει το 1991 στα 13 δισ. δολάρια, βλ. Μανώλης Γλέζος (υπεύθυνος έκδοσης), *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, ό.π., σ. 18).

είχε δεσμευτεί για την αποπληρωμή του, και ii) για ηθικούς λόγους, γιατί η απόλυτα υποχρεωτική σύναψη του δανείου αυτού υπήρξε μία από τις κύριες αιτίες της οικονομικής εξαθλίωσης και του θανάτου από πείνα πολλών Ελλήνων.

- Η οικονομική αφαίμαξη της Ελλάδας από τους Γερμανούς είχε κι άλλες δύο όψεις:⁵³⁷ α) την επιβολή εμπορικών ανταλλαγών με το σύστημα του clearing. Δύο εταιρείες εξαγωγικού εμπορίου, η γερμανική DEGRIGES και η ιταλική SAGIC, απομυζούσαν την ελληνική παραγωγή με αντάλλαγμα την παροχή φτηνών και άχρηστων στους Έλληνες προϊόντων σε τιμές που καθορίζονταν από τους κατακτητές, εις βάρος, βεβαίως, των ελληνικών προϊόντων, και β) την εκμετάλλευση του εργατικού δυναμικού της χώρας με τη μετανάστευση εργατών στη Γερμανία ή με την υποχρέωση Ελλήνων σε καταναγκαστική εργασία και εντός Ελλάδος.

- Επιστροφή αρχαιολογικών θησαυρών. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής σημειώθηκαν κλοπές αρχαιολογικών θησαυρών και έγιναν αυθαίρετες και παράνομες αρχαιολογικές ανασκαφές. Αρχαιολογικά ευρήματα δόθηκαν ως δώρα σε ανώτατους αξιωματικούς (για παράδειγμα, στον στρατάρχη von List οι Γερμανοί αξιωματικοί χάρισαν αρχαία κεφαλή του 4ου αιώνα π. Χ.) ή φυγαδεύτηκαν στη Γερμανία.⁵³⁸

Οφειλές προς ιδιώτες, δηλαδή οφειλές από: α) κατασχέσεις (οχημάτων, πλωτών μέσων, υποζυγίων κ.λπ.),⁵³⁹ β) επιτάξεις (κτηρίων, οικιών), γ) κλοπές (τροφίμων,⁵⁴⁰ ζώων), δ) πρόκληση θανάτων.

Στην Ελλάδα η διεκδίκηση αποζημιώσεων από ιδιώτες, σε συλλογικό ή ατομικό επίπεδο, βασίστηκε σε νόμους του Διεθνούς Δικαίου, καθώς και σε ευρωπαϊκές ή παγκόσμιες συμβάσεις. Σε αυτό το σημείο θεωρούμε απαραίτητο να παρουσιάσουμε ένα πλαίσιο διατάξεων που αφορούν το Ανθρωπιστικό Δίκαιο (κλάδο του jus in bello – Δικαίου κατά τη

---

⁵³⁷ Γεώργιος Μίντσης, *Εγκλήματα πολέμου και αποζημίωση. Η γερμανική κατοχή στην Ελλάδα: Οι αξιώσεις αποζημιώσεως κατά το Διεθνές Δίκαιο*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα / Κομοτηνή 1998, σ. 45.

⁵³⁸ Μανώλης Γλέζος, *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, Στοχαστής, Αθήνα 2006, σελ. 285.

⁵³⁹ Επιτάχθηκαν 180 εμπορικά πλοία, ακόμη και καΐκια, χωρητικότητας 169.971 τόνων.

⁵⁴⁰ Επρόκειτο για λεηλασία με τη μορφή κατάσχεσης αποθεμάτων ελιών, ελαιόλαδου, σταφίδας και ξερών σύκων, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί τροφή για τα στρατεύματα του Άξονα στην Ελλάδα και στην Αφρική.

Διάρκεια Εχθροπραξιών), το οποίο έχει ως αντικείμενό του την προστασία των ανθρώπων από τις συνέπειες του πολέμου.⁵⁴¹

Από τη δεκαετία του 1860 και εξής, κρίθηκε αναγκαίο μέσω κάποιων συμβάσεων να επέλθουν τροποποιήσεις στις αρχές που πρέπει να ισχύουν κατά τη διάρκεια εχθροπραξιών. Η πρόνοια αυτή ήταν αναγκαία, γιατί πλέον, με την τεχνολογική εξέλιξη των όπλων, οι τραυματισμοί ήταν βαρύτεροι, έως και αποτρόπαιοι, συγκρινόμενοι με τους τραυματισμούς των προηγούμενων ιστορικών περιόδων. Πρώτη κίνηση προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η αναγνώριση του ρόλου του Ερυθρού Σταυρού στη Γενεύη (1864), όπου υπεγράφη Σύμβαση «Περί βελτιώσεως της θέσεως των τραυματιών». Για την προστασία του άμαχου πληθυσμού και των θυμάτων πολέμου, τα εγκλήματα πολέμου έχουν καθοριστεί με διεθνείς συμβάσεις οι οποίες έχουν δεσμευτική διεθνή ισχύ, όπως η Διάταξη της Χάγης (1907) και η Σύμβαση της Γενεύης (1949).

Μετά τις θηριωδίες που υπέστη μεγάλο μέρος του πληθυσμού στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με πρωτοβουλία και συμμετοχή της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού καταρτίστηκαν στη Γενεύη τέσσερις μεγάλες Συμβάσεις (1949), με κύρια αρχή ότι «τα πρόσωπα hors de combat (εκτός μάχης) πρέπει να τυγχάνουν ανθρωπιστικής μεταχείρισης» και να προστατεύονται. Μη συμμετέχοντες στη μάχη θεωρούνται οι τραυματίες, οι ασθενείς, οι αιχμάλωτοι πολέμου και οι άμαχοι. Κατά συνέπεια, με αυτές τις συμβάσεις απαγορεύτηκαν στο εξής πρακτικές όπως η αρπαγή αιχμαλώτων, τα βασανιστήρια, οι παράνομες εκτελέσεις και τα αντίποινα. Δύο Συμπληρωματικά Πρωτόκολλα (Γενεύη 1977) βελτίωσαν ακόμη περισσότερο τα μέτρα που αφορούσαν την προστασία του άμαχου πληθυσμού σε περιπτώσεις διεθνών συρράξεων, αλλά και συρράξεων μη διεθνούς χαρακτήρα, όπως ο εμφύλιος πόλεμος και ο ανταρτοπόλεμος.⁵⁴²

Το Διεθνές Δίκαιο χαρακτηρίζει ορισμένα εγκλήματα ως προβλεπόμενα και τιμωρούμενα από το Διεθνές Ποινικό Δίκαιο. Αυτές οι διατάξεις έχουν κωδικοποιηθεί στον Χάρτη του Δικαστηρίου της Νυρεμβέργης και χαρακτηρίζουν τις αξιόποινες δραστηριότητες που

---

⁵⁴¹ Γ. Μίντσης, *Εγκλήματα πολέμου και αποζημίωση. Η γερμανική κατοχή στην Ελλάδα: Οι αξιώσεις αποζημιώσεως κατά το Διεθνές Δίκαιο*, ό.π., σ. 64.

⁵⁴² Γ. Μίντσης, ό.π., σ. 62-64.

λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια πολέμου.⁵⁴³ Οι κατηγορίες στις οποίες διακρίνονται τα εγκλήματα αυτά είναι τρεις:⁵⁴⁴ 1. Εγκλήματα κατά της ειρήνης. 2. Εγκλήματα πολέμου. 3. Εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.

1. Έγκλημα κατά της ειρήνης χαρακτηρίζεται ο σχεδιασμός, η προπαρασκευή και η εκτέλεση επιθετικού πολέμου.

2. Ως εγκλήματα πολέμου χαρακτηρίζονται ο φόνος, η κακή μεταχείριση, η μεταγωγή στο εξωτερικό αστικού πληθυσμού κατεχόμενης χώρας, τα έξοδα κατοχής, το κατοχικό δάνειο, το σύνολο των ζημιών που προκλήθηκαν σε δημόσια έργα και εγκαταστάσεις, και, τέλος, το σύνολο των ζημιών που προξενήθηκαν σε ιδιωτικές περιουσίες και σε πρόσωπα τα οποία υπήρξαν θύματα ομαδικών εκτελέσεων.

3. «Έγκλημα κατά της ανθρωπότητας χαρακτηρίζεται ο φόνος, η εξόντωση, ο εξανδραποδισμός, οι απάνθρωπες πράξεις που στρέφονται κατά του αστικού πληθυσμού ή οι διώξεις που γίνονται για πολιτικούς, θρησκευτικούς, φυλετικούς λόγους, όταν τέτοιες πράξεις και διώξεις λαμβάνουν χώρα σε εκτέλεση και συνάφεια προς οποιοδήποτε έγκλημα κατά της ειρήνης ή έγκλημα πολέμου».⁵⁴⁵ Αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα αυτής της κατηγορίας εγκλημάτων είναι η Σφαγή στο Δίστομο.

---

⁵⁴³ Γ. Σταμούλης, «Εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας κολαζόμενα από το Διεθνές Δίκαιο», στο: Μανώλης Γλέζος (υπεύθυνος έκδοσης), (β' έκδοση 2006), *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, ό.π., σ. 23.

⁵⁴⁴ Γ. Μίντσης, *Εγκλήματα πολέμου και αποζημίωση. Η γερμανική κατοχή στην Ελλάδα: Οι αξιώσεις αποζημίωσης κατά το Διεθνές Δίκαιο*, ό.π., σ. 75-77.

⁵⁴⁵ Γ. Μίντσης, ό.π., σ. 75. Η διάκριση μεταξύ των εγκλημάτων πολέμου και των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας είναι συχνά προβληματική, όπως εκτιμά ο δικαστής Γεώργιος Μίντσης. Σύμφωνα με την απόφαση της γαλλικής Δικαιοσύνης για την πολύκροτη υπόθεση του Klaus Barbie, αξιωματικού της Γκεστάπο γνωστού με το παρωνύμιο «Χασάπης της Λυών», ορίστηκε ότι «[...] οι διώξεις αμάχων που διαπράττονται σε εφαρμογή μιας διακηρυγμένης κρατικής πολιτικής και για λόγους φυλετικούς, θρησκευτικούς ή πολιτικούς είναι τέτοιας φύσεως, ώστε να συνιστούν έγκλημα κατά της ανθρωπότητας. [...] Από την άλλη μεριά, το έγκλημα πολέμου –ακόμη και εάν διαπράττεται με τις ίδιες μεθόδους– χαρακτηρίζεται σε αντίθεση προς το έγκλημα κατά της ανθρωπότητας, από το γεγονός ότι συντελεί στη διεξαγωγή του πολέμου». Πλέον, με αυτή την απόφασή του, το γαλλικό δικαστήριο κατέταξε τα εγκλήματα που διέπραξαν τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής σε βάρος μελών της γαλλικής Αντίστασης (για παράδειγμα, αντίποινα) ως εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, και όχι απλώς ως εγκλήματα πολέμου. Γ. Μίντσης, ό.π., σ. 76.

Η Ελλάδα υπέστη τις συνέπειες που υπάγονται και στους τρεις τύπους των προαναφερθέντων εγκλημάτων. Τα σχέδια των Γερμανών για τον διαμελισμό της χώρας σηματοδοτούσαν ούτως ή άλλως την πρόθεση αφανισμού της. Ο διαμελισμός του ελληνικού κράτους θα πραγματοποιούνταν με τη μεταβίβαση α) στη Βουλγαρία της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης, β) στην Ιταλία των Ιονίων Νήσων, των Κυκλάδων, της Σάμου, καθώς και με την προσάρτηση της Θεσπρωτίας στο καθεστώς που είχαν δημιουργήσει οι Ιταλοί στην Αλβανία, γ) στη Γερμανία της Αθήνας και του Πειραιά, της Κεντρικής Μακεδονίας (συμπεριλαμβανομένης της Θεσσαλονίκης), του μεγαλύτερου τμήματος της Κρήτης, ορισμένων νησιών του Αιγαίου και μίας συνοριακής με την Τουρκία λωρίδας στον Έβρο.⁵⁴⁶ **Ο,τι προέκυψε ως συνέπεια αυτού του επιθετικού πολέμου στοιχειοθετεί νόμιμη αιτία διεκδίκησης των οφειλομένων αποζημιώσεων.**⁵⁴⁷ Τα έξοδα κατοχής, το κατοχικό δάνειο, οι ζημιές που προκλήθηκαν σε δημόσια έργα και εγκαταστάσεις, οι φθορές που έγιναν σε ιδιωτικές περιουσίες αποτελούν εγκλήματα πολέμου. Οι ομαδικές εκτελέσεις, που είχαν ως αποτέλεσμα τον θάνατο χιλιάδων, συνιστούν εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.

Η μελέτη και η ερμηνεία της IV Σύμβασης και του Κανονισμού της Χάγης⁵⁴⁸ οδηγεί στην αποδοχή ατομικών αξιώσεων των ζημιωθέντων. Πιο συγκεκριμένα, **το Άρθρο 23 του**

---

⁵⁴⁶ Οι Γερμανοί ενδιαφέρονταν κυρίως: α) για την εκμετάλλευση των πρώτων υλών, ιδίως μεταλλευμάτων, της Ελλάδας, και β) για τον έλεγχο στρατηγικών σημείων στις θαλάσσιες συγκοινωνίες της Ανατολικής Μεσογείου. Οι Ιταλοί και οι Βούλγαροι είχαν εδαφικές βλέψεις. Οι μεν επιθυμούσαν τα νησιά του Ιονίου «να αποτελέσουν μέρος του μεσογειακού φασιστικού τους *imperium*», και οι δε ζητούσαν να εξασφαλίσουν διέξοδο στο Αιγαίο Πέλαγος. Βλ. Π. Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, ό.π., σ. 39.

⁵⁴⁷ Συνθήκες Ειρήνης με την Ιταλία και τη Βουλγαρία υπεγράφησαν στο Παρίσι στις 10 Φεβρουαρίου 1947. Η Συνθήκη με την Ιταλία παραχώρησε στην Ελλάδα κατά πλήρη κυριότητα τα Δωδεκάνησα, και προέβλεπε την καταβολή 105 εκατ. δολαρίων πληρωτέων σε επτά έτη ως ποσού επανορθώσεων (Άρθρα 14 και 19). Η Συνθήκη με τη Βουλγαρία προέβλεπε την καταβολή στην Ελλάδα 45 εκατ. δολαρίων ως ποσού επανορθώσεων. Όμως από το 1927 προβάλλονταν από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα απαιτήσεις αποζημιώσεων για τους Βουλγαρομακεδόνες που έφυγαν πρόσφυγες από την Ελλάδα, εγκαταλείποντας τις περιουσίες τους στην ελληνική Μακεδονία. Τελικά, οι απαιτήσεις και των δύο μερών θεωρήθηκε ότι τακτοποιήθηκαν με μια διμερή Συμφωνία (9 Ιουλίου 1964), η οποία, κατόπιν εκκαθάρισης των εκατέρωθεν χρεών, επέβαλε στη Βουλγαρία την καταβολή στην Ελλάδα 7.000.000 δολαρίων σε ετήσιες δόσεις ύψους τουλάχιστον 600.000 δολαρίων. Στο πλαίσιο αυτών των συνεννοήσεων, δεν είναι σαφές εάν καταβλήθηκε έστω και ένα τμήμα των βουλγαρικών επανορθώσεων. Κ. Μαγκλιβέρας, *Το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων για τις λεηλασίες κατά τη ναζιστική κατοχή της Ελλάδος: Η περίπτωση του νομισματικού χρυσού των Εβραίων*, ό.π., σ. 50, καθώς και Γ. Μίντσης, ό.π., σ. 104.

⁵⁴⁸ Όπως παρατίθεται στην *Ατομική Προσφυγή Σφουντούρης και λοιποί κατά Γερμανίας*, Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Συμβούλιο της Ευρώπης (No 24120/06), (*Individualbeschwerde Sfountouris u.a v. Deutschland*, Europäischer Gerichtshof für Menschenrechte, Europarat, 10.10.2009), μφρ. Αλέξανδρος Νικολούζος.

Κανονισμού της Χάγης απαριθμεί τι απαγορεύεται στα εμπόλεμα μέρη. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τα εξής: η χρήση δηλητηρίων (23α)· η με δόλο δολοφονία (23β)· η θανάτωση μη δυνάμενου να αμυνθεί εχθρού (23γ). Στη συνέχεια ακολουθεί η διάταξη 23η του Άρθρου, που ρυθμίζει τον αποκλεισμό της αγωγιμότητας των αξιώσεων του αντιπάλου.⁵⁴⁹ Ήδη αυτή η απαρίθμηση δείχνει τον στενό σύνδεσμο ανάμεσα στις απαγορεύσεις που αποσκοπούν στην άμεση φυσική προστασία του πληθυσμού και στην απαγόρευση της παρεμπόδισης των πρωτογενών και δευτερογενών αξιώσεων που γεννώνται από τις παραβιάσεις του Δικαίου κατά τη Διάρκεια Εχθροπραξιών. Το Άρθρο (διάταξη 23η) ορίζει επίσης:

- Σε περίπτωση ύπουλης θανάτωσης από εμπόλεμο μέρος του πληθυσμού του αντιπάλου κράτους, **οι πολίτες του δεν επιτρέπεται να στερηθούν τις αξιώσεις τους για αποζημίωση και την απαιτούμενη πρόσβαση στη Δικαιοσύνη.**⁵⁵⁰ Η πρόσβαση αυτή κατοχυρώνεται ρητώς.⁵⁵¹
- Το εμπόλεμο μέρος δεν μπορεί να ματαιώσει απαιτήσεις αποζημίωσης των ζημιωμένων για παραβάσεις του Κανονισμού της Χάγης και υποχρεούται να εγγυηθεί την ύπαρξη δικαστικής οδού για την άσκησή τους.⁵⁵²

---

⁵⁴⁹ Ο όρος «αγωγιμότητα των αξιώσεων του αντιπάλου» συνεπάγεται πως δεν μπορεί κάποιος να καταφύγει στα δικαστήρια ζητώντας αποζημίωση για πράξεις που τον ζημίωσαν, ακόμη και εάν υπό κανονικές συνθήκες το δικαιούται, με το σκεπτικό ότι τα δικαστήρια δεν εξουσιοδοτούνται να ασχοληθούν με αξιώσεις που αφορούν ζημίες από έναν πόλεμο.

⁵⁵⁰ Αυτή η διάταξη συμπεριελήφθη κατά την Ειρηνευτική Σύνοδο της Χάγης του 1907 κατόπιν ρητής επιθυμίας του Γερμανού απεσταλμένου στρατηγού von Gundel, και είχε σκοπό να εμποδίσει την αναστολή ατομικών αξιώσεων εκ μέρους του αντιπάλου ή την κήρυξή τους ως μη αγωγίμων από τα δικαστήρια του αντίπαλου κράτους. Ενδεχομένως, ο κάιζερ ήθελε να πιέσει με τη σχετική νομοθεσία τους Γάλλους και τους Άγγλους, με τους οποίους είχε διαμάχες στις αποικίες σε ζητήματα αποζημιώσεων.

⁵⁵¹ Εναντίον αυτής της ερμηνείας δεν συνηγορεί ούτε η ένσταση που προβάλλει το γερμανικό κράτος, σύμφωνα με την οποία το Διεθνές Δίκαιο ήταν δομημένο αποκλειστικά ως Δίκαιο μεταξύ των κρατών. Η IV Σύμβαση της Χάγης θεωρείται σε όλη τη διεθνή νομολογία και βιβλιογραφία ως κωδικοποίηση του τότε ισχύοντος Διεθνούς Δικαίου. Οι συζητήσεις και οι διαπραγματεύσεις για τη Σύμβαση ήταν επομένως έκφραση του εθιμικού Διεθνούς Δικαίου της εποχής. Το κείμενο της Σύμβασης εξέφραζε την τότε γενική συναίνεση να μην παρέχεται προστασία στο άτομο μόνο μέσω της μεσολάβησης του κράτους του, αλλά άμεσα και στο ίδιο. Για αυτό τον λόγο δεν ήταν απαραίτητο στο κείμενο της Σύμβασης να αναφέρεται ότι ελάμβανε χώρα μια επαναστατική αλλαγή στο Διεθνές Δίκαιο. Ακριβώς το αντίθετο. Αν η Σύμβαση της Χάγης ήθελε να περιορίσει την τότε ισχύουσα –σύμφωνα με τις εξελίξεις του Διεθνούς Δικαίου– προστασία του ατόμου, θα έπρεπε να το είχε εκφράσει ρητώς στο κείμενο.

⁵⁵² Κάθε αντίθετη ερμηνεία θα καθιστούσε το Άρθρο 23η κενό περιεχομένου και τελείως περιττό. Τα γερμανικά δικαστήρια έχουν αναγνωρίσει εξάλλου εδώ και πολύ καιρό το Άρθρο 3 της IV Σύμβασης της Χάγης ως νόμιμη βάση ατομικών αξιώσεων. Σε αυτή την απόφαση επιβεβαιώνεται αξίωση αποζημίωσης υπέρ ατόμων βάσει του Διεθνούς Δικαίου. Η ερώτηση αν το Άρθρο 3 μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως νόμιμη βάση αξίωσης θεωρείται

Συγκεκριμένα, οι μεταπολεμικές υποχρεώσεις της Γερμανίας στα θύματα του εθνικοσοσιαλισμού ρυθμίστηκαν από τις ακόλουθες συμβάσεις και συνθήκες:

1. Σύμφωνα με το Διεθνές Δίκαιο, και συγκεκριμένα τη **Διασυμμαχική Επιτροπή για τις Πολεμικές Αποζημιώσεις** (Παρίσι, 14 Ιανουαρίου 1946), τα πολεμικά χρέη απέναντι στην Ελλάδα είχαν υπολογιστεί ότι ανέρχονταν σε 7,1 δισ. δολάρια.⁵⁵³

αυτονόητη και επιβεβαιώνεται με παραπομπές στην τότε θεωρία του Διεθνούς Δικαίου. Έτσι αναγνωρίστηκε σε Γερμανό υπήκοο αξίωση εναντίον της τότε κατοχικής δύναμης (Εφετείο Μύνστερ, 9.4.1952).

⁵⁵³ Αθανάσιος Καλαφάτης, «Η οικονομική καταστροφή της Ελλάδας και οι νόμιμες απαιτήσεις επανορθώσεων», στο: Μανώλης Γλέζος (υπεύθυνος έκδοσης), *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα, ό.π., σ. 20.

Σύμφωνα με τον Κ. Μαγκλιβέρα, το ποσό των επανορθώσεων που αποφασίστηκε να δοθεί στην Ελλάδα ήταν 3,81 δισ. δολάρια σε τιμές του έτους 1938. Η διάσκεψη υπολόγισε το ύψος των ζημιών με βάση τις απαιτήσεις των κρατών που συμμετείχαν και με τα ακόλουθα κριτήρια που είχαν συμφωνηθεί στο Συνέδριο της Γιάλτας: α) τις υλικές ζημιές που υπέστη το κάθε κράτος, β) τις απώλειες σε επίπεδο πληθυσμού, και γ) τη συμμετοχή κάθε κυβέρνησης στην πολεμική προσπάθεια κατά του Άξονα. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι η Ελλάδα αποδέχτηκε το ποσό των 3,81 δισ. δολαρίων, παρόλο που δεν αντικατόπτριζε το μέγεθος των δεινών και των καταστροφών που υπέστησαν ο ελληνικός λαός και το κράτος κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ούτε βεβαίως λαμβάνοντας υπόψη τη συστηματική αντίσταση του ελληνικού λαού.

Για να μπορέσουμε να έχουμε ένα μέτρο σύγκρισης, θα παρουσιάσουμε ενδεικτικά τα ποσοστά επανορθώσεων που αποφασίστηκε ότι αναλογούν σε κάποιες συμμαχικές χώρες.

Σύμφωνα με το Άρθρο 1 της Συμφωνίας των Παρισίων (1946), οι επανορθώσεις εντάχθηκαν σε δύο κατηγορίες: η Κατηγορία Α περιελάμβανε όλες τις περιπτώσεις επανορθώσεων εκτός από αυτές που υπάγονταν στην Κατηγορία Β, δηλαδή κάλυψη του βιομηχανικού και λοιπού κεφαλαιακού εξοπλισμού που αφαιρέθηκε ή καταστράφηκε από τον γερμανικό στρατό, καθώς και τα εμπορικά πλοία και τα μέσα ναυσιπλοΐας σε εσωτερικά ύδατα που είχαν καταστραφεί. Ακολουθούν τα ποσοστά επανορθώσεων που αναλογούσαν στις συγκεκριμένες χώρες βάσει της ανωτέρω συμφωνίας (όπως παρατίθεται στο: Κ. Μαγκλιβέρας, ό.π., σ. 39).

<u>Κατηγορία Α</u>		<u>Κατηγορία Β</u>
Ελλάδα	2,7%	4,35%
Ινδία	2%	2,9%
Γιουγκοσλαβία	6,6%	9,6%
Ολλανδία	3,9%	5,6%

Στη Διάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων (Ιούλιος-Οκτώβριος 1946) ο πρωθυπουργός και υπουργός Εξωτερικών Κωνσταντίνος Τσαλδάρης ζήτησε συμμαχικό δάνειο της τάξης των 6 δισ. δολαρίων ως προκαταβολή των γερμανικών αποζημιώσεων. Ο Αμερικανός υπουργός Εξωτερικών James Byrnes απέρριψε το αίτημά του και προσκάλεσε στις ΗΠΑ αντιπροσώπους της ελληνικής κυβέρνησης για νέες διαπραγματεύσεις. Τον Ιούλιο του 1946 αντιπροσωπία υπό τον Σοφοκλή Βενιζέλο και με συμμετέχοντα τον Κωνσταντίνο Καραμανλή μετέβη στις ΗΠΑ και ζήτησε δάνειο της τάξης των 175 εκατ. δολαρίων. Ο Αμερικανός Πρόεδρος Harry S. Truman αρνήθηκε,

2. Καθοριστικής σημασίας αποδείχτηκε η **Συνθήκη του Λονδίνου (1953)**, που έβαλε το θέμα των επανορθώσεων σε αναμονή, θέτοντας ως προϋπόθεση για την καταβολή αποζημιώσεων την ύπαρξη ενοποιημένης Γερμανίας. Έτσι συμφωνήθηκε ότι η αποπληρωμή των αναγνωρισμένων πολεμικών χρεών της Γερμανίας θα αναβληθεί έως ότου ενοποιηθεί η διαιρεμένη Γερμανία και αντιμετωπίσει από κοινού το ζήτημα. Οι Σύμμαχοι, εν μέσω Ψυχρού Πολέμου, έλαβαν την πολιτική απόφαση να ενδυναμώσουν τη θέση της ΟΔΓ αφήνοντας σε στασιμότητα την καταβολή αποζημιώσεων.⁵⁵⁴

3. Με τη **Σύμβαση 2+4 (1990)**,⁵⁵⁵ όταν έχει πραγματοποιηθεί πλέον η επανένωση της Γερμανίας, αναιρείται ουσιαστικά η Συνθήκη του Λονδίνου και κατοχυρώνεται η αξίωση οικονομικών αποζημιώσεων της Ελλάδας από τη Γερμανία. Υπάρχει πλέον η δυνατότητα για χώρες και για ιδιώτες να διεκδικήσουν τις παλιές τους απαιτήσεις, για τις οποίες η Γερμανία είχε πάρει ουσιαστικά παράταση πληρωμής από το 1953.⁵⁵⁶ Η συμφωνία θεωρείται σύναψη Συνθήκης Ειρήνης. Προβλέπει ότι η ενιαία πλέον Γερμανία θα καταβάλει τις οφειλόμενες αποζημιώσεις στις χώρες και στα θύματα που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Για την καταβολή των αποζημιώσεων έθετε στις ενδιαφερόμενες χώρες ως περιορισμό να υποβάλουν την αξίωσή τους εντός πενταετίας,

---

συμβουλευόντας την ελληνική επιτροπή να φροντίσουν να λύσουν τα εσωτερικά τους προβλήματα, αντί να περιμένουν βοήθεια. Σημειωτέον ότι είχε ήδη δοθεί στην Ελλάδα δάνειο 25 εκατ. δολαρίων, που δεν είχε μέχρι τότε απορροφηθεί, όπως παρατίθεται στο: Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Περιμένοντας από τους Συμμάχους», εφ. *Ελευθεροτυπία, Ε-Ιστορικά*, τ. 288 (2005), σ. 10.

⁵⁵⁴ Η Συνθήκη του Λονδίνου όριζε ως διάδοχο του Γ΄ Ράιχ την ενοποιημένη Γερμανία. Συγκεκριμένα, το αναβλητικό για τη διεκπεραίωση αποζημιώσεων κώλυμα του Άρθρου 5 Παρ. 2 της Συμφωνίας του Λονδίνου της 27.2.1953 ανέφερε: «η εξέταση των απαιτήσεων αίτινες πηγάζουν εκ του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, των χωρών αίτινες διετέλεσαν εις κατάστασιν πολέμου μετά της Γερμανίας ή έχουσι καταληφθή υπό αυτής κατά την διάρκειαν του πολέμου τούτου και των υπηκόων χωρών τούτων, εναντίον του Ράιχ και των συντεταγμένων του Ράιχ, συμπεριλαμβανομένων των εξόδων της γερμανικής κατοχής και των απαιτήσεων κατά των Reichskredit Kassen, θέλει αναβληθεί μέχρι του οριστικού διακανονισμού του προβλήματος των επανορθώσεων». Όπως παρατίθεται στη Δικογραφία της ενάγουσας Νομαρχιακής Αυτοδιοικήσεως Βοιωτίας, Νομικού Προσώπου Δημοσίου Δικαίου, και του εναγομένου γερμανικού Δημοσίου προς το Πολυμελές Πρωτοδικείο Λιβαδειάς. (Αρ. 137/1997).

⁵⁵⁵ Ονομάζεται Σύμβαση 2+4 γιατί η συμφωνία καταρτίστηκε μεταξύ των δύο γερμανικών κρατών (δυτικού και ανατολικού) και των τεσσάρων δυνάμεων κατοχής, δηλαδή των ΗΠΑ, της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Σοβιετικής Ένωσης.

⁵⁵⁶ Το 1995, λίγο πριν εκπνεύσει η προθεσμία, η ελληνική κυβέρνηση υπέβαλε σχετική διπλωματική διακοίνωση μέσω του Έλληνα πρέσβη στη Βόννη. Ασυνήθιστα άμεσα, αυθημερόν, η γερμανική κυβέρνηση απάντησε αρνητικά. Η ελληνική κυβέρνηση δεν αντέδρασε.

δηλαδή έως το 1995. Σε αντίθετη περίπτωση, η αξίωση παραγράφεται. Η Ρωσία, η Πολωνία και το Ισραήλ πήραν αποζημιώσεις στο πλαίσιο αυτής της συμφωνίας επιπλέον εκείνων που τους είχαν χορηγηθεί κατά καιρούς.⁵⁵⁷

Επίσης σημαντικές συμφωνίες/συμβάσεις που καθόριζαν τις υποχρεώσεις της Γερμανίας στο ζήτημα των αποζημιώσεων συγκεκριμένα έναντι της Ελλάδας είναι οι ακόλουθες:

1. Με τη **Συμφωνία των Παρισίων (1946)** καθορίστηκε η αναλογική κατανομή των υποδομών της πολεμικής γερμανικής βιομηχανίας μεταξύ των νικητριών δυνάμεων. Η Ελλάδα με βάση αυτή την κατανομή πήρε αρχικά το ποσό των 20 εκ. δολαρίων, και σχετικά με την καταβολή πολεμικών επανορθώσεων περιελήφθη στη συμφωνία μία ασαφώς διατυπωμένη παράγραφος, σύμφωνα με την οποία τα ποσά που έλαβαν οι συμμαχικές χώρες καλύπτουν πλέον όλες τις απαιτήσεις –είτε κυβερνήσεων είτε ιδιωτών– κατά του γερμανικού Δημοσίου.⁵⁵⁸

2. Σχετικά με την παροχή αποζημιώσεων για τα θύματα της γερμανικής κατοχής, η σχετική υποχρέωση της Γερμανίας απορρέει από τη **Συμφωνία Βόννης - Παρισίων (1954)**, με την οποία η Γερμανία αναγνωρίστηκε ως χώρα ανεξάρτητη και ισότιμη με τις άλλες και παράλληλα ανέλαβε την υποχρέωση αποζημίωσης των θυμάτων του ναζισμού, εφόσον αυτά εδιώχθησαν εξαιτίας φυλετικής, θρησκευτικής, αντιναζιστικής δράσης, καθώς και ιδεολογικών αντιθέσεων ως προς τα εθνικοσοσιαλιστικά ιδεώδη. Επίσης, στο πλαίσιο εφαρμογής της Συμφωνίας Βόννης - Παρισίων ψηφίστηκε στη Γερμανία νόμος που προέβλεπε την αποζημίωση των θυμάτων –όσων υπάγονταν στις κατηγορίες που έχουν προαναφερθεί–, με την προϋπόθεση τα θύματα να είναι μόνιμοι κάτοικοι Γερμανίας. Η ψήφιση αυτού του νόμου προκάλεσε αντιδράσεις, και οκτώ σύμμαχες χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, ζήτησαν να επεκταθεί το δικαίωμα αποζημιώσεων και στα θύματα του ναζισμού που κατοικούν εκτός Γερμανίας.

3. Στο πλαίσιο των Διμερών Συμφωνιών Επανορθώσεων που συνήψε η Γερμανία περιλαμβάνεται και η **Συμφωνία του 1960** με την Ελλάδα. Η Δυτική Γερμανία ανέλαβε να καταβάλει στην κυβέρνηση της Ελλάδας το ποσό των 115 εκατ. μάρκων υπέρ των δικαιούχων

---

⁵⁵⁷ Γ. Αλ. Μαγκάκης, «Η επίλυση του προβλήματος των αποζημιώσεων, νομικό και ηθικό χρέος», στο: Μανώλης Γλέζος (υπεύθυνος έκδοσης), (β' έκδοση 2006) *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα,, σ. 9.

⁵⁵⁸ «Ελληνογερμανικά: Α' Αποζημιώσεις εις τα θύματα», εφ. *Ελευθερία*, 12.12.1960, σ. 1.

-βάσει των προαναφερθέντων προϋποθέσεων- πολιτών.⁵⁵⁹ Βασικά χαρακτηριστικά αυτής της συμφωνίας ήταν η αποσύνδεσή της από το νομικό πρόσωπο του κράτους της Γερμανίας, καθώς και από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Δηλαδή, η ανάληψη της ευθύνης των επανορθώσεων δεν συνεπαγόταν πως το ίδιο το κράτος της Δυτικής Γερμανίας έφερε ευθύνη για την τέλεσή τους. Άρα η καταβολή των ποσών δεν μπορούσε να εκληφθεί ως καταβολή πολεμικών επανορθώσεων, και γι' αυτό τα εν λόγω ποσά δεν κάλυπταν τις περιπτώσεις ατόμων που είχαν υποφέρει εξαιτίας του πολέμου.⁵⁶⁰ Επίσης, δικαιούχοι των αποζημιώσεων ήταν μόνο Έλληνες πολίτες⁵⁶¹ οι οποίοι είχαν διωχθεί από τους εθνικοσοσιαλιστές λόγω της φυλής ή της θρησκείας ή των πεποιθήσεών τους, προϋπόθεση που περιόριζε σημαντικά την πληθυσμιακή ομάδα που είχε δικαίωμα σε αποζημίωση.⁵⁶² Το θέμα της ειδικής αποζημίωσης που υποχρεώθηκε η Δυτική Γερμανία να καταβάλει στα «θύματα της εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογίας, εξαιτίας της καταγωγής, της θρησκείας (Εβραίων, Τσιγγάνων), των πολιτικών αντιλήψεών τους (κομμουνιστών) ή των ειδικών συνθηκών διαβίωσής τους (ομοφυλοφίλων)»

---

⁵⁵⁹ Κ. Μαγκλιβέρας, *Το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων για τις λεηλασίες κατά τη ναζιστική κατοχή της Ελλάδος: Η περίπτωση του νομισματικού χρυσού των Εβραίων*, ό.π., σ. 52, 57-59.

⁵⁶⁰ Συγκεκριμένα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, Ν. 4178/1961 (ΦΕΚ Α'133), αναφέρεται ότι: «αποζημιώσεως δικαιούνται Έλληνες υπήκοοι διωχθέντες από 6 Απριλίου 1941 μέχρι τέλους Μαΐου 1945 υπό οργάνων του γερμανικού εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος διά λόγους φυλετικούς, θρησκευτικούς ή αντιθέσεως προς την εθνικοσοσιαλιστική κοσμοθεωρίαν, εφ' όσον εκ των τοιούτων ενεργειών του διωγμού επήλθε: α) θάνατος προσώπου, β) σωματική βλάβη (αναπηρία) και γ) στέρησης προσωπικής ελευθερίας. [...] Το ποσόν της αποζημιώσεως ορίζεται εις δραχμάς 35.000 δι' έκαστον απολέσαν την ζωήν του πρόσωπον [...]».

Εξαιρέθηκαν Έλληνες που, παρότι είχαν στερηθεί την προσωπική τους ελευθερία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, δεν βρίσκονταν στη ζωή όταν το διάταγμα τέθηκε σε ισχύ (Αύγουστος 1961), και δεδομένου ότι δεν προβλεπόταν μεταβίβαση του δικαιώματος σε συγγενικά πρόσωπα, χάθηκε το δικαίωμα στην αποζημίωση. Τα θύματα της Βέρμαχτ, αυτοί που δούλεψαν σε καταναγκαστικά έργα και οι αντιστασιακοί εξαιρούνται καθαρά από αυτές τις πληρωμές. Η ελληνική κυβέρνηση πάντα τόνιζε ότι με αυτή την ομαδική συμφωνία δεν ελήφθη καμία τελική απόφαση και ότι οι ελληνικές απαιτήσεις πολεμικής αποζημίωσης δεν έχουν ικανοποιηθεί.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, στις οικογένειες των θυμάτων της Σφαγής του Διστόμου καταβλήθηκε το προαναφερθέν ποσό κατόπιν σχετικής αιτήσεώς τους στο Πρωτοδικείο Λιβαδειάς (1962). Η Νίτσα Σφουντούρη, που έχασε τους γονείς της και τις αδερφές της στις 10.6.1944 στο Δίστομο, ανέφερε σχετικά με το ποσό και τη χρονολογία επίδοσης της αποζημίωσης στην ερευνήτρια: «Ήταν γύρω στις 39.000 δρχ., και τα χρήματα τα έλαβα το 1964. Όταν τα πήρα ήμουν σαν άγρια θάλασσα. Ήταν το αίμα των γονιών μου. Τα έβαλα στην τράπεζα μόνο στο όνομά μου, ο καλός μου σύζυγος το σεβάστηκε αυτό, και αργότερα με αυτά τα χρήματα πήραμε οικόπεδο και χτίσαμε το σπίτι μας».

⁵⁶¹ Και όχι το ελληνικό Δημόσιο.

⁵⁶² Το ποσό θα καταβαλλόταν σε τρεις δόσεις: 1η δόση (65 εκατ.) τον Απρίλιο του 1960, 2η δόση (30 εκατ.) μέχρι την 1η Μαρτίου 1962, και 3η δόση (20 εκατ.) μέχρι την 1η Μαρτίου 1963.

ανακινήθηκε από τους Εβραίους ομήρους στα γερμανικά στρατόπεδα που μετά την απελευθέρωσή τους κατέφυγαν στις ΗΠΑ. Εκεί το αίτημά τους υποστηρίχθηκε με ζήλο.⁵⁶³

Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση των δικαστικών ενεργειών στις οποίες προέβησαν οι κάτοικοι του Διστόμου στην Ελλάδα για την καταβολή αποζημιώσεων, θεωρούμε απαραίτητο να παρουσιάσουμε ένα γενικό νομικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται οι αστικού τύπου διεκδικήσεις.

Σύμφωνα με τη **Σύμβαση των Βρυξελλών** (1968), «για τη διεθνή δικαιοδοσία και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές διαφορές», καθορίζεται ότι αστικές και εμπορικές υποθέσεις υπάγονται στη διεθνή δικαιοδοσία των εθνικών δικαστηρίων, δηλαδή μπορούν να εκδικαστούν από τα δικαστήρια οποιουδήποτε κράτους-μέλους της εν λόγω σύμβασης, ενώ υποθέσεις κοινωνικής ασφάλισης, διατησίας, Οικογενειακού, Πτωχευτικού ή Κληρονομικού Δικαίου μπορούν να εκδικαστούν μόνο από τα εθνικά δικαστήρια του κράτους της υπηκοότητας των διαδίκων.

Ελληνικές απαιτήσεις έναντι της Γερμανίας ⁵⁶⁴	
Για ζημιές που υπέστη το ελληνικό κράτος και Έλληνες ιδιώτες. Συμπεριλαμβάνονται και απαιτήσεις σχετικά με αποζημιώσεις Ελλήνων ομήρων που υποβλήθηκαν σε αναγκαστική εργασία σε γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης.	7.811 εκ. δολάρια
Για την απώλεια Ελλήνων πολιτών κατά τη διάρκεια της ουδετερότητας της χώρας (έως την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου στις 28.10.1940).	143 εκ. δολάρια (έτος 1946)
Για την επιστροφή του αναγκαστικού δανείου της Τράπεζας της Ελλάδος προς το Γ' Ράιχ, συν τους τόκους, σύμφωνα με τη δανειακή σύμβαση του 1943. ⁵⁶⁵	135,8 εκ. δολάρια (έτος 1947)

⁵⁶³ Ευάγγελος Μαχαίρας, «Οι γερμανικές αποζημιώσεις και η φρίκη στο Δίστομο», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 23 Ιουλίου 2010. Ο Ευάγγελος Μαχαίρας είναι γενικός γραμματέας του Εθνικού Συμβουλίου Διεκδίκησης των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα.

⁵⁶⁴ Σ. Περράκης, Μ.-Ντ. Μαρούδα, «Πολεμικές επανορθώσεις στο σύγχρονο Διεθνές Δίκαιο. Η διεθνής πρακτική και η ελληνική περίπτωση. Μια σύνθεση κι ένας αναστοχασμός», από το: Στέλιος Περράκης (επιμέλεια), *Το ζήτημα των γερμανικών πολεμικών επανορθώσεων στην Ελλάδα. Διεθνείς και εθνικές διαστάσεις*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2012, σ. 84.

⁵⁶⁵ Σύμφωνα με τον Α. Αγγελόπουλο, το κατοχικό δάνειο ανατοκιζόμενο με 3% απέδιδε το 1991 το ποσό των 13 δισεκατομμυρίων δολαρίων. Βλ. Αθανάσιος Καλαφάτης, «Η οικονομική καταστροφή της Ελλάδας και οι νόμιμες απαιτήσεις επανορθώσεων», από το: Μανώλης Γλέζος (υπεύθυνος έκδοσης), *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα, ό.π, σ. 18.

Υπόλοιπο μη καταβληθέντων επανορθώσεων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.		263 εκ. δολάρια (έτος 1972)
Γερμανική καταβολή		
Διασυμμαχική Επιτροπή για τις Πολεμικές Αποζημιώσεις (Παρίσι 1946).	Τα πολεμικά χρέη υπολογίστηκαν ότι ανέρχονται σε 7,1 δις δολάρια. Με βάση την αναλογική κατανομή των υποδομών της πολεμικής γερμανικής βιομηχανίας στην Ελλάδα κατεβλήθη το ποσό των 20 εκ. δολαρίων.	
Συμφωνία 1960 με την Ελλάδα.	115 εκ. μάρκα ⁵⁶⁶	
1961	4,8 εκ. μάρκα για τις κατασχέσεις καπνών από τις αρχές κατοχής.	

Η παραπάνω σύμβαση αντικαταστάθηκε από τη **Σύμβαση του Λουγκάνο** (1988). Σχετικά με τις αδικοπραξίες, η ρύθμιση παρέμεινε η ίδια με εκείνη της Σύμβασης των Βρυξελλών: «Πρόσωπο που έχει την κατοικία του στο έδαφος συμβαλλόμενου κράτους μπορεί να εναχθεί σε άλλο συμβαλλόμενο κράτος [...] ως προς ενοχές εξ αδικοπραξίας ή οιονεί αδικοπραξίας, ενώπιον του δικαστηρίου του τόπου όπου συνέβη το ζημιογόνο γεγονός». Επίσης, η **Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση** –Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992)– αφενός εισήγαγε την έννοια της «ευρωπαϊκής ιθαγένειας» και αφετέρου καθιέρωσε τη «δικαστική συνεργασία επί αστικών και ποινικών υποθέσεων». Πλέον καθιερώθηκε η συνεργασία στους τομείς της Δικαιοσύνης και των Εσωτερικών Υποθέσεων. Συνεπώς, σύμφωνα με τις παραπάνω συμβάσεις, τα ελληνικά πολιτικά δικαστήρια έχουν διεθνή δικαιοδοσία για την εκδίκαση αγωγών αποζημίωσης Ελλήνων ή αλλοδαπών πολιτών κατά του γερμανικού κράτους, με μόνη προϋπόθεση τα εγκλήματα πολέμου που τελέστηκαν στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου να έχουν διαπραχθεί στην εδαφική περιφέρεια του πολιτικού δικαστηρίου.⁵⁶⁷

⁵⁶⁶ Σύμφωνα με την ανακοίνωση της Δέσποινας Κωνσταντινάκου, «Η βαριά σκιά του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου: Γερμανικές επανορθώσεις και αποζημιώσεις στην Ελλάδα», στο συνέδριο *Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος. Η δεκαετία του '40 και η μακρά σκιά της*, 8-9 και 10 Νοεμβρίου 2012, τελικά, τα θύματα από το ποσό των 115 εκ. μάρκων που τους είχε επιδικαστεί έλαβαν μόνο το 59%.

⁵⁶⁷ Γ. Μίντσης, *Εγκλήματα πολέμου και αποζημίωση. Η γερμανική κατοχή στην Ελλάδα: Οι αξιώσεις αποζημιώσεως κατά το Διεθνές Δίκαιο*, ό.π., σ. 134-137.

Δ. 2. Ενέργειες στα ελληνικά δικαστήρια για τη διεκδίκηση αποζημιώσεων από κατοίκους του Διστόμου

Η σκέψη ότι η Γερμανία μετά τη Συμφωνία των Παρισίων (1946) δεν λειτουργούσε ως υπόλογος για τα δεινά που προξένησε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, αλλά ως σύμμαχος χώρα, που είχε, ωστόσο, την υποχρέωση να αποδώσει αποζημιώσεις για τις θηριωδίες που έκανε, έδωσε το έναυσμα στον νομάρχη Βοιωτίας και δικηγόρο Ιωάννη Σταμούλη να διεκδικήσει δικαστικά αποζημιώσεις. Το 1995 η Νομαρχιακή Διοίκηση Βοιωτίας καλεί τους κατοίκους του Διστόμου που επιθυμούν να διεκδικήσουν τις προβλεπόμενες από το Διεθνές Δίκαιο αποζημιώσεις να εξουσιοδοτήσουν τον Ιωάννη Σταμούλη να εκκινήσει για λογαριασμό τους σχετική δικαστική διαδικασία.

Αγωγή κατοίκων του Διστόμου κατά του γερμανικού Δημοσίου

(137/1997 Πολυμελές Πρωτοδικείο Λιβαδειάς)

Με την αγωγή αυτή, όπου ενάγουσα ήταν η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Βοιωτίας (Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου), που εκπροσωπήθηκε νόμιμα από τον νομάρχη Βοιωτίας Ιωάννη Ε. Σταμούλη ως αντιπρόσωπο 132 κατοίκων του Διστόμου, και εναγόμενος ήταν το γερμανικό Δημόσιο, νομίμως εκπροσωπούμενο, παρ' όλα αυτά απόν, καθώς δεν είχε φυσική εκπροσώπηση στη δίκη, ζητήθηκε να αναγνωριστεί «η υποχρέωση του γερμανικού Δημοσίου να καταβάλει νομιμοτόκως το ποσό των 9.448.105.000 δραχμών ως αποζημίωση και χρηματική ικανοποίηση για την ισόπωση ζημιά και την ηθική βλάβη που οι μηνυτές έχουν υποστεί από τις με πληρότητα περιγραφόμενες σε αυτή την αγωγή πράξεις των γερμανικών στρατευμάτων κατά τη διάρκεια της πολεμικής από αυτά κατοχής της Ελλάδας. Οι πράξεις αυτές φέρονται ότι τελέστηκαν σε βάρος των μηνυτών στο Δίστομο Βοιωτίας στις 10.6.1944 από τα εν λόγω στρατεύματα, κατά παράβαση διατάξεων του αναγκαστικού Διεθνούς εθιμικού Δικαίου της

Διεθνούς Σύμβασης της Χάγης και ειδικότερα της διάταξης περί σεβασμού της ζωής και της ιδιοκτησίας των πολιτών του κατεχόμενου κράτους».⁵⁶⁸

Ενδιαφέρον έχει η αντίδραση του γερμανικού κράτους όταν αντίγραφο της ένδικης αγωγής επιδόθηκε στο εναγόμενο γερμανικό Δημόσιο. Η αγωγή απεστάλη στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών και στη συνέχεια προωθήθηκε προς την ελληνική πρεσβεία της Βόννης, η οποία με τη σειρά της την επέδωσε με ρηματική διακοίνωση προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Γερμανίας. Από το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών επεστράφη στις 14.2.1998 με τον ισχυρισμό ότι δεν συμφωνεί με το Διεθνές Δίκαιο επειδή θίγονται τα κυριαρχικά δικαιώματα του γερμανικού κράτους.⁵⁶⁹ Όμως, σύμφωνα με το Άρθρο 3 Παρ. 2 του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, σε συνδυασμό και προς τα διδασκόμενα ως ισχύοντα στο Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο, συνάγεται ότι **το προνόμιο της ετεροδικίας, της απαλλαγής δηλαδή από τη δικαιοδοσία των δικαστηρίων γενικώς της αλλοδαπής Πολιτείας**, απολαύουν και αλλοδαπά Δημόσια, ως υποκείμενα Δικαίου και διεθνών σχέσεων. Η απαλλαγή όμως αυτή δεν είναι απόλυτη, γιατί δεν αφορά τις Ιδιωτικού Δικαίου πράξεις ή ενέργειες της αλλοδαπής Πολιτείας. Το ελληνικό δικαστήριο αποποιήθηκε την ετεροδικία, διότι, σύμφωνα με την απόφαση του Διεθνούς Στρατιωτικού Δικαστηρίου της Νυρεμβέργης, το δικαίωμα της ετεροδικίας δεν εφαρμόζεται όταν πρόκειται για αδικήματα ή πράξεις που αποδοκιμάζονται από το Διεθνές Δίκαιο.⁵⁷⁰

---

⁵⁶⁸ Δικογραφία της ενάγουσας Νομαρχιακής Αυτοδιοικήσεως Βοιωτίας, Νομικού Προσώπου Δημοσίου Δικαίου, και του εναγομένου γερμανικού Δημοσίου προς το Πολυμελές Πρωτοδικείο Λιβαδειάς. (Αρ. απόφ. 137/1997).

⁵⁶⁹ Η αγωγή επιδόθηκε στο εναγόμενο γερμανικό Δημόσιο σύμφωνα με την από 15.11.1965 Διεθνή Σύμβαση της Χάγης. Σύμφωνα με τη διάταξη του Άρθρου 15 Παρ. 1 της από 15.11.1965 Διεθνούς Σύμβασης της Χάγης, για «την επίδοση και κοινοποίηση στο εξωτερικό δικαστικών και εξώδικων πράξεων σε αστικές ή εμπορικές υποθέσεις», **δεν δημιουργήθηκε ανάγκη αναβολής της έκδοσης της απόφασης**, γιατί η επιβαλλόμενη στο εξωτερικό επίδοση της αγωγής έλαβε χώρα, όπως απαιτεί ο νόμος, είτε σύμφωνα με ό,τι προδιαγράφεται από τη νομοθεσία του κράτους στο οποίο απευθύνεται είτε με πραγματική επίδοση στον εναγόμενο σύμφωνα με μια άλλη διαδικασία που προβλέπεται στη σύμβαση (για παράδειγμα, μέσω της διπλωματικής οδού), σε κάθε περίπτωση εγκαίρως, ώστε να μπορέσει ο εναγόμενος να υπερασπίσει τον εαυτό του. Παράλληλα, χωρίς να έρχεται σε αντίθεση με τη Διεθνή Σύμβαση της Χάγης, σύμφωνα με το Άρθρο 5 της ελληνογερμανικής Σύμβασης (11.5.1938) «Περί αμοιβαίας δικαστικής αντιλήψεως επί υποθέσεων Αστικού και Εμπορικού Δικαίου», η απόδειξη της επίδοσης ή κοινοποίησης στο εξωτερικό εγγράφων πρέπει να προκύπτει είτε από αποδεικτικό παραλαβής από εκείνον προς τον οποίο απευθύνεται το έγγραφο είτε από πιστοποιητικό της Αρχής του κράτους στο οποίο έγινε η αίτηση. Κατά συνέπεια, ο δικαστής δεν είχε κανέναν λόγο να αναβάλει την έκδοση της απόφασης της συγκεκριμένης αγωγής. Δικογραφία, αρ. απόφ. 137/1997, ό.π.

⁵⁷⁰ Η κατάληψη μιας χώρας από στρατό κατοχής εξαιτίας πολεμικών γεγονότων συνεπάγεται, σύμφωνα με τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου και τη Διεθνή Σύμβαση της Χάγης (1907), συγκεκριμένη υποχρέωση των στρατευμάτων κατοχής, όπως υπαγορεύει το αναγκαστικό Διεθνές εθιμικό Δίκαιο (*jus cogens*).

Βάση αιτιολόγησης της ελληνικής στάσης κατά της ετεροδικίας ήταν οι διαπιστώσεις:

1. Όταν ένα κράτος παραβιάζει κανόνες αναγκαστικού Διεθνούς Δικαίου δεσμευτικού ως προς όλους (jus cogens), δεν μπορεί να θεωρεί δικαιολογημένα ότι θα του αναγνωριστεί το δικαίωμα της ετεροδικίας. Συνεπώς, θεωρείται ότι παραιτείται σιωπηρά του δικαιώματος αυτού.
2. Οι πράξεις ενός κράτους που παραβιάζουν το αναγκαστικό Διεθνές Δίκαιο το καθιστούν μη «αποτελεσματικά ενεργήσαν» μέσα στο πλαίσιο της ικανότητάς του ως κυριάρχου.
3. Πράξεις αντίθετες προς το αναγκαστικό Διεθνές Δίκαιο είναι ανίσχυρες και δεν μπορούν να αποτελέσουν πηγή νομίμων δικαιωμάτων, όπως αυτό της ετεροδικίας.
4. Η αναγνώριση της ετεροδικίας για πράξη που είναι αντίθετη προς το αναγκαστικό Διεθνές Δίκαιο θα ισοδυναμούσε με σύμπραξη του εθνικού δικαστηρίου στην προαγωγή πράξης η οποία αποδοκιμάζεται έντονα από τη διεθνή έννομη τάξη.
5. Η προβολή της ετεροδικίας θα αποτελούσε κατάχρηση δικαιώματος.
6. Ένα κράτος που παραβιάζει την αρχή της εδαφικής κυριαρχίας (θεμελιώδης κανόνας της διεθνούς έννομης τάξης) δεν είναι δυνατόν να επικαλεστεί την αρχή της ετεροδικίας για πράξεις που τελέστηκαν κατά τη διάρκεια της αθέμιτης πολεμικής κατοχής.⁵⁷¹

Η αγωγή είναι νόμιμη, στηριζόμενη στις διατάξεις του Άρθρου 3 της Διεθνούς Σύμβασης της Χάγης (1907), κατά το οποίο: «εμπόλεμος όστις ήθελε παραβιάσει τας διατάξεις του Κανονισμού θα υποχρεούται, εάν συντρέχει λόγος,⁵⁷² εις αποζημίωσιν, θα είναι δε υπεύθυνος διά πάσας τας πράξεις τας διαπραχθείσας υπό των προσώπων των μετεχόντων της στρατιωτικής του δυνάμεως». Επιπλέον, είναι απολύτως νόμιμο οι ένδικες απαιτήσεις των

Οι διατάξεις του Κανονισμού των Νόμων και των Εθίμων του Πολέμου στην Ξηρά (προσαρτημένες στη Διεθνή Σύμβαση της Χάγης της 19ης Οκτωβρίου 1907) και ειδικότερα η διάταξη του Άρθρου 46 (κατά την οποία «η τιμή κατά τα Οικογενειακά Δίκαια, η ζωή των ατόμων και η ιδιοκτησία αυτών [...] είναι σεβαστά») συνεπάγονται συγκεκριμένη υποχρέωση των στρατευμάτων κατοχής. Δικογραφία, αρ. απόφ. 137/1997, ό.π.

⁵⁷¹ Δικογραφία, αρ. απόφ. 137/1997, ό.π.

⁵⁷² Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η φράση «εάν συντρέχει λόγος» δεν αποτελεί ρήτρα ελαστικότητας της διάταξης, αλλά ειδική υπογράμμιση ότι πρέπει να έχει επέλθει περιουσιακή ζημία.

εναγόντων να ασκούνται ατομικά και όχι από το κράτος του οποίου αυτοί είναι πολίτες.⁵⁷³ Επίσης τονίζεται ρητά στη δικογραφία ότι η επιδίωξη των ένδικων απαιτήσεων των εναγόντων δεν εμποδίζεται ούτε από την επιφύλαξη που προβλέπεται στον Ν. 2023 της 10/13.3.1952 και αφορά τη λήξη της εμπόλεμης κατάστασης με τη Γερμανία, σύμφωνα με την οποία «η μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας υφισταμένη εμπόλεμος κατάστασις τερματίζεται από της 10ης Ιουνίου 1951, υπό την επιφύλαξιν της διά της συναφθησομένης συνθήκης ειρήνης ρυθμίσεως των εκ του πολέμου προκυψάντων ζητημάτων και υφισταμένων διαφορών».⁵⁷⁴

Στις 25.9.1997 αποφασίστηκε από το Πρωτοδικείο Λιβαδειάς ότι το γερμανικό Δημόσιο οφείλει να καταβάλει στην ενάγουσα Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Βοιωτίας ποσά συνολικού ύψους 60 εκατ. ευρώ, με τον νόμιμο τόκο, από την επομένη της επιδόσεως της αγωγής, δηλαδή από τις 27.11.1995. Η απόφαση είναι κεφαλαιώδους σημασίας, γιατί για πρώτη φορά ελληνικό δικαστήριο εκδικάζει ποσά αποζημίωσης και ανοίγει τον δρόμο για περαιτέρω διεκδικήσεις και για άλλα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας.

Αίτηση αναιρέσεως του γερμανικού Δημοσίου κατά της αποφάσεως του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Λιβαδειάς (Δικαστήριο Αρείου Πάγου, 1999)

Το 1999 υποβλήθηκε εκ μέρους του γερμανικού Δημοσίου αίτηση αναιρέσεως κατά της υπ' αριθμόν 137/1997 αποφάσεως του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Λιβαδειάς. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, το Πρωτοδικείο Λιβαδειάς είχε κρίνει ότι έχει δικαιοδοσία να δικάσει την υπόθεση, διότι οι πράξεις των οργάνων του γερμανικού κράτους δεν μπορούν να χαρακτηριστούν πράξεις κυριαρχικής εξουσίας, καθ' όσον τελέστηκαν από τα όργανα του γερμανικού Δημοσίου κατά παράβαση των κανόνων του αναγκαστικού Δικαίου.

---

⁵⁷³ Οι απαιτήσεις ιδιωτών για την αποκατάσταση της ζημίας δεν αναγνωρίζονται από το εθνικό Δίκαιο της Γερμανίας. Όμως αυτό δεν αποκλείεται από κανέναν κανόνα του Διεθνούς Δικαίου, και επίσης επικυρώθηκε και από σχετική απόφαση γερμανικού δικαστηρίου: με την από 13.5.1996 απόφαση 33/93 του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Καρλσρούης, που έθεσε έτσι θέμα δικαστικού προηγούμενου (Κρατερός Ιωάννης, όπως αναφέρεται στη Δικογραφία, αρ. απόφ. 137/1997, ό.π.).

⁵⁷⁴ Δικογραφία, αρ. απόφ. 137/1997, ό.π.

Τα επιχειρήματα ώστε να γίνει δεκτή η αίτηση του γερμανικού Δημοσίου και να αναιρεθεί η πρωτόδικη απόφαση ήταν τα εξής:⁵⁷⁵

1. Εσφαλμένα το Πρωτοδικείο Λιβαδειάς έκρινε ότι το εναγόμενο γερμανικό κράτος δεν μπορούσε να επικαλεστεί το δικαίωμα της ετεροδικίας· εσφαλμένα ερμήνευσε και εφάρμοσε τον κανόνα του Διεθνούς εθιμικού Δικαίου περί ετεροδικίας των κρατών για πράξεις που έγιναν *jure imperii*,⁵⁷⁶ και έτσι υπέπεσε στην πλημμέλεια που προβλέπεται στο Άρθρο 559 Παρ. 1 του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας (Κ. Πολ. Δ.).

2. Το Πρωτοδικείο Λιβαδειάς στέρησε τη νόμιμη βάση από την απόφασή του και κατά συνέπεια την κατέστησε αναιρετέα σύμφωνα με το Άρθρο 559 Παρ. 19 Κ. Πολ. Δ., επειδή στην απόφασή του δεν παρουσιάστηκαν συγκεκριμένα παραδείγματα και περιστατικά πρακτικής των χωρών, από τα οποία «με ορθή υπαγωγή στην έννοια του διεθνούς εθίμου θα μπορούσε να συναχθεί η ύπαρξη τέτοιου εθίμου, κατά το οποίο ένα κράτος στερείται της δυνατότητας να επικαλεστεί την ετεροδικία, όταν η πράξη για την οποία ενάγεται έχει πραγματοποιηθεί κατά παράβαση κανόνα αναγκαστικού Δικαίου (*jus cogens*)».

3. Το Πρωτοδικείο Λιβαδειάς έπεσε σε πλημμέλεια του Άρθρου 559 Παρ. 4 Κ. Πολ. Δ., διότι αποφάσισε ως να είχε δικαιοδοσία να κρίνει την υπόθεση.

4. Το Πρωτοδικείο Λιβαδειάς υπέπεσε στην πλημμέλεια του Άρθρου 559 Παρ. 4 Κ. Πολ. Δ. με το να μην κηρύξει απαράδεκτη την αγωγή για έλλειψη δικαιοδοσίας, αν και δέχτηκε ότι οι αγωγικές αξιώσεις των αναιρεσιβλήτων προέρχονται από πράξεις των οργάνων του αναιρεσιβλήτος κατά την άσκηση πολιτειακής εξουσίας.

Από την πλευρά των αναιρεσιβλήτων συνηγόρησαν οι Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης και Ιωάννης Σταμούλης, οι οποίοι εξαπέλυσαν δριμύ κατηγορώ για τη στάση που ακολουθεί η γερμανική κυβέρνηση στο θέμα των αποζημιώσεων και υποστήριξαν ότι τα ελληνικά δικαστήρια νομιμοποιούνται να εκδικάσουν σχετικές αγωγές.

---

⁵⁷⁵ Έγγραφο αίτησης αναιρέσεως του Δημοσίου της ΟΔΓ (24.7.1998) κατά της υπ' αριθμόν 137/1997 αποφάσεως του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Λιβαδειάς.

⁵⁷⁶ Πράξεις που συνιστούν άσκηση κυριαρχικής εξουσίας έναντι τρίτων.

Τελικά, η απόφαση 1357/1999 του Α΄ Πολιτικού Τμήματος, στις 6.7.1999, απέρριψε την από 24.7.1998 αίτηση αναιρέσεως του Δημοσίου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας και παρέπεμψε την υπόθεση στην Ολομέλεια του Αρείου Πάγου.

Τακτική Ολομέλεια Δικαστηρίου του Αρείου Πάγου (αριθμός 11/2000)

Η συγκεκριμένη δίκη έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί γίνονται πλέον εμφανείς οι πολιτικές σκοπιμότητες και πιέσεις για αναίρεση της απόφασης του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Λιβαδειάς, και στη συνέχεια του Αρείου Πάγου, οι οποίες επιδίκασαν για πρώτη φορά ποσά αποζημιώσεων στο γερμανικό κράτος για θύματα της ναζιστικής θηριωδίας.

Το Δικαστήριο συγκροτήθηκε από τους δικαστές: Στ. Μαθία (Πρόεδρος), Γ. Βελλή, Θ. Τόλια, Κ. Παπαλάκη (Αντιπρόεδρος), Εμ. Χαριτάκη, Ι. Μυγιάκη, Αρ. Κρομμύδα, Ηλ. Βλάσση, Κ. Τσαμαδό, Γ. Ρήγο, Δ. Ζέρβα, Δ. Παπαθανάση, Θ. Λαφαζάνο, Θ. Μπάκα, Γ. Χριστόφιλο, Θ. Παπαγιαννάκη, Ν. Γεωργίλη (Εισηγητή), Κ. Βαρδακάρη, Ανδρέα Μοσχανδρέου, Δ. Παπαμήτσο (Αρεοπαγίτες), Π. Δημόπουλο (Εισαγγελέα).

Η θέση των εναγόντων υπέρ της καταβολής αποζημιώσεων από τη γερμανική κυβέρνηση στηρίχθηκε στα ακόλουθα στοιχεία και επιχειρήματα:

Σύμφωνα με το Άρθρο 38 Παρ. 1 του Καταστατικού του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης (1946), το Διεθνές Δίκαιο είναι η γενική πρακτική που γίνεται δεκτή ως κανόνας Δικαίου. Για να υπάρξει λοιπόν διεθνές έθιμο, είναι απαραίτητα δύο στοιχεία: α) ένα πραγματικό, εξωτερικό, που είναι η σταθερή και ομοιόμορφη πρακτική, και β) ένα στοιχείο ψυχολογικό, η πεποίθηση ότι η πρακτική αυτή ανταποκρίνεται σε ορισμένη νομική υποχρέωση ή δικαίωμα (*opinio juris sive necessitatis*). Έτσι, όταν τα κράτη στις μεταξύ τους σχέσεις ακολουθούν ορισμένη πρακτική, θετική ή αρνητική, με την πεποίθηση ότι αυτή αποτελεί νόμιμη ενέργεια κατά το Διεθνές Δίκαιο, τότε δημιουργούν έθιμο.⁵⁷⁷

---

⁵⁷⁷ Ως προς τους τρόπους διαπίστωσης του εθίμου, η Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου των Ηνωμένων Εθνών κατήρτισε το 1951 έναν ενδεικτικό πίνακα που περιλαμβάνει αποφάσεις διεθνών αλλά και εσωτερικών δικαστηρίων, διπλωματική αλληλογραφία, γνωμοδοτήσεις νομικών συμβούλων των κρατών, Διεθνείς Συνθήκες,

Η ετεροδικία ή κυριαρχική ασυλία των αλλοδαπών κρατών, δηλαδή η μη υπαγωγή των δικαστηρίων του κράτους στη διεθνή δικαιοδοσία, αποτελεί κανόνα του Διεθνούς εθιμικού Δικαίου. Υπό τη σύγχρονη εκδοχή του, ο θεσμός αποτελεί συνέπεια της κυριαρχίας, ανεξαρτησίας και ισότητας μεταξύ των κρατών, αποσκοπεί δε στην αποφυγή διαταραχής των διεθνών σχέσεων. Επικρατεί επίσης στη διεθνή έννομη τάξη η άποψη ότι η ετεροδικία των αλλοδαπών κρατών δεν καλύπτει όλες τις πράξεις τους (σύστημα απόλυτης ετεροδικίας), αλλά μόνο εκείνες τις πράξεις που συνιστούν άσκηση εξουσίας μιας κρατικής πράξης (acta jure imperii), ενώ δεν ισχύει για εκείνες τις πράξεις που ενεργεί το αλλοδαπό Δημόσιο ως fiscus⁵⁷⁸ σε πλαίσιο acta jure gestionis, δηλαδή του εμπορικού και γενικά μη κυβερνητικού χαρακτήρα μιας κρατικής πράξης (σύστημα σχετικής ή περιορισμένης ετεροδικίας).

Η διάκριση μεταξύ των πράξεων jure imperii και jure gestionis γίνεται με βάση το Δίκαιο του forum⁵⁷⁹ και με βασικό κριτήριο το εάν η φύση της πράξης της αλλοδαπής Πολιτείας ενέχει άσκηση κυριαρχικής εξουσίας. Για να περιοριστεί η ετεροδικία των αλλοδαπών κρατών, στις 16.5.1972, στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, υπεγράφη στη Βασιλεία της Ελβετίας Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Ετεροδικία των Κρατών.⁵⁸⁰ Κατά το Άρθρο 11 της ως άνω Σύμβασης, ένα συμβαλλόμενο κράτος δεν μπορεί να επικαλεστεί την ετεροδικία του στο δικαστήριο ενός άλλου συμβαλλόμενου κράτους σχετικά με την αστική του ευθύνη για την

εσωτερική νομοθεσία, όπως επίσης την πρακτική των διεθνών οργανισμών. Στον καθορισμό της ύπαρξης και του περιεχομένου του Διεθνούς εθιμικού Δικαίου συμβάλλουν επίσης οι αποφάσεις των διεθνών αλλά και των εσωτερικών δικαστηρίων των επιμέρους κρατών.

⁵⁷⁸ Fiscus: όρος που υποδηλώνει τη μεταβίβαση της περιουσίας από ιδιωτική σε δημόσια χρήση.

Η συνεχώς αυξανόμενη δραστηριότητα των κρατών στον εμπορικό τομέα οδήγησε στη διάκριση μεταξύ κρατικών πράξεων κυριαρχικής εξουσίας (jure imperii) και κρατικών συναλλακτικών πράξεων (jure gestionis). Η «σχετική ετεροδικία» ισχύει για τις περιπτώσεις που το κράτος λειτουργεί ως fiscus, και όχι ως imperium (φορέας πολιτικής εξουσίας), Γ. Μίντσης, *Εγκλήματα πολέμου και αποζημίωση. Η γερμανική κατοχή στην Ελλάδα: Οι αξιώσεις αποζημίωσης κατά το Διεθνές Δίκαιο*, ό.π., σ. 138.

⁵⁷⁹ Πρόκειται για το εθνικό Δίκαιο κάθε κράτους.

⁵⁸⁰ Η εν λόγω σύμβαση ενέχει κωδικοποίηση προϊσχύοντος εθιμικού Δικαίου της Ηπειρωτικής Ευρώπης και έχει επικυρωθεί από οκτώ κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης: το Ηνωμένο Βασίλειο, την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, την Αυστρία, το Βέλγιο, την Κύπρο, το Λουξεμβούργο, την Ολλανδία και τη Σουηδία. Η μη επικύρωση της σύμβασης αυτής από άλλα ευρωπαϊκά κράτη δεν σημαίνει διαφωνία προς τις βασικές αρχές της, αφού οι ευρωπαϊκές χώρες στο σύνολό τους αποδέχονται και εφαρμόζουν εθιμικά το σύστημα της περιορισμένης ετεροδικίας, και μάλιστα ορισμένες από αυτές είναι και πρωτοπόροι στην εφαρμογή του (Ιταλία, Γαλλία, Ελλάδα).

αποκατάσταση της ζημίας που προκλήθηκε από αδικοπραξίες σε βάρος προσώπου ή περιουσίας, ανεξαρτήτως του εάν η αδικοπραξία τελέστηκε από το συμβαλλόμενο κράτος jure imperii ή jure gestionis. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη στοιχειοθέτηση της αδικοππρακτικής ευθύνης του αλλοδαπού κράτους είναι η ύπαρξη συνδέσμου με το κράτος του forum, και συγκεκριμένα απαιτείται σωρευτικά: α) η τέλεση της πράξης ή παράλειψης να έχει λάβει χώρα στο έδαφος του κράτους του forum, και β) ο δράστης να ήταν παρών στο ίδιο έδαφος κατά τον χρόνο τέλεσης της πράξης ή παράλειψης.⁵⁸¹

Εντυπωσιακά είναι τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούν τα μειοψηφήσαντα 4 μέλη του Δικαστηρίου (ένας εκ των οποίων ήταν ο Πρόεδρος Στ. Μαθίας) προκειμένου να ασκήσουν πίεση για αλλαγή της απόφασης.

1. Η εξαίρεση από την ετεροδικία (κρατική ασυλία) για αδικήματα που τελέστηκαν στο έδαφος του κράτους του forum από δράστη ευρισκόμενο στο έδαφος αυτό δεν ανταποκρίνεται σε γενικώς παραδεδεγμένο (εθιμικό) κανόνα Διεθνούς Δικαίου. Το γεγονός ότι τα αγγλοσαξονικά δικαστήρια καθιέρωσαν τέτοια εξαίρεση με εσωτερικό νόμο που περιορίζει την ασυλία των άλλων κρατών ενώπιον των δικών τους δικαστηρίων στερείται σημασίας για τη συναγωγή διεθνούς εθίμου.

---

⁵⁸¹ Η **Ευρωπαϊκή Σύμβαση** του 1972 επηρέασε πολλά κράτη, που θεσμοθέτησαν εσωτερικούς νόμους για την ετεροδικία των αλλοδαπών κρατών. Εξαίρεση από την ετεροδικία προβλέπεται στις νομοθεσίες των ΗΠΑ, του Καναδά, του Ηνωμένου Βασιλείου, της Αυστραλίας, της Νοτίου Αφρικής και της Σιγκαπούρης. Επίσης, το 1991 η **Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου των Ηνωμένων Εθνών**, αποτελούμενη από αντιπροσώπους 34 κρατών-μελών του ΟΗΕ, υπέβαλε προς ψήφιση στη Γενική Συνέλευση το οριστικό σχέδιο σύμβασης για τη «δικαιοδοτική ασυλία των κρατών και της περιουσίας τους». Το ίδιο έτος, το **Ινστιτούτο Διεθνούς Δικαίου** προβλέπει εξαίρεση από την ετεροδικία και ύπαρξη δικαιοδοσίας των δικαστηρίων του forum σχετικά με αδικήματα θανάτωσης ή σωματικής βλάβης προσώπων ή απώλειας ή ζημίας περιουσίας που οφείλονται σε δραστηριότητες ξένης Πολιτείας και των οργάνων της μέσα στον χώρο δικαιοδοσίας του forum. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις εξής υποθέσεις:

- Υπόθεση *Letelier v. Republic of Chile* (488 F. Supp. 665 (DDC 1980)). Τα αμερικανικά δικαστήρια έκριναν ότι είχαν δικαιοδοσία για την εκδίκαση της υπόθεσης αυτής, που αφορούσε τη δολοφονία του πρώην πρεσβευτή της Χιλής Orlando Letelier σε βομβιστική επίθεση στις ΗΠΑ, η οποία είχε διαταχθεί από την τότε κυβέρνηση της Χιλής και είχε εκτελεστεί από όργανα της [≠] ήταν δηλαδή πράξη jure imperii, που διαπράχθηκε κατά παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο εσωτερικό των ΗΠΑ και εναντίον των αρχών του Διεθνούς Δικαίου.

- Υπόθεση *Liu v. Republic of China* (642 F. Supp. 297 / N. D. Cal. 1986). Η συγκεκριμένη υπόθεση αφορούσε την εκτέλεση με πυροβολισμό σε αμερικανικό έδαφος του διαφωνούντος Henry Liu από πράκτορες της Κίνας, η οποία άσκησε κρατική κυριαρχία (jure imperii).

2. Στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την ετεροδικία των κρατών του 1972, που αφορά την εξαίρεση από τον κανόνα της κρατικής ασυλίας, δεν περιλαμβάνονται αδικοπράξεις από ένοπλες εν γένει συγκρούσεις. Σε διευκρίνιση του Σχεδίου του ΟΗΕ του 1991, τονίζεται ότι δεν καλύπτεται από την εξαίρεση (της ετεροδικίας) οιαδήποτε αξίωση πηγάζει από «καταστάσεις στις οποίες εμπλέκονται ένοπλες συγκρούσεις». Δεν γίνεται λόγος για «πολεμικές ενέργειες» ή «πολεμικές συρράξεις», αλλά για κάθε είδους και υπό οιασδήποτε περιστάσεις «ένοπλες συγκρούσεις». Δεν γίνεται διάκριση μεταξύ επιτιθεμένου ή θύματος της επίθεσης, ούτε ενδιαφέρει το είδος της σύγκρουσης ή οι συνέπειες από αυτήν, ούτε αν περιορίστηκε μεταξύ στρατιωτικών σχηματισμών ή επεκτάθηκε και σε βάρους αμάχων. Είναι προφανές ότι τα κράτη τα οποία υπέγραψαν διεθνείς συμβάσεις για την κρατική ασυλία θέλουν να απολαύουν ασυλίας όχι μόνο για απαιτήσεις αποζημίωσης από συντεταγμένες στρατιωτικές επιχειρήσεις, αλλά για το σύνολο των αξιώσεων που μπορεί να εγερθούν από ένοπλες συγκρούσεις.

3. Η ομαδική σφαγή των αμάχων στο Δίστομο, όσο φρικιαστική και ειδικής κι αν είναι, συνεχεται προς την ένοπλη σύγκρουση μεταξύ των Ελλήνων ανταρτών και των στρατιωτικών δυνάμεων του εχθρού.

4. Η «τρομοκρατία» και οι «εκκαθαριστικές επιχειρήσεις και εκτελέσεις αθώων πολιτών» έγιναν από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής «για να καταποθήσουν τους αγωνιζομένους και να μειώσουν την ένταση του αγώνα τους», επειδή «οι επιτυχίες των συμμαχικών στρατευμάτων στα μέτωπα του πολέμου θα είχαν ως αποτέλεσμα την ένταση της αντίστασης των ελληνικών απελευθερωτικών δυνάμεων».

5. Οι Γερμανοί «πυροβολούσαν και σκότωναν κάθε Έλληνα που συναντούσαν» για να πτοήσουν τον ελληνικό αγώνα, άρα η δράση τους εντάσσεται στο πλαίσιο της πολεμικής αναμέτρησης.

6. Στον δρόμο για το χωριό Στείρι «έπεσαν σε ενέδρα Ελλήνων ανταρτών, οι οποίοι σκότωσαν 18 Γερμανούς», κατά την εξέλιξη της ίδιας προφανώς ένοπλης αναμέτρησης. «Τότε οι Γερμανοί, για να εκδικηθούν, γύρισαν στο Δίστομο όπου [...] κύκλωσαν το χωριό [...] και άρχισαν την ομαδική σφαγή». **Συνεπώς, και η σφαγή αυτή εντάσσεται στην ένοπλη σύγκρουση. Συνέχεται χρονικώς και αιτιωδώς προς τη θανάτωση των 18 στρατιωτών που προηγήθηκε, αφού αποτελεί την απάντηση στην αμέσως προηγηθείσα πράξη**

αντίστασης. Απάντηση ασφαλώς δυσανάλογη και θηριώδη, οπωσδήποτε όμως αναγόμενη στην ένοπλη σύγκρουση, αφού στο πλαίσιο αυτής έλαβε χώρα, ως πράξη συλλογικών αντιποίνων κατά του αντιπάλου.

7. Εξαίρεση από την κρατική ασυλία του γερμανικού Δημοσίου δεν μπορεί να θεμελιωθεί ούτε στην παραβίαση διεθνών κανόνων που συνιστούν *ius cogens*, δεδομένου ότι δεν υφίσταται διαμορφωμένο έθιμο σύμφωνα με το οποίο η παραβίαση αυτή αποτελεί σιωπηρή παραίτηση από την ασυλία του κράτους. Επομένως, **οι ένδικες αξιώσεις δεν μπορούν να εκδικαστούν από τα ελληνικά δικαστήρια, διότι το γερμανικό Δημόσιο απολαύει ως προς αυτές ετεροδικίας (κρατικής ασυλίας).**

Σύμφωνα με την απόφαση του Δικαστηρίου, απορρίφθηκε η από 24.7.1998 αίτηση του Δημοσίου της ΟΔΓ για αναίρεση της υπ. αριθμ. 137/1997 απόφασης του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Λιβαδειάς με το σκεπτικό ότι είναι απαράδεκτη, διότι με τους δύο λόγους που επικαλούνται⁵⁸² πλήττεται η προσβαλλόμενη απόφαση για παραβίαση κανόνων που έχουν δικονομικό χαρακτήρα. Το Δικαστήριο έκρινε ότι είχε διεθνή δικαιοδοσία να εκδικάσει τις σχετικές αξιώσεις αποζημίωσης και χρηματικής ικανοποίησης των εναγόντων, με την αιτιολογία ότι το εναγόμενο γερμανικό Δημόσιο νομικά δεν είχε τη δυνατότητα να επικαλεστεί το δικαίωμα της ετεροδικίας, αφού οι πράξεις για τις οποίες ενάγεται είχαν τελεστεί από τα όργανά του κατά παραβίαση κανόνων του Διεθνούς αναγκαστικού Δικαίου,⁵⁸³ και δεν είχαν τον χαρακτήρα άσκησης εξουσίας μιας κρατικής πράξης (*jure imperii*).

Τακτική Ολομέλεια Δικαστηρίου του Αρείου Πάγου (αριθμός 31/2001)

Τον **Φεβρουάριο 2001**, με την **υπ' αριθμόν 31/2001 απόφαση**, Τμήμα του **Αρείου Πάγου** αμφισβήτησε, εμμέσως πλην σαφώς, τη δυνατότητα των ελληνικών δικαστηρίων να εκδικάζουν αγωγές των συγγενών των θυμάτων της ναζιστικής θηριωδίας. **Η επιχειρηματολογία που**

⁵⁸² Ο πρώτος λόγος της αναίρεσης (Παρ. 1 του Άρθρου 559 Κ. Πολ. Δ.) με τον οποίο προβάλλεται η αιτίαση (δηλαδή ότι επί της ουσίας με το να κρίνει πως έχει δικαιοδοσία παραβίασε τον διεθνή εθιμικό κανόνα για την ετεροδικία των κρατών σχετικά με πράξεις κυριαρχικής εξουσίας), καθώς και ο δεύτερος λόγος, με τον οποίο προσάπτεται στην προσβαλλόμενη απόφαση ότι δεν έχει νόμιμη βάση ως προς τη διαπίστωση διεθνούς εθιμικού κανόνα εξαίρεσης από την ετεροδικία.

⁵⁸³ Άρθρο 46 του προσαρτημένου στη Διεθνή Σύμβαση της Χάγης του 1907 Κανονισμού.

αναπτύχθηκε τόνιζε τη σημασία των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ των αντίδικων κρατών, και γι' αυτό ζητούσε ως προϋπόθεση την εκ των προτέρων αποδοχή του Υπουργείου Δικαιοσύνης⁵⁸⁴ και συνεπώς της κυβέρνησης, η οποία είναι η μόνη υπεύθυνη Αρχή για την εξωτερική πολιτική της χώρας. Εάν ένας ιδιώτης είχε τη δυνατότητα δικαστικής απόφασης ενάντια σε ένα ξένο κράτος χωρίς τη συγκατάθεση του εκτελεστικού οργάνου, τα διεθνή συμφέροντα της χώρας θα διακυβεύονταν και η εξωτερική πολιτική θα περνούσε στα χέρια των πολιτών. **Οπωσδήποτε το δικαίωμα επιβολής θα μπορούσε να ασκηθεί σε κάποια άλλη χώρα ή επακολούθως σε κάποια άλλη στιγμή.**⁵⁸⁵

Οι συγγενείς των θυμάτων του Διστόμου, μετά την απόφαση της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου (11/2000), σύμφωνα με την οποία τα ελληνικά δικαστήρια έχουν τη δικαιοδοσία να εκδικάζουν αγωγές αποζημίωσης κατά του γερμανικού Δημοσίου, έθεσαν σε εφαρμογή τη διαδικασία αναγκαστικής κατάσχεσης ακινήτων του γερμανικού Δημοσίου στην Αθήνα. Ωστόσο, η ελληνική Δικαιοσύνη έβαλε τέλος στο θέμα των γερμανικών αποζημιώσεων, καθώς το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο (2002) αρνήθηκε την καταβολή αποζημιώσεων, επικαλούμενο διάταξη του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, σύμφωνα με την οποία για τέτοιου είδους ενέργειες απαιτείται άδεια του Έλληνα υπουργού Δικαιοσύνης, η οποία και δεν δόθηκε.⁵⁸⁶

Η απόφαση του Αρείου Πάγου (2002) μπορεί να αναχαίτισε τις διεκδικήσεις –με απόφαση που οριστικά κατοχυρώθηκε από το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο–, αλλά άφησε ανοιχτό το ενδεχόμενο το δικαίωμα επιβολής αποζημιώσεων να μπορεί να ασκηθεί σε κάποια άλλη χώρα. Οι ενάγοντες είχαν έναν εκτελεστό τίτλο,⁵⁸⁷ τον οποίο όμως δεν μπορούσαν να εκτελέσουν στην Ελλάδα. Το Δικαστήριο στην αιτιολογία του είχε αναφέρει ότι οι προσφεύγοντες είχαν αποκτήσει προστατευόμενο περιουσιακό δικαίωμα, αλλά η παρέμβαση της ελληνικής κυβέρνησης ήταν περιορισμένη χρονικά και τοπικά, διότι η εκτέλεση θα μπορούσε να

⁵⁸⁴ Σύμφωνα με διάταξη του 1929, η οποία, ενώ σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπως η Ιταλία, έχει κριθεί αντισυνταγματική και δεν έχει πλέον ισχύ, στην Ελλάδα διατηρείται εν ισχύ.

⁵⁸⁵ Elihu Lauterpacht, Christopher Greenwood (επιμ.), *International Law Reports*, No. 129, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2007, *Kalogeropoulou et. al. v. Greece and Germany Decision*.

⁵⁸⁶ Υπουργός Δικαιοσύνης ήταν ο Μιχάλης Σταθόπουλος.

⁵⁸⁷ Το Πολυμελές Πρωτοδικείο Λιβαδειάς είχε επιδικάσει σε βάρος του γερμανικού Δημοσίου ποσό αποζημίωσης 28 εκατ. ευρώ.

προχωρήσει σε ύστερο χρονικό σημείο ή σε άλλη χώρα. Έτσι, οι ενάγοντες ακολούθησαν το σκεπτικό του Δικαστηρίου και αιτήθηκαν ενώπιον των ιταλικών δικαστηρίων να κηρυχθούν εκτελεστές οι ελληνικές αποφάσεις για να τελεστούν στην Ιταλία πράξεις εκτέλεσης κατά της Γερμανίας. Στην Ιταλία υπήρχε αντίστοιχη διάταξη με την ελληνική, σύμφωνα με την οποία για να κατοχυρωθούν διεκδικήσεις αποζημιώσεων έπρεπε να δοθεί άδεια από τον υπουργό Δικαιοσύνης, αλλά επειδή στην Ιταλία υπάρχει Συνταγματικό Δικαστήριο, η διάταξη κρίθηκε αντισυνταγματική και καταργήθηκε. Έτσι υπήρξε το περιθώριο για προσφυγή στον ιταλικό Άρειο Πάγο (Ιούνιος 2008), με επιδίωξη την αναγκαστική εκτέλεση κατά αλλοδαπού δικαστηρίου στην Ιταλία.⁵⁸⁸

Το **Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο της Ρώμης** (2008) απέρριψε το προνόμιο της ετεροδικίας της Γερμανίας και, στο πλαίσιο μιας διαδικασίας που αφορούσε την εκτελεστότητα της απόφασης του Αρείου Πάγου σχετικά με τα δικαστικά έξοδα, αποφάσισε υπέρ των προσφευγόντων.⁵⁸⁹ Όσον αφορά την ουσία της υπόθεσης, το **Εφετείο της Φλωρεντίας** (Νοέμβριος 2008) επιβεβαίωσε και αυτό την εκτελεστότητα της απόφασης του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Λιβαδειάς στην Ιταλία. Η απόφαση δεν είναι ακόμη αμετάκλητη, αλλά προσωρινά εκτελεστή.⁵⁹⁰ Για την αποζημίωση των θυμάτων του Διστόμου είχε γίνει προληπτική κατάσχεση της ιστορικής βίλας Vigoni στο Κόμο της Ιταλίας, όπου στεγάζεται το γερμανοϊταλικό πολιτιστικό κέντρο, καθώς επίσης και προληπτική κατάσχεση του ποσοστού που αναλογεί στη Γερμανία⁵⁹¹ από τα εισιτήρια των ιταλικών Σιδηροδρόμων της Βόρειας Ιταλίας. Τον δρόμο για τη δικαίωση των συγγενών των θυμάτων του Διστόμου άνοιξε η απόφαση του Ανωτάτου Ακυρωτικού Δικαστηρίου της Ρώμης, σύμφωνα με την οποία η Γερμανία καλείται να

---

⁵⁸⁸ Σύμφωνα με τον Κανονισμό (ΕΚ) 44/2001 του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, όταν σε ένα κράτος-μέλος διαθέτει κάποιος εκτελεστό τίτλο και βρει περιουσία του αντιδίκου του σε άλλο κράτος-μέλος, μπορεί να κάνει εκτέλεση στην άλλη χώρα όπου βρήκε περιουσία που τον ενδιαφέρει.

⁵⁸⁹ Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο Ρώμης, απόφαση Νο. 14199/08 από 29.05.2008, α.δ. 2429/07. Τα δικαστικά έξοδα ορίστηκαν στο ποσό των 3.000 ευρώ.

⁵⁹⁰ Εφετείο Φλωρεντίας, απόφαση Νο. 1696/2008 από 21.10.2008.

⁵⁹¹ Προληπτική κατάσχεση ποσού της τάξης των 150 εκατ. ευρώ, τα οποία έχουν υποθηκευτεί για την εκδίκαση της κατάσχεσης.

αποζημιώσει τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας στην Ιταλία (σφαγή στο χωριό Τσιβιτέλα (Civitella)).⁵⁹²

Η Γερμανία προσέφυγε στο **Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης** κατά των αποφάσεων της ιταλικής Δικαιοσύνης, με κύριο ζήτημα εξέτασης την ετεροδικία, διεκδικώντας την ασυλία του κράτους έναντι αξιώσεων ιδιωτών για αδικήματα που διέπραξαν κρατικά όργανα – στην προκειμένη περίπτωση, ο γερμανικός στρατός κατοχής.⁵⁹³

Μελετώντας την αγωγή της γερμανικής κυβέρνησης κατά της απόφασης του Εφετείου της Φλωρεντίας στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, διαπιστώνουμε ότι ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται σε αυτή. Σύμφωνα λοιπόν με τη γερμανική αγωγή, η απόφαση σηματοδοτεί σε πολλαπλά επίπεδα παραβίαση της ασυλίας της Γερμανίας. Συγκεκριμένα, δηλώνεται ότι: α) παραβιάζονται οι υποχρεώσεις που απορρέουν από το

---

⁵⁹² Το Υπουργείο Εξωτερικών της Γερμανίας αποσαφήνισε ότι η γερμανική κυβέρνηση δεν πρόκειται να αποζημιώσει μεμονωμένα τους συγγενείς των θυμάτων. Παρόλο που η Γερμανία αναγνωρίζει την ηθική ευθύνη, υπενθύμισε την τελική συμφωνία Ιταλίας - Γερμανίας του 1961 για επανορθώσεις ύψους 40 εκατ. μάρκων, και κατά συνέπεια ισχυρίζεται ότι δεν επιτρέπεται κατάσχεση στις προαναφερθείσες γερμανικές περιουσίες (Villa Vigoni / εισοδήματα από εισιτήρια ιταλικών Σιδηροδρόμων).

⁵⁹³ Στις 13 Ιανουαρίου 2011, η ελληνική κυβέρνηση κατέθεσε στο Διεθνές Δικαστήριο αίτημα παρέμβασης στη διαδικασία, σύμφωνα με το Άρθρο 62 του Καταστατικού του Διεθνούς Δικαστηρίου. Την 1η Απριλίου 2011 οι διάδικοι στην κύρια διαφορά, Γερμανία και Ιταλία, κατέθεσαν γραπτές παρατηρήσεις επί του ελληνικού αιτήματος. Η Ιταλία δεν είχε αντίρρηση στην ελληνική παρέμβαση. Η Γερμανία, αντίθετα, αν και δήλωνε ότι τυπικά δεν αντιτίθεται στο ελληνικό αίτημα, στις παρατηρήσεις της επιχειρούσε να καταδείξει ότι η Ελλάδα δεν είχε έννομο συμφέρον και, επομένως, δεν έπρεπε το αίτημα παρέμβασης να γίνει δεκτό από το Διεθνές Δικαστήριο. Οι γερμανικές επιφυλάξεις επαναλήφθηκαν και στις συμπληρωματικές γραπτές παρατηρήσεις της Γερμανίας (Ιούνιος 2011), όπου μάλιστα υποδεικνυόταν στο Διεθνές Δικαστήριο να απορρίψει το ελληνικό αίτημα. Στις 4 Ιουλίου 2011, το Διεθνές Δικαστήριο, με ψήφους δεκαπέντε έναντι μίας, με διάταξή του έκανε αποδεκτό το αίτημα παρέμβασης της Ελλάδας.

Αξίζει εδώ να σχολιάσουμε ότι είναι οξύμωρο το γεγονός ότι η ελληνική κυβέρνηση εκπροσωπήθηκε στη Χάγη από τον καθηγητή Στέλιο Περράκη, τον καθηγητή της Νομικής Αθηνών Αντώνη Μπρεδήμα, καθώς και τη δικηγόρο Ντανιέλλα Μαρούδα ως συμπαραστάτη των ιταλικών δικαστηρίων για ένα θέμα που δεν αφήνει η ίδια να λυθεί στην Ελλάδα, όπως τα ελληνικά δικαστήρια έχουν αποφασίσει.

Ο Βασίλης Τζεβελέκος στο άρθρο του «Η υπόθεση του Διστόμου στο Διεθνές Δικαστήριο» (*Καθημερινή*, 29.9.2011) εφιστά την προσοχή μας στο γεγονός ότι η Ελλάδα παρενέβη στη Χάγη για να υποστηρίξει δικαστικά «το δεδικοσμένο του Διστόμου που η ίδια αποδόμησε παρεμποδίζοντας την εκτέλεσή του». Και αναρωτιέται στη συνέχεια: «Πόσα πρόσωπα έχει άραγε ο Ιανός; Και πόση αξιοπιστία η φωνή μιας κυβέρνησης που ουσιαστικά ξφουλεύει εναντίον του παλιού εαυτού της;»

Διεθνές Δίκαιο για ασυλία της ΟΔΓ, επιτρέποντας αστικές διεκδικήσεις για παραβιάσεις των διεθνών ανθρωπιστικών νόμων κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου από τον Σεπτέμβριο του 1943 έως τον Μάιο του 1945 που καλείται να καλύψει τώρα η ΟΔΓ, και β) με το να δηλώσει το ιταλικό δικαστήριο ως εκτελεστή την απόφαση ελληνικού δικαστηρίου, διαπράττονται νέες παραβιάσεις της ασυλίας της Γερμανίας.

Παράλληλα, δηλώνεται η απαίτηση της ΟΔΓ προς το ιταλικό κράτος να λάβει τα απαραίτητα μέτρα ώστε να διασφαλίσει ότι οι αποφάσεις των δικαστηρίων και άλλων δικαστικών Αρχών που παραβιάζουν την ασυλία της Γερμανίας θα καταστούν ανεφάρμοστες. Η Γερμανία διατηρεί το δικαίωμα να ζητήσει από το Δικαστήριο να υποδείξει τα προσωρινά μέτρα, σύμφωνα με το Άρθρο 41 του Οργανισμού του Δικαστηρίου.⁵⁹⁴

Ως βάση για την αρμοδιότητα του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, η Γερμανία επικαλείται το Άρθρο 1 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Ειρηνική Διευθέτηση των Διαφορών, που εγκρίθηκε από τα μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης στις 29 Απριλίου 1957 και επικυρώθηκε από την Ιταλία στις 18 Απριλίου 1961. Το άρθρο ορίζει ότι: «Τα Υψηλά Συμβαλλόμενα Μέρη υποβάλλουν στην απόφαση του Διεθνούς Δικαστηρίου όλες τις νομικές διαφορές που ενδέχεται να προκύψουν μεταξύ τους, συμπεριλαμβανομένων ιδίως αυτών που αφορούν: α) την ερμηνεία μιας συνθήκης, β) οποιοδήποτε ζήτημα του Διεθνούς Δικαίου, γ) την ύπαρξη κάθε γεγονότος το οποίο, αν αποδειχθεί, θα αποτελούσε παραβίαση των διεθνών υποχρεώσεων, δ) τη φύση ή την έκταση της αποκατάστασης που αφορά παραβίαση διεθνών υποχρεώσεων».

Η αγωγή συνοδεύεται από κοινή δήλωση που εγκρίθηκε με την ευκαιρία γερμανοϊταλικών κυβερνητικών διαβουλεύσεων στην Τεργέστη στις 18.11.2008, σύμφωνα με την οποία οι δύο κυβερνήσεις δήλωσαν ότι η επιταγή των ιδανικών της συμφιλίωσης, της αλληλεγγύης και της ολοκλήρωσης αποτελεί τη βάση του ευρωπαϊκού οικοδομήματος. Κατά συνέπεια, με τη δήλωση αυτή η Γερμανία «αναγνωρίζει πλήρως την απερίγραπτη τλαιπωρία που έχουν υποστεί οι Ιταλοί και οι Ιταλίδες κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου», και η Ιταλία, από την

---

⁵⁹⁴ «Θα πρέπει να είναι αναγκαστικά μέτρα περιουσιακών στοιχείων που λαμβάνονται από τις ιταλικές Αρχές κατά του γερμανικού κράτους και να αναφέρονται οι διπλωματικές και άλλες προτάσεις που απολαύουν της προστασίας τέτοιων μέτρων σύμφωνα με τους γενικούς κανόνες του Διεθνούς Δικαίου». International Court of Justice, Germany institutes proceedings against Italy for failing to respect its jurisdictional immunity as a sovereign State, no 2008/44, 23.12.2008, The Hague, Netherlands.

πλευρά της, «σέβεται την απόφαση της Γερμανίας να αποταθεί στο Διεθνές Δικαστήριο για να αποφασίσει εκείνο σχετικά με την αρχή της ασυλίας του κράτους».⁵⁹⁵

Το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης (Φεβρουάριος 2012) τάχθηκε υπέρ της Γερμανίας, αναγνωρίζοντάς της το δικαίωμα της ετεροδικίας, δηλαδή, δεν προβλέπεται να δικαστεί ως κράτος από Δικαστήρια άλλων χωρών, και επομένως δεν υποχρεούται να εφαρμόσει τις αποφάσεις αλλοδαπών Δικαστηρίων.

Εν τω μεταξύ, τον Ιούλιο του 2011 ανακοινώθηκε η απόφαση του **Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (Στρασβούργο)** για την ατομική προσφυγή που είχε ασκηθεί από τον δικηγόρο Martin Klinger για την κατάφωρη παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις 10.6.1944 στο Δίστομο σε μέλη της οικογένειας των αδερφών Σφουντούρη. Η προσφυγή στρεφόταν κατά των μέχρι τώρα αποφάσεων της ομοσπονδιακής κυβέρνησης, καθώς και των γερμανικών δικαστηρίων, οι οποίες αποστερούν από τις ενάγουσες και τους ενάγοντες την ατομική έννομη αξίωση αποζημίωσης ή αποκατάστασης έναντι της ΟΔΓ. Το Δικαστήριο απέρριψε την προσφυγή για καταβολή αποζημίωσης επικαλούμενο τις διεθνείς συμβάσεις και τονίζοντας ότι το 1944 δεν είχε συναφθεί καμία διμερής συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας για το συγκεκριμένο θέμα.⁵⁹⁶

Αποτίμηση των δικαστικών αποφάσεων

Επιχειρώντας μια αποτίμηση των δικαστικών αποφάσεων που αφορούν την αγωγή για διεκδίκηση αποζημίωσης των κατοίκων του Διστόμου, θεωρούμε ότι είναι σημαντικά τα εξής σημεία:

---

⁵⁹⁵ International Court of Justice, Germany institutes proceedings against Italy for failing to respect its jurisdictional immunity as a sovereign State, ό.π.

⁵⁹⁶ Μέσω αυτών των αγωγών, ο Αργύρης Σφουντούρης άντλησε την ηθική ικανοποίηση η Σφαγή του Διστόμου να αποκτήσει δημοσιότητα και απήχηση που δεν είχε ποτέ πριν στη Γερμανία. Το γερμανικό Ακυρωτικό Δικαστήριο της Καρλσρούης αναγνώρισε, για πρώτη φορά, ότι η Σφαγή του Διστόμου υπήρξε ένα αποτρόπαιο έγκλημα. Μέχρι τότε όλες οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις αναφέρονταν στη συγκεκριμένη σφαγή ως «πράξη στο πλαίσιο του πολέμου».

- Η απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Λιβαδειάς (1997) είναι κεφαλαιώδους σημασίας, γιατί δίνει τη δυνατότητα πλέον σε μεμονωμένα άτομα να απαιτήσουν αποζημιώσεις. Μέχρι τότε, αποτρεπτικό επιχείρημα για τη διεκδίκηση αποζημιώσεων ήταν ότι το δίκαιο ρυθμίζει δικαιώματα και υποχρεώσεις υποκειμένων του Διεθνούς Δικαίου, δηλαδή κρατών. Κατά συνέπεια, φαινόταν ότι τα άτομα δεν μπορούσαν να απαιτήσουν ούτε τη διαπίστωση αδικίας ούτε αποκατάσταση ζημιών που προέκυψαν από αυτήν. Επιδικάζοντας αποζημίωση για τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας, η απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Λιβαδειάς δημιούργησε **νομικό προηγούμενο** για το θέμα των αποζημιώσεων.
- Επίσης, οι δικαστικές ενέργειες που συνδέονται με την αποζημίωση των θυμάτων της σφαγής του Διστόμου έθεσαν **ζητήματα αποζημιώσεων** και για άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις στην Ελλάδα, είτε σε συλλογικό⁵⁹⁷ είτε σε ατομικό επίπεδο.⁵⁹⁸ Επιπλέον,

⁵⁹⁷ Αγωγή κατοίκων Καλαβρύτων κατά του Ομοσπονδιακού Κράτους της Γερμανίας. Η υπόθεση της κύριας δίκης ανάγεται στη σφαγή αμάχων από στρατιώτες των γερμανικών ενόπλων δυνάμεων, η οποία διαπράχθηκε στις 13.12.1943 με θύματά της 676 κατοίκους του Δήμου Καλαβρύτων. Οι εφεσείοντες της κύριας δίκης άσκησαν, κατά τη διάρκεια του 1995, αγωγή ενώπιον του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Καλαβρύτων αιτούμενοι την καταβολή αποζημιώσεων από την ΟΔΓ για την αποκατάσταση των περιουσιακών ζημιών, καθώς και χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης και ψυχικής οδύνης που τους προξένησαν οι ενέργειες των γερμανικών ενόπλων δυνάμεων. Το Πολυμελές Πρωτοδικείο Καλαβρύτων απέρριψε το 1998 με ερήμην, λόγω μη εμφανίσεως εκπροσώπου της ΟΔΓ, απόφασή του την αγωγή, με το αιτιολογικό ότι τα ελληνικά δικαστήρια στερούνται δικαιοδοσίας προς εκδίκασή της ως εκ του ότι το εναγόμενο αλλοδαπό Δημόσιο, ως κυρίαρχο κράτος, απολαύει του προνομίου της ετεροδικίας (ιστοσελίδα του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, στην ανακοίνωση νομικού περιεχομένου *Ειρήνη Λεχουρίτου και λοιποί κατά Δημοσίου της ΟΔΓ*:

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:62005J0292:EL:HTML>.

Τον Ιανουάριο του 1999, οι ενάγοντες άσκησαν έφεση κατά της εν λόγω απορριπτικής απόφασης ενώπιον του Εφετείου Πατρών, το οποίο ανέστειλε τη διαδικασία μέχρι να αποφανθεί το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο επί της ερμηνείας των κανόνων του Διεθνούς Δικαίου σε θέματα ετεροδικίας κυρίαρχου κράτους και επί του νομικού χαρακτηρισμού τους ως γενικών παραδεδεγμένων από τη διεθνή κοινότητα κανόνων.

Το 2002 το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο έκρινε ότι «στο παρόν στάδιο εξελίξεως του Διεθνούς Δικαίου εξακολουθεί να υφίσταται γενικώς παραδεδεγμένος κανόνας του δικαίου αυτού, σύμφωνα με τον οποίο ένα κράτος δεν δύναται να εναχθεί παραδεκτώς ενώπιον δικαστηρίου άλλου κράτους για αποζημίωση από κάθε είδους αδικοπράξια η οποία έλαβε χώρα στο έδαφος του forum και στην οποία εμπλέκονται με οποιοδήποτε τρόπο ένοπλες δυνάμεις του εναγόμενου κράτους, είτε σε καιρό πολέμου είτε σε καιρό ειρήνης», με αποτέλεσμα, στην περίπτωση αυτή, το εναγόμενο κράτος να απολαύει ετεροδικίας.

Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι σύμφωνα με το Άρθρο 100 Παρ. 4 του ελληνικού Συντάγματος, οι εκδιδόμενες από το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο αποφάσεις είναι «αμετάκλητες».

έδωσαν το έναυσμα για περαιτέρω **διερεύνηση του ζητήματος της ετεροδικίας (κρατικής ασυλίας)** που έθετε η Γερμανία, καθώς και για την **προώθηση του ζητήματος των κατασχέσεων**.⁵⁹⁹

• Γίνεται όλο και πιο σαφές ότι η θέση της Γερμανίας που υποστηρίζει ότι δεν πρέπει να δικαστεί από τα εθνικά δικαστήρια είναι και εσφαλμένη και αντίθετη στο Διεθνές Δίκαιο. Τα εθνικά δικαστήρια έχουν δικαίωμα να εκδικάσουν υποθέσεις καταβολής αποζημιώσεων οι οποίες οφείλονται σε αξιόποινή δραστηριότητα που έλαβε χώρα στην περιφέρειά τους, και οι παθόντες δεν είναι υποχρεωμένοι να προσφύγουν στα γερμανικά δικαστήρια προς εκδίκαση αυτών των υποθέσεων, ούτε το γερμανικό Δημόσιο έχει δικαίωμα να απολαύει του δεδηλωμένου δικαιώματος ετεροδικίας.⁶⁰⁰ Στη Γερμανία υπάρχουν πολλοί συνήγοροι του αιτήματος. Η Γερμανίδα βουλευτής Ulla Jelpke, σε εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία της Ελληνικής Κοινότητας του Ντύσσελτορφ και αντιστασιακών γερμανικών οργανώσεων, δήλωσε ότι θεωρεί όνειδος για τη σημερινή Γερμανία ο κρατικός της προϋπολογισμός να έχει πίστωση 12 δισ. μάρκα για καταβολή συντάξεων σε μέλη των Ες Ες, αντί να διαθέσει αυτές τις πιστώσεις για την πληρωμή των τραγικών θυμάτων των Ες Ες.⁶⁰¹ Επίσης ο Γερμανός νομπελίστας

---

⁵⁹⁸ Αριθμός 55.000 εναγόντων σε ελληνικά δικαστήρια έχουν ζητήσει αποζημίωση από το γερμανικό κράτος. Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση του Μ. Μαργέλου, στον οποίο το Εφετείο επιδίκασε ως αποζημίωση 61,4 εκατ. δρχ. επειδή τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής πυρπόλησαν και κατέστρεψαν όλα τα σπίτια στο Λιδωρίκι Φωκίδας, μεταξύ των οποίων και δύο κατοικίες του, την οικοσκευή του κ.λπ. Κατά της εφετειακής απόφασης που αναγνώρισε δικαίωμα αποζημίωσης στράφηκε με αίτηση αναίρεσης το γερμανικό Δημόσιο.

⁵⁹⁹ Στις 20.12.2000 υποβλήθηκε αίτηση προς τον υπουργό Δικαιοσύνης από τους κατοίκους του Διστόμου που είχαν κάνει αγωγή, όπου ζητούσαν «την απαιτούμενη άδεια για την εγγραφή προσημειώσεως υποθήκης επί ακινήτων του γερμανικού Δημοσίου, προς εξασφάλιση της ως άνω απαιτήσεώς τους για την οποία εξεδόθη η προαναφερθείσα απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Λιβαδειάς». Σύμφωνα με την απόφαση 4678/10.1.2001, ο υπουργός αρνήθηκε τη χορήγηση της σχετικής άδειας, με την αιτιολογία: «Δεν συμφωνούμε με τη λήψη ασφαλιστικών μέτρων σε βάρος του γερμανικού Δημοσίου, διότι δεν του λείπει η περιουσιακή φερεγγυότητα».

Το 2006 έγινε αίτηση στο Συμβούλιο της Επικρατείας για να ακυρωθεί η άρνηση της Διοικήσεως να επιτρέψει την πρόσβαση των εναγόντων ενώπιον του αρμοδίου δικαστηρίου για τη χορήγηση αδειάς εγγραφής προσημειώσεως επί περιουσιακών στοιχείων του γερμανικού Δημοσίου, προς διασφάλιση αξιώσεων χρηματικής ικανοποίησεως λόγω ψυχικής οδύνης που έχουν υποστεί εκ της θανατώσεως των οικείων τους από όργανα του ναζιστικού καθεστώτος κατά τη Σφαγή του Διστόμου, η οποία αποτελεί έγκλημα κατά της ανθρωπότητας. Η αίτηση απορρίφθηκε ως απαράδεκτη.

⁶⁰⁰ Γ. Σταμούλης, «Εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας κολαζόμενα από το Διεθνές Δίκαιο», ό.π., σ. 34-35.

⁶⁰¹ Γ. Σταμούλης, ό.π., σ. 34.

συγγραφέας Günter Grass, σε δηλώσεις του, τονίζει ότι: «Ο καθένας πρέπει να καταβάλει 20 μάρκα (10 ευρώ) στο ταμείο για τις αποζημιώσεις των θυμάτων καταναγκαστικής εργασίας του Γ΄ Ράιχ. Αυτή η συνδρομή θα αποτελέσει μια πραγματική αίτηση συγγνώμης, γιατί μας ανησυχεί η προοπτική ότι θα πεθάνουν και οι τελευταίοι άνθρωποι που έπεσαν θύματα καταναγκαστικής εργασίας των ναζί χωρίς να έχουν λάβει αυτό το μήνυμα».⁶⁰²

• Έγινε εμφανές ότι υπήρχε λόγος –όσο και εάν φαίνεται παράδοξο– κάποιιο μειοψηφήσαντες δικαστές στο δικαστήριο του Αρείου Πάγου να προσπαθήσουν να απαλλάξουν πάση θυσία το γερμανικό Δημόσιο από κάθε ευθύνη αποζημίωσης επικαλούμενοι την ετεροδικία.⁶⁰³ Οι μειοψηφήσαντες στον Άρειο Πάγο ακολούθησαν τη νομολογία των γερμανικών δικαστηρίων, και όχι τη νομολογία των αγγλοσαξονικών. Τα αγγλοσαξονικά και ισραηλινά δικαστήρια έχουν απορρίψει την ένσταση περί ετεροδικίας. Είναι φυσικό τα γερμανικά δικαστήρια να επικαλούνται την ετεροδικία για να απαλλάξουν το γερμανικό Δημόσιο από κάθε ευθύνη αποζημίωσης, αλλά είναι παράδοξο κάποιιο Έλληνες δικαστές να επικαλούνται και αυτοί την ετεροδικία με το να παρουσιάζουν τη

---

⁶⁰² Από τη γερμανική εφημερίδα *Frankfurter Rundschau*, 12.7.2000, όπως αναφέρεται στο: Δ. Χαλιβελάκης, «Να δοθούν τώρα οι γερμανικές αποζημιώσεις», *Εθνική Αντίσταση*, 107 (Ιούλης- Σεπτέμβριος 2000), σ. 22.

⁶⁰³ Η σύνδεση του επιχειρήματος της ετεροδικίας με πολιτικές σκοπιμότητες έχει απασχολήσει την ελληνική κοινωνία και σε άλλες περιπτώσεις:

- Με αφορμή τον θάνατο του στρατηγού Στ. Σαράφη (31.5.1957) από διερχόμενο όχημα με Αμερικανό οδηγό στην παραλιακή οδό. Ο οδηγός επικαλέστηκε την ετεροδικία για να δικαστεί στην Αμερική. Το θέμα της ετεροδικίας είχε τεθεί στη Βουλή. Σπ. Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα, τόμ. Β΄, 1952-1957, Το Βήμα – Βιβλιοθήκη*, Αθήνα, σ. 676.

- Το 1956 εκτός από μείζονα ζητήματα, όπως το Κυπριακό, αιτία για προστριβές δημιουργεί και το καθεστώς της ετεροδικίας που είχαν εξασφαλίσει οι εγκατεστημένοι στην Ελλάδα Αμερικανοί. Στις 22.6.1956, με αφορμή ερώτηση του βουλευτή Γρ. Παπαστεργίου, γίνεται συζήτηση στη Βουλή για την ετεροδικία των Αμερικανών. Ο Παπαστεργίου υποστηρίζει πως προσβάλλεται η αξιοπρέπεια όλων των Ελλήνων και καταρρακώνεται το γόητρο της χώρας, καθώς κανένας Αμερικανός δεν τιμωρήθηκε στη χώρα του για αδικήματα που διέπραξε στην Ελλάδα. Εξαιτίας των πιέσεων που ασκήθηκαν από σύσσωμη την αντιπολίτευση, ο υπουργός Εξωτερικών Ευ. Αβέρωφ δεσμεύτηκε πως σύντομα θα καταλήξει η κυβέρνηση «σε μία συμφωνία αξιοπρεπή και τιμάν» με τους Αμερικανούς. Σπ. Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα, ό.π.*, σ. 574-575.

- Σύμφωνα με τον Ιωάννη Στεφανίδη, *Ασύμμετροι εταίροι. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον ψυχρό πόλεμο 1953 - 1961*, Πατάκης, Αθήνα 2010, σ. 217, το καθεστώς της ετεροδικίας που προέβλεπε το Παράρτημα Ι της συμφωνίας για τις αμερικάνικες βάσεις, η οποία ψηφίστηκε επί της κυβέρνησης Παπάγου, ισοδυναμούσε με διπλωματική αναγνώριση ασυλίας για το σύνολο των Αμερικανών οι οποίοι είχαν κάποια σχέση με την παρουσία των βάσεων στη χώρα.

Σφαγή του Διστόμου ως «σφαγή στο πλαίσιο της ένοπλης σύγκρουσης» και ως άμεσα συνδεδεμένη «με την ένοπλη σύγκρουση μεταξύ των Ελλήνων ανταρτών και των στρατιωτικών δυνάμεων του εχθρού»,⁶⁰⁴ για να επιτύχουν το αυτό αποτέλεσμα.⁶⁰⁵

- Πλέον, με την αναστολή κάθε διεκδίκησης κατόπιν της απόφασης του Ανώτατου Ειδικού Δικαστηρίου, διαφαίνεται η πολιτική σκοπιμότητα μη διατάραξης, σε κανένα επίπεδο, των διπλωματικών σχέσεων της Ελλάδας με τη Γερμανία. Δεν είναι στις προθέσεις του ελληνικού κράτους η επιθυμία να θέσει τη Γερμανία προ των στοιχειωδών υποχρεώσεων της.

- Το γερμανικό δικαστήριο δεν αμφισβητεί πλέον⁶⁰⁶ ότι στην περίπτωση του Διστόμου έχουμε παραβίαση του Διεθνούς Δικαίου από τις γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις. Γερμανικές ένοπλες δυνάμεις δολοφόνησαν στις 10.6.1944 τους γονείς ή παππούδες των προσφευγόντων, κατέστρεψαν τα σπίτια τους και όλα τα αντικείμενα και αγαθά που υπήρχαν μέσα σε αυτά. Άρα για τους προσφεύγοντες απορρέουν άμεσα αξιώσεις αποζημίωσης εναντίον της Γερμανίας από το Άρθρο 3 της IV Σύμβασης της Χάγης, σε συνδυασμό με τον Κανονισμό των Νόμων και των Εθίμων του Πολέμου στην Ξηρά. Αυτές οι αξιώσεις ίσχυαν ήδη στις 10.6.1944. Είναι αναμφισβήτητο επίσης ότι μια τέτοια παραβίαση του Κανονισμού της Χάγης, σύμφωνα με το Άρθρο 4 της Σύμβασης της Χάγης, δημιουργεί κατά βάση υποχρέωση αποζημίωσης για το γερμανικό Ράιχ, για την οποία ευθύνεται τώρα η ΟΔΓ ως διάδοχος. Παρ' όλα αυτά, η ΟΔΓ αρνείται την αξίωση των προσφευγόντων προς αποζημίωση, με το σκεπτικό ότι μόνο το ελληνικό κράτος δήθεν νομιμοποιείται να εγείρει αξιώσεις από το Άρθρο 3 του Κανονισμού της Χάγης. Όμως ήδη ο όρος «αποκατάσταση της ζημίας» στο Άρθρο 3 της Σύμβασης της Χάγης

---

⁶⁰⁴ Παρακολουθήσαμε αναλυτικά την επιχειρηματολογία της μειοψηφούσας άποψης σε προηγούμενες σελίδες της παρούσας εργασίας.

⁶⁰⁵ Στους κόλπους της ελληνικής νομολογίας επιδείχτηκε από μικρή μερίδα της τέτοιο πείσμα, ώστε έχουμε μεγάλη οξύτητα αντιπαραθέσεων, σε σημείο που η μειοψηφία των 4 δικαστών στη Δίκη του Αρείου Πάγου να φτάσει να ισχυρίζεται ότι πλήττει την εγκυρότητα της κρίσης της πλειοψηφίας των 16.

⁶⁰⁶ Το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο είχε απορρίψει την αίτηση για αποζημίωση των αδερφών Σφουντούρη, υποστηρίζοντας πως αποζημίωση αυτού του είδους δεν δικαιούνται τα θύματα ενός τέτοιου εγκλήματος, αλλά μόνο η πατρίδα των θυμάτων αυτών. Σκανδαλωδώς, δε, **χαρακτήρισε τη Σφαγή του Διστόμου ανεπίτρεπτη «ακρότητα» επιτρεπτών στην ουσία αντιποίνων, άρα οι δολοφονηθέντες υπάγονται εν γένει μοιραίο ενός πολέμου.**

παραπέμπει στο Αστικό Δίκαιο, το οποίο αυτονόητα σε κάθε έννομη τάξη απονέμει στον ζημιωμένο και όχι σε τρίτους την αξίωση αποζημίωσης.⁶⁰⁷

- Η ΟΔΓ δεν θέλει να πληρώσει για τα εγκλήματα της ναζιστικής Γερμανίας, ειδικά σε αλλοδαπούς. Μέχρι σήμερα δεν έχει εκπληρώσει την υποχρέωση παροχής αποζημίωσης απέναντι στους προσφεύγοντες, ενώ αρνείται επιπλέον κάθε σχετική συζήτηση.⁶⁰⁸
- Οι προσφεύγοντες έχουν απαιτήσεις που απορρέουν και από το εθνικό Δίκαιο και μπορούν να θεμελιώσουν αυτές τις απαιτήσεις τους –οι οποίες γεννήθηκαν έναντι του γερμανικού Ράιχ και για τις οποίες σήμερα ευθύνεται η ΟΔΓ ως διάδοχο κράτος– στην αστική ευθύνη του κράτους. Όμως η κύρια ένσταση του Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου εναντίον της εφαρμογής αυτών των διατάξεων είναι ότι θεώρησε τον πόλεμο εξαιρετική κατάσταση στο Διεθνές Δίκαιο, που σύμφωνα με τη νομική θεώρηση του 1944 καθιστούσε άκυρη την σε καιρό ειρήνης ισχύουσα έννομη τάξη.⁶⁰⁹ Το να επικαλεστεί το Ομοσπονδιακό Δικαστήριο το 2005 όχι τη σύγχρονη νομική θεωρία, αλλά τη νομική θεωρία του 1944, που είχε διαστραφεί σε εξοργιστικό βαθμό από το γερμανικό Ράιχ, είναι όνειδος για κάθε κράτος Δικαίου. Ένα ανώτατο δικαστήριο αστικής δικαιοσύνης την επικαλείται μόνο για λόγους σκοπιμότητας που αντιτίθενται σε βασικές αρχές

⁶⁰⁷ «Αποκατάσταση της ζημίας» σημαίνει επαναφορά της περιουσιακής κατάστασης που υπήρχε πριν από το ζημιογόνο γεγονός. Αυτή μπορεί να αφορά μόνο τα έννομα αγαθά του ίδιου του ζημιωμένου, διότι μόνο αυτά υπέστησαν ζημία. Με αυτή την έννοια, το γερμανικό Ράιχ δεν προξένησε «ζημία» στο ελληνικό κράτος δολοφονώντας τους πολίτες του και καταστρέφοντας την περιουσία τους. Η αξίωση αποζημίωσης εκ μέρους του ελληνικού κράτους θα προϋπέθετε ότι τα δικά του έννομα αγαθά επλήγησαν άμεσα. Εδώ δεν πρόκειται για αυτή την περίπτωση. Όπως παρατίθεται στην Ατομική Προσφυγή No. 24120/06 *Σφουντούρης και λοιποί κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας*, Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Συμβούλιο της Ευρώπης, 10.10.2009, δικηγόρος εναγόντων Martin Klingner, μφρ. προσφυγής Αλέξανδρος Νικολούζος.

⁶⁰⁸ Στην επερώτηση του κόμματος της Αριστεράς (Die Linke) στο γερμανικό Κοινοβούλιο στις 30.5.2006 «Έχει η ομοσπονδιακή κυβέρνηση την πρόθεση να αναλάβει πρωτοβουλίες, ώστε να αποζημιωθούν τα μέχρι σήμερα ανικανοποίητα θύματα γερμανικών εγκλημάτων πολέμου στην Ελλάδα; Αν ναι, τι ακριβώς σχεδιάζει, αν όχι, γιατί όχι;», η ομοσπονδιακή κυβέρνηση απάντησε: «Με τη σύναψη της Συμφωνίας 2+4 το θέμα των αποζημιώσεων διευθετήθηκε οριστικά. [...] εξάλλου, 61 χρόνια μετά τον πόλεμο και ύστερα από δεκαετίες ειρηνικής συνεργασίας της Γερμανίας με τη διεθνή κοινότητα, έχει χάσει τη σημασία του. Η επανόρθωση για συγκεκριμένα ναζιστικά εγκλήματα ρυθμίστηκε με την ελληνογερμανική Συμφωνία της 18ης Μαρτίου του 1960. Η ομοσπονδιακή κυβέρνηση δεν σκοπεύει να προβεί σε περαιτέρω αποζημιώσεις». Ατομική Προσφυγή No. 24120/06, ό.π.

⁶⁰⁹ Ατομική Προσφυγή No. 24120/06, ό.π.

δικαιοσύνης.⁶¹⁰ Όποιο και να ήταν το πλαίσιο «της δικαιοσύνης της τρομοκρατίας» το έτος 1944, το δικαστήριο ενός δημοκρατικού κράτους όφειλε όχι μόνο να το αγνοήσει, αλλά και να αποστασιοποιηθεί από αυτό με κάθε τρόπο. Δηλαδή τα γερμανικά δικαστήρια επέτρεψαν στους ναζί μετά θάνατον να έχουν την αρμοδιότητα υπεράσπισης των εγκλημάτων τους.⁶¹¹

• Στο γερμανικό δίκαιο δεν μπορεί να βρεθεί κανένας κανόνας που να αποκλείει την εφαρμογή του δικαίου της αστικής ευθύνης του κράτους σε εμπόλεμες συγκρούσεις. Για πρώτη φορά το Ομοσπονδιακό Δικαστήριο στην υπόθεση του Διστόμου επικαλείται τον πόλεμο ως λόγο αποκλεισμού της αστικής ευθύνης του κράτους. Δημιούργησε έτσι αυθαίρετα δικό του δίκαιο και έγινε νομοθέτης, παραβιάζοντας το Άρθρο 20 Παρ. 3 του Συντάγματος, διασπώντας την αρχή της διάκρισης των εξουσιών. Στηρίχτηκε σε αντιλήψεις Δικαίου του εθνικοσοσιαλιστικού κράτους και περιφρόνησε τη σύγχρονη ευρωπαϊκή τάξη προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

• Το Ομοσπονδιακό Δικαστήριο αρνείται την εφαρμογή του Νόμου περί Αποζημιώσεων με το πρόσχημα ότι η αιτία της καταστροφής του Διστόμου από τα γερμανικά στρατεύματα δεν συνδεόταν με την πολιτική εναντίωση στον εθνικοσοσιαλισμό, τη φυλή, την πίστη ή την ιδεολογία. Μόνο υπό αυτές τις προϋποθέσεις θα υπήρχαν επομένως απαιτήσεις κατά τον νόμο. Μέσα από τέτοια επιχειρήματα διαφαίνεται η επιθυμία να περιοριστεί με κάθε τρόπο ο αριθμός των δικαιούχων αποζημίωσης. Πάντα η εξωτερική πίεση και οι πολιτικές συμφωνίες καθόριζαν αν θα παρασχεθεί ή όχι αποζημίωση. Ο προσανατολισμός όλων των ομοσπονδιακών κυβερνήσεων ήταν ανέκαθεν οι πληρωμές να περιοριστούν όσο το δυνατόν περισσότερο. Με τη σκληρότητα του ατομικού πεπρωμένου των θυμάτων δεν γινόταν καμία σύνδεση. Ειδικές κατηγορίες θυμάτων δημιουργήθηκαν μόνο και μόνο για να αποκλειστούν όσο γινόταν περισσότεροι δικαιούχοι. Οι ισχύουσες διατάξεις ερμηνεύτηκαν με τρόπο ωσάν να μην υπήρχαν για τα θύματα εγκλημάτων πολέμου αυτόνομες αξιώσεις από *αστική θυσία* ή προσβολή της ιδιοκτησίας. Τα κριτήρια

---

⁶¹⁰ Φυσικά και δεν ήθελαν οι κυβερνήτες της ναζιστικής Γερμανίας να ευθύνονται για τα εγκλήματά τους σύμφωνα με το δίκαιο της αστικής ευθύνης του κράτους. Η ιδέα ότι άνθρωποι κατώτερης για αυτούς αξίας θα μπορούσαν να διανοηθούν να τους εναγάγουν με απαιτήσεις αποζημίωσης σίγουρα δεν τους ήταν αρεστή.

⁶¹¹ Ατομική Προσφυγή Νο. 24120/06, ό.π.

αποκλεισμού του Νόμου περί Αποζημιώσεων υιοθετήθηκαν από τα γερμανικά δικαστήρια και στις επίμαχες διατάξεις, έτσι ώστε να αιτιολογηθεί η μη εφαρμογή τους.

- Αντιλαμβανόμαστε ότι τα γερμανικά δικαστήρια, προκειμένου να ικανοποιήσουν τη βούληση της γερμανικής κυβέρνησης, δεν δίστασαν να αποκλείσουν αυτή την κατηγορία των θυμάτων πολέμου από κάθε αξίωση αποζημίωσης. Είναι προφανές ότι δεν τίθεται θέμα για το εάν θα έπρεπε ο νομοθέτης να θεσπίσει νέες διατάξεις για την αποζημίωση, διότι σε αυτή την περίπτωση τα γερμανικά δικαστήρια περιόρισαν το πεδίο εφαρμογής των ήδη ισχυουσών στο γερμανικό δίκαιο διατάξεων κατά τρόπο που αυτός καθεαυτός συνιστά άνιση μεταχείριση.

Επιχειρώντας να εξετάσουμε διεξοδικά τη στάση του γερμανικού κράτους, οδηγούμαστε στις ακόλουθες διαπιστώσεις:

1. Η γερμανική κυβέρνηση επικαλέστηκε στο δικόγραφο της ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου ότι όλες οι αξιώσεις είναι απαράδεκτες, διότι η Ιταλία δεν έχει δικαιοδοσία επί των κυριαρχικών πράξεων του γερμανικού Ράιχ. Ισχυρίστηκε δηλαδή ότι η Ιταλία παραβιάζει μέσω δικαστικής πρακτικής τις διεθνείς υποχρεώσεις της απέναντι στη Γερμανία, παρόλο που δεσμεύεται από την αρχή της κρατικής ετεροδικίας.⁶¹² Με την προσφυγή του ενώπιον του Διεθνούς Δικαστηρίου, το γερμανικό Ομοσπονδιακό Δικαστήριο επιχειρεί να απονομιμοποιήσει τη δυσάρεστη για το ίδιο νομολογία των ιταλικών δικαστηρίων. Με την προσφυγή ενώπιον του Διεθνούς Δικαστηρίου, η Γερμανία επέλεξε να εμπλακεί σε μια διαδικασία στην οποία δεν υπάρχει ουσιαστικά αντίδικος. Στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει καν δικαστική διαμάχη μεταξύ Γερμανίας και Ιταλίας. Η διαμάχη υφίσταται μόνο μεταξύ της ομοσπονδιακής κυβέρνησης και των ιταλικών δικαστηρίων, ή, τελικά, μεταξύ της γερμανικής κυβέρνησης και των θυμάτων του εθνικοσοσιαλισμού. Συνεπώς, με την προσφυγή της η

---

⁶¹² Αρχή σύμφωνα με την οποία αποκλείεται το δικαίωμα ιδιωτών να εγείρουν αγωγή ενώπιον των δικαστηρίων ενός κράτους κατά άλλου κράτους.

γερμανική κυβέρνηση θέλει να χρησιμοποιήσει το Διεθνές Δικαστήριο για να υπονομεύσει την ανεξαρτησία των ιταλικών δικαστηρίων και να αμφισβητήσει τον ελεγκτικό τους ρόλο.⁶¹³

Ενώ αρχικά η ιταλική Δικαιοσύνη φαινόταν ανεξάρτητη, σύμφωνα με την αρχή της διάκρισης των εξουσιών, και χωρίς να δεσμεύεται από τις υποδείξεις της ιταλικής κυβέρνησης, τον Μάιο του 2010 η κυβέρνηση Berlusconi εξέδωσε ένταλμα ότι όλες οι αποφάσεις για κατασχέσεις πρέπει να ανασταλούν μέχρι το 2011 ή μέχρι να εκδοθεί απόφαση από το Δικαστήριο της Χάγης.⁶¹⁴ Γίνεται σαφές, για άλλη μία φορά, πως η ύπαρξη ανεξάρτητης Δικαιοσύνης παρεμποδίζεται από πολιτικές πιέσεις.

Οι ενάγοντες είχαν ζητήσει από το Ομοσπονδιακό Δικαστήριο της Γερμανίας να λάβει θέση όσον αφορά το παραδεκτό και το βάσιμο της προσφυγής, επικεντρωνόμενοι στους ακόλουθους προβληματισμούς:⁶¹⁵

i) Παραβιάστηκε το δικαίωμα σεβασμού της ιδιοκτησίας των προσφευγόντων κατά την έννοια του Άρθρου 1 του Πρώτου Συμπληρωματικού Πρωτοκόλλου (πρόκειται για το δικαίωμα στην ειρηνική απόλαυση της περιουσίας). Είχαν οι προσφεύγοντες, ιδιαίτερα εν έτει 1944, αξίωση αποζημίωσης, η οποία πενήντα χρόνια αργότερα παραγνωρίστηκε από τα γερμανικά δικαστήρια;

ii) Αποτέλεσαν οι προσφεύγοντες θύματα διάκρισης κατά παραβίαση του Άρθρου 14 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) σε συνδυασμό με το Άρθρο 1 του Πρώτου Συμπληρωματικού Πρωτοκόλλου; Ήταν ο Γερμανός νομοθέτης ιδιαίτερα υποχρεωμένος να θεσπίσει αξιώσεις αποζημίωσης και για ανεπίτρεπτες πολεμικές ενέργειες, που να μην έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια ένοπλης σύγκρουσης, εναντίον όμως πολιτών που δεν συμμετείχαν στις πολεμικές επιχειρήσεις;

---

⁶¹³ Αυτό τουλάχιστον είναι το αναμενόμενο, σύμφωνα με την κοινή γερμανοϊταλική Διακήρυξη της Τεργέστης. Σε Σύνοδο Κορυφής που έγινε το φθινόπωρο του 2008 στην Τεργέστη, η ιταλική και η γερμανική κυβέρνηση (παρουσία των Merkel και Berlusconi) αποφάσισαν να κινήσουν τη διαδικασία ενώπιον του Διεθνούς Δικαστηρίου για να ματαιώσουν με αυτό τον τρόπο τις δικαιολογημένες απαιτήσεις αποζημίωσης των θυμάτων του εθνικοσοσιαλισμού εναντίον της Γερμανίας.

⁶¹⁴ Η απόφαση Berlusconi αφορά κυρίως την υπόθεση του Διστόμου, και δείχνει ότι ασκήθηκε πίεση από τη γερμανική κυβέρνηση προς την ιταλική. Όπως το 2001 στην Ελλάδα κατόπιν πιέσεων της ΟΔΓ εμποδίστηκε η εκτέλεση της απόφασης του Αρείου Πάγου, έτσι τώρα και στην Ιταλία με κάθε τρόπο –διπλωματικό ή νομικό– εμποδίζεται η εκτέλεση αποφάσεων των ιταλικών δικαστηρίων.

⁶¹⁵ Ατομική Προσφυγή No. 24120/06, ό.π.

2. Η θέση και τα επιχειρήματα του γερμανικού Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου⁶¹⁶ εμφανώς υπαγορεύονται από την επιθυμία της γερμανικής κυβέρνησης να αποφύγει την καταβολή αποζημιώσεων, κυρίως σε ατομικό επίπεδο, και εστιάζουν στα εξής σημεία:

α) Οι αποζημιώσεις κατά κανόνα συμφωνούνται και αποδίδονται μεταξύ κρατών, άρα ατομικές παροχές παρέχονται μόνο κατ' εξαίρεση.

β) Το Άρθρο 1 του Πρώτου Συμπληρωματικού Πρωτοκόλλου προστατεύει μόνο ήδη αποκτηθέντα περιουσιακά δικαιώματα, όχι απλές ελπίδες απόκτησής τους.⁶¹⁷

γ) Η ομοσπονδιακή κυβέρνηση δεν υποχρεούται να θεσπίσει καθεστώς αποζημιώσεων και για αμέτοχους στις μάχες πολίτες που έπεσαν θύματα παράνομων πολεμικών ενεργειών. Το Άρθρο 14 της ΕΣΔΑ δεν εφαρμόζεται στη συγκεκριμένη περίπτωση. Κατά την ΕΣΔΑ, η Γερμανία δεν υπόκειται σε συγκεκριμένο καθήκον να αποζημιώσει για εγκλήματα ή ζημιές που προκλήθηκαν από το Γ' Ράιχ. Όταν το κράτος αποφασίζει να αποκαταστήσει εγκλήματα και ζημιές, διαθέτει διακριτική ευχέρεια ως προς το ερώτημα ποιον αποζημιώνει και πώς.

δ) Ο Ομοσπονδιακός Νόμος περί Αποζημιώσεων (18.9.1953) θεσπίζει ατομικές αξιώσεις αποζημίωσης για τις ατομικές ζημιές που προέκυψαν από τις εθνικοσοσιαλιστικές διώξεις. «Θύμα διώξεων» θεωρείται, κατά το Άρθρο 1 Παρ. 1 του νόμου αυτού, «όποιος λόγω της πολιτικής του εναντίωσης στον εθνικοσοσιαλισμό, λόγω της φυλής του, της θρησκείας του ή της ιδεολογίας του έπεσε θύμα ναζιστικών βιαιοτήτων και επλήγησαν η φυσική του

---

⁶¹⁶ Ατομική Προσφυγή No. 24120/06, ό.π.

⁶¹⁷ Ο όρος «απλές ελπίδες απόκτησης» επισημαίνει το γεγονός ότι οι συγκεκριμένες αξιώσεις αμφισβητούνται νομικά –κάθε άλλο παρά βέβαιες και βάσιμες θεωρούνται–, γιατί στηρίζονται σε μια μειοψηφική νομική άποψη, τόσο από την πλευρά της νομολογίας (αποφάσεις δικαστηρίων) όσο και από την πλευρά της νομικής επιστήμης. Δηλαδή, ο ενάγων μπορεί να κερδίσει τη δίκη και να επιδικαστεί η αξίωσή του, αλλά αυτό δεν σημαίνει υποχρεωτικά ότι αυτή η ελπίδα προστατεύεται και νομικά ως περιουσιακό δικαίωμα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η διεκδίκηση πολεμικών αποζημιώσεων από την ΟΔΓ και η εκδίκαση αναγνώρισης καταβολής αποζημίωσης από δικαστήρια της Ε.Ε., όχι όμως γερμανικά, βασίστηκαν στην άρση της επίκλησης της ετεροδικίας. Όμως, παρότι για κάποιους νομικούς κύκλους έχει αποδυναμωθεί η επίκληση της ετεροδικίας, για άλλους έχει ακόμα ισχύ – γεγονός που καθιστά αμφιλεγόμενες τις αποφάσεις.

Τα «δικαιώματα προσδοκίας» ή, αλλιώς, «προσδοκίες δικαιώματος» είναι κάτι παραπάνω από τις απλές ελπίδες απόκτησης ενός δικαιώματος. Όταν, λόγου χάριν, κάνει κάποιος ένα προσύμφωνο για την αγορά κάποιου ακινήτου, έχει πλέον δικαίωμα προσδοκίας απόκτησης του συγκεκριμένου ακινήτου· πρόκειται δηλαδή για πράξη που προστατεύεται από τον νόμο. Συνεπώς, τα δικαιώματα προσδοκίας είναι περιουσιακά δικαιώματα που προστατεύονται από την ΕΣΔΑ.

υπόσταση, το σώμα του, η υγεία του, η ελευθερία του, η ιδιοκτησία του, η περιουσία του ή η επαγγελματική και οικονομική του ανέλιξη».⁶¹⁸

ε) Τα ζητήματα τα οποία θέτουν οι προσφεύγοντες πρέπει να κριθούν με βάση το Δίκαιο του 1944. Κατά την ισχύουσα παραδοσιακή αντίληψη του Διεθνούς Δικαίου το 1944, φορείς δικαιωμάτων και υποχρεώσεων ήταν μόνο τα κράτη. Ακόμη και δικαιώματα διεθνούς φύσεως με σκοπό την προστασία του ατόμου ήταν κατά την τότε αντίληψη δικαιώματα του κράτους, που μπορούσαν να ασκηθούν μόνο από το κράτος ως διάδικο μέρος, και όχι ως ατομικά δικαιώματα. Τα γερμανικά δικαστήρια αποφάσισαν ότι το Άρθρο 3 του ΚιΧ κατά τον χρόνο της Σφαγής στο Δίστομο δεν εμπεριείχε ατομική απαίτηση αποζημίωσης, παρά μόνο νομιμοποιούσε την έγερση αξιώσεων αποζημίωσης εκ μέρους κρατών.

στ) Το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο θεώρησε τον πόλεμο κατάσταση ανάγκης στο Διεθνές Δίκαιο, η οποία, σύμφωνα με τη νομική αντίληψη του 1944, αναστέλλει σε μεγάλο βαθμό την ισχύουσα στην ειρήνη έννομη τάξη και αποκλείει κάθε αξίωση αποζημίωσης βασισμένη στο Άρθρο 839 Παρ. 1 του Συντάγματος της Βαϊμάρης (σημείωση: Πρόκειται για τις διατάξεις που ρυθμίζουν την αστική ευθύνη του κράτους, δηλαδή την ευθύνη του για παράνομες πράξεις ή παραλείψεις των οργάνων του).⁶¹⁹

3. Επίσης, επισημάνθηκε έντονα στην επιχειρηματολογία του γερμανικού ομοσπονδιακού δικαστηρίου ότι η γερμανική κυβέρνηση έχει εκπληρώσει το χρέος της προς τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας, διότι:

α) Κατά τις δεκαετίες του 1950-1960 η ΟΔΓ συνήψε τις λεγόμενες Οικουμενικές Συμφωνίες Αποζημίωσης με 18 κράτη, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. Η Γερμανία υποχρεώθηκε για την καταβολή 115 εκατ. μάρκων προς την Ελλάδα, προς όφελος των Ελλήνων υπηκόων που επλήγησαν από τις ναζιστικές διώξεις λόγω της φυλής τους, της θρησκευτικής πίστης τους ή της ιδεολογίας τους. Η κατανομή του ποσού αφέθηκε στη διακριτική ευχέρεια της ελληνικής κυβέρνησης, και

---

⁶¹⁸ Ατομική Προσφυγή Νο. 24120/06, ό.π.

⁶¹⁹ Ατομική Προσφυγή Νο. 24120/06, ό.π..

β) Το 2006 η ΟΔΓ ίδρυσε το ίδρυμα «Μνήμη, Ευθύνη και Μέλλον», από την περιουσία του οποίου αποζημιώθηκαν άτομα που έκαναν καταναγκαστική εργασία. Στην Ελλάδα αποζημιώθηκαν 2.000 θύματα.⁶²⁰

Συμπεράσματα

Η διεκδίκηση αποζημιώσεων είναι ζήτημα πολιτικής βούλησης του κράτους και κοινωνικών πιέσεων. Καμία ελληνική κυβέρνηση επίσημα δεν έχει δηλώσει παραίτηση από τέτοιου είδους διεκδικήσεις. Παρ' όλα αυτά, όλες έχουν λειτουργήσει με τρόπο αδρανής,⁶²¹ μη μπορώντας –ή ενδεχομένως μη θέλοντας– να διαχειριστούν τις απαραίτητες ισορροπίες μεταξύ καλών διακρατικών σχέσεων και μέτρων αποκατάστασης που πρέπει να απαιτηθούν πρωτίστως για ηθικούς λόγους. Αποδείχτηκε ότι τα όρια υποχωρητικότητας των ελληνικών κυβερνήσεων είναι ιδιαίτερα ελαστικά, κυρίως όταν έχουν συνδυαστεί με προσδοκίες για οικονομικές απολαβές (για παράδειγμα, δάνεια που η Ελλάδα έχει διεκδικήσει από τη Γερμανία).

Για την έκβαση τέτοιων υποθέσεων θα ήταν ουτοπικό να περιμένουμε ότι το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης ή το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο στο Στρασβούργο θα δώσουν οριστική λύση. Η ανακίνηση θεμάτων όπως η διεκδίκηση αποζημιώσεων για εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας μέσω νομικών διαδικασιών προϋποθέτει διεκδικητικό κράτος και ενεργούς πολίτες σε ό,τι αφορά την προάσπιση της ατομικής αξιοπρέπειας και των κανόνων Διεθνούς Δικαίου. Το συγκεκριμένο ζήτημα αντικατοπτρίζει κυρίως την επιθυμία των ανθρώπων που

---

⁶²⁰ Τον Ιούνιο του 2000 οι Γερμανοί βουλευτές πραγματοποίησαν ένα αποφασιστικό βήμα στο θέμα των αποζημιώσεων με την απόφαση για τη δημιουργία ενός ιδρύματος επιφορτισμένου να συγκεντρώσει τα χρήματα και να οργανώνει την καταβολή τους. Σκοπός του ιδρύματος με την επωνυμία «Μνήμη, Ευθύνη και Μέλλον» είναι να συγκεντρώσει 10 δισ. μάρκα (5 δισ. ευρώ) από το κράτος και τη γερμανική βιομηχανία.

⁶²¹ Πρόσφατο και ιδιαίτερα ενδεικτικό παράδειγμα: Ο Μ. Γλέζος μιλώντας για την προσφορά του ποσού από το ίδρυμα «Μνήμη, Ευθύνη και Μέλλον», σημειώνει: «Παρουσία των άμεσα ενδιαφερόμενων κρατών έγινε συζήτηση για τον τρόπο που η Γερμανία θα καταβάλει αυτές τις αποζημιώσεις. Η Ελλάδα αρνήθηκε να παραστεί! Ως Εθνικό Συμβούλιο Διεκδίκησης Αποζημιώσεων, κάναμε διαβήματα στην ελληνική κυβέρνηση [κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ, επί πρωθυπουργίας Κ. Σημίτη], που αρνήθηκε να παραστεί, και για αυτό εδόθησαν ελάχιστα ποσά. Σε κάποιο στάδιο της όλης διαδικασίας, η Γερμανία, για να μην έρχεται σε άμεση προστριβή με τα θύματα, ανέθεσε στον Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης να παίξει τον ρόλο του διαμεσολαβητή. Οι διεκδικητές απευθύνονταν σε αυτόν, και μέσω αυτού του φορέα εισέπρατταν χρήματα από το γερμανικό κράτος. Στην επιτροπή που συστάθηκε για αυτή τη διεκδίκηση αρνήθηκε πάλι να έχει συμμετοχή η ελληνική κυβέρνηση, και καταφέραμε να συμμετάσχουμε κάποιοι εκπρόσωποι του Εθνικού Συμβουλίου Διεκδίκησης Αποζημιώσεων ως απλοί παρατηρητές». (Μαρτυρία του Μ. Γλέζου στη Ζέτα Παπανδρέου, 1.2.2010).

έχουν υποστεί τη ναζιστική θηριωδία να έχουν από τη Γερμανία την έμπρακτη παραδοχή της για τις ευθύνες της, παρέχοντας συμβολικά ποσά και κυρίως προσφέροντας ηθική ικανοποίηση. Χαρακτηριστικά, ο Μανώλης Γλέζος⁶²² έχει δηλώσει ότι πρόθεση των Ελλήνων δεν είναι το οικονομικό «στραγγάλισμα» της Γερμανίας, αλλά η απόδοση δικαιοσύνης.⁶²³ Δεν νοείται η Ελλάδα να είναι η μοναδική από τις συμμαχούς χώρες στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που δεν έχει αποζημιωθεί για τα δεινά που υπέστη από τα ναζιστικά στρατεύματα κατοχής – γιατί σαφώς δεν θεωρείται ικανοποιητική αποζημίωση το συμβολικό, ουσιαστικά, ποσό που κατέβαλε η Γερμανία.⁶²⁴ Έχουμε ήδη αναφέρει ότι Εβραίοι που διασώθηκαν από γερμανικά στρατόπεδα εξόντωσης υποχρέωσαν τη Δυτική Γερμανία να καταβάλει σε 18 χώρες (συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας) αποζημιώσεις στα θύματα της εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογίας. Μάλιστα ήταν τόσο φιλογερμανική η στάση της κυβέρνησης Καραμανλή, ώστε οριακά δεν υπέγραψε τον όρο που οι Γερμανοί προσπάθησαν να εντάξουν στο κείμενο της σχετικής ελληνογερμανικής Συμφωνίας σύμφωνα με τον οποίο με το ποσό αυτό η Γερμανία έχει καλύψει το σύνολο των υποχρεώσεών της προς την Ελλάδα.⁶²⁵ Εικάζεται επίσης ότι εάν η Γερμανία δεν είχε να διευθετήσει την υπόθεση Meriten με τον ευνοϊκότερο για αυτήν τρόπο, εξασφαλίζοντας δηλαδή την απέλασή του, ενδεχομένως ούτε το ποσό των 115 εκατ. μάρκων θα είχε δώσει στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο της δεδομένης ενδοτικότητας, καμία ελληνική κυβέρνηση δεν θα κατέφευγε στο αρμόδιο Διεθνές Δικαστήριο για να υποχρεώσει τη Γερμανία για την καταβολή του.⁶²⁶

---

⁶²² Μ. Γλέζος, «Δεν απαιτούμε. Απαιτούμε!», στο: Μανώλης Γλέζος (υπεύθυνος έκδοσης), *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα, ό.π., σ. 50-51.

⁶²³ Για την καταβολή δανείων και οφειλών της Γερμανίας προς το ελληνικό Δημόσιο, ο Μ. Γλέζος προτείνει σε αυτό το πλαίσιο η καταβολή να γίνει: α) με την κάλυψη των εξόδων Ελλήνων φοιτητών για μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία και Γερμανών στην Ελλάδα, β) με παροχή γερμανικής τεχνογνωσίας προς την Ελλάδα, γ) με εφοδιασμό της Ελλάδας με γερμανικά βιομηχανικά εργαλεία και μηχανήματα, δ) με γερμανικά προϊόντα και αγαθά και όχι με σκληρό νόμισμα.

⁶²⁴ Έχουμε ήδη αναφέρει ότι τη δεκαετία του 1960, στις λεγόμενες «ομαδικές συμφωνίες» που συνήψε η ΟΔΓ με τις χώρες της Δύσης αποδεχόμενη την υποχρέωση αποζημίωσης, είχε προβλεφθεί και δόθηκε στην Ελλάδα το ποσό των 115 εκατ. μάρκων, ένα πολύ μικρό ποσοστό του πραγματικού χρέους. Δεν θεωρήθηκαν δικαιούχοι αποζημίωσης τα θύματα των εγκλημάτων της Βέρμαχτ, αυτοί που δούλεψαν σε καταναγκαστικά έργα –οι οποίοι αποζημιώθηκαν το 2006 από το ίδρυμα «Μνήμη, Ευθύνη και Μέλλον»–, οι αντιστασιακοί και όλοι οι ιδιώτες που είχαν προβάλει αξιώσεις.

⁶²⁵ Ευ. Μαχαίρας, «Οι γερμανικές αποζημιώσεις και η φρίκη στο Δίστομο», ό.π.

⁶²⁶ Ευ. Μαχαίρας, ό.π.

Δ. 3. Οικονομικές σχέσεις Ελλάδας – Γερμανίας

Διαφαίνεται ότι ο χειρισμός των μεταπολεμικών ελληνικών κυβερνήσεων σε ζητήματα που αφορούν τη διεκδίκηση κατοχικών αποζημιώσεων από το γερμανικό κράτος επηρεάστηκε αποφασιστικά από τις οικονομικές σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε, η οικονομική προοπτική ανάπτυξης της Ελλάδας ήταν μάλλον δυσοίωνη, λαμβάνοντας υπόψη ότι είχε να αντιμετωπίσει σημαντικότερα προβλήματα, όπως: «νομισματική αστάθεια, χρόνια ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο, πολύ χαμηλή ροπή για αποταμίευση και τάση προς αποθησαυρισμό, υψηλή πραγματική ή λανθάνουσα ανεργία, εξαιρετικά μεγάλη δημοσιονομική ανισορροπία, μεγάλη εξάρτηση από τη συμμαχική βοήθεια».⁶²⁷ Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια η κυβέρνηση του Ελληνικού Συναγερμού, με πρωθυπουργό τον Αλέξανδρο Παπάγο και υπουργό Συντονισμού τον Σπυρίδωνα Μαρκεζίνη, ελλείπει ελληνικών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών, κατέβαλε προσπάθειες για προσέλκυση ξένων κεφαλαίων με στόχο την εκβιομηχάνιση της χώρας.⁶²⁸ Ο Μαρκεζίνης είχε ήδη καταρτίσει τριετές πρόγραμμα για την οικονομική ανάπτυξη

---

⁶²⁷ Κώστας Κωστής, *Ο μύθος του ξένου ή η Pechiney στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 25-26.

⁶²⁸ Ο πυρήνας του πολιτικού προγράμματος του Παπάγου αποκρυσταλλώνεται σε επτά σημεία:

- «Η Ελλάς θα αποκτήσει εκ νέου το διεθνές κύρος της».
- «*Εθνικός Συναγερμός* σημαίνει ασφάλεια και τάξις. Εγγυώμαι προσωπικώς την ζωήν, την τιμήν και την περιουσίαν παντός δημοκρατικού και νομιμόφρονος πολίτου».
- «Ο τόπος θα αποκτήσει χρηστήν διοίκησιν».
- «Θα αρχίση η μάχη της παραγωγής».
- «Θα πραγματοποιηθούν οικονομίαι παντού».
- «Θα δοθή εργασία εις όλους».
- «Η αγροτική τάξις θα αποτελέση το κέντρον του εθνικού ενδιαφέροντος».

(Εφ. Ακρόπολις, 8.11.1952), όπως αναφέρεται στο: Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 73.

της χώρας, που προέβλεπε ότι θα κατασκευαστούν εργοστάσια παρασκευής αζώτου, καυστικής σόδας, αλουμινίου⁶²⁹ και διυλιστήρια πετρελαίου, και θα δημιουργηθεί εθνικό οδικό δίκτυο.⁶³⁰ Αναζητώντας κεφάλαια, συναντήθηκε τον Μάιο του 1953 με τον Αμερικανό H. Stassen, διοικητή του Οργανισμού Κοινής Ασφαλείας (MSA), και με τον Πρόεδρο Eisenhower.⁶³¹ Συνεχίζοντας τις προσπάθειές του για προσέλκυση ξένων κεφαλαίων, τον Ιούλιο του 1953 ο Μαρκεζίνης επισκέφθηκε τη Μεγάλη Βρετανία, όπου διαπραγματεύτηκε με τη Διεθνή Τράπεζα για την καταβολή δανείου.⁶³² Οι προσπάθειές του δεν τελεσφόρησαν και οι συνομιλίες ολοκληρώθηκαν σε καθαρά διερευνητικό πλαίσιο, γιατί η Διεθνής Τράπεζα έβαλε ως όρο για τον δανεισμό τη ρύθμιση του παλαιού δημόσιου χρέους της Ελλάδας, που ανερχόταν από τα προπολεμικά δάνεια σε 200 περίπου εκατ. δολάρια.⁶³³ Η ελληνική οικονομία από τα τέλη του 1950 και μέχρι τη μεταρρύθμιση Μαρκεζίνης –αρχές του 1953– αντιμετώπιζε παρατεταμένη οικονομική ύφεση,⁶³⁴ και για τους Έλληνες η σταθεροποίηση και η ανάπτυξη της οικονομίας φαινόταν να συνδέεται κυρίως με την επάρκεια πόρων οικονομικής βοήθειας.

Από τις παραπάνω εξαγγελίες γίνονται εμφανείς οι προτεραιότητες για οικονομική ανάπτυξη, για αναβάθμιση της ζωής και για ασφάλεια.

⁶²⁹ Επί κυβερνήσεως Κων. Καραμανλή και με υπουργό Βιομηχανίας τον Ν. Μάρτη, υλοποιήθηκε η κατασκευή εργοστασίου αλουμινίου στα Άσπρα Σπίτια Βοιωτίας από τη γαλλική εταιρεία Pechiney. Για τη σύμβαση που υπέγραψε η κυβέρνηση με τη γαλλική εταιρεία δημιουργήθηκαν σε κοινοβουλευτικό επίπεδο σοβαρές αντιπαραθέσεις. Η αντιπολίτευση θεώρησε εκ προοιμίου ότι η Ελλάδα γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης επειδή η συμφωνία συμπεριελάμβανε ελληνική επιδότηση του ρεύματος και επειδή η αξιοποίηση του ορυκτού μας πλούτου θα γινόταν από ξένους. «Από τις κυβερνήσεις της ΕΡΕ η υπογραφή της συγκεκριμένης σύμβασης αξιολογήθηκε ως μία κίνηση να λειτουργήσει η Ελλάδα ως ανεπτυγμένη χώρα, γρήγορα και ανέξοδα». Κ. Κωστής, *Ο μύθος του ξένου ή η Pechiney στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 34-35.

⁶³⁰ Σπ. Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, ό.π., σ. 89.

⁶³¹ Οι Αμερικανοί ιθύνοντες παρέπεμψαν τον Έλληνα υπουργό Συντονισμού για τη χρηματοδότηση των έργων του στο ιδιωτικό αμερικανικό κεφάλαιο. Δεν δέχτηκαν ούτε καν να εγγυηθεί το αμερικανικό Δημόσιο για να πάρει η Ελλάδα από ιδιωτικές πηγές κεφάλαιο 80 εκατ. δολαρίων, όπως είχε ζητήσει ο Μαρκεζίνης.

⁶³² Η Ελλάδα θεωρούσε πως εξαιτίας της δυναμικής αντίστασής της κατά του Άξονα θα έπρεπε να ανταμειφθεί λαμβάνοντας βοήθεια από τη Δύση. Από το 1944 έως το 1952 οι πόροι της ξένης βοήθειας αντιπροσώπευαν το 25% έως το 40% του ελληνικού ΑΕΠ. Το Τετραετές Πρόγραμμα 1948-1952 (Σχέδιο Μάρσαλ), εξασφαλίζοντας ροή οικονομικής βοήθειας, άφηνε ανοιχτό το ενδεχόμενο ανάπτυξης της βιομηχανίας και της ενέργειας, καθώς και της πλήρους αποκατάστασης των υποδομών. Γιώργος Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σ. 23.

⁶³³ Σπ. Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, ό.π., σ. 104.

⁶³⁴ Η ύφεση οφειλόταν στο σταθεροποιητικό πρόγραμμα που επέβαλαν οι Αμερικανοί, στο πλαίσιο του οποίου εντασσόταν και η υποτίμηση της δραχμής, αλλά και στη δραστική περικοπή της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας, η οποία το 1952-1953, το πρώτο έτος μετά το Σχέδιο Μάρσαλ, περιοριζόταν σε ασήμαντα ποσά. Το 1950 πραγματοποιήθηκε στην Ουάσινγκτον η πρώτη επεξεργασία ενός προγράμματος το οποίο θα εξασφάλιζε

Η οικονομική συνεργασία της Ελλάδας με τη Γερμανία έχει μακρά παράδοση. Ακόμη και πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η Γερμανία ήταν για την Ελλάδα ένας από τους κυριότερους εμπορικούς εταίρους και η μεγαλύτερη αγορά καπνού.⁶³⁵ Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, παρότι η Ελλάδα είχε υποφέρει βαθύτατα από τη γερμανική κατοχή, ήταν από τις πρώτες χώρες που επιδίωξαν να αποκαταστήσουν καλές σχέσεις με τον αλλοτινό εχθρό και νυν νατοϊκό σύμμαχο. Η ισχυρή οικονομική αλληλεξάρτηση συνεχίστηκε, η Γερμανία ήταν ο κύριος εισαγωγέας ελληνικών προϊόντων και, ταυτόχρονα, η Ελλάδα ήταν πρώτη στην εισαγωγή γερμανικών προϊόντων.⁶³⁶ Το διμερές εμπόριο αναπτύχθηκε μετά το 1949 και επηρεάστηκε θετικά από την εμπορική συμφωνία του 1951, η οποία ανανεωνόταν κάθε χρόνο με νέες συμφωνίες.

Σημειώνουμε ότι τόσο η Γαλλία όσο και η Γερμανία κατέβαλλαν εκείνη την περίοδο προσπάθειες να αυξήσουν την πολιτική και οικονομική επιρροή τους στην Ελλάδα. Το 1953 ο Μαρκεζίνης προχωρεί σε οικονομικές συμφωνίες με τις δύο χώρες:

α) Με την υπογραφή πρωτοκόλλου γαλλο-ελληνικής συνεργασίας, με το οποίο η γαλλική κυβέρνηση εκδηλώνει την προθυμία της να διευκολύνει τη σύναψη ενός πρώτου συμβολαίου

σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας χωρίς τη συνδρομή ξένης βοήθειας. Όμως προέκυψε ο Πόλεμος της Κορέας, και εξαιτίας του Ψυχρού Πολέμου δόθηκε πλέον έμφαση στην ενίσχυση της αμυντικής θέσης της Ευρώπης. Αυτό σήμαινε έμφαση σε επενδύσεις στις αμυντικές βιομηχανίες και τεράστιες αυξήσεις στις αμυντικές δαπάνες. Αυτή η αλλαγή πολιτικής σηματοδότησε την ανακοπή της ανοδικής πορείας της ελληνικής οικονομίας. Γ. Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ*, ό.π., σ. 24.

Η στροφή προς την άμυνα έγινε με ιδιαίτερα ένθερμο τρόπο. «[...] Το Πεντάγωνο και το Υπουργείο Εξωτερικών εντατικοποίησαν τις πιέσεις προς τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις να ενισχύσουν το ΝΑΤΟ φέρνοντας τη Δυτική Γερμανία στην κοινή άμυνα. Για την αμερικανική πολιτική, η επαναστρατιωτικοποίηση είχε πλέον απόλυτη προτεραιότητα, και έτσι το Σχέδιο Μάρσαλ εστίασε στην υποστήριξη της άμυνας και στη συνέχεια διαλύθηκε». Michael J. Hogan, *The Marshall Plan, America, Britain, and the Reconstruction of Western Europe 1947-1952*, Κάιμπριτζ, Cambridge University Press, 1987, όπως παρατίθεται στο: Γ. Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ*, ό.π., σ. 360.

⁶³⁵ Ιδιαίτερα μετά τη Μεγάλη Ύφεση του 1929-1931, η Γερμανία πήρε την πρώτη θέση στο εισαγωγικό εμπόριο της Ελλάδας, υπερκερώντας τις ΗΠΑ και τη Μεγάλη Βρετανία, αποτελώντας έτσι τον κυριότερο αγοραστή ελληνικών εξαγωγικών προϊόντων και ταυτόχρονα τον σημαντικότερο προμηθευτή της ελληνικής αγοράς ιδίως σε βιομηχανικά προϊόντα και καύσιμα. Ένας λόγος για αυτό ήταν ότι η Γερμανία δεν συνδεόταν προνομιακά με άλλες χώρες που ανταγωνίζονταν τις ελληνικές εξαγωγές, όπως συνέβαινε, για παράδειγμα, με τη Μεγάλη Βρετανία, αλλά και με τη Γαλλία. Βλ. «Διάρθρωσις και όρια αναπτύξεως του Ελληνογερμανικού Εμπορίου», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 1 (1959), Ειδική έκδοση: «Ελλάς - Δυτική Γερμανία 1959», σ. 2.

⁶³⁶ Ελληνικές εξαγωγές προς Γερμανία: καπνός, σουλτανίνα, μεταλλεύματα, σύκα, κρασί, εσπεριδοειδή και νωπά φρούτα. Εισαγωγές από Γερμανία: μηχανήματα, εργαλεία, μέταλλα, καταναλωτικά διαρκή αγαθά, επιστημονικά όργανα, στερεά καύσιμα. «Διάρθρωσις και όρια αναπτύξεως του Ελληνογερμανικού Εμπορίου», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, ό.π.

ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και τη γαλλική βιομηχανία για τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού δικτύου διανομής ηλεκτρικού ρεύματος.

β) Με συμφωνίες που υπογράφουν οι Σπ. Μαρκεζίνης και Ludwig Erhard (ο Γερμανός υπουργός Εθνικής Οικονομίας), προβλέπεται ότι οι γερμανικές βιομηχανίες θα συμμετάσχουν στο πρόγραμμα για την ανασυγκρότηση της Ελλάδας με προμήθεια κεφαλαιουχικών αγαθών στη χώρα μας αξίας 200 εκατ. μάρκων, από τα οποία τα 100 εκατ. δόθηκαν αμέσως.⁶³⁷

Εκτός από τα βιομηχανικά δάνεια,⁶³⁸ η Ελλάδα διεκδικούσε 100 από τα 1.500 γερμανικά εργοστάσια που θα μεταφέρονταν εκτός Γερμανίας στο πλαίσιο των γερμανικών αποζημιώσεων. Όμως δεν υλοποιήθηκε κάτι από αυτά τα σχέδια, και οι αποζημιώσεις περιορίστηκαν σε προσφορά μηχανολογικού εξοπλισμού.⁶³⁹

Η τότε ελληνική κυβέρνηση έκανε διάφορες προσπάθειες για την εξασφάλιση οικονομικών συμφωνιών. Οι συμφωνίες στις οποίες κατέληξε δεν μπορούν να εκληφθούν ως ένδειξη γενναιοδωρίας εκ μέρους των συμμάχων. Υπάρχουν σαφείς οικονομικές απολαβές και για το άλλο συμβαλλόμενο μέρος. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η αντίδραση της γερμανικής κυβέρνησης όταν υπήρξε κίνδυνος να αθετηθεί η συμφωνία που είχε γίνει μεταξύ των δύο κρατών (για ανάθεση στη Siemens της τεχνικής επιστασίας και της επέκτασης του ελληνικού τηλεφωνικού δικτύου, και στην Telefunken της σύναψης σύμβασης για χορήγηση άδειας λειτουργίας ραδιοφωνικού σταθμού, καθώς και για την κατασκευή ελληνικού ραδιοφωνικού δικτύου), εξαιτίας σχετικής προκήρυξης διεθνούς μειοδοτικού διαγωνισμού για την ανάθεση

---

⁶³⁷ Σπ. Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, ό.π., σ. 128.

⁶³⁸ Στα βιομηχανικά δάνεια προστέθηκε επίσης η δανειοδότηση της εταιρείας παραγωγής ενέργειας Πάουερ στην Αθήνα με 6 εκατ. δολάρια. Το γεγονός αυτό προκάλεσε εντονότερες αντιδράσεις, γιατί αφορούσε ουσιαστικά μια επένδυση την οποία θα κάλυπταν οι γερμανικές αποζημιώσεις. Γ. Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 300.

Εκτός από την ένταξη στις αποζημιώσεις της βιομηχανικής μονάδας παραγωγής ενέργειας, η ελληνική κυβέρνηση διεκδίκησε την ένταξη στις αποζημιώσεις και των βιομηχανικών μονάδων παραγωγής καυστικής σόδας και χάλυβα. Τόσο η παραγωγή ενέργειας όσο και η παραγωγή καυστικής σόδας και χάλυβα ναυάγησαν, γιατί παρεμποδίστηκαν από την ECA/G (Economic Cooperation Administration/Greece). Γ. Σταθάκης, ό.π. σ. 304.

⁶³⁹ Το 1949 οι γερμανικές αποζημιώσεις σε προσφορά μηχανολογικού εξοπλισμού έφτασαν στα 18 εκατ. δολάρια και συνολικά δεν πρέπει να ξεπέρασαν τα 25 εκατ. δολάρια. Η συμφωνία των ιταλικών αποζημιώσεων, η οποία προέβλεπε αποζημιώσεις ύψους συνολικά 101 εκατ. δολαρίων, αποδείχτηκε περισσότερο επιτυχημένη. Συμπεριελάμβανε εξοπλισμό για την παραγωγή και μεταφορά ηλεκτρισμού, βαγόνια και μηχανές για τους Σιδηροδρόμους, καθώς και τη ναυπήγηση μικρού αριθμού πλοίων για την ακτοπλοΐα. Η Ελλάδα για αντάλλαγμα θα έπρεπε να προμηθεύσει με πρώτες ύλες την Ιταλία για την υλοποίηση του προαναφερόμενου εξοπλισμού. Γ. Σταθάκης, ό.π., σ. 212-213.

των παραπάνω έργων. Απαιτήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση να ακυρωθεί ο διεθνής μειοδοτικός διαγωνισμός που προκήρυξε, παρά τις συνεννοήσεις που ήδη είχε κάνει με τη γερμανική κυβέρνηση.⁶⁴⁰

Η ένταση που δημιουργήθηκε μεταξύ των δύο κρατών για την ανάθεση του έργου στις γερμανικές εταιρείες –όπως αρχικά είχε συμφωνηθεί– οδήγησε σε οριστική συμφωνία που περιελάμβανε: α) Εκπόνηση σχεδίου από μεικτή ομάδα πραγματογνωμόνων με σκοπό να απορροφηθούν οι γερμανικές πιστώσεις των 200 εκατ. μάρκων που δεν είχαν αξιοποιηθεί ακόμη λόγω έλλειψης προγραμματισμού. β) Παράταση προθεσμίας της χρήσης πιστώσεων για την εκμετάλλευση κοιτασμάτων λιγνίτη στην Πτολεμαΐδα έως τις 31.3.1955. Το έργο της Πτολεμαΐδας είχαν αναλάβει οι εταιρείες KRUPP και Μποδοσάκη, χρησιμοποιώντας γερμανικές πιστώσεις που είχε εξασφαλίσει ο Σπ. Μαρκεζίνης. γ) Εξασφάλιση εξαγωγής ελληνικών καπνών και ξηρών καρπών στη Δυτική Γερμανία. δ) Έναρξη διαπραγματεύσεων ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και τη Siemens για την προμήθεια στην Ελλάδα τηλεφωνικού υλικού και την παροχή τεχνικών συμβουλών.

Για την τήρηση των παραπάνω όρων, η ελληνική κυβέρνηση αναλάμβανε την υποχρέωση να αποδώσει τις γερμανικές περιουσίες που είχαν κατασχεθεί στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο. Η κυβέρνηση του Ελληνικού Συναγερμού, εκτεθειμένη από τους χειρισμούς της για την ανάθεση των έργων στις δύο γερμανικές εταιρείες –που ουσιαστικά προκλήθηκε από έλλειψη συνεννόησης μεταξύ Παπάγου και Μαρκεζίνη–, και προκειμένου να εξασφαλίσει τους ευνοϊκούς οικονομικούς διακανονισμούς που αναφέραμε, προχωρεί σε αυτή την επονείδιστη παραχώρηση.⁶⁴¹

---

⁶⁴⁰ Είχε προκηρυχθεί διεθνής διαγωνισμός για την αναδιοργάνωση της ελληνικής Ραδιοφωνίας και την επέκταση του δικτύου των τηλεπικοινωνιών. Αιφνιδιαστικά, στις 9.11.1953, ο Γερμανός πρέσβης Karl Hermann Knocke επισκέφθηκε τον υπουργό Εξωτερικών Στ. Στεφανόπουλο και ζήτησε να τηρηθούν από την ελληνική πλευρά οι υποχρεώσεις που είχε αναλάβει ο Μαρκεζίνης όταν ήταν υπουργός Συντονισμού. Ήταν τόσο έντονο το ενδιαφέρον της Βόννης, ώστε στις 15.11. καταφθάνει στην Αθήνα ο Γερμανός υπουργός Εθνικής Οικονομίας Erhard, ο οποίος δηλώνει ότι θεωρεί δεσμευτικές τις επιστολές που είχε ανταλλάξει με τον Μαρκεζίνη για την ανάθεση του έργου, και πιέζει για την υλοποίησή του με βάση τα συμφωνηθέντα.

⁶⁴¹ Με αφορμή τις κατηγορίες Παπάγου προς Μαρκεζίνη για τις συμβάσεις με Siemens και Telefunken, ο αρχηγός των Φιλελευθέρων Γεώργιος Παπανδρέου κάνει λόγο για «πολιτική και ηθική κρίση» στην κυβέρνηση του Ελληνικού Συναγερμού. Η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) επισημαίνει ότι οι διαμάχες στο κυβερνητικό στρατόπεδο αφορούν εκχωρήσεις στο ξένο κεφάλαιο, συμπεραίνοντας: «Το ζήτημα παίρνει τη μορφή ανταγωνισμού μεταξύ γερμανικού και αμερικανικού κεφαλαίου για την κατάκτηση της ελληνικής αγοράς». Η

Με την επίσκεψη του καγκελάρου Adenauer στην Αθήνα (Μάρτιος 1954) εκτυλίσσεται εντονότερα η γερμανική επιθυμία για πολιτική και οικονομική διείσδυση στην Ελλάδα. Πολιτική διείσδυση, γιατί καταδικάζοντας το «ολέθριον παρελθόν» εξαίρει την αντίσταση του ελληνικού λαού στα «ολοκληρωτικά κράτη» κατά τον πόλεμο και κατόπιν «εις τον κομμουνισμό»,⁶⁴² και οικονομική διείσδυση λόγω της προσπάθειας άντλησης κέρδους από την Ελλάδα αλλά και της επιθυμίας χρησιμοποίησης της Ελλάδας με προοπτική την επέκταση των γερμανικών εμπορικών συμφωνιών στη Μέση Ανατολή και στην Αφρική.⁶⁴³ Από την αντιπολίτευση ασκήθηκε σκληρή κριτική στην κυβέρνηση για αυτές τις συμφωνίες, επειδή δέσμευαν υπερβολικά την κυβέρνηση και τη χώρα.⁶⁴⁴ Η οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας ήταν προβληματική, και η MSA/G (η οικονομική αποστολή του Σχεδίου Μάρσαλ) παρουσίαζε ως λύση το ενδεχόμενο της μετανάστευσης, προτείνοντας να θεσμοθετηθούν μέτρα που θα ενθαρρύνουν την οργανωμένη μετανάστευση στο εξωτερικό. Σύμφωνα με υπολογισμούς του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας (ILO), στην Ελλάδα το ποσοστό υποαπασχόλησης στη γεωργία είχε φτάσει το 40%, και, σε συνδυασμό με την ανεργία στα αστικά κέντρα (13-15%), γινόταν η εκτίμηση ότι πάνω από 1 εκατομμύριο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (27% του συνόλου) δεν είχε προοπτικές απασχόλησης.⁶⁴⁵

Οι στενοί οικονομικοί δεσμοί με τη Γερμανία παρουσιάζονταν ως μια προοπτική μείωσης της πολιτικής και οικονομικής εξάρτησης από τις ΗΠΑ, όπως διαφαίνεται από τις εξαγγελίες των υπουργών της κυβέρνησης Καραμανλή.⁶⁴⁶ Σημειωτέον ότι για την ανοικοδόμηση της Ελλάδας

αντιπολίτευση ζητά οι νέες συμφωνίες με τον Erhard να μη γίνουν οριστικές, αν δεν συζητηθούν πρώτα στη Βουλή. Σπ. Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, ό.π., σ. 267.

⁶⁴² Σπ. Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, ό.π., 174.

⁶⁴³ Οι χώρες της Μέσης Ανατολής και της Αφρικής ήταν επιφυλακτικές απέναντι στη Δυτική Γερμανία εξαιτίας του χιτλερισμού. Με την κάλυψη του γερμανικού κεφαλαίου πίσω από ελληνικές εταιρείες, η Γερμανία θα κατάφερε ευκολότερα τη διείσδυσή της στην Αφρική.

⁶⁴⁴ Με τον Νόμο 2687 δόθηκαν επικίνδυνα για την εθνική κυριαρχία προνόμια στους αλλοδαπούς κεφαλαιούχους, δημιουργώντας κινδύνους διαρροής συναλλάγματος. Σπ. Λιναρδάτος, ό.π., σ. 174.

⁶⁴⁵ Γ. Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 420.

⁶⁴⁶ Παρ' όλα αυτά, διαφαίνεται ότι το άνοιγμα για απεξάρτηση από την οικονομική βοήθεια των ΗΠΑ είχε ξεκινήσει κάποια χρόνια πριν, με βάση δηλώσεις του Παπάγου, όπως: «Για αύξηση του εθνικού εισοδήματος, ανύψωση βιοτικού επιπέδου λαϊκών τάξεων και επίτευξη ισοζυγίου εξωτερικών πληρωμών, απαραίτητη είναι η εκτέλεση βασικών παραγωγικών έργων». Με τις δηλώσεις του υπογράμμιζε ότι δεν έπρεπε στην Ελλάδα να περιμένουν

μετά τον πόλεμο έπαιξαν σημαντικό ρόλο οι ελληνο-γερμανικές οικονομικές σχέσεις.⁶⁴⁷ Συγκεκριμένα, η Γερμανία ήταν ισχυρός προμηθευτής για τον κατασκευαστικό τομέα, και η Ελλάδα αξιοποίησε τη γερμανική εμπειρία στην εκμετάλλευση πρώτων υλών και στην υλοποίηση δημόσιων έργων και βιομηχανικών κατασκευών. Από το 1952 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1970 οι γερμανικές εταιρείες επένδυσαν στην Ελλάδα εκατοντάδες εκατομμύρια γερμανικά μάρκα.⁶⁴⁸ Επίσης, το εμπόριο μεταξύ των δύο χωρών, εκτός από το άνοιγμα της γερμανικής αγοράς στον ελληνικό καπνό και την οικονομική συμφωνία συνεργασίας του 1953, που διευρύνθηκε με τις διαπραγματεύσεις του 1955, σηματοδοτούσε κι άλλα σημαντικά στοιχεία αυτής της διμερούς οικονομικής σχέσης.

Τον Νοέμβριο του 1958 (μετά την επίσκεψη του πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή και του υπουργού Εξωτερικών Ευ. Αβέρωφ στη Βόννη), υπεγράφη οικονομική συμφωνία συνεργασίας μεταξύ Ελλάδας και Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Η Γερμανία συμφώνησε να δώσει στην Ελλάδα κυβερνητικό δάνειο 200 εκατ. μάρκων, επιπρόσθετη οικονομική ενίσχυση σε μακράς διάρκειας καταναλωτικά αγαθά αξίας 100 εκατ. γερμανικών μάρκων, τεχνολογική υποστήριξη, και υποσχέθηκε την ενεργό συμβολή της στην ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού.⁶⁴⁹ Η συμφωνία έγινε κατανοητή ως πολιτική χειρονομία υποστήριξης προς την Ελλάδα.⁶⁵⁰ Για πρώτη φορά, και αντίθετα με τη γνώμη του Γερμανού υπουργού Εθνικής

πολλά από την αμερικανική βοήθεια –γιατί η βοήθεια που θα έδιναν οι Αμερικανοί προοριζόταν για την άμυνα της χώρας–, και ανέφερε ως δυνατούς πόρους χρηματοδότησης της ανάπτυξης τα δάνεια εξωτερικού και τις επενδύσεις κεφαλαίων, ιδιωτικών και ξένων. Σχετικά με τις εξαγωγές ελληνικών προϊόντων, ο Παπάγος εξέφραζε την ελπίδα ότι θα δημιουργούνταν προοπτικές για νέες αγορές σε διάφορες χώρες, όπως στις νοτιοαμερικανικές, «εκείθεν του παραπετάσματος», κ.λπ. Σπ. Λιναρδάτος, ό.π., σ. 35.

⁶⁴⁷ Dimitrios Apostolopoulos, «Greece and Germany in Postwar Europe: The Way towards Reconciliation», *Journal of Modern Greek Studies*, 21, 2003, σ. 230

⁶⁴⁸ Dimitrios Apostolopoulos, «Greece and Germany in Postwar Europe: The Way towards Reconciliation», ό.π., σ. 230.

⁶⁴⁹ «Ουδέποτε πλέον θα διαταραχθούν αι σχέσεις των δύο χωρών», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, ό.π., σ. 3. Στο ίδιο τεύχος-αφιέρωμα του *Οικονομικού Ταχυδρόμου*, στο άρθρο «Συγκοινωνιακές Σχέσεις των δύο χωρών» (σ. 9), γίνεται αναφορά στο έντονο ενδιαφέρον των Γερμανών για την ενίσχυση του γερμανικού τουρισμού προς την Ελλάδα. Υπήρξε διακανονισμός να σταλούν ξενοδοχειακοί υπάλληλοι για εκπαίδευση στη Γερμανία και έγινε στην Ελλάδα η σύσταση «όπως επεκτείνει στη Γερμανία σχετικές τουριστικές διαφημίσεις εν όψει της σχετικής διαφημιστικής καμπάνιας από άλλες χώρες».

⁶⁵⁰ Στη συνέντευξη που παραχώρησε ο Κων. Καραμανλής στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* με αφορμή την οικονομική συμφωνία που υπεγράφη το 1958 μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας κάνει αναφορά:

Οικονομίας, η γερμανική κυβέρνηση εισηγήθηκε πολιτική πιστώσεων για την Ελλάδα στον γερμανικό προϋπολογισμό. Βέβαια η οικονομική ενίσχυση εκ μέρους της Δυτικής Γερμανίας είχε σκοπό να ενδυναμώσει τη θέση της Ελλάδας απέναντι στο ανατολικό μπλοκ.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η Ελλάδα βασίστηκε πολύ στη γερμανική υποστήριξη για να γίνει δεκτή ως μέλος στη νεοϊδρυθείσα τότε ΕΟΚ. Η Συμφωνία Σύνδεσης της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα υπεγράφη τον Μάρτιο του 1961, και για πρώτη φορά η ΟΔΓ την υποστήριξε τόσο ανοιχτά σε ένα ζήτημα καθαρά ελληνικού εθνικού συμφέροντος. Η ΕΟΚ παρείχε στην Ελλάδα το ποσό των 125 εκατ. δολαρίων για την προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης με σκοπό την άνοδο του ελληνικού βιοτικού επιπέδου, και έτσι έκανε πιθανή την πλήρη είσοδο της Ελλάδας στην Κοινή Αγορά. Για την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ σήμαινε, όπως δήλωσε ο καγκελάριος Adenauer στον Κων. Καραμανλή, την καλύτερη εγγύηση για να αποφευχθεί ενδεχόμενος κίνδυνος η ελληνική οικονομία κάποια μέρα να εξαρτηθεί από το κομμουνιστικό μπλοκ.⁶⁵¹

Στο πλαίσιο της παραχωρητικότητας, των συμβιβασμών για την εξασφάλιση οικονομικών πόρων καθώς και των σπασμωδικών κινήσεων για την επούλωση πληγών, σημειώνονται κάποιες ενέργειες που θα όφειλε να έχει αποφύγει το ελληνικό κράτος, όπως:

Το 1952, με τον Νόμο 2058 («Περί μέτρων ειρηνεύσεως», που περιλάμβανε ρυθμίσεις για το ζήτημα των εγκληματιών πολέμου, όπως ότι η δίωξη των κατηγορουμένων θα μπορούσε να εφαρμοστεί και από τις γερμανικές νομικές υπηρεσίες), η ελληνική κυβέρνηση συμφώνησε οι ελληνικοί φάκελοι των εγκλημάτων πολέμου για τους Γερμανούς υπόπτους που είχε συγκεντρώσει το Ελληνικό Εθνικό Γραφείο Εγκλημάτων Πολέμου (περίπου 900 υποθέσεις σε βάρος Γερμανών κατηγορουμένων) να παραδοθούν στο Υπουργείο Δικαιοσύνης της

-
- Στο κρατικό δάνειο που εξασφαλίστηκε για πρώτη φορά ύστερα από τριάντα χρόνια, το οποίο και σηματοδοτεί επίσημη διεθνή αναγνώριση της δανειοληπτικής πίστης της χώρας.
  - Στη σημασία εξασφάλισης επαρκούς τεχνικής βοήθειας και ενδιαφέροντος κοινής ελληνογερμανικής επιχειρηματικής συνεργασίας.

⁶⁵¹ D. Apostolopoulos, «Greece and Germany in Postwar Europe: The Way towards Reconciliation», ό.π., σ. 232.

Καταλαβαίνουμε πως από την εμπορική συνεργασία Ελλάδας - Γερμανίας η Ελλάδα ωφελήθηκε σε οικονομικό κυρίως επίπεδο, και η Γερμανία κυρίως σε πολιτικό.

Γερμανίας, όπως και έγινε στο διάστημα 1952-1956. Σημειωτέον, το Σχέδιο Μάρσαλ είχε λήξει το 1951, και προτεραιότητα της κυβέρνησης ήταν η οικονομική σταθερότητα, που σε αυτή τη φάση θα εξασφαλιζόταν από τις καλές σχέσεις με τη Γερμανία. Έτσι, η διοίκηση της ελληνικής Δικαιοσύνης πρότεινε να επιλύσει το θέμα των Γερμανών εγκληματιών πολέμου «ήσυχα και διακριτικά, πέρα από την αντίληψη της ελληνικής δημόσιας γνώμης»,⁶⁵² σύμφωνα με έγγραφο που δημοσιεύτηκε από τη γερμανική πρεσβεία στην Αθήνα στις 18.12.1954.⁶⁵³ Όμως οι γερμανικές νομικές υπηρεσίες «αδράνησαν» και δεν διερεύνησαν τις υποθέσεις, οπότε και δεν οδήγησαν στη Δικαιοσύνη τους Γερμανούς υπόπτους.

Την ίδια χρονιά, με απόφαση του Σοφοκλή Βενιζέλου έκλεισε το Ελληνικό Εθνικό Γραφείο Εγκλημάτων Πολέμου, με το σκεπτικό ότι: «ενώ ουδεμίαν πιθανότητα έχει να δώσει την πρέπουσα ηθική ικανοποίησιν εις τό εθνικόν αίσθημα, τουναντίον αποτελεί εμπόδιον εις την ανάπτυξιν των μετά των ενδιαφερομένων χωρών ημετέρων συμφερόντων».⁶⁵⁴ Δηλαδή η ελληνική κυβέρνηση έπραξε σύμφωνα με την επιθυμία της γερμανικής κυβέρνησης, που όταν το 1950 είχαν αποκατασταθεί οι διπλωματικές σχέσεις ανάμεσα στις δύο χώρες είχε δηλώσει: «το αρμονικό άνοιγμα των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών απαιτεί μια γενική, ταχεία και όσο το δυνατόν πιο αθόρυβη διευθέτηση του ζητήματος των εγκλημάτων πολέμου».⁶⁵⁵

Σε αυτό το πλαίσιο, τον Δεκέμβριο του 1954 η ελληνική κυβέρνηση πρότεινε στην κυβέρνηση της ΟΔΓ να εκδικαστούν 250 περιπτώσεις Γερμανών κατηγορουμένων για εγκλήματα πολέμου όχι σε ελληνικά, αλλά σε γερμανικά δικαστήρια. Η γερμανική κυβέρνηση απέρριψε την ελληνική πρόταση εξαιτίας δύο παραγόντων: α) οι δίκες θα δημιουργούσαν πολιτική αντιπαλότητα και θα είχαν αρνητικό δημόσιο αντίκτυπο για τη Γερμανία, και β) το γερμανικό δικαστικό σύστημα είχε μεγάλο φόρτο εργασίας.⁶⁵⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι μετά το

---

⁶⁵² Το 1959 η Αθήνα επανήλθε στην αξίωση για καταβολή ατομικών αποζημιώσεων ως άτυπο αντάλλαγμα για την de facto αμνήστευση των εγκληματιών πολέμου, η οποία «ως εικός, συνήνησε την αντίδρασιν της ευρυτέρας κοινής γνώμης των Ελλήνων». Χ. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, ό.π., σ. 523.

⁶⁵³ D. Apostolopoulos, «Greece and Germany in Postwar Europe: The Way towards Reconciliation», ό.π., σ. 227.

⁶⁵⁴ Χ. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, ό.π., σ. 532.

⁶⁵⁵ Σούζαν-Σοφία Σπηλιώτη, «Μετά τον πόλεμο», στο: Mark Mazower (επιμ.) *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, μτφρ. Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, σ. 321.

⁶⁵⁶ D. Apostolopoulos, «Greece and Germany in Postwar Europe: The Way towards Reconciliation», ό.π., σ. 227.

1975 μετά το 1975, επί κυβερνήσεως Καραμανλή, πολτοποιήθηκαν όλα ανεξαιρέτως τα έγγραφα του Εθνικού Γραφείου Εγκλημάτων Πολέμου.⁶⁵⁷

Το 1954, εν μέσω κυβερνητικών διαπραγματεύσεων, η Ελλάδα απάλλαξε προξενική γερμανική περιουσία, καθώς και γερμανικά ιδιόκτητα κτίρια που είχε κατάσχει το ελληνικό κράτος αμέσως μετά τον πόλεμο.⁶⁵⁸ Αν και η κυβέρνηση της Αθήνας σε πάρα πολλές περιπτώσεις παραιτήθηκε ουσιαστικά από την αρμοδιότητα που είχε για ποινική δίωξη των εγκληματιών πολέμου, η γερμανική κυβέρνηση δεν ήταν ικανοποιημένη· αντιθέτως, κατηγορούσε τους Έλληνες για απληστία, παρότι η Ελλάδα πρώτη από όλες τις συμμαχούς χώρες επέστρεψε περιουσία του γερμανικού Δημοσίου που αμέσως μετά τον πόλεμο είχε κατασχεθεί (όπως, για παράδειγμα το ακίνητο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου).⁶⁵⁹

Το 1955-1956 η Δυτική Γερμανία, που σύμφωνα με τους όρους της Συνθήκης Ειρήνης (1955) είχε ανακτήσει την εθνική κυριαρχία της, πίεζε την κυβέρνηση Καραμανλή να παράσχει γενική αμνηστία.⁶⁶⁰ Παρόλο που η ελληνική πλευρά αντιπρότεινε, προκειμένου να συγκατατεθεί για την επίδοση αμνηστίας, να δεσμευτεί η Γερμανία ότι θα αποζημιώσει τα θύματα εγκλημάτων πολέμου, η κυβέρνηση της ΟΔΓ απέρριψε τη σχετική πρόταση επικαλούμενη τη Συνθήκη του Λονδίνου (1953).⁶⁶¹

Το 1957 η αστυνομία, με ένταλμα του αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου και προϊσταμένου του Εθνικού Γραφείου Εγκλημάτων Πολέμου Ανδρέα Τούση, συνέλαβε τον Max Merten, υπεύθυνο για την εκτέλεση εκατοντάδων πολιτών, για τον θάνατο δεκάδων χιλιάδων Ελληνοεβραίων της Θεσσαλονίκης και για την αφαίρεση μεγάλων ποσοτήτων κοσμημάτων και

---

⁶⁵⁷ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Fleischer, «το πολτοποιημένο αρχείο πουλήθηκε ως χαρτομάζα, οι φάκελοι των υπηρεσιών Ασφαλείας ρίχτηκαν στην πυρά – δίκην εξιλαστηρίων θυμάτων της πόλωσης», Χάγκεν Φλάισερ, «Η Δημόσια Ιστορία προβάλλει τώρα τα θύματα και όχι τους θύτες», εφ. *Ελευθεροτυπία*, Βιβλιοθήκη 541 (2009), σ. 17.

⁶⁵⁸ Είδαμε ήδη ότι για να εξασφαλίσει η κυβέρνηση Παπάγου τη συνεργασία με τις γερμανικές εταιρείες Siemens και Telefunken προχώρησε στην επιστροφή των γερμανικών περιουσιών που είχαν κατασχεθεί αμέσως μετά τον πόλεμο.

⁶⁵⁹ Χ. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, ό.π., σ. 522.

⁶⁶⁰ Σ. Σπηλιώτη, «Μετά τον πόλεμο», στο: Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, ό.π., σ. 322.

⁶⁶¹ Υπενθυμίζουμε ότι σύμφωνα με τη Συνθήκη του Λονδίνου θα μπορούσαν να δοθούν αποζημιώσεις μόνο μετά από μία Συνθήκη Ειρήνης που θα προέβλεπε την ενοποίηση Ανατολικής και Δυτικής Γερμανίας.

πολύτιμων αντικειμένων, αξίας 1,5 εκατ. χρυσών λιρών.⁶⁶² Στις 5 Μαρτίου 1959 ο Merten καταδικάστηκε σε 25 χρόνια φυλάκιση για εγκλήματα πολέμου.

Η κυβέρνηση της ΟΔΓ έκανε σαφές ότι θα ενίσχυε οικονομικά την Ελλάδα, ενώ εκείνη με τη σειρά της θα έπρεπε να διευθετήσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το ζήτημα των εγκληματιών πολέμου, και συγκεκριμένα την υπόθεση Merten. Η κυβέρνηση Καραμανλή, φοβούμενη ότι η υπόθεση Merten θα απειλήσει τις ελληνο-γερμανικές σχέσεις, εξασφάλισε την αποφυλάκιση του Γερμανού κρατουμένου ψηφίζοντας ένα «φωτογραφικό διάταγμα» το οποίο αφορούσε μόνο εκείνον. Ο Merten εκδόθηκε στη Γερμανία και αφέθηκε ελεύθερος, παρά τη γνωμοδότηση των ελληνικών δικαστηρίων για το αντίθετο, «δήθεν» για να εκτίσει εκεί την ποινή του.⁶⁶³

Το 1958 ο Κων/νος Καραμανλής εξασφάλισε από το γερμανικό κράτος δάνειο 200 εκατ. μάρκων,⁶⁶⁴ και για να επιδείξει καλή θέληση δεν έκανε καμία αντισταθμιστική αναφορά στο περίφημο κατοχικό δάνειο.⁶⁶⁵

Ο ελληνικός Τύπος ζητούσε αποζημιώσεις για τα εγκλήματα πολέμου από την ΟΔΓ.⁶⁶⁶ Μέχρι το 1957 η Ελλάδα είχε λάβει ως υλική αποζημίωση 130 εκατ. δολάρια για καταστροφές από τη Γερμανία και την Ιταλία. Αυτό το ποσό αντιπροσώπευε περίπου το 0,4% του συνολικού ποσού (17,8 δισ. δολάρια) που αρχικά απαιτούσε η ελληνική κυβέρνηση. Η Ελλάδα επίσης είχε λάβει 25 εκατ. δολάρια από τη Γερμανία, ποσό που αντιπροσώπευε το 0,12% του συνολικού απαιτητέου ποσού⁶⁶⁷

---

⁶⁶² Σπ. Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, ό.π., σ. 673.

Το 1946, οι αρχές των Η.Π.Α είχαν συλλάβει τον Merten και πρότειναν την παράδοσή του στην ελληνική κυβέρνηση. Ωστόσο, παρόλο που οι νομικές αρχές διεξήγαγαν ήδη έρευνες για τον Merten, η ελληνική κυβέρνηση δεν ήθελε να τον δεχτεί. Ο στρατηγός Ανδρέας Υψηλάντης, στρατιωτικός ακόλουθος στο Βερολίνο και αργότερα πρέσβης στη Βόννη, πρότεινε στις αμερικανικές Αρχές κατοχής στη Γερμανία την απελευθέρωσή του τονίζοντας τόσο την «άμεμπτο διαγωγή» του όσο και τις «ανεκτίμητες υπηρεσίες» που είχε προσφέρει στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Βλ. Σ. Σπηλιώτη, «Μετά τον πόλεμο», ό.π., σ. 319-320.

⁶⁶³ Οι επαφές που είχε ο Merten με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, τον υπουργό Άμυνας Γεώργιο Θέμελη, καθώς και τον υπουργό Εσωτερικών Δημήτριο Μακρή αποδείχτηκαν για εκείνον ιδιαίτερα χρήσιμες, ενώ για τους επιφανείς Έλληνες πολιτικούς συνιστούσαν ιδιαίτερα αιχμηρό θέμα, που ενδεχομένως συνδεόταν με διωσιλογισμό. Βλ. Σ. Σπηλιώτη, ό.π., σ. 320.

⁶⁶⁴ Σε ένα εμπιστευτικό παράρτημα αυτής της οικονομικής συμφωνίας, ο Καραμανλής υποσχέθηκε στον Adenauer ότι η Ελλάδα θα παρέδιδε τον Merten στη Γερμανία. Βλ. Σ. Σπηλιώτη, «Μετά τον πόλεμο», ό.π., σ. 323.

⁶⁶⁵ Χ. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, ό.π., σ. 522.

⁶⁶⁶ D. Apostolopoulos, «Greece and Germany in Postwar Europe: The Way towards Reconciliation», ό.π., σ. 228.

⁶⁶⁷ Στο ίδιο.

Έχουμε ήδη αναφέρει⁶⁶⁸ ότι το 1960 η ΟΔΓ συμφωνεί να δώσει στην Ελλάδα στο πλαίσιο των επανορθώσεων το ποσό των 115 εκατ. μάρκων σε συγκεκριμένες ομάδες Ελλήνων που υπήρξαν θύματα της γερμανικής θηριωδίας.⁶⁶⁹ Η συμφωνία καλύπτει μόνο αποζημιώσεις συγκεκριμένης μερίδας πολιτών, και όχι του ελληνικού Δημοσίου, και σε αυτό το πλαίσιο αποτελεί μια *sui generis* συμφωνία για καταβολή επανορθώσεων, αλλά όχι «πολεμικών επανορθώσεων».⁶⁷⁰ Αυτό σημαίνει ότι η Γερμανία αποδεσμεύεται από τις όποιες ζημιές υπέστη το ελληνικό κράτος κατά τη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής, κατά συνέπεια δεν θεωρεί ότι έχει την παραμικρή νομική υποχρέωση να επιστρέψει έστω και ένα τμήμα του «κατοχικού δανείου», καθώς και ότι δεν προτίθεται να αποζημιώσει επιπλέον κατηγορίες ατόμων που υπέστησαν δεινά από τον πόλεμο αυτόν, εκτός από εκείνες που σχετίζονται με διώξεις από το ναζιστικό καθεστώς εξαιτίας της φυλής, της θρησκείας ή των πεποιθήσεών τους. Αντιλαμβανόμαστε ότι με αυτούς τους όρους το ελληνικό Δημόσιο παραιτείτο από το δικαίωμα να εγείρει αξιώσεις σε μεταγενέστερο χρόνο.⁶⁷¹ Θεωρείται καθοριστική η συμβολή του πρεσβευτή Θωμά Υψηλάντη, ο οποίος πρόσθεσε πριν την υπογραφή του τη δήλωση ότι η Ελλάδα επιφυλάσσεται του

---

⁶⁶⁸ Βλ. Δ.1., Νομική θεμελίωση για τις ελληνικές απαιτήσεις αποζημίωσης από το γερμανικό κράτος, της παρούσας διατριβής.

⁶⁶⁹ Η γερμανική κυβέρνηση πίεζε για παραίτηση της Ελλάδας από τη διεκδίκηση των επανορθώσεων, όμως ο Καραμανλής αρνήθηκε. Το ποσό ήταν συμβολικό, και ερμηνεύθηκε ως χειρονομία καλής θελήσεως. Εξετάζοντας το ιστορικό των διαπραγματεύσεων, θεωρούμε αξιοσημείωτα τα εξής:

- Οι Έλληνες διαπραγματευτές πίεζαν να συμπεριληφθούν στους δικαιούχους αποζημίωσης και οι άμαχοι-θύματα αντιποίνων. Αντιθέτως, η γερμανική πλευρά επέμεινε να θεωρούνται δικαιούχοι αποζημίωσης μόνο τα θύματα διώξεων για φυλετικούς, ιδεολογικούς και θρησκευτικούς λόγους.
- Σύμφωνα με το Διεθνές Δίκαιο, η καταβολή αποζημιώσεων συνιστά νομική πράξη ανάμεσα σε δύο κράτη, οπότε αυτός ήταν ένας τρόπος να αναγνωριστεί η Ανατολική Γερμανία, που εκείνη την περίοδο δεν αναγνωριζόταν από τη Δύση. Για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, λοιπόν, η ΛΔΓ προθυμοποιήθηκε να δώσει εκείνη στην Ελλάδα αποζημιώσεις που θα αφορούσαν κυρίως τα θύματα αντιποίνων.
- Η καταβολή αποζημιώσεων από την Ανατολική Γερμανία στην Ελλάδα θα δημιουργούσε σοβαρά πολιτικά προβλήματα, γιατί η Δυτική Γερμανία θα διέκοπτε τις διπλωματικές σχέσεις της με την Ελλάδα, καθώς η αποδοχή αποζημίωσης αναγνώριζε αυτόματα τη χώρα του ανατολικού μπλοκ. Το όλο θέμα θα επέφερε σοβαρές επιπλοκές σε όλη τη συμμαχία του ΝΑΤΟ. Κάτω από αυτές τις συνθήκες υπεγράφη μεταξύ Ελλάδας και Δυτικής Γερμανίας η Συμφωνία Αποζημιώσεων.Σ. Σπηλιώτη, ό.π., σ. 325.

⁶⁷⁰ Κ. Μαγκλιβέρας, *Το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων για τις Ληλασίες κατά τη ναζιστική κατοχή της Ελλάδος: Η περίπτωση του νομισματικού χρυσού των Εβραίων*, ό.π., σ. 59.

⁶⁷¹ Κ. Μαγκλιβέρας, ό.π., σ. 61.

δικαιώματός της να διεκδικήσει όλες τις άλλες αποζημιώσεις που δικαιούται.⁶⁷² Με τον τρόπο αυτό, οι αποζημιώσεις για τα εγκλήματα που διέπραξε το Γ' Ράιχ κατά Ελλήνων πολιτών, όπως αναφέρονταν στη Συμφωνία του 1960, συνδυάστηκαν με μια νέα νομική βάση με τη Συμφωνία για τα εξωτερικά χρέη της Γερμανίας (Λονδίνο 1953).⁶⁷³

Παρότι τη Συμφωνία του Λονδίνου (1953) τη διέκρινε η αναβλητικότητα ως προς την αποπληρωμή αποζημιώσεων, δεδομένης της προϋπόθεσης ότι η ρύθμιση των χρεών θα γινόταν με την ένωση της Δυτικής και της Ανατολικής Γερμανίας, η Ελλάδα τελικά δεν παραιτήθηκε των αξιώσεών της για τις γερμανικές αποζημιώσεις. Εάν δεν είχε συμπληρωθεί η προαναφερθείσα αναφορά, η Συμφωνία Αποζημιώσεων θα θεωρούσε ότι, σύμφωνα με τους όρους της, η Γερμανία είχε καλύψει όλες τις υποχρεώσεις της απέναντι σε όλους τους Έλληνες πολίτες που είχαν υποστεί τη ναζιστική θηριωδία. Είναι σημαντικό να λάβουμε υπόψη μας ότι άλλες χώρες που διεκδικούσαν αποζημιώσεις από το γερμανικό κράτος, όπως η Γιουγκοσλαβία, αποζημιώθηκαν πολύ πιο ικανοποιητικά, κι ας είχαν σαφώς πιο χαλαρούς μεταπολεμικούς δεσμούς με τη Γερμανία.⁶⁷⁴

---

⁶⁷² Συμπληρώθηκε στο Άρθρο 3 της συμφωνίας ότι: «Η κυβέρνηση του Βασιλείου της Ελλάδος [...] επιφυλάσσεται εν τούτοις όπως προβάλει νέας απαιτήσεις, αίτινες προέρχονται εξ εθνικοσοσιαλιστικών μέτρων διώξεων κατά την διάρκεια του πολέμου και της κατοχής κατά την γενικήν εξέτασιν, συμφώνως προς τω Άρθρω 5 Παράγραφος 2 της Συμφωνίας περί γερμανικών εξωτερικών χρεών της 27ης Φεβρουαρίου 1953». Γ. Σταμούλης, «Αντί προλόγου: Γιατί εξήντα χρόνια μετά;», περιοδικό *Δίκη*, «Η ασυλία των κρατών για εγκλήματα κατά της πολιτισμένης ανθρωπότητας που τελέστηκαν στο έδαφος του δικαστηρίου που δικάζει», (ειδικό αφιέρωμα), τόμος 2 (Ιούλιος-Αύγουστος 2002), όπως παρατίθεται στην ιστοσελίδα:

<http://www.kostasbeys.gr/articles.php?s=5&mid=1479&mnu=3&id=17561>

Ο Γιάννης Σταμούλης αναφέρει τον πρέσβη ως Θωμά Υψηλάντη. Εικάζω, ωστόσο, ότι πρόκειται για τον Ανδρέα Υψηλάντη ο οποίος σύμφωνα με την Σοφία Σπηλιώτη, το 1946 ήταν στρατιωτικός ακόλουθος στο Βερολίνο και αργότερα πρέσβης στη Βόννη. Βλ. σχετικά στο Κεφάλαιο Δ.3. Οικονομικές Σχέσεις Ελλάδας – Γερμανίας.

⁶⁷³ Κ. Μαγκλιβέρας, ό.π., σ. 62.

⁶⁷⁴ D. Apostolopoulos, «Greece and Germany in Postwar Europe: The Way towards Reconciliation», ό.π., σ. 229.

Σύμφωνα με τον Μ. Γλέζο, πρόεδρο του Εθνικού Συμβουλίου Διεκδίκησης Αποζημιώσεων, η Γιουγκοσλαβία αποζημιώθηκε πολύ πιο ικανοποιητικά γιατί ο Τίτο ήρθε σε διακανονισμό με τη Γερμανία για την εξασφάλιση άτοκου δανείου 240 εκατ. μάρκων με υποχρέωση αποπληρωμής ύστερα από εκατό χρόνια. Δηλαδή, με αυτή τη συμφωνία παρέκαμψε την πάγια άρνηση του γερμανικού κράτους για καταβολή αποζημιώσεων και εξασφάλισε οικονομικές απολαβές για τη χώρα του με άλλο τρόπο.

Με το ίδιο σκεπτικό, δηλαδή χωρίς οι καταβολές να χαρακτηρίζονται επίσημα ως επανορθώσεις, η Γερμανία κατέβαλε στην Πολωνία ποσά με τη μορφή αποζημιώσεων σταδιακά το 1972, το 1975 και το 1991. Κ. Μαγκλιβέρας, ό.π., σ. 66.

Συμπεράσματα

Η Ελλάδα είχε οικονομικά οφέλη από τη συνεργασία της με τη Γερμανία: εξασφάλισε δάνεια και υποστήριξη για την ένταξή της στην ΕΟΚ, μειώθηκε η ανεργία με την απορρόφηση από τη Γερμανία μεγάλου αριθμού Ελλήνων εργατών, έκανε σημαντικές εξαγωγές καπνού στη Γερμανία, είχε γερμανική βοήθεια σε είδη πρώτης ανάγκης, καθώς και τη γερμανική τεχνολογία και τεχνική υποστήριξη σε δημόσια έργα. Επίσης, στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου η ελληνική κυβέρνηση ήθελε να είναι συνεπής στην κοινή πολιτική και ιδεολογική στάση που υπαγόρευε συσπείρωση της Δύσης απέναντι στον κομμουνιστικό κίνδυνο. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με κυρίαρχο στόχο την οικονομική ανόρθωση της Ελλάδας, υιοθετήθηκε υποχωρητική πολιτική στο θέμα των σχετικών με τη γερμανική κατοχή διεκδικήσεων. Ευαίσθητα θέματα που συνδέονταν με το ζήτημα, για λόγους πολιτικούς και οικονομικούς, δεν έτυχαν από τις ελληνικές κυβερνήσεις χειρισμών τέτοιων που να ικανοποιούν ηθικά και υλικά τους Έλληνες με την εξασφάλιση σχετικών αποζημιώσεων. Η Ελλάδα επαινούσε τη δημοκρατική αναγέννηση της Δυτικής Γερμανίας –σε σημείο να την παροτρύνει να αγνοήσει περιορισμούς που της είχαν θέσει οι Σύμμαχοι–, και στο πλαίσιο αυτής της συμπαραστάσης επέτρεπε στη Γερμανία να ερμηνεύσει τη στάση της ως αυτονόητη ένδειξη συμβιβασμού για ζητήματα, όπως το κατοχικό δάνειο, οι αποζημιώσεις και η απονομή δικαιοσύνης σε εγκληματίες πολέμου.⁶⁷⁵

Η Γερμανία, από την πλευρά της, επίσης βοήθησε την Ελλάδα για να εξυπηρετήσει πολιτικούς και οικονομικούς της σκοπούς. Η ενδυνάμωση της ελληνικής θέσης απέναντι στο ανατολικό μπλοκ αποτελούσε σταθερά σημαντικό γερμανικό κυβερνητικό στόχο και αντανάκλούσε σε μεγάλο βαθμό στην οικονομική υποστήριξη που παρείχε προς την Ελλάδα.⁶⁷⁶ Παράλληλα, η δυτικογερμανική κυβέρνηση είχε πολλαπλά οικονομικά συμφέροντα από την οικονομική διεύρυνση της Γερμανίας στο νοτιοανατολικό κομμάτι της βαλκανικής χερσονήσου.

---

⁶⁷⁵ Χ. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, ό.π., σ. 531.

⁶⁷⁶ Στις κοινοβουλευτικές εκλογές του 1958 το κόμμα της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ) παίρνει 24,42% και 79 έδρες στο Κοινοβούλιο, καταλαμβάνοντας τη δεύτερη θέση. Με αφορμή τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα, η συσπείρωση των Δυτικών δυνάμεων θεωρείται επιβεβλημένη.

Το ζήτημα των οικονομικών αποζημιώσεων από τη Γερμανία στην Ελλάδα εξαιτίας της ναζιστικής κατοχής βρήκε μεν σθεναρή αντίσταση από την πλευρά του γερμανικού κράτους, εξελίχθηκε όμως έτσι και λόγω της ηττοπάθειας που διέκρινε τους σχετικούς χειρισμούς των ελληνικών κυβερνήσεων. Το ελληνικό κράτος θεώρησε ότι πρέπει να παραιτηθεί από αξιώσεις όπως η επιστροφή του υποχρεωτικού κατοχικού δανείου, οι επανορθώσεις και οι αποζημιώσεις για τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας, προς χάριν των οικονομικών/εμπορικών διμερών σχέσεων, της εξασφάλισης οικονομικής βοήθειας μέσω δανεισμού ή της στήριξης για τη ένταξή μας στην ΕΟΚ.

Επίσης μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η υποχωρητικότητα των ελληνικών κυβερνήσεων στη διεκδίκηση αποζημιώσεων από το γερμανικό κράτος συνδέεται με:

- Την επιθυμία για γρήγορη προσέλκυση κεφαλαίων, χωρίς πάντα να τίθενται όροι ασφαλείας για το ελληνικό κράτος.
- Την επιθυμία να επουλωθούν πληγές που παρέμεναν ανοιχτές στη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία. Η κυβέρνηση Καραμανλή δεχόταν κριτική για το γεγονός ότι στους κόλπους της βρέθηκαν δωσίλογοι και συνεργάτες των Γερμανών.⁶⁷⁷ Άρα, δίνοντας έμφαση στις

---

⁶⁷⁷ Το θέμα του δωσιλογισμού ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητο για τη Δεξιά, δεδομένου ότι πολλοί δωσίλογοι όχι μόνο δεν λογοδότησαν ποτέ, αλλά εντάχθηκαν και στους μηχανισμούς του μεταπολεμικού κράτους. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Κ. Παπαδόπουλου, βουλευτή της ΕΡΕ, ο οποίος κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ως αρχηγός του ΕΕΣ Κιλκίς, συνεργάστηκε με τα γερμανικά στρατεύματα για την εξόντωση κομμουνιστών στην περιφέρειά του.

Με το άρθρο «Δωσίλογοι εις την ΕΡΕ», η εφημερίδα *Ελευθερία* στις 24.1.1965 καλούσε τον Π. Κανελλόπουλο να επιτελέσει το εθνικό του καθήκον εκκαθαρίζοντας την ΕΡΕ «από δωσίλογους, συμπολεμιστές των Γερμανών εναντίον των Ελλήνων, εγκληματίες πολέμου, προδότες της πατρίδας»: «[...] εις τον στενόν κύκλον των βουλευτών της ΕΡΕ περιλαμβάνεται αρχηγός στρατού μισθοφόρων των Γερμανών, συμπολεμιστών των χιτλερικών ορδών της κατοχής, ο οποίος εξέδωσε γραπτάς διαταγάς διά την συμμετοχήν εις γερμανικά επιχειρήσεις εναντίον δυνάμεων της αντιστάσεως, ως και διά ομαδικάς συλλήψεις ανδρών και γυναικών, από ηλικίαν 15 έως 70 ετών, “προς διαλογήν”».

Οι πολιτικοί του Κέντρου καταλόγιζαν στη Δεξιά ότι παρείχε καταφύγιο στους δωσίλογους (*Το Βήμα*, 4.10. 1963) και ότι παραδόθηκε «η υπεράσπισις της τιμής και της ασφαλείας της Πατρίδος εις τους δωσιλόγους και τους αλήτας των παρακρατικών Οργανώσεων». (Γ. Παπανδρέου, *Το Βήμα*, 15.10.1963), όπως αναφέρεται στο: Ελ. Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, ό.π., σ. 158-159.

Χαρακτηριστικό είναι ότι ένα από τα κύρια επιχειρήματα με τα οποία εκφραζόταν η πολιτική αντιπαράθεση του Κέντρου με τη Δεξιά ήταν ότι η Δεξιά κωλυσιεργούσε σκόπιμα στη διαδικασία της τιμωρίας των δωσιλόγων, καθώς επίσης ότι τους είχε εξασφαλίσει καταφύγιο, προκειμένου να χρησιμοποιήσει τις υπηρεσίες τους για να ανέλθει στην εξουσία και να πολεμήσει τον κομμουνισμό (*Ελευθερία*, 29.1.1946). Ελ. Πασχαλούδη, ό.π., σ. 159.

Οι εικόνες του δωσιλογισμού και των κυβερνήσεων συνεργασίας φέρνουν σε αρκετά δύσκολη θέση τη Δεξιά, δεδομένου ότι η συνεργασία μιας πτέρυγας της Δεξιάς με τους κατακτητές είναι κάτι που δεν αρέσει ούτε στην ίδια

επενδύσεις των Γερμανών και στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας, ηθελημένα παρέβλεπε παραμέτρους που θα έθεταν προ των ευθυνών τους τους Γερμανούς, αλλά ενδεχομένως και τους Έλληνες συνεργάτες τους.

την παράταξη. Τάσος Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη*, Φιλίστρω, Αθήνα 2005, όπως αναφέρεται στο: Ελ. Πασχαλούδη, ό.π., σ. 69.

*Μέρος Δεύτερο:
Ερευνητική προσέγγιση*

Ταυτότητα έρευνας – Μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Το Δίστομο αποτελεί μία από τις πόλεις-σύμβολα που υπέστησαν τη γενοκτονική βία του ναζισμού. Στους νομούς Αττικής και Πειραιά, μαρτυρικές πόλεις στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής ήταν η Καισαριανή και η Κοκκινιά. Στο Σκοπευτήριο Καισαριανής εκτελέστηκαν 200 Έλληνες αγωνιστές (1η Μαΐου 1944) και στην Κοκκινιά 200 άτομα (Μπλόκο Κοκκινιάς, 17 Αυγούστου 1944).

Βασικές υποθέσεις - ερωτήματα της παρούσας έρευνας είναι οι ακόλουθες:

- α) Τι σηματοδοτούν για τους μαθητές (Διστόμου – Κοκκινιάς – Καισαριανής - Αθήνας) οι εκδηλώσεις μνήμης;
- β) Εντάσσονται σε ένα πλαίσιο καθήκοντος μνήμης («οφείλω να μην ξεχάσω»), όπου η κατασκευή τόπων μνήμης, η ίδρυση μουσείων, η θέσπιση επετείων λειτουργούν με τρόπο «δυνητικά επανορθωτικό» - διεκδικητικό για τις ιστορικές αδικίες που έχουν διαπραχθεί και τη βία που έχει ασκηθεί;
- γ) Το καθήκον μνήμης είναι πιο έντονο για τους μαθητές του Διστόμου, όπου η τοπική ιστορία αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα λόγω του χαρακτήρα του εγκλήματος και των νομικών διεκδικήσεων των κατοίκων;

Ειδικότερα, η επίδοση ερωτηματολογίων σε μαθητές του Λυκείου Διστόμου έχει, επίσης, ως στόχο τη διερεύνηση:

- α) των ιστορικών γνώσεων των μαθητών όσον αφορά τη Σφαγή της 10ης Ιουνίου 1944,

- β) του τρόπου με τον οποίο οι μαθητές αποτιμούν τις εκδηλώσεις μνήμης που πραγματοποιούνται στο Δίστομο (τελετές – δρώμενα) ως προς το περιεχόμενο, τη σκοπιμότητα και την αισθητική τους,
- γ) της απήχησης που έχει στους νέους το ηθικό αίτημα για την αναγνώριση των δεινών που υπέστη η πόλη, μέσω της διεκδίκησης αποζημιώσεων από το γερμανικό κράτος για τις οικογένειες των θυμάτων της ναζιστικής θηριωδίας.

Παράλληλα, η έρευνα αποβλέπει στο να διερευνήσει και να καταγράψει εάν υπάρχουν διαφοροποιήσεις στον βαθμό κατάκτησης της γνώσης των ιστορικών γεγονότων, καθώς και στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης και ιστορικής συνείδησης μεταξύ των μαθητών του Λυκείου μιας μικρής τοπικής κοινωνίας (Δίστομο), των μαθητών Λυκείου αστικών περιοχών που υπέστησαν τη ναζιστική βία (Κοκκινιά, Καισαριανή), αλλά και μαθητών της Αθήνας.

Η παρούσα, περιγραφικού τύπου, εκπαιδευτική έρευνα διενεργήθηκε βάσει της μεθοδολογικής εφαρμογής της *επισκόπησης* με στόχο τη συλλογή δεδομένων σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή, τον εντοπισμό σταθερών και τον προσδιορισμό σχέσεων.

Ως ερευνητικές τεχνικές συλλογής δεδομένων για την υλοποίηση των στόχων της συγκεκριμένης έρευνας επιλέχθηκαν η συμπλήρωση ερωτηματολογίου και η διενέργεια *εστιασμένης-ημιδομημένης συνέντευξης*. Η εστιασμένη ημιδομημένη συνέντευξη⁶⁷⁸ επικεντρώθηκε στις απαντήσεις των μαθητών-ερευνητικών μονάδων από το Λύκειο Διστόμου, που έχουν ήδη συμμετάσχει στη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, το οποίο αναλύεται εκ των προτέρων έτσι ώστε τα νέα δεδομένα που προέκυψαν από τη συνέντευξη επιβεβαίωσαν ή απέρριψαν υποθέσεις και συμπεράσματα της πρώτης ανάλυσης επί των δεδομένων του ερωτηματολογίου.⁶⁷⁹ Παράλληλα, η συνέντευξη εφαρμόστηκε βάσει του γενικού πλαισίου μιας

---

⁶⁷⁸ Βλέπε σχετικά: Louis Cohen, Lawrence Manion, Keith Morrison, *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, μφρ. Σταύρος Κυρανάκης, Ματίνα Μαυράκη, Χρυσούλα Μητσοπούλου, Παναγιώτα Μπιθάρια και Μάνια Φιλοπούλου, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σ. 487-490.

⁶⁷⁹ Ειδικότερα, στην *έρευνα ποιοτικών στοιχείων*, όπως αυτά προκύπτουν από τα δεδομένα της εστιασμένης ημιδομημένης συνέντευξης, ακολουθήθηκε η μέθοδος της *ανάλυσης περιεχομένου* για τη συστηματική διερεύνηση εννοιολογικών κατηγοριών προφορικού λόγου μέσω του εντοπισμού και της κατηγοριοποίησης λέξεων, φράσεων, παραγράφων ή εννοιών τα οποία αποτελούν τις *μονάδες καταγραφής*. Τα αποτελέσματα παρουσιάστηκαν

ημιδομημένης μορφής συνέντευξης, όπου τα ερευνητικά ζητούμενα αναπτύχθηκαν με προκαθορισμένο τρόπο (πλαίσιο συνέντευξης), αφήνοντας όμως και περιθώρια αλλαγών τόσο στη διατύπωση των ερωτήσεων (και στη σειρά με την οποία τέθηκαν στην κάθε ερευνητική μονάδα) όσο και στην έκταση της απάντησης.

Η συνέντευξη διερεύνησε περαιτέρω αντιλήψεις των μαθητών πάνω σε δύο βασικές έννοιες, τις εκδηλώσεις μνήμης και τα συναισθήματα, και διευκρίνισε ορισμένες προβαλλόμενες απόψεις-τοποθετήσεις που εντοπίστηκαν κατά την επεξεργασία και ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων του ερωτηματολογίου.

Η επιλογή των συγκεκριμένων τεχνικών συλλογής δεδομένων έγινε για την ποιοτική και ποσοτική σε βάθος διερεύνηση: α) του βαθμού συγκρότησης ταυτότητας και ιστορικής συνείδησης των μαθητών μέσω της επίδρασης που εξακολουθούν ή όχι να ασκούν τραυματικά ιστορικά γεγονότα, β) του βαθμού γνώσης των συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων που αφορούν κάθε μελετώμενη ομάδα, γ) της αντίληψης των μαθητών σχετικά με τις εκδηλώσεις μνήμης μέσα από το πρίσμα της αναγκαιότητας ή της μη αναγκαιότητας ενίσχυσης της συλλογικής μνήμης για τα συγκεκριμένα τραυματικά γεγονότα.

Τα εργαλεία συλλογής δεδομένων, το ερωτηματολόγιο και το πλάνο συνέντευξης κατασκευάστηκαν βάσει των στόχων της έρευνας και σύμφωνα με τις τεχνικές προϋποθέσεις, όπως αυτές ορίζονται από τη διεθνή βιβλιογραφία. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκαν τέσσερις βασικοί τύποι ερωτήσεων⁶⁸⁰: 1) *Ανοιχτές ερωτήσεις*, που επιτρέπουν την ελεύθερη έκφραση του ερωτωμένου και οδηγούν σε απαντήσεις οι οποίες δείχνουν το βάθος της σκέψης του υποκειμένου, 2) *Κλειστές ερωτήσεις*, που ζητούν μια απάντηση διπλής μορφής τύπου «Ναι – Όχι», 3) *Ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής*, οι οποίες παρέχουν όλες τις δυνατές απαντήσεις, ενώ παράλληλα επιτρέπουν τη δυνατότητα να εκφραστεί και μια άλλη ελεύθερη γνώμη-απάντηση. Χρησιμοποιήθηκαν και οι δύο μορφές ερώτησης πολλαπλής επιλογής (*ερώτηση κλίμακας*, η οποία βασίζεται σε μια κλίμακα απαντήσεων που δίνει τον βαθμό που ο ερωτώμενος συμφωνεί ή διαφωνεί με το θέμα της ερώτησης, και *ερώτηση απλής επιλογής*, όπου η απάντηση βασίζεται

συνοπτικά και, κυρίως, αντιπροσωπεύουν καταλόγους συχνότητας αξιών, απόψεων, χαρακτηριστικών τα οποία έχουν επιλεγεί ως ερευνητικά ζητούμενα μετατρέποντας τα ποιοτικά στοιχεία σε ποσοτικά δεδομένα.

⁶⁸⁰ Πέτρος Τραντάς, *Εκπαιδευτική έρευνα και στατιστική ανάλυση*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος 2006, σ. 75-79.

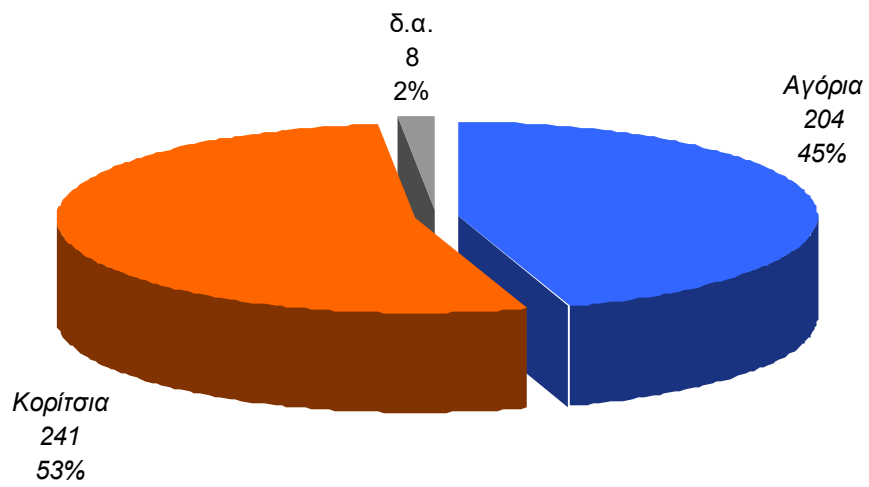
στην επιλογή από έναν κατάλογο ονομαστικών κατηγοριών), και 4) *Ερωτήσεις-δίκτυο*, οι απαντήσεις των οποίων καθόρισαν έναν συγκεκριμένο θεματικό άξονα υποερωτήσεων.

Τόπο έρευνας αποτελούν: ο Δήμος Διστόμου (Νομός Βοιωτίας), ο Δήμος Αθηναίων, ο Δήμος Καισαριανής (Νομός Αττικής) και ο Δήμος Νίκαιας (Νομός Πειραιά). Ο πληθυσμός της έρευνας είναι μαθητές Λυκείου (Α΄ τάξης), οι οποίοι κρίνουμε ότι έχουν τη δέουσα διανοητική και συναισθηματική ωριμότητα ώστε οι απαντήσεις τους να παρέχουν τα εχέγγυα ώστε να είμαστε σε θέση να εξετάσουμε ζητήματα που άπτονται της πρόσληψης και επεξεργασίας των συγκεκριμένων τραυματικών ιστορικών γεγονότων. Το ερευνητικό δείγμα αποτελείται από 453 μαθητές: Δήμος Διστόμου 18 μαθητές (στην εστιασμένη ημιδομημένη συνέντευξη το ερευνητικό δείγμα αποτελείται από 20 μαθητές του Λυκείου Διστόμου), Δήμος Αθηναίων 71 μαθητές, Δήμος Καισαριανής 176 μαθητές και Δήμος Νίκαιας 188 μαθητές. Η τεχνική προσδιορισμού του ερευνητικού δείγματος (σχολικές μονάδες από τις οποίες συμμετέχουν οι μαθητές Α΄ Λυκείου) βασίστηκε για ευνόητους λόγους στην «Απλή-τυχαία» (για το Δήμο της Αθήνας) και «Πολλών επιπέδων» (για τους Δήμους Καισαριανής και Νίκαιας) δειγματοληψία. Σύμφωνα με τη συμμετοχή των ερευνητικών μονάδων, παρατηρούμε σχετική υπεροχή του γυναικείου φύλου έναντι του ανδρικού (βλ. πίνακα 4 και γραφήματα 1 και 2). Η υπεροχή αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής στο σχολείο της Αθήνας. Μόνο στο σχολείο Διστόμου η αναλογία αγοριών – κοριτσιών μαθητών είναι ακριβώς η ίδια (ποσοστό 50% ανά φύλο).

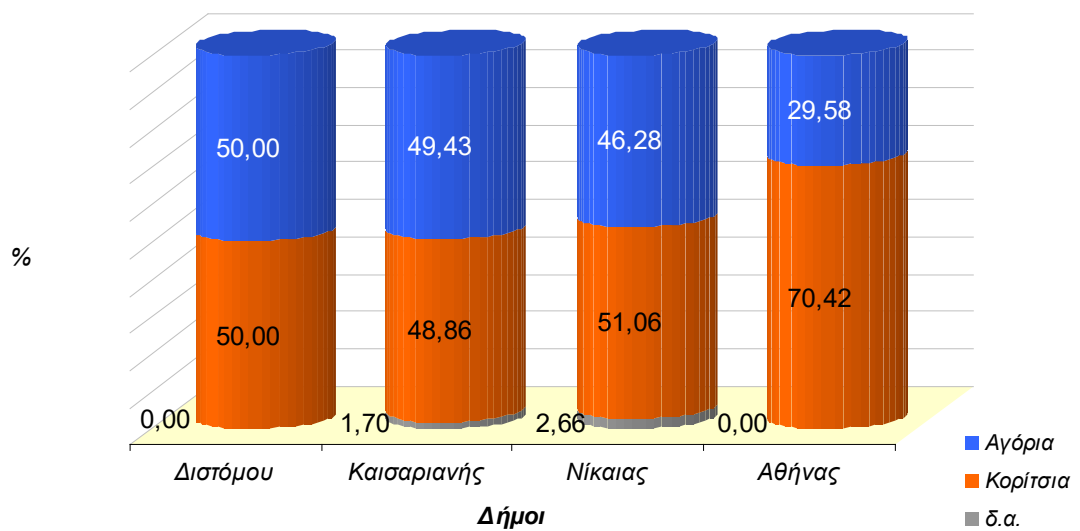
Πίνακας 4: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το φύλο τους.

Δήμοι	Φύλο							
	Αγόρια		Κορίτσια		Δεν απάντησαν (δ.α.)		Σύνολο	
	v	%	N	%	v	%	v	%
Διστόμου	9	50,00	9	50,00	0	0,00	18	100
Καισαριανής	87	49,43	86	48,86	3	1,70	176	100
Νίκαιας	87	46,28	96	51,06	5	2,66	188	100
Αθήνας	21	29,58	50	70,42	0	0,00	71	100
Σύνολο	204	45,03	241	53,20	8	1,77	453	100

Γράφημα 1: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά φύλο, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος.

Γράφημα 2: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το φύλο τους.

Αφού κωδικοποιήθηκαν τα ερευνητικά ερωτήματα του ερωτηματολογίου, καθώς και οι αντίστοιχες απαντήσεις, κατασκευάστηκε ένας πίνακας διαστάσεων 165 (στήλες-παράμετροι) x 453 (ερευνητικές μονάδες) όπου έγινε καταχώριση 74.745 κωδικοποιημένων απαντήσεων και, επιπλέον, μόνο για τη σχολική μονάδα Διστόμου, άλλος ένας πίνακας διαστάσεων 15 (στήλες-παράμετροι) x 18 (ερευνητικές μονάδες) όπου έγινε καταχώριση 270 κωδικοποιημένων απαντήσεων.

Η στατιστική επεξεργασία των δεδομένων, όπως αυτά κωδικοποιήθηκαν και καταγράφηκαν από τις απαντήσεις-απόψεις των μαθητών που συμμετείχαν στην έρευνα, έγινε με το λογισμικό S.P.S.S.-19 και εφαρμόστηκε σε τρία διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης: 1) *Κατανομή συχνοτήτων*, ως η πρώτη και βασική στατιστική ανάλυση στην εκπαιδευτική έρευνα, όπου κατανέμονται απόλυτες (αριθμητικές) και σχετικές (ποσοστιαίες) συχνότητες ώστε να αξιολογηθεί η μεταβλητότητα των τιμών, να διαπιστωθεί, δηλαδή, ποιες (και σε ποιο βαθμό) μεταβλητές επιλέγονται από τις ερευνητικές μονάδες, 2) *Διαμεταβλητή ανάλυση*, η οποία ανέδειξε τις σχέσεις μεταξύ διαφορετικών μεταβλητών, εντοπίζοντας ομοιότητες ή/και διαφοροποιήσεις μέσω των διασταυρούμενων πινάκων ή πινάκων διπλής εισόδου (crosstabulation) και 3) *Ταξινόμηση*, υπό την έννοια της τυπολογικής ανάλυσης ποιοτικών ερευνητικών δεδομένων (κυρίως από την ανάλυση των απαντήσεων στη συνέντευξη) και βάσει της στρατηγικής⁶⁸¹ δημιουργίας ενός ταξινομικού πλαισίου όπου, όλο το φάσμα των «ανοιχτών» απαντήσεων ομαδοποιήθηκε σε έναν σχετικά περιορισμένο αριθμό συνθετικών διατυπώσεων απάντησης, που χαρτογραφούν, όμως, τον ίδιο ή και παρόμοιο αρχικό προβληματισμό-άποψη-αντίληψη των ερευνητικών μονάδων.

Ειδικότερα, η διαμεταβλητή ανάλυση εξέτασε συγκεκριμένα:

- 1) Εάν η αξιολόγηση των εκδηλώσεων μνήμης ως «λιγότερο επαρκών» εμπεριέχει κάποια αμφισβήτηση στην κυρίαρχη απάντηση «Ναι, ως τιμή στα θύματα» της ερώτησης «Πρέπει να γίνονται ή όχι εκδηλώσεις μνήμης;».

---

⁶⁸¹ Martin Oliver, *Η ανάλυση ποσοτικών δεδομένων*, μετάφραση-επιστημονική επιμέλεια Ηλίας Αθανασιάδης, Τόπος, Αθήνα 2008, σ. 128-131.

- 2) Εάν υπάρχει συνάφεια μεταξύ της εκδήλωσης των συναισθημάτων «υπερηφάνεια» και «φόβος» στο Λύκειο Διστόμου, και της κυρίαρχης εκτίμησης για τη διενέργεια εκδηλώσεων «ως τιμής προς τα θύματα».
- 3) Πώς συνδυάζεται η πρόταση των μαθητών του Λυκείου Διστόμου σχετικά με την επιθυμητή διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης, με την εκδήλωση του συναισθήματος «υπερηφάνεια» όταν παρακολουθούν τις σχετικές εκδηλώσεις.
- 4) Εάν η δυσαρέσκεια που εκφράζεται στην αξιολόγηση των εκδηλώσεων μνήμης στον Δήμο Νίκαιας συνδυάζεται με τις προτάσεις που διατυπώνουν ορισμένοι μαθητές για άλλο ύφος και ποιοτικά χαρακτηριστικά στις εκδηλώσεις.
- 5) Εάν για το Λύκειο του Διστόμου υπάρχει και κάποια συνάφεια μεταξύ της ικανοποίησης που αντλούν οι μαθητές από τις εκδηλώσεις μνήμης και της δήλωσης ότι τους διακατέχει το συναίσθημα της «γαλήνης».
- 6) Πώς συνδυάζεται η υπερηφάνεια που νιώθουν, κατά τους μαθητές, οι συντοπίτες τους κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων, με το υψηλό ποσοστό αποχής από την παρακολούθηση των σχετικών εκδηλώσεων μνήμης.
- 7) Εάν ο «φόβος», ως συναίσθημα που αποτυπώνεται όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης, συνδέεται περισσότερο με κάποιο από τα πεδία συναισθηματικής επίδρασης στους μαθητές από τις σχετικές με τις εκτελέσεις αφηγήσεις.
- 8) Ποια συνάφεια έχουν, για τους μαθητές της Νίκαιας και της Αθήνας, τα υψηλά ποσοστά στην απάντηση «οργή» ως προς τα συναισθήματα που εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συντοπίτες τους, κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης, με τα επίσης υψηλά ποσοστά της μεταβλητής «μιλούν με ψύχραιμο τρόπο» στην ερώτηση «Όταν οι ηλικιωμένοι θυμούνται περιστατικά σχετικά με τις εκτελέσεις, μιλούν με ψύχραιμο τρόπο;».

- 9) Πώς συνδέεται η εσωστρέφεια που δηλώνεται για τους κατοίκους της Νίκαιας με τις συναισθηματικές εκρήξεις που δεν παραπέμπουν σε λειτουργική διαχείριση των τραυματικών εμπειριών.
- 10) Πώς συνδυάζεται το υψηλό ποσοστό ορθής ιστορικής εκτίμησης των αιτιών των εκτελέσεων με το ιδιαίτερα χαμηλό ποσοστό θετικής αυτοεκτίμησης των μαθητών για τις ιστορικές γνώσεις που έχουν.
- 11) Εάν μπορούμε να εντοπίσουμε ενδείξεις διαιρεμένης μνήμης ή και αντίπαλα ερμηνευτικά σχήματα στις τοπικές κοινωνίες αναλύοντας την επιλογή «εφαρμογή αντιποίνων» ως το αίτιο της Σφαγής, του Μπλόκου και των εκτελέσεων, σε συνδυασμό με την ιεράρχηση των απαντήσεων για το εάν γίνονται συζητήσεις στις οποίες εκφράζονται διαφωνίες για τα αίτια των γεγονότων αυτών.

Οι στατιστικές αναλύσεις, με βασική επιδίωξη την επιπλέον ανάδειξη πολυεπίπεδων συγκρίσιμων σχέσεων κατά την ερμηνευτική προσέγγιση των ερευνητικών αποτελεσμάτων, παρουσιάζονται σε τρία επίπεδα:

- 1) συνολικά (για το σύνολο των μαθητών),
- 2) ανά δημοτικό διαμέρισμα (Δήμος Διστόμου, Δήμος Αθηναίων, Δήμος Καισαρια-νής και Δήμος Νίκαιας) και
- 3) ανά ειδική κατηγορία:
  - α) Δήμος Διστόμου, ως βασικός ερευνητικός στόχος,
  - β) Δήμος Καισαριανής και Δήμος Νίκαιας, ως δύο άλλοι μαρτυρικοί τόποι της Αττικής, και
  - γ) Δήμος Αθηναίων, ως χώρος με διάσπαρτες και όχι εντοπισμένες βιωματικές ή μνημονικές αναφορές σε ανάλογα ιστορικά γεγονότα της ίδιας ιστορικής περιόδου.

Παρουσίαση & Ερμηνεία ερευνητικών αποτελεσμάτων

Η παρουσίαση και ερμηνεία των ερευνητικών αποτελεσμάτων που ακολουθεί χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες:

- 1) τις εκδηλώσεις μνήμης
- 2) τα επίμαχα γεγονότα (Σφαγή Διστόμου, Εκτελέσεις στην Καισαριανή και Μπλόκο στην Κοκκινιά)
- 3) τις ιστορικές γνώσεις των μαθητών-ερευνητικών μονάδων, και
- 4) ειδικές διερευνητικές ερωτήσεις (για τους μαθητές του Διστόμου).

Παράλληλα με τις βασικές στατιστικές και ερμηνευτικές αναλύσεις, παρεμβάλλονται και διαμεταβλητές αναλύσεις, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, όπως αυτές ορίστηκαν κατά την οργάνωση της έρευνας (βλ. κεφ. Ταυτότητα έρευνας – Μεθοδολογικές παρατηρήσεις), καθώς και ειδικότερες εμβαθύνσεις σε συγκεκριμένες παραμέτρους-ερευνητικά ερωτήματα, βάσει της επεξεργασίας των συνεντεύξεων των μαθητών από το Λύκειο Διστόμου.

Στο κείμενο που ακολουθεί συχνά θα παρατίθενται και πίνακες οι οποίοι θα συνενώνουν τους δύο συμπληρωματικούς και συγκριτικά μελετώμενους μαρτυρικούς τόπους (Δήμος Καισαριανής και Δήμος Νίκαιας).

Επίσης, στο Παράρτημα που ακολουθεί παρατίθενται τα ερωτηματολόγια που δόθηκαν ανά σχολείο, στα οποία ορισμένες από τις κοινές ερωτήσεις εξειδικεύουν το ιστορικό γεγονός που είναι περισσότερο οικείο στον τόπο έρευνας.

1. Εκδηλώσεις μνήμης

1.1. Εκτίμηση των μαθητών σχετικά με την αναγκαιότητα των εκδηλώσεων μνήμης (Ερώτηση 1)

Μας ενδιαφέρει, αρχικά, να διερευνήσουμε τη σημασία που έχει για τους μαθητές η παρακολούθηση ή η συμμετοχή στις εκδηλώσεις μνήμης. Αναρωτιόμαστε πώς αποτιμούν το περιεχόμενο των συγκεκριμένων εκδηλώσεων, ποιες εναλλακτικές προτάσεις ενδεχομένως θα εκφράσουν αναφορικά με το ύφος, το περιεχόμενο και την αισθητική των εκδηλώσεων που πραγματοποιούνται κάθε χρόνο στην, αντίστοιχη με τα τραυματικά γεγονότα που εξετάζουμε, ιστορική επέτειο.

Οι εκδηλώσεις και οι δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο μιας ιστορικής επετείου συνιστούν διαδικασίες επιρροής οι οποίες διαμορφώνουν συστήματα πεπαιθώσεων και αξιών παρεμβαίνοντας δυναμικά στο περιεχόμενο της συλλογικής ταυτότητας. Αυτά τα συστήματα «οργανώνονται σε κοινωνικούς κανόνες, στερεότυπα, κοινωνικές αποδόσεις και κοινωνικές αναπαραστάσεις που καθορίζουν τόσο το περιεχόμενο όσο και την αξιολογική διάσταση της ταυτότητας».⁶⁸²

Σύμφωνα με τη Χριστίνα Κουλούρη, η θεσμοθέτηση των εθνικών επετείων σε κράτη της Δυτικής Ευρώπης θεσπίστηκε κυρίως κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα εξαιτίας της δημιουργίας των εθνών-κρατών και συνετέλεσε στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας μέσω της γλώσσας, των συμβόλων και της θεατρικής αναπαράστασης.⁶⁸³ Σε αυτό το χρονικό διάστημα, στη Γαλλία και τη Γερμανία οι εθνικές γιορτές και τελετές κινητοποίησαν τις μάζες επιστρατεύοντας στοιχεία των παραδόσεών τους, τα οποία στη συνέχεια συνδυάστηκαν με ιστορικούς συμβολισμούς.⁶⁸⁴ Πρωτοπόρος στη μελέτη του πολιτικού νοήματος και των

---

⁶⁸² Άννα Φραγκουδάκη, Θάλεια Δραγώνα (επιμέλεια), «Τι είναι η πατρίδα μας;». *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 74.

⁶⁸³ Χριστίνα Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το Έθνος: Εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», στον συλλογικό τόμο: Δέσποινα Παπαδημητρίου, Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμέλεια), *Αθέατες όψεις της Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάνη Γιανουλόπουλο*, Ασίνη, Αθήνα 2012, σ. 183. Σύμφωνα με την ιστορικό, φαίνεται πως ο Ναπολέων Γ΄ ήταν ο πρώτος που διοργάνωσε δημόσιες γιορτές με στόχο την ενίσχυση της εξουσίας του. Κατά τη διάρκεια των τελετών, εκτός από τη χρησιμοποίηση ρητορικών επιχειρημάτων επιστρατεύονται, επίσης, σύμβολα και εικόνες που απευθύνονται στο συναίσθημα, καθώς και αναφορές στο ιστορικό παρελθόν.

⁶⁸⁴ Χρ. Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το Έθνος: Εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», ό.π., σ. 190.

σκοπιμοτήτων των γιορτών, όπως αναφέρουν οι Παναγιώτης Κιμουρτζής και Άννα Μανδουλαρά, είναι η Mona Ozouf. Οι καίριες επισημάνσεις της Ozouf αφορούν, εκτός από τη διάσταση της επιβολής των πολιτικών σκοπιμοτήτων που εμπεριέχει το περιεχόμενο των εορτών, και τη συναίνεση «για τα όρια της εορτής», τον τρόπο με τον οποίο έχει αυτή προσληφθεί από το ανόμοιο πλήθος συμμετεχόντων και παρισταμένων.⁶⁸⁵ Με τις μελέτες της συνετέλεσε στην ανάδυση «του παρορμητικού βάθους μιας γιορτής» και στην αποφυγή εστίασης σε μια προσέγγιση που εξετάζει τις εορτές μόνο υπό το πρίσμα της παντοδυναμίας των προθέσεων των οργανωτών τους.⁶⁸⁶

Δομικά στοιχεία των δυναστικών/βασιλικών τελετών στην Ευρώπη ήταν η βασιλική πομπή, το συμπόσιο, οι φωταψίες, ενώ τόπος διεξαγωγής τους η εκκλησία, η πλατεία, ο δρόμος. Σταδιακά, το τελετουργικό λεξιλόγιο, που βασιζόταν σε παγιωμένα συμβολικά και θεατρικά στοιχεία τα οποία εμπνέονταν από τη μοναρχία και την Εκκλησία, εμπλουτίστηκε και με την έκφραση του δημοκρατικού λαϊκού τελετουργικού.⁶⁸⁷ Οι δυναστικές γιορτές στη διάρκεια του 19ου αιώνα αποκτούν πλέον τη διάσταση της εθνικής γιορτής. Οι Παναγιώτης Κιμουρτζής και Άννα Μανδουλαρά διατυπώνουν την άποψη πως κύρια γνωρίσματα των εορτών είναι η αναμνηστικότητα και η υπερσκοπιμότητα, ενώ ειδικότερα η οργάνωσή τους έχει ως γνώμονα την εργαλειακή ένταξη τόσο του παρελθόντος στις στρατηγικές μνήμης του παρόντος όσο και την προβολή τους στο μέλλον. Σύμφωνα με τη δική τους διατύπωση, η διαχείριση των τριών αυτών χρόνων (παρελθόν, παρόν, μέλλον) υλοποιείται ως εξής: οι εορτές α) «επιδιώκουν να

---

⁶⁸⁵ Οι εορτές με το περιεχόμενό τους «έχουν καθήκον να ανακηρύξουν νικήτρια μια συγκεκριμένη σημασία εις βάρος άλλων αντιμαχόμενων σημασιών», Mona Ozouf, «Η γιορτή τον καιρό της Γαλλικής Επανάστασης», στο Λε Γκοφ, Ζ. Νορά (επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, μτφρ. Κλ. Μιτιστάκη, τόμος Γ', Κέδρος / Ράππας, Αθήνα 1988, σ. 249, όπως αναφέρεται στο: Παναγιώτης Κιμουρτζής, Άννα Μανδουλαρά, «Εορτές και τελετές στο ελληνικό βασίλειο (1830-1862). Συμβολική εξουσία, συγκρότηση κράτους, εκπαιδευτικοί θεσμοί», από τον συλλογικό τόμο: Γιώργος Σταμέλος (επισημονική επιμέλεια), *Για μια ποιητική του εκπαιδευτικού τοπίου. Δέκα χρόνια μετά...: Χαριστήριο στον Ιωσήφ Σολομών*, τόμος 1, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σ. 191-192.

⁶⁸⁶ Π. Κιμουρτζής, Α. Μανδουλαρά, «Δημόσιες εορτές στην Ελλάδα, 1830-1860. Γένεση του κρατικού συμβολισμού», Δωδώνη. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2012 [υπό έκδοση στον επόμενο τόμο – βρίσκεται στη διαδικασία εκτύπωσης].

⁶⁸⁷ Χρ. Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το Έθνος: Εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», ό.π., σ. 191. Ένδειξη της πίεσης που ασκούσε το δημοκρατικό λαϊκό τελετουργικό για να εκφραστεί είχαμε το 1858 στην εορτή των αποβατηρίων για τη συμπλήρωση 25 χρόνων από την άφιξη του Όθωνα στο Ναύπλιο. Στη γιορτή παρίσταντο οι αναμενόμενοι για μια δυναστική τελετή καλεσμένοι (τα μέλη της κυβέρνησης, οι βουλευτές, οι γερουσιαστές και τα μέλη της Ιεράς Συνόδου). Ωστόσο σημειώθηκε «παραβίαση» του πρωτοκόλλου με την πρόσκληση στην τελετή επιζώντων μελών της κατά το 1833 Κυβερνητικής Επιτροπής και του τότε υπουργείου. Χρ. Κουλούρη, ό.π., σ. 193.

αγκαλιάσουν την Ιστορία, συσφίγγοντας τους δεσμούς ενός απόμακρου χρόνου (παρελθόν) με τον παρόντα χρόνο», β) επιχειρούν να ερμηνεύσουν με επιλεκτικό τρόπο το παρόν, δικαιώνοντάς το και παρέχοντας στην κυρίαρχη πλέον ερμηνεία ισχύ «που αντλείται από το ιστορικό βάθος της προσέγγισης (παρόν)», και γ) «συμβάλλουν αναπαραγωγικά στην ενδυνάμωση του κοινωνικού συστήματος (μέλλον)».⁶⁸⁸

Γνωρίζουμε ότι οι εκδηλώσεις μνήμης αποτελούν θεσμό στο πλαίσιο του οποίου και εκτός των άλλων σκοπών που πληρούνται, παραδείγματος χάρη, υπενθύμιση των ιστορικών γεγονότων, καθώς και απότιση τιμής στους νεκρούς, καλλιεργείται η συλλογική ταυτότητα και συγκροτούνται συνεκτικοί δεσμοί μεταξύ των μελών της κοινότητας. Ενδεχομένως, αυτός είναι και ένας από τους λόγους για τους οποίους η μεγάλη πλειονότητα των μαθητών (93%) στην ερώτηση «Πρέπει, κατά τη γνώμη σου, να γίνονται ή όχι εκδηλώσεις μνήμης για τη 10η Ιουνίου / 1η Μαΐου / 17η Αυγούστου 1944;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 1), απαντά πως πρέπει να πραγματοποιούνται εκδηλώσεις για τα συγκεκριμένα τραυματικά ιστορικά γεγονότα. Συγκεκριμένα, το 63% των μαθητών, όπως αποτυπώνεται στο γράφημα 3, δηλώνει πως πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις σε ένδειξη «τιμής για τα θύματα». Η άποψη αυτή, κατά τη γνώμη μας, υποδηλώνει πως αντιμετωπίζουν την Ιστορία σε ένα πλαίσιο ηρωολατρείας. Είναι σημαντική, ασφαλώς, η απόδοση τιμής στα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας. Είναι όμως εξίσου σημαντικό αυτή η τιμή να μην αποκτά αποκλειστικά και μόνο τη μορφή λατρείας των νεκρών προγόνων, αλλά να συνδυάζεται με επαρκή γνώση των ιστορικών γεγονότων και των ερμηνευτικών σχημάτων που έχουν διατυπωθεί για αυτά. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο κρίνουμε ως τουλάχιστον ελπιδοφόρο το γεγονός ότι ποσοστό 30% των μαθητών συνδέει τις εκδηλώσεις μνήμης με την απόκτηση ουσιαστικής γνώσης για τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.

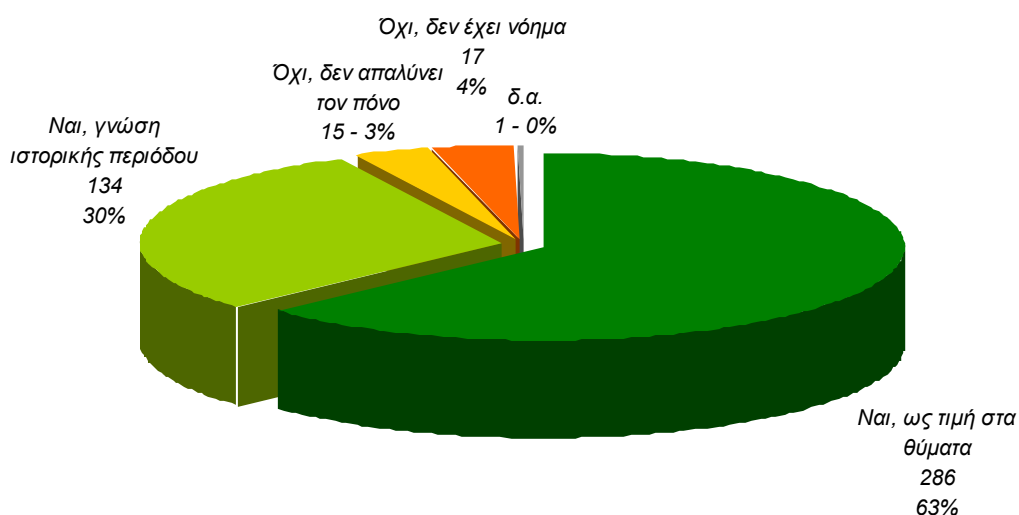
Παρατηρούμε, επίσης, ότι 7% των μαθητών δηλώνει πως δεν πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις μνήμης, είτε γιατί δεν απαλύνουν τον πόνο (3%) είτε γιατί δεν έχουν νόημα (4%). Οι μαθητές εκφράζουν έτσι είτε την απογοήτευσή τους σχετικά με τον επανορθωτικό συναισθηματικά ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν οι εκδηλώσεις μνήμης που παρακολουθούν κάθε χρόνο είτε

---

⁶⁸⁸ Παναγιώτης Κιμουρτζής, Άννα Μανδουλαρά, «Εορτές και τελετές στο ελληνικό βασίλειο (1830-1862). Συμβολική εξουσία, συγκρότηση κράτους, εκπαιδευτικοί θεσμοί», ό.π., σ. 191.

την αδιαφορία τους για την Ιστορία. Πίσω και από τις δύο αυτές στάσεις μπορεί να υποκρύπτεται 1ον) μια σύλληψη της Ιστορίας ως άγους και ως άχθους που οπωσδήποτε πρέπει να συναρτηθεί με την παροντιστική αυτο-αντίληψη των σύγχρονων κοινωνιών, και 2ον) η διαπιστευμένη σε πλήθος σχετικών ερευνών υποτίμηση των ανθρώπων του παρελθόντος, απότοκη μιας αδυναμίας επαρκούς ιστορικής ενσυναίσθησης και κατανόησης της κοινής οντολογικής συνθήκης όλων των ανθρώπινων κοινωνιών.

Γράφημα 3: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το εάν και γιατί πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις μνήμης.

Παρατηρώντας τον πίνακα 5, διαπιστώνουμε ότι από τους μαθητές του Δήμου Διστόμου σημειώθηκε το μικρότερο ποσοστό στην απάντηση που συνδέει τις εκδηλώσεις μνήμης με τη «γνώση της ιστορικής περιόδου» (11,11%), έναντι της άποψης των μαθητών των άλλων δήμων, που οι απαντήσεις τους κυμάνθηκαν από 28,17 έως 32,98%. Φαίνεται πως για τους μαθητές

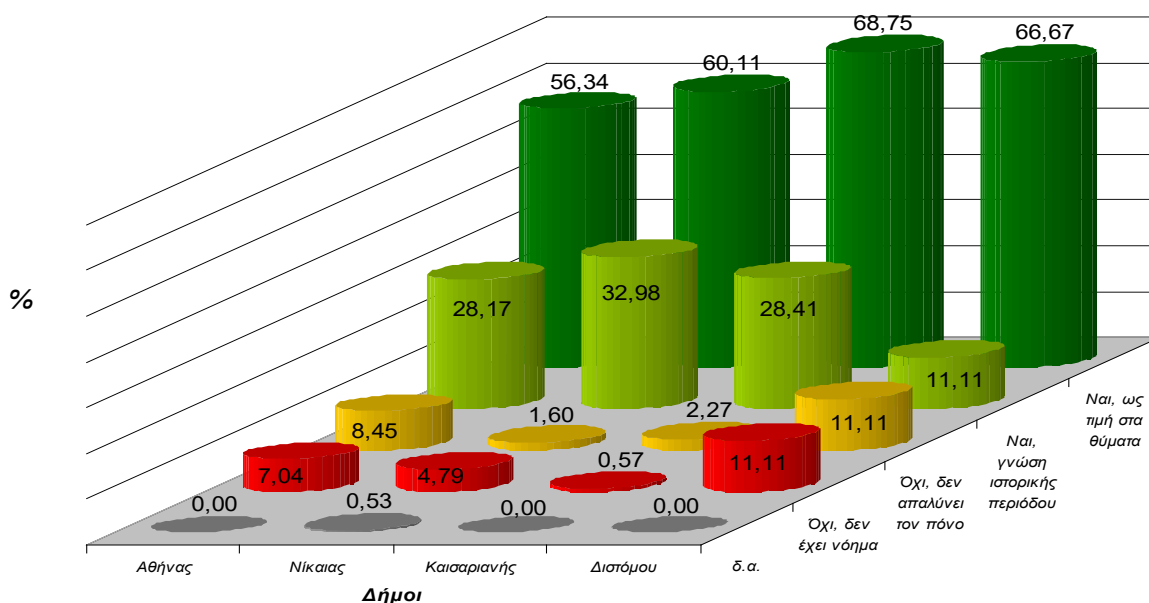
των μεγάλων αστικών κέντρων, οι οποίοι αφενός μεν έχουν περισσότερα πολιτιστικά ερεθίσματα (λογοτεχνία, εκθέσεις φωτογραφίας, μουσεία, θεατρικά έργα, κινηματογραφικές ταινίες) και άρα εκτίθενται σε πολλές πηγές ιστορικής πληροφόρησης, ενώ αφετέρου τα δίκτυα της οικογενειακής ή τοπικής μνήμης δεν έχουν καθοριστική επίδραση στη διαμόρφωση της ατομικής τους ταυτότητας, είναι πιο πολύ ενδυναμωμένη η αντίληψη πως οι εκδηλώσεις μνήμης εκτός από «τιμή στα θύματα» λειτουργούν και ως καταλύτης για την κατανόηση των ιστορικών γεγονότων, ως δίοδοι πρόσβασης στο παρελθόν και νοηματοδότησής του. Αντίθετα, για τους μαθητές μιας μικρής κοινωνίας, όπως το Δίστομο, όπου εξακολουθεί να υπάρχει άμεση σχέση με το τραυματικό παρελθόν μέσω της αναπαραγωγής της οικογενειακής μνήμης και της σημασίας που έχει η Σφαγή για τη συγκρότηση της τοπικής ταυτότητας, διαχέεται μια μαρτυρολογική σύλληψη του παρελθόντος.

Πίνακας 5: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν και γιατί πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις μνήμης.

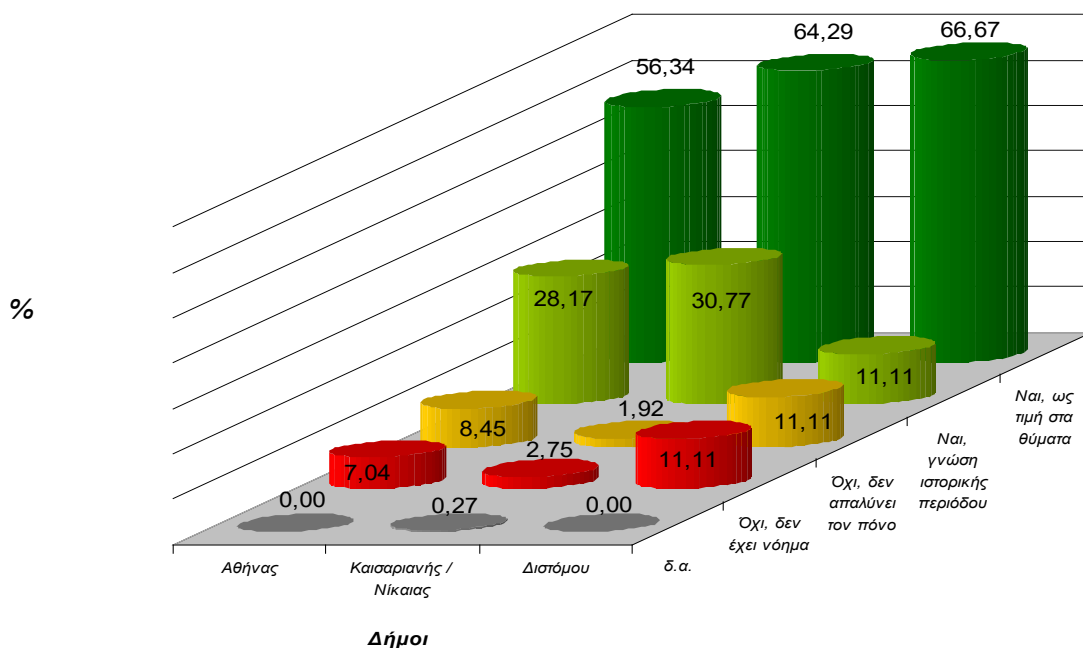
Δήμοι	Πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις μνήμης:											
	Ναι, ως τιμή στα θύματα		Ναι, ως γνώση της ιστορικής περιόδου		Όχι, δεν απαλύνουν τον πόνο		Όχι, δεν έχουν νόημα		δ.α.		Σύνολο	
	ν	%	ν	%	Ν	%	ν	%	ν	%	ν	%
Διστόμου	12	66,67	2	11,11	2	11,11	2	11,11	0	0,00	18	100
Καισαριανής	121	68,75	50	28,41	4	2,27	1	0,57	0	0,00	176	100
Νίκαιας	113	60,11	62	32,98	3	1,60	9	4,79	1	0,53	188	100
Αθήνας	40	56,34	20	28,17	6	8,45	5	7,04	0	0,00	71	100
Σύνολο	286	63,13	134	29,58	15	3,31	17	3,75	1	0,22	453	100

Οι μαθητές του Δήμου Διστόμου σε μικρότερο ποσοστό (77,78%) από τους μαθητές των δήμων Νίκαιας (93,09%), Αθήνας (84,51%), Καισαριανής (97,16%) δηλώνουν πως πρέπει να γίνονται σχετικές εκδηλώσεις «ως τιμή στα θύματα» αλλά και για τη «γνώση της ιστορικής περιόδου», και σε μεγαλύτερο ποσοστό (22%) δηλώνουν πως δεν πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις γιατί «δεν έχουν νόημα» ή «δεν απαλύνουν τον πόνο» (βλ. γραφήματα 4 και 5). Η άποψη αυτή ενδεχομένως αποτελεί μια ένδειξη πως κάποιοι μαθητές του Διστόμου έχουν κουραστεί από τις εκδηλώσεις αυτές και επομένως αρνούνται να συμμορφωθούν προς τον

κομφορμισμό που εκφράζουν. Θα μπορούσε, από την άλλη πλευρά, κάποιος να συμπεράνει πως οι μαθητές των νομών Αττικής και Πειραιά εμφανίζονται να είναι περισσότερο αποστασιοποιημένοι από τα γεγονότα. Σε μικρό ποσοστό, οι μαθητές των λυκείων Νίκαιας, Καισαριανής και Αθήνας δηλώνουν πως «δεν απαλύνουν τον πόνο», συνδέοντας τις εκδηλώσεις με την ατελή συναισθηματική διαχείριση της τραυματικής ιστορικής εμπειρίας. Επίσης, έχουν πιο σφαιρική αντίληψη για τον παιδαγωγικό ρόλο που μπορεί να διαδραματίσουν οι εκδηλώσεις μνήμης, διότι με σημαντικά υψηλότερα ποσοστά έναντι των μαθητών του Λυκείου Διστόμου επιλέγουν την απάντηση ότι η κοινωνική ωφελιμότητα των εκδηλώσεων μνήμης σχετίζεται και με τη «γνώση της ιστορικής περιόδου».

Γράφημα 4: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν και γιατί πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις μνήμης.

Γράφημα 5: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με το εάν και γιατί πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις μνήμης.

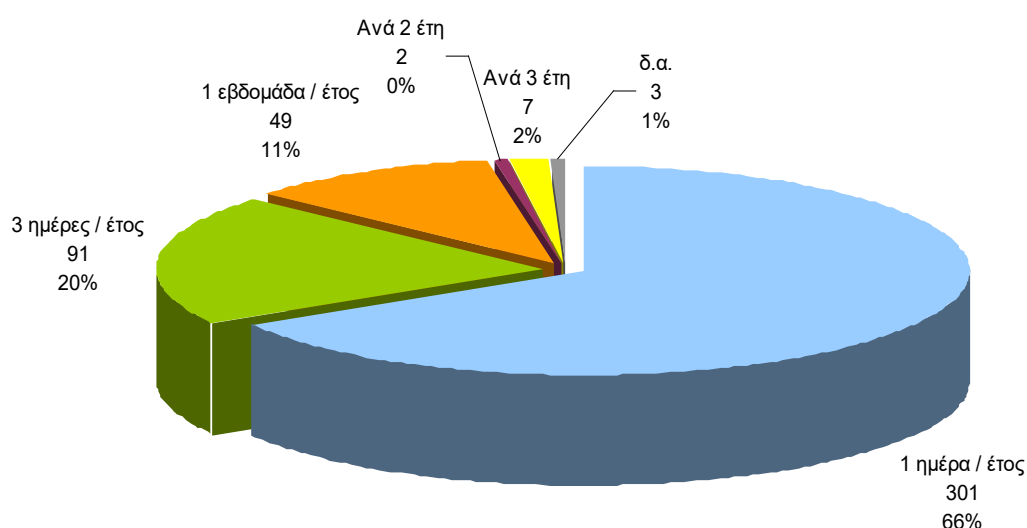
Κατά τη διενέργεια της εστιασμένης ημιδομημένης συνέντευξης είναι ενδιαφέρουσα η διαπίστωση ότι στην ερώτηση «Έχει για σένα νόημα να γίνονται εκδηλώσεις;», όλοι οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου απάντησαν ότι έχει νόημα για εκείνους να γίνονται εκδηλώσεις γιατί με αυτόν τον τρόπο αποδίδεται τιμή στους νεκρούς (40%), διασφαλίζεται η μνήμη των θυμάτων (30%) και η ιστορική γνώση του συγκεκριμένου γεγονότος (45%), (βλ. Παράρτημα, Πίνακας Α΄ εστιασμένης ημιδομημένης συνέντευξης).

Επίσης, στην ερώτηση «τι εκφράζουν, κατά τη γνώμη σου, οι εκδηλώσεις μνήμης της 10.6.1944;» οι μαθητές/τριες απάντησαν κυρίως «τιμή στα θύματα», «γνώση – μνήμη των ιστορικών γεγονότων», «λύπη για τα θύματα» και «θλίψη για τις οικογένειες των θυμάτων», (βλ. Παράρτημα, Πίνακας Γ΄ εστιασμένης ημιδομημένης συνέντευξης).

1.2. Διάρκεια εκδηλώσεων μνήμης (Ερώτηση 2)

Παράλληλα, με την άποψη των μαθητών για τη διενέργεια ή όχι εκδηλώσεων μνήμης, ζητήσαμε τη γνώμη τους σχετικά με τη διάρκεια που πρέπει να έχουν οι εκδηλώσεις αυτές («Τι

διάρκεια πιστεύεις ότι θα πρέπει να έχουν οι εκδηλώσεις μνήμης;», βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 2). Κατά πρώτο και κύριο λόγο, φαίνεται πως για την πλειονότητα των μαθητών είναι σημαντικό να γίνονται εκδηλώσεις μνήμης κάθε χρόνο. Το 66% των μαθητών (βλ. γράφημα 6) θεωρεί πως οι εκδηλώσεις μνήμης θα πρέπει να είναι «1 ημέρα ανά έτος», το 20% «3 ημέρες ανά έτος» και το 11% «1 εβδομάδα ανά έτος».

Γράφημα 6: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με τη διάρκεια που δηλώνουν ότι πρέπει να έχουν οι εκδηλώσεις μνήμης.

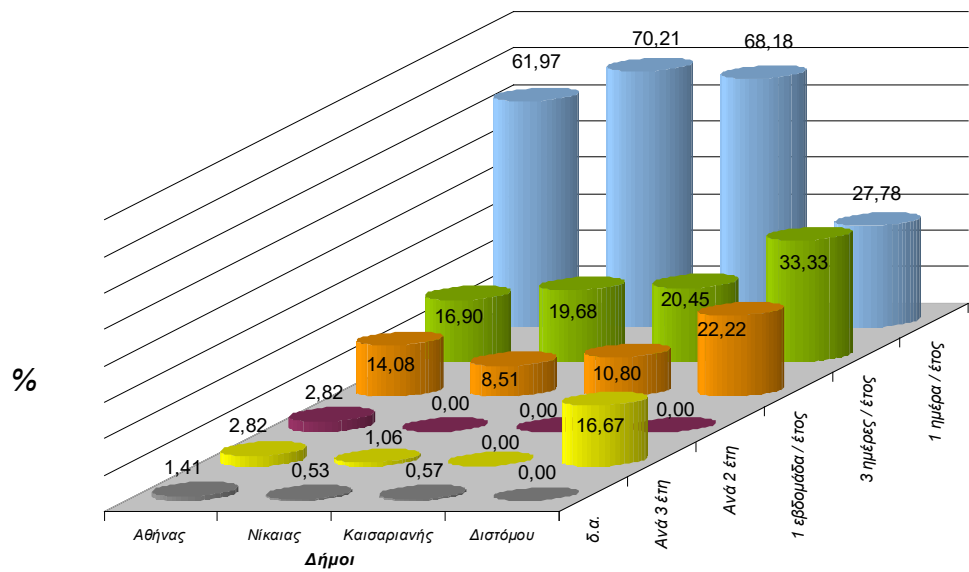
Όπως παρατηρούμε στον πίνακα 6, που ακολουθεί, οι μαθητές του Δήμου Διστόμου σε μικρότερο ποσοστό (27,78%) έναντι των άλλων μαθητών των δήμων Αθήνας (61,97%), Νίκαιας (70,21%) και Καισαριανής (68,18%) δηλώνουν ως προτίμηση για την πραγματοποίηση εκδηλώσεων «1 ημέρα ανά έτος». Είναι σαφές ότι υπεραμύνονται της πραγματοποίησης εκδηλώσεων «3 ημέρες ανά έτος» (33,33%) και «1 εβδομάδα ανά έτος» (22,22%), ίσως γιατί ήδη οι εκδηλώσεις μνήμης που γίνονται στο Δίστομο όλα αυτά τα χρόνια έχουν διάρκεια μίας

εβδομάδας, οπότε τα παιδιά του Διστόμου θεωρούν αυτονόητο ότι οι εκδηλώσεις πρέπει να είναι πολυήμερες για να ανταποκριθούν στην ιστορική σημασία του γεγονότος που τιμούν.

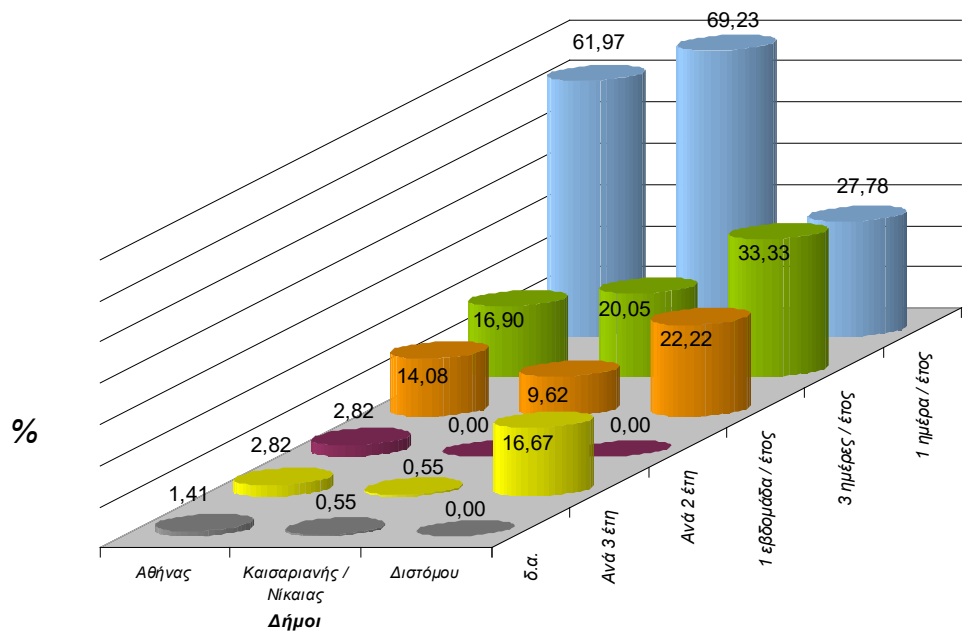
Πίνακας 6: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη διάρκεια που δηλώνουν ότι πρέπει να έχουν οι εκδηλώσεις μνήμης.

Δήμοι	Διάρκεια εκδηλώσεων													
	1 ημέρα / έτος		3 ημέρες / έτος		1 εβδομάδα / έτος		Ανά 2 έτη		Ανά 3 έτη		δ.α.		Σύνολο	
	v	%	N	%	N	%	v	%	v	%	v	%	v	%
Διστόμου	5	27,78	6	33,33	4	22,22	0	0,00	3	16,67	0	0,00	18	100
Καισαριανής	120	68,18	36	20,45	19	10,80	0	0,00	0	0,00	1	0,57	176	100
Νίκαιας	132	70,21	37	19,68	16	8,51	0	0,00	2	1,06	1	0,53	188	100
Αθήνας	44	61,97	12	16,90	10	14,08	2	2,82	2	2,82	1	1,41	71	100
Σύνολο	301	66,45	91	20,09	49	10,82	2	0,44	7	1,55	3	0,66	453	100

Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το υψηλό ποσοστό στο Δίστομο, όπως αποτυπώνεται και στα γραφήματα 6 και 7, στη μεταβλητή «ανά τρία έτη» (16,67%), σε αντίθεση με το χαμηλό ποσοστό των άλλων δήμων. Αντιλαμβανόμαστε πως κάποιοι μαθητές από το Δίστομο εκδηλώνουν σημάδια κόπωσης όσον αφορά την υλοποίηση εκδηλώσεων μνήμης. Παραμένει μια ενδιαφέρουσα ερευνητική αντίφαση ότι για ορισμένους μαθητές του Δήμου Διστόμου η διάρκεια των εκδηλώσεων πρέπει να είναι «3 ημέρες ανά έτος» (33,33%) ή να εκτείνονται σε μία εβδομάδα/έτος (22,22%), ενώ για άλλους «ανά 3 έτη» (16,67%).

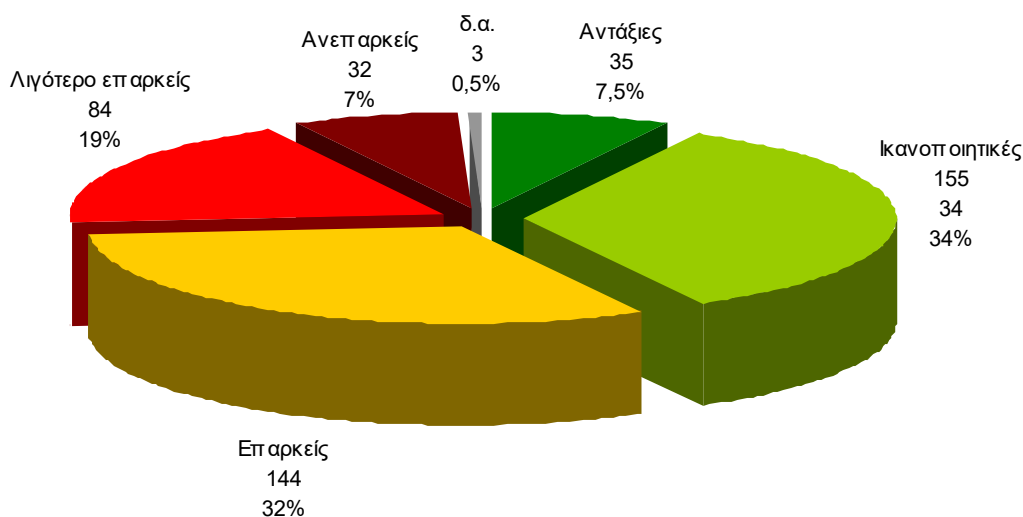
Γράφημα 7: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη διάρκεια που δηλώνουν ότι πρέπει να έχουν οι εκδηλώσεις μνήμης.

Γράφημα 8: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με το εάν και γιατί πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις μνήμης.

1.3. Περιεχόμενο των εκδηλώσεων μνήμης (Ερώτηση 3)

Επιπλέον, κρίναμε σκόπιμη τη διερεύνηση της άποψης των μαθητών σχετικά με το περιεχόμενο των εκδηλώσεων μνήμης («Πώς αξιολογείς τις δράσεις που πραγματοποιούνται κάθε χρόνο στο πλαίσιο των εκδηλώσεων μνήμης;», βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 3). Παρατηρούμε σχετικά στο γράφημα 9, ότι το 73,5% του συνόλου των μαθητών δηλώνει ικανοποιημένο βάσει του αθροίσματος των ποσοστών των μεταβλητών «αντάξιες» (7,5%), «ικανοποιητικές» (34%) και «επαρκείς» (32%). Ως εκ τούτου, μπορούμε, σε ένα πρώτο επίπεδο, να συμπεράνουμε πως οι μαθητές δεν επιθυμούν να αλλάξει κάτι σε αυτές.

Γράφημα 9: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με την αξιολόγηση του περιεχομένου των εκδηλώσεων μνήμης.

Επίσης, παράλληλα, απεικονίζεται και μια εύγλωπτη αμφισβήτηση των εκδηλώσεων, δεδομένου ότι το 26% των μαθητών δηλώνει πως δεν είναι ικανοποιημένο από τις δράσεις που πραγματοποιούνται («λιγότερο επαρκείς» 19%, «ανεπαρκείς» 7%).

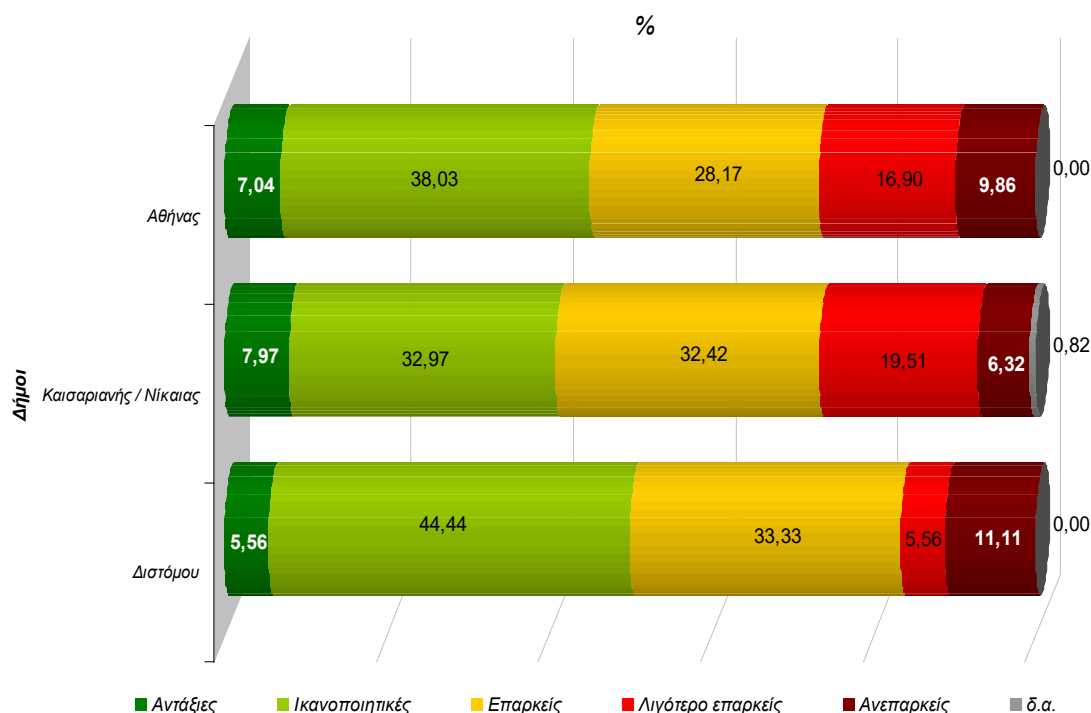
Παρατηρώντας τον πίνακα 7 που ακολουθεί, διαπιστώνουμε ότι συγκριτικά και σε σχέση με τους μαθητές όλων των σχολείων της έρευνας η εκτίμηση πως είναι «αντάξιες της μνήμης των θυμάτων» σημειώνει ιδιαίτερα μικρά ποσοστά (Δήμος Αθήνας 7,04%, Δήμος Νίκαιας 8,51%, Δήμος Καισαριανής 7,39% και Δήμος Διστόμου 5,56%). Θεωρούμε πως με αυτόν τον τρόπο υποδηλώνεται αμφισβήτηση των δράσεων που υλοποιούνται στο πλαίσιο των εκδηλώσεων. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η εκτίμηση αυτή έρχεται σε αντίθεση με τα υψηλά ποσοστά που καταγράφονται αναφορικά με την ικανοποίηση που αντλείται από το περιεχόμενο των εκδηλώσεων μνήμης (γράφημα 9).

Πίνακας 7: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α' τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με την αξιολόγηση του περιεχομένου των εκδηλώσεων μνήμης.

Δήμοι	Κλίμακα αξιολόγησης													
	Αντάξιες		Ικανοποιητικές		Επαρκείς		Λιγότερο επαρκείς		Ανεπαρκείς		δ.α.		Σύνολο	
	ν	%	N	%	N	%	ν	%	ν	%	ν	%	ν	%
Διστόμου	1	5,56	8	44,44	6	33,33	1	5,56	2	11,11	0	0,00	18	100
Καισαριανής	13	7,39	61	34,66	59	33,52	33	18,75	9	5,11	1	0,57	176	100
Νίκαιας	16	8,51	59	31,38	59	31,38	38	20,21	14	7,45	2	1,06	188	100
Αθήνας	5	7,04	27	38,03	20	28,17	12	16,90	7	9,86	0	0,00	71	100
Σύνολο	35	7,73	155	34,22	144	31,79	84	18,54	32	7,06	3	0,66	453	100

Ενδιαφέρον είναι το γεγονός πως δεν υπάρχουν σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ των απαντήσεων των σχολείων. Οι μαθητές των δήμων Νίκαιας, Αθήνας, Καισαριανής (βλ. γράφημα 10) εμφανίζονται σε μικρότερο βαθμό ικανοποιημένοι έναντι αυτών του Δήμου Διστόμου, όπου σχεδόν το 83,33% θεωρεί πως οι δράσεις είναι καλά δομημένες («αντάξιες» 5,56%, «ικανοποιητικές» 44,44%, «επαρκείς» 33,33%). Ωστόσο, στον Δήμο Διστόμου σημειώνεται το μεγαλύτερο ποσοστό στη μεταβλητή «ανεπαρκείς» (11,11%), το οποίο

υποδηλώνει ότι μαθητές του συγκεκριμένου Λυκείου επιθυμούν οι εκδηλώσεις να έχουν διαφορετικό ύφος ή περιεχόμενο.

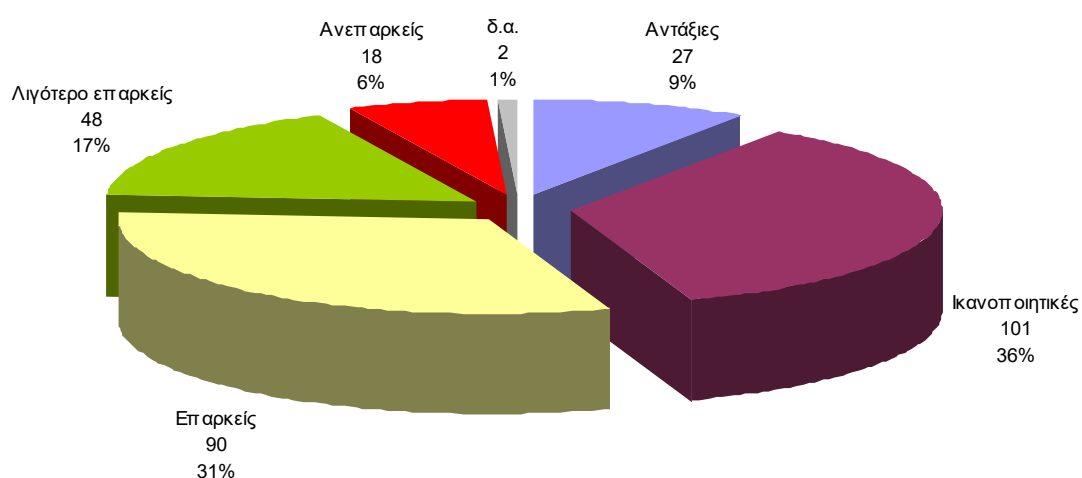

Γράφημα 10: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τύπου έρευνας, σε σχέση με την αξιολόγησή τους ως προς το περιεχόμενο των εκδηλώσεων μνήμης.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει (βλ. κεφ. *Ταυτότητα έρευνας – Μεθοδολογικές παρατηρήσεις*), θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε ομοιότητες ή και διαφοροποιήσεις μέσω των διασταυρούμενων πινάκων ή των πινάκων διπλής εισόδου. Βάσει διαμεταβλητής ανάλυσης (βλ. πίνακα 8), εξετάζεται εάν η απάντηση «λιγότερο επαρκείς» (Ερώτηση 3: «Πώς αξιολογείς τις δράσεις που πραγματοποιούνται κάθε χρόνο στο πλαίσιο των εκδηλώσεων μνήμης;» – «λιγότερο επαρκείς» 19% του συνόλου των μαθητών) εμπεριέχει κάποια αμφισβήτηση στην

κυρίαρχη απάντηση «Ναι, ως τιμή στα θύματα» (Ερώτηση 1: «Πρέπει να γίνονται ή όχι εκδηλώσεις μνήμης;» – «Ναι, ως τιμή στα θύματα»: 63% του συνόλου των μαθητών).

Η απάντηση «λιγότερο επαρκείς» δεν φαίνεται να εμπεριέχει κάποια ουσιαστική αμφισβήτηση στην κυρίαρχη απάντηση «Ναι, ως τιμή στα θύματα» (βλ. γράφημα 11).

Γράφημα 11: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α' τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, οι οποίοι δήλωσαν ότι πρέπει να γίνονται οι εκδηλώσεις μνήμης «ως έκφραση τιμής στα θύματα».

Στα λύκεια του Λεκανοπεδίου Αττικής τα οποία πήραν μέρος στην έρευνα, οι απαντήσεις των μαθητών, «αντάξιες» – «ικανοποιητικές» – «επαρκείς» – «λιγότερο επαρκείς», φαίνεται ότι έχουν ίδια κατανομή. Το 76% από αυτούς που δηλώνει «ως τιμή στα θύματα», θεωρεί ότι οι εκδηλώσεις είναι «επαρκείς», «ικανοποιητικές» και «αντάξιες» (βλ. πίνακα 8). Η μόνη διαφοροποίηση αφορά το Λύκειο της Αθήνας, στο οποίο το 10% των μαθητών που θεωρούν ότι οι εκδηλώσεις πρέπει να γίνονται «ως τιμή στα θύματα», δηλώνει παράλληλα ότι οι εκδηλώσεις που παρακολουθεί είναι «ανεπαρκείς».

Όσον αφορά το Λύκειο Διστόμου, οι μαθητές θεωρούν ότι οι εκδηλώσεις μνήμης είναι «ικανοποιητικές» και «επαρκείς», αλλά κανείς δεν θεωρεί ότι είναι «αντάξιες». Διαφαίνεται ότι, για τους μαθητές των Λυκείων Αθήνας και Διστόμου, το περιεχόμενο των εκδηλώσεων δεν αρκεί για να αποτίσει τον φόρο τιμής που αρμόζει στη θυσία των νεκρών.

Πίνακας 8: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, οι οποίοι δήλωσαν ότι πρέπει να γίνονται οι εκδηλώσεις μνήμης «ως έκφραση τιμής στα θύματα», σε σχέση με την αξιολόγησή τους για τις εκδηλώσεις μνήμης.

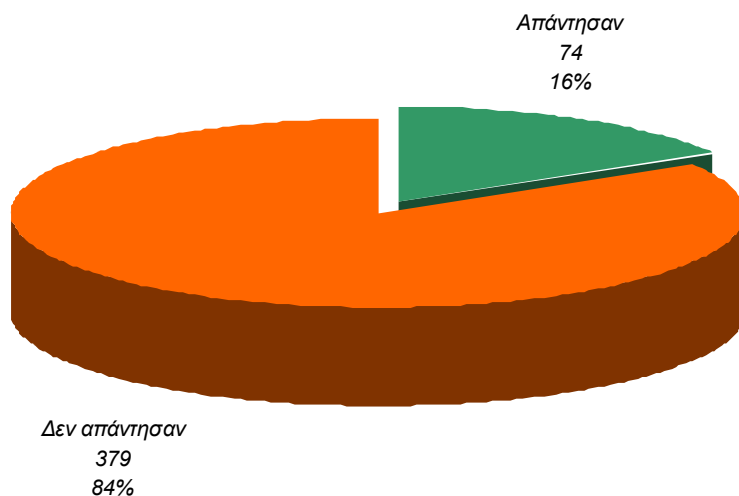
Πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις μνήμης, ως τιμή στα θύματα	Κλίμακα αξιολόγησης δράσεων των εκδηλώσεων μνήμης												Σύνολο επιλογής «ως τιμή στα θύματα»	
	Αντάξιες		Ικανοποιητικές		Επαρκείς		Λιγότερο επαρκείς		Ανεπαρκείς		δ.α.			
	v	%	N	%	N	%	v	%	v	%	v	%	v	%
Διστόμου	0	0,0	7	58,3	5	41,7	0	0,0	0	0,0	0	0,0	12	100
Καισαριανής	11	9,1	41	33,9	39	32,2	22	18,2	7	5,8	1	0,8	121	100
Νίκαιας	13	11,5	38	33,6	34	30,1	20	17,7	7	6,2	1	0,9	113	100
Αθήνας	3	7,5	15	37,5	12	30,0	6	15,0	4	10,0	0	0,0	40	100

Κρίναμε σημαντικό στην εστιασμένη ημιδομημένη συνέντευξη να διερευνήσουμε περισσότερο την άποψη των μαθητών του Λυκείου Διστόμου αναφορικά με το εάν «οι εκδηλώσεις είναι αντάξιες της μνήμης των νεκρών». Η πλειοψηφία των μαθητών/τριών (70%) τις θεωρεί αντάξιες εκφράζοντας, ωστόσο, την επιθυμία για τη βελτίωσή τους. Ένα σημαντικό ποσοστό (30%) απαντά αρνητικά υποδεικνύοντας την ανάγκη να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στα ιστορικά γεγονότα ή να προκύψει αλλαγή στο περιεχόμενο / στην οργάνωση των εκδηλώσεων αυτών (βλ. Παράρτημα, Πίνακας Β΄ εστιασμένης ημιδομημένης συνέντευξης).

1.4. Προτάσεις των μαθητών σχετικά με τη μορφή ή το περιεχόμενο των εκδηλώσεων μνήμης (Ερώτηση 4, Ανοιχτού τύπου ερώτηση)

Ζητήσαμε τη γνώμη των μαθητών σχετικά με το περιεχόμενο των εκδηλώσεων μνήμης που παρακολουθούν ή συμμετέχουν ώστε να διερευνηθεί εάν έχουν προτάσεις τροποποίησης αυτού του περιεχομένου. Στην ερώτηση «Θα είχες να προτείνεις κάποια άλλη

εκδήλωση που να τιμά, ενδεχομένως με διαφορετικό τρόπο, τη μνήμη των νεκρών της 10ης Ιουνίου / της 1ης Μαΐου / της 17ης Αυγούστου 1944;», (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 4), η πλειονότητα των μαθητών (84%), όπως παρατηρούμε στο γράφημα 12, δεν πρότεινε κάποια εναλλακτική μορφή εκδήλωσης μνήμης, ίσως γιατί στην αμέσως προηγούμενη ερώτηση (βλ. γράφημα 11) το 73,5% του συνόλου των μαθητών δήλωσε ικανοποιημένο με τις δράσεις που πραγματοποιούνται κάθε χρόνο στο πλαίσιο των εκδηλώσεων μνήμης. Η διστακτικότητα του ερευνητικού δείγματος να απαντήσει αφορά, ενδεχομένως, μια γενικότερη στάση ζωής και νοοτροπία που αποφεύγει τη σαφή τοποθέτηση και την ανάληψη ευθύνης μέσω της διατύπωσης μιας εναλλακτικής πρότασης. Στην αντίθετη περίπτωση, θα ήταν αναμενόμενο ότι τουλάχιστον το 26%, το οποίο χαρακτήρισε τις δράσεις που πραγματοποιούνται κάθε χρόνο στο πλαίσιο των εκδηλώσεων μνήμης «ανεπαρκείς» ή «λιγότερο ανεπαρκείς», θα πρότεινε κάποιου άλλου τύπου εκδηλώσεις.

Γράφημα 12: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το εάν απάντησαν-πρότειναν άλλη μορφή εκδηλώσεων μνήμης.

Μελετώντας τον πίνακα 9 που ακολουθεί, βρίσκουμε ενδιαφέρον το γεγονός πως μόνο δύο μαθητές από το Δίστομο έχουν διάθεση να προτείνουν κάποιες άλλες εκδηλώσεις μνήμης.

Προτάσεις έκανε το 16% των μαθητών των σχολείων που πήραν μέρος στην έρευνα. Αυτές αφορούν σκέψεις για: α) Αναπαράσταση – Ντοκιμαντέρ (18 μαθητές), β) Παρέλαση – Μνημόσυνο (17 μαθητές), γ) Καλλιτεχνική εκδήλωση (15 μαθητές), δ) Ομιλίες ιστορικών – Ενημέρωση (14 μαθητές), ε) Πορεία – Διαμαρτυρία – Απεργία (7 μαθητές), στ) Σχολική εορτή (7 μαθητές), ζ) Κοινές εκδηλώσεις για όλα τα χωριά (3 μαθητές), η) Πανηγύρι (2 μαθητές), θ) Εκπαιδευτική εκδρομή (1 μαθητής), ι) Συγκέντρωση χρημάτων και αποστολή σε εμπόλεμες περιοχές (1 μαθητής) και ια) Αθλητικούς αγώνες (1 μαθητής).

Πίνακας 9: Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με την πρότασή τους για τη μορφή των εκδηλώσεων μνήμης.

Πρόταση εκδηλώσεων	Δήμοι				
	Διασόμου	Καισαριανής	Νίκαιας	Αθήνας	Σύνολο
Αναπαράσταση – Ντοκιμαντέρ		10	7	1	18
Παρέλαση – Μνημόσυνο		3	10	4	17
Καλλιτεχνική εκδήλωση		4	6	5	15
Ομιλίες ιστορικών – Ενημέρωση		5	5	4	14
Πορεία - Διαμαρτυρία – Απεργία	1	1	3	2	7
Σχολική εορτή		3	4		7
Κοινές εκδηλώσεις για όλα τα χωριά	1		2		3
Πανηγύρι			2		2
Εκπαιδευτική εκδρομή			1		1
Συγκέντρωση χρημάτων και αποστολή σε εμπόλεμες περιοχές			1		1
Αθλητικοί αγώνες				1	1
Σύνολο	2	26	41	17	86

Από τις προτάσεις που κατεγράφησαν και είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες γιατί προτάθηκαν αυτόβουλα και αυθόρμητα, θεωρούμε σημαντικό το γεγονός ότι διαφαίνεται η ανάγκη για πληρέστερη κατανόηση των ιστορικών γεγονότων και του ιστορικού πλαισίου μέσα στο οποίο εκτυλίχθηκαν αυτά, μέσω της προβολής ντοκιμαντέρ και της εκφώνησης ομιλιών από ειδικούς ιστορικούς. Λαμβάνοντας υπόψη ότι είναι μικρός ο αριθμός των σχετικών απαντήσεων, αναρωτιόμαστε εάν η εκδήλωση της παραπάνω επιθυμίας σε συνδυασμό με εναλλακτικές

προτάσεις, όπως η συγκέντρωση χρημάτων και η αποστολή τους σε εμπόλεμες περιοχές, καθώς και κοινές εκδηλώσεις που δίνουν ευρύτητα στα γεγονότα ξεφεύγοντας από το τοπικό επίπεδο, θα μπορούσε να συνεπάγεται την ύπαρξη μιας παραδειγματικής μορφής ιστορικής, ή και μιας γενετικής, ενδεχομένως, συνείδησης, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Jorn Rusen.⁶⁸⁹

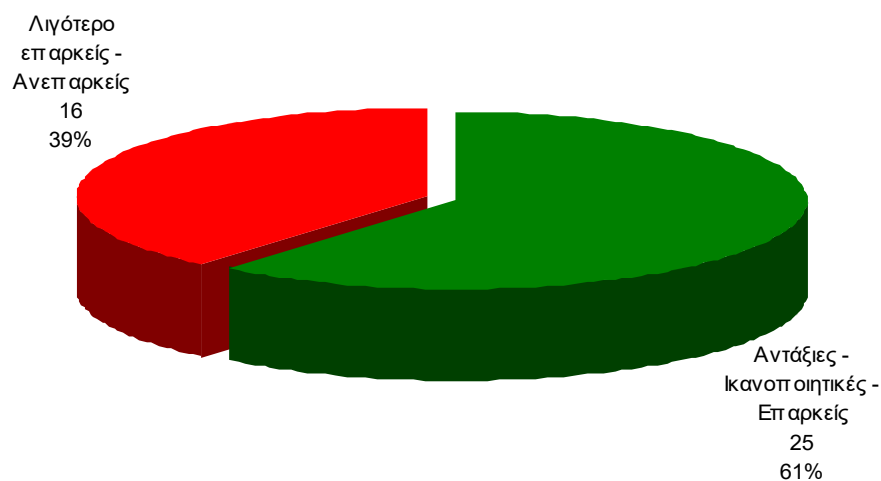
Ωστόσο, η ταυτόχρονη επιθυμία για την πραγματοποίηση παρελάσεων και μνημοσύνου είναι ένδειξη που μας παραπέμπει σε καθιερωμένες νομιμοποιητικές πρακτικές απόδοσης τιμής στους νεκρούς, οι οποίες συνδέονται μάλλον με την παραδοσιακή κατά Rusen μορφή ιστορικής νοηματοδότησης.

Καθώς τα όρια των επιμέρους θεμάτων δεν είναι πάντα σαφή, σκεφθήκαμε να αντιμετωπίσουμε ως ενιαία θεματική κατηγορία την 1η και την 4η κατηγορία (Αναπαράσταση – Ντοκιμαντέρ και Ομιλίες ιστορικών – Ενημέρωση), οπότε θα είχαμε μια πολύ ισχυρή απάντηση. Η νέα αυτή κατηγορία ισχυροποιείται πράγματι στην πρώτη θέση της προτεινόμενης πρότασης αναφορικά με το εναλλακτικό περιεχόμενο των εκδηλώσεων.

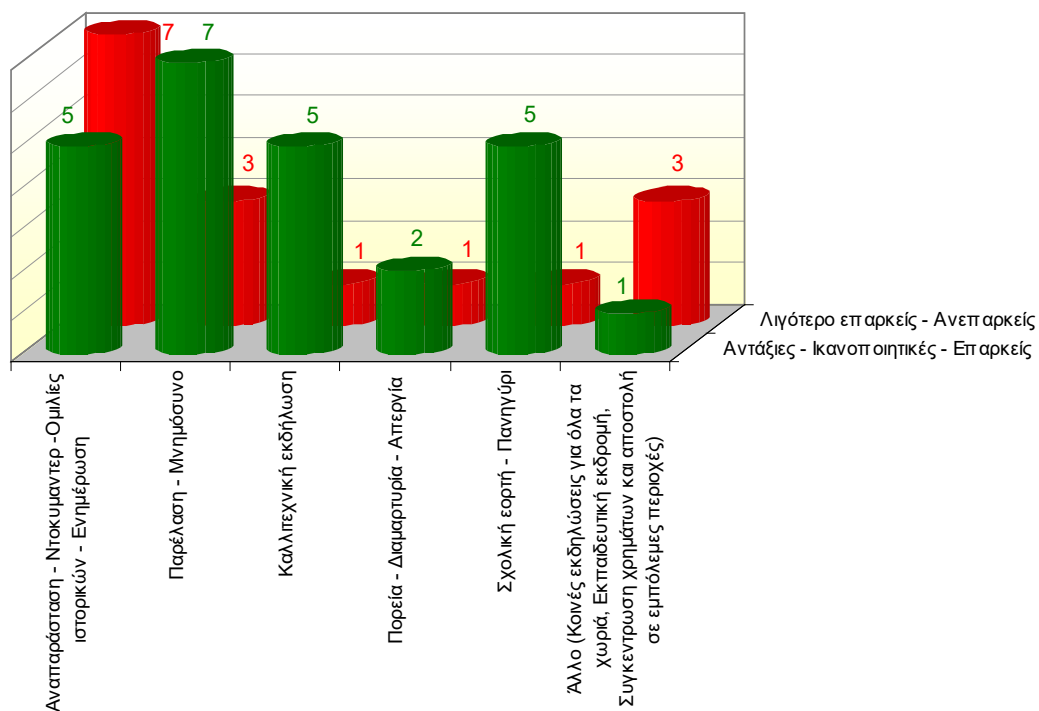
Βάσει διαμεταβλητής ανάλυσης, εξετάζεται εάν η δυσaráσκεια που διατυπώνεται στην αξιολόγηση των εκδηλώσεων στον Δήμο Νίκαιας (Ερώτηση 3: Πώς αξιολογείς τις δράσεις που πραγματοποιούνται κάθε χρόνο στο πλαίσιο των εκδηλώσεων μνήμης; – Λιγότερο επαρκείς, 20,21% και Ανεπαρκείς, 7,45%) συνδυάζεται με τις προτάσεις για άλλο ύφος και περιεχόμενο στις εκδηλώσεις εκ μέρους των συγκεκριμένων μαθητών (Ερώτηση 4: Θα είχες να προτείνεις κάποια άλλη εκδήλωση που να τιμά, ενδεχομένως με διαφορετικό τρόπο, τη μνήμη των νεκρών της ναζιστικής κατοχής; 41 μαθητές από το Δήμο Νίκαιας, ο μεγαλύτερος αριθμός, πρότειναν εκδηλώσεις. Οι 10 από αυτούς επιθυμούν παρέλαση – μνημόσυνο).

---

⁶⁸⁹ Jorn Rusen, «What is Historical Consciousness? – A Theoretical Approach to Empirical Evidence», I, Paper presented at Canadian Historical Consciousness in an International Context: Theoretical Frameworks, University of British Columbia, Vancouver, BC, 2001, σ. 11-14, και Jorn Rusen, *History. Narration – Interpretation – Orientation (Making Sense of History)*, Berghahn Books, New York / Oxford 2005, σ. 27-34, όπως αναφέρεται στη διατριβή: Γιάννης Παπαγεωργίου, *Ποιοτική και ποσοτική έρευνα με στόχο τη χαρτογράφηση της ιστορικής συνείδησης και των κοινωνικών αναπαραστάσεων των μαθητών/-τριών του Λυκείου στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος της Βουλής των Ελλήνων «Βουλή των Εφήβων» 1995-2005*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ΠΤΔΕ, Ρόδος 2011, σ. 43-72.

Γράφημα 13: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Νίκαιας οι οποίοι πρότειναν μια άλλη μορφή εκδηλώσεων, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης που πραγματοποιούνται.

Γράφημα 14: Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Νίκαιας οι οποίοι πρότειναν μια άλλη μορφή εκδηλώσεων, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης σε σχέση με τις προτάσεις τους ως προς τη μορφή των εκδηλώσεων μνήμης.

Εάν εξετάσουμε συνδυαστικά τις απαντήσεις των μαθητών στο Λύκειο της Νίκαιας (βλ. γραφήματα 13/14), διαπιστώνουμε ότι οι μαθητές που θεωρούν τις εκδηλώσεις «αντάξιες», «ικανοποιητικές» ή «επαρκείς» προτείνουν α) κυρίως παρέλαση – μνημόσυνο (7 μαθητές), β) ισομοιρασμένα αναπαράσταση – ντοκιμαντέρ, ομιλίες ιστορικών – ενημέρωση (5 μαθητές) με καλλιτεχνική εκδήλωση (5 μαθητές), γ) σχολική εορτή – πανηγύρι (5 μαθητές), δ) πορεία – διαμαρτυρία – απεργία (2 μαθητές) και ε) «άλλο», όπως συγκέντρωση χρημάτων και αποστολή σε εμπόλεμες περιοχές (1 μαθητής).

Από τις δηλώσεις των μαθητών της Νίκαιας (βλ. πίνακα 10) διαπιστώνουμε ότι:

- 1) αυτοί που δεν είναι ικανοποιημένοι («λιγότερο επαρκείς» ή «ανεπαρκείς») κάνουν προτάσεις κυρίως για: α) πιο επαρκή ιστορική γνώση (αναπαράσταση – ντοκιμαντέρ – ομιλίες ιστορικών – ενημέρωση/ 7 μαθητές), β) πιο παραδοσιακή συμμετοχή (παρέλαση – μνημόσυνο/ 3 μαθητές). Δημιουργείται έτσι μια ενδιαφέρουσα πόλωση στα δύο ακραία σημεία του νοητού φάσματος.
- 2) αυτοί που είναι σχετικά ικανοποιημένοι («επαρκείς») προτείνουν κυρίως: α) καλλιτεχνική εκδήλωση, β) παρέλαση – μνημόσυνο, γ) σχολική γιορτή, δ) πορεία – διαμαρτυρία – απεργία,
- 3) οι περισσότεροι από αυτούς που δηλώνουν για τις εκδηλώσεις ότι είναι «ικανοποιητικές» προτείνουν κυρίως παρέλαση – μνημόσυνο και
- 4) οι περισσότεροι από αυτούς που δηλώνουν για τις εκδηλώσεις ότι είναι «αντάξιες» προτείνουν αναπαράσταση – ντοκιμαντέρ.

Πίνακας 10: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Νίκαιας ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης σε σχέση με τις προτάσεις τους ως προς τη μορφή των εκδηλώσεων μνήμης.

Πρόταση εκδηλώσεων μαθητών Νίκαιας	Κλίμακα αξιολόγησης δράσεων των εκδηλώσεων μνήμης											
	Αντάξιες		Ικανοποιητικές		Επαρκείς		Λιγότερο επαρκείς		Ανεπαρκείς		Σύνολο «προτάσεων»	
	v	%	v	%	N	%	v	%	v	%	v	%
Αναπαράσταση – Ντοκιμαντέρ	2	28,6	1	14,3	1	14,3	3	42,9	0	0,0	7	100
Παρέλαση – Μνημόσυνο	1	10,0	2	20,0	4	40,0	3	30,0	0	0,0	10	100
Καλλιτεχνική εκδήλωση	0	0,0	0	0,0	5	83,3	1	16,7	0	0,0	6	100
Ομιλίες ιστορικών – Ενημέρωση	0	0,0	0	0,0	1	20,0	4	80,0	0	0,0	5	100
Πορεία – Διαμαρτυρία – Απεργία	0	0,0	0	0,0	2	66,7	1	33,3	0	0,0	3	100
Σχολική εορτή	1	25,0	0	0,0	2	50,0	0	0,0	1	25,0	4	100
Κοινές εκδηλώσεις για όλα τα χωριά	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	50,0	1	50,0	2	100
Πανηγύρι	0	0,0	1	50,0	1	50,0	0	0,0	0	0,0	2	100
Εκπαιδευτική εκδρομή	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	100	1	100
Συγκέντρωση χρημάτων και αποστολή σε εμπόλεμες περιοχές	0	0,0	1	100	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	100

Οι αντίστοιχες συχνότητες, απόλυτες και σχετικές, των δύο μαθητών από το Δίστομο, διαμορφώνονται όπως φαίνεται στον πίνακα 11.

Πίνακας 11: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης του Λυκείου Διστόμου οι οποίοι πρότειναν μια άλλη μορφή εκδηλώσεων, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης και σε σχέση με τις προτάσεις τους ως προς τη μορφή των εκδηλώσεων μνήμης.

Πρόταση εκδηλώσεων μαθητών Διστόμου	Κλίμακα αξιολόγησης δράσεων των εκδηλώσεων μνήμης											
	Αντάξιες		Ικανοποιητικές		Επαρκείς		Λιγότερο επαρκείς		Ανεπαρκείς		Σύνολο «προτάσεων»	
	N	%	v	%	N	%	v	%	v	%	v	%
Πορεία – Διαμαρτυρία – Απεργία	0	0,0	1	100	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	100
Κοινές εκδηλώσεις για όλα τα χωριά	0	0,0	0	0,0	1	100	0	0,0	0	0,0	1	100

Στο Λύκειο της Καισαριανής (βλ. πίνακα 12), οι μαθητές που αποτιμούν θετικά τις εκδηλώσεις («αντάξιες», «ικανοποιητικές», «επαρκείς») προτείνουν περισσότερο αναπαράσταση – ντοκιμαντέρ (9 μαθητές), στη συνέχεια ομιλίες ιστορικών – ενημέρωση (5 μαθητές), παρέλαση – μνημόσυνο (3 μαθητές) και ακόμα λιγότερο τα υπόλοιπα. Αντίθετα, αυτοί που δεν είναι ικανοποιημένοι προτείνουν καλλιτεχνική εκδήλωση.

Στο Λύκειο της Αθήνας (βλ. πίνακα 13 που ακολουθεί). οι μαθητές κάνουν πολύ λιγότερες προτάσεις σε σύγκριση με τα σχολεία της Καισαριανής και της Νίκαιας. Αυτοί που κρίνουν τις εκδηλώσεις ως «αντάξιες», «ικανοποιητικές» και «επαρκείς» κάνουν προτάσεις για παρέλαση – μνημόσυνο (2 μαθητές), καλλιτεχνική εκδήλωση (2 μαθητές), ομιλίες ιστορικών – ενημέρωση (2 μαθητές), αναπαράσταση – ντοκιμαντέρ (1 μαθητής), πορεία – διαμαρτυρία – απεργία (1 μαθητής), αθλητικούς αγώνες (1 μαθητής). Αυτοί που δεν είναι ικανοποιημένοι από τις εκδηλώσεις και τις θεωρούν «λιγότερο επαρκείς» και «ανεπαρκείς» προτείνουν, όπως είδαμε και στις απαντήσεις των μαθητών του Λυκείου Καισαριανής, καλλιτεχνική εκδήλωση (3 μαθητές), παρέλαση – μνημόσυνο (2 μαθητές) και ομιλίες ιστορικών – ενημέρωση (2 μαθητές).

Πίνακας 12: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Καισαριανής οι οποίοι πρότείνουν μια άλλη μορφή εκδηλώσεων, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης σε σχέση με τις προτάσεις τους ως προς τη μορφή των εκδηλώσεων μνήμης.

Πρόταση εκδηλώσεων μαθητών Καισαριανής	Κλίμακα αξιολόγησης δράσεων των εκδηλώσεων μνήμης										Σύνολο «προτάσεων»	
	Αντάξιες		Ίκανοποιητικές		Επαρκείς		Λιγότερο επαρκείς		Ανεπαρκείς			
	N	%	v	%	N	%	v	%	v	%	v	%
Αναπαράσταση – Ντοκιμαντέρ	0	0,0	3	30,0	6	60,0	0	0,0	1	10,0	10	100
Παρέλαση – Μνημόσυνο	0	0,0	1	33,3	2	66,7	0	0,0	0	0,0	3	100
Καλλιτεχνική εκδήλωση	0	0,0	1	25,0	0	0,0	2	50,0	1	25,0	4	100
Ομιλίες ιστορικών – Ενημέρωση	0	0,0	4	80,0	1	20,0	0	0,0	0	0,0	5	100
Πορεία – Διαμαρτυρία – Απεργία	0	0,0	0	0,0	1	100	0	0,0	0	0,0	1	100
Σχολική εορτή	0	0,0	2	66,7	0	0,0	1	33,3	0	0,0	3	100

Πίνακας 13: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Αθήνας οι οποίοι πρότειναν μια άλλη μορφή εκδηλώσεων, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης σε σχέση με τις προτάσεις τους ως προς τη μορφή των εκδηλώσεων μνήμης.

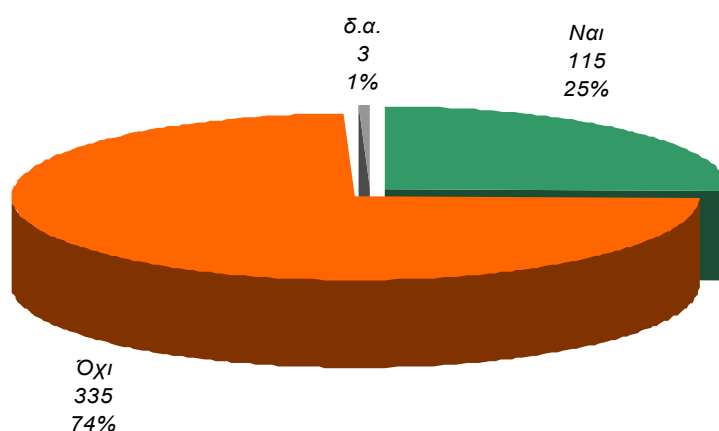
Πρόταση εκδηλώσεων μαθητών Αθήνας	Κλίμακα αξιολόγησης δράσεων των εκδηλώσεων μνήμης											
	Αντάξιες		Ικανοποιητικές		Επαρκείς		Λιγότερο επαρκείς		Ανεπαρκείς		Σύνολο «προτάσεων»	
	N	%	v	%	N	%	v	%	v	%	v	%
Αναπαράσταση – Ντοκιμαντέρ	0	0,0	0	0,0	1	100	0	0,0	0	0,0	1	100
Παρέλαση – Μνημόσυνο	0	0,0	1	25,0	1	25,0	2	50,0	0	0,0	4	100
Καλλιτεχνική εκδήλωση	0	0,0	0	0,0	2	40,0	1	20,0	2	40,0	5	100
Ομιλίες ιστορικών – Ενημέρωση	0	0,0	1	25,0	1	25,0	2	50,0	0	0,0	4	100
Πορεία – Διαμαρτυρία – Απεργία	0	0,0	1	50,0	0	0,0	1	50,0	0	0,0	2	100
Αθλητικοί αγώνες	0	0,0	1	100	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	100

Μεταξύ των σχολείων των τριών Δήμων (Νίκαιας, Καισαριανής, Αθήνας) δεν διαπιστώθηκαν έντονες διαφοροποιήσεις ως προς τις προτάσεις των μαθητών για το περιεχόμενο των εκδηλώσεων, καθώς και την κλίμακα αξιολόγησης του περιεχομένου τους.

1.5. Συμμετοχή των μαθητών στις εκδηλώσεις μνήμης (Ερώτηση 5, Δυνατότητα πολλαπλών απαντήσεων)

Ένα επιπλέον θεματικό πεδίο το οποίο σχετίζεται με τις εκδηλώσεις μνήμης αφορά τη συμμετοχή σε αυτές των μαθητών που έλαβαν μέρος στην έρευνα.

Στην ερώτηση «Έχεις λάβει μέρος στις εκδηλώσεις μνήμης της 10ης Ιουνίου / της 1ης Μαΐου / της 17ης Αυγούστου 1944;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 5), η πλειονότητα των μαθητών (74%), όπως διαπιστώνουμε από το γράφημα 15, δήλωσε πως δεν έχει πάρει μέρος στις εκδηλώσεις μνήμης που διοργανώνονται στον τόπο τους.

Γράφημα 15: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το εάν έχουν συμμετάσχει σε εκδηλώσεις μνήμης.

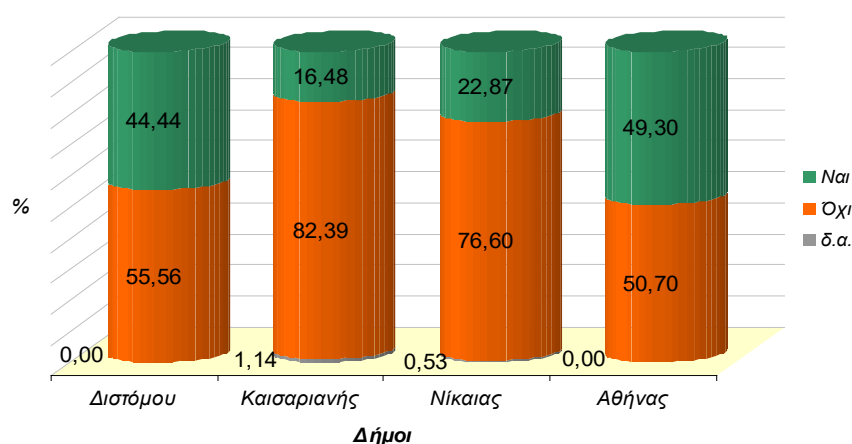
Στον πίνακα 14 που ακολουθεί, παρατηρούμε ότι τα σχολεία στα οποία οι μαθητές δηλώνουν σε μεγάλο ποσοστό συμμετοχή στις εκδηλώσεις μνήμης είναι το 7ο Λύκειο της Αθήνας (49,30%) και το Λύκειο Διστόμου (44,44%).

Πίνακας 14: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν έχουν συμμετάσχει σε εκδηλώσεις μνήμης.

Δήμοι	Συμμετοχή						Σύνολο	
	Ναι		Όχι		δ.α.			
	N	%	N	%	v	%	v	%
Διστόμου	8	44,44	10	55,56	0	0,00	18	100
Καισαριανής	29	16,48	145	82,39	2	1,14	176	100
Νίκαιας	43	22,87	144	76,60	1	0,53	188	100
Αθήνας	35	49,30	36	50,70	0	0,00	71	100
Σύνολο	115	25,39	335	73,95	3	0,66	453	100

Η δήλωση των μαθητών του σχολείου της Αθήνας χρήζει διερεύνησης, γιατί οι μισοί σχεδόν μαθητές δηλώνουν πως έχουν πάρει μέρος στις εκδηλώσεις που γίνονται κάθε χρόνο στο

Σκοπευτήριο Καισαριανής, ποσοστό ιδιαίτερα μεγάλο, εάν λάβουμε υπόψη μας πως 16,48% των μαθητών του Δήμου Καισαριανής έχουν λάβει μέρος στις ίδιες εκδηλώσεις (βλ. γράφημα 16 που ακολουθεί). Αντίθετα, η δήλωση των μαθητών του Διστόμου ήταν αναμενόμενη, γιατί στην κοινωνία του Διστόμου δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην τοπική επέτειο και θεωρείται απαραίτητη η επίσημη συμμετοχή των σχολείων σε αυτήν. Εκτός από αυτόν τον λόγο, το υψηλό ποσοστό συμμετοχής μαθητών σε σύγκριση με τα σχολεία της Νίκαιας (22,87%) και της Καισαριανής (16,48%) εξηγείται επίσης από το γεγονός ότι οι δράσεις των εβδομαδιαίων εκδηλώσεων μνήμης απαιτούν την πολυάριθμη και συστηματική συμμετοχή μαθητών, καθώς διοργανώνονται, για παράδειγμα, λαμπαδηδρομία και αθλητικοί αγώνες.

Γράφημα 16: Ποσοστά μαθητών Α' τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν έχουν συμμετάσχει σε εκδηλώσεις μνήμης.

Ακολουθεί η ανάλυση στο ειδικό υποερώτημα (ερώτηση - δικτύου: «Έχεις λάβει μέρος στις εκδηλώσεις μνήμης; Εάν ναι, ποια ήταν η συμμετοχή σου;» – βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 5) που απευθυνόταν στους μαθητές οι οποίοι δήλωσαν «ναι» όσον αφορά τη συμμετοχή τους στις εκδηλώσεις, διότι κρίνουμε σκόπιμο να διερευνήσουμε σε τι είδους δράσεις συμμετείχαν. Όπως παρατηρούμε στον πίνακα 15 που ακολουθεί, η λαμπαδηδρομία είναι μορφή συμμετοχής στις εκδηλώσεις η οποία ουσιαστικά διοργανώνεται μόνο στο Δίστομο (38,89%). Στους υπόλοιπους δήμους εμφανίζεται με πολύ μικρά ποσοστά (Δήμος Νίκαιας 3,19%, Δήμος Αθήνας 2,82%, Δήμος Καισαριανής 2,27%). Η ίδια διαπίστωση ισχύει και για τα

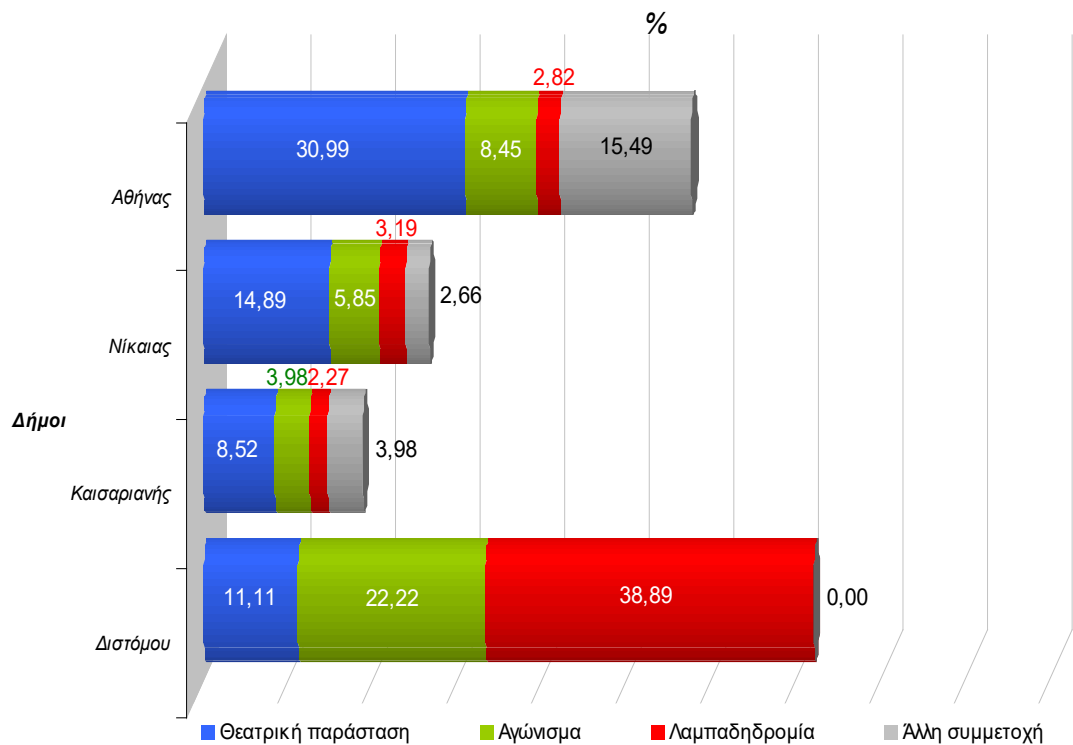
αγωνίσματα στίβου κ.ά., όπου οι μαθητές του Διστόμου δηλώνουν συμμετοχή σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό (22,22%) έναντι των μαθητών των άλλων σχολείων (Δήμος Αθήνας 8,45%, Δήμος Νίκαιας 5,85%, Δήμος Καισαριανής 3,98%). Είναι συνηθισμένη τάση η ένταξη παρόμοιων δράσεων στο πλαίσιο εορταστικών/επετειακών εκδηλώσεων. Άλλωστε οι Έλληνες, ήδη από τον 19ο αιώνα, επέλεξαν να νοηματοδοτήσουν τις τελετές τους αναβιώνοντας πρακτικές του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος. Η απόπειρα αναβίωσης των αρχαίων γιορτών περιελάμβανε, όπως είναι γνωστό, και τη διοργάνωση αθλητικών αγώνων.⁶⁹⁰

Πίνακας 15: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου οι οποίοι δηλώνουν συμμετοχή στις εκδηλώσεις μνήμης, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το είδος των εκδηλώσεων μνήμης.

Δήμοι	Μορφή συμμετοχής στις εκδηλώσεις									
	Αγώνισμα		Θεατρική παράσταση		Λαμπαδηδρομία		Άλλη συμμετοχή		Σύνολο Συμμετεχόντων	
	ν	%	ν	%	ν	%	ν	%	ν	%
Διστόμου	4	22,22	2	11,11	7	38,89	0	0,00	18	100
Καισαριανής	7	3,98	15	8,52	4	2,27	7	3,98	176	100
Νίκαιας	11	5,85	28	14,89	6	3,19	5	2,66	188	100
Αθήνας	6	8,45	22	30,99	2	2,82	11	15,49	71	100
Σύνολο	28	6,18	67	14,79	19	4,19	23	5,08	453	100

Επίσης, όπως αποτυπώνεται παραστατικότερα στο γράφημα 17, το 30,99% των μαθητών του Δήμου της Αθήνας δηλώνει πως έχει λάβει μέρος σε θεατρική παράσταση στο πλαίσιο των εκδηλώσεων μνήμης για την εκτέλεση των κομμουνιστών αγωνιστών στο Σκοπευτήριο Καισαριανής. Οι μαθητές των άλλων σχολείων δηλώνουν ότι έχουν συμμετάσχει σε θεατρική παράσταση με μικρότερα ποσοστά (Δήμος Διστόμου 11,11%, Δήμος Νίκαιας 14,89%, Δήμος Καισαριανής 8,52%).

⁶⁹⁰ Στους εορτασμούς για την άνοδο του Όθωνα στο θρόνο (1835) συμπεριλήφθηκαν αθλητικοί αγώνες. Το 1837 ορίστηκε να τελούνται στο πλαίσιο ετήσιων εκθέσεων και διαγωνισμών δημόσιοι αγώνες (ιπποδρομία, πάλη, δισκοβολία, δρόμος, άλμα, ακόντιο, εθνικοί χοροί), Χρ. Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το Έθνος: Εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», ό.π., σ. 194.

Γράφημα 17: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου οι οποίοι δηλώνουν συμμετοχή στις εκδηλώσεις μνήμης, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το είδος των εκδηλώσεων μνήμης.

Στο ειδικό υποερώτημα «Ποια ήταν η “εναλλακτική” συμμετοχή σου;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 5), οι μαθητές των δήμων Αθήνας, Νίκαιας και Καισαριανής (βλ. πίνακα 16) δηλώνουν: α) καλλιτεχνική εκδήλωση⁶⁹¹ (17 μαθητές), β) σχολική επίσκεψη – εκδήλωση (3 μαθητές), γ) πορεία (1 μαθητής), δ) παρέλαση (1 μαθητής) και ε) διανομή λουλουδιών (1 μαθητής). Η απάντηση «διανομή λουλουδιών» μάς παραπέμπει στο φόρο τιμής που αποδίδεται με αυτόν τον τρόπο στους νεκρούς, είτε σε κηδείες είτε σε εκδηλώσεις που σχετίζονται με νεκρούς – ήρωες στη συλλογική συνείδηση, όπως στο Πολυτεχνείο. Οι μαθητές του Δήμου Διστόμου δεν απαντούν καθόλου και συνεπώς

⁶⁹¹ Στην απάντηση «καλλιτεχνική εκδήλωση» ομαδοποιήθηκαν επιμέρους δηλώσεις μαθητών που αφορούν έκθεση φωτογραφίας, χορωδία, χορό, μουσική, απαγγελία κειμένων και ποιημάτων, διαγωνισμό έκθεσης ιδεών.

εμφανίζονται να μην έχουν συμμετοχή σε κάτι άλλο εκτός από τη θεατρική παράσταση, τα αγωνίσματα και τη λαμπαδηδρομία.

Πίνακας 16: Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου οι οποίοι δηλώνουν συμμετοχή στις εκδηλώσεις μνήμης, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το «άλλο» είδος των εκδηλώσεων μνήμης.

Είδος «άλλης» Συμμετοχής	Δήμοι				
	Διστόμου	Καισαριανής	Νίκαιας	Αθήνας	Σύνολο
Καλλιτεχνική εκδήλωση*		4	4	9	17
Σχολική επίσκεψη – εκδήλωση		1	1	1	3
Πορεία				1	1
Παρέλαση		1			1
Διανομή λουλουδιών		1			1
Σύνολο	0	7	5	11	23

* Έκθεση φωτογραφίας – Χορωδία – Χορός – Μουσική – Απαγγελία κειμένων και ποιημάτων – Διαγωνισμός έκθεσης ιδεών

1.6. Συναισθήματα μαθητών κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων (Ερώτηση 6, Δυνατότητα πολλών απαντήσεων)

Εκτός από τη φυσική παρουσία-συμμετοχή των μαθητών, μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα και η διερεύνηση των συναισθημάτων τους κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης. Σε αυτό το πλαίσιο, τους ζητήσαμε να απαντήσουν στην ερώτηση: «Τι νιώθεις όταν παρακολουθείς ή συμμετέχεις στις εκδηλώσεις μνήμης της 10ης Ιουνίου, της 1ης Μαΐου, της 17ης Αυγούστου 1944;», (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 6).

Αξιοσημείωτο, κατά την εκτίμησή μας, είναι το υψηλό ποσοστό (63,58 % στο σύνολο των μαθητών) που συγκεντρώνει η επιλογή «υπερηφάνεια» (βλ. πίνακα 17) και το οποίο εκ των πραγμάτων πρέπει να συναρτηθεί με το ηρωολατρικό και μαρτυρολογικό πρότυπο που καλλιεργεί παραδοσιακά η σχολική ιστορική εκπαίδευση στην Ελλάδα. Ανεξάρτητα όμως από τη διαπίστωση αυτή, αναμενόμενη κρίνεται η απάντηση για τους νομούς Αττικής και Πειραιά, όπου η θανάτωση των θυμάτων του Σκοπευτηρίου Καισαριανής (1.5.1944) και του Μπλόκου της Κοκκινιάς (17.8.1944) ταυτίζεται στη συλλογική συνείδηση με την αντιστασιακή δράση εναντίον των κατακτητών, και ως εκ τούτου εγγράφεται στο ηρωολατρικό πλαίσιο της εθνικής

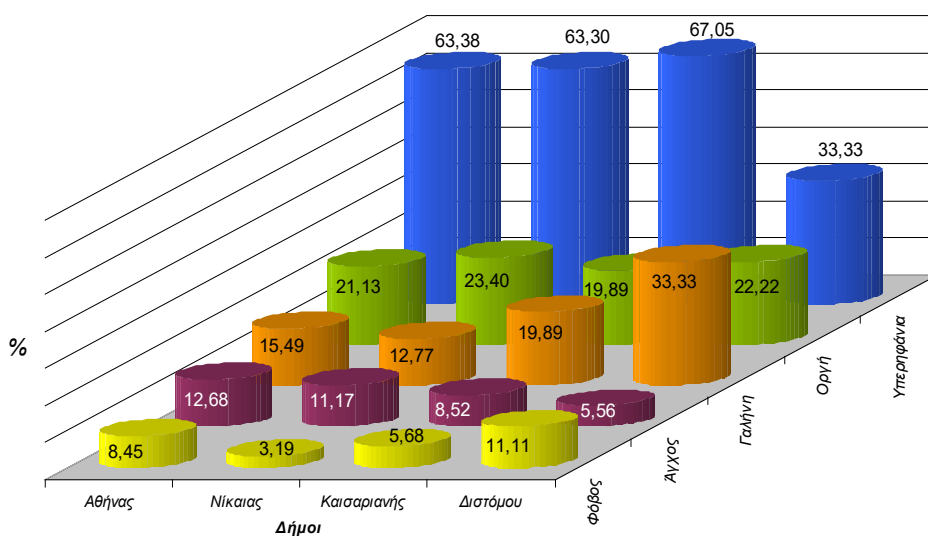
ιδεολογίας. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για την εκτέλεση 200 αγωνιστών, από τους οποίους οι περισσότεροι ήταν κομμουνιστές από το στρατόπεδο της Ακροναυπλίας, και στη δεύτερη για την εκτέλεση 200 αντιστασιακών στην πλατεία της Οσίας Ξένης από Γερμανούς στρατιώτες και Έλληνες ταγματασφαλίτες. Η αντίστοιχη δήλωση των μαθητών του Διστόμου («υπερηφάνεια» 33,33%) έχει σημασία να διερευνηθεί. Είναι σαφές, όπως εξετάσαμε τα δεδομένα με βάση το κοινωνικό - πολιτικό προφίλ των συγκεκριμένων περιοχών (Νίκαιας και Καισαριανής), ότι και στη συλλογική συνείδηση των μαθητών του Διστόμου οι νεκροί της 10.6.1944 δεν έχουν καταχωρισθεί ως τραγικά και ανήμπορα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας, αλλά ως μάρτυρες – ήρωες που αντιστάθηκαν κατά του ναζισμού. Ο σημασιολογικός αυτός μετασχηματισμός του θύματος σε ήρωα ή μάρτυρα μπορεί, κατά τη γνώμη μας, να εξηγήσει επαρκώς το υψηλό ποσοστό της επιλογής «υπερηφάνεια» και στο Δίστομο, ειδικά δε εάν συνδεθεί και με την αντιστασιακή δράση στην περιοχή που χρησιμοποιήθηκε ως πρόσχημα από τους κατακτητές για την εφαρμογή αντιποίνων στο Δίστομο.

Πίνακας 17: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το συναίσθημα παρακολούθησης / συμμετοχής που δηλώνουν ότι νιώθουν κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.

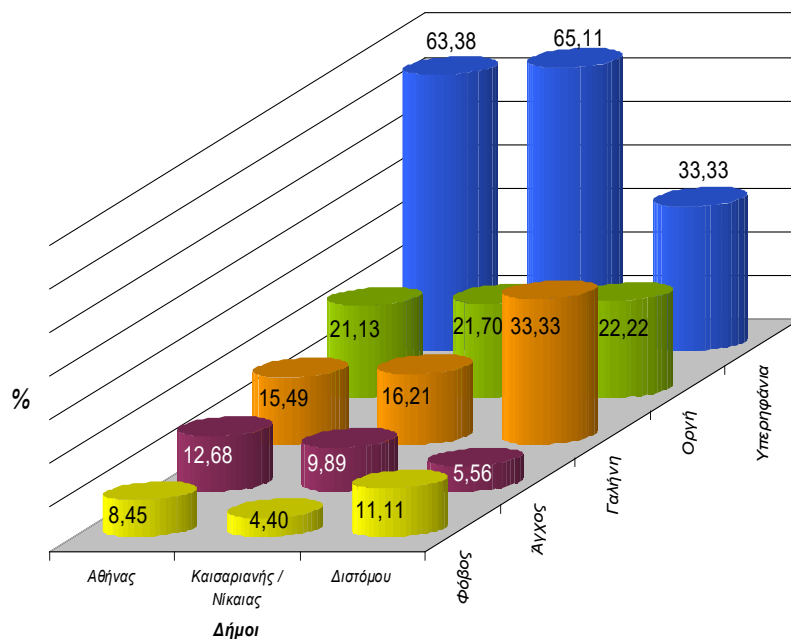
Δήμοι	Συναίσθημα παρακολούθησης / συμμετοχής											
	Υπερηφάνεια		Γαλήνη		Αγχος		Οργή		Φόβος		Σύνολο συμμετεχόντων	
	N	%	v	%	N	%	N	%	v	%	v	%
Διστόμου	6	33,33	6	33,33	1	5,56	4	22,22	2	11,11	18	100
Καισαριανής	118	67,05	35	19,89	15	8,52	35	19,89	10	5,68	176	100
Νίκαιας	119	63,30	24	12,77	21	11,17	44	23,40	6	3,19	188	100
Αθήνας	45	63,38	11	15,49	9	12,68	15	21,13	6	8,45	71	100
Σύνολο	288	63,58	76	16,78	46	10,15	98	21,63	24	5,30	453	100

Η «οργή» για την κατάφωρη άσκηση βίας κατά των Ελλήνων στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής είναι ένα συναίσθημα που δηλώνεται από όλους τους μαθητές στην ερώτηση που αφορά το τι νιώθουν όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης. Οι μαθητές των νομών Αττικής και Πειραιά δηλώνουν την «οργή» ως δεύτερη επιλογή τους (Δήμος Νίκαιας

23,40%, Δήμος Αθήνας 21,13%, Δήμος Καισαριανής 19,89%, βλ. γραφήματα 18 και 19). Για τα παιδιά του Λυκείου Διστόμου, τα συναισθήματα «υπερηφάνεια» (33,33%), «γαλήνη» (33,33%), «οργή» (22,22%) είναι σχετικά ισομοιρασμένα. Η «οργή» δηλώνεται με ποσοστό (22,22%), ποσοστό το οποίο μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι, παρόλο που οι μαθητές αισθάνονται θυμό για τον άδικο πόνο που υπέστησαν οι συμπατριώτες τους κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, δεν κατακλύζονται, ωστόσο, από αυτόν. Είναι μια ισχυρή ένδειξη είτε ότι σε διαγενεακό επίπεδο έχει πραγματοποιηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό η ψυχική επεξεργασία της επίδρασης αυτού του τραυματικού γεγονότος, είτε ότι έχουν αμβλυνθεί οι συναισθηματικές φορτίσεις και οι εικόνες εχθρότητας του παρελθόντος.

Γράφημα 18: Ποσοστά μαθητών Α' τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το συναίσθημα παρακολούθησης / συμμετοχής που δηλώνουν ότι νιώθουν κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.

Γράφημα 19: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τύπου έρευνας, σε σχέση με το συναίσθημα που δηλώνουν ότι νιώθουν κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.

Έχει ενδιαφέρον η διαπίστωση, η οποία προκύπτει παρατηρώντας τα παραπάνω γραφήματα, ότι δηλαδή, ενώ η απάντηση «γαλήνη» δηλώνεται από σημαντικό ποσοστό των μαθητών του Δήμου Διστόμου (33,33%), συγκεντρώνει σαφώς μικρότερα ποσοστά στα υπόλοιπα σχολεία (Δήμος Καισαριανής 19,89%, Δήμος Αθήνας 15,49%, Δήμος Νίκαιας 12,77%). Για τους μαθητές του Διστόμου, ενδεχομένως, η «γαλήνη» σηματοδοτεί μια επιτυχή συναισθηματική διαχείριση του τραυματικού αυτού γεγονότος από τις νέες γενιές. Ασφαλώς, υποδηλώνεται και κάποια αποστασιοποίηση από τη συναισθηματική φόρτιση από την οποία, όπως διαπιστώνουν τα παιδιά, διακατέχονται οι ηλικιωμένοι όταν αναφέρονται στα γεγονότα της Σφαγής ή όταν παρακολουθούν τις σχετικές με αυτά εκδηλώσεις μνήμης.

Οι αποχρώσεις των συναισθημάτων είναι πιο έντονες στις απαντήσεις των μαθητών του Δήμου Διστόμου. Οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου δηλώνουν σε μικρότερο ποσοστό την «υπερηφάνεια» (33,33%) και το «άγχος» (5,56%), ενώ σε μεγαλύτερο ποσοστό τη «γαλήνη» (33,33%) και το «φόβο» (11,11%), που ωστόσο μεταξύ τους συγκροτούν ένα αντινομικό

ψυχολογικό δίπολο και με τη σειρά τους δείχνουν μια ατελή επεξεργασία του τραύματος. Στο ίδιο γράφημα διαπιστώνουμε ότι στις απαντήσεις των μαθητών των δήμων Αθήνας, Νίκαιας και Καισαριανής κυριαρχεί η «υπερηφάνεια», ακολουθούν η «οργή», η «γαλήνη», το «άγχος», και με το μικρότερο ποσοστό δηλώνεται ο «φόβος». Στον Δήμο Καισαριανής έχει ενδιαφέρον ότι ίσος αριθμός παιδιών δηλώνει την «οργή» (19,89%) και αντίστοιχα τη «γαλήνη» (19,89%) ως κυρίαρχα συναισθήματα.

Θεωρούμε σημαντικό με την εστιασμένη ημιδομημένη συνέντευξη να διερευνηθεί ποια σημασία αποδίδουν οι μαθητές στους όρους «φόβος» και «άγχος»,⁶⁹² καθώς και στον όρο «γαλήνη». Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης στην ερώτηση «Υπάρχουν σκέψεις κατά τη διάρκεια παρακολούθησης ή συμμετοχής στις εκδηλώσεις που σου προκαλούν “άγχος” ή “φόβο”;», το 40% των μαθητών του Λυκείου Διστόμου συνδέει την εκδήλωση άγχους ή φόβου με την αγωνία μήπως επαναληφθούν παρόμοια γεγονότα (20%), με την ίδια την ανάμνηση – ακόμα και σε διαγενεακό επίπεδο – των τραυματικών γεγονότων (15%), με την έλλειψη λογικής εξήγησης για ό,τι συνέβη (5%), με τη μνήμη των θυμάτων (5%). Αντίθετα, το 60% των μαθητών απάντησε ότι δε νιώθει φόβο ή άγχος. Κάποιοι από τους μαθητές αιτιολογούν την απουσία αρνητικών συναισθημάτων αναφέροντας ότι αντιλαμβάνονται τις εκδηλώσεις ως ενίσχυση της μνήμης (5%) ή πως «ό,τι έγινε ανήκει στο παρελθόν» (15%), (βλ. Παράρτημα, Πίνακας Ζ' εστιασμένης ημιδομημένης συνέντευξης).

Οι μαθητές συνδέουν τον όρο «γαλήνη» με την «ηρεμία» (95%) και με τη δικαίωση των θυμάτων (5%), (βλ. Παράρτημα, Πίνακας Ε' εστιασμένης ημιδομημένης συνέντευξης).

---

⁶⁹² Όπως παρατίθεται στο Ζέτα Παπανδρέου, Κατερίνα Πλακίση, «Ο φόβος στην παιδική ηλικία. Ερευνητική προσέγγιση στις ηλικίες 9 και 12 ετών», *Μαρασλειακό Βήμα*, 4 (1995), σ. 9-20, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ως φόβο μια αρνητική συναισθηματική αντίδραση απέναντι σ' έναν κίνδυνο, είτε υπαρκτό είτε αναμενόμενο. Αντίθετα, το άγχος παρουσιάζεται σε στιγμές κατά τις οποίες, φαινομενικά τουλάχιστον, δεν υπάρχει κάποιο πρόβλημα ή απειλή, και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα επίμονο συναίσθημα ανησυχίας. Τέλος, η φοβία αφορά το συναίσθημα που συνδέεται με καταπιεσμένες σκέψεις, ιδέες ή αναμνήσεις που σιγά σιγά έχουν πάρει τη μορφή συμπλέγματος. Μερικά ακίνδυνα αντικείμενα ή καταστάσεις του περιβάλλοντος, που συμβολίζουν για το άτομο όλα αυτά που καταπίεσε, τα ξαναφέρνουν στην επιφάνεια μαζί με τα αρνητικά συναισθήματα που αρχικά βίωσε (Ιωάννης Παρασκευόπουλος, *Εξελικτική ψυχολογία*, τόμοι Β' και Γ', Αθήνα 1981 καθώς και Αλέξανδρος Κακαβούλης, *Ψυχοπαιδαγωγική, συναισθηματική ανάπτυξη και αγωγή*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1990).

Σύμφωνα με το λεξικό *Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης* των Jean Laplanche και J. B. Pontalis, ό.π., σ. 1, άγχος είναι «η αντίδραση του ατόμου που βρίσκεται υπό τραυματικές συνθήκες, δηλ. κάθε φορά που υποβάλλεται σε εισροή διεγέρσεων εξωτερικής ή εσωτερικής προελεύσεως, τις οποίες είναι ανίκανο να ελέγξει».

Το 75% των μαθητών του Λυκείου Διστόμου το οποίο δήλωσε στη συνέντευξη ότι νιώθει «γαλήνη», στην ερώτηση «Νιώθεις γαλήνη όταν παρακολουθείς ή συμμετέχεις στις εκδηλώσεις μνήμης;», αιτιολόγησε την ύπαρξη του συναισθήματος αυτού είτε με την τιμή που νιώθει πως αποδίδεται στα θύματα μέσω των εκδηλώσεων (40%), είτε με μια αίσθηση προσφοράς στους νεκρούς (5%) ή με την πεποίθηση ότι «έτσι οι νεκροί είναι δίπλα μας» (5%) ή ως «εναντίωση στον φασισμό» (5%). Κάποιοι από τους μαθητές που απάντησαν αρνητικά ουσιαστικά αποστασιοποιούνται από τις εκδηλώσεις μνήμης αναφέροντας ότι δεν έχουν συγγενείς – θύματα της Σφαγής και συνεπώς οι εκδηλώσεις δεν τους αγγίζουν (10%), ή αντίθετα σε μια προσπάθεια να προβάλλουν ακόμα περισσότερο τη μνήμη των θυμάτων δηλώνουν ότι δε νιώθουν «γαλήνη» γιατί στενοχωριούνται (10%) ή γιατί δεν πρέπει να εφησυχάζουν (5%), (βλ. Παράρτημα, Πίνακας ΣΤ΄ εστιασμένης ημιδομημένης συνέντευξης).

Στο πλαίσιο ανάδειξης των σχέσεων μεταξύ διαφορετικών μεταβλητών προχωράμε σε διαμεταβλητή ανάλυση με την οποία θα εξετάσουμε την εκδήλωση των συναισθημάτων «υπερηφάνεια» και «φόβος» στο Λύκειο Διστόμου (Ερώτηση 6: «Τι νιώθεις όταν παρακολουθείς ή συμμετέχεις στις εκδηλώσεις μνήμης;» – «Υπερηφάνεια» 33,33% – «Φόβος» 11,11%), με την κυρίαρχη εκτίμηση για τη διενέργεια εκδηλώσεων «Ναι, ως τιμή στα θύματα» (Ερώτηση 1: «Πρέπει να γίνονται ή όχι εκδηλώσεις μνήμης;» – «Ναι, ως τιμή στα θύματα», 66,67% των μαθητών του Λυκείου Διστόμου).

Στα σχολεία του Λεκανοπεδίου Αττικής, στις δηλώσεις των μαθητών ότι πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις «ως τιμή για τα θύματα» υπερτερούν τα θετικά συναισθήματα «υπερηφάνεια» και «γαλήνη», με ποσοστό μεγαλύτερο από 80%, και έπονται τα αρνητικά συναισθήματα «άγχος», «οργή», «φόβος», με ποσοστό περίπου 30% (βλ. πίνακα 18).

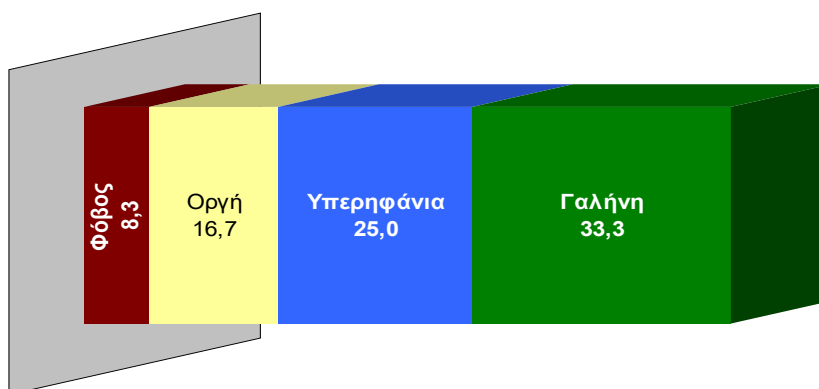
Στο Λύκειο του Διστόμου, οι μαθητές που δηλώνουν ότι πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις «ως τιμή στα θύματα» εκφράζουν κυρίως θετικά συναισθήματα, πρώτα τη «γαλήνη» και μετά την «υπερηφάνεια», αλλά σε σαφώς μικρότερο αθροιστικά ποσοστό (58,3%) έναντι των άλλων

σχολείων (βλ. γράφημα 20). Τα αρνητικά συναισθήματα, σε σύγκριση με τις δηλώσεις των μαθητών στα υπόλοιπα σχολεία, κυμαίνονται σε λίγο πιο χαμηλό ποσοστό (25%).

Άρα μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι μαθητές σε συναισθηματικό επίπεδο έχουν διαχειριστεί τον θάνατο των θυμάτων. Δηλώνουν «υπερηφάνεια» και «γαλήνη», αισθάνονται «θυμό» και «οργή», χωρίς όμως να κατακλύζονται από αυτά τα αρνητικά συναισθήματα, και κύριο μέλημά τους είναι το περιεχόμενο των εκδηλώσεων να αποδίδει φόρο τιμής στη θυσία των νεκρών.

Πίνακας 18: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, οι οποίοι δήλωσαν ότι πρέπει να γίνονται οι εκδηλώσεις μνήμης «ως έκφραση τιμής στα θύματα», σε σχέση με τα συναισθήματα που νιώθουν όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.

Πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις μνήμης, ως τιμή στα θύματα	Συναίσθημα παρακολούθησης / συμμετοχής										Σύνολο επιλογής «ως τιμή στα θύματα»	
	Υπερηφάνεια		Γαλήνη		Άγχος		Οργή		Φόβος			
	N	%	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%
Διστόμου	3	25,0	4	33,3	0	0,0	2	16,7	1	8,3	12	100
Καισαριανής	87	71,9	19	15,7	12	9,9	24	19,8	5	4,1	121	100
Νίκαιας	81	71,7	11	9,7	7	6,2	32	28,3	2	1,8	113	100
Αθήνας	29	72,5	5	12,5	4	10,0	8	20,0	2	5,0	40	100

Γράφημα 20: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου οι οποίοι δήλωσαν ότι πρέπει να γίνονται οι εκδηλώσεις μνήμης «ως έκφραση τιμής στα θύματα», σε σχέση με τα συναισθήματα που νιώθουν όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.

Για να αναδείξουμε τις σχέσεις μεταξύ διαφορετικών μεταβλητών προχωράμε στη συνέχεια σε διαμεταβλητή ανάλυση με την οποία θα εξετάσουμε την πρόταση των μαθητών του Λυκείου Διστόμου σχετικά με την επιθυμητή διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης (Ερώτηση 2: «Τι διάρκεια πιστεύεις ότι θα πρέπει να έχουν οι εκδηλώσεις μνήμης;» – «1 ημέρα / έτος» 27,78% και «ανά 3 έτη» 16,67%, σε συνδυασμό με την εκδήλωση του συναισθήματος της «υπερηφάνειας» όταν παρακολουθούν τις σχετικές εκδηλώσεις (Ερώτηση 6: «Τι νιώθεις όταν παρακολουθείς ή συμμετέχεις στις εκδηλώσεις μνήμης;» – «Υπερηφάνεια» 33,33%).

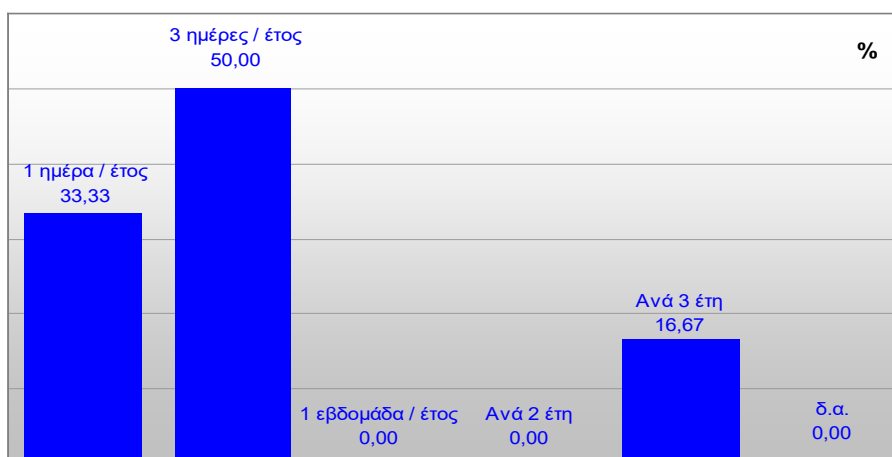
Από τους μαθητές που αισθάνονται «υπερηφάνεια», 50% των μαθητών του Λυκείου Διστόμου δηλώνουν ότι επιθυμούν ως διάρκεια των εκδηλώσεων τις «3 ημέρες/έτος», σε αντίθεση με το 60-68,1% των μαθητών του Λεκανοπεδίου που εκφράζουν την επιθυμία για «1 ημέρα / έτος». Το 10-15% των μαθητών του Λεκανοπεδίου θεωρούν ότι η διάρκεια των εκδηλώσεων πρέπει να είναι «1 εβδομάδα / έτος», απάντηση που δεν δόθηκε από κανένα μαθητή στο Δίστομο. Στο Λύκειο Διστόμου, η απάντηση «1 ημέρα / έτος» δηλώθηκε από το 33,3% των μαθητών, όπως επίσης η απάντηση «ανά 3 έτη» από το 16,7% (βλ. πίνακα 19).

Πίνακας 19: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, οι οποίοι δήλωσαν ότι νιώθουν «υπερηφάνεια» όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης, σε σχέση με τη διάρκεια που πιστεύουν ότι θα πρέπει να έχουν οι εκδηλώσεις.

«Υπερηφάνεια» κατά την παρακολούθηση/ συμμετοχή στις εκδηλώσεις	Διάρκεια εκδηλώσεων												Σύνολο επιλογής «Υπερηφάνεια»	
	1 ημέρα / έτος		3 ημέρες / έτος		1 εβδομάδα / έτος		Ανά 2 έτη		Ανά 3 έτη		δ.α.			
	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%
Διστόμου	2	33,3	3	50,0	0	0,0	0	0,0	1	16,7	0	0,0	6	100
Καισαριανής	80	67,8	21	17,8	17	14,4	0	0,0	0	0,0	0	0,0	118	100
Νίκαιας	81	68,1	24	20,2	13	10,9	0	0,0	1	0,8	0	0,0	119	100
Αθήνας	27	60,0	8	17,8	7	15,6	1	2,2	1	2,2	1	2,2	45	100

Παρατηρώντας επομένως τα στοιχεία της διαμεταβλητής ανάλυσης, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η «υπερηφάνεια» που νιώθουν γενικώς οι μαθητές για τα θύματα της Κατοχής συνδέεται με την επιθυμία τους να γίνονται εκδηλώσεις μνήμης σε ετήσια βάση. Υπάρχει βέβαια απόκλιση μεταξύ τους αναφορικά με την πρόταση για τη διάρκεια των εκδηλώσεων. Οι δηλώσεις των μαθητών του Λυκείου Διστόμου μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι έφηβοι της περιοχής, παρόλο που αισθάνονται υπερήφανοι όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης, εκφράζουν συγχρόνως την επιθυμία για μικρότερη διάρκεια από αυτή που εκείνες έχουν κάθε χρόνο (βλ. γράφημα 21).⁶⁹³ Αυτό το στοιχείο ενδεχομένως να λειτουργεί ως σύμπτωμα ενός υποκείμενου κορεσμού της τοπικής μνήμης.

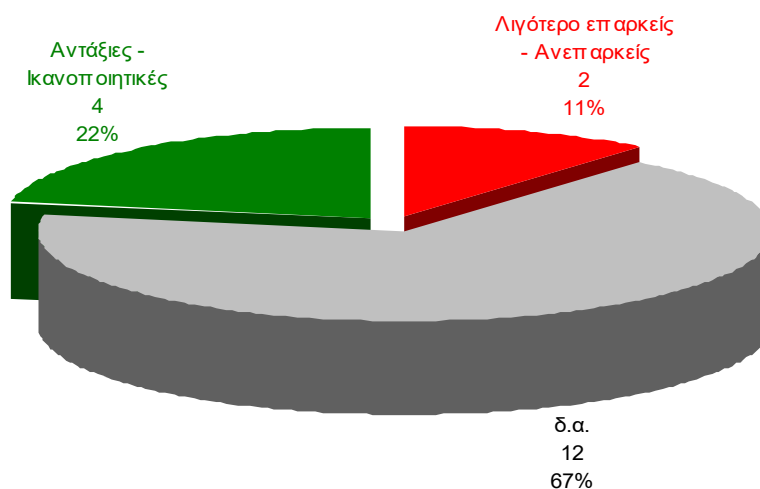

Γράφημα 21: Ποσοστά μαθητών Α' τάξης Λυκείου Διστόμου οι οποίοι δήλωσαν ότι νιώθουν «υπερηφάνεια» όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης, σε σχέση με τη διάρκεια που πιστεύουν ότι θα πρέπει να έχουν οι εκδηλώσεις.

Με τη διαμεταβλητή ανάλυση που ακολουθεί (βλ. γράφημα 22) σκοπός μας είναι να εξετάσουμε εάν τυχόν υπάρχει στο Λύκειο του Διστόμου κάποια συνάφεια μεταξύ της

⁶⁹³ Οι εκδηλώσεις μνήμης που λαμβάνουν χώρα κάθε χρόνο στο Δίστομο με οργανωτική επιτροπή τον Δήμο Διστόμου – Αράχωβας – Αντίκυρας και φορείς του Διστόμου (τον Πολιτιστικό Σύλλογο και τη Χορωδία Αμβρυσός), έχουν διάρκεια περίπου 10 ημερών.

ικανοποίησης που αντλούν οι μαθητές από τις εκδηλώσεις μνήμης (Ερώτηση 3: Πώς αξιολογείς τις δράσεις που πραγματοποιούνται κάθε χρόνο στο πλαίσιο των εκδηλώσεων μνήμης; – Ικανοποιητικές, 44,44%) και της δήλωσης του συναισθήματος «γαλήνη» (Ερώτηση 6: Τι νιώθεις όταν παρακολουθείς ή συμμετέχεις στις εκδηλώσεις μνήμης; – Γαλήνη, 33,33%).

Γράφημα 22: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α' τάξης Λυκείου Διστόμου, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης σε σχέση με το συναίσθημα της «γαλήνης» που δηλώνουν ότι νιώθουν όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.

Τα συναισθήματα των μαθητών επηρεάζονται, αλλά δεν καθορίζονται από την κριτική στάση που έχουν για τις εκδηλώσεις μνήμης. Οι μαθητές οι οποίοι αξιολογούν τις εκδηλώσεις ως «ικανοποιητικές» δηλώνουν τριπλάσιο ποσοστό θετικών συναισθημάτων έναντι των αρνητικών. Αυτοί που δεν είναι ικανοποιημένοι και κρίνουν τις εκδηλώσεις ως «λιγότερο επαρκείς» και «ανεπαρκείς» είτε εκδηλώνουν ισομοιρασμένα τα θετικά και τα αρνητικά τους συναισθήματα (βλ. Λύκεια Διστόμου και Αθήνας / Πίνακες 20 και 23) είτε τα θετικά τους συναισθήματα υπερτερούν των αρνητικών κατά 1,5 φορά (βλ. Λύκεια Νίκαιας και Καισαριανής / Πίνακες 21 και 22).

Η έκφραση αρνητικών συναισθημάτων στα Λύκεια του Διστόμου και της Αθήνας λειτουργεί ως ένδειξη ότι το τραύμα είναι πιο έντονο εκεί. Η οργή και ο φόβος που νιώθουν όταν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης συνδέεται και με την επιθυμία τους οι εκδηλώσεις να είναι περισσότερο αντάξιες της μνήμης των νεκρών.

Πίνακας 20: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης σε σχέση με τα συναισθήματα που νιώθουν όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.

Κλίμακα αξιολόγησης, μαθητών Διστόμου, των εκδηλώσεων μνήμης	Συναίσθημα παρακολούθησης / συμμετοχής									
	Υπερηφάνεια		Γαλήνη		Άγχος		Οργή		Φόβος	
	ν	%	ν	%	ν	%	ν	%	ν	%
Αντάξιες	1	5,6	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Ικανοποιητικές	1	5,6	4	22,2	0	0,0	1	5,6	1	5,6
Επαρκείς	3	16,7	0	0,0	0	0,0	1	5,6	0	0,0
Λιγότερο επαρκείς	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	5,6	0	0,0
Ανεπαρκείς	1	5,6	2	11,1	1	5,6	1	5,6	1	5,6
δ.α.	12	66,7	12	66,7	17	94,4	14	77,8	16	88,9
Σύνολο	18	100	18	100	18	100	18	100	18	100

Πίνακας 21: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Νίκαιας, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης σε σχέση με τα συναισθήματα που νιώθουν όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.

Κλίμακα αξιολόγησης, μαθητών Νίκαιας, των δράσεων των εκδηλώσεων μνήμης	Συναίσθημα παρακολούθησης / συμμετοχής									
	Υπερηφάνεια		Γαλήνη		Άγχος		Οργή		Φόβος	
	ν	%	N	%	ν	%	ν	%	ν	%
Αντάξιες	11	5,9	2	1,1	0	0,0	3	1,6	1	0,5
Ικανοποιητικές	41	21,8	6	3,2	9	4,8	13	6,9	0	0,0
Επαρκείς	35	18,6	12	6,4	8	4,3	15	8,0	1	0,5
Λιγότερο επαρκείς	20	10,6	3	1,6	3	1,6	8	4,3	3	1,6
Ανεπαρκείς	12	6,4	1	0,5	1	0,5	5	2,7	1	0,5
δ.α.	69	36,7	164	87,2	167	88,8	144	76,6	182	96,8
Σύνολο	188	100	188	100	188	100	188	100	188	100

Πίνακας 22: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Καισαριανής, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης σε σχέση με τα συναισθήματα που νιώθουν όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.

Κλίμακα αξιολόγησης, μαθητών Καισαριανής, των δράσεων των εκδηλώσεων μνήμης	Συναίσθημα παρακολούθησης / συμμετοχής									
	Υπερηφάνεια		Γαλήνη		Άγχος		Οργή		Φόβος	
	v	%	N	%	v	%	v	%	v	%
Αντάξιες	12	6,8	0	0,0	1	0,6	2	1,1	0	0,0
Ικανοποιητικές	44	25,0	16	9,1	5	2,8	9	5,1	4	2,3
Επαρκείς	36	20,5	13	7,4	5	2,8	12	6,8	3	1,7
Λιγότερο επαρκείς	22	12,5	5	2,8	3	1,7	9	5,1	1	0,6
Ανεπαρκείς	3	1,7	1	0,6	1	0,6	3	1,7	2	1,1
δ.α.	59	33,5	141	80,1	161	91,5	141	80,1	166	94,3
Σύνολο	176	100	176	100	176	100	176	100	176	100

Πίνακας 23: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Αθήνας, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης, σε σχέση με τα συναισθήματα που νιώθουν όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.

Κλίμακα αξιολόγησης, μαθητών Αθήνας, των δράσεων των εκδηλώσεων μνήμης	Συναίσθημα παρακολούθησης / συμμετοχής									
	Υπερηφάνεια		Γαλήνη		Άγχος		Οργή		Φόβος	
	v	%	N	%	v	%	v	%	v	%
Αντάξιες	3	4,2	1	1,4	0	0,0	1	1,4	0	0,0
Ικανοποιητικές	20	28,2	2	2,8	3	4,2	4	5,6	1	1,4
Επαρκείς	10	14,1	6	8,5	4	5,6	4	5,6	0	0,0
Λιγότερο επαρκείς	8	11,3	2	2,8	2	2,8	3	4,2	3	4,2
Ανεπαρκείς	4	5,6	0	0,0	0	0,0	3	4,2	2	2,8
δ.α.	26	36,6	60	84,5	62	87,3	56	78,9	65	91,5
Σύνολο	71	100	71	100	71	100	71	100	71	100

1.7. Συναισθήματα συμπολιτών κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης (Ερώτηση 7, Δυνατότητα πολλών απαντήσεων)

Παράλληλα με τα συναισθήματα των ίδιων των μαθητών, θελήσαμε να διερευνήσουμε και τα συναισθήματα που διαπιστώνουν ότι εκδηλώνουν οι συμπολίτες/συντοπίτες τους όταν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του πίνακα 24 που ακολουθεί, οι μαθητές στην ερώτηση «Τι συναισθήματα έχεις διαπιστώσει πως εκφράζουν

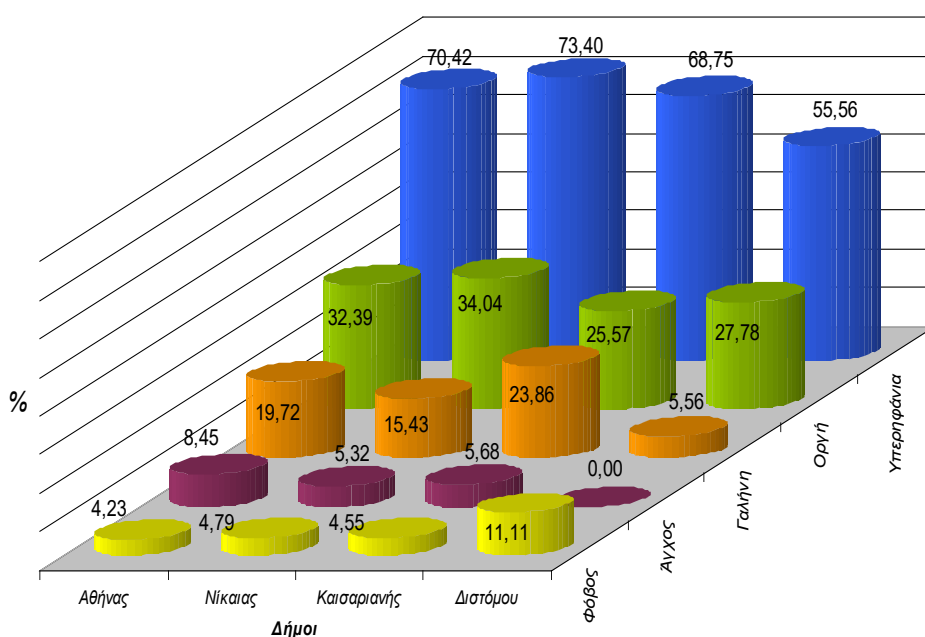
κάποιοι συγγενείς ή συμπολίτες/συντοπίτες σου κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 7) δηλώνουν πως οι ηλικιωμένοι συγγενείς ή συντοπίτες τους εκφράζουν, κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης, κυρίως «υπερηφάνεια». Τα υψηλότερα ποσοστά στην απάντηση «υπερηφάνεια» συγκεντρώθηκαν στους νομούς Αττικής και Πειραιά (Δήμος Νίκαιας 73,40%, Δήμος Αθήνας 70,42%, Δήμος Καισαριανής 68,75%). Οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου στην πλειονότητά τους διαπιστώνουν και αυτοί την εκδήλωση «υπερηφάνειας» στους συντοπίτες τους, αλλά σε μικρότερο ποσοστό (55,56%). Φαίνεται, όπως υποστηρίξαμε και προηγουμένως, ότι για όλους τους μαθητές του δείγματος η εκτέλεση Ελλήνων από τους Γερμανούς κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής έχει ταυτιστεί με πράξεις αντίστασης και ηρωισμού των θυμάτων που δικαιολογούν αισθήματα υπερηφάνειας.

Πίνακας 24: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με συναισθήματα που διαπιστώνουν ότι εκδηλώνουν οι συγγενείς / συμπολίτες τους όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.

Δήμοι	Συναίσθημα των συγγενών / συμπολιτών											
	Υπερηφάνεια		Γαλήνη		Αγχος		Οργή		Φόβος		Σύνολο συμμετεχόντων	
	N	%	v	%	v	%	N	%	N	%	N	%
Διστόμου	10	55,56	1	5,56	0	0,00	5	27,78	2	11,11	18	100
Καισαριανής	121	68,75	42	23,86	10	5,68	45	25,57	8	4,55	176	100
Νίκαιας	138	73,40	29	15,43	10	5,32	64	34,04	9	4,79	188	100
Αθήνας	50	70,42	14	19,72	6	8,45	23	32,39	3	4,23	71	100
Σύνολο	319	70,42	86	18,98	26	5,74	137	30,24	22	4,86	453	100

Η εκτίμηση των μαθητών για την εκδήλωση «οργής» από τους συντοπίτες τους, όπως αποτυπώνεται στο γράφημα 23 που ακολουθεί, εμφανίζεται σε υψηλότερο ποσοστό από την αντίστοιχη εκδήλωση στον εαυτό τους. Στον Δήμο Νίκαιας συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό (34,04%), όπως άλλωστε συνέβη και με την «υπερηφάνεια», και ακολουθούν οι Δήμοι Αθήνας (32,39%), Διστόμου (27,78%) και Καισαριανής (25,57%). Αντίστροφα, οι μαθητές όλων των σχολείων δηλώνουν την εκδήλωση «γαλήνης» στους συμπολίτες τους σε χαμηλότερο ποσοστό από την εκδήλωση «γαλήνης» στον ίδιο τους τον εαυτό, γεγονός που εξηγείται σε

μεγάλο βαθμό από την απόμακρη και αποσπασματική σχέση που έχει η γενιά τους με τα τραυματικά ιστορικά γεγονότα της περιόδου της Κατοχής. Ειδικότερα, οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου διαπιστώνουν πολύ μικρή εκδήλωση «γαλήνης» (5,56%) στους συντοπίτες τους. Στα σχολεία των νομών Αττικής και Πειραιά δηλώνεται η «γαλήνη» ως συναίσθημα που βλέπουν στους συντοπίτες τους κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης σε μεγαλύτερα ποσοστά από ό,τι καταγράφεται στον Δήμο Διστόμου. Δήμοι: Καισαριανής (23,86%), Αθήνας (19,72%) και Νίκαιας (15,43%).

Γράφημα 23: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με συναισθήματα που διαπιστώνουν ότι εκδηλώνουν οι συγγενείς / συμπολίτες τους όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.

Για τους μαθητές των νομών Αττικής και Πειραιά, η διαπίστωση για εκδήλωση «άγχους» στους συμπολίτες τους, όπως παρατηρούμε στο ίδιο γράφημα, συγκεντρώνει ιδιαίτερα μικρά ποσοστά (Αθήνα 8,45%, Καισαριανή 5,68%, Νίκαια 5,32%). Το ίδιο ισχύει και για τη

διαπίστωση εκδήλωσης «φόβου» (Αθήνα 4,23%, Καισαριανή 4,55%, Νίκαια 4,78%). Στο Λύκειο Διστόμου, ενώ κανένας μαθητής δεν έχει διαπιστώσει να εκδηλώνει «άγχος» κάποιος συντοπίτης του κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης (0%), αντίθετα, σε ποσοστό 11,11%, έχουν διαπιστώσει σε αυτούς την εκδήλωση του «φόβου».

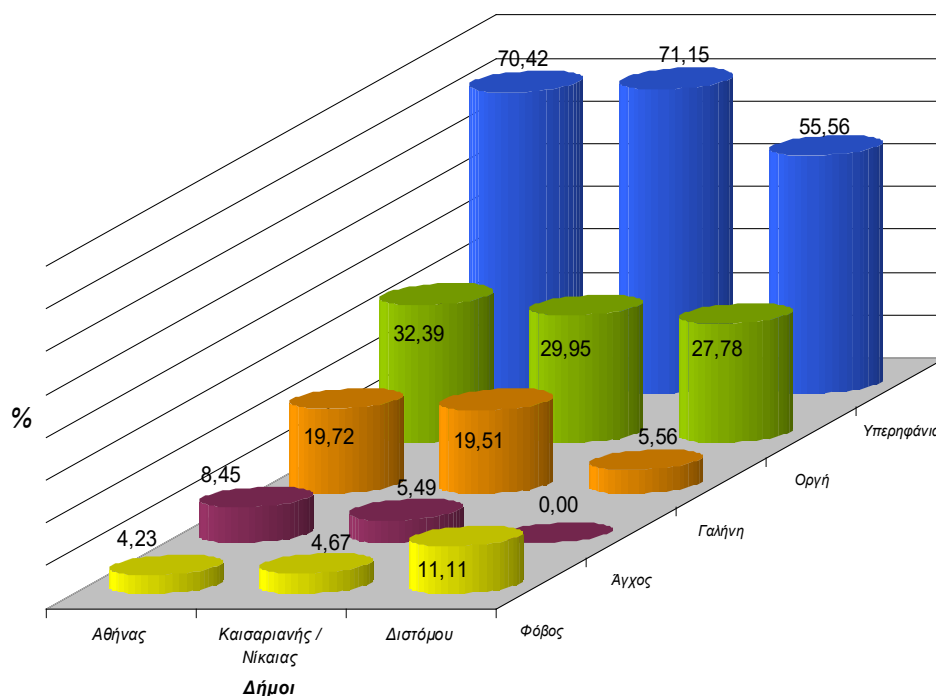
Οι μαθητές του Δήμου Διστόμου διαπιστώνουν στις στάσεις των συγγενών και των συντοπιτών τους, κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης, τα συναισθήματα της «υπερηφάνειας», της «οργής» και εξακολουθητικά του «φόβου». Το γεγονός πως οι μαθητές από το Δίστομο, με το ίδιο μάλιστα ποσοστό (11,11%), διαπιστώνουν εκδήλωση φόβου είτε στον ίδιο τους τον εαυτό (ερώτηση 6, γράφημα 19) είτε στους άλλους (γράφημα 24) μας κάνει να σκεφτούμε πως η ναζιστική θηριωδία εξακολουθεί να αφήνει ίχνη τραυματικής απήχησης σε αρκετούς κατοίκους της πόλης. Το συναίσθημα της οργής υποδηλώνει και την αέναη απαίτηση για ιστορική δικαίωση / αναδρομική δικαιοσύνη.

Έχει ενδιαφέρον να διερευνήσουμε ποια μορφή ιστορικής συνείδησης συγκροτεί ο συνδυασμός των συναισθημάτων της «οργής» και της «υπερηφάνειας». Στην εστιασμένη ημιδομημένη συνέντευξη οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου στην ερώτηση «Τι συναισθήματα έχεις διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συγχωριανοί σου κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης;» δηλώνουν ότι κάποιοι συγγενείς ή συγχωριανοί τους εκφράζουν «οργή» (60%). Το 45% θεωρεί την οργή δικαιολογημένη (κριτική μορφή ιστορικής συνείδησης), ενώ το 10% αδικαιολόγητη. Οι μαθητές οι οποίοι δεν κατανοούν την εκδήλωση οργής υποστηρίζουν α) ότι δεν πρόκειται να ωφελήσει σε τίποτα –άποψη που παραπέμπει σε παθητική στάση ζωής– και β) ότι οι δράστες δεν είχαν ευθύνη, «εκτελούσαν διαταγές» - άποψη η οποία εκφράζει «άφεση αμαρτιών» για τη στάση των θυτών.

Το 45% αναφέρει πως έχει διαπιστώσει ότι κάποιοι συγγενείς ή συγχωριανοί όταν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις εκφράζουν «υπερηφάνεια». Για το 30% η «υπερηφάνεια» συνδέεται με την απόδοση τιμής στη θυσία των νεκρών θυμάτων και για το 10% με τη διαπίστωση ότι το γεγονός δεν ξεχάστηκε, αντίθετα «έμεινε στην ιστορία». Για το 5% η

«υπερηφάνεια» που νιώθουν κάποιοι είναι αδικαιολόγητη, οι κάτοικοι του Διστόμου προβάλλουν σε υπερβολικό βαθμό το ιστορικό γεγονός.⁶⁹⁴

Το 15% απάντησε πως έχει διαπιστώσει σε συγγενείς ή συγχωριανούς, κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων, την εκδήλωση του φόβου. Αποδίδουν την ύπαρξη αυτού του συναισθήματος είτε στην εξακολουθητικά «ζωντανή» ανάμνηση αυτού του τραυματικού γεγονότος (10%) είτε στην αγωνία τους «μήπως επαναληφθούν αντίστοιχα γεγονότα» (5%), (βλ. Παράρτημα, Πίνακας Η', εστιασμένης ημιδομημένης συνέντευξης).

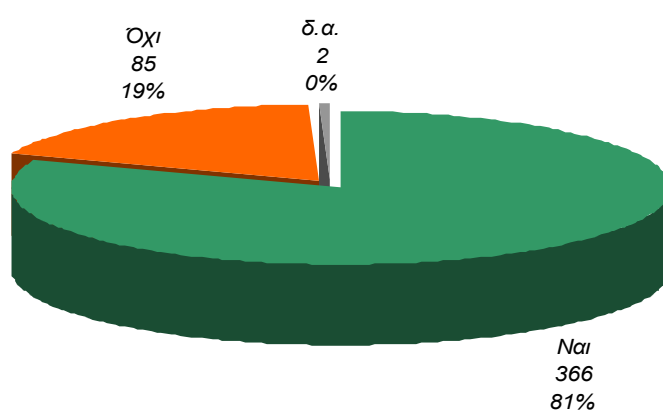
Γράφημα 24: Ποσοστά μαθητών Α' τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τύπου έρευνας, σε σχέση με συναισθήματα που διαπιστώνουν ότι εκδηλώνουν οι συγγενείς / συμπολίτες τους όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.

Θεωρήσαμε αναγκαίο να διερευνήσουμε, επίσης, την αποχή ορισμένων κατοίκων από τις εκδηλώσεις μνήμης και τους λόγους στους οποίους οφείλεται αυτό. Το 81% των μαθητών που

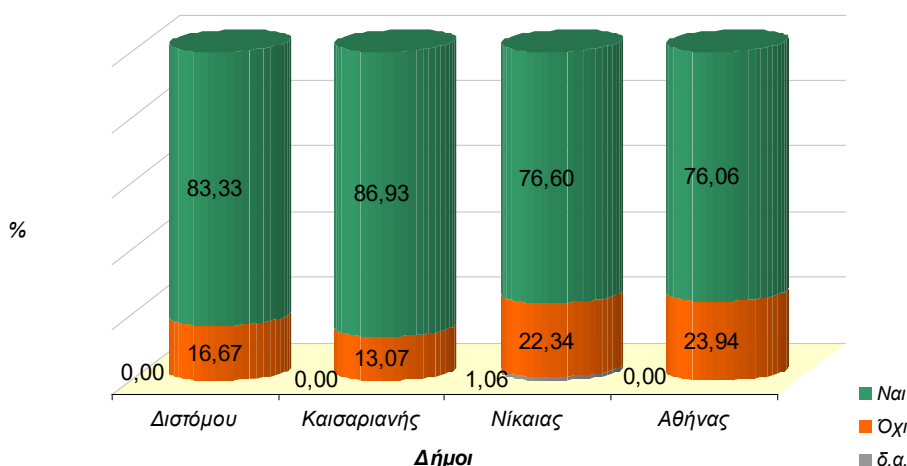
⁶⁹⁴Ο συγκεκριμένος μαθητής τόνισε ότι κατάγεται από το Στείρι και ότι τον ενοχλεί αυτή η στάση των Διστομιτών.

συμμετείχαν στην έρευνα απάντησε στην ερώτηση «Γνωρίζεις κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 8) ότι γνωρίζει ανθρώπους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης (βλ. γράφημα 25). Όπως παρατηρούμε στο γράφημα 26, το υψηλότερο ποσοστό των θετικών απαντήσεων συγκέντρωσαν τα Λύκεια του Δήμου Καισαριανής (86,93%) και έπειτα το Λύκειο Διστόμου (83,33%).

Γράφημα 25: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το εάν γνωρίζουν κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης.

Γράφημα 26: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν γνωρίζουν κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης.

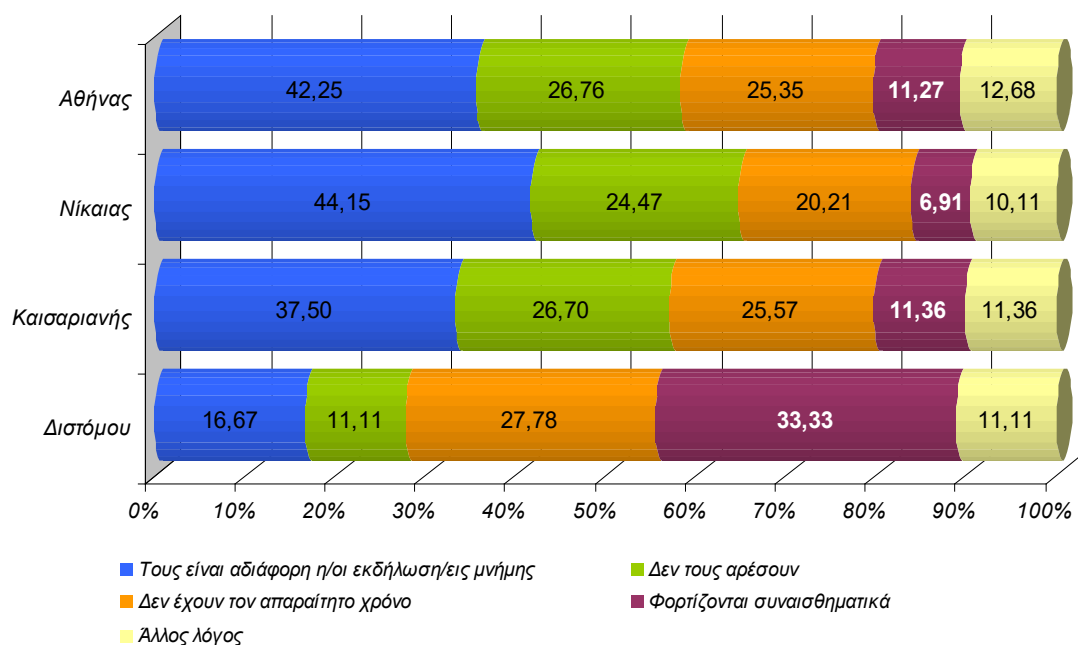
1.8. Αποχή των συμπολιτών από τις εκδηλώσεις μνήμης (Ερώτηση 8, Δυνατότητα πολλών απαντήσεων)

Στους λόγους μη παρακολούθησης των εκδηλώσεων που διερευνήσαμε με το ειδικό υποερώτημα «Γνωρίζεις κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης; Εάν ναι, γιατί συμβαίνει αυτό;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 8), 40,18% των μαθητών δηλώνει πως τους είναι αδιάφορες οι εκδηλώσεις μνήμης, 25,17% πως δεν τους αρέσουν, 23,40% πως δεν έχουν τον απαραίτητο χρόνο και 10,38% πως φορτίζονται συναισθηματικά (βλ. πίνακα 25).

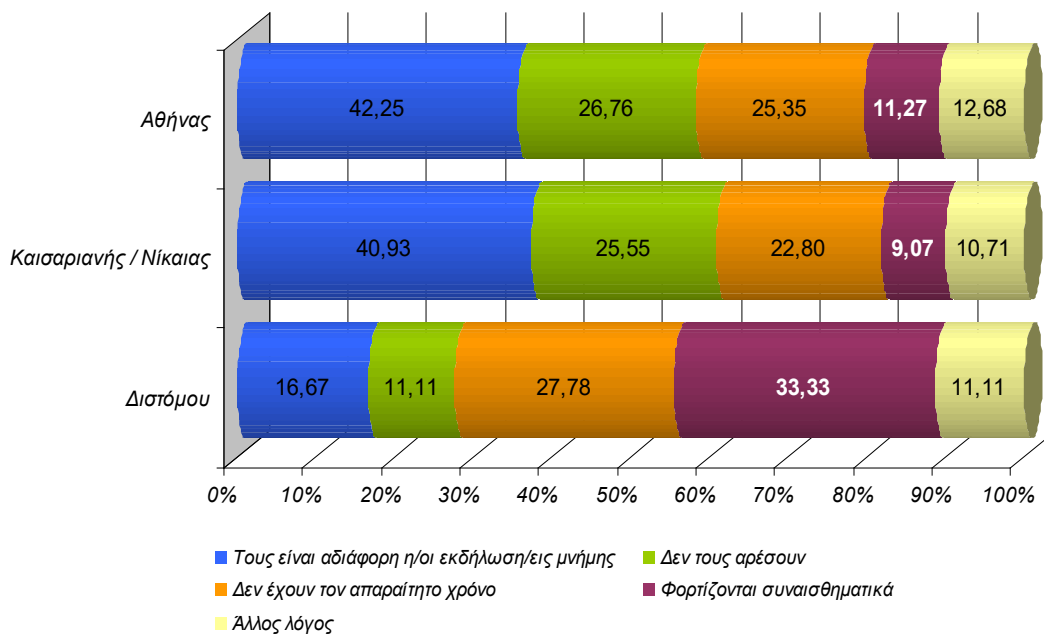
Πίνακας 25: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τους λόγους για τους οποίους κάποιοι δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης.

Δήμοι	Λόγοι μη παρακολούθησης εκδηλώσεων											
	Δεν τους αρέσουν		Φορτίζονται συναισθηματικά		Τους είναι αδιάφορες οι εκδηλώσεις μνήμης		Δεν έχουν τον απαραίτητο χρόνο		Άλλος λόγος		Σύνολο συμμετεχόντων	
	v	%	v	%	v	%	N	%	N	%	v	%
Διστόμου	2	11,11	6	33,33	3	16,67	5	27,78	2	11,11	18	100
Καισαριανής	47	26,70	20	11,36	66	37,50	45	25,57	20	11,36	176	100
Νίκαιας	46	24,47	13	6,91	83	44,15	38	20,21	19	10,11	188	100
Αθήνας	19	26,76	8	11,27	30	42,25	18	25,35	9	12,68	71	100
Σύνολο	114	25,17	47	10,38	182	40,18	106	23,40	50	11,04	453	100

Όπως αποτυπώνεται στα γραφήματα 27 και 28, οι μαθητές των Λυκείων των νομών Αττικής και Πειραιά αιτιολογούν την αποχή από την παρακολούθηση των εκδηλώσεων κυρίως ως αδιαφορία (Δήμος Νίκαιας 44,15%, Δήμος Αθήνας 42,25%, Δήμος Καισαριανής 37,50%), ενώ οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου με την απάντηση «φορτίζονται συναισθηματικά» (33,33%), ως ένδειξη αυτοπροστασίας. Το γεγονός ότι στο Δίστομο κυριαρχεί αυτή η απάντηση αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, μια ένδειξη πως η πληγή πυορροεί ακόμη και σε καμία περίπτωση δεν έχει επιτευχθεί μια λυσιτελής επεξεργασία του συλλογικού τραύματος.

Γράφημα 27: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τους λόγους για τους οποίους κάποιος δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης.

Γράφημα 28: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με τους λόγους για τους οποίους κάποιος δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης.

Η απάντηση «δεν έχουν τον απαραίτητο χρόνο» είναι η δεύτερη σε προτίμηση αιτιολόγηση που δίνουν οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου για τη μη παρακολούθηση των εκδηλώσεων (27,78%), και χρήζει περαιτέρω διερεύνησης μέσω της εστιασμένης ημιδομημένης συνέντευξης. Σίγουρα το να μην παρακολουθούν κάποιοι τις εκδηλώσεις αποτελεί μια ένδειξη αποστασιοποίησης, ωστόσο δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός ότι για το Δίστομο η αιτιολόγηση «από αδιαφορία» συγκεντρώνει το μικρότερο ποσοστό (16,67%).

Στη συνέντευξη από τις απαντήσεις των μαθητών στην ερώτηση «Τι σημαίνει για σένα η φράση “κάποιοι δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης γιατί δεν έχουν τον απαραίτητο χρόνο;»» διαφαίνεται ότι για τους μαθητές το γεγονός ότι κάποιοι δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις δε συνδέεται μόνο με την έλλειψη του χρόνου. Ως αιτίες οι μαθητές κυρίως αναφέρουν την αδιαφορία, το ζήτημα της έλλειψης χρόνου, το ότι δε θέλουν να θυμούνται τα γεγονότα και κατά συνέπεια να στενοχωριούνται. Επίσης, κάποιοι θεωρούν ότι η στάση αυτή είναι ένδειξη ανίας ή έμμεσης απαίτησης για αλλαγή του περιεχομένου των εκδηλώσεων (βλ. Παράρτημα: Πίνακας ΙΒ' εστιασμένης ημιδομημένης συνέντευξης).

Για τους μαθητές όλων των δήμων, οι «άλλοι» λόγοι μη παρακολούθησης των εκδηλώσεων, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, όπως αποτυπώνονται στον πίνακα 26, συνδέονται με αιτιολογήσεις όπως ότι: α) οι εκδηλώσεις είναι βαρετές (16 μαθητές), β) κάποιοι δεν γνωρίζουν τα ιστορικά γεγονότα, άρα δεν έχουν και λόγο να παρακολουθήσουν τις σχετικές εκδηλώσεις (11 μαθητές), γ) έχουν έλλειψη ενημέρωσης (7 μαθητές από τους δήμους Νίκαιας και Καισαριανής), δ) είναι άλλης εθνικότητας (5 μαθητές), ε) «είναι κάτι που πέρασε», δηλαδή αφορά το παρελθόν και δεν τους ενδιαφέρει (4 μαθητές), στ) δεν ευαισθητοποιούνται από το σπίτι και το σχολείο και ξεχνούν την ιστορία μας (4 μαθητές), ζ) φοβούνται (1 μαθητής), η) γίνεται μποϊκοτάζ των εκδηλώσεων ώστε να μένουν οι μαθητές ανενημέρωτοι (η θέση περί προγραμματικής και σχεδιασμένης «μνημοκτονίας») (1 μαθητής). Η διατύπωση της συγκεκριμένης άποψης παραπέμπει σε μια θεωρία συνωμοσίας, σύμφωνα με την οποία «παρεμποδίζεται» η ενασχόληση των μαθητών με σημαντικά θέματα, θ) έχουν άλλη άποψη για τα γεγονότα (1 μαθητής).

Πίνακας 26: Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τους «άλλους» λόγους μη παρακολούθησης των εκδηλώσεων μνήμης.

«Άλλοι» λόγοι μη παρακολούθησης των εκδηλώσεων	Δήμοι				
	Διστόμου	Καισαριανής	Νίκαιας	Αθήνας	Σύνολο
Βαρετές – κουραστικές οι εκδηλώσεις		9	3	4	16
Δεν γνωρίζουν τα γεγονότα		3	6	2	11
Δεν ενημερώνονται για τις εκδηλώσεις		3	4		7
Άλλη καταγωγή – εθνικότητα	1	3		1	5
Είναι κάτι που πέρασε			3	1	4
Δεν ευαισθητοποιούνται από το σπίτι/σχολείο και ξεχνούν την ιστορία μας	1	1	2		4
Φοβούνται				1	1
Μποϊκόταξ των εκδηλώσεων ώστε να μένουν οι μαθητές ανενημέρωτοι		1			1
Έχουν άλλη άποψη για τα γεγονότα			1		1
Σύνολο	2	20	19	9	50

Είναι εντυπωσιακό το γεγονός πως παρόλο που το 81% έχει διαπιστώσει πως κάποιιοι δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης (γράφημα 25, ερώτηση 8), και μάλιστα επειδή δεν τους αρέσουν ή δεν βρίσκουν νόημα σε αυτές (25,17%, πίνακας 25, ερώτηση 8), το 93% δηλώνει πως εξακολουθητικά πρέπει να γίνονται οι εκδηλώσεις αυτές (γράφημα 3, ερώτηση 1), και παράλληλα δε νιώθουν την ανάγκη να προτείνουν κάποια εναλλακτική μορφή εκδήλωσης για τη μνήμη των νεκρών της ναζιστικής κατοχής (γράφημα 12, ερώτηση 4).

Βάσει διαμεταβλητής ανάλυσης, εξετάζεται πώς συνδυάζεται η υπερηφάνεια που διαπιστώνουν οι μαθητές ότι εκδηλώνεται από τους συντοπίτες τους κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων (Ερώτηση 7: Τι συναισθήματα έχεις διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συγχωριανοί κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης; – Υπερηφάνεια, 55,56% των μαθητών του Λυκείου Διστόμου), με το υψηλό ποσοστό αποχής από την παρακολούθηση εκδηλώσεων (Ερώτηση 8: Γνωρίζεις κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης; – Ναι, 83,33% των μαθητών του Λυκείου Διστόμου).

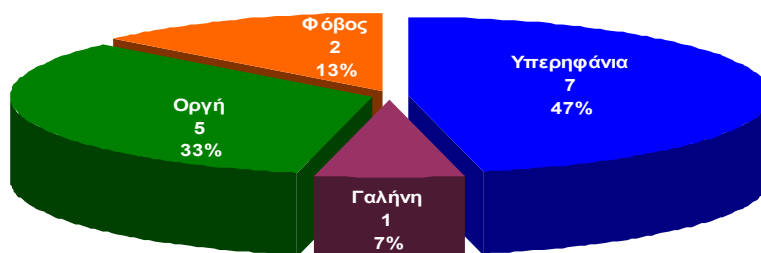
Παρατηρώντας τον πίνακα 27 και το γράφημα 29, διαπιστώνουμε ότι στο Δίστομο δεν φαίνεται να υπάρχει σημαίνουσα διαφοροποίηση στην εκδήλωση θετικών («υπερηφάνεια», «γαλήνη») και αρνητικών συναισθημάτων («άγχος», «οργή», «φόβος»), όσον αφορά αυτούς που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις. Από τους μαθητές που δήλωσαν ότι γνωρίζουν

κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης, σχεδόν ίδιος αριθμός μαθητών δήλωσε πως οι συντοπίτες τους, κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων, εκφράζουν «υπερηφάνεια» – «γαλήνη» (8 μαθητές) και «άγχος» – «οργή» – «φόβο» (7 μαθητές).

Στα σχολεία του Λεκανοπεδίου Αττικής υπερέχουν τα θετικά συναισθήματα των αρνητικών κατά 2,5 φορές. Ενδεχομένως αυτό ισχύει γιατί στις μεγάλες αστικές περιοχές τα αρνητικά συναισθήματα δεν έχουν τη σφοδρότητα της μικρής κοινωνίας του Διστόμου, στην οποία οι μαθητές βιώνουν με αμεσότητα τις επιδράσεις του τραύματος στους ηλικιωμένους.

Πίνακας 27: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, οι οποίοι δήλωσαν ότι γνωρίζουν κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης, σε σχέση με τα συναισθήματα που έχουν διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συντοπίτες κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.

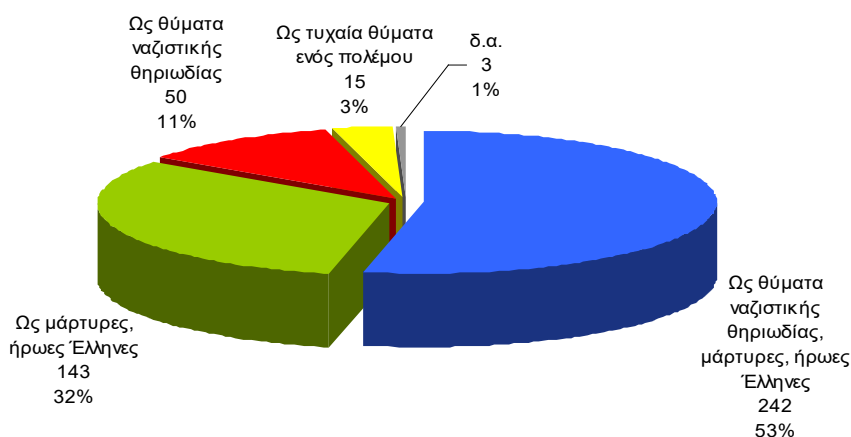
Γνωρίζω κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης	Συναίσθημα των συγγενών / συμπολιτών											Σύνολο επιλογής «Ναι, γνωρίζω»	
	Υπερηφάνεια		Γαλήνη		Άγχος		Οργή		Φόβος				
	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%	
Διστόμου	7	46,7	1	6,7	0	0,0	5	33,3	2	13,3	15	100	
Καισαριανής	103	67,3	36	23,5	8	5,2	38	24,8	7	4,6	153	100	
Νίκαιας	103	71,5	16	11,1	6	4,2	53	36,8	7	4,9	144	100	
Αθήνας	39	72,2	10	18,5	4	7,4	18	33,3	3	5,6	54	100	

Γράφημα 29: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, οι οποίοι δήλωσαν ότι γνωρίζουν κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης, σε σχέση με τα συναισθήματα που έχουν διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συντοπίτες κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.

1.9. Τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας στη συλλογική συνείδηση (Ερώτηση 9)

Ένα άλλο μεγάλο ζήτημα προς διερεύνηση ήταν ο τρόπος με τον οποίο στη συλλογική συνείδηση καταχωρούνται οι Έλληνες που έχασαν τη ζωή τους σε άσκηση αντιποίνων κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Σχετικά με το πώς επιθυμούν οι μαθητές να αναφέρονται στους ανθρώπους που εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς, «Πώς θα ήθελες σε κείμενα ή σε ομιλίες να αναφέρονται οι άνθρωποι που έχασαν τη ζωή τους την 1η Μαΐου 1944 στο Σκοπευτήριο Καισαριανής;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 9), το 53% του στατιστικού δείγματός μας δηλώνει «ως θύματα ναζιστικής θηριωδίας, μάρτυρες, ήρωες Έλληνες» (βλ. γράφημα 30).

Γράφημα 30: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το πώς θα ήθελαν, σε κείμενα / ομιλίες, να αναφέρονται τα θύματα της γερμανικής κατοχής.

Το 32% δήλωσε «ως μάρτυρες, ήρωες Έλληνες», το 11% «ως θύματα ναζιστικής θηριωδίας» και το 3% «ως τυχαία θύματα ενός πολέμου». Το γεγονός πως περισσότεροι από τους μισούς μαθητές του δείγματός μας (242 μαθητές / 53%) επέλεξαν την απάντηση που συνδυάζει την ιστορική τοποθέτηση «ως θύματα ναζιστικής θηριωδίας» διευρυμένη με τη συναισθηματική τοποθέτηση «ως μάρτυρες, ήρωες Έλληνες» στάθηκε η αφορμή να διερευνήσουμε τη σημασία αυτών των χαρακτηρισμών. Ο χαρακτηρισμός «ήρωες»

παραπέμπει σε ένα ένδοξο παρελθόν. Η μνημόνευση του ένδοξου παρελθόντος στις εθνικές εορτές, μέσω αγαλμάτων και μνημείων, ξεκινάει από τα τέλη του 19ου αιώνα. Σύμφωνα με τον Eric Hobsbawm, οι επίσημες νέες δημόσιες γιορτές εντάσσονται στο σύνολο των «επινοημένων παραδόσεων» που θεσπίζονται στα περισσότερα, παλιά και νέα ευρωπαϊκά κράτη. Οι κυβερνήτες τον 19ο αιώνα, για να εξασφαλίσουν την υπακοή, την αφοσίωση αλλά και την κρατική νομιμοποίηση στα μάτια των υπηκόων τους, θεσπίζουν εορτές με τρόπο τέτοιο ώστε να ικανοποιούν τις μάζες, που διαδραματίζουν πλέον διαφορετικό ρόλο στην πολιτική σκηνή.⁶⁹⁵ Ανορθολογικά στοιχεία, όπως μύθοι και σύμβολα, συντελούν στη διατήρηση του κοινωνικού ιστού και της κοινωνικής τάξης.⁶⁹⁶ Ο χαρακτηρισμός «μάρτυρες» σίγουρα έχει χροιά θρησκευτική. Είναι σαφές πως για τους μαθητές η προσέγγιση των θυμάτων αυτών των επίμαχων γεγονότων πρέπει να περιγραφεί και με όρους οι οποίοι παραπέμπουν σε ηρωικές στιγμές του ελληνικού παρελθόντος με έμμεση αναφορά και στην Ορθοδοξία.

Στον πίνακα 28, παρατηρούμε ότι οι μαθητές του Δήμου Διστόμου έναντι των υπολοίπων μαθητών του δείγματος δήλωσαν με το μεγαλύτερο ποσοστό την απάντηση «ως τυχαία θύματα ενός πολέμου» (11,11%). Η δήλωση αυτή σημαίνει ότι δεν έχουν βαθιά γνώση των ιστορικών γεγονότων, παρά το γεγονός πως ζουν σε μια μικρή κοινωνία όπου έχουν ακούσει αφηγήσεις των επιζώντων, σε συνδυασμό με τις ιστορικές πληροφορίες για το συγκεκριμένο γεγονός που αντλούν από τις ετήσιες εκδηλώσεις μνήμης και τη διδασκαλία στο σχολείο. Ωστόσο, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός ότι στο Λύκειο Διστόμου η απάντηση «ως θύματα ναζιστικής θηριωδίας», η οποία αντικατοπτρίζει μια ώριμη ιστορική ερμηνεία, συγκέντρωσε το υψηλότερο ποσοστό (33,33%) έναντι των δηλώσεων στα σχολεία των υπόλοιπων δήμων.

Στη συλλογική συνείδηση, η ταύτιση του μάρτυρα με τον ήρωα, συναισθηματικά συμβολοποιεί τα θύματα με τέτοιο τρόπο, ώστε ο θάνατός τους να γίνεται περισσότερο ανεκτός, συσφίγγοντας τους δεσμούς συνοχής και ενισχύοντας την αυτοεικόνα της. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως στο δείγμα μας διακρίνουμε ενδείξεις παραδοσιακής

---

⁶⁹⁵ Χρ. Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το Έθνος: Εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», ό.π., σ. 187.

Όπως, επίσης, και στο: Kimourtzis, A., Mandilara, «Fêtes commémoratives et symbolismes d'État, Grèce 1830-1860», στο: Kostis, K. (ed.), *Economy, Politics, Society. Volume attributed to Prof. Georges B. Dertilis*, Alpha Bank – Historical Archives, Athens 2010 [υπό έκδοση].

⁶⁹⁶ Χρ. Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το Έθνος: Εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», ό.π., σ. 188.

μορφής ιστορικής νοηματοδότησης, κατά Rusen, σε συνδυασμό με παραδειγματική μορφή.⁶⁹⁷ Μελετώντας λογοτεχνικά κείμενα (πεζά και ποιήματα) που έχουν ως θέμα τους νεκρούς της 10ης. Ιουνίου 1944 (Σφαγή Διστόμου), διαπιστώνουμε ότι επιθυμία των συγγραφέων είναι, με ένα λογοτεχνικό άλμα που συνδέει την ελληνική αρχαιότητα με το σήμερα –μέσω αναφορών σε ένδοξα πρόσωπα–, τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας του πρόσφατου παρελθόντος να ζωντανέψουν στο παρόν ως ηρωικοί μάρτυρες.⁶⁹⁸

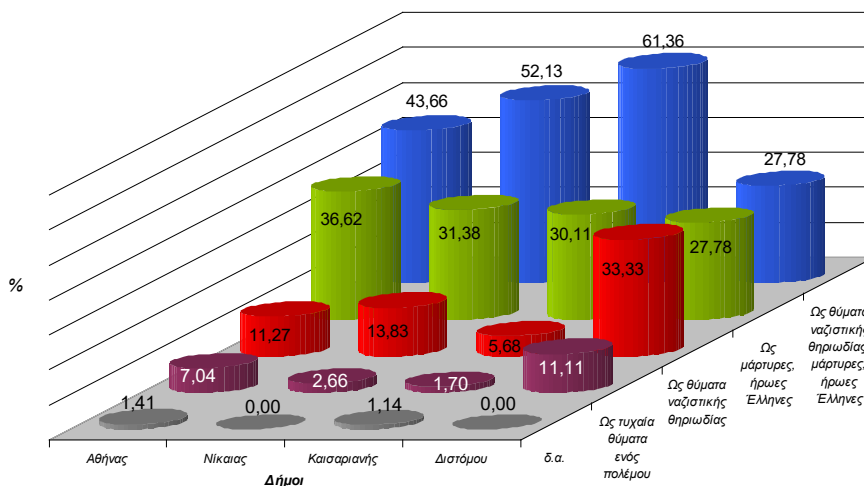
Πίνακας 28: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το πώς θα ήθελαν, σε κείμενα / ομιλίες, να αναφέρονται τα θύματα της γερμανικής κατοχής.

Δήμοι	Τρόποι αναφοράς θυμάτων											
	Ως θύματα ναζιστικής θηριωδίας		Ως μάρτυρες, ήρωες Έλληνες		Ως θύματα ναζιστικής θηριωδίας, μάρτυρες, ήρωες Έλληνες		Ως τυχαία θύματα ενός πολέμου		δ.α.		Σύνολο	
	v	%	v	%	N	%	v	%	v	%	v	%
Διστόμου	6	33,33	5	27,78	5	27,78	2	11,11	0	0,00	18	100
Καισαριανής	10	5,68	53	30,11	108	61,36	3	1,70	2	1,14	176	100
Νίκαιας	26	13,83	59	31,38	98	52,13	5	2,66	0	0,00	188	100
Αθήνας	8	11,27	26	36,62	31	43,66	5	7,04	1	1,41	71	100
Σύνολο	50	11,04	143	31,57	242	53,42	15	3,31	3	0,66	453	100

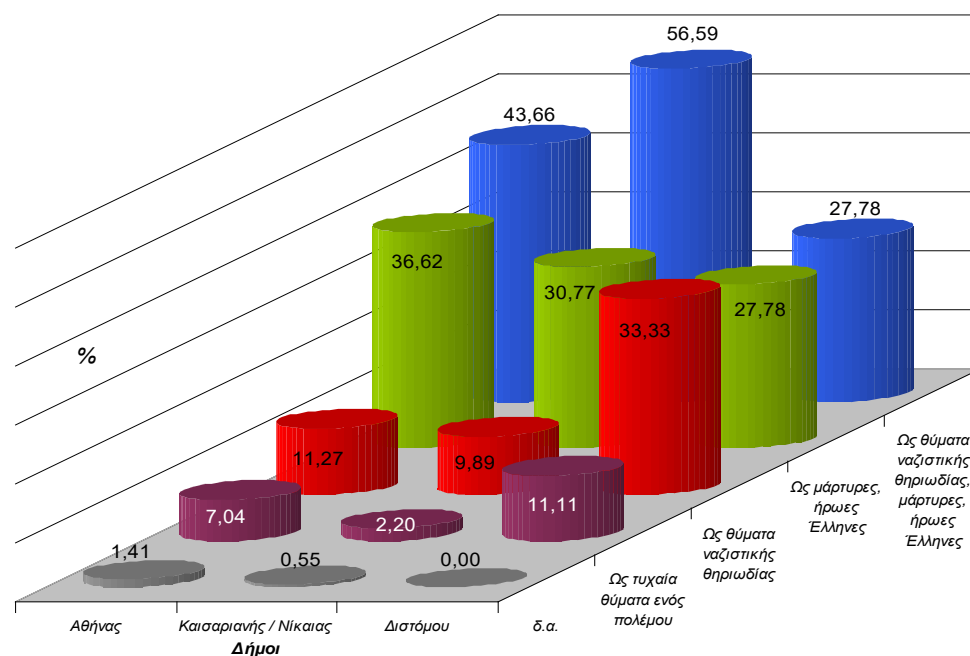
⁶⁹⁷ Σύμφωνα με τον Rusen, στην παραδοσιακή μορφή ιστορικής νοηματοδότησης, «η παράδοση νοείται ως ο κανόνας, ως το απόλυτο παρόν του παρελθόντος, ως η αέναη ανακύκλωση του παρελθόντος στο παρόν και στο μέλλον». Με έναν συμπληρωματικό τρόπο, η παραδειγματική ιστορική νοηματοδότηση «συγκροτεί διαχρονικά ισχύοντες κανόνες και γενικά πρότυπα». «Παρελθόν, παρόν, μέλλον συγκροτούν μια ολότητα που λειτουργεί με τους ίδιους κανόνες και υπακούει στις ίδιες νομοτέλειες. Η ιστορία εμφανίζεται ως υπερχρονική ηθική». Όπως αναφέρεται στο βιβλίο: Γ. Κόκκινος, Η. Αθανασιάδης, Σ. Βούρη, Π. Γατσωτής, Π. Τραντάς, Ε. Στέφος, *Ιστορική κουλτούρα και συνείδηση. Απόψεις και στάσεις μαθητών και εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για την Ιστορία*, Νοόγραμμα, Αθήνα 2005, σ. 27.

⁶⁹⁸ Βλ. επίσης, το Β΄ κεφάλαιο της παρούσας διατριβής που τιτλοφορείται «Η διαχείριση της μνήμης του τραυματικού γεγονότος».

Για τους μαθητές των δήμων Αθήνας, Καισαριανής και Νίκαιας, όπως αποτυπώνεται στα γραφήματα 31 και 32, φαίνεται ότι οι άνθρωποι που έχασαν τη ζωή τους στα συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, αξιολογούνται κυρίως ως «θύματα ναζιστικής θηριωδίας, μάρτυρες, ήρωες, Έλληνες» ή ως «μάρτυρες, ήρωες, Έλληνες». Η πρώτη επιλογή των μαθητών αντικατοπτρίζει τη γνώση των ιστορικών γεγονότων σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη τάση ηρωοποίησης των θυμάτων.

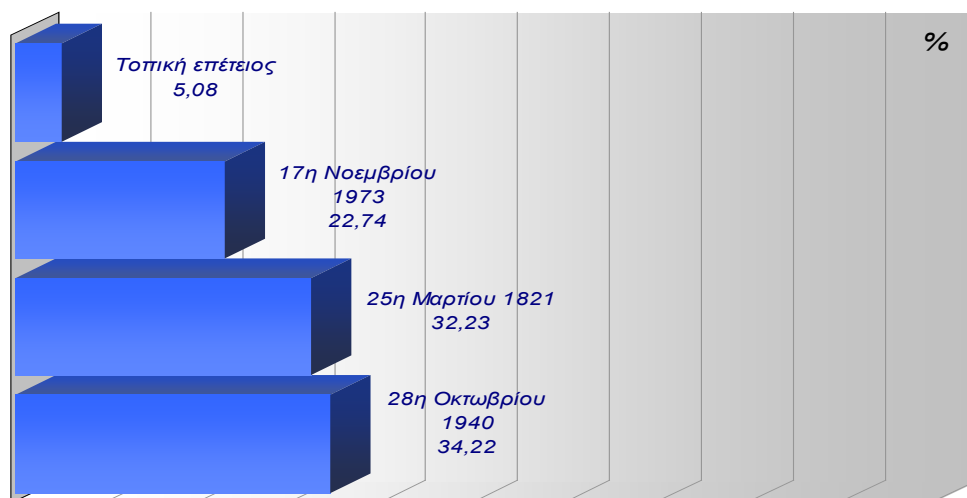
Γράφημα 31: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το πώς θα ήθελαν, σε κείμενα / ομιλίες, να αναφέρονται τα θύματα της γερμανικής κατοχής.

Γράφημα 32: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τύπου έρευνας, σε σχέση με το πώς θα ήθελαν, σε κείμενα / ομιλίες, να αναφέρονται τα θύματα της γερμανικής κατοχής.

1.10. Ιεράρχηση των σχολικών επετείων (Ερώτηση 20)

Κρίναμε ότι θα είχε ενδιαφέρον να διερευνήσουμε και πώς αποτιμούν οι μαθητές τις εκδηλώσεις για την τοπική επέτειο σε σύγκριση με τις εθνικές γιορτές, καθώς και με την επέτειο της 17ης Νοεμβρίου 1973. Στην ερώτηση «Ποια είναι, κατά τη γνώμη σου, η πιο σημαντική επέτειος που τιμά το σχολείο σου;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 20), διαπιστώνουμε, εξετάζοντας σε ένα συνολικό επίπεδο τις απαντήσεις όλων των μαθητών που συμμετέχουν στην έρευνα, ότι πιο σημαντικές επετείους θεωρούν τις εθνικές γιορτές (βλ. γράφημα 33). Η απάντηση «28η Οκτωβρίου 1940» συγκεντρώνει 34,22%, ενώ η απάντηση «25η Μαρτίου 1821» 32,23%. Στη συνέχεια προτεραιότητα δίνεται στην απάντηση «17η Νοεμβρίου 1973» (22,74%), έναντι της απάντησης «τοπική επέτειος» (5,08%).

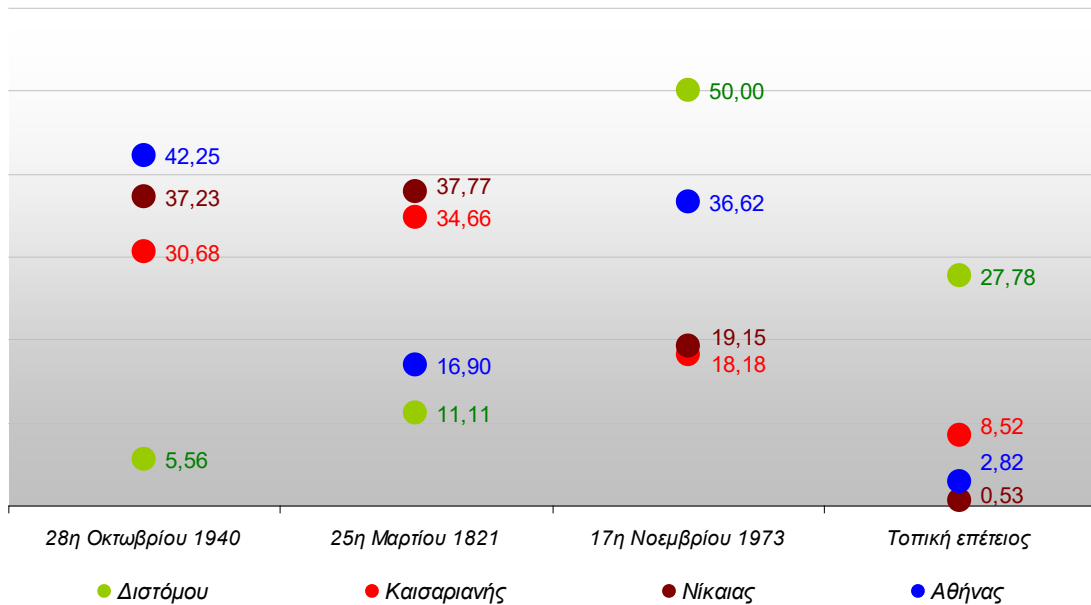

Γράφημα 33: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το ποια θεωρούν ως τη σημαντικότερη επέτειο που τιμά το σχολείο τους.

Ωστόσο, ενδιαφέρον επίσης έχει να εξετάσουμε τις διαφοροποιήσεις ανά δήμο που σημειώνονται στις ιεραρχήσεις των μαθητών. Στα λύκεια των δήμων της Καισαριανής και της Νίκαιας οι μαθητές δίνουν προτεραιότητα στις εθνικές γιορτές, επιλογή που αποτυπώνεται στον πίνακα 29 και στα γραφήματα 34 και 35, με ποσοστά αντιστοίχως: «28η Οκτωβρίου 1940» 30,68% και 37,23%, καθώς και «25η Μαρτίου 1821» 34,66% και 37,77%. Ακολουθούν η «17η Νοεμβρίου 1973» με ποσοστά 18,18% και 19,15% αντιστοίχως, και η «τοπική επέτειος» με ποσοστά 8,52% και 0,53%.

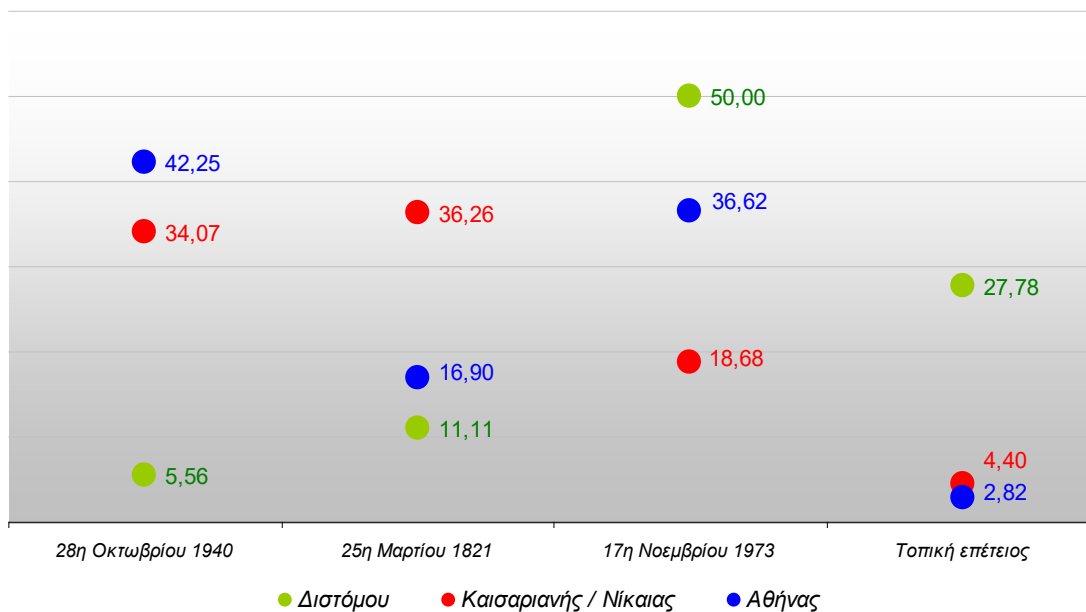
Πίνακας 29: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το ποια θεωρούν ως τη σημαντικότερη επέτειο που τιμά το σχολείο τους.

Δήμοι	Σημαντική επέτειος										Σύνολο	
	28η Οκτωβρίου 1940		25η Μαρτίου 1821		17η Νοεμβρίου 1973		Τοπική επέτειος		δ.α.			
	v	%	v	%	N	%	v	%	v	%	v	%
Διαστόμου	1	5,56	2	11,11	9	50,00	5	27,78	1	5,56	18	100
Καισαριανής	54	30,68	61	34,66	32	18,18	15	8,52	14	7,95	176	100
Νίκαιας	70	37,23	71	37,77	36	19,15	1	0,53	10	5,32	188	100
Αθήνας	30	42,25	12	16,90	26	36,62	2	2,82	1	1,41	71	100
Σύνολο	155	34,22	146	32,23	103	22,74	23	5,08	26	5,74	453	100

Γράφημα 34: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το ποια θεωρούν ως τη σημαντικότερη επέτειο που τιμά το σχολείο τους.

Στο Λύκειο του Δήμου της Αθήνας δηλώνεται πρώτα η «28η Οκτωβρίου 1940» (42,25%), στη συνέχεια η «17η Νοεμβρίου 1973» (36,62%), έπειτα η «25η Μαρτίου 1821» (16,90%) και τέλος η «τοπική επέτειος» (2,82%). Θα άξιζε να διερευνηθεί για ποιους λόγους οι συγκεκριμένοι μαθητές δίνουν προτεραιότητα στη γιορτή του Πολυτεχνείου. Αναρωτιόμαστε εάν αυτή συνδέεται με εκδηλώσεις που πραγματοποιούνται στον δήμο ή στο σχολείο και έχουν ευαισθητοποιήσει τους μαθητές ή είναι προϊόν τυχαίων ιδεολογικών επιλογών.

Γράφημα 35: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με το ποια θεωρούν ως τη σημαντικότερη επέτειο που τιμά το σχολείο τους.

Αντιστροφή της εικόνας που περιγράψαμε έχουμε στο Λύκειο Διστόμου, λόγω της έλλειψης έμφασης στις εθνικές γιορτές. Στο σχολείο αυτό οι εθνικές γιορτές, κατά την εκτίμηση των μαθητών, κατέχουν την 3η και 4η θέση. Συγκεκριμένα αναφέρουμε: «25η Μαρτίου 1821» (11,11%) και «28η Οκτωβρίου 1940» (5,56%). Για τους μαθητές της Α΄ Λυκείου του Δήμου Διστόμου η πιο σημαντική επέτειος που τιμά το σχολείο είναι η «17η Νοεμβρίου 1973», (50,00%) και ακολουθεί η «τοπική επέτειος» (27,78%). Ενδεχομένως, το γεγονός πως το πιο υψηλό ποσοστό στο Δίστομο αποτυπώνεται στη μεταβλητή «17η Νοεμβρίου 1973» και όχι στην «τοπική επέτειος» συνδέεται κατ' αρχήν με τον χαρακτήρα της επετείου του Πολυτεχνείου (εξέγερση της νεολαίας) και δευτερευόντως με το ότι η τοπική κοινωνία μνημονεύει και τιμά ιδιαίτερα τον διστομίτη νεκρό στα γεγονότα του Πολυτεχνείου Γιάννη Καϊλή, καθώς και με το ότι κάθε χρόνο –μέχρι σχετικά πρόσφατα–, ανήμερα της 17ης Νοεμβρίου γινόταν πορεία των

μαθητών από το Λύκειο Διστόμου μέχρι τον τάφο του Καΐλη.⁶⁹⁹ Απεναντίας, τα σχολεία της Νίκαιας και της Αθήνας τοποθετούν την απάντηση «τοπική επέτειος» στην τέταρτη θέση, όπως ήδη αναφέρθηκε, και μάλιστα με ιδιαίτερα μικρά ποσοστά.

Στην εστιασμένη ημιδομημένη συνέντευξη στην ερώτηση «Τι εκφράζει, κατά τη γνώμη σου, η γιορτή του Πολυτεχνείου;», οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου συνέδεσαν τη γιορτή του Πολυτεχνείου με τους φοιτητές που αγωνίσθηκαν για την αποκατάσταση του δημοκρατικού πολιτεύματος και γενικότερα με τις έννοιες της ελευθερίας και της δημοκρατίας (βλ. Παράρτημα: Πίνακας Δ' εστιασμένης ημιδομημένης συνέντευξης).

Συμπεράσματα

Η επεξεργασία των ερωτήσεων που αφορούν τις εκδηλώσεις μνήμης μάς οδήγησε στις ακόλουθες διαπιστώσεις.

Οι μαθητές υποστηρίζουν τη σημασία της ύπαρξης εκδηλώσεων μνήμης κυρίως ως απόδοση τιμής στα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας, αλλά και ως μέσον για την πληρέστερη γνώση της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου, οι οποίες θα πρέπει να γίνονται κάθε χρόνο και να έχουν διάρκεια μίας ημέρας. Γενικά, είναι ικανοποιημένοι από το περιεχόμενο των εκδηλώσεων, και η πιο σημαντική πρόταση σχετικά με ένα εναλλακτικό περιεχόμενο των εκδηλώσεων μνήμης αφορά την προβολή ντοκιμαντέρ και την πραγματοποίηση ομιλιών από ιστορικούς, επιθυμία η οποία συνδέεται με την ανάγκη για επιπλέον εμπάθунση στα ιστορικά γεγονότα.

Η πλειονότητα των μαθητών του στατιστικού μας δείγματος δεν έχει πάρει μέρος στις εκδηλώσεις μνήμης, ενώ η συμμετοχή για τους υπόλοιπους πραγματοποιήθηκε κυρίως μέσω θεατρικής παράστασης, αγωνίσματος, λαμπαδηδρομίας.

Οι μαθητές δηλώνουν πως οι ίδιοι όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης νιώθουν κυρίως «υπερηφάνεια», όπως και οι συμπολίτες τους, για τους οποίους όμως καταγράφονται και μεγάλα ποσοστά «οργής». Επίσης, το αίσθημα της γαλήνης το οποίο

---

⁶⁹⁹ Ο Γιάννης Καΐλης και ο Στάθης Σταθός ήταν πρωτεργάτες της ίδρυσης του πολιτιστικού συλλόγου του χωριού, βλ. κεφάλαιο Β5. «Δίστομο: Διεργασία του πένθους» στην παρούσα διατριβή.

πηγάξει από την πεποίθηση ότι οι συλλογικές δράσεις και εκδηλώσεις ηθικά δικαιώνουν τα θύματα, παρατηρείται σε μεγαλύτερο βαθμό στους ίδιους τους μαθητές από την αντίστοιχη εκδήλωσή του στους ενήλικες.

Μεγάλο ποσοστό του στατιστικού μας δείγματος δηλώνει ότι γνωρίζει συμπολίτες του που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης, κυρίως γιατί «τους είναι αδιάφορες», «δεν τους αρέσουν», «δεν έχουν τον απαραίτητο χρόνο» ή, για τους μαθητές από το Δίστομο, επειδή «φορτίζονται συναισθηματικά».

Στη συλλογική μνήμη τα ανυπεράσπιστα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας είναι καταχωρημένα «ως θύματα ναζιστικής θηριωδίας, μάρτυρες, ήρωες Έλληνες», έκφραση που παραπέμπει σε τιμή και ηθική ενδυνάμωση που αντλείται με έμμεσο τρόπο από ένα ένδοξο ελληνικό παρελθόν.

Οι μαθητές –πλην αυτών του Διστόμου– εκφράζουν μεγαλύτερη προτίμηση για τον εορτασμό των εθνικών επετείων και μικρότερη για την τοπική επέτειο ή τη γιορτή του Πολυτεχνείου.

2. Σχετικά με τη Σφαγή, το Μπλόκο και τις μαζικές εκτελέσεις

2.1. Ύπαρξη συγγενών που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τη Σφαγή (Ερώτηση 10, Δυνατότητα πολλών απαντήσεων)

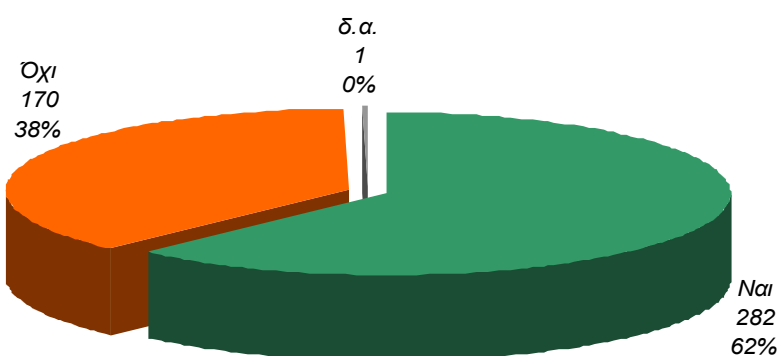
Παράλληλα με τη διερεύνηση της άποψης των μαθητών για την ύπαρξη και την παρακολούθηση των εκδηλώσεων μνήμης καθώς και της απήχησης που έχουν αυτές σε μαθητές και ενήλικους, μας ενδιαφέρει να μελετήσουμε ζητήματα που συνδέονται άμεσα με τα συγκεκριμένα τραυματικά ιστορικά γεγονότα. Ερωτήματα προς διερεύνηση είναι:

- α) σε ποιο ποσοστό οι μαθητές που παίρνουν μέρος στην έρευνα έχουν γνωρίσει ανθρώπους που συνδέονται με άμεσο τρόπο με αυτά τα γεγονότα,
- β) τι εκτίμηση έχουν οι μαθητές όσον αφορά:
  - τις αντιδράσεις των ηλικιωμένων στη μνημονική ανάκληση των γεγονότων αυτών
  - τη διαχείριση της τραυματικής αυτής εμπειρίας από τους ηλικιωμένους
  - τη συχνότητα με την οποία συζητούνται τα ιστορικά αυτά ζητήματα
  - τη συναισθηματική επίδραση που ασκούν αυτές οι αφηγήσεις και στους ίδιους τους μαθητές
  - την ύπαρξη «δισειραμένης μνήμης» για τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.

Στην ερώτηση «Έχεις παππούδες, γιαγιάδες, συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 10), σε γενικές γραμμές οι μαθητές στο σύνολο του στατιστικού μας δείγματος απάντησαν καταφατικά (βλ. γράφημα 36).

Το γεγονός ότι τα παιδιά του Δήμου Αθήνας συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ποσοστό (70,42%) καταφατικών απαντήσεων, όπως αποτυπώνεται στον πίνακα 30 και στο γράφημα 37, σίγουρα δεν ήταν αναμενόμενο και χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Το αντίστοιχο ποσοστό για

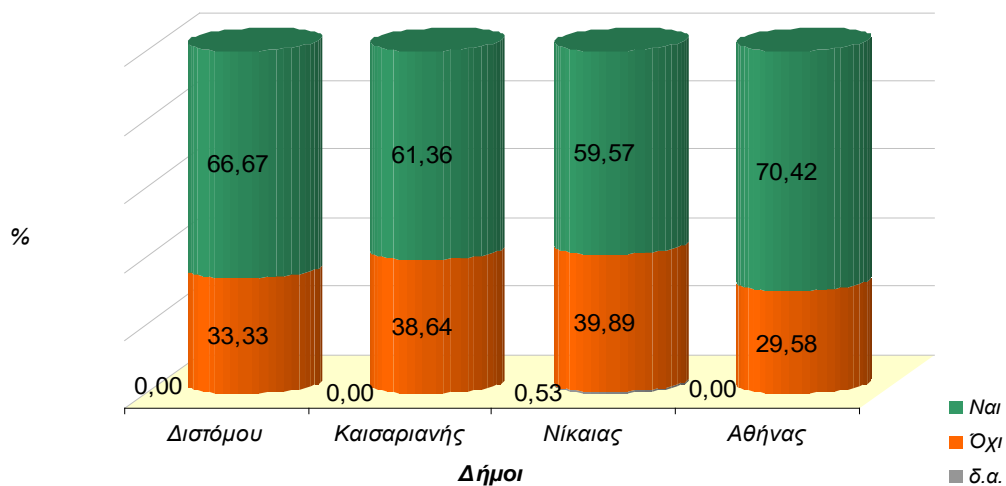
τα παιδιά του Λυκείου Διστόμου είναι 66,67%, του Δήμου Καισαριανής 61,36% και του Δήμου Νίκαιας 59,57%.

Γράφημα 36: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το εάν έχουν παππούδες, γιαγιάδες, συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις.

Πίνακας 30: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν έχουν παππούδες, γιαγιάδες, συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις.

Δήμοι	Συγγενείς που έζησαν / άκουσαν για τις εκτελέσεις							
	Ναι		Όχι		δ.α.		Σύνολο	
	ν	%	N	%	ν	%	ν	%
Διστόμου	12	66,67	6	33,33	0	0,00	18	100
Καισαριανής	108	61,36	68	38,64	0	0,00	176	100
Νίκαιας	112	59,57	75	39,89	1	0,53	188	100
Αθήνας	50	70,42	21	29,58	0	0,00	71	100
Σύνολο	282	62,25	170	37,53	1	0,22	453	100

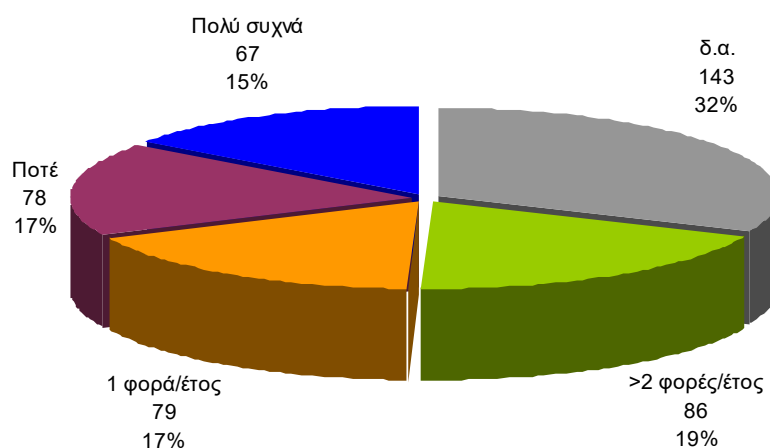

Γράφημα 37: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν έχουν παππούδες, γιαγιάδες, συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις.

Όπως αποτυπώνεται και στον πίνακα 31 και συγκεντρωτικά στο γράφημα 38, στο υποερώτημα «Εάν έχεις παππούδες, γιαγιάδες, συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις, πόσο συχνά μιλούν για αυτά που έζησαν ή άκουσαν;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 10), οι μαθητές όλων των σχολείων δηλώνουν πως οι ηλικιωμένοι μιλούν για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τη Σφαγή «1 φορά / έτος» (17,44%) ή «2 φορές / έτος» (18,98%), άρα σε ένα πρώτο επίπεδο μπορούμε να υποθέσουμε πως δεν είναι για αυτούς το συγκεκριμένο θέμα έμμονη ιδέα.

Πίνακας 31: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που μιλούν οι συγγενείς τους για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις.

Δήμοι	Κλίμακα συχνότητας											
	Ποτέ		1 φορά/έτος		>2 φορές/έτος		Πολύ συχνά		δ.α.		Σύνολο	
	v	%	v	%	N	%	v	%	v	%	v	%
Διστόμου	0	0,00	3	16,67	5	27,78	4	22,22	6	33,33	18	100
Καισαριανής	21	11,93	34	19,32	36	20,45	25	14,20	60	34,09	176	100
Νίκαιας	44	23,40	27	14,36	34	18,09	24	12,77	59	31,38	188	100
Αθήνας	13	18,31	15	21,13	11	15,49	14	19,72	18	25,35	71	100
Σύνολο	78	17,22	79	17,44	86	18,98	67	14,79	143	31,57	453	100

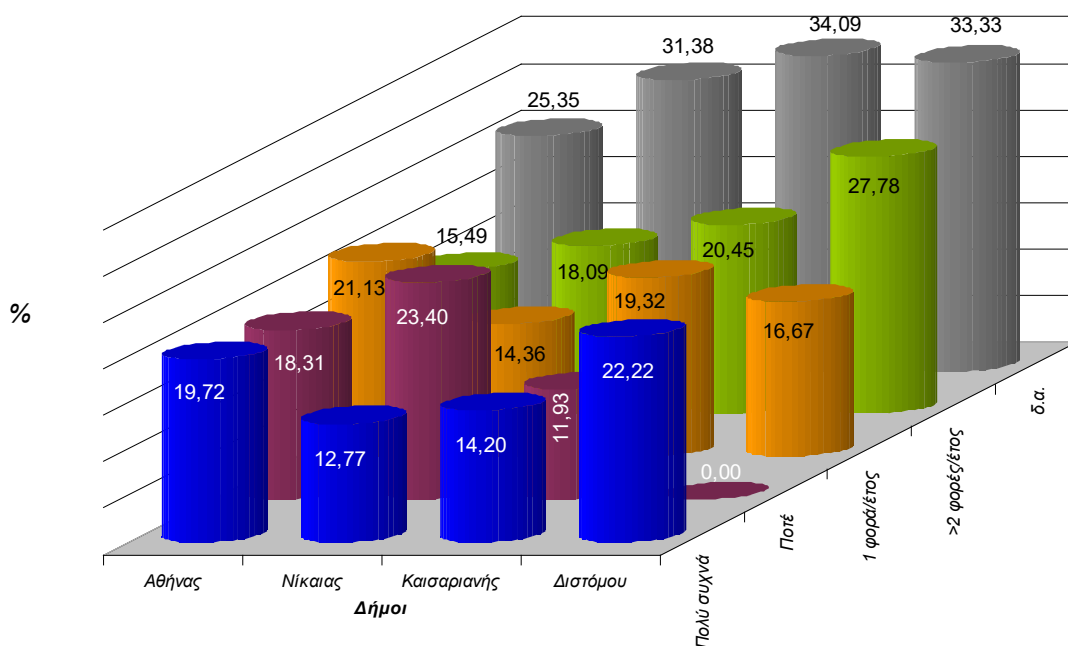

Γράφημα 38: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με τη συχνότητα που μιλούν οι συγγενείς τους για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις.

Η απάντηση «πολύ συχνά» συγκέντρωσε στο Λύκειο Διστόμου 22,22%. Η πολιτική επικαιρότητα που συχνά συνδέει την οικονομική κρίση με το κατοχικό δάνειο και τις οφειλόμενες γερμανικές αποζημιώσεις, καθώς και η εκδίκαση της διεκδίκησης αποζημιώσεων

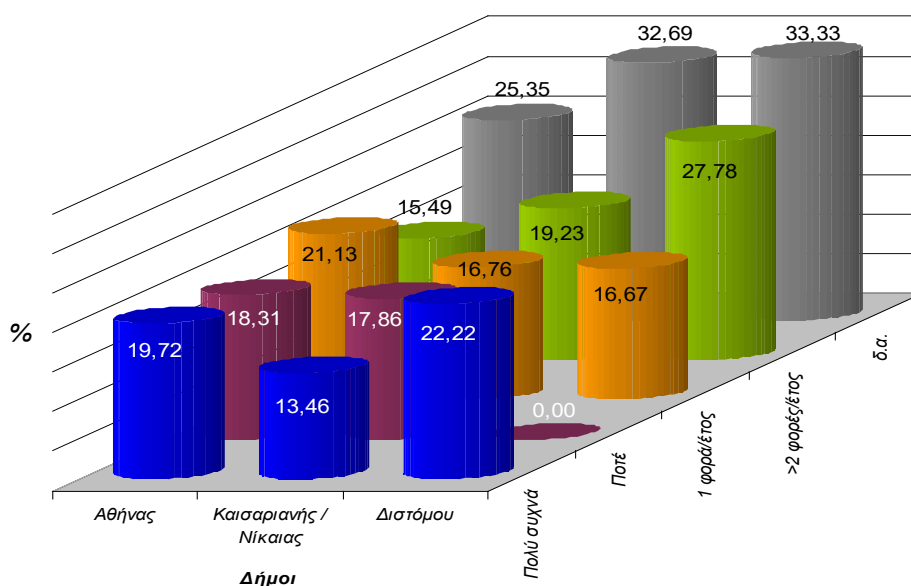
από ορισμένους κατοίκους του Διστόμου είναι σίγουρα αιτίες αναμόχλευσης του συγκεκριμένου ζητήματος. Το γεγονός πως μιλούν περισσότερο για αυτά στο Δίστομο έρχεται σε αντίφαση με τη δήλωση πως γνωρίζουν κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης (83,33%, γράφημα 26, ερώτηση 8).

Υψηλό ποσοστό (31,57%) συγκέντρωσε η δήλωση «δεν απαντώ» όλων των μαθητών του δείγματός μας. Ενδεχομένως, αυτή η άρνηση υποδηλώνει κούραση εκ μέρους τους για περαιτέρω διευκρινιστική ενασχόληση με το ζήτημα. Στον Δήμο Νίκαιας υπερέρχει η απάντηση «ποτέ» (23,40%), τόσο σε σύγκριση με τις υπόλοιπες επιλογές των μαθητών αυτού του δήμου όσο και με τις απαντήσεις των μαθητών από τα σχολεία των υπόλοιπων δήμων του στατιστικού δείγματός μας. Στα ερωτηματολόγια του Λυκείου Διστόμου η απάντηση «ποτέ» είναι 0%, αναμενόμενη, γιατί σε άλλη περίπτωση δεν θα θεωρούσαμε ρεαλιστική εκτίμηση να μην αναφέρονται καθόλου στα γεγονότα αυτά (βλ. γράφημα 39).

Γράφημα 39: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που μιλούν οι συγγενείς τους για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις

Ενοποιώντας τις απαντήσεις που προέρχονται από τα σχολεία των Δήμων Νίκαιας και Καισαριανής, φαίνεται πως υπερέχει η απάντηση «περισσότερες από 2 φορές ανά έτος» (βλ. γράφημα 40).

Γράφημα 40: Ποσοστά μαθητών Α' τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τύπου έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που μιλούν οι συγγενείς τους για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις

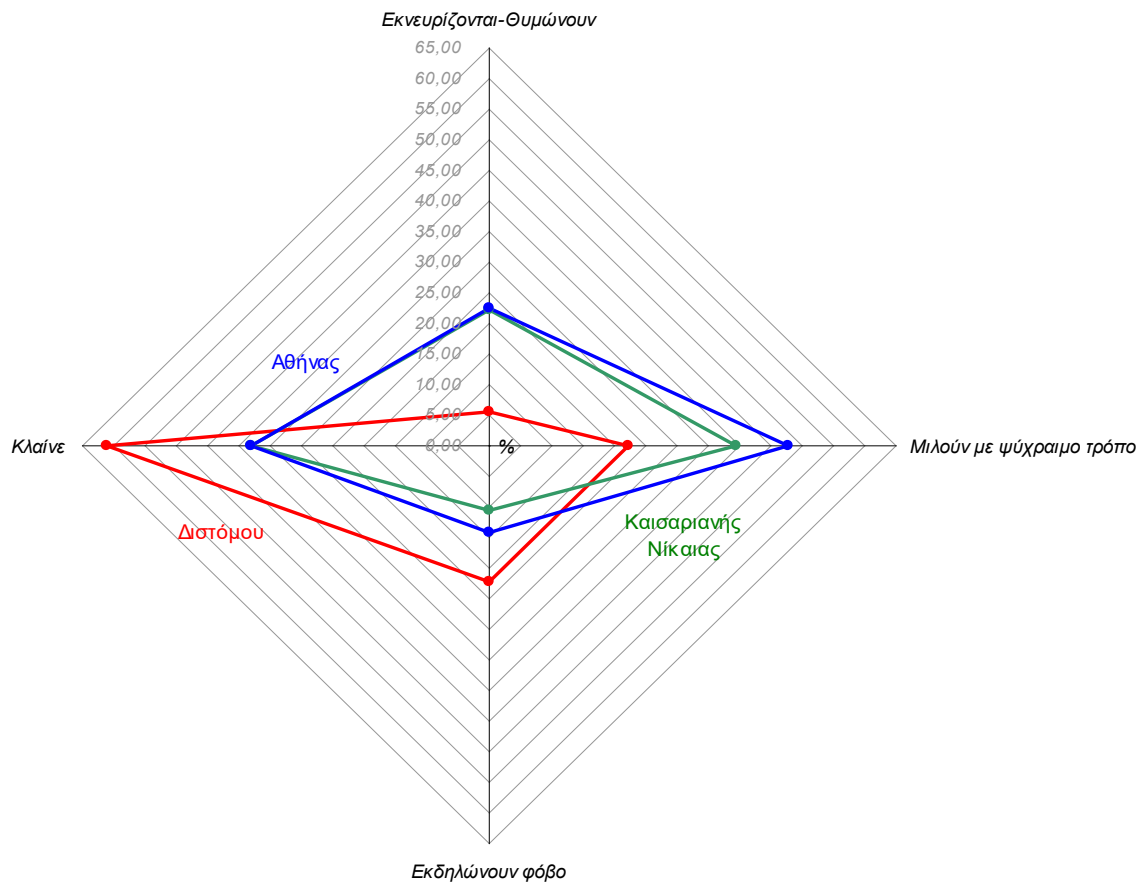
2.2. Πώς αντιδρούν οι ηλικιωμένοι στη μνημονική ανάκληση περιστατικών σχετικών με τις εκτελέσεις (Ερώτηση 11, Δυνατότητα πολλών απαντήσεων)

Σχετικά με την αντίδραση των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των τραυματικών γεγονότων, η οποία διερευνήθηκε με την ερώτηση: «Πώς αντιδρούν οι ηλικιωμένοι όταν θυμούνται περιστατικά σχετικά με τις εκτελέσεις» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 11), παρατηρήσαμε (βλ. πίνακα 32) αρχικά μια ισορροπία ανάμεσα στην εκτίμηση των μαθητών όσον αφορά τις αντιδράσεις των ηλικιωμένων. Δεν προκρίνεται με αισθητή διαφορά ούτε η επιλογή «μιλούν με ψύχραιμο τρόπο» (40,18%) ούτε η επιλογή «κλαίει» (39,07%).

Πίνακας 32: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με την αντίδραση των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των τραυματικών γεγονότων.

Δήμοι	Αντίδραση ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων									
	Μιλούν με ψύχραιμο τρόπο		Εκνευρίζονται-Θυμώνουν		Κλαίει		Εκδηλώνουν φόβο		Σύνολο συμμετεχόντων	
	ν	%	ν	%	N	%	ν	%	N	%
Διστόμου	4	22,22	1	5,56	11	61,11	4	22,22	18	100
Καισαριανής	67	38,07	43	24,43	86	48,86	20	11,36	176	100
Νίκαιας	77	40,96	38	20,21	53	28,19	18	9,57	188	100
Αθήνας	34	47,89	16	22,54	27	38,03	10	14,08	71	100
Σύνολο	182	40,18	98	21,63	177	39,07	52	11,48	453	100

Τόσο στον παραπάνω πίνακα, όσο και, με πολύ εντυπωσιακότερο τρόπο, στο γράφημα 41, κατά πρώτο και κύριο λόγο υπερτερεί ως συναισθηματική αντίδραση το «κλάμα» στους δήμους Διστόμου (61,11%) και Καισαριανής (48,86%). Για τη μικρή κοινωνία του Διστόμου αναμενόμενο είναι τα γεγονότα για τους ηλικιωμένους να διατηρούν τον τραυματικό τους χαρακτήρα, η πληγή να παραμένει ανοιχτή. Σε πρώτο επίπεδο, ο ίδιος ο τόπος τούς θυμίζει με αμεσότητα κάποια γεγονότα. Επιπλέον, οι άνθρωποι γνωρίζονται όλοι μεταξύ τους και η συζήτηση σχετικά με τα γεγονότα της Σφαγής συχνά επικαιροποιείται. Άρα η συναισθηματική φόρτιση –συγκρινόμενη με αυτήν που νιώθουν οι ηλικιωμένοι που ζουν στους δήμους Νίκαιας, Καισαριανής, Αθήνας– μπορεί να κλιμακωθεί και να επιταθεί πιο εύκολα. Το γεγονός πως στον Δήμο Καισαριανής η μεταβλητή «κλαίει» συγκεντρώνει σχεδόν το 50%, μας οδηγεί στην υπόθεση πως πολλοί/ές παππούδες/γιαγιάδες των παιδιών έχουν αναμνήσεις αμεσώτατες από τις εκτελέσεις στο Σκοπευτήριο. Άλλωστε, οι μαθητές του Δήμου Καισαριανής έχουν δηλώσει πως έχουν ηλικιωμένους συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις (61,36%, Ερώτηση 10). Στη συνέχεια, τα μεγαλύτερα ποσοστά συγκεντρώνει η απάντηση «μιλούν με ψύχραιμο τρόπο», Δήμος Αθήνας (47,89%) και Δήμος Νίκαιας (40,96%).

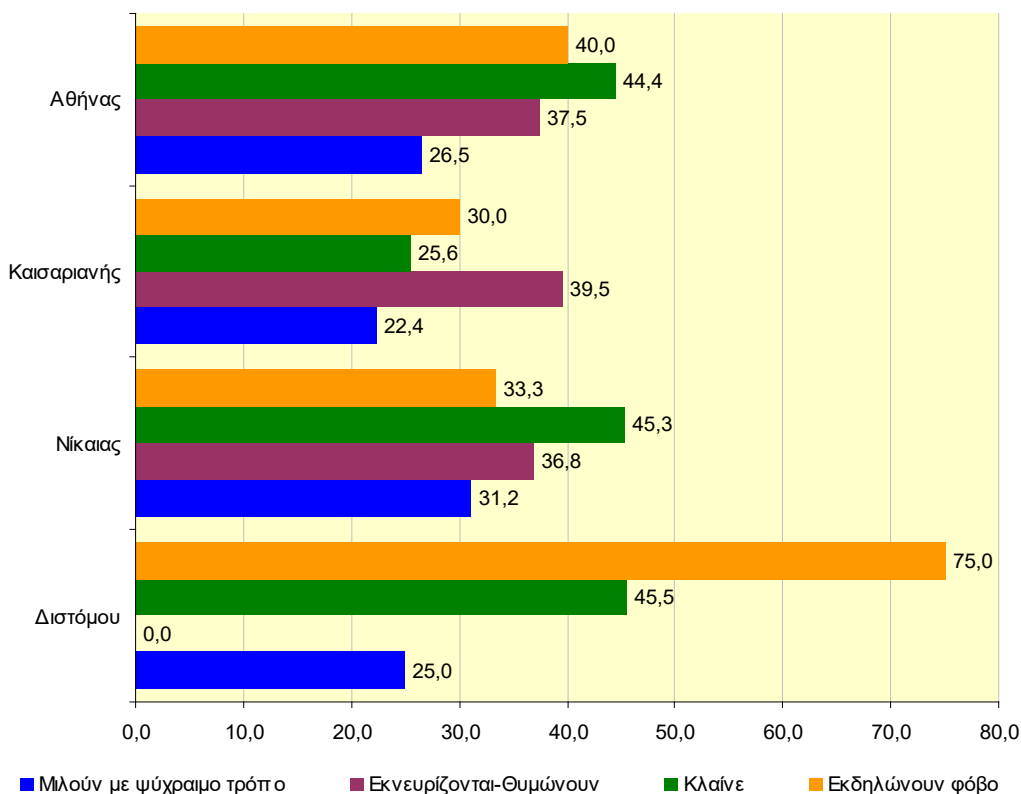
Γράφημα 41: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με την αντίδραση των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των τραυματικών γεγονότων.

Είναι εντυπωσιακό το γεγονός πως οι ηλικιωμένοι του Δήμου Διστόμου, σύμφωνα με τις δηλώσεις των μαθητών, εκδηλώνουν οδύνη / «κλαίνε» (61,11%), «φόβο» (22,22%) ή αντιδρούν ψύχραιμα (22,22%), ενώ σε πολύ μικρό ποσοστό εμφανίζονται να «εκνευρίζονται-θυμώνουν» (5,56%). Αναρωτιόμαστε εάν αυτή η περιορισμένη, σε ποσοστό, έκφραση του θυμού είχε/έχει ως αποτέλεσμα την καταστολή διαμαρτυρίας και έντονης διεκδίκησης ηθικής αποκατάστασης. Στους υπόλοιπους δήμους δηλώνεται με μεγαλύτερα ποσοστά οι ηλικιωμένοι να εκδηλώνουν θυμό (Δήμος Καισαριανής 24,43%, Δήμος Αθήνας 22,54%, Δήμος Νίκαιας 20,21%). Στην ημιδομημένη συνέντευξη έχει ενδιαφέρον να δούμε με τι σκέψεις συνδέουν τον φόβο οι μαθητές.

Θεωρούν πως οι ηλικιωμένοι φοβούνται την ίδια την ανάμνηση των γεγονότων ή μήπως ότι μπορεί να ζήσουν πάλι κάτι αποτρόπαια βασανιστικό σαν τα γεγονότα της 10ης Ιουνίου 1944;

Βάσει διαμεταβλητής ανάλυσης θα εξετάσουμε για τα σχολεία της Νίκαιας και της Αθήνας τι συνάφεια έχουν τα υψηλά ποσοστά στην απάντηση «οργή» (Ερώτηση 7: Τι συναισθήματα έχεις διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συντοπίτες κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης; – Οργή, 34,04% των μαθητών του Δήμου Νίκαιας και 32,39% των μαθητών του Δήμου Αθήνας) με τα υψηλά ποσοστά στην απάντηση «μιλούν με ψύχραιμο τρόπο» (Ερώτηση 11: Όταν οι ηλικιωμένοι θυμούνται περιστατικά σχετικά με τις εκτελέσεις – Μιλούν με ψύχραιμο τρόπο, 40,96% του Δήμου Νίκαιας και 47,89% του Δήμου Αθήνας).

Γράφημα 42: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας και τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με τα συναισθήματα που έχουν διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συντοπίτες κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.

Για τους μαθητές των Λυκείων της Νίκαιας, οι ηλικιωμένοι που μιλούν με ψύχραιμο τρόπο φαίνεται (βλ. πίνακα 33) ότι εκδηλώνουν περισσότερο τα θετικά συναισθήματα, «υπερηφάνεια» – «γαλήνη» (77 μαθητές), σε σχέση με τα αρνητικά, «άγχος» – «οργή» – «φόβος» (32 μαθητές). Όσοι αντίθετα αντιδρούν με αρνητικά συναισθήματα (κλαίει, εξοργίζονται, εκδηλώνουν φόβο), και αυτοί εκδηλώνουν θετικά συναισθήματα (υπερηφάνεια, γαλήνη) αλλά σε μικρότερο βαθμό. Όσον αφορά την «οργή», εκδηλώνεται λιγότερο στους συντοπίτες που «μιλούν με ψύχραιμο τρόπο» (31,2%) σε σύγκριση με αυτούς που «κλαίει» (45,3%). Στο Λύκειο της Αθήνας, όπως και στις Νίκαιας, δηλώνονται αντίστοιχα με λίγο μικρότερα ποσοστά οι ηλικιωμένοι που μιλούν με ψύχραιμο τρόπο και εκδηλώνουν θετικά συναισθήματα, καθώς και οι ηλικιωμένοι που εκνευρίζονται – θυμώνουν – φοβούνται και παράλληλα εκφράζουν θετικά συναισθήματα (βλ. πίνακα 34). Για τους μαθητές του Λυκείου Διστόμου αυτοί που μιλούν με ψύχραιμο τρόπο δίνουν την εντύπωση εκδήλωσης θετικών συναισθημάτων τριπλάσιων σε ποσοστό έναντι των αρνητικών (βλ. πίνακα 35). Και όπως ήταν αναμενόμενο, αυτοί που εκνευρίζονται – θυμώνουν – κλαίει εκδηλώνουν σε μεγαλύτερο ποσοστό αρνητικά συναισθήματα έναντι αυτών που μιλούν με ψύχραιμο τρόπο. Στα Λύκεια της Καισαριανής οι δηλώσεις των μαθητών προσομοιάζουν με αυτές του Λυκείου του Διστόμου όσον αφορά τους ανθρώπους που μιλούν με ψύχραιμο τρόπο, και με τα Λύκεια της Νίκαιας όσον αφορά αυτούς που εκνευρίζονται – κλαίει – φοβούνται (βλ. πίνακα 36). Παρατηρώντας τους απόλυτους αριθμούς και στα τέσσερα σχολεία, διαπιστώνουμε ότι, και σε αυτούς που αντιδρούν με κλάμα και σε αυτούς που μιλούν με ψύχραιμο τρόπο, υπερτερεί σημαντικά η έκφραση της υπερηφάνειας έναντι της οργής.

Πίνακας 33: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Νίκαιας, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με τα συναισθήματα που έχουν διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συντοπίτες κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.

Αντίδραση ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σύμφωνα με τους μαθητές Νίκαιας	Συναίσθημα των συγγενών / συμπολιτών											
	Υπερηφάνεια		Γαλήνη		Άγχος		Οργή		Φόβος		Σύνολο επιλογής «αντίδρασης»	
	ν	%	ν	%	ν	%	ν	%	ν	%	ν	%
Μιλούν με ψύχραιμο τρόπο	61	79,2	16	20,8	6	7,8	24	31,2	2	2,6	77	100
Εκνευρίζονται – Θυμώνουν	26	68,4	6	15,8	3	7,9	14	36,8	3	7,9	38	100
Κλαίει	46	86,8	9	17,0	2	3,8	24	45,3	5	9,4	53	100
Εκδηλώνουν φόβο	14	77,8	3	16,7	2	11,1	6	33,3	4	22,2	18	100

Πίνακας 34: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Αθήνας, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με τα συναισθήματα που έχουν διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συντοπίτες κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.

Αντίδραση ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σύμφωνα με τους μαθητές Αθήνας	Συναίσθημα των συγγενών / συμπολιτών											
	Υπερηφάνεια		Γαλήνη		Αγχος		Οργή		Φόβος		Σύνολο επιλογής «αντίδρασης»	
	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%
Μιλούν με ψύχραιμο τρόπο	24	70,6	4	11,8	3	8,8	9	26,5	1	2,9	34	100
Εκνευρίζονται-Θυμώνουν	10	62,5	4	25,0	1	6,3	6	37,5	1	6,3	16	100
Κλαίνε	18	66,7	8	29,6	4	14,8	12	44,4	1	3,7	27	100
Εκδηλώνουν φόβο	6	60,0	1	10,0	2	20,0	4	40,0	1	10,0	10	100

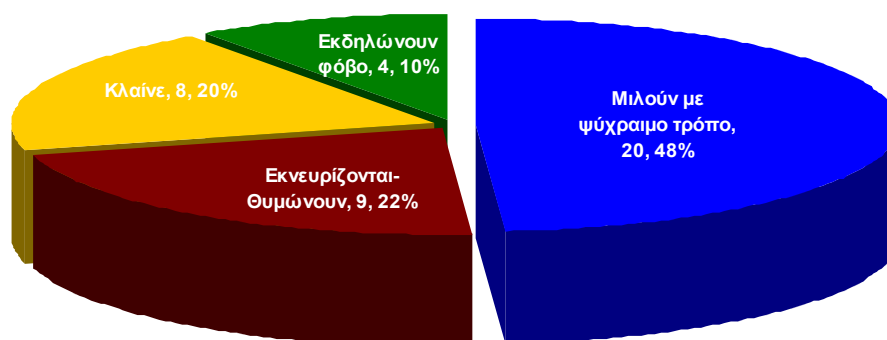
Πίνακας 35: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με τα συναισθήματα που έχουν διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συντοπίτες κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.

Αντίδραση ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σύμφωνα με τους μαθητές Διστόμου	Συναίσθημα των συγγενών / συμπολιτών											
	Υπερηφάνεια		Γαλήνη		Αγχος		Οργή		Φόβος		Σύνολο επιλογής «αντίδρασης»	
	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%
Μιλούν με ψύχραιμο τρόπο	3	75,0	0	0,0	0	0,0	1	25,0	0	0,0	4	100
Εκνευρίζονται-Θυμώνουν	1	100,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	100
Κλαίνε	5	45,5	1	9,1	0	0,0	5	45,5	2	18,2	11	100
Εκδηλώνουν φόβο	2	50,0	0	0,0	0	0,0	3	75,0	1	25,0	4	100

Πίνακας 36: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Καισαριανής, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με τα συναισθήματα που έχουν διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συντοπίτες κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.

Αντίδραση ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σύμφωνα με τους μαθητές Καισαριανής	Συναίσθημα των συγγενών / συμπολιτών											
	Υπερηφάνεια		Γαλήνη		Αγχος		Οργή		Φόβος		Σύνολο επιλογής «αντίδρασης»	
	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%
Μιλούν με ψύχραιμο τρόπο	47	70,1	20	29,9	4	6,0	15	22,4	2	3,0	67	100
Εκνευρίζονται-Θυμώνουν	32	74,4	7	16,3	4	9,3	17	39,5	3	7,0	43	100
Κλαίνε	64	74,4	23	26,7	7	8,1	22	25,6	6	7,0	86	100
Εκδηλώνουν φόβο	14	70,0	5	25,0	2	10,0	6	30,0	2	10,0	20	100

Με νέα διαμεταβλητή ανάλυση εξετάζεται πώς συνδέεται η εσωστρέφεια που δηλώνεται για τους κατοίκους της Νίκαιας (Ερώτηση 10: Έχεις παππούδες, γιαγιάδες, συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με εκτελέσεις; Εάν ναι, πόσο συχνά μιλούν για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τη Σφαγή; – Ποτέ, 23,40% των μαθητών του Δήμου Νίκαιας) με συναισθηματικά ξεσπάσματα που δεν παραπέμπουν σε αποτελεσματική διαχείριση των τραυματικών εμπειριών (Ερώτηση 11: Όταν οι ηλικιωμένοι θυμούνται περιστατικά σχετικά με τις εκτελέσεις – Εκνευρίζονται – Θυμώνουν, 20,21% και Κλαίνε, 28,19% των μαθητών του Δήμου Νίκαιας).

Γράφημα 43: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Νίκαιας οι οποίοι δηλώνουν ότι οι ηλικιωμένοι δεν μιλούν «ποτέ» για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τα γεγονότα, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων.

Για τους μαθητές των Λυκείων της Νίκαιας, οι ηλικιωμένοι που μιλούν «πολύ συχνά» για τα τραυματικά ιστορικά γεγονότα επιδεικνύουν σε μεγαλύτερο βαθμό (τριπλάσιο περίπου ποσοστό) συναισθηματική ένταση (εκνευρίζονται, θυμώνουν, κλαίνε, φοβούνται) στην ανάμνηση των γεγονότων (βλ. πίνακα 37).

Πίνακας 37: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Νίκαιας, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με το πόσο συχνά μιλούν για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τα γεγονότα.

Αντίδραση ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σύμφωνα με τους μαθητές Νίκαιας	Κλίμακα συχνότητας αφηγήσεων											
	Ποτέ		1 φορά / έτος		>2 φορές / έτος		Πολύ συχνά		δ.α.		Σύνολο επιλογής «αντίδρασης»	
	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%
Μιλούν με ψύχραιμο τρόπο	20	26,0	13	16,9	20	26,0	8	10,4	16	20,8	77	100
Εκνευρίζονται – Θυμώνουν	9	23,7	4	10,5	6	15,8	10	26,3	9	23,7	38	100
Κλαίει	8	15,1	10	18,9	9	17,0	11	20,8	15	28,3	53	100
Εκδηλώνουν φόβο	4	22,2	2	11,1	4	22,2	2	11,1	6	33,3	18	100

Στο Λύκειο του Διστόμου δηλώνεται αυτή η ένταση που συνδέεται με εκνευρισμό, κλάμα, φόβο στον ίδιο ή και σε μεγαλύτερο βαθμό, σε περισσότερες κλίμακες συχνότητας αφηγήσεων, δηλαδή α) «πολύ συχνά», β) «1 φορά / χρόνο», και γ) «2 φορές / χρόνο». Αντιλαμβανόμαστε ότι η συναισθηματική φόρτιση των ηλικιωμένων είναι πιο έντονη στο Δίστομο (βλ. πίνακα 38).

Στα Λύκεια της Καισαριανής οι μαθητές δηλώνουν παρόμοιες αντιδράσεις στους ηλικιωμένους με αυτές που παρατηρούν οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου στους ηλικιωμένους της δικής τους περιοχής (βλ. πίνακα 39). Για τους μαθητές του Λυκείου της Αθήνας οι αντιδράσεις των ηλικιωμένων είναι παρόμοιες με αυτές που εντοπίζονται στην περίπτωση της Νίκαιας (βλ. πίνακα 40).

Πίνακας 38: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με το πόσο συχνά μιλούν για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τα γεγονότα.

Αντίδραση ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σύμφωνα με τους μαθητές Διστόμου	Κλίμακα συχνότητας αφηγήσεων											
	Ποτέ		1 φορά / έτος		>2 φορές / έτος		Πολύ συχνά		δ.α.		Σύνολο επιλογής «αντίδρασης»	
	N	%	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%
Μιλούν με ψύχραιμο τρόπο	0	0,0	2	50,0	0	0,0	1	25,0	1	25,0	4	100
Εκνευρίζονται – Θυμώνουν	0	0,0	0	0,0	1	100,0	0	0,0	0	0,0	1	100
Κλαίνε	0	0,0	0	0,0	5	45,5	4	36,4	2	18,2	11	100
Εκδηλώνουν φόβο	0	0,0	0	0,0	1	25,0	3	75,0	0	0,0	4	100

Πίνακας 39: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Καισαριανής, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με το πόσο συχνά μιλούν για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τα γεγονότα.

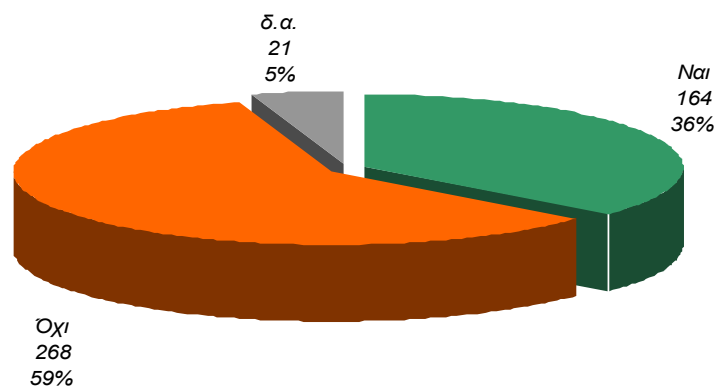
Αντίδραση ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σύμφωνα με τους μαθητές Καισαριανής	Κλίμακα συχνότητας αφηγήσεων											
	Ποτέ		1 φορά / έτος		>2 φορές / έτος		Πολύ συχνά		δ.α.		Σύνολο επιλογής «αντίδρασης»	
	N	%	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%
Μιλούν με ψύχραιμο τρόπο	13	19,4	14	20,9	16	23,9	7	10,4	17	25,4	67	100
Εκνευρίζονται – Θυμώνουν	2	4,7	10	23,3	9	20,9	7	16,3	15	34,9	43	100
Κλαίνε	7	8,1	8	9,3	21	24,4	16	18,6	34	39,5	86	100
Εκδηλώνουν φόβο	1	5,0	6	30,0	5	25,0	2	10,0	6	30,0	20	100

Πίνακας 40: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Αθήνας, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με το πόσο συχνά μιλούν για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τα γεγονότα.

Αντίδραση ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σύμφωνα με τους μαθητές της Αθήνας	Κλίμακα συχνότητας αφηγήσεων											
	Ποτέ		1 φορά / έτος		>2 φορές / έτος		Πολύ συχνά		δ.α.		Σύνολο επιλογής «αντίδρασης»	
	N	%	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%
Μιλούν με ψύχραιμο τρόπο	6	17,6	10	29,4	6	17,6	6	17,6	6	17,6	34	100
Εκνευρίζονται – Θυμώνουν	3	18,8	2	12,5	4	25,0	3	18,8	4	25,0	16	100
Κλαίνε	3	11,1	6	22,2	3	11,1	6	22,2	9	33,3	27	100
Εκδηλώνουν φόβο	2	20,0	3	30,0	0	0,0	2	20,0	3	30,0	10	100

2.3. Διαχείριση της τραυματικής εμπειρίας από τους ηλικιωμένους (Ερώτηση 12, Δυνατότητα πολλών απαντήσεων)

Σχετικά με τη διαχείριση του τραύματος από τους ηλικιωμένους που έζησαν τα τραυματικά γεγονότα («Έχουν ξεπεράσει οι ηλικιωμένοι άνθρωποι αυτή την τραυματική εμπειρία;», βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 12), διαπιστώνουμε ότι η πλειονότητα των μαθητών όλων των σχολείων, όπως αποτυπώνεται στο γράφημα 44, συνηγορεί με την άποψη πως οι ηλικιωμένοι δεν έχουν ξεπεράσει αυτή την τραυματική εμπειρία (59%).

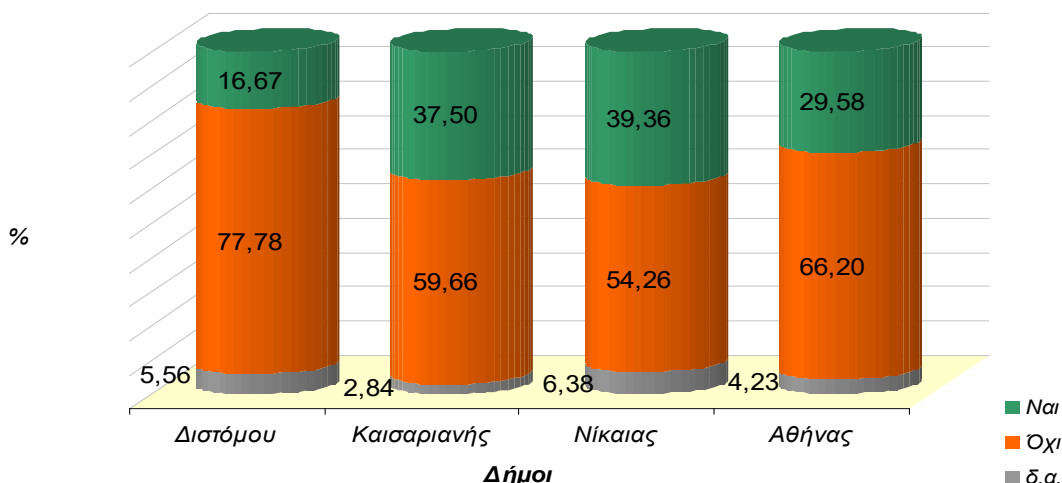
Γράφημα 44: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με την άποψή τους ως προς το εάν έχουν ξεπεράσει οι ηλικιωμένοι άνθρωποι αυτή την τραυματική εμπειρία.

Όπως φαίνεται και στον πίνακα 41, στον Δήμο Διστόμου η αρνητική απάντηση υπερέχει με ποσοστό 77,78%, στον Δήμο Αθήνας με 66,20%, στον Δήμο Καισαριανής με 59,66% και στον Δήμο Νίκαιας με 54,26%. Όσον αφορά τον Δήμο Διστόμου, συνδυάζοντας και τη δήλωση «κλαίει» (61,11%, βλ. πίνακα 32), στην ερώτηση «Πώς αντιδρούν οι ηλικιωμένοι όταν θυμούνται περιστατικά σχετικά με τις εκτελέσεις στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας), οδηγούμαστε στη διαπίστωση ότι στο Δίστομο η τραυματική μνήμη κυριαρχεί.

Πίνακας 41: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με την άποψή τους ως προς το εάν έχουν ξεπεράσει οι ηλικιωμένοι άνθρωποι αυτή την τραυματική εμπειρία.

Δήμοι	Έχουν ξεπεράσει την τραυματική εμπειρία							
	Ναι		Όχι		δ.α.		Σύνολο	
	v	%	v	%	v	%	v	%
Διστόμου	3	16,67	14	77,78	1	5,56	18	100
Καισαριανής	66	37,50	105	59,66	5	2,84	176	100
Νίκαιας	74	39,36	102	54,26	12	6,38	188	100
Αθήνας	21	29,58	47	66,20	3	4,23	71	100
Σύνολο	164	36,20	268	59,16	21	4,64	453	100

Οι διαφορές μεταξύ Αθήνας, Καισαριανής και Νίκαιας είναι μικρές. Παρ' όλα αυτά, σταδιακά οδηγούμαστε στην υπόθεση ότι στον Δήμο της Αθήνας αναπτύσσεται μια ενδιαφέρουσα δυναμική η οποία παραπέμπει σε κοιτάσματα τραυματικής μνήμης που διαχέονται, ενδεχομένως, από γενιά σε γενιά. Σε προηγούμενες αναλύσεις παρατηρήθηκε ότι οι μαθητές από το Λύκειο της Αθήνας, σε μεγάλο ποσοστό (70,42%), έχουν δηλώσει πως έχουν παππούδες, γιαγιάδες, συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις, και διατύπωσαν την εκτίμηση ότι οι ηλικιωμένοι, όταν θυμούνται περιστατικά σχετικά με τις εκτελέσεις, «μιλούν με ψύχραιμο τρόπο», αλλά, παρ' όλα αυτά, δεν έχουν μπορέσει ακόμα να αντιμετωπίσουν αυτή την τραυματική εμπειρία αποτελεσματικά (66,20%, βλ. γράφημα 45).

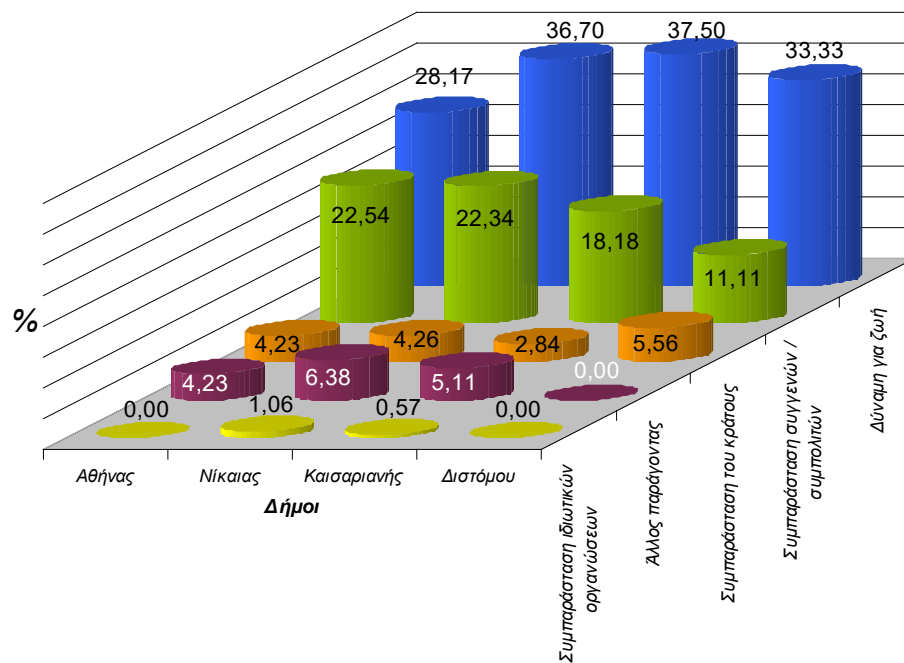
Γράφημα 45: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με την άποψή τους ως προς το εάν έχουν ξεπεράσει οι ηλικιωμένοι άνθρωποι αυτή την τραυματική εμπειρία.

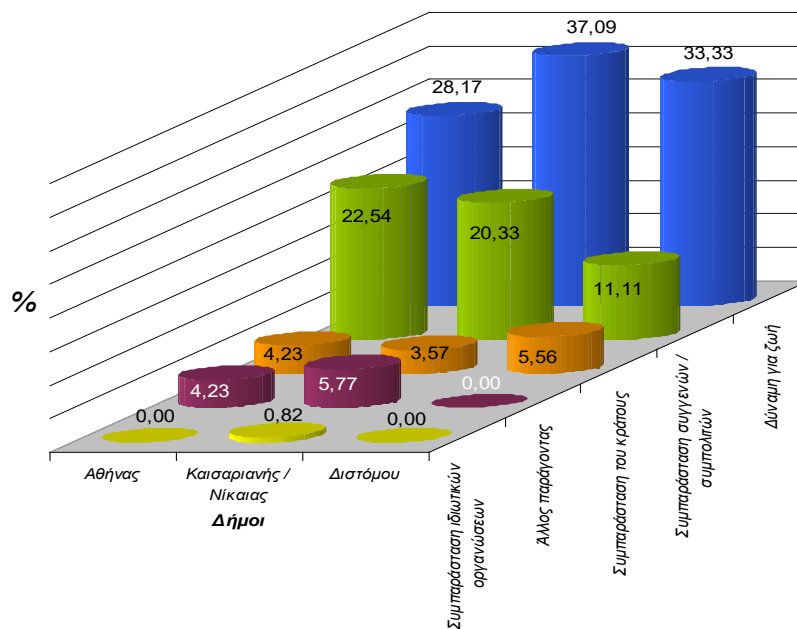
Σε ειδικό υποερώτημα που απευθυνόταν στους μαθητές που δήλωσαν «ναι» σχετικά με το τι βοήθησε, κατά τη γνώμη τους, τους ηλικιωμένους ανθρώπους να αντιμετωπίσουν αυτή την τραυματική εμπειρία, η εκτίμηση των μαθητών συνδέεται με καθαρά προσωπικούς, κατά τη γνώμη τους, λόγους. Όπως βλέπουμε στον πίνακα 42 και στο γράφημα 46, ως κυρίαρχοι παράγοντες αντιμετώπισης της εμπειρίας αυτής δηλώνονται, πρώτον, η «δύναμη για ζωή» (35,54%), και, δεύτερον, η «συμπάρασταση των συγγενών / συμπολιτών τους» (20,31%). Ακολουθεί με πολύ μικρά ποσοστά ως αιτιολόγηση «η συμπάρασταση του κράτους» (3,75%) και «η συμπάρασταση ιδιωτικών οργανώσεων» (0,66%).

Πίνακας 42: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τους παράγοντες αντιμετώπισης που δηλώνουν ότι βοήθησαν τους ηλικιωμένους να ξεπεράσουν αυτή την τραυματική εμπειρία.

Δήμοι	Παράγοντες αντιμετώπισης											
	Συμπάρασταση του κράτους		Συμπάρασταση ιδιωτικών οργανώσεων		Συμπάρασταση συγγενών / συμπολιτών		Δύναμη για ζωή		Άλλος παράγοντας		Σύνολο συμμετεχόντων	
	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%
Διστόμου	1	5,56	0	0,00	2	11,11	6	33,33	0	0,00	18	100
Καισαριανής	5	2,84	1	0,57	32	18,18	66	37,50	9	5,11	176	100
Νίκαιας	8	4,26	2	1,06	42	22,34	69	36,70	12	6,38	188	100
Αθήνας	3	4,23	0	0,00	16	22,54	20	28,17	3	4,23	71	100
Σύνολο	17	3,75	3	0,66	92	20,31	161	35,54	24	5,30	453	100

Γράφημα 46: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τους παράγοντες αντιμετώπισης που δηλώνουν ότι βοήθησαν τους ηλικιωμένους να ξεπεράσουν αυτή την τραυματική εμπειρία.

Γράφημα 47: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, αναφορικά με τη δήλωσή τους για τη μη αντιμετώπιση από τους ηλικιωμένους της τραυματικής εμπειρίας.

Στο υποερώτημα «άλλοι παράγοντες αντιμετώπισης» οι μαθητές, όπως αποτυπώνεται στον πίνακα 43, δήλωσαν: α) «το πέρασμα του χρόνου» (18 μαθητές), β) «ο αγώνας τους – ο πατριωτισμός τους» (2 μαθητές), γ) «ανάγκη επιβίωσης και φροντίδα της οικογένειας» (2 μαθητές), δ) «εισοδηματική άνοδος» (1 μαθητής) και ε) «δεν αξίζει να στενοχωριούνται» (1 μαθητής).

Είναι ενδιαφέρουσα η διαπίστωση ότι τα παιδιά του Λυκείου Διστόμου αρνούνται να διερευνήσουν ή να δηλώσουν για ποιους λόγους δεν βοηθήθηκαν οι άνθρωποι να αντιμετωπίσουν την τραυματική εμπειρία. Ίσως έχουν κουραστεί από την ενασχόληση με το συγκεκριμένο θέμα και δεν θέλουν να εμβαθύνουν περισσότερο.

Πίνακας 43: Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τους «άλλους» παράγοντες αντιμετώπισης που δηλώνουν ότι βοήθησαν τους ηλικιωμένους να ξεπεράσουν αυτή την τραυματική εμπειρία.

«Άλλοι» παράγοντες Αντιμετώπισης	Δήμοι				
	Διστόμου	Καλαριανής	Νίκαιας	Αθήνας	Σύνολο
Το πέρασμα του χρόνου	0	7	8	3	18
Ο αγώνας τους – Ο πατριωτισμός τους	0	1	1	0	2
Ανάγκη επιβίωσης και φροντίδα της οικογένειας	0	0	2	0	2
Εισοδηματική άνοδος	0	0	1	0	1
Δεν αξίζει να στενοχωριούνται	0	1	0	0	1
Σύνολο	0	9	12	3	24

Στο ειδικό υποερώτημα «Εάν όχι, ποιοι, κατά τη γνώμη σου, είναι οι λόγοι για τους οποίους οι ηλικιωμένοι άνθρωποι δεν μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν αυτή την τραυματική εμπειρία;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 12), όπως αποτυπώνεται στον πίνακα 44 και στο γράφημα 48, στους λόγους μη αντιμετώπισης αυτής της τραυματικής εμπειρίας, οι απαντήσεις του συνολικού δείγματος των μαθητών, με τη σειρά που δηλώθηκαν, είναι: α)

«απογοητεύτηκαν από τη στάση της Πολιτείας» (28,92%), β) «δεν εξωτερίκευσαν τον πόνο τους» (23,84%), γ) «δεν έφυγαν από την περιοχή» (22,96%) και «άλλοι παράγοντες» (10,38%).

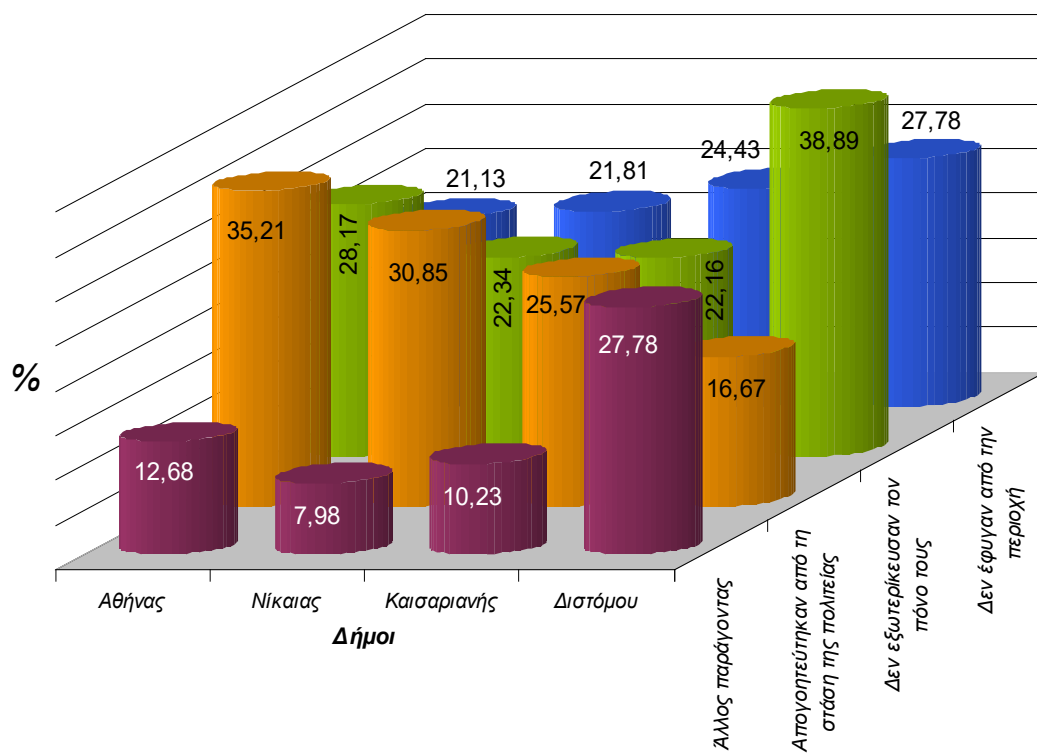
Για να ερμηνεύσουμε αυτή την προσέγγιση των μαθητών κρίνουμε σημαντικό να λάβουμε υπόψη μας πως οι νέες γενιές είναι λιγότερο πολιτικοποιημένες. Μπορεί αυτός να είναι ο λόγος για τον οποίο η αιτιολόγηση για τη μη αντιμετώπιση αυτής της τραυματικής εμπειρίας συνδέεται από τους μαθητές περισσότερο με ενέργειες που αφορούσαν τους ίδιους τους επιζώντες, καθώς και τον στενό οικογενειακό / φιλικό τους κύκλο, και λιγότερο με την ευθύνη συμμετοχής που έχει και το κράτος στην αποκατάσταση ακραίων συλλογικών τραυματικών εκκρεμοτήτων. Επίσης, άλλος ένας σημαντικός παράγοντας θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι είναι και η κυριαρχία του ατομικισμού ως φιλοσοφίας ζωής, που δίνει προτεραιότητα στη βούληση, τη δράση και την ευθύνη του ατόμου. Συγκεκριμένα, η απάντηση «απογοητεύτηκαν από τη στάση της Πολιτείας» συγκεντρώνει το ποσοστό 16,67% (βλ. τον πίνακα 44), τα παιδιά του Λυκείου Διστόμου δηλαδή δεν προβάλλουν την ευθύνη που είχε η Πολιτεία για την ηθική και οικονομική αποκατάσταση των συγγενών των θυμάτων. Αντίθετα, το 38,89% των μαθητών του Λυκείου Διστόμου, με την απάντηση «δεν εξωτερίκευσαν τον πόνο τους», ερμηνεύει τη διατήρηση του τραύματος ως προσωπική υπόθεση των κατοίκων του χωριού. Η ίδια απάντηση δηλώνεται από τους μαθητές των υπόλοιπων δήμων: Δήμος Αθήνας 28,17%, Δήμος Νίκαιας 22,34%, Δήμος Καισαριανής 22,16%.

Στον Δήμο Αθήνας το 35,21% δηλώνει πως «απογοητεύτηκαν από τη στάση της Πολιτείας». Στην ίδια απάντηση, οι μαθητές του Δήμου Νίκαιας συμμετέχουν με ποσοστό 30,85% και στον Δήμο Καισαριανής με ποσοστό 25,57%. Δυνάμει, η απάντησή τους μπορεί να οδηγήσει σε ατραπούς διεκδίκησης ηθικής, και κατά συνέπεια συναισθηματικής, αποκατάστασης. Η απάντηση «δεν έφυγαν από την περιοχή» (Δήμος Διστόμου 27,78%, Δήμος Καισαριανής 24,43%, Δήμος Νίκαιας 21,81% και Δήμος Αθήνας 21,13%) μας επιτρέπει να υποθέσουμε πως, για τους μαθητές, το γεγονός ότι οι ηλικιωμένοι ζουν στον ίδιο τόπο αποκτά μια χροιά μνήμης εγκλωβισμένης στα τραυματικά γεγονότα. Θα είχε ενδιαφέρον στην ημιδομημένη συνέντευξη να εξετάσουμε με ποιον τρόπο πιστεύουν οι μαθητές ότι θα μπορούσαν οι συντοπίτες τους να έχουν επουλώσει το τραύμα.

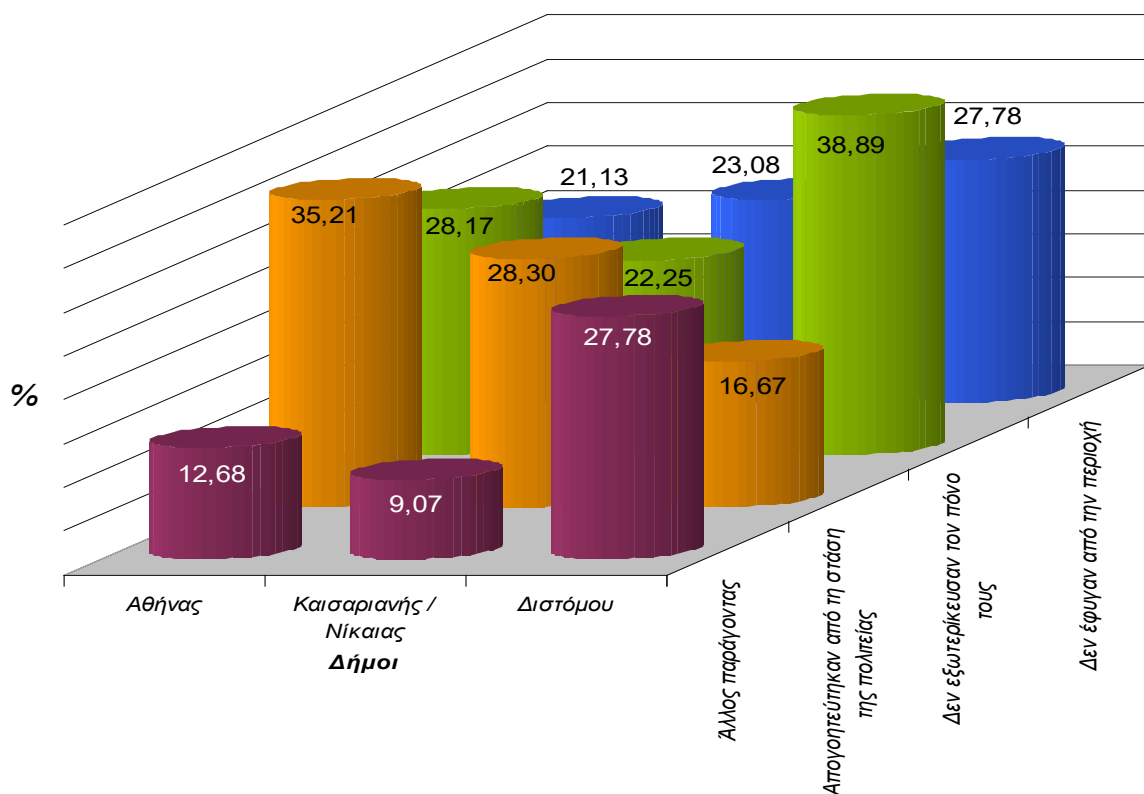
Στην εστιασμένη ημιδομημένη συνέντευξη στην ερώτηση «Κάποιοι συμμαθητές σου δήλωσαν πως ορισμένοι ηλικιωμένοι από το Δίστομο δεν ξεπέρασαν την τραυματική εμπειρία των γεγονότων της 10.6.1944, διότι “δεν έφυγαν από την περιοχή”. Συμφωνείς με την άποψη αυτή;», το 60% των μαθητών του Λυκείου Διστόμου υποστήριξε ότι οι ηλικιωμένοι που δεν έφυγαν από την περιοχή έζησαν πολύ πιο έντονα τις τραυματικές αναμνήσεις ενώ, θεωρεί ότι εάν είχαν φύγει «θα είχαν ξεχάσει τα τραυματικά γεγονότα». Για το 35% των μαθητών η επίδραση των τραυματικών γεγονότων στους επιζήσαντες ή στους συγγενείς των θυμάτων δεν επηρεάστηκε από τον τόπο της διαμονής τους (βλ. Παράρτημα: Πίνακας ΙΓ΄ εστιασμένης ημιδομημένης συνέντευξης).

Πίνακας 44: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, αναφορικά με τους παράγοντες που δηλώνουν για τη μη αντιμετώπιση από τους ηλικιωμένους της τραυματικής εμπειρίας.

Δήμοι	Λόγοι μη αντιμετώπισης									
	Δεν έφυγαν από την περιοχή		Δεν εξωτερίκησαν τον πόνο τους		Απογοητεύτηκαν από τη στάση της Πολιτείας		Άλλος παράγοντας		Σύνολο συμμετεχόντων	
	ν	%	ν	%	ν	%	ν	%	ν	%
Διστόμου	5	27,78	7	38,89	3	16,67	5	27,78	18	100
Καισαριανής	43	24,43	39	22,16	45	25,57	18	10,23	176	100
Νίκαιας	41	21,81	42	22,34	58	30,85	15	7,98	188	100
Αθήνας	15	21,13	20	28,17	25	35,21	9	12,68	71	100
Σύνολο	104	22,96	108	23,84	131	28,92	47	10,38	453	100

Γράφημα 48: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, αναφορικά με τους παράγοντες που δηλώνουν για τη μη αντιμετώπιση από τους ηλικιωμένους της τραυματικής εμπειρίας.

Γράφημα 49: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τύπου έρευνας, αναφορικά με τους παράγοντες που δηλώνουν για τη μη αντιμετώπιση από τους ηλικιωμένους της τραυματικής εμπειρίας.

Στους «άλλους παράγοντες», όπως παρατηρούμε στον πίνακα 45, δηλώνονται: α) «δεν μπορούν να ξεχάσουν» (24 μαθητές), β) «μεγάλο το πλήγμα» (18 μαθητές), γ) «χωρίς συμπαράσταση» (3 μαθητές), δ) «όλα έγιναν χωρίς νόημα» (1 μαθητής), και ε) «φόβος να μην επαναληφθεί» (1 μαθητής).

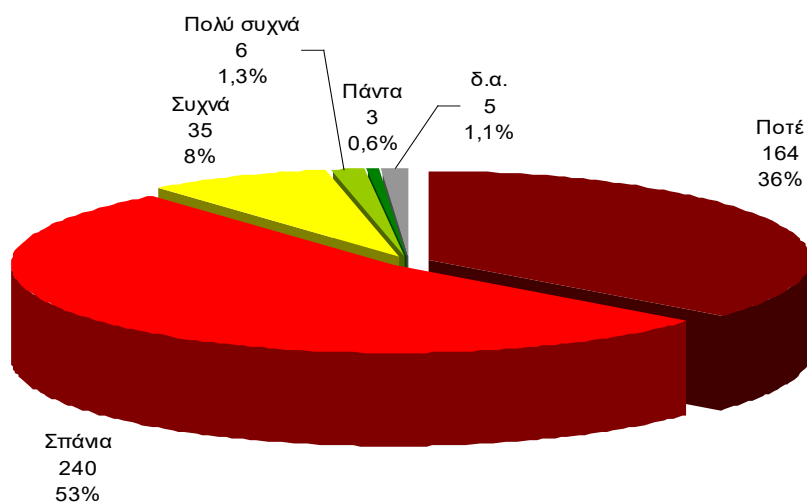
Πίνακας 45: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α' τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, αναφορικά με τους παράγοντες που δηλώνουν για τη μη αντιμετώπιση από τους ηλικιωμένους της τραυματικής εμπειρίας.

«Άλλος» λόγος	Δήμοι				
	Διστόμου	Καισαριανής	Νίκαιας	Αθήνας	Σύνολο
Δεν μπορούν να ξεχάσουν	3	10	8	3	24
Μεγάλο το πλήγμα	2	6	5	5	18
Χωρίς συμπαράσταση	0	0	2	1	3
Όλα έγιναν χωρίς νόημα	0	1	0	0	1
Φόβος να μην επαναληφθεί	0	1	0	0	1
Σύνολο	5	18	15	9	47

2.4. Συχνότητα αναφοράς στα συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα (Ερώτηση 13)

Μας ενδιέφερε να εξετάσουμε ακόμα ποια θέση καταλαμβάνει στις συζητήσεις ο απόηχος των συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων. Στην ερώτηση «Πόσο συχνά οι εκτελέσεις στο Δίστομο, στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, στο Μπλόκο της Κοκκινιάς και θέματα σχετικά γίνονται αντικείμενο συζήτησης όταν οι γονείς σου συναντούν φίλους ή συγγενείς και εσύ είσαι παρών/παρούσα;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 13), η πλειονότητα των παιδιών από όλα τα σχολεία, όπως αποτυπώνεται στο γράφημα 50, δηλώνει ότι «Σπάνια» (53%) ή «Ποτέ» (36%) γίνονται συζητήσεις σχετικά με τα συγκεκριμένα επίμαχα και τραυματικά γεγονότα μπροστά τους.

Γράφημα 50: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με τη συχνότητα που οι εκτελέσεις στο Δίστομο, στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, στο Μπλόκο της Κοκκινιάς και θέματα σχετικά γίνονται αντικείμενο συζήτησης όταν οι γονείς τους συναντούν φίλους ή συγγενείς και αυτοί είναι παρόντες.

Ειδικότερα, τα παιδιά του Δήμου Διστόμου (βλ. πίνακα 46) δηλώνουν «Ποτέ» (44,44%), «Σπάνια» (33,33%) και «Συχνά» (16,67%). Θα περιμέναμε ότι –ιδιαίτερα στη μικρή κοινωνία του Διστόμου, όπου ειδικά ζητήματα, για παράδειγμα, η διεκδίκηση αποζημιώσεων στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, ήταν σε εξέλιξη κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής της έρευνας– οι συγκεκριμένες απαντήσεις θα συγκέντρωναν μικρότερα ποσοστά. Παρ' όλο, λοιπόν, που και στις δηλώσεις στο βιβλίο επισκεπτών του Μουσείου Ναζιστικής Θηριωδίας Διστόμου, αλλά και στην εκτίμηση της ελληνικής κοινωνίας η τρέχουσα οικονομική κρίση με έναν λανθάνοντα τρόπο, και συγκεκριμένα υπό το πρίσμα της γερμανικής κατοχής αλλά και της κυριαρχίας της Γερμανίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση στις μέρες μας, διαμορφώνει τον βασικό νοσηματοδοτικό μηχανισμό του τραυματικού παρελθόντος, εντούτοις ο μηχανισμός αυτός φαίνεται να μην αφορά αποφασιστικά τους κατοίκους του Διστόμου.

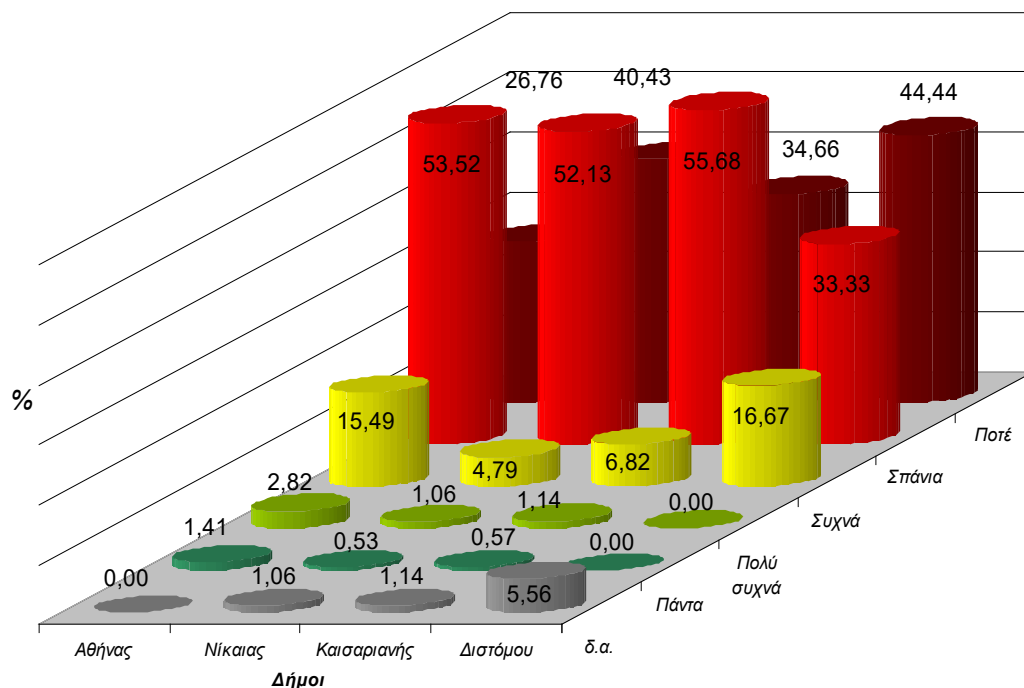
Ωστόσο, οι απαντήσεις αυτές μπορεί να λειτουργήσουν συμπληρωματικά με τις δηλώσεις των μαθητών στην ερώτηση 8 (βλ. γραφήματα 27 και 28), που αφορούν τους λόγους για τους οποίους μεγάλο ποσοστό συντοπιτών τους δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης.

Υπενθυμίζουμε ότι 81% του συνολικού δείγματος των μαθητών είχε δηλώσει πως γνωρίζει κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης, και το 40,18% αποδίδει αυτή την αποχή σε αδιαφορία εκ μέρους τους. Δημιουργείται εύλογα ο προβληματισμός σε ποιο βαθμό αφορά η Ιστορία ηλικιωμένους και νέους στους δήμους που εξετάζουμε.

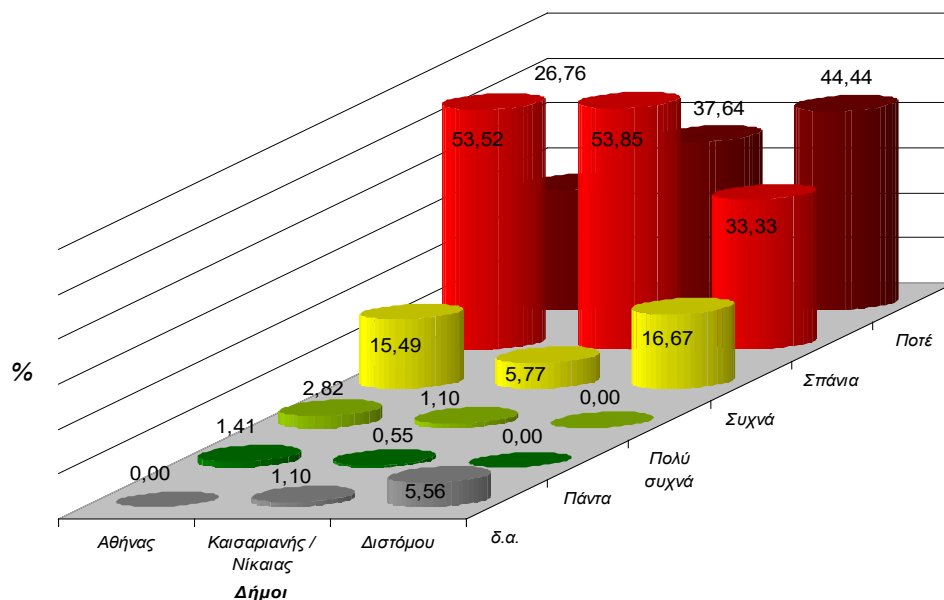
Πίνακας 46: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που οι εκτελέσεις στο Δίστομο, στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, στο Μπλόκο της Κοκκινιάς και θέματα σχετικά γίνονται αντικείμενο συζήτησης όταν οι γονείς τους συναντούν φίλους ή συγγενείς και αυτοί είναι παρόντες.

Δήμοι	Κλίμακα συχνότητας													
	Ποτέ		Σπάνια		Συχνά		Πολύ συχνά		Πάντα		δ.α.		Σύνολο	
	ν	%	ν	%	ν	%	ν	%	ν	%	ν	%	ν	%
Διστόμου	8	44,44	6	33,33	3	16,67	0	0,00	0	0,00	1	5,56	18	100
Καισαριανής	61	34,66	98	55,68	12	6,82	2	1,14	1	0,57	2	1,14	176	100
Νίκαιας	76	40,43	98	52,13	9	4,79	2	1,06	1	0,53	2	1,06	188	100
Αθήνας	19	26,76	38	53,52	11	15,49	2	2,82	1	1,41	0	0,00	71	100
Σύνολο	164	36,20	240	52,98	35	7,73	6	1,32	3	0,66	5	1,10	453	100

Αντιστοίχως, οι απαντήσεις των μαθητών των δήμων Αθήνας, Νίκαιας, Καισαριανής κυμαίνονται μεταξύ του «ποτέ» και του «σπάνια» (βλ. γραφήματα 51 και 52). Σε αντίθεση με τον Δήμο Διστόμου, και στους τρεις δήμους υπερτερεί η απάντηση «σπάνια» έναντι του «ποτέ».

Γράφημα 51: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που οι εκτελέσεις στο Δίστομο, στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, στο Μπλόκο της Κοκκινιάς και θέματα σχετικά γίνονται αντικείμενο συζήτησης όταν οι γονείς τους συναντούν φίλους ή συγγενείς και αυτοί είναι παρόντες.

Γράφημα 52: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που οι εκτελέσεις στο Δίστομο, στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, στο Μπλόκο της Κοκκινιάς και θέματα σχετικά γίνονται αντικείμενο συζήτησης όταν οι γονείς τους συναντούν φίλους ή συγγενείς και αυτοί είναι παρόντες.

2.5. Επίδραση στους μαθητές από τις σχετικές με τις εκτελέσεις αφηγήσεις (Ερώτηση 14, Δυνατότητα πολλών απαντήσεων)

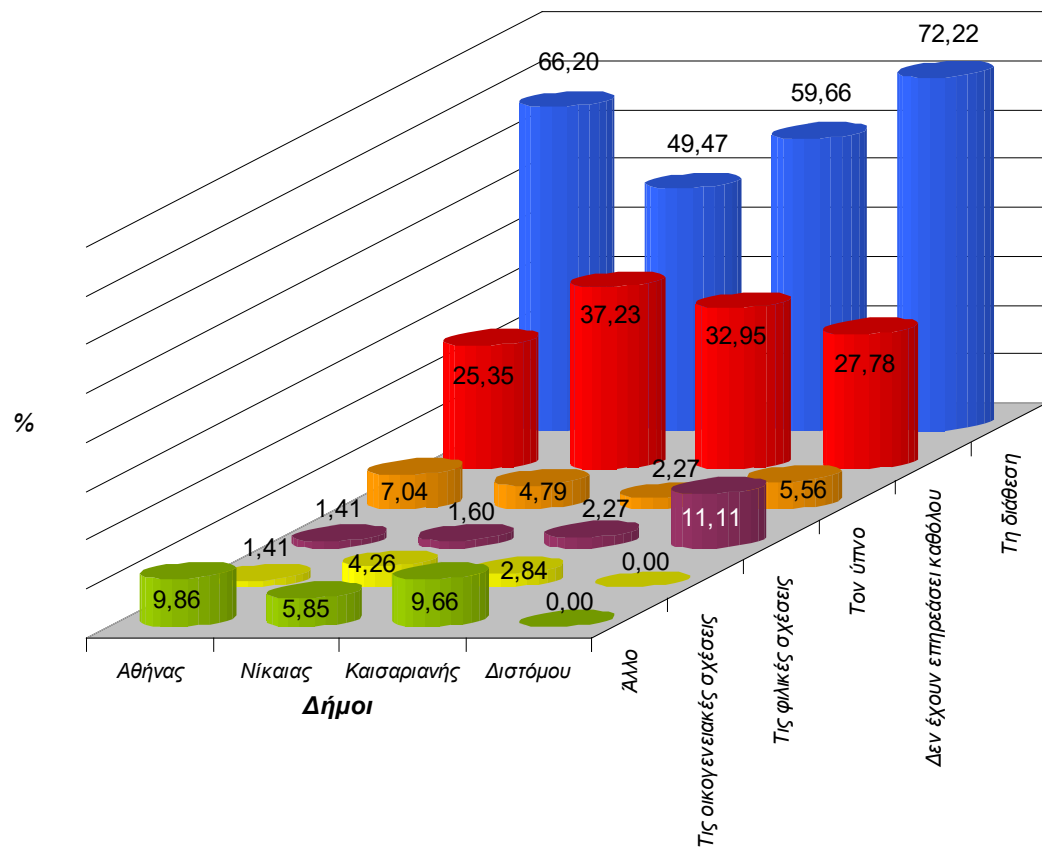
Αναφορικά με το εάν οι προσλαμβάνουσες παραστάσεις που έχουν οι μαθητές τούς έχουν επηρεάσει συναισθηματικά και με ποιον τρόπο, στην ερώτηση «Έχεις νιώσει, κάποιες φορές, οι αφηγήσεις που έχεις ακούσει από τους μεγάλους για τις εκτελέσεις στο Δίστομο / στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής / στο μπλόκο της Κοκκινιάς να σε έχουν επηρεάσει, και σε τι;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 14), 66,67% των μαθητών, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, δήλωσε πως έχει επηρεαστεί από τις αφηγήσεις των μεγάλων σχετικά με τις εκτελέσεις Ελλήνων από τους Γερμανούς κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, ενώ 33,33% δήλωσε πως έχει μείνει εντελώς ανεπηρέαστο (βλ. πίνακα 47).

Πίνακας 47: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο έρευνας, σε σχέση με το πεδίο συναισθηματικής επιρροής τους

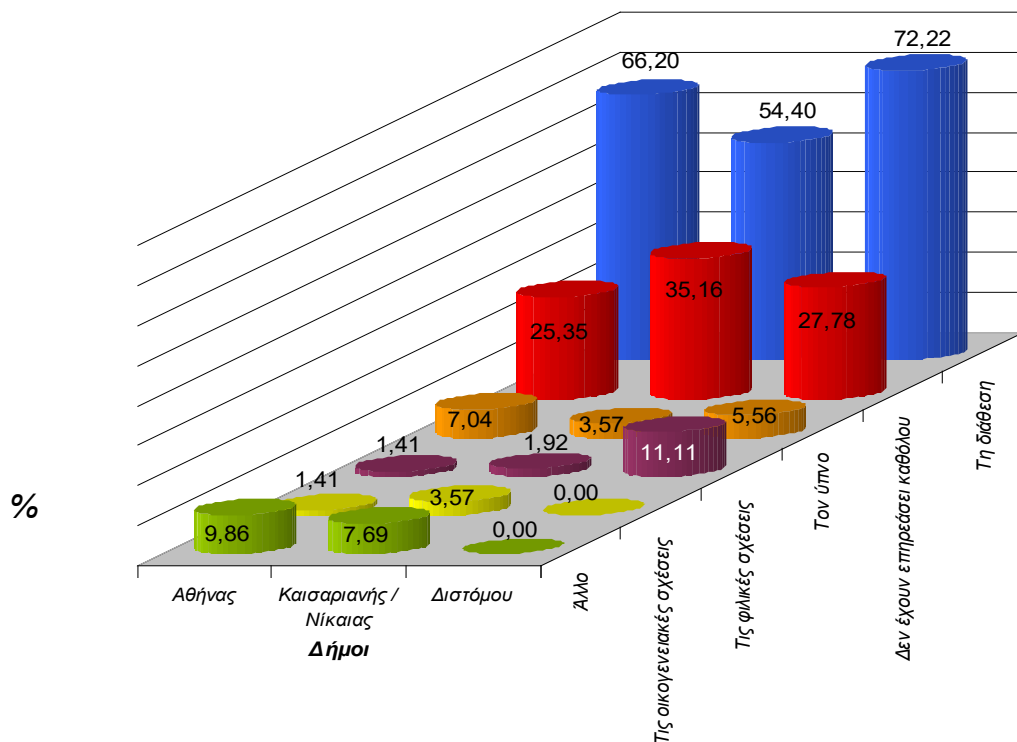
Δήμοι	Πεδία επιρροής													
	Τη διάθεση		Τον ύπνο		Τις φιλικές σχέσεις		Τις οικογενειακές σχέσεις		Άλλο		Δεν έχουν επηρεάσει καθόλου		Σύνολο συμμετεχόντων	
	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%	N	%	v	%
Διστόμου	13	72,22	1	5,56	2	11,11	0	0,00	0	0,00	5	27,78	18	100
Καισαριανής	105	59,66	4	2,27	4	2,27	5	2,84	17	9,66	58	32,95	176	100
Νίκαιας	93	49,47	9	4,79	3	1,60	8	4,26	11	5,85	70	37,23	188	100
Αθήνας	47	66,20	5	7,04	1	1,41	1	1,41	7	9,86	18	25,35	71	100
Σύνολο	258	56,95	19	4,19	10	2,21	14	3,09	35	7,73	151	33,33	453	100

Όπως αποτυπώνεται και στα γραφήματα 53 και 54, πεδία επιρροής που δηλώνονται είναι η διάθεση, ο ύπνος, οι φιλικές σχέσεις, οι οικογενειακές σχέσεις.

Το 72,22% των μαθητών του Δήμου Διστόμου δηλώνει πως έχει επηρεαστεί η διάθεσή του και ακολουθούν ο Δήμος Αθήνας (66,20%), ο Δήμος Καισαριανής (59,66%) και ο Δήμος Νίκαιας (49,47%). Σε όλα τα σχολεία οι μαθητές εμφανίζονται σε σημαντικό ποσοστό επηρεασμένοι συναισθηματικά από τις αφηγήσεις αυτές.

Γράφημα 53: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το πεδίο συναισθηματικής επιρροής τους από τις αφηγήσεις για τις εκτελέσεις.

Γράφημα 54: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με το πεδίο συναισθηματικής επιρροής τους από τις αφηγήσεις για τις εκτελέσεις.

Θεωρούσαμε ότι οι μαθητές του 7ου Λυκείου Παγκρατίου (Αθήνα), επειδή το σχολείο τους είναι πιο απομακρυσμένο από το Σκοπευτήριο Καισαριανής, θα εμφανίζονταν περισσότερο «αμέτοχοι» στις εκδηλώσεις μνήμης και περισσότερο ανεπηρέαστοι από τα τραυματικά αυτά γεγονότα, δηλώνοντας μικρότερο αριθμό συγγενών που έζησαν ή άκουσαν τα γεγονότα. Όμως, παρατηρώντας τους στατιστικούς πίνακες και τα αντίστοιχα γραφήματα, μας έκανε ιδιαίτερη εντύπωση η διαπίστωση ότι οι μαθητές του Δήμου της Αθήνας, περισσότερο και από αυτούς του Δήμου Καισαριανής που τα σχολεία τους είναι δίπλα στο Σκοπευτήριο, παρουσιάζονται να εμπλέκονται συναισθηματικά (σχετικά με την επίδραση από τις αφηγήσεις και τις εκδηλώσεις, την εκτίμηση για το εάν και πώς οι ηλικιωμένοι έχουν ξεπεράσει τις τραυματικές εμπειρίες). Αρχίσαμε να υποθέτουμε πως οι αφηγήσεις των ηλικιωμένων, για τις οποίες μιλούσαν οι

μαθητές της Αθήνας στα ερωτηματολόγια, θα πρέπει να αναφέρονται και σε άλλα αντίστοιχα γεγονότα εκτός από την εκτέλεση στο Σκοπευτήριο. Ενδεικτικά, μπορούμε να θυμηθούμε το Μπλόκο στον Βύρωνα (7.8.1944). Ο Ι. Χανδρινός, ο οποίος με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο μάς δίνει την ατμόσφαιρα εκείνων των ημερών στις περιοχές της Καισαριανής, του Βύρωνα, του Παγκρατίου, του Υμηπού, συνέβαλε σε μια πιο ισχυρή θεμελίωση της αρχικής μας υπόθεσης.⁷⁰⁰

---

⁷⁰⁰ Η Καισαριανή και η Κοκκινιά θεωρούνταν «κόκκινες» συνοικίες, που συνέδραμαν στελέχη και μαχητές του ΕΛΑΣ για μεγάλο χρονικό διάστημα. «Στην Καισαριανή και στο Βύρωνα μαζί, δεν ήμαστε στο κλαρί παραπάνω από 40-50, όμως τα σπίτια που μας άνοιγαν ήταν πάρα πολλά και τα βγάζαμε πέρα», ΑΣΚΙ. Αρχείο ΚΚΕ, κ. 407, Φ=22/1/42, Βαγγέλης Κουρμούλης προς Πολιτικό Γραφείο 1949, όπως παρατίθεται στο: Ιάσωνας Χανδρινός, *Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, Θεμέλιο, Αθήνα 2012, σ. 93-94.

Η βοήθεια εξασφαλιζόταν με ποικίλους τρόπους, όπως: α) προσφορά στέγης και φαγητού, β) συλλογή πληροφοριών από περιπεράδες, λούστρους, ταξιτζήδες και μικρά παιδιά, γ) ενημέρωση από τα «χωνιά» της διαφώτισης, δ) συμβολικά χτυπήματα στις πόρτες και τα παράθυρα των σπιτιών, και ε) λιντσάρισμα ανδρών των Ταγμάτων Ασφαλείας, Ι. Χανδρινός, ό.π., σ. 94.

Με τη Συνθηκολόγηση των Ιταλών (Σεπτέμβριος 1943) ελήφθη κεντρική απόφαση για επέκταση του ΕΛΑΣ και στους χώρους εργασίας των συνοικιών της Αθήνας και του Πειραιά. Στην πραγματικότητα, ο ΕΛΑΣ Αθήνας ανά συνοικία αποτελούνταν από 40-50 άνδρες εξοπλισμένους με πιστόλια, ιταλικές αραβίδες και ελάχιστα αυτόματα που περιφρουρούσαν σε μόνιμη βάση τις γειτονιές τους. Ο οπλισμός του ΕΛΑΣ Καισαριανής διεκδίκουσε την πρωτοπορία της πρώτης ευάριθμης μονάδας του αντάρτικου στρατού. Ωστόσο, μετά τον Σεπτέμβριο του 1944 «κορυφώθηκε» η διαμάχη της ένοπλης νομιμότητας, με κυρίαρχο σύνθημα του ΕΛΑΣ «Να υπερασπιστούμε τις συνοικίες μας» από τους Γερμανούς και τα Τάγματα Ασφαλείας. Ι. Χανδρινός, ό.π., σ. 75, 80, 82, 86-87.

Για να αντιληφθούμε το κλίμα που επικρατούσε, θα αναφέρουμε γεγονότα άσκησης βίας που μας βοηθούν να κατανοήσουμε γιατί οι αναμνήσεις που έχουν οι ηλικιωμένοι άνθρωποι που γνωρίζουν οι μαθητές / το ερευνητικό δείγμα μας είναι δικαίως ακόμα έντονες και τραυματικές. Τον Μάιο του 1944 «φρουραρχεία» του ΕΛΑΣ στον Βύρωνα ελέγχουν καίρια σημεία εισόδου στη συνοικία και στις απομακρυσμένες περιοχές όπως στη Δεξαμενή της Καισαριανής, ενώ εκτελούνται διερχόμενοι άνδρες της χωροφυλακής ή των Ταγμάτων Ασφαλείας. Την εκτέλεση του τομέαρχη της Χωροφυλακής Αμπελοκήπων από συνεργείο της ΕΠΟΝ (25.3.1944) ακολούθησαν απαγχονισμοί πέντε ομήρων των Γερμανών. Τα πτώματά τους εκτέθηκαν στην πλατεία των Ιλισίων υπό τη φύλαξη Ευζώνων. Ι. Χανδρινός, ό.π., σ. 197.

Οι Γερμανοί ήθελαν με τις μάχες και τα μπλόκα να επιτύχουν επιλεκτικές εκκενώσεις πληθυσμού στις συνοικίες της Αθήνας που ήταν κομμουνιστικές, για λόγους α) εσωτερικής ασφάλειας και β) κάλυψης αναγκών σε εργατικό δυναμικό. Ι. Χανδρινός, ό.π., σ. 219.

Στις 8.5.1944 έχουμε πολιορκία στο αστυνομικό τμήμα Βύρωνα από αντάρτες του ΕΛΑΣ. Στις 15 και 16.6.1944 στην Καισαριανή έγινε μάχη μεταξύ των Ευζώνων και των ανταρτών του ΕΛΑΣ. Στις 4.7.1944 έγινε το Μπλόκο της Γούβας, στο τέρμα Παγκρατίου. «Εκτός από τις πιστολιές, ακούσαμε και τα καρφιά από τα τσαρούχια των Τσολιάδων που ανέβαιναν την Εμπεδοκλέους». Μαγνητοφωνημένη συνέντευξη Κ. Γ. από το βιβλίο: Ι. Χανδρινός, ό.π., σ. 214.

Στις 7.8.1944 έγινε μπλόκο στον Βύρωνα και στο Δουργούτι, γνωστό ως «το Δίστομο της Αθήνας». Με γερμανικά φορτηγά και θωρακισμένα οχήματα οι Γερμανοί μαζί με τα Τάγματα Ασφαλείας αιφνιδίασαν σημαντικές δυνάμεις του ΕΛΑΣ, με αποτέλεσμα πολλοί μαχητές του να χάσουν τη ζωή τους. Το μπλόκο καταχωρήθηκε στη

Υποστηρίζουμε πως η μνήμη που αποτυπώνουν οι μαθητές των δήμων της Αθήνας και της Καισαριανής αφορά τις συγκρούσεις και τις μάχες που έλαβαν χώρα σε όλη τη διάρκεια του 1944 μεταξύ ΕΛΑΣ/ΟΠΛΑ και Γερμανών/Ταγμάτων Ασφαλείας / ΕΔΕΣιτών, και οι οποίες κατέληξαν στα Δεκεμβριανά. Σύμφωνα με τον Mark Mazower, επρόκειτο για ένα είδος εμφυλίου πολέμου μεταξύ του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ και της Δεξιάς. Οι κάτοικοι της Αθήνας, δηλαδή, όλο αυτό το διάστημα ζούσαν οδομαχίες, μπλόκα για την αποστολή εργατών, δολοφονίες που διαπράττονταν μπροστά στα μάτια των Γερμανών.⁷⁰¹ Επιδρομές, μπλόκα, δημόσιοι απαγχονισμοί κατέτρυχαν την καθημερινή ζωή των Αθηναίων σε σημείο που «κανείς Έλληνας δεν εγνώριζε εάν το βράδυ θα επέστρεφεν εκ της εργασίας του στο σπίτι του και κανείς δεν εγνώριζε εάν την επομένη θα εξήρχετο απ' αυτό ζωντανός να μεταβεί εις την εργασίαν του».⁷⁰² Επόμενο είναι, λοιπόν, οι μαθητές που πήραν μέρος στην έρευνα σε μεγάλο ποσοστό να έχουν ακούσει τις αφηγήσεις των ηλικιωμένων συγγενών ή συντοπιτών τους για κάποιο από τα προαναφερθέντα γεγονότα αυτού του χρονικού διαστήματος. Σε αυτό το πλαίσιο μπορούμε να αντιληφθούμε και τη συναισθηματική φόρτιση που διακατέχει τόσο τους πληροφορητές όσο και τους ακροατές τους.

Από τις αφηγήσεις των μεγάλων, λίγο φαίνεται να έχει επηρεαστεί «ο ύπνος» των μαθητών του δείγματός μας (ποσοστό συνολικών απαντήσεων 4,19%). Τα παιδιά του Δήμου της Αθήνας δηλώνουν με το μεγαλύτερο ποσοστό (7,04%) πως έχει επηρεαστεί ο ύπνος τους και

συλλογική συνείδηση ως «το Δίστομο της Αθήνας», διότι οι Γερμανοί με αποτρόπαιο τρόπο εκτέλεσαν και άμαχο πληθυσμό. Σκότωσαν νήπια, και τα πτώματά τους βρέθηκαν στη χωματερή του Μοσχάτου.

Θεωρούμε σημαντικό να αναφέρουμε ότι σε προκηρύξεις του ΕΑΜ προς τον λαό της Αθήνας, τα βασανιστήρια εναντίον των αγωνιστών παρουσιάζονται πάλι με αναφορά στη θηριωδία του Διστόμου: «στα μπουντρούμια [της Ειδικής] κόβουν σε γυναίκες τα στήθη, από ζωντανούς κόβουν τα γεννητικά όργανα, τους ανοίγουν το σώμα και το αλατίζουν [...] όλα αυτά τα εγκλήματα είναι συνέχεια του Διστόμου». Προκήρυξη του ΕΑΜ (27.7.1944) στο ΚΕΑ, τόμος Πρώτος, σ. 81-82, βλ. Ι. Χανδρινός, ό.π., σ. 227 και 233.

Για τη χωροφυλακή και τα Τάγματα Ασφαλείας ο Βύρωνας και η Καισαριανή, η επονομαζόμενη «μικρό Στάλινγκραντ», ήταν από τις πιο επικίνδυνες περιοχές της Αθήνας, βλ. Mark Mazower, Στην *Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 370. Τον Σεπτέμβριο του 1944, ύστερα από σκληρές συγκρούσεις, το Παγκράτι, έπειτα από τη συντριπτική ήττα των Αρχών ασφαλείας, εαμοκρατείται.

⁷⁰¹ Mark Mazower, Στην *Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, ό.π., σ. 369.

⁷⁰² Σκούρας κ.ά., *Ψυχοπαθολογία*, σ. 123 και 125-126, όπως αναφέρεται στο: Mark Mazower, Στην *Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, ό.π., σ. 372.

ακολουθούν τα παιδιά του Δήμου Διστόμου (5,56%), του Δήμου Νίκαιας (4,79%) και του Δήμου Καισαριανής (2,27%).

Οι φιλικές σχέσεις στο Δίστομο φαίνεται πως έχουν επηρεαστεί αρκετά (11,11%). Η δήλωση αυτή μάς παραπέμπει στην εμφάνιση «διαιρεμένης μνήμης» αναφορικά με τα γεγονότα της Σφαγής και την αιτία τους, και ενδεχομένως επίσης σε αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με τη στάση που έπρεπε να έχουν ακολουθήσει η ελληνική Πολιτεία, το γερμανικό κράτος και οι πολίτες του Διστόμου τις δεκαετίες που ακολούθησαν τη Σφαγή. Οι μαθητές των άλλων δήμων με πολύ μικρά ποσοστά δήλωσαν πως διαταράχθηκαν «οι φιλικές σχέσεις» (Δήμος Καισαριανής 2,27%, Δήμος Νίκαιας 1,60%, Δήμος Αθήνας 1,41%), άλλη μία ένδειξη πως η πληγή πυορροεί ακόμη στο Δίστομο. Άλλωστε, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στην κοινωνία του Διστόμου οι επίσημες μνήμες είναι δύο: αυτή της αντιστασιακής Αριστεράς και αυτή της αντιστασιακής Δεξιάς. Και οι δύο αυτές μνήμες, σύμφωνα με τον Porteli, είναι με τη σειρά τους επίσης κατακερματισμένες και εσωτερικά διαιρεμένες. Κι αυτό γιατί το ζήτημα της διαιρεμένης μνήμης δεν εξετάζεται από εμάς, όπως ήδη έχουμε αναφέρει,⁷⁰³ μονοδιάστατα, και συγκεκριμένα υπό το πρίσμα της προσέγγισης μιας επίσημης μνήμης, η οποία έρχεται σε αντίθεση με την ανεπίσημη συλλογική μνήμη.⁷⁰⁴

Αντίθετα με τις φιλικές σχέσεις, οι οικογενειακές δεν φαίνεται να έχουν επηρεαστεί καθόλου στο Δίστομο, ενώ στους άλλους δήμους μόνο σε μικρό βαθμό (Δήμος Νίκαιας 4,26%, Δήμος Καισαριανής 2,84%, Δήμος Αθήνας 1,41%).

Με ποσοστά που κυμαίνονται μεταξύ του 25,35% και του 37,23% οι μαθητές όλων των δήμων δηλώνουν ότι δεν έχουν επηρεαστεί καθόλου από τις σχετικές με τις εκτελέσεις αφηγήσεις. Στον Δήμο Καισαριανής υπάρχει αντίφαση μεταξύ της συγκεκριμένης δήλωσης (32,95% δηλώνει πως δεν έχει επηρεαστεί καθόλου από τις αφηγήσεις των μεγάλων) και της απάντησης των μαθητών του ίδιου δήμου στην Ερώτηση 11 (48,86% δηλώνει πως οι ηλικιωμένοι όταν θυμούνται περιστατικά σχετικά με το Σκοπευτήριο Καισαριανής κλαίνε). Θα

---

⁷⁰³ Βλ. το Β' κεφάλαιο της παρούσας διατριβής *Η διαχείριση της μνήμης του τραυματικού γεγονότος*.

⁷⁰⁴ Πολυμέρης Βόγλης, «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα», *Τα Ιστορικά* 47 (2007), σ. 445.

περιμέναμε, συνεπώς, πολύ μικρότερο ποσοστό μαθητών στον Δήμο Καισαριανής να δηλώνει ανεπηρέαστο από τις αφηγήσεις των ανθρώπων που έζησαν τα τραυματικά γεγονότα.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το 33,33% του συνολικού δείγματος των μαθητών δηλώνει πως δεν έχει επηρεαστεί καθόλου από τις αφηγήσεις σχετικά με το τραυματικό γεγονός. Η απάντηση πως με κάποιον «άλλο» τρόπο επηρέασαν οι αφηγήσεις για το τραυματικό παρελθόν τους μαθητές του δείγματός μας συγκέντρωσε 7,73%.

Το ειδικό υποερώτημα που απευθυνόταν στους μαθητές «Έχεις νιώσει, κάποιες φορές, οι αφηγήσεις για τις εκτελέσεις που έχεις ακούσει από τους μεγάλους να σε έχουν επηρεάσει σε κάτι άλλο, τι;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 14), 35 μαθητές δηλώνουν ως «άλλα» πεδία επιρροής τα ακόλουθα: α) τρόπο σκέψης, β) στάση απέναντι στην κοινωνία και στο κράτος, γ) αντίληψη για τα γεγονότα και τους Γερμανούς, δ) εθνικό φρόνημα, ε) ψυχικό κόσμο – συναισθήματα (βλ. πίνακα 48).

Πίνακας 48: Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με «άλλα» πεδία συναισθηματικής επιρροής τους από τις αφηγήσεις για τις εκτελέσεις.

Άλλα πεδία επιρροής	Δήμοι				Σύνολο
	<i>Διστόμου</i>	<i>Καισαριανής</i>	<i>Νίκαιας</i>	<i>Αθήνας</i>	
<i>Τρόπος σκέψης – Αποψη για τη ζωή</i>	0	10	3	3	16
<i>Στάση απέναντι στην κοινωνία και στο κράτος</i>	0	0	0	3	3
<i>Αντίληψη για τα γεγονότα και τους Γερμανούς</i>	0	3	2	0	5
<i>Εθνικό φρόνημα</i>	0	0	2	0	2
<i>Ψυχικός κόσμος – Συναισθήματα</i>	0	4	4	1	9
Σύνολο	0	17	11	7	35

Οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου, όπως και στην ανάλυση της ερώτησης 12, όπου διερευνούσαμε άλλους παράγοντες αντιμετώπισης της τραυματικής εμπειρίας από τους ηλικιωμένους, δεν απάντησαν καθόλου. Ενδιαφέρουσα είναι η δήλωση 16 μαθητών ότι μετά τις

αφηγήσεις που άκουσαν άλλαξε ο τρόπος σκέψης τους – η άποψή τους για τη ζωή, καθώς και η δήλωση 3 παιδιών από τον Δήμο της Αθήνας, πως οι αφηγήσεις στάθηκαν αιτία διαφοροποίησης της στάσης τους απέναντι στην κοινωνία και στο κράτος.

Στο πλαίσιο ανάδειξης των σχέσεων μεταξύ διαφορετικών μεταβλητών προχωράμε σε διαμεταβλητή ανάλυση με την οποία θα εξετάσουμε εάν ο «φόβος» (Ερώτηση 6: Τι νιώθεις όταν παρακολουθείς ή συμμετέχεις στις εκδηλώσεις μνήμης; – Φόβος, 11,11% των μαθητών του Λυκείου Διστόμου) συνδέεται περισσότερο με κάποιο από τα πεδία επιρροής που δηλώθηκαν (Ερώτηση 14: Έχεις νιώσει, κάποιες φορές, οι αφηγήσεις για τη Σφαγή στο Δίστομο να σ' έχουν επηρεάσει, και σε τι;).

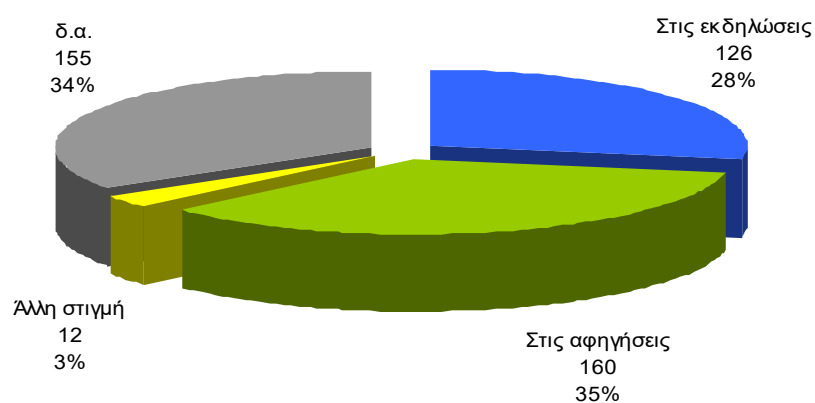
Ο φόβος συνδέεται κυρίως με τη διάθεση, αλλά και με τον ύπνο όλων των μαθητών του στατιστικού δείγματος σ' ένα μεγάλο ποσοστό (βλ. πίνακα 49). Η «διάθεση» είναι το πεδίο που συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό σε όλα τα σχολεία. Αξιοσημείωτο είναι ότι στο Δίστομο επηρεάζονται με το ίδιο ποσοστό (50%) η «διάθεση» και οι «φιλικές σχέσεις». Το τραύμα στη μικρή κοινωνία του Διστόμου, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, άπτεται ζητημάτων «διαιρεμένης μνήμης». Μόνο εκεί, εξάλλου, αναφέρονται ως πεδίο επιρροής των αφηγήσεων στους μαθητές και οι «φιλικές σχέσεις».

Πίνακας 49: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α' τάξης Λυκείου οι οποίοι δήλωσαν ότι νιώθουν «φόβο» κατά την παρακολούθηση ή συμμετοχή τους στις εκδηλώσεις μνήμης, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το πεδίο συναισθηματικής επιρροής των αφηγήσεων.

Πεδίο επιρροής των αφηγήσεων στους μαθητές	Δήμοι							
	Δίστομο		Καισαριανή		Νίκαια		Αθήνα	
	v	%	v	%	v	%	v	%
Διάθεση	1	50,0	4	40,0	4	66,7	2	33,3
Ύπνος	0	0,0	1	10,0	2	33,3	2	33,3
Φιλικές σχέσεις	1	50,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Οικογενειακές σχέσεις	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Άλλο	0	0,0	1	10,0	1	16,7	0	0,0
Σύνολο επιλογής «φόβος»	2	100	10	100	6	100	6	100

2.6. Επίδραση από τις αφηγήσεις (Ερώτηση 15)

Σχετικά με τη διαμόρφωση του πλαισίου επίδρασης των αφηγήσεων στο στατιστικό μας δείγμα, στην ερώτηση «Εάν οι αφηγήσεις σε έχουν επηρεάσει, τότε συνέβη αυτό;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 15), οι μαθητές των Λυκείων όλων των δήμων της έρευνάς μας δηλώνουν πως έχουν επηρεαστεί κυρίως από τις αφηγήσεις (βλ. γράφημα 55).

Γράφημα 55: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με τη χρονική διάρκεια κατά την οποία επηρεάζονται συναισθηματικά.

Συγκεκριμένα, μελετώντας τον πίνακα 50, διαπιστώνουμε ότι για άλλη μία φορά υπερτερεί στη μεταβλητή «στις αφηγήσεις» ο Δήμος Αθήνας (53,52%), ακολουθούν ο Δήμος Διστόμου (44,44%), ο Δήμος Καισαριανής (31,82%) και ο Δήμος Νίκαιας (30,85%). Η γλαφυρότητα και η αμεσότητα των προφορικών μαρτυριών ευνόητο είναι να έχουν επηρεάσει τους μαθητές περισσότερο από οτιδήποτε άλλο. Οι αφηγήσεις είναι εξαιρετικά σημαντικές, γιατί «η αντιπαράθεση βιωμένων εμπειριών από όλα τα επίπεδα της κοινωνίας, μας δίνει τις πιο σημαντικές και ερεθιστικές για τη σκέψη τοπικές ιστορίες».⁷⁰⁵ Αυτού του είδους οι

⁷⁰⁵ Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική ιστορία*, μφρ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Ν. Ποταμιάνος, Πλέθρον, Αθήνα 2008.σ. 263.

υποκειμενικές και αυτοβιογραφικές πηγές καλύπτουν πολλαπλές οπτικές, εκφράζοντας πλευρές της κοινωνικής πραγματικότητας. «Η γλώσσα, τα θέματα που θίγει ο πληροφορητής, οι επαναλήψεις, οι σιωπές φωτίζουν τα βιώματα του ίδιου, αλλά και ενδεχομένως τη συνείδηση της ευρύτερης κοινωνίας».⁷⁰⁶ Είναι ενδιαφέρον το γεγονός πως οι αφηγήσεις κυρίως επηρεάζουν τη διάθεση των μαθητών. Κρίνουμε σημαντική την επεξεργασία των αφηγήσεων σε συνδυασμό με έρευνα σε αρχειακό υλικό, έτσι ώστε οι μαθητές να είναι σε θέση να αντιλαμβάνονται την ευρύτερη, σχετικά με αυτές, ιστορική οπτική, αποτιμώντας με ωριμότητα τα όποια μονοδιάστατα ερμηνευτικά σχήματα προβάλλονται.

Πίνακας 50: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη χρονική διάρκεια κατά την οποία επηρεάζονται συναισθηματικά.

Δήμοι	Χρονικό διάστημα									
	Στις εκδηλώσεις		Στις αφηγήσεις		Άλλη στιγμή		δ.α.		Σύνολο	
	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%
Διστόμου	4	22,22	8	44,44	1	5,56	5	27,78	18	100
Καισαριανής	57	32,39	56	31,82	4	2,27	59	33,52	176	100
Νίκαιας	50	26,60	58	30,85	4	2,13	76	40,43	188	100
Αθήνας	15	21,13	38	53,52	3	4,23	15	21,13	71	100
Σύνολο	126	27,81	160	35,32	12	2,65	155	34,22	453	100

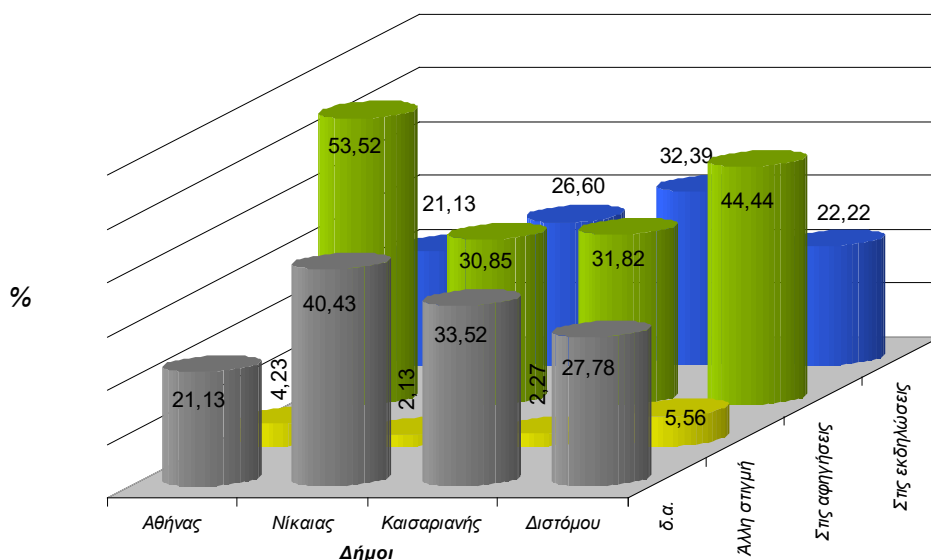
⁷⁰⁶ Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική ιστορία*, ό.π., σ. 327.

Οι προφορικές μαρτυρίες από τη δεκαετία του 1970 σταδιακά αρχίζουν να αντιμετωπίζονται ως αξιόπιστες ιστορικές πηγές. Άλλωστε, και σε ακαδημαϊκό επίπεδο, από τη δεκαετία του 1990 διαπιστώνουμε σαφείς ενδείξεις της αναγνώρισης της προφορικής ιστορίας με την εισαγωγή σχετικών μαθημάτων στην ανώτατη εκπαίδευση, για παράδειγμα, έχουμε την εισαγωγή της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας ως κλάδου των ανθρωπιστικών επιστημών. Επίσης, οι ιστορικοί πλέον έχουν μετατοπίσει το ενδιαφέρον τους στην κοινωνική ιστορία, αναδεικνύοντας την αξία της υποκειμενικότητας και της βιωματικής εμπειρίας.

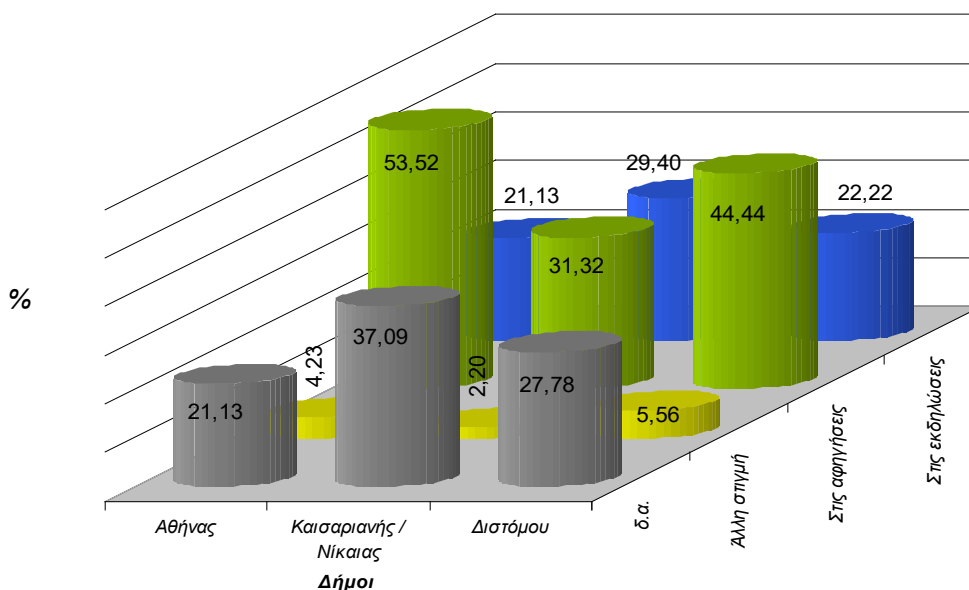
Σταδιακά διαπιστώνεται δημόσια αναγνώριση της προφορικής ιστορίας, με ενδεικτικό παράδειγμα την αναφορά μας σε μικρές ομάδες προφορικής ιστορίας στη Βρετανία, οι οποίες εξέδωσαν φυλλάδια με αποσπάσματα συνεντεύξεων και διοργάνωσαν τοπικά προγράμματα προφορικής ιστορίας, στο πλαίσιο της εκπαίδευσης ενηλίκων. Το 1985, η έκθεση που διοργανώθηκε στο Λονδίνο με θέμα «Διερευνώντας τη ζωντανή μνήμη», η οποία εντάσσεται στην πρώτη φάση του κινήματος της προφορικής ιστορίας, προσέλκυσε σε ένα διάστημα δεκαπέντε ημερών 100.000 επισκέπτες. Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική ιστορία*, ό.π., σ. 25 και 48.

Ωστόσο, και οι εκδηλώσεις έχουν τη δική τους δυναμική. Οι μαθητές δηλώνουν πως τους έχουν επηρεάσει σε σημαντικό ποσοστό, που αποτυπώνεται στα γραφήματα 56 και 57 (Δήμος Καισαριανής 32,39%, Δήμος Νίκαιας 26,60%, Δήμος Διστόμου 22,22%, Δήμος Αθήνας 21,13%). Θα άξιζε στο μέλλον να διερευνούσαμε συγκριτικά το περιεχόμενο και το ύφος των εκδηλώσεων που αφορούν τη Σφαγή του Διστόμου, το Μπλόκο της Κοκκινιάς, τις εκτελέσεις στο Σκοπευτήριο Καισαριανής και να προχωρούσαμε σε κάποιες πολύ συγκεκριμένες ερμηνευτικές προσεγγίσεις του περιεχομένου των εκδηλώσεων και του βαθμού της επίδρασης που ασκούν αυτές στους μαθητές και στις τοπικές κοινωνίες. Σε σχέση με τα άλλα σχολεία, στο Λύκειο Διστόμου πιο μεγάλο ήταν το ποσοστό στην απάντηση «Άλλη στιγμή» (5,56%). Από όλους τους μαθητές που απάντησαν «Άλλη στιγμή», μόνο ένας από το 5ο Λύκειο Νίκαιας διευκρίνισε πως πρόκειται για «αναφορά στα γεγονότα στο σχολείο».

Σημαντικότερο ποσοστό μαθητών, αν και δήλωσε ότι έχει επηρεαστεί, αρνήθηκε να διευκρινίσει το πότε. Η απάντηση «δεν απαντώ» συγκέντρωσε τα ακόλουθα ποσοστά: Δήμος Νίκαιας 40,43%, Δήμος Καισαριανής 33,52%, Δήμος Διστόμου 27,78%, Δήμος Αθήνας 21,13%.

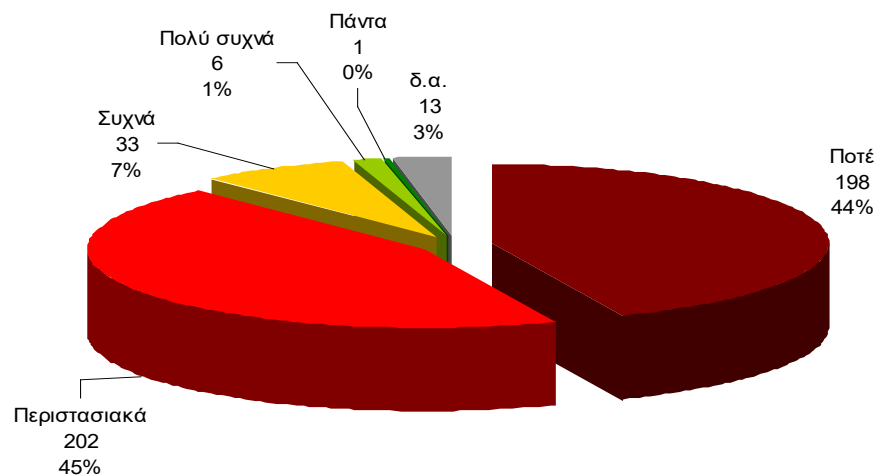
Γράφημα 56: Ποσοστά μαθητών Α' τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη χρονική διάρκεια κατά την οποία επηρεάζονται συναισθηματικά.

Γράφημα 57: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με τη χρονική διάρκεια κατά την οποία επηρεάζονται συναισθηματικά.

2.7. Ύπαρξη διαφωνιών σχετικών με τα αίτια των εκτελέσεων (Ερώτηση 18)

Θελήσαμε επίσης να διερευνήσουμε εάν στους τέσσερις δήμους παρουσιάζονται ενδείξεις διαιρεμένης μνήμης σε σχέση με τα συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα. Στην ερώτηση «Γίνονται συζητήσεις στις οποίες εκφράζονται διαφωνίες για τα αίτια των εκτελέσεων στο Δίστομο, στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, στο Μπλόκο της Κοκκινιάς;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 18), από τις δηλώσεις των μαθητών όλων των σχολείων που πήραν μέρος στην έρευνα συμπεραίνουμε πως οι αιτίες των συγκεκριμένων γεγονότων δεν αποτελούν συνήθως ζήτημα προς διερεύνηση στις συζητήσεις και στη συλλογική μνήμη των κατοίκων των συγκεκριμένων δήμων. Οι απαντήσεις «πάντα» (0,22%), «πολύ συχνά» (1,32%), «συχνά» (7,28%) δηλώθηκαν, όπως παρατηρούμε στον πίνακα 51 και στο αντίστοιχο γράφημα 58, σε μικρό ποσοστό.

Γράφημα 58: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το εάν γίνονται συζητήσεις στις οποίες εκφράζονται διαφωνίες για τα αίτια των εκτελέσεων.

Πίνακας 51: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν γίνονται συζητήσεις στις οποίες εκφράζονται διαφωνίες για τα αίτια των εκτελέσεων.

Δήμοι	Κλίμακα συχνότητας												Σύνολο	
	Ποτέ		Περιστασιακά		Συχνά		Πολύ συχνά		Πάντα		δ.α.			
	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%	v	%
Διστόμου	7	38,89	8	44,44	2	11,11	0	0,00	0	0,00	1	5,56	18	100
Καισαριανής	77	43,75	78	44,32	10	5,68	4	2,27	0	0,00	7	3,98	176	100
Νίκαιας	89	47,34	80	42,55	14	7,45	1	0,53	0	0,00	4	2,13	188	100
Αθήνας	25	35,21	36	50,70	7	9,86	1	1,41	1	1,41	1	1,41	71	100
Σύνολο	198	43,71	202	44,59	33	7,28	6	1,32	1	0,22	13	2,87	453	100

Το υψηλότερο ποσοστό στην καταφατική απάντηση «συχνά» σημειώθηκε στον Δήμο Διστόμου (11,11%) και ακολούθησε το Λύκειο του Δήμου της Αθήνας (9,86%). Για την κοινωνία του Διστόμου θεωρούμε αναμενόμενη τη δήλωση «συχνά» (11,11%), λαμβάνοντας υπόψη και το γεγονός πως και οι φιλικές σχέσεις εμφανίζονται να επηρεάζονται από αφηγήσεις που συνδέονται με τη Σφαγή (Ερώτηση 14, 11,11%). Στο Δίστομο και οι δύο αυτές δηλώσεις συνηγορούν για την εκδήλωση «διαιρεμένης μνήμης». Ωστόσο, το γεγονός πως τα παιδιά του Λυκείου του Δήμου της Αθήνας δήλωσαν ότι: α) έχουν παππούδες, γιαγιάδες, συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις στην Καισαριανή (70,42%, Ερώτηση 10), β) όταν οι ηλικιωμένοι θυμούνται περιστατικά σχετικά με τις εκτελέσεις «κλαίνε» (48,86%, ερώτηση 11), γ) έχουν νιώσει οι σχετικές αφηγήσεις να έχουν επηρεάσει τη διάθεσή τους (66,20%, Ερώτηση 14), σε συνδυασμό με την απάντηση «συχνά» (Ερώτηση 18, 9,86%), μας επιβεβαιώνει την υπόθεση που διατυπώσαμε στον σχολιασμό της Ερώτησης 14, ότι δηλαδή, κατά τη γνώμη μας, οι μαθητές του Δήμου της Αθήνας εμπλέκονται κι αυτοί σε μεγάλο ποσοστό συναισθηματικά –όπως και οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου– και επηρεάζονται από τη «μεταμνήμη»⁷⁰⁷ των

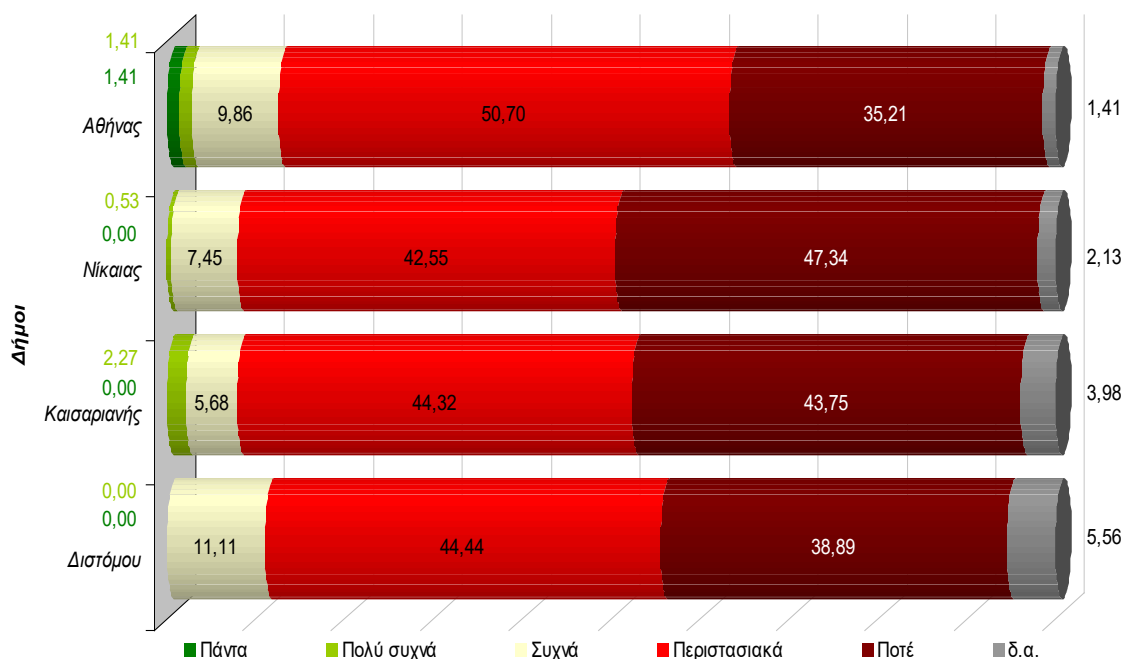
⁷⁰⁷ Για τον όρο «μετα-μνήμη », βλ. στην παρούσα διατριβή το κεφάλαιο Β5. «Δίστομο: Διεργασία του πένθους».

Η μετα-μνήμη ως βαριά σκιά πάνω από τις ζωές των ανθρώπων αποδίδεται εξαιρετικά στο ενδιαφέρον κείμενο της Ρ. Βαν Μπούσχοτεν «Μνήμες, τραύματα και μεταμνήμη: το “παιδομαζώμα” και η επεξεργασία του παρελθόντος», το οποίο αφορά τις πολιτικές της μνήμης και τη διαχείριση του τραύματος για τα περίπου 25.000 παιδιά που εγκαταστάθηκαν σε παιδικούς σταθμούς της Ανατολικής Ευρώπης και τα περίπου 14.000 παιδιά που έζησαν στις «παιδουπόλεις» που είχαν ιδρυθεί υπό την προστασία της βασίλισσας Φρειδερίκης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, έχουμε σαφείς ενδείξεις ατομικών και συλλογικών τραυμάτων στα παιδιά και των δύο αντιμαχομένων στρατοπέδων, τα οποία [τραύματα] μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά συνιστώντας το φαινόμενο, σύμφωνα με τον Timothy Ashplant, της μετα-μνήμης. Η μετα-μνήμη στο διαγενεακό επίπεδο, όπως αναφέρει η Μπούσχοτεν, βασίζεται κυρίως σε μια δημόσια λειτουργία, δηλαδή σε ένα πεδίο που ο Arradurai αποκαλεί «διασπορική δημόσια σφαίρα». Αντιλαμβανόμαστε, δηλαδή, «μια μετατόπιση από την αφήγηση – άμεση μνήμη προς πολιτισμικές παραγωγές οι οποίες διερευνούν τι σημαίνει να ζει κανείς κάτω από τη σκιά παρελθόντων πολέμων». Πρόκειται, συνεπώς, για ένα επίπεδο διαπραγμάτευσης των γεγονότων και εμπειριών πέρα από την προσωπική εμπειρία, εξίσου όμως βαθύτατα καθοριστικό στη διαμόρφωση των υποκειμενικότητων. Στην περίπτωση του «παιδομαζώματος», μπορούμε επίσης να μιλήσουμε και για «επιλεγμένο τραύμα», όρο που έχουν προτείνει οι Volkan και Itzkowitz και αφορά την έλλειψη πρόθεσης εκ μέρους μιας κοινωνικής ομάδας να επεξεργαστεί τα τραυματικά γεγονότα με τρόπο τέτοιο που να επιτυγχάνεται η υπέρβαση από ένα πλαίσιο ερμηνείας των αιτιών σαν η ίδια η κοινωνική ομάδα να αποτελεί «θύμα» της Ιστορίας. Από τον συλλογικό τόμο: Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ευτ. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Κ. Μπάδα (επιμέλεια), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008. σ. 131-147.

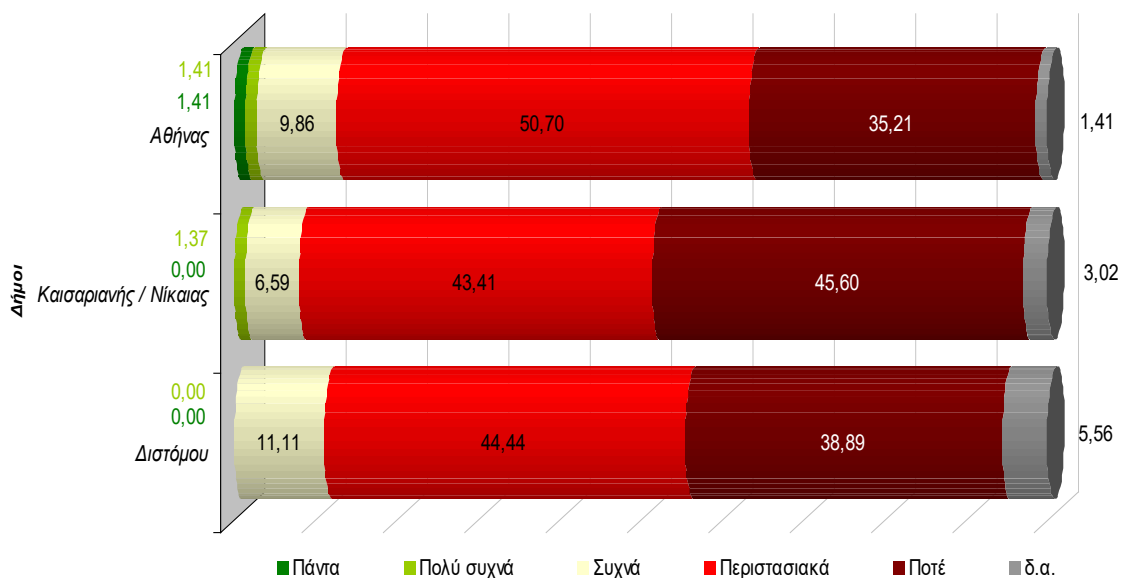
τραυματικών γεγονότων που έλαβαν χώρα στη συγκεκριμένη περιοχή κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής.

Το γεγονός πως δηλώνουν ότι έχουν ηλικιωμένους συγγενείς πρέπει να συνδέεται και με μια μικρή σχετικά κινητικότητα των παλαιών κατοίκων της περιοχής προς άλλες συνοικίες, σε αντίθεση με άλλες περιοχές της Αθήνας, όπως, για παράδειγμα, στην Κυψέλη, των οποίων οι «παλιοί» κάτοικοι σε μεγάλο ποσοστό έχουν μετακομίσει σε άλλες συνοικίες. Επίσης, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, εκτός από αφηγήσεις σχετικά με τις εκτελέσεις στο Σκοπευτήριο Καισαριανής, οι ηλικιωμένοι από τον Δήμο της Αθήνας μάλλον αναφέρονται και σε άλλα τραυματικά γεγονότα που σημάδεψαν τους κατοίκους της Αθήνας κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως στις 7 Αυγούστου 1944 έγινε μπλόκο στον Βύρωνα, το οποίο είχε ως αποτέλεσμα 1.000 συλλήψεις, την εκτέλεση 11 Ελλήνων και την αποστολή 600 ομήρων στη Γερμανία.

Η απάντηση «περιστασιακά» (44,59%) δηλώθηκε από τους περισσότερους μαθητές που συμμετείχαν στην έρευνα. Σύμφωνα με τις δηλώσεις τους, εμφανίζεται να είναι πιο έντονη η αντιπαράθεση σχετικά με τις αιτίες στον Δήμο της Αθήνας, όπου η απάντηση «περιστασιακά» συγκέντρωσε 50,70%, και ακολουθούν ο Δήμος Διστόμου με 44,44%, ο Δήμος Καισαριανής με 44,32% και ο Δήμος Νίκαιας με 42,55% (βλ. γραφήματα 59 και 60).

Γράφημα 59: Ποσοστά μαθητών Α' τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν γίνονται συζητήσεις στις οποίες εκφράζονται διαφωνίες για τα αίτια των εκτελέσεων.

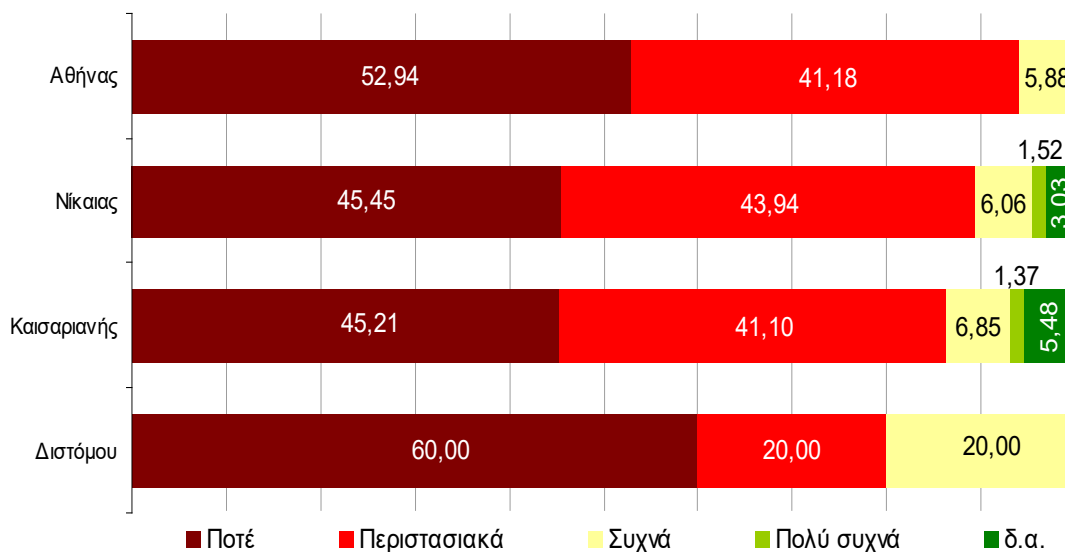
Γράφημα 60: Ποσοστά μαθητών Α' τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με το εάν γίνονται συζητήσεις στις οποίες εκφράζονται διαφωνίες για τα αίτια των εκτελέσεων.

Η απάντηση «ποτέ» στο μεγαλύτερο ποσοστό δηλώνεται από τους μαθητές του Δήμου Νίκαιας (47,34%), ακολουθούν ο Δήμος Καισαριανής (43,75%), ο Δήμος Διστόμου (38,89%) και ο Δήμος Αθήνας (35,21%).

Στην ημιδομημένη συνέντευξη, χρήζει διερεύνησης η απάντηση «περιστασιακά» (44,44%) των μαθητών του Λυκείου Διστόμου. Θεωρούμε σημαντικό να διερευνηθεί εάν οι αφορμές που λειτουργούν ως έναυσμα των διαφωνιών συνδέονται με γεγονότα και ερμηνείες της τρέχουσας πολιτικής επικαιρότητας, καθώς και με τις ετήσιες εκδηλώσεις μνήμης που πραγματοποιούνται στο Δίστομο.

Πίνακας 52: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου οι οποίοι δήλωσαν ότι το αίτιο των εκτελέσεων ήταν η «εφαρμογή αντιποίνων», ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα έκφρασης διαφωνιών σχετικά με τα αίτια των γεγονότων.

Συχνότητα διαφωνιών για τα αίτια, σύμφωνα με τους μαθητές	«Εφαρμογή αντιποίνων»							
	Διστόμου		Καισαριανής		Νίκαιας		Αθήνας	
	N	%	v	%	N	%	v	%
Ποτέ	3	60,00	33	45,21	30	45,45	9	52,94
Περιστασιακά	1	20,00	30	41,10	29	43,94	7	41,18
Συχνά	1	20,00	5	6,85	4	6,06	1	5,88
Πολύ συχνά	0	0,00	1	1,37	1	1,52	0	0,00
Πάντα	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00
δ.α.	0	0,00	4	5,48	2	3,03	0	0,00
Σύνολο επιλογής «εφαρμογή αντιποίνων»	5	100	73	100	66	100	17	100

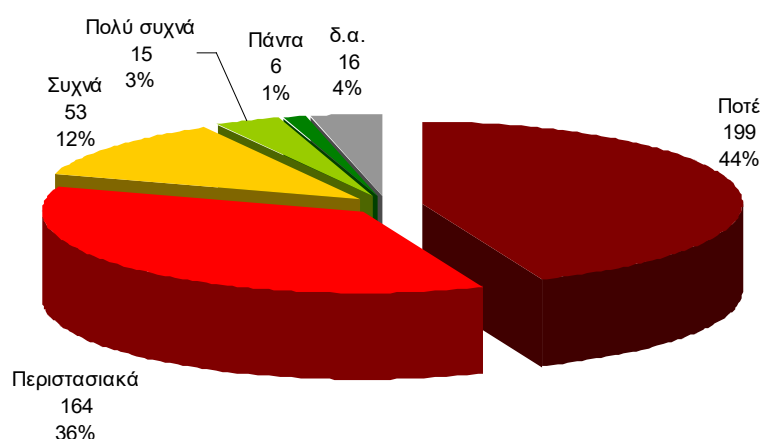
Γράφημα 61: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου οι οποίοι δήλωσαν ότι το αίτιο των εκτελέσεων ήταν η «εφαρμογή αντιποίνων», ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα έκφρασης διαφωνιών σχετικά με τα αίτια των γεγονότων.

Στη συνέντευξη ζητήσαμε από τους μαθητές να αναφέρουν τους λόγους με τους οποίους, κατά τη γνώμη τους, συνδέονται οι αφορμές για ξέσπασμα διαφωνιών σχετικών με τα αίτια της Σφαγής. Η πλειοψηφία των μαθητών συνέδεσε τις αφορμές με τα «γεγονότα και τις ερμηνείες της τρέχουσας πολιτιστικής επικαιρότητας» (70%), γεγονός που μας επιτρέπει την υπόθεση ότι η τρέχουσα οικονομική κρίση γίνεται αντιληπτή με λανθάνοντα τρόπο, υπό το πρίσμα, δηλαδή, της γερμανικής κατοχής. Το 30% των μαθητών συνδέει το ξέσπασμα των διαφωνιών με τις ετήσιες εκδηλώσεις μνήμης, ενώ το 15% με τη διεκδίκηση αποζημιώσεων ή την έλλειψη ιστορικών γνώσεων (βλ. Παράρτημα: Πίνακας ΙΔ΄ εστιασμένης ημιδομημένης συνέντευξης).

2.8. Διερεύνηση εκδήλωσης ενοχής του επιζήσαντα σε διαγενεακό επίπεδο (Ερώτηση 19)

Παράλληλα με τη διερεύνηση ύπαρξης διαιρεμένης μνήμης που ήδη αναφέραμε, μας ενδιέφερε να εξετάσουμε εάν έχουμε ενδείξεις διαγενεακού τραύματος. Οι δηλώσεις των μαθητών στην ερώτηση «Πόσο συχνά έχεις αισθανθεί ένοχος/η που η ζωή σου είναι πιο ειρηνική συγκρίνοντάς τη με τη ζωή των προγόνων σου στις δεκαετίες 1940 και 1950;» (βλ.

Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 19) μας οδηγούν στην υπόθεση πως δεν βιώνουν οι ίδιοι τις συνέπειες των τραυματικών γεγονότων του παρελθόντος. Το 44% του συνολικού δείγματος δηλώνει πως «ποτέ» δεν έχει αισθανθεί ένοχο που η ζωή του είναι πιο ειρηνική από τη ζωή των προγόνων του στις δεκαετίες 1940 και 1950, ενώ το 36%, διόλου ευκαταφρόνητο ποσοστό, πως «περιστασιακά» έχει νιώσει ενοχή (βλ. γράφημα 62). Συνεπώς δεν φαίνεται να έχουμε ένδειξη *μετα-μνήμης*, στην οποία το τραύμα κληροδοτείται στους επιγόνους, αλλά μάλλον *προσθετικής μνήμης*, στην οποία το τραύμα μεταβιβάζεται, χωρίς, ωστόσο, να υπάρχει βιωματική σχέση.⁷⁰⁸

Γράφημα 62: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με τη συχνότητα που έχουν αισθανθεί ένοχοι που η ζωή τους είναι πιο ειρηνική συγκρίνοντάς τη με τη ζωή των προγόνων τους στις δεκαετίες 1940 και 1950.

⁷⁰⁸ Η συμφιλίωση με το παρελθόν συνδέεται και με τις επαναλαμβανόμενες αναπαραστάσεις των γεγονότων του παρελθόντος, οι οποίες συνθέτουν την ιστορική μνήμη. Αυτού του είδους η μεταβίβαση της μνήμης δημιουργεί συνείδηση κοινής ταυτότητας, αίσθηση πιο άμεσης βίωσης των γεγονότων, γιατί μέσω της αναπαραστάσης ή και της αφήγησης μετουσιώνεται σε ένα φαντασιακό επίπεδο η απόσταση από τα ιστορικά γεγονότα. Όταν αυτή η διεργασία εξελίσσεται ομαλά, τότε μπορούμε να μιλάμε για προσθετική μνήμη, από το: Πολυμέρης Βόγλης, «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα», ό.π., σ. 451.

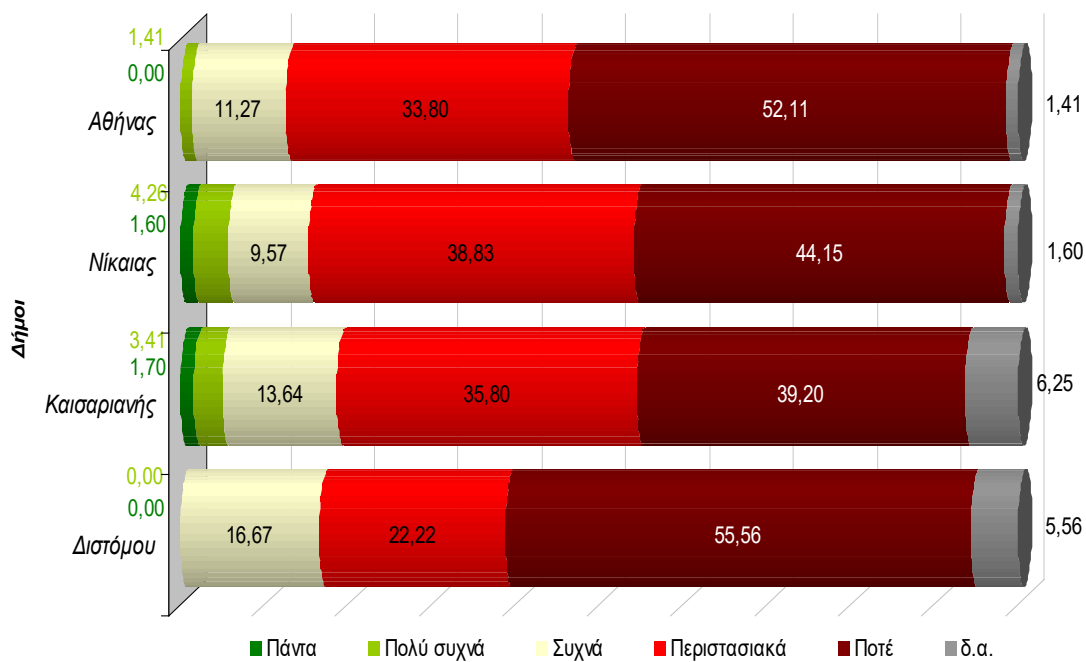
Όπως αποτυπώνεται στον πίνακα 53, στο Λύκειο του Δήμου Διστόμου κανένας μαθητής δεν δηλώνει «πάντα» ή «πολύ συχνά», και η απάντηση «συχνά» συγκεντρώνει υψηλότερο ποσοστό (16,67%) έναντι των δηλώσεων των άλλων σχολείων.

Στην ημιδομημένη συνέντευξη κρίνουμε πως θα έχει ενδιαφέρον να διερευνήσουμε με τι συνδέουν οι μαθητές αυτή την ενοχή που δηλώνουν πως νιώθουν είτε «περιστασιακά» είτε «συχνά».

Παρατηρώντας τον πίνακα 53, αλλά και τα γραφήματα 63 και 64, μπορούμε να συμπεράνουμε πως οι δηλώσεις των μαθητών δεν μας δίνουν ενδείξεις δευτερογενούς τραύματος.

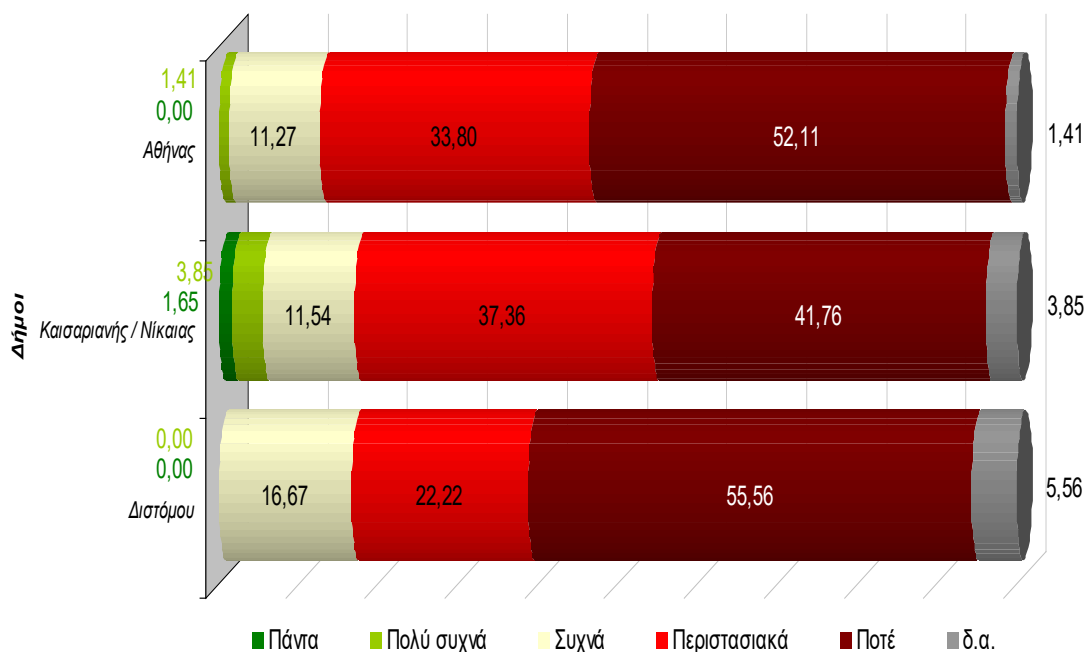
Πίνακας 53: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που έχουν αισθανθεί ένοχοι που η ζωή τους είναι πιο ειρηνική συγκρίνοντάς τη με τη ζωή των προγόνων τους στις δεκαετίες 1940 και 1950.

Δήμοι	Κλίμακα συχνότητας													
	Ποτέ		Περιστασιακά		Συχνά		Πολύ συχνά		Πάντα		δ.α.		Σύνολο	
	v	%	v	%	v	%	v	%	N	%	v	%	v	%
Διστόμου	10	55,56	4	22,22	3	16,67	0	0,00	0	0,00	1	5,56	18	100
Καισαριανής	69	39,20	63	35,80	24	13,64	6	3,41	3	1,70	11	6,25	176	100
Νίκαιας	83	44,15	73	38,83	18	9,57	8	4,26	3	1,60	3	1,60	188	100
Αθήνας	37	52,11	24	33,80	8	11,27	1	1,41	0	0,00	1	1,41	71	100
Σύνολο	199	43,93	164	36,20	53	11,70	15	3,31	6	1,32	16	3,53	453	100

Γράφημα 63: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που έχουν αισθανθεί ένοχοι που η ζωή τους είναι πιο ειρηνική συγκρίνοντάς τη με τη ζωή των προγόνων τους στις δεκαετίες 1940 και 1950.

Γράφημα 64: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τύπου έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που έχουν αισθανθεί ένοχοι που η ζωή τους είναι πιο ειρηνική συγκρίνοντάς τη με τη ζωή των προγόνων τους στις δεκαετίες 1940 και 1950.

Στην εστιασμένη ημιδομημένη συνέντευξη ρωτήσαμε τους μαθητές του Λυκείου Διστόμου εάν «υπάρχουν φορές που συγκρίνουν την ειρηνική ζωή που έχουν με τα βίαια πολεμικά γεγονότα που υπέστησαν οι πρόγονοί τους στη δεκαετία του 1940». Το 55% των μαθητών απάντησε θετικά, ότι κάνει δηλαδή τέτοιου είδους συγκρίσεις και νιώθει τυχερό και ήρεμο για την ειρηνική ζωή του. Το 35% δήλωσε ότι δεν έχει τέτοιου είδους αναζητήσεις και το 10% δε θέλησε να απαντήσει.

Συμπεράσματα

Η επεξεργασία των ερωτήσεων που αφορούν τη Σφαγή του Διστόμου, τις εκτελέσεις στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής και το Μπλόκο της Κοκκινιάς, όπως επίσης και οι απαντήσεις των μαθητών στην εστιασμένη ημιδομημένη συνέντευξη μας οδήγησαν σε συγκεκριμένες διαπιστώσεις.

Σημαντικό ποσοστό των μαθητών που πήραν μέρος στην έρευνα δηλώνει ότι γνωρίζει ανθρώπους που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τα παραπάνω ιστορικά γεγονότα, και οι οποίοι μία έως δύο φορές το χρόνο αναφέρονται στα γεγονότα αυτά «με ψύχραιμο τρόπο», αλλά και με συναισθηματική φόρτιση («κλαίνε»).

Περισσότεροι από τους μισούς μαθητές του στατιστικού μας δείγματος θεωρούν ότι οι ηλικιωμένοι δεν έχουν ξεπεράσει αυτή την τραυματική εμπειρία. Αποδίδουν σε προσωπικούς λόγους, όπως ανάγκη για επιβίωση («δύναμη για ζωή») και συμπαράσταση αγαπημένων προσώπων, τους παράγοντες που βοήθησαν τους μεγάλους ανθρώπους να αντιμετωπίσουν το τραύμα, χωρίς να καταλογίζουν στην Πολιτεία την ευθύνη για την ελλιπή συμπαράσταση στους επιζήσαντες ή στις οικογένειες των θυμάτων.

Αντιλαμβανόμαστε ότι το τραύμα είναι ακόμα πιο έντονο στην κοινωνία του Διστόμου γιατί στις συνεντεύξεις πολλοί μαθητές δήλωσαν ότι θεωρούν πως οι ηλικιωμένοι που δεν έφυγαν από την περιοχή δεν μπόρεσαν να ξεφύγουν καθόλου από την τραυματική ανάμνηση του συγκεκριμένου γεγονότος.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει, επίσης, το γεγονός ότι οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου στην εστιασμένη ημιδομημένη συνέντευξη συνέδεσαν τις διαφωνίες σχετικά με τα αίτια της Σφαγής όχι μόνο με τις ετήσιες εκδηλώσεις μνήμης, τη διεκδίκηση αποζημιώσεων ή την έλλειψη ιστορικών γνώσεων, αλλά και με «τα γεγονότα και τις ερμηνείες της τρέχουσας πολιτικής επικαιρότητας». Φαίνεται ότι η κυριαρχία της Γερμανίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση κινητοποιεί τον νοσηματοδοτικό μηχανισμό του τραυματικού παρελθόντος.

Η διάθεση, κυρίως, των μαθητών έχει επηρεαστεί από τις αφηγήσεις ή το περιεχόμενο των εκδηλώσεων, χωρίς να αισθάνονται ενοχή για την ειρηνική ζωή τους, άρα δεν διαπιστώνουμε την ύπαρξη μεταβίβασης του τραύματος από γενιά σε γενιά.

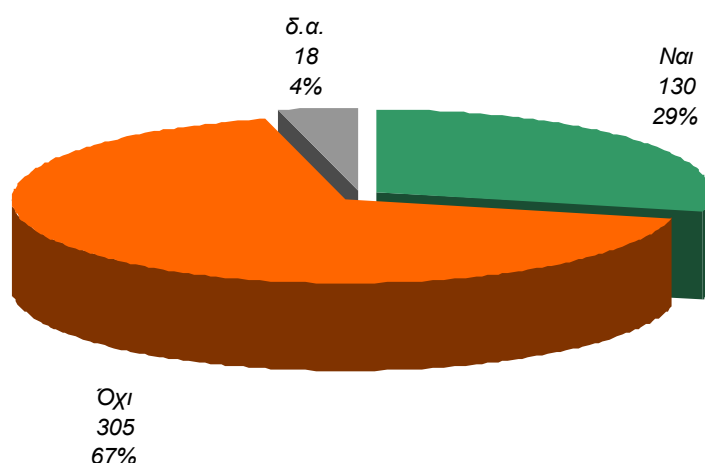
Στο δεύτερο μέρος της παρούσας διατριβής που έχει τον τίτλο *Ερευνητική προσέγγιση και συγκεκριμένα στο κεφάλαιο Ταυτότητα έρευνας – μεθοδολογικές παρατηρήσεις* αναφέραμε ότι επιλέξαμε για τη διενέργεια της έρευνας σχολεία α) του Δήμου Διστόμου, ως βασικό ερευνητικό στόχο, β) των Δήμων Καισαριανής και Νίκαιας ως δύο μαρτυρικές πόλεις στην Αττική, και γ) του Δήμου Αθήνας ως χώρος με διάσπαρτες και όχι εντοπισμένες βιωματικές ή μνημονικές αναφορές σε ανάλογα ιστορικά γεγονότα της ίδιας ιστορικής περιόδου. Ωστόσο, αποδείχθηκε από τις απαντήσεις των μαθητών του Δήμου της Αθήνας ότι μάλλον δεν πρόκειται για «ουδέτερη» πόλη, γιατί οι μαθητές με μεγάλα ποσοστά δηλώνουν ότι α) συμμετέχουν στις εκδηλώσεις, β) έχουν συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, γ) οι ηλικιωμένοι συντοπίτες τους δεν έχουν ξεπεράσει την τραυματική εμπειρία, και δ) οι ίδιοι έχουν επηρεαστεί από τις αφηγήσεις για τις εκτελέσεις (διάθεση, ύπνος).

3. Ιστορικές γνώσεις των μαθητών

3.1. Γνώσεις μαθητών για τόπους που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία (Ερώτηση 16, Δυνατότητα πολλών απαντήσεων)

Παράλληλα με την αποτίμηση των εκδηλώσεων μνήμης και τη διερεύνηση ζητημάτων που σχετίζονται με τις εκτελέσεις στο Δίστομο, στην Καισαριανή και στην Κοκκινιά, κρίναμε σκόπιμη την ανίχνευση –σε ένα πρώτο επίπεδο– των ιστορικών γνώσεων των μαθητών του στατιστικού μας δείγματος αναφορικά με τα συγκεκριμένα τραυματικά γεγονότα. Σε αυτό το πλαίσιο στο ερωτηματολόγιο υπήρχε η ερώτηση: «Γνωρίζεις άλλα ελληνικά χωριά και πόλεις που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, ερώτηση 16).

Η πλειονότητα των μαθητών που πήραν μέρος στην έρευνα (67%), όπως αποτυπώνεται και στο γράφημα 65, δήλωσε ότι δεν γνωρίζει άλλα ελληνικά χωριά και πόλεις στα οποία ασκήθηκε κατάφωρη και πρωτόγνωρη βία από τους Γερμανούς στη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.

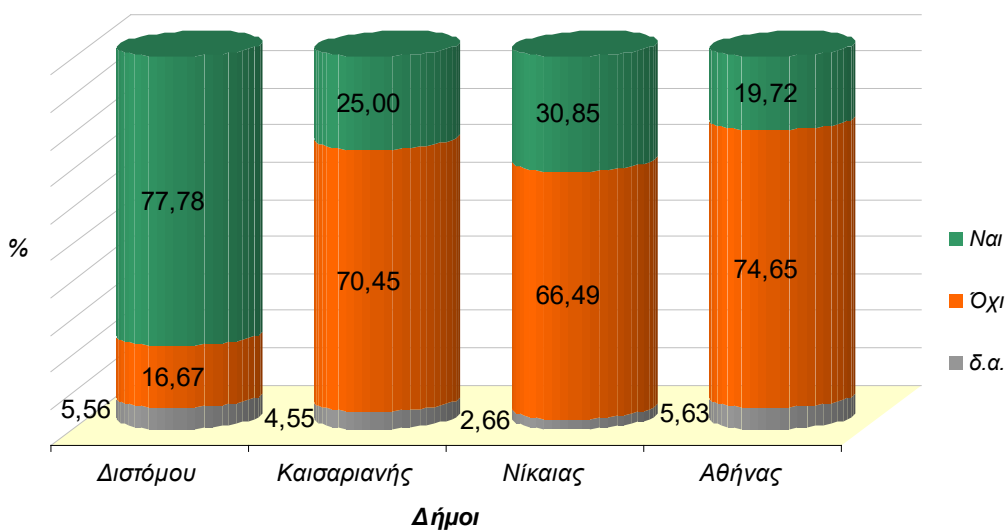

Γράφημα 65: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το εάν γνωρίζουν άλλα ελληνικά χωριά και πόλεις που υπέστησαν τη ναζιστική βία κατά τη διάρκεια της γερμανικής, ιταλικής και βουλγαρικής κατοχής.

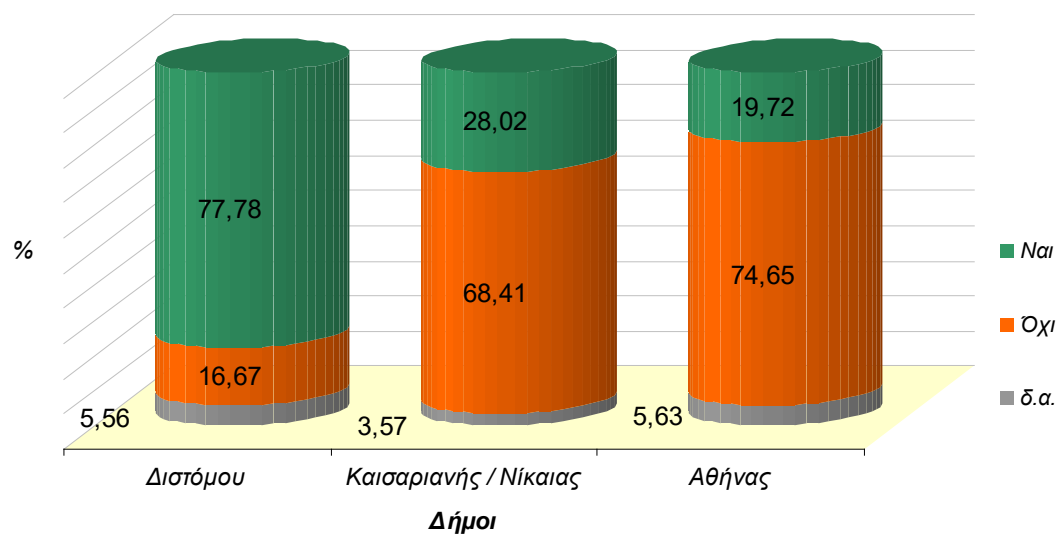
Ωστόσο, οι μαθητές των δήμων Αθήνας (19,72%), Νίκαιας (30,85%), Καισαριανής (25,00%) με σαφώς μικρότερα ποσοστά συγκριτικά με τη θετική δήλωση των μαθητών του Δήμου Διστόμου (77,78%) φαίνεται πως γνωρίζουν άλλους ελληνικούς τόπους που υπέστησαν ναζιστικές θηριωδίες (βλ. πίνακα 54 και γραφήματα 66 και 67).

Πίνακας 54: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν γνωρίζουν άλλα ελληνικά χωριά και πόλεις που υπέστησαν τη ναζιστική βία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.

Δήμοι	Γνώση άλλων περιοχών							
	Ναι		Όχι		δ.α.		Σύνολο	
	v	%	v	%	N	%	v	%
Διστόμου	14	77,78	3	16,67	1	5,56	18	100
Καισαριανής	44	25,00	124	70,45	8	4,55	176	100
Νίκαιας	58	30,85	125	66,49	5	2,66	188	100
Αθήνας	14	19,72	53	74,65	4	5,63	71	100
Σύνολο	130	28,70	305	67,33	18	3,97	453	100

Γράφημα 66: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν γνωρίζουν άλλα ελληνικά χωριά και πόλεις που υπέστησαν τη ναζιστική βία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.

Γράφημα 67: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με το εάν γνωρίζουν άλλα ελληνικά χωριά και πόλεις που υπέστησαν τη ναζιστική βία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.

Σε ειδικό υποερώτημα που απευθυνόταν στους μαθητές που δήλωσαν «ναι», και συγκεκριμένα στην ερώτηση «Γνωρίζεις άλλα ελληνικά χωριά και πόλεις που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής; Εάν ναι, ποια;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 16), απάντησαν 14 μαθητές από τον Δήμο Διστόμου και δήλωσαν 19 περιοχές, 38 μαθητές από τον Δήμο Καισαριανής και δήλωσαν 53 περιοχές, 45 μαθητές από τον Δήμο Νίκαιας και δήλωσαν 91 περιοχές και 11 μαθητές από τον Δήμο Αθήνας και δήλωσαν 22 περιοχές (βλ. πίνακα 55).

Πίνακας 55: Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, οι οποίοι γνωρίζουν άλλα ελληνικά χωριά και πόλεις που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, σε σχέση με το εάν δήλωσαν την/τις περιοχή/περιοχές που γνωρίζουν και πόσες περιοχές σημειώθηκαν.

Δήμοι	Δήλωσαν ότι γνωρίζουν	Απάντησαν	Σύνολο περιοχών που δήλωσαν
Διστόμου	14	14	19
Καισαριανής	44	38	53
Νίκαιας	58	45	91
Αθήνας	14	11	22

Όπως αποτυπώνεται και στον πίνακα 56 που ακολουθεί, τα Καλάβρυτα είναι η πόλη η οποία δηλώθηκε από όλους τους μαθητές οι οποίοι έδωσαν διευκρινιστική απάντηση (61 μαθητές). Η δεύτερη πόλη που ανέφεραν είναι το Δίστομο (25 μαθητές) και στη συνέχεια τρίτη, σε αριθμό προτεραιότητας, αναφέρθηκε η περιοχή της Κρήτης από 16 μαθητές, οι οποίοι ενδεχομένως είχαν ακούσει για άσκηση αντιποίνων από τους Γερμανούς σε χωριά του νησιού, για παράδειγμα, την εκτέλεση των κατοίκων της Κανδάνου Χανίων ή της επαρχίας Βιάννου Λασιθίου Κρήτης (Σεπτέμβριος 1943).

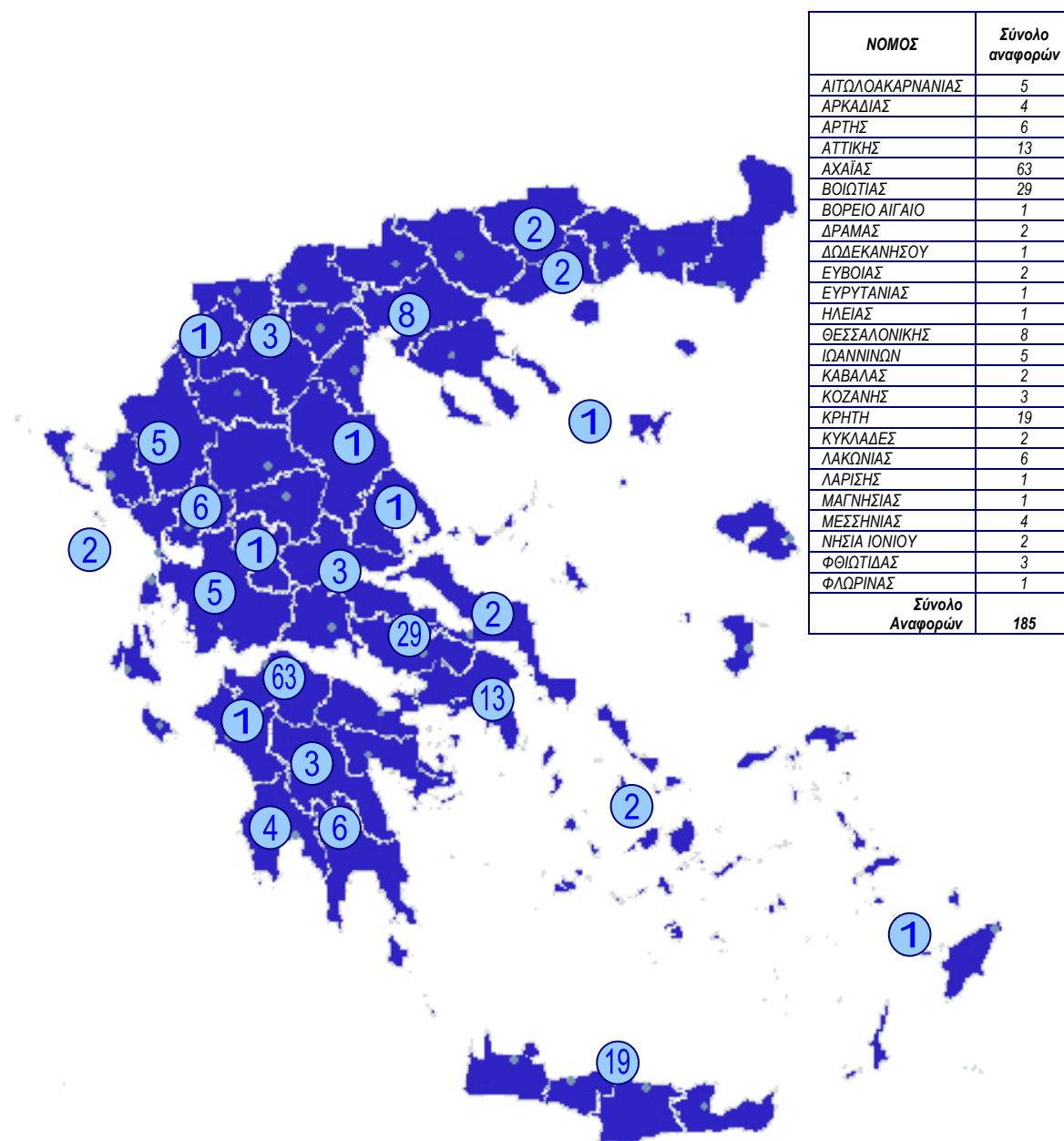
Μελετώντας τις απαντήσεις των μαθητών του Λυκείου Διστόμου, διαπιστώνουμε πως αναφέρθηκαν μόνο τα Καλάβρυτα και το Κομμένο Άρτας. Θεωρούμε αναμενόμενο τα παιδιά να γνωρίζουν αυτούς τους δύο μαρτυρικούς τόπους, διότι: α) στις εκδηλώσεις μνήμης στο Δίστομο παρίστανται συνήθως και οι δήμαρχοι των Καλαβρύτων και του Κομμένου, β) οι μαθητές έχουν συμμετοχή σε εκπαιδευτικά προγράμματα στα οποία παίρνουν μέρος μαθητές από το Λύκειο Καλαβρύτων και πραγματοποιούνται είτε στο Δίστομο είτε στα Καλάβρυτα, και γ) η πόλη τους, με σχετική επίσημη εκδήλωση, έχει αδελφοποιηθεί με το Κομμένο Άρτας.

Οι μαθητές των δήμων Νίκαιας, Καισαριανής και Αθήνας, με μικρότερο αριθμό δηλώσεων από αυτόν που σημειώθηκαν για τα Καλάβρυτα, το Δίστομο και την Κρήτη, αναφέρονται σε πόλεις, χωριά και νησιά από ολόκληρη την Ελλάδα. Παράλληλα, έγινε και ένας διαχωρισμός κατά νομό, ο οποίος και αποτυπώνεται στο γράφημα 68, ώστε να αναδειχθεί η διασπορά των απαντήσεων στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας.

Πίνακας 56: Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τα χωριά και τις πόλεις που δήλωσαν ότι γνωρίζουν πως υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.

Πόλη / Χωριό / Περιοχή	Δήμοι				
	Δίστομο	Καισαριανή	Νίκαια	Αθήνα	Σύνολο
Καλάβρυτα	14	14	27	6	61
Δίστομο		14	8	3	25
Κρήτη		4	11	1	16
Θεσσαλονίκη			6	1	7
Αθήνα			5	1	6
Κομμένο Άρτας	5				5
Ιωάννινα		1	1	1	3
Καλαμάτα			3		3
Κοκκινιά		1		2	3
Λακωνία			3		3
Τρίπολη		2	1		3
Αμφίκλεια		2			2
Δράμα			2		2
Καβάλα		1	1		2
Καισαριανή			1	1	2
Μάνη			2		2
Μεσολόγγι		1	1		2
Ορχομενός			2		2
Αγράμπελα Αιτωλνίας			1		1
Αλμυροπόταμος Εύβοιας			1		1
Άνω Μαυρόλοφος Μαγνησίας		1			1
Ασβεστοχώρι Θεσ/νίκης				1	1
Βαμβακόπουλο Χανίων			1		1
Βελβενδός Κοζάνης		1			1
Γεράκι Λακωνίας			1		1
Δωδεκάνησα			1		1
Ζαγοροχώρια		1			1
Θέρμο Αιτωλνίας		1			1
Θήβα				1	1
Καλυδώνια Χανίων		1			1
Καρπενήσι		1			1
Καταφύγι Κοζάνης		1			1
Κέρκυρα				1	1
Κεχριαί Ευβοίας			1		1
Κίμωλος			1		1
Λάρισα		1			1
Λήμνος				1	1
Λιβαδειά		1			1
Λιβανάτες Φθιώτιδας				1	1
Μάλες Λασιθίου			1		1
Μεγαλόπολη Αρκαδίας			1		1
Μεσσηνία			1		1
Μέτσοβο		1			1
Μηλιανά Άρτας		1			1
Μήλος			1		1
Νησιά Ιονίου			1		1
Πάτρα		1			1
Πελοπόννησος			1		1
Πέραμα			1		1
Πύργος Ηλείας			1		1
Σέρβια Κοζάνης		1			1
Σταμνά Αιτωλνίας			1		1
Φλώρινα				1	1
Χαϊδάρι			1		1
Σύνολο	19	53	91	22	185

Γράφημα 68: Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με τα χωριά και τις πόλεις που δήλωσαν οι μαθητές ότι γνωρίζουν πως υπέστησαν τη ναζιστική βία κατά τη διάρκεια της γερμανικής, ιταλικής και βουλγαρικής κατοχής.

Η επεξεργασία των απαντήσεων των μαθητών επιτρέπει τη διατύπωση κάποιων σκέψεων. Απουσιάζει η συστηματοποιημένη ιστορική γνώση και θεωρούμε ότι ο ρόλος των αφηγήσεων είναι καθοριστικός για τη διαμόρφωση της ιστορικής γνώσης των μαθητών. Συστηματοποιώντας τις απαντήσεις εντοπίζουμε πως: 1) ζητήσαμε από τους μαθητές να μας αναφέρουν ελληνικούς τόπους που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, ωστόσο, εκείνοι ανέφεραν και τόπους που βρίσκονταν υπό ιταλική ή βουλγαρική κατοχή,⁷⁰⁹ και 2) δηλώθηκαν τόποι που σε αυτούς ή κοντά σε αυτούς υπήρξε άσκηση βίας στο πλαίσιο του Εμφυλίου πολέμου, αλλά και τόποι που δεν βίωσαν μαζικές εκτελέσεις από τους Γερμανούς.⁷¹⁰

Δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε άσκηση αντιποίνων στον Άνω Μαυρόλοφο Μαγνησίας (Δήμος Καισαριανής, 1 μαθητής), στην Καλυδώνα Χανίων (Δήμος Καισαριανής, 1 μαθητής), στο Πέραμα (Δήμος Νίκαιας, 1 μαθητής), στον Πύργο Ηλείας (Δήμος Νίκαιας, 1 μαθητής), στη Σταμνά Αιτωλοακαρνανίας (Δήμος Αθήνας, 1 μαθητής).

3.2. Αίτια των εκτελέσεων στο Δίστομο, στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, στο Μπλόκο της Κοκκινιάς (Ερώτηση 17)

Η πρώτη ερώτηση διερεύνησης των ιστορικών γνώσεων των μαθητών αφορούσε τους τόπους που εκτυλίχθηκαν τα μαρτυρικά γεγονότα κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Η ανάλυση της ερώτησης που ακολουθεί, «Ποια, κατά τη γνώμη σου, ήταν τα αίτια των

---

⁷⁰⁹ Ένας μαθητής από τον Δήμο της Νίκαιας δήλωσε τα Δωδεκάνησα, προφανώς αναφερόμενος στη δίωξη 1.700 Εβραίων από τη Ρόδο (24.7.1944). Μαθητής από τον Δήμο Καισαριανής σημείωσε τη Λάρισα. Οι Ιταλοί εκτέλεσαν 106 Έλληνες κρατούμενους στο στρατόπεδο της Λάρισας (2.6.1943).

⁷¹⁰ Δύο μαθητές από τον Δήμο της Νίκαιας δήλωσαν τον Ορχομενό. Στις 9.9.1943 οι Γερμανοί συνέλαβαν 600 Έλληνες, αλλά αποφεύχθηκε η άσκηση αντιποίνων. Μαθητής από τον Δήμο της Αθήνας ανέφερε τη Φλώρινα, ενδεχομένως εξαιτίας της άσκησης αντιποίνων στην Κλαδοράχη Φλώρινας (9.8.1943) ή εξαιτίας της ολοκληρωτικής πυρπόλησης της Δροσοπηγής (Μπελκαμένης), ενώ άλλος από τον Δήμο Νίκαιας τη Μεγαλόπολη Αρκαδίας, ίσως εξαιτίας της άσκησης αντιποίνων στο κοντινό χωριό Βίγλες. Ένας μαθητής από τον Δήμο της Νίκαιας δήλωσε το Γεράκι Λακωνίας, όπου σημειώθηκαν θάνατοι στη διάρκεια του Εμφυλίου, ενώ άλλος από τον ίδιο δήμο δήλωσε το Αγράμπελο Αιτωλοακαρνανίας, στο οποίο κατά την περίοδο της λευκής τρομοκρατίας 1945-1949 σημειώθηκε άσκηση βίας. Ούτε στο Γεράκι ούτε στο Αγράμπελο όμως έχουμε άσκηση αντιποίνων από τους Γερμανούς. Μαθητής από τον Δήμο της Αθήνας αναφέρει το Καταφύγιο Κοζάνης. Άσκηση αντιποίνων έχουμε στο Σαραντάπορο Κοζάνης (15.1.1944), στο Μεσόβουνο Κοζάνης (24.4.1944) και στο Φραγκότσι Κοζάνης (1.6.1944).

εκτελέσεων στο Διστόμο, στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, στο Μπλόκο της Κοκκινιάς;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, ερώτηση 17), ανιχνεύει σε βαθύτερο επίπεδο τις ιστορικές γνώσεις των μαθητών.

Στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, όπως αποτυπώνεται στον πίνακα 57, το μεγαλύτερο ποσοστό συγκέντρωσε η απάντηση «μάχη μεταξύ Ελλήνων και Γερμανών στο πλαίσιο του πολέμου» (43,27%). Αντιλαμβανόμαστε ότι οι μαθητές έχουν έλλειψη γνώσης για τα ιστορικά γεγονότα, καθώς και για τους βασικούς κανόνες διεξαγωγής του πολέμου σύμφωνα με το Διεθνές Δίκαιο, για παράδειγμα, για την προστασία του άμαχου πληθυσμού. Η απάντηση αυτή εμπεριέχει επίσης σημαντικό βαθμό ανεκτικότητας στη βία. Ας μην ξεχνάμε πως και οι ίδιοι οι Γερμανοί πολύ συχνά σε έγγραφα / εκθέσεις τους ή σε δικαστικές διαδικασίες στο πλαίσιο των οποίων έπρεπε να απολογηθούν για τις πράξεις τους, με αυτόν τον τρόπο παρουσίαζαν τα γεγονότα, προκειμένου να αποποιηθούν των ευθυνών τους.

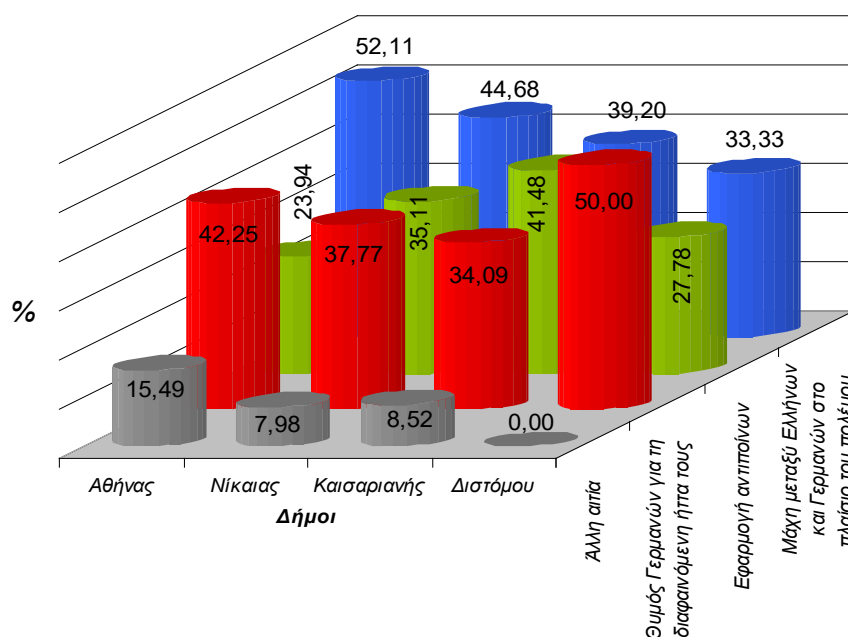
Πίνακας 57: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το ποια, κατά τη γνώμη τους, ήταντα αίτια των μαζικών εκτελέσεων.

Δήμοι	Αίτια									
	Μάχη μεταξύ Ελλήνων και Γερμανών στο πλαίσιο του πολέμου		Εφαρμογή αντιποίνων		Θυμός Γερμανών για τη διαφαινόμενη ήττα τους		Άλλη αιτία		Σύνολο συμμετεχόντων	
	ν	%	ν	%	N	%	N	%	N	%
Διστόμου	6	33,33	5	27,78	9	50,00	0	0,00	18	100
Καισαριανής	69	39,20	73	41,48	60	34,09	15	8,52	176	100
Νίκαιας	84	44,68	66	35,11	71	37,77	15	7,98	188	100
Αθήνας	37	52,11	17	23,94	30	42,25	11	15,49	71	100
Σύνολο	196	43,27	161	35,54	170	37,53	41	9,05	453	100

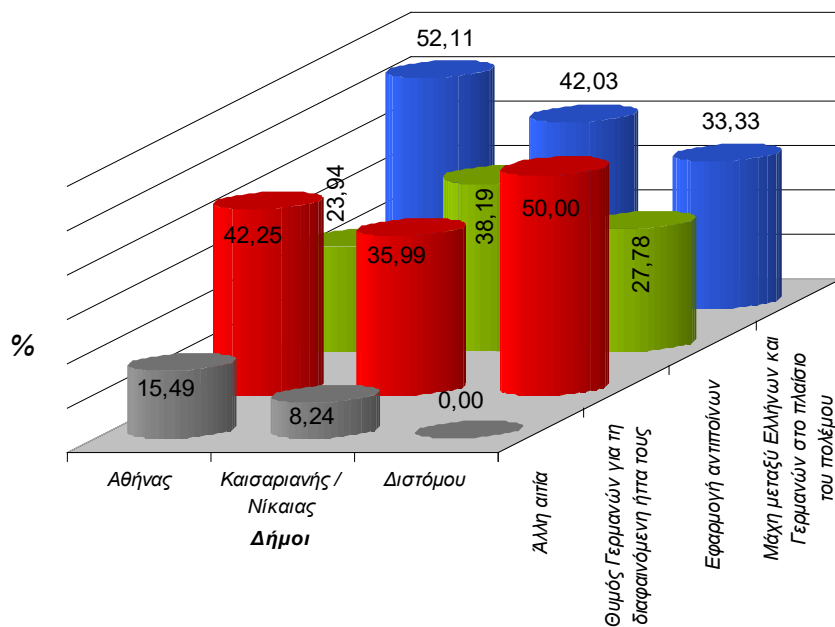
Η δεύτερη, κατά σειρά προτίμησης, αιτιολόγηση που έδωσαν οι μαθητές όλων των σχολείων του δείγματός μας ήταν ο «θυμός των Γερμανών για τη διαφαινόμενη ήττα τους». Αυτή η απάντηση εν μέρει δικαιολογεί τη Σφαγή του Διστόμου, αλλά σε καμία περίπτωση τις εκτελέσεις στο Σκοπευτήριο Καισαριανής ή στο Μπλόκο της Κοκκινιάς. Δεν φαίνεται οι μαθητές

να έχουν επαρκή γνώση όσον αφορά την τακτική της εφαρμογής των αντιποίνων με τις διαφοροποιήσεις και την κλιμάκωση που υπέστη αυτή, από την αρχή της Κατοχής έως και την τελευταία φάση της. Εύλογα μπορούμε να οδηγηθούμε στην υπόθεση ότι αφενός οι ιστορικές γνώσεις των μαθητών είναι περιορισμένες και ότι αφετέρου δεν έχουν εξασκηθεί στο να προσεγγίζουν κριτικά τα ιστορικά γεγονότα. Στην υπόθεση αυτή μας οδηγεί το γεγονός πως το 50% των μαθητών του Λυκείου Διστόμου που δίνει αυτή την απάντηση φαίνεται να αγνοεί το γεγονός ότι οι Γερμανοί ασκούσαν βία πολύ πριν διαισθανθούν την ήττα τους.

Η τρίτη, κατά σειρά προτίμησης, αιτιολόγηση είναι η «εφαρμογή αντιποίνων» (35,54%), η οποία είναι και η ορθότερη προσέγγιση της αιτίας των μαζικών εκτελέσεων. Μόνο στα Λύκεια του Δήμου Καισαριανής υπερτερεί αυτή η απάντηση, με ποσοστό 41,48% (βλ. γράφημα 69).

Γράφημα 69: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το ποια, κατά τη γνώμη τους, ήταν τα αίτια των μαζικών εκτελέσεων.

Γράφημα 70: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με το ποια, κατά τη γνώμη τους, ήταν τα αίτια των μαζικών εκτελέσεων.

Στο ειδικό υποερώτημα «Ποια, κατά τη γνώμη σου, ήταν άλλη αιτία των εκτελέσεων στο Δίστομο, στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, στο Μπλόκο της Κοκκινιάς εκτός α) από μάχη μεταξύ Ελλήνων και Γερμανών στο πλαίσιο του πολέμου, β) εφαρμογή αντιποίνων, γ) θυμός των Γερμανών για τη διαφαινόμενη ήττα τους;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, ερώτηση 17), ως άλλα αίτια για τις εκτελέσεις, 41 μαθητές από τους δήμους Καισαριανής, Νίκαιας και Αθήνας, όπως φαίνεται στον πίνακα 58, αναφέρουν τα ακόλουθα: α) επίδειξη δύναμης – εξουσία – κυριαρχία άριας φυλής (14 μαθητές), β) ανάρμοστη αλαζονική συμπεριφορά – ναζιστική νοοτροπία (11 μαθητές), γ) ελληνική αντίσταση – αδυναμία και φόβος των Γερμανών (6 μαθητές), δ) παραδειγματισμός (5 μαθητές), ε) μείωση πληθυσμού για

καλύτερο έλεγχο (2 μαθητές), στ) συνεργασία Ελλάδας – Αγγλίας ενάντια στο λαϊκό κίνημα – σύγκρουση ακροδεξιών και κομμουνιστών (2 μαθητές), και ζ) συμφέροντα (1 μαθητής).

Πίνακας 58: Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το ποια «άλλα», κατά τη γνώμη τους, ήταν τα αίτια των μαζικών εκτελέσεων.

Άλλα αίτια εκτελέσεων	<i>Δήμοι</i>				Σύνολο
	<i>Δίστομο</i>	<i>Καισαριανή</i>	<i>Νίκαια</i>	<i>Αθήνα</i>	
<i>Επίδειξη δύναμης – Εξουσία – Κυριαρχία αρίας φυλής</i>	0	2	7	5	14
<i>Ανάρμωση αλαζονική συμπεριφορά – ναζιστική νοοτροπία</i>	0	6	3	2	11
<i>Ελληνική αντίσταση – Αδυναμία και φόβος των Γερμανών</i>	0	3	2	1	6
<i>Παραδειγματισμός</i>	0	2	1	2	5
<i>Μείωση πληθυσμού για καλύτερο έλεγχο</i>	0	1	0	1	2
<i>Συνεργασία Ελλάδας – Αγγλίας ενάντια στο λαϊκό κίνημα – Σύγκρουση ακροδεξιών και κομμουνιστών</i>	0	1	1	0	2
<i>Συμφέροντα</i>	0	0	1	0	1
Σύνολο	0	15	15	11	41

Εκτιμούμε πως οι πέντε πρώτες αιτιολογήσεις των μαθητών μπορούν να ληφθούν και ως διευκρινιστικές παράμετροι στη βασική αιτιολόγηση «εφαρμογή αντιποίνων». Οι δύο τελευταίες ερμηνείες συνδέονται κυρίως με τις αιτίες που οδήγησαν στα γεγονότα του Μπλόκου της Κοκκινιάς, κυρίως, δηλαδή, με την επιθυμία για εξουδετέρωση των δυνάμεων του ΕΑΜ και ΕΛΑΣ. Οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου δεν επιχείρησαν καθόλου κάποια δική τους άλλη προσέγγιση των αιτιών των εκτελέσεων. Αντιστοίχως, δεν είχαν επιχειρήσει να δώσουν τη δική τους ερμηνεία και στις ερωτήσεις 12 (άλλοι παράγοντες αντιμετώπισης της τραυματικής εμπειρίας από τους ηλικιωμένους) και 14 (άλλα πεδία επιρροής από τις αφηγήσεις των μεγάλων), στάση την οποία ερμηνεύσαμε ως ένδειξη κορεσμού ή και άρνησης ενασχόλησης με το συγκεκριμένο θέμα. Ενδεχομένως, οι «περιστασιακές» και «συχνές» διαφωνίες για τα αίτια της Σφαγής στο Δίστομο δομούν και επηρεάζουν το υπόβαθρο των μαθητών και με αυτή την έννοια προετοιμάζουν το έδαφος για τη συνέχιση του διαγενεακού τραύματος. Μπορεί με τις

δηλώσεις τους να υπεραμύνονται των εκδηλώσεων μνήμης που γίνονται κάθε χρόνο στον τόπο τους (ερωτήσεις 1, 2 και 3), αλλά ας μην αποκλείουμε το ενδεχόμενο αυτή η επαναληπτικότητα να τους έχει κουράσει ή να μη βρίσκουν σε αυτές νόημα.

Βάσει διαμεταβλητής ανάλυσης θα εξετάσουμε στη συνέχεια εάν μπορούμε να εντοπίσουμε ενδείξεις διαιρεμένης μνήμης (Ερώτηση 17: «Ποια, κατά τη γνώμη σου, ήταν τα αίτια της Σφαγής, του μπλόκου, των εκτελέσεων;» – «Εφαρμογή αντιποίνων», και Ερώτηση 18: «Γίνονται συζητήσεις στις οποίες εκφράζονται διαφωνίες για τα αίτια;» – «Συχνά», «Πολύ συχνά» ή/και «Πάντα»).

Μεταξύ των μαθητών όλων των σχολείων που δήλωσαν ως αίτιο την «εφαρμογή αντιποίνων», το μεγαλύτερο ποσοστό όσον αφορά τη συχνότητα διαφωνιών για τα αίτια συγκέντρωσαν οι απαντήσεις «ποτέ» και «περιστασιακά» (βλ. πίνακα 52 και γράφημα 61).

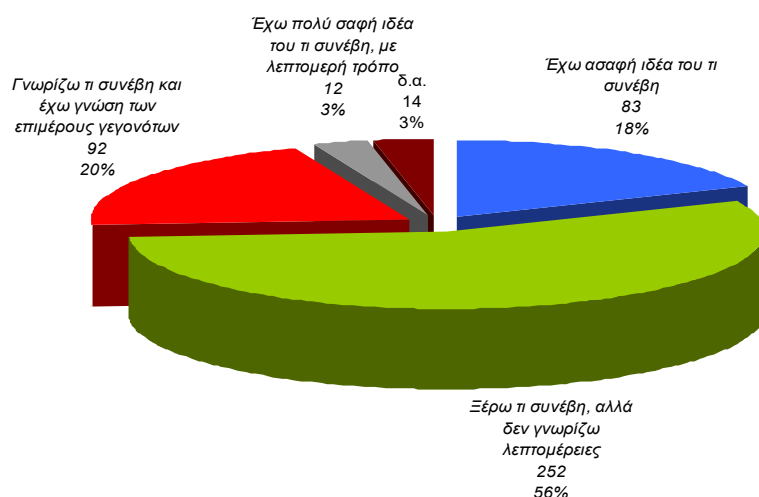
Συγκεκριμένα, περισσότεροι από 80% των μαθητών σε όλους τους Δήμους-τόπους έρευνας διαπιστώνουν ότι «ποτέ» ή σχεδόν ποτέ («περιστασιακά») δεν υπάρχουν διαφωνίες για τα αίτια. Η δήλωση αυτή μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι μαθητές οι οποίοι δηλώνουν ότι το αίτιο των εκτελέσεων ήταν η «εφαρμογή αντιποίνων» θεωρούν πως αυτή η εκτίμηση εκφράζει και την καθολική άποψη του πληθυσμού, γι' αυτό άλλωστε δεν υπάρχουν διαφωνίες.

Ωστόσο, υπάρχει ένας αριθμός μαθητών (από 5,88% έως 20%) οι οποίοι αναφέρουν ως αίτιο την «εφαρμογή αντιποίνων», αλλά εκτιμούν ότι δεν έχουν όλοι την ίδια άποψη με αυτούς, για αυτό και υπάρχουν διαφωνίες στους κατοίκους ως προς τα αίτια. Στο Λύκειο Διστόμου, στο οποίο η απάντηση «συχνά» συγκέντρωσε 20%, έχουμε περισσότερες ενδείξεις διαιρεμένης μνήμης.

3.3. Αυτοεκτίμηση αναφορικά με το επίπεδο γνώσης των συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων (Ερώτηση 21)

Παράλληλα με την εξέταση των ιστορικών γνώσεων σε γεγοντολογικό και εννοιολογικό επίπεδο, θεωρήσαμε σημαντικό να διερευνήσουμε πώς αξιολογούν οι ίδιοι οι μαθητές τις ιστορικές γνώσεις τους που αφορούν τα συγκεκριμένα γεγονότα από τον Δεύτερο Παγκόσμιο

Πόλεμο και τη γερμανική κατοχή. Στην ερώτηση «Ποια φράση αντιπροσωπεύει όσα γνωρίζεις για το τι συνέβη στο Δίστομο, στην Κοκκινιά, στην Καισαριανή;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 21), διαπιστώνουμε ότι υψηλό ποσοστό (55,63%) στο σύνολο των ερευνητικών μονάδων δηλώνει ότι «δεν γνωρίζει λεπτομέρειες» (βλ. γράφημα 71). Εκτιμούμε πως έχει σημασία η απάντηση αυτή να συνδυαστεί με την Ερώτηση 4 «θα είχες να προτείνεις κάποια άλλη εκδήλωση που να τιμά, ενδεχομένως με διαφορετικό τρόπο, τη μνήμη των νεκρών της ναζιστικής κατοχής;», στην οποία οι μαθητές προτείνουν μεταξύ άλλων «αναπαράσταση – ντοκιμαντέρ» και «ομιλίες ιστορικών – ενημέρωση» (βλ. πίνακα 9).

Γράφημα 71: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το ποια φράση, κατά τη γνώμη τους, αντιπροσωπεύει τα όσα γνωρίζουν για το τι συνέβη στο Δίστομο, στην Κοκκινιά ή την Καισαριανή.

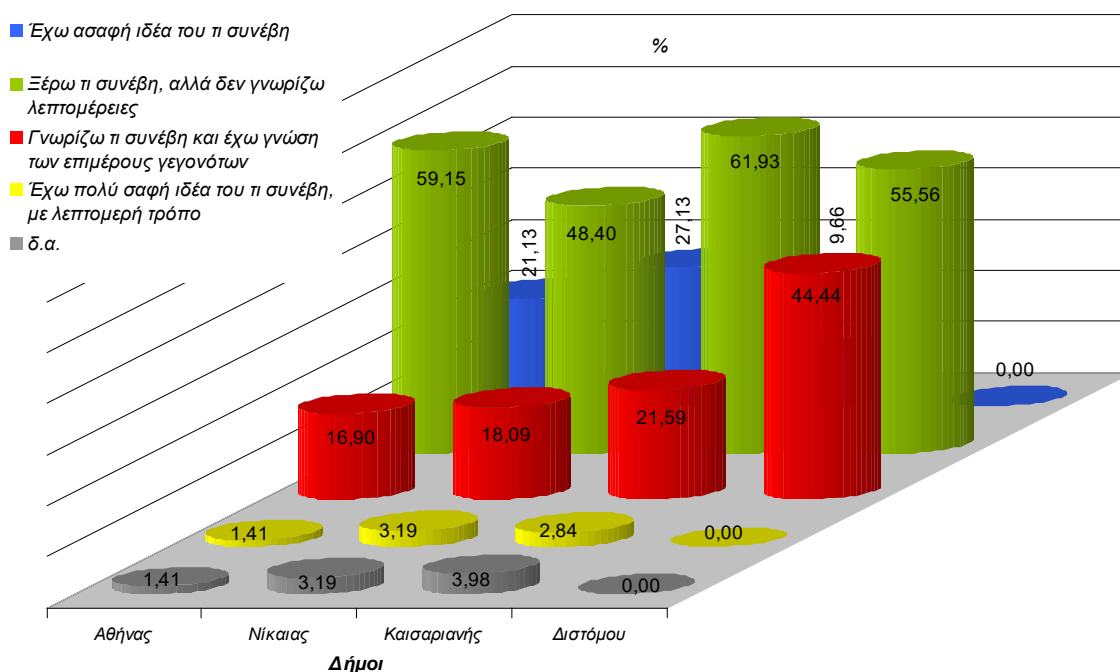
Εάν συνδυάσουμε, από την άλλη πλευρά, τα παραπάνω με την απάντηση «έχω ασαφή ιδέα του τι συνέβη» (18,32%), τότε μπορούμε να θεωρήσουμε πως οι απαντήσεις των μαθητών συνιστούν σημαντικότερη ένδειξη ότι η διδακτική πρότασή μας θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει ασκήσεις με στόχο την εμπάθυνση τόσο στο γεγονотоλογικό όσο και στο εννοιολογικό επίπεδο (βλ. πίνακα 59 και γραφήματα 72 και 73). Μόνο το 20,31% των μαθητών δηλώνει είτε πως «γνωρίζει τι συνέβη και έχει γνώση των επιμέρους γεγονότων» είτε πως «έχει πολύ σαφή ιδέα

του τι συνέβη, με λεπτομερή τρόπο» (2,63%). Βεβαίως δεν μπορεί να διακριβωθεί η αξιοπιστία της δήλωσης αυτής.

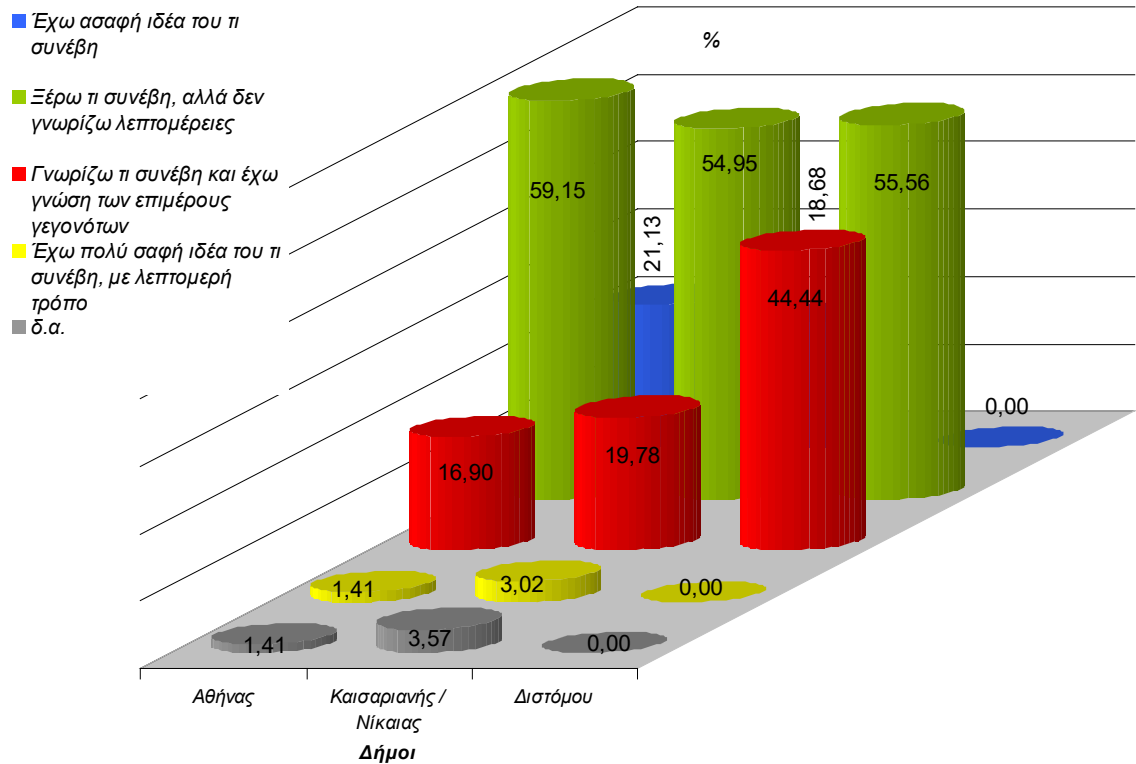
Πίνακας 59: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το ποια φράση, κατά τη γνώμη τους, αντιπροσωπεύει τα όσα γνωρίζουν για το τι συνέβη στο Δίστομο, στην Κοκκινιά ή την Καισαριανή.

Δήμοι	Βαθμός γνώσης των γεγονότων											
	Έχω ασαφή ιδέα του τι συνέβη		Ξέρω τι συνέβη, αλλά δεν γνωρίζω λεπτομέρειες		Γνωρίζω τι συνέβη και έχω γνώση των επιμέρους γεγονότων		Έχω πολύ σαφή ιδέα του τι συνέβη, με λεπτομερή τρόπο		δ.α.		Σύνολο	
	v	%	v	%	v	%	N	%	v	%	v	%
Διστόμου	0	0,00	10	55,56	8	44,44	0	0,00	0	0,00	18	100
Καισαριανής	17	9,66	109	61,93	38	21,59	5	2,84	7	3,98	176	100
Νίκαιας	51	27,13	91	48,40	34	18,09	6	3,19	6	3,19	188	100
Αθήνας	15	21,13	42	59,15	12	16,90	1	1,41	1	1,41	71	100
Σύνολο	83	18,32	252	55,63	92	20,31	12	2,65	14	3,09	453	100

Γράφημα 72: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας,

σε σχέση με το ποια φράση, κατά τη γνώμη τους, αντιπροσωπεύει τα όσα γνωρίζουν για το τι συνέβη στο Δίστομο, στην Κοκκινιά ή την Καισαριανή.

Γράφημα 73: Ποσοστά μαθητών Α' τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τύπου έρευνας, σε σχέση με το ποια φράση, κατά τη γνώμη τους, αντιπροσωπεύει τα όσα γνωρίζουν για το τι συνέβη στο Δίστομο, στην Κοκκινιά ή την Καισαριανή.

Βάσει διαμεταβλητής ανάλυσης εξετάζουμε πώς συνδυάζεται το υψηλό ποσοστό ορθής ιστορικής εκτίμησης των αιτιών των εκτελέσεων (Ερώτηση 17: Ποια, κατά τη γνώμη σου, είναι τα αίτια της Σφαγής, του μπλόκου, των εκτελέσεων; – Εφαρμογή αντιποίνων, 41,48% των μαθητών του Δήμου Καισαριανής) με το ιδιαίτερα χαμηλό ποσοστό θετικής αυτοεκτίμησης των μαθητών για τις ιστορικές γνώσεις που έχουν (Ερώτηση 21: Ποια φράση αντιπροσωπεύει όσα

γνωρίζεις για το τι συνέβη στο Δίστομο, στην Κοκκινιά, στην Καισαριανή; – Έχω πολύ σαφή ιδέα του τι συνέβη, με λεπτομερή τρόπο, 2,84% των μαθητών του Δήμου Καισαριανής).

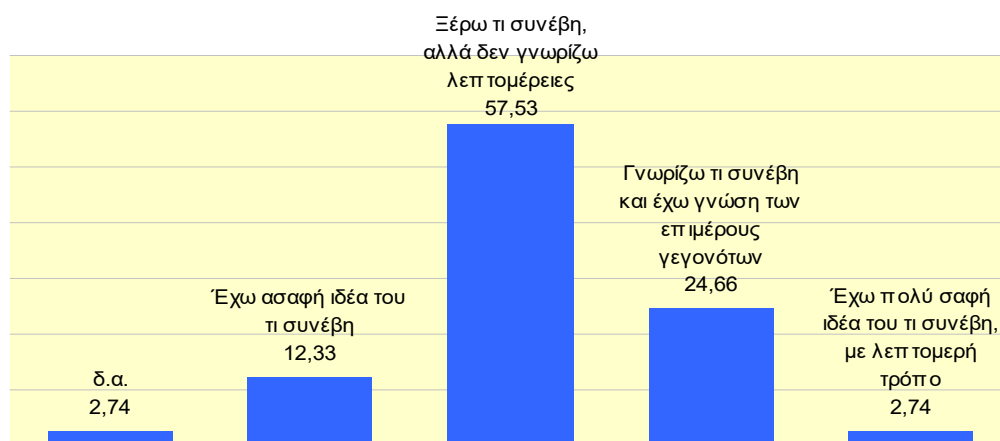
Αυτοί που δηλώνουν ότι έχουν σαφή ιδέα / γνώση είναι σαφέστατα λιγότεροι από εκείνους που δεν γνωρίζουν λεπτομέρειες (βλ. πίνακα 60 και γράφημα 74). Ιδιαίτερα μικρό ποσοστό, όμως, των συγκεκριμένων μαθητών έχει δηλώσει ως αιτία την «εφαρμογή αντιποίνων». Προβληματιζόμαστε για το ποσοστό αυτογνωσίας τους. Γεννάται το ερώτημα: Εάν είχαν πράγματι σαφή ιδέα του τι συνέβη, θα ήταν μεγαλύτερο το ποσοστό εκείνων που θα δήλωναν την «εφαρμογή αντιποίνων»; Αποτελεί ζήτημα προς μελλοντική διερεύνηση με τη μεθοδολογία της διαχρονικής⁷¹¹ – πειραματικής⁷¹² έρευνας εάν θα είχε διαφοροποιηθεί η εκτίμηση «εφαρμογή αντιποίνων» ως αποτέλεσμα ενημερωτικής παρέμβασης, λαμβάνοντας υπόψη και τις δηλώσεις των μαθητών για προβολή ντοκιμαντέρ και ομιλίες ιστορικών.

Πίνακας 60: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, οι οποίοι δήλωσαν ότι το αίτιο των εκτελέσεων ήταν η «εφαρμογή αντιποίνων», ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το επίπεδο γνώσεων που έχουν για τα γεγονότα.

Επίπεδο γνώσεων των γεγονότων	«Εφαρμογή αντιποίνων»							
	Δίστομου		Καισαριανής		Νίκαιας		Αθήνας	
	ν	%	ν	%	ν	%	N	%
Έχω ασαφή ιδέα του τι συνέβη	0	0,00	9	12,33	11	16,67	2	11,76
Ξέρω τι συνέβη, αλλά δεν γνωρίζω λεπτομέρειες	3	60,00	42	57,53	35	53,03	14	82,35
Γνωρίζω τι συνέβη και έχω γνώση των επιμέρους γεγονότων	2	40,00	18	24,66	16	24,24	0	0,00
Έχω πολύ σαφή ιδέα του τι συνέβη, με λεπτομερή τρόπο	0	0,00	2	2,74	3	4,55	1	5,88
δ.α.	0	0,00	2	2,74	1	1,52	0	0,00
Σύνολο επιλογής «εφαρμογή αντιποίνων»	5	100	73	100	66	100	17	100

⁷¹¹ Σε διαφορετικές χρονικές στιγμές.

⁷¹² Χαρακτηριστικό στοιχείο της είναι οι δύο μετρήσεις.

Γράφημα 74: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Καισαριανής, οι οποίοι δήλωσαν ότι το αίτιο των εκτελέσεων ήταν η «εφαρμογή αντιποίνων», ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το επίπεδο γνώσεων που έχουν για τα γεγονότα.

Συμπεράσματα

Η πλειονότητα των μαθητών δεν γνωρίζει άλλους τόπους που υπέστησαν τη ναζιστική βία. Από τη δήλωση των μαθητών που ανέφεραν ότι γνωρίζουν μαρτυρικούς τόπους, τα Καλάβρυτα είναι η πόλη με τα μεγαλύτερα ποσοστά, και ακολουθεί το Δίστομο.

Οι δηλώσεις αναφορικά με τα αίτια των εκτελέσεων (1η επιλογή: «μάχη μεταξύ Ελλήνων και Γερμανών στο πλαίσιο του πολέμου», 2η επιλογή: «θυμός των Γερμανών για τη διαφαινόμενη ήττα τους», 3η επιλογή: «εφαρμογή αντιποίνων») αποτελούν σημαντικές ενδείξεις ότι οι μαθητές πρέπει να αποκτήσουν πιο βαθιά γνώση των ιστορικών γεγονότων. Προς αυτή την κατεύθυνση συνηγορεί και το γεγονός ότι η πλειονότητα των μαθητών δηλώνει ότι γνωρίζει τι συνέβη αλλά χωρίς λεπτομέρειες.

4. Ειδικές διερευνητικές ερωτήσεις

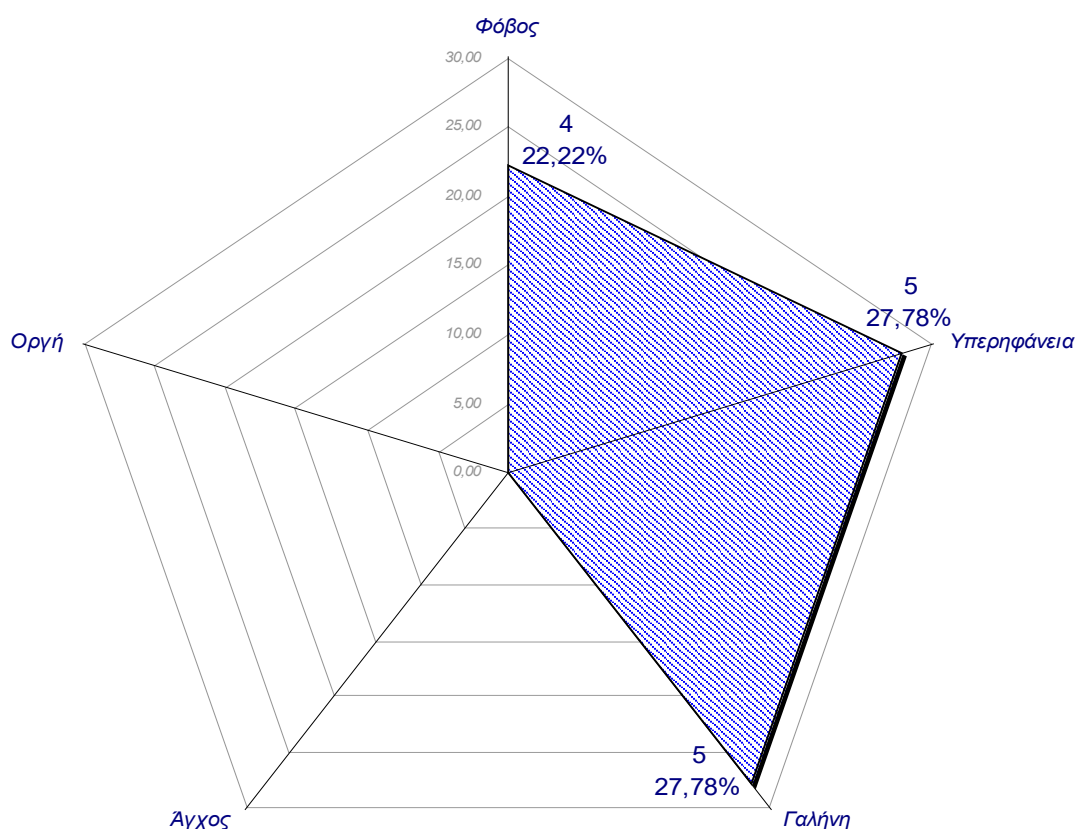
Το ερωτηματολόγιο που απευθυνόταν αποκλειστικά στους μαθητές του Λυκείου Διστόμου περιελάμβανε και κάποιες ειδικές διερευνητικές ερωτήσεις σε ζητήματα που αφορούν: α) τα συναισθήματα που νιώθουν σε συγκεκριμένο χώρο μνήμης του τόπου τους (Μαυσωλείο Διστόμου), β) τις ιστορικές γνώσεις τους για τη Σφαγή του Διστόμου, γ) την άποψή τους για το ζήτημα της διεκδίκησης αποζημιώσεων από τις οικογένειες των θυμάτων της ναζιστικής θηριωδίας και δ) την αντίληψή τους για την υλοποίηση κοινών εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων με μαθητές γερμανικής καταγωγής από σχολεία της Γερμανίας ή από τη Γερμανική Σχολή Αθηνών.

4.1. Συναισθήματα των μαθητών από την επίσκεψή τους στο Μαυσωλείο Διστόμου (Ερώτηση 22)

Μας ενδιέφερε να εξετάσουμε τι σηματοδοτεί σε συναισθηματικό επίπεδο για τους μαθητές η έκθεση των οστών των θυμάτων στον λόφο Κάναλες του Διστόμου. Στην ερώτηση «Τι αισθάνεσαι όταν επισκέπτεσαι το Μαυσωλείο Διστόμου;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 22), η «υπερηφάνεια» (27,78%) και η «γαλήνη» (27,78%) υπερτερούν στα συναισθήματα που δηλώνουν οι μαθητές ότι νιώθουν (βλ. γράφημα 75). Ακολουθεί ο φόβος (22,22%), συναίσθημα που είχε δηλωθεί και στις ερωτήσεις «τι νιώθεις όταν παρακολουθείς ή συμμετέχεις στις εκδηλώσεις μνήμης;» (Ερώτηση 6) και «Πώς αντιδρούν οι ηλικιωμένοι όταν θυμούνται περιστατικά σχετικά με τις εκτελέσεις» (Ερώτηση 11). Διαπιστώνουμε πως το άγχος, η οργή και ο φόβος δεν αποτυπώνονται, και συνεπώς μπορούμε να υποθέσουμε πως δεν τίθεται θέμα κληροδοσίας του τραύματος.

Στην ημιδομημένη συνέντευξη έχει ενδιαφέρον να διευκρινίσουμε εάν τα παιδιά με τη φράση «Μαυσωλείο Διστόμου» αναφέρονται στο οστεοφυλάκιο ή στον ευρύτερο χώρο του

Μαυσωλείου (ανοιχτό θέατρο, πλάτωμα πάνω στον λόφο). Επίσης, θεωρούμε σημαντικό να διερευνήσουμε την έννοια που έχει η λέξη «γαλήνη» για τους εφήβους. Ενδεχομένως, α) σηματοδοτεί την επιτυχημένη συναισθηματική διαχείριση του τραυματικού αυτού γεγονότος από τις νέες γενιές, ή κάποια αποστασιοποίηση από τη συναισθηματική φόρτιση η οποία, όπως τα παιδιά διαπιστώνουν, διακατέχει τους μεγάλους όταν αναφέρονται στα γεγονότα της Σφαγής, και β) συνδέεται με την ηθική αποκατάσταση των νεκρών.

Γράφημα 75: Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με τα συναισθήματα που νιώθουν όταν επισκέπτονται το Μαυσωλείο Διστόμου.

Η «γαλήνη», η οποία σε σημαντικό ποσοστό (27,78%) δηλώθηκε στα ερωτηματολόγια, διαπιστώσαμε στην εστιασμένη ημιδομημένη συνέντευξη ότι αντικατοπτρίζει το συναίσθημα της ηρεμίας. «Ηρεμία» η οποία, σύμφωνα με τις απαντήσεις των μαθητών, πηγάζει από την αίσθηση ότι τα θύματα της 10.6.1944 ηθικά δικαιώνονται μέσω των εκδηλώσεων μνήμης και

της έκθεσης των οστών στο Μαυσωλείο (βλ. Παράρτημα: Πίνακες Ε΄ και ΣΤ΄ εστιασμένης ημιδομημένης συνέντευξης).

Στη συνέντευξη το 70% των μαθητών της Β΄ τάξης του Λυκείου Διστόμου απάντησε ότι κατακλύζεται από αρνητικά συναισθήματα όταν επισκέπτεται το Μαυσωλείο και όχι όταν βρίσκεται στο ανοιχτό θέατρο. Το 25% δήλωσε ότι έχει τα ίδια ακριβώς συναισθήματα σε οποιοδήποτε χώρο του λόφου (βλ. Παράρτημα: Πίνακας Θ΄ εστιασμένης ημιδομημένης συνέντευξης). Συγκεκριμένα, τα συναισθήματα που δηλώνουν οι μαθητές μπορούν να ομαδοποιηθούν στις ακόλουθες κατηγορίες: α) θλίψη – συγκίνηση – συμπόνοια για την τύχη των θυμάτων και για τον πόνο των οικογενειών τους, β) δέος και υπερηφάνεια διότι αντιλαμβάνονται το θάνατό τους ως ηρωική θυσία, γ) φόβο και αναστάτωση για ό,τι έγινε ή μπορεί να ξανα συμβεί και δ) οργή, θυμό και διάθεση για εκδίκηση για ότι συνέβη (βλ. Παράρτημα: Πίνακας Ι΄ εστιασμένης ημιδομημένης συνέντευξης)..

4.2. Ιστορικές γνώσεις των μαθητών που συνδέονται με τα γεγονότα της 10ης Ιουνίου 1944 (Ερώτηση 23)

Στις ειδικές διερευνητικές ερωτήσεις θελήσαμε να εξετάσουμε τις ιστορικές γνώσεις των μαθητών για τη Σφαγή του Διστόμου. Στην ερώτηση «Μπορείς να αναφέρεις την ιδιότητα και το ρόλο που είχαν οι Fritz Lautenbach, Georg Koch και Ιωάννης Γεωργόπουλος στο γεγονός της Σφαγής;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 23), παρόλο που οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου έχουν την εντύπωση ότι γνωρίζουν σε βάθος τα συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα (44,44%, γράφημα 72, ερώτηση 21), από τις απαντήσεις που δίνουν αποδεικνύεται πως οι ιστορικές τους γνώσεις πρέπει να εμπλουτιστούν. Αυτή η εκτίμηση συγκλίνει, για άλλη μια φορά, με την άποψή μας ότι στις διδακτικές προτάσεις που θα παρουσιάσουμε σε επόμενο κεφάλαιο, θα πρέπει να δώσουμε έμφαση και στο χρονικό της Σφαγής.

Συγκεκριμένα, για τον Fritz Lautenbach δύο μαθητές δήλωσαν ότι «είχε μίσος» και ότι ήταν «ηγέτης στρατιών, ο οποίος αποφάσισε τη σφαγή», για τον Georg Koch δύο μαθητές δήλωσαν

ότι «ήταν στρατιώτης και ήθελε να τους σκοτώσει», ενώ για τον Ιωάννη Γεωργόπουλο κανένας μαθητής δεν δήλωσε κάτι.

4.3. Αποτίμηση της στάσης της Πολιτείας απέναντι στις οικογένειες των θυμάτων (Ερώτηση 24)

Θελήσαμε να διερευνήσουμε στη συνέχεια την εκτίμηση των μαθητών αναφορικά με τη στάση της Πολιτείας απέναντι στους επιζήσαντες ή στις οικογένειες των θυμάτων. Στην ερώτηση «Πώς κρίνεις τη συμπαράσταση που έχει επιδείξει η Πολιτεία στις οικογένειες των θυμάτων της Σφαγής;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 24), η συμπαράσταση που έχει επιδείξει η Πολιτεία στις οικογένειες των θυμάτων της Σφαγής φαίνεται να ικανοποιεί την πλειονότητα των μαθητών του Διστόμου, η οποία την αξιολογεί, όπως αποτυπώνεται στο γράφημα 76, ως «πολύ σημαντική» (22,22%), «σημαντική» (22,22%), «μέτρια» (22,22%). Για αυτή τη γενιά μαθητών, ενδεχομένως, η συμπαράσταση της Πολιτείας ταυτίζεται: α) με την κρατική επιχορήγηση προς τον Δήμο Διστόμου – Αράχοβας – Αντίκυρας για τη διοργάνωση των εκδηλώσεων και β) με την παρουσία πολιτικών προσωπικοτήτων στις Εκδηλώσεις Μνήμης. Η Πολιτεία στις δεκαετίες που ακολούθησαν τη Σφαγή δεν στήριξε ιδιαίτερα τους κατοίκους των χωριών που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία. Ωστόσο, οι μαθητές αγνοούν μάλλον το γεγονός αυτό.⁷¹³

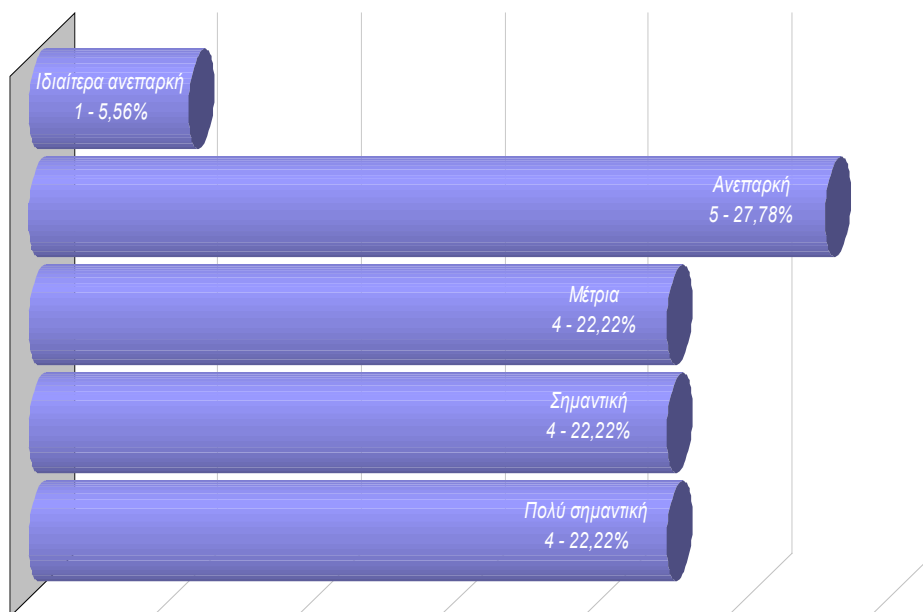
Παρ' όλα αυτά, το 33% των μαθητών (βλ. γράφημα 77) κρίνει πως η συμπαράσταση της Πολιτείας είναι «ανεπαρκής ή ιδιαίτερα ανεπαρκής». Η έκφραση δυσαρέσκειας για τη στάση της Πολιτείας θεωρούμε πως είναι σημαντικό να εξεταστεί σε συνδυασμό με τα ευρήματα των υποερωτήσεων 12α «Έχουν ξεπεράσει οι ηλικιωμένοι άνθρωποι αυτή την τραυματική εμπειρία; Εάν ναι, τι τους βοήθησε, κατά τη γνώμη σου, να αντιμετωπίσουν αυτή την τραυματική εμπειρία;», όπου η απάντηση «Η συμπαράσταση του κράτους» συγκεντρώνει μόλις 5,56% (βλ. γράφημα 46), και 12β «Εάν όχι, ποιοι, κατά τη γνώμη σου, είναι οι λόγοι;», όπου η απάντηση

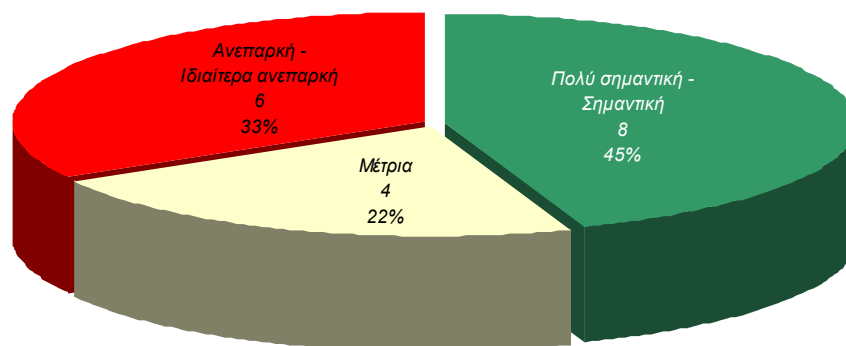
⁷¹³ Ενδεικτικά θα αναφέρουμε πως η Πολιτεία δεν διευκόλυνε οικονομικά επιζήσαντες από μαρτυρικά χωριά, για παράδειγμα, από τις Λυγκιάδες Ηπείρου, να βρεθούν ως μάρτυρες κατηγορίας στις δίκες εγκληματιών του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου που έλαβαν χώρα στη Γερμανία. Βλ. Christoph U. Schminck, Gustavus, *Μνήμες Κατοχής III. Οι Λυγκιάδες στις φλόγες*, Ισνάφι, Ιωάννινα 2011, σ. 50-51.

α) «Δεν εξωτερίκευσαν τον πόνο τους» συγκεντρώνει 38,89% και β) η απάντηση «Απογοητεύτηκαν από τη στάση της Πολιτείας» συγκεντρώνει 16,67% (βλ. γράφημα 48) .

Γράφημα 76: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με την κρίση τους ως προς τη συμπαράσταση που έχει επιδείξει η Πολιτεία στις οικογένειες των θυμάτων της Σφαγής.

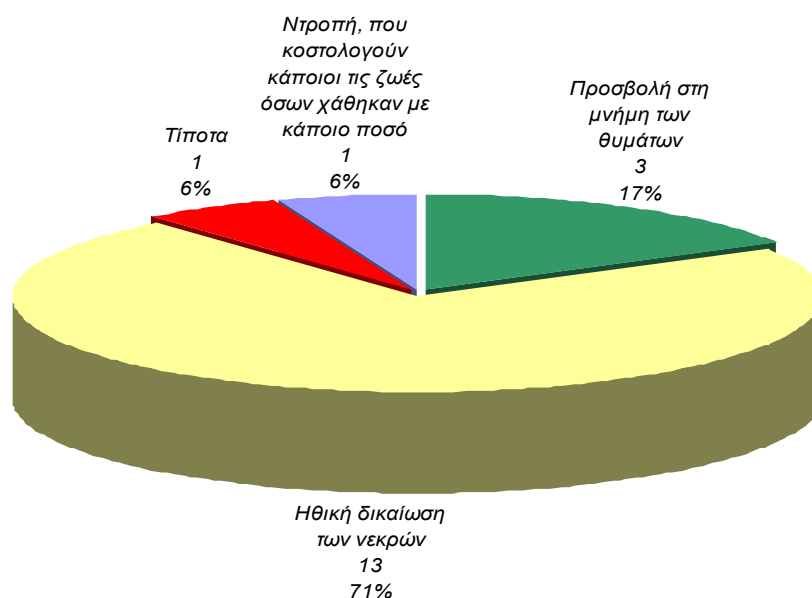

Γράφημα 77: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με την κρίση τους ως προς τη συμπαράσταση που έχει επιδείξει η Πολιτεία στις οικογένειες των θυμάτων της Σφαγής.

4.4. Άποψη των μαθητών σχετικά με τη διεκδίκηση αποζημιώσεων (Ερώτηση 25)

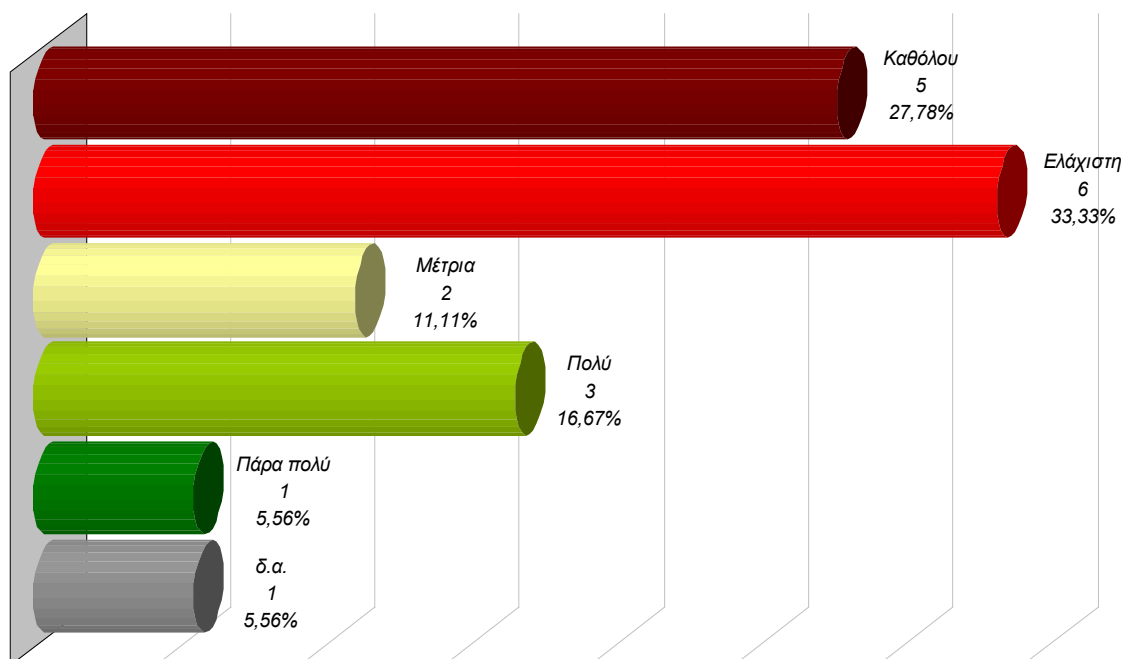
Στην ερώτηση «Τι σημαίνει για εσένα η διεκδίκηση αποζημιώσεων;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 25), θεωρούμε πολύ σημαντικό πως για την πλειονότητα των μαθητών (71%) η διεκδίκηση αποζημιώσεων συνδέεται με την ηθική δικαίωση των νεκρών (βλ. γράφημα 78). Μόνο για τη μειονότητα των μαθητών συνδέεται είτε με προσβολή των θυμάτων (17%) είτε με ένα αίσθημα ντροπής για την «κοστολόγηση» της μνήμης των ανθρώπινων ζώων που χάθηκαν (6%).

Έχει ενδιαφέρον, αν και δηλώνεται από μία μόνο ερευνητική μονάδα, ποια μπορεί να είναι η σημασία της απάντησης «τίποτα» (6%). Ενδεχομένως εκφράζει κούραση από την ενασχόληση με το συγκεκριμένο θέμα, υποβόσκουσα ενόχληση ή και αδιαφορία.

Γράφημα 78: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με την κρίση τους ως προς τη σημασία των διεκδικήσεων των αποζημιώσεων.

Είναι εμφανής η δυσαρέσκεια των μαθητών του Διστόμου όσον αφορά την επίσημη στάση του γερμανικού κράτους σχετικά με τα γεγονότα της 10ης Ιουνίου 1944, καθώς και τη στάση την οποία έχει ακολουθήσει στο ζήτημα της καταβολής αποζημιώσεων, όπως διαπιστώνουμε από τις δηλώσεις τους στην ερώτηση «Νομίζεις ότι το γερμανικό κράτος έχει δείξει ουσιαστική διάθεση αναγνώρισης και μεταμέλειας για τη Σφαγή στο Δίστομο;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 26). Για το 61,11% των μαθητών το γερμανικό κράτος δεν έχει δείξει «καθόλου» ή «ελάχιστη» ουσιαστική διάθεση αναγνώρισης και μεταμέλειας για τη Σφαγή στο Δίστομο (βλ. γράφημα 79). Ωστόσο, με βάση τις δηλώσεις σε προηγούμενη ερώτηση που διερευνούσε την ιδιότητα και τον ρόλο που είχαν κάποιοι Γερμανοί και Έλληνες, οι οποίοι με άμεσο ή έμμεσο τρόπο συνδέονται με τη Σφαγή, όπου οι μαθητές αποδείχθηκε ότι αγνοούν βασικά ιστορικά στοιχεία, διατηρούμε επιφύλαξη και για τον βαθμό ενημέρωσης που έχουν σχετικά με τους χειρισμούς της Γερμανίας στο συγκεκριμένο ζήτημα.

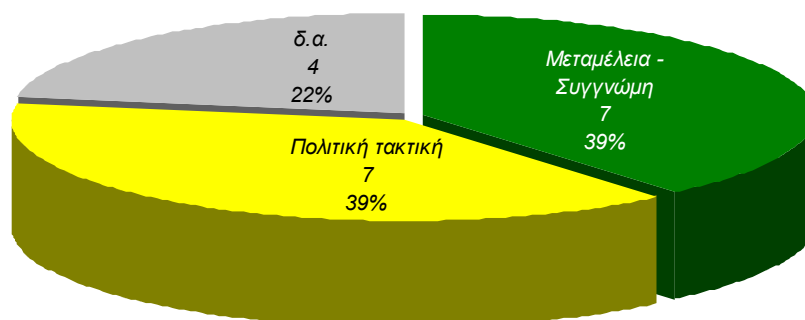

Γράφημα 79: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση

με το εάν, κατά τη γνώμη τους, το γερμανικό κράτος έχει δείξει ουσιαστική διάθεση αναγνώρισης και μεταμέλειας για τη Σφαγή στο Δίστομο

4.5. Διερεύνηση της άποψης των μαθητών για τη στάση του γερμανικού κράτους (Ερώτηση 27)

Στην ερώτηση «Εάν το γερμανικό κράτος αποζημιώνει τους συγγενείς των θυμάτων της Σφαγής, η αποκατάσταση τι είδους ένδειξη θα ήταν για εσένα;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 27), φαίνεται ότι δίστανται οι απόψεις για την έννοια της αποκατάστασης (βλ. γράφημα 80). Το 39% συνδέει την πιθανή καταβολή αποζημιώσεων από το γερμανικό κράτος με ειλικρινείς προθέσεις (Ένδειξη μεταμέλειας – συγγνώμης), και το ίδιο ακριβώς ποσοστό (39%) με πολιτικές σκοπιμότητες (Πολιτική τακτική). Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε, λοιπόν, για μια διχασμένη κοινωνία, όπου συχνά η αντιμετώπιση του παρελθόντος παραπέμπει στη «διαιρεμένη μνήμη» και η αντιμετώπιση του παρόντος σε αποκλίνουσες εκτιμήσεις και αξιολογήσεις.

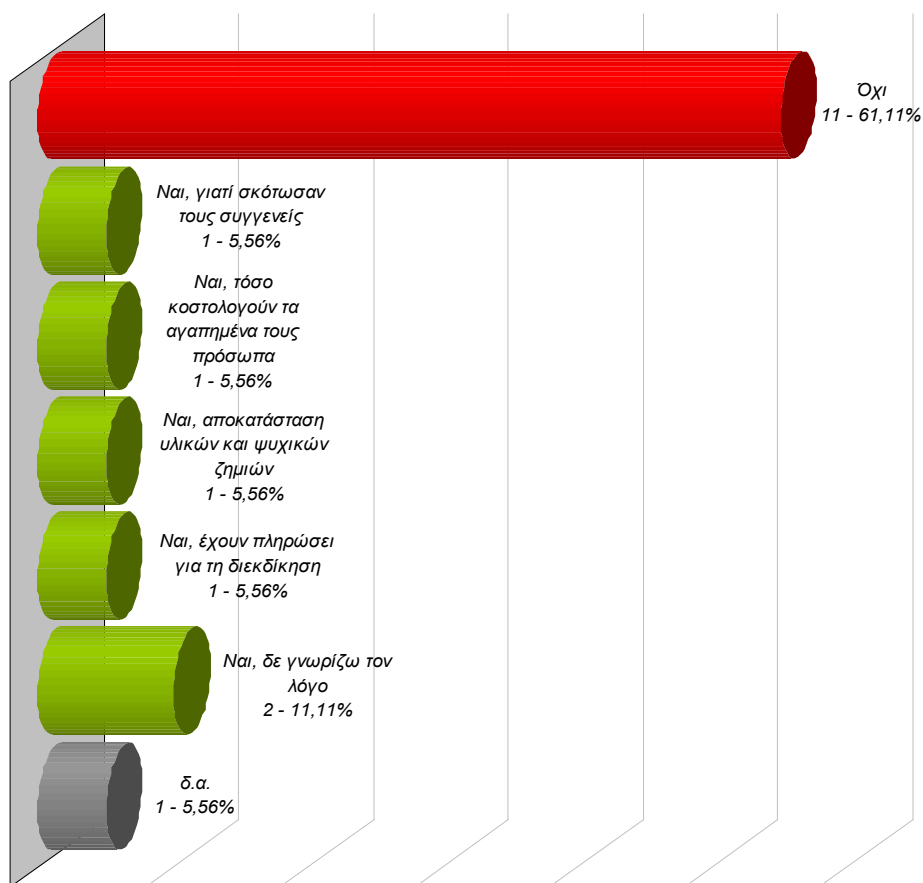

Γράφημα 80: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με την κρίση τους ως προς τη σημασία της αποκατάστασης από το γερμανικό κράτος των θυμάτων, στην περίπτωση που αυτό θα αποζημιώνει τους συγγενείς τους.

4.6. Διεκδίκηση αποζημιώσεων (Ερώτηση 28)

Στην ερώτηση «Γνωρίζεις ανθρώπους από το χωριό που ζήτησαν αποζημίωση από το γερμανικό κράτος για τα συγγενικά τους πρόσωπα, θύματα της Σφαγής;» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 28), το 61% των μαθητών της Α΄ Λυκείου Διστόμου απάντησε αρνητικά, ενώ το 33,35% δήλωσε ότι γνωρίζει κάποιους που έχουν ζητήσει

αποζημίωση (βλ. γράφημα 81). Στο ειδικό υποερώτημα το οποίο απευθυνόταν στους μαθητές που δήλωσαν «ναι» σχετικά με την εκτίμησή τους για τους λόγους που ώθησαν κάποιους να διεκδικήσουν αποζημίωση, «Εάν ναι, για ποιο λόγο / ποιους λόγους νομίζεις ότι ζήτησαν αποζημίωση;», οι λόγοι που αναφέρουν μπορεί να ομαδοποιηθούν ως εξής: α) «σκότωσαν τους συγγενείς τους (1 παιδί – 5,56%), «αποκατάσταση υλικών ζημιών και ψυχικών τραυμάτων (1 παιδί – 5,56%), β) «έχουν πληρώσει για τη διεκδίκηση» (1 παιδί – 5,56%), «δεν γνωρίζω το λόγο» (2 παιδιά – 11,11%), και γ) «τόσο κοστολογούν τα αγαπημένα τους πρόσωπα» (1 παιδί – 5,56%). Η πρώτη ομαδοποίηση πιθανά εκφράζει μαχητικότητα / διεκδικητικότητα, η δεύτερη είναι περισσότερο πληροφοριακού τύπου, ενώ η τρίτη, μάλλον υποκρύπτει σαρκασμό, αλλά και απόρριψη της ιδέας των χρηματικών επανορθώσεων.

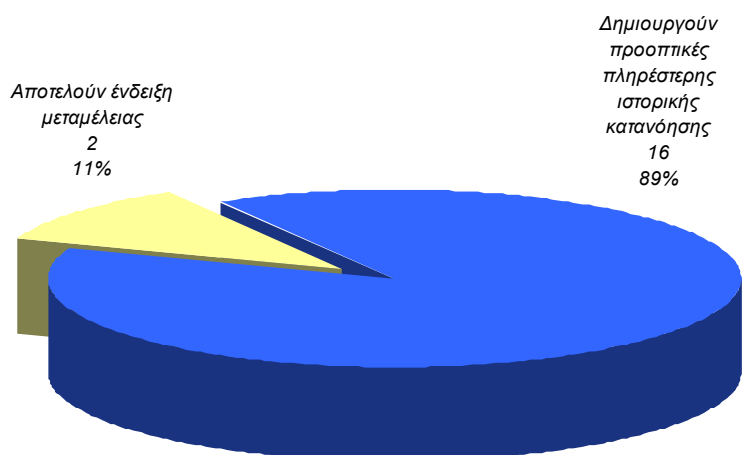

Γράφημα 81: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου οι οποίοι γνωρίζουν ανθρώπους από το χωριό που ζήτησαν αποζημίωση από το γερμανικό κράτος για τα συγγενικά τους πρόσωπα-θύματα της Σφαγής, σε σχέση με τους λόγους που πιστεύουν ότι ώθησαν αυτούς τους ανθρώπους να προβούν σε αυτή τη διεκδίκηση.

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός πως παρότι στην ερώτηση «Τι σημαίνει για εσένα η διεκδίκηση αποζημιώσεων (βλ. γράφημα 78) το 71% των μαθητών του Λυκείου Διστόμου συνδέει τις αποζημιώσεις με την ηθική δικαίωση των θυμάτων, σε αυτή την ερώτηση η πλειονότητα των μαθητών δεν τοποθετείται ανάλογα.

4.7. Συναντήσεις Ελλήνων και Γερμανών μαθητών (Ερώτηση 29)

Στην τελική ερώτηση «Τι γνώμη έχεις για τις συναντήσεις που πραγματοποιούνται στο Λύκειο Διστόμου ή στη Μονή Οσίου Λουκά μεταξύ παιδιών του Λυκείου Διστόμου και παιδιών από σχολεία της Γερμανίας ή της Αθήνας (Γερμανική Σχολή);» (βλ. Παράρτημα: Ερωτηματολόγιο έρευνας, Ερώτηση 29), αναμενόμενη ήταν η απάντηση των μαθητών, όπως αποτυπώνεται στο γράφημα 82, ότι δηλαδή αυτές οι επισκέψεις δημιουργούν προοπτικές πληρέστερης ιστορικής κατανόησης (89%).

Γράφημα 82: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση

με τη γνώμη τους για τις συναντήσεις που πραγματοποιούνται στο Λύκειο Διστόμου ή στη Μονή Οσίου Λουκά μεταξύ παιδιών του Λυκείου Διστόμου και παιδιών από σχολεία της Γερμανίας ή της Αθήνας (Γερμανική Σχολή).

Τα συγκεκριμένα παιδιά τη σχολική χρονιά 2011-2012 (έτος που διεξήχθη και η παρούσα έρευνα) συμμετείχαν σε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα το οποίο πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με τη Γερμανική Σχολή Αθηνών, με τίτλο «Πώς μας βλέπουν οι Γερμανοί; Πώς τους βλέπουμε εμείς; Έλληνες – Γερμανοί. Εμείς – Οι άλλοι».⁷¹⁴ Οι μαθητές, πρώτον, μελέτησαν άρθρα από εφημερίδες και περιοδικά, είδαν ντοκιμαντέρ που είχαν ως θέμα την εικόνα της Ελλάδας στη Γερμανία· δεύτερον, τον Φεβρουάριο του 2012 ήρθαν στην Αθήνα, επισκέφθηκαν τη Γερμανική Σχολή, άκουσαν ομιλίες, έκαναν συζητήσεις με τους μαθητές της Α΄ Λυκείου, πήραν μέρος σε πολιτιστικές δραστηριότητες σχετικές με το θέμα που επεξεργάζονταν· και, τρίτον, τον Μάιο του 2012 στο Δίστομο, όπου ανταπέδωσαν την επίσκεψη οι μαθητές Α΄ Λυκείου της Γερμανικής Σχολής, συνέχισαν την ανταλλαγή απόψεων, πήραν προφορικές μαρτυρίες από Διστομίτες που βρίσκονταν στο καφενείο, και τέλος μελέτησαν τα σχόλια Ελλήνων και Γερμανών στο βιβλίο επισκεπτών του Μουσείου Ναζιστικής Θηριωδίας.

Συμπεράσματα

Το γεγονός ότι τα συναισθήματα των μαθητών όταν επισκέπτονται το Μουσείο Διστόμου είναι κυρίως «υπερηφάνεια» και «γαλήνη» μας επιτρέπει την υπόθεση πως το τραύμα δεν έχει μεταβιβαστεί σε αυτή τη γενιά, όπως επίσης και ότι οι νέες γενιές νιώθουν ικανοποίηση από τον τρόπο που τιμά η τοπική κοινωνία τα θύματα της 10.6.1944.

Από ένα σημαντικό ποσοστό μαθητών η αποτίμηση για τη συμπαράσταση που έχει επιδείξει το κράτος στους επιζήσαντες και στις οικογένειες των θυμάτων κρίνεται θετική. Η εκτίμηση αυτή συνδέεται επίσης με έλλειψη γνώσης για τη μεταπολεμική στάση της Πολιτείας στο συγκεκριμένο ζήτημα.

---

⁷¹⁴ Βλ. στο κεφάλαιο Β της παρούσας διατριβής «Η διαχείριση της μνήμης του τραυματικού γεγονότος».

Οι περισσότεροι μαθητές συνδέουν τη διεκδίκηση αποζημιώσεων με την ηθική δικαίωση των νεκρών, εκφράζοντας, παράλληλα, δυσαρέσκεια για τη στάση του γερμανικού κράτους σχετικά με τα γεγονότα της 10ης Ιουνίου 1944 και αμφισβήτηση για τις προθέσεις του σχετικά με την επίδοση αποζημιώσεων.

Οι μαθητές δεν γνωρίζουν τον ρόλο συγκεκριμένων προσώπων και τον τρόπο με τον οποίο σχετίζονται με τα γεγονότα της 10ης Ιουνίου 1944 στο Δίστομο, και συνεπώς δεν έχουν επαρκή γνώση των ιστορικών γεγονότων, εκτιμούν, όμως, τη δυνατότητα σφαιρικής εξέτασης των ιστορικών γεγονότων μέσω των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων με Γερμανούς ή γερμανικής καταγωγής μαθητές, οι οποίες λαμβάνουν χώρα κάθε χρόνο στο Δίστομο.

5. Συνθετική θεώρηση και ερμηνεία ευρημάτων

Αναρωτηθήκαμε στο ξεκίνημα της έρευνας εάν στις απαντήσεις των ερωτηματολογίων θα εντοπίζαμε ενδείξεις τραύματος υπό την επίδραση των συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων. Επιπλέον προβληματισμός υπήρξε εάν αυτές οι πιθανές ενδείξεις θα αφορούσαν τόσο τους μαθητές που πήραν μέρος στην έρευνα όσο και τους ηλικιωμένους συντοπίτες στους οποίους αναφέρθηκαν οι μαθητές.

Η μελέτη των στατιστικών δεδομένων μάς οδήγησε στη διαπίστωση ότι έχουμε σημαντικές ενδείξεις ύπαρξης τραύματος που αφορούν τους ηλικιωμένους ανθρώπους που ζουν στο Δίστομο, στην Καισαριανή, στην Αθήνα, στη Νίκαια και οι οποίοι έχουν μνήμες από τις μαζικές εκτελέσεις που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Ποσοστό 59% των μαθητών που πήραν μέρος στην έρευνα δήλωσε ότι οι ηλικιωμένοι δεν έχουν ξεπεράσει την εμπειρία των τραυματικών αυτών γεγονότων. Η ίδια απάντηση στον Δήμο Διστόμου συγκέντρωσε το 77,78%. Στο Δίστομο, κυρίως, οι μαθητές δηλώνουν πως συγγενείς τους και συντοπίτες τους κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης εκφράζουν «οργή» και «φόβο». Εκεί, σε σύγκριση με τους άλλους δήμους, οι ενδείξεις του τραύματος είναι σαφώς πιο έντονες στους ενηλίκους, με αποτέλεσμα να μη δηλώνεται καθόλου η επιλογή «άγχος», και να

συμπληρώνεται από τους μαθητές στο ερωτηματολόγιο, ενδεχομένως, ως ένδειξη μεγαλύτερης κλίμακας συναισθηματικής φόρτισης, ο «φόβος».

Ποσοστό 10,38% του συνολικού στατιστικού δείγματος δήλωσε ως αιτία αναφορικά με τους λόγους για τους οποίους κάποιοι δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης την έντονη συναισθηματική φόρτιση. Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι στο Λύκειο Διστόμου η αιτιολόγηση «φορτίζονται συναισθηματικά» συγκέντρωσε το υψηλότερο ποσοστό (33,33%) έναντι των σχολείων των άλλων δήμων που συμμετείχαν στην έρευνα.

Ένδειξη τραύματος θεωρούμε, επίσης, το γεγονός πως όταν ζητήθηκε από τους μαθητές να περιγράψουν τις αντιδράσεις των ηλικιωμένων σε περιστάσεις μνημονικής ανάκλησης των εκτελέσεων, οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου δήλωσαν τη μεταβλητή «κλαίνε» με ποσοστό 61,11% και οι μαθητές των λυκείων της Καισαριανής σε ποσοστό 48,86%.

Στο Δίστομο έχουμε και άλλη ένδειξη πως η πληγή εξακολουθεί να πυορροεί. Οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου δηλώνουν πως «περιστασιακά» (44,44%) και «συχνά» (11,11%) εκφράζονται διαφωνίες για τα αίτια της Σφαγής.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως η μνήμη των ιστορικών γεγονότων τα οποία επεξεργαζόμαστε είναι εξακολουθητικά τραυματική για τους ηλικιωμένους. Φαίνεται όμως ότι η επίδραση από τις σχετικές με τα γεγονότα αφηγήσεις ή από την παρακολούθηση των εκδηλώσεων μνήμης είναι εμφανής και στους νέους. Ωστόσο, η διεξοδική μελέτη των απαντήσεων των μαθητών του στατιστικού μας δείγματος μας δίνει το περιθώριο να υποστηρίξουμε ότι σε διαγενεακό επίπεδο το τραύμα είναι διαχειρίσιμο από τις νεότερες γενιές σε ικανοποιητικό μάλλον βαθμό.

Συγκεκριμένα, τα συναισθήματα που δηλώνουν ότι έχουν οι ίδιοι οι μαθητές κατά τη διάρκεια παρακολούθησης ή συμμετοχής στις εκδηλώσεις μνήμης είναι κυρίως θετικά, δεδομένου ότι τα μεγαλύτερα ποσοστά συγκεντρώνουν οι απαντήσεις «υπερηφάνεια» και «γαλήνη». Παρ' όλα αυτά, εκδηλώνονται και αρνητικά συναισθήματα, όπως «άγχος» και «φόβος». Οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου, σε μεγαλύτερο βαθμό σε σύγκριση με τους υπόλοιπους, δηλώνουν πως κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης αισθάνονται «φόβο». Παρατηρούμε ότι στους νομούς Αττικής και Πειραιά τα αρνητικά συναισθήματα παίρνουν πιο ήπια μορφή και ότι το «άγχος» δηλώνεται με μεγαλύτερα ποσοστά έναντι του «φόβου».

Σίγουρα τους μαθητές δεν τους αφήνουν αδιάφορους οι αφηγήσεις που έχουν ακούσει σχετικά με τη Σφαγή του Διστόμου, τις εκτελέσεις στην Καισαριανή, το Μπλόκο της Κοκκινιάς, διότι 56,95% δηλώνει πως επηρεάζεται η διάθεσή του. Επιπλέον, στο Δίστομο τα πράγματα αποκτούν μια ιδιαίτερη ένταση, διότι 11,11% των μαθητών του Λυκείου Διστόμου δηλώνει πως υπάρχει αντίκτυπος των αφηγήσεων και στις φιλικές του σχέσεις.

Ωστόσο, τα ευρήματα από τη στατιστική επεξεργασία δεν συνηγορούν για την ύπαρξη τραύματος σε διαγενεακό επίπεδο. Συγκεκριμένα: 1) το 44% του συνόλου των μαθητών δηλώνει πως δεν έχει αισθανθεί ποτέ ενοχή για τη «φιλήσυχη» ζωή του, 2) τα γεγονότα της 10.6.1944 δεν είναι για τους ηλικιωμένους έμμονη ιδέα, αφού δεν μιλούν συνέχεια για αυτά που έζησαν ή άκουσαν, και συνεπώς ούτε για τους νέους αποτελούν αιτία αναστάτωσης, 3) ένας στους τρεις (1/3) μαθητές δηλώνει πως δεν έχει επηρεαστεί από αφηγήσεις που έχει ακούσει σχετικά με τη Σφαγή και 4) τα παιδιά του Λυκείου Διστόμου, δεν κατακλύζονται από «οργή» όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης. Το γεγονός ότι σχετικά μικρό ποσοστό (22,22%) των μαθητών δηλώνει «οργή» μάς επιτρέπει να κάνουμε την υπόθεση πως σε διαγενεακό επίπεδο έχει επιτευχθεί συναισθηματική διαχείριση των επιπτώσεων της Σφαγής. Η απάντηση «γαλήνη» (33,33%), ενδεχομένως, υποδηλώνει την αντίστιξη με την ταραχή από την οποία διαπιστώνουν ότι διακατέχονται οι ηλικιωμένοι όταν αναφέρονται στα γεγονότα της Σφαγής ή παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης.

Στο ξεκίνημα της έρευνας υποθέσαμε επίσης ότι οι απόψεις των μαθητών του δείγματός μας θα μας έδιναν μια ικανοποιητική εικόνα για το είδος της μνήμης, κυριολεκτικής ή παραδειγματικής, όπως αυτή θα αποτυπωνόταν κυρίως μέσω της αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης από τους μαθητές, αλλά και μέσω της τοποθέτησής τους στο ζήτημα των αποζημιώσεων.

Ενδείξεις που παραπέμπουν σε έκφραση κυριολεκτικής μνήμης θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι είναι οι ακόλουθες: 1) Υποστηρίζεται από τους μαθητές πως οι εκδηλώσεις πρέπει να γίνονται κυρίως για να αποδίδεται τιμή στα θύματα και πολύ λιγότερο ως γνωστική εμπάθυνση στα συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα. Η άποψη αυτή, εάν συνδυαστεί και με τη δήλωση ότι για πολλούς μαθητές η συμμετοχή στις εκδηλώσεις μνήμης πραγματοποιήθηκε με κάποιο αγώνισμα ή λαμπαδηδρομία, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Τέτοιου είδους συμμετοχή

παραπέμπει σε τύπο εκδηλώσεων όπου η ελληνική αρχαιότητα λειτουργεί ως πηγή έμπνευσης και νοηματοδότησης της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας. Θεωρούμε ότι το πνεύμα που διέπει τις εκδηλώσεις αυτές αποτελεί ένδειξη παραδοσιακής και παραδειγματικής μορφής ιστορικής νοηματοδότησης. «Ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός [και οι συμβολισμοί του] εκλαμβάνεται από τους περισσότερους ως παραδεδομένο κανονιστικό πρότυπο, ως ο κατεξοχήν “τόπος”, με βάση τον οποίο νοηματοδοτείται ο νεότερος και σύγχρονος ελληνισμός»⁷¹⁵ και 2) το 53,42% των μαθητών που πήραν μέρος στην έρευνα δηλώνει πως θα ήθελε να αναφέρονται οι άνθρωποι που έχασαν τη ζωή τους «ως θύματα ναζιστικής θηριωδίας, μάρτυρες, ήρωες Έλληνες». Μόνο το 11,04% επιλέγει την απάντηση που είναι πιο κοντά στην ιστορική πραγματικότητα, «ως θύματα της ναζιστικής θηριωδίας». Υπό το πρίσμα του καθήκοντος μνήμης, οι νεκροί του Διστόμου με το χαρακτηρισμό «μάρτυρες, ήρωες Έλληνες» ηρωοποιούνται στη συλλογική συνείδηση και ταυτόχρονα αποκτούν επίσης χροιά θρησκευτική.

Ωστόσο, σε αντίστιξη με τα παραπάνω, ποσοστό 40,18% των μαθητών που πήραν μέρος στην έρευνα δηλώνει πως για κάποιους οι εκδηλώσεις μνήμης «είναι αδιάφορες» και 25,17% ότι «δεν αρέσουν». Εύλογα διερωτόμαστε: Στην πρώτη περίπτωση, όσοι δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις δεν βρίσκουν νόημα στις συγκεκριμένες εκδηλώσεις ή και γενικότερα αδιαφορούν για την Ιστορία; Στη δεύτερη περίπτωση, δηλώνεται πως δεν τους ικανοποιεί το περιεχόμενό τους, άρα θα μπορούσαμε να εξετάσουμε, στο πλαίσιο των διδακτικών μας προτάσεων, αυτή τη δυσaréσκεια με την πρόταση που διατυπώθηκε, από τους ίδιους τους μαθητές, για εναλλακτικό περιεχόμενο των εκδηλώσεων (ομιλίες ιστορικών και ντοκιμαντέρ). Και αυτή ακριβώς η τελευταία πρόταση για το περιεχόμενο των εκδηλώσεων, μαζί με κάποιες άλλες, παραπέμπει σε ενδείξεις ύπαρξης ή και δύναμει διαμόρφωσης παραδειγματικής μνήμης. Συγκεκριμένα: 1) τριάντα δύο (32) μαθητές εκφράζουν την επιθυμία στις εκδηλώσεις να προβάλλονται ντοκιμαντέρ και να γίνονται ομιλίες από ιστορικούς που θα αφορούν το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο των γεγονότων, όπως επίσης ένας μαθητής προτείνει τη συγκέντρωση

---

⁷¹⁵ Όπως αναφέρεται στο βιβλίο: Γ. Κόκκινος, Η. Αθανασιάδης, Σ. Βούρη, Π. Γατσωτής, Π. Τραντάς, Ε. Στέφος, *Ιστορική κουλτούρα και συνείδηση. Απόψεις και στάσεις μαθητών και εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για την Ιστορία*, ό.π., σ. 129.

χρημάτων και την αποστολή τους σε εμπόλεμες περιοχές. 2) το 71% θεωρεί πως η διεκδίκηση αποζημιώσεων συνδέεται με την ηθική δικαίωση των νεκρών.

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε την ύπαρξη παραδειγματικής μνήμης, εάν οι μαθητές που πήραν μέρος στην έρευνα είχαν ψέξει τον τρόπο με τον οποίο η Πολιτεία στάθηκε απέναντι στους ανθρώπους που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία. Παρόλο που η πλειονότητα των μαθητών δηλώνει πως οι ηλικιωμένοι δεν έχουν ξεπεράσει τα τραυματικά γεγονότα, δεν συνδέει αυτή τη διαπίστωσή της με την αδράνεια της Πολιτείας ή την ανεπάρκειά της να στηρίξει υλικά και συναισθηματικά τις οικογένειες που επλήγησαν. Αντιθέτως, δίνει έμφαση στους προσωπικούς παράγοντες που βοήθησαν τους επιζήσαντες, όπως «τη θέληση για ζωή» ή «τη συμπαράσταση των συγγενών / συμπολιτών τους». Αυτού του είδους η εκτίμηση μπορεί να συνδέεται και με το γεγονός ότι η γενιά στην οποία ανήκουν οι μαθητές του ερευνητικού μας δείγματος εκτιμά τις καταστάσεις κυρίως σε προσωπικό/ατομικό επίπεδο.

Κρίνουμε, επίσης, σημαντικό το γεγονός πως δηλώνεται η ανάγκη για ιστορική γνώση και τεκμηρίωση των γεγονότων, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, με προβολή ντοκιμαντέρ και ομιλίες ιστορικών. Άλλωστε, έχουμε σημαντικές ενδείξεις πως υπάρχει έλλειμμα στις ιστορικές γνώσεις των μαθητών, πρώτον, από τις δηλώσεις που αφορούν την εκτίμησή τους για τα αίτια των συγκεκριμένων γεγονότων, δεύτερον, από το μικρό ποσοστό (20,31%) που δηλώνει πως «γνωρίζει τι συνέβη και έχει γνώση των επιμέρους γεγονότων», και τρίτον, από τη διαπίστωση ότι οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου σε πολύ μικρό βαθμό μόνο γνώριζαν την ιδιότητα και τον ρόλο κάποιων συγκεκριμένων προσώπων που το όνομά τους σχετίστηκε –με διαφορετικό ασφαλώς τρόπο σε κάθε περίπτωση– με τα γεγονότα της Σφαγής. Συνεπώς, για άλλη μια φορά ενισχύεται η άποψη ότι είναι απαραίτητη στις διδακτικές μας προτάσεις η εμβάθυνση όχι μόνο στις έννοιες, αλλά και στα ιστορικά γεγονότα. .

*Μέρος Τρίτο:
Διδακτικές Προσεγγίσεις*

Διδακτικές προσεγγίσεις σε επίμαχα και τραυματικά γεγονότα από την Κατοχή: Η Σφαγή του Διστόμου

Οι διδακτικές μας προτάσεις με θέμα τη Σφαγή του Διστόμου απευθύνονται σε μαθητές/τριες του Λυκείου και είναι διαρθρωμένες σύμφωνα με την παραγωγική λογική, από το συγκεκριμένο στο γενικό, στις ακόλουθες θεματικές ενότητες: 1. Το χρονικό της Σφαγής. 2. Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος: Όψεις θυτών και θυμάτων. 3. Στάση των Γερμανών στρατιωτών προς τους Έλληνες κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής – Αντίποινα. 4. Τα αίτια της Σφαγής. 5. Διαχείριση της τραυματικής μνήμης στους τόπους που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία. 6. Ελλάδα - Γερμανία: Θέσεις και στάσεις αναφορικά με τα εγκλήματα του εθνικοσοσιαλισμού και την ηθική αποκατάσταση των θυμάτων. Η έννοια της συμφιλίωσης σε παγκόσμιο επίπεδο. 7. Ανθρώπινα δικαιώματα και διεκδίκηση αποζημιώσεων – Η περίπτωση του Διστόμου. 8. Διαχείριση της μνήμης του εθνικοσοσιαλιστικού παρελθόντος στη Γερμανία. 9. Δίστομο: Παρελθόν ≠ Παρόν ≠ Μέλλον.

Οι προτάσεις αυτές αποσκοπούν οι μαθητές/τριες:

α) Να αποκτήσουν με σφαιρικό τρόπο γνώση για

- τις συνθήκες κάτω από τις οποίες έλαβε χώρα η Σφαγή του Διστόμου
- τα αίτια της Σφαγής
- τα στοιχεία σχετικά με το μέγεθος της καταστροφής, τις ενέργειες της ελληνικής Πολιτείας και του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, καθώς και την αντίδραση και τοποθέτηση των υπεύθυνων Γερμανών αξιωματικών για την πράξη τους

- το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η λογική των αντιποίνων κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής
- τον τρόπο με τον οποίο οι επιζήσαντες διαχειρίστηκαν τις τραυματικές καταστάσεις που έζησαν, ουσιαστικά μελετώντας τα στάδια του πένθους, που περιλαμβάνουν την αποσιώπηση, την απώθηση, τη σταδιακή αναθέρμανση του ενδιαφέροντος, την έκρηξη της μνήμης σχετικά με το θέμα
- το πρόσωπο του «άλλου», μελετώντας όψεις της ζωής των θυτών και των θυμάτων καθώς και ενδεικτικά των αντιλήψεών τους κείμενα
- τη διαχείριση σε διαγενεακό επίπεδο του ένοχου εθνικοσοσιαλιστικού παρελθόντος στη Γερμανία, που ακολούθησε τα εξής στάδια: επιλεκτική αποσιώπηση – συγκάλυψη – αντισταθμιστική θυματοποίηση – ομαλοποίηση και ανάληψη συλλογικής ευθύνης
- τη σημασία της αγωγής κατοίκων του Διστόμου κατά του γερμανικού Δημοσίου, καθώς και τη σημασία της απόφασης του ελληνικού δικαστηρίου που για πρώτη φορά επιδίκασε ποσά αποζημίωσης στις οικογένειες των θυμάτων, δημιουργώντας νομικό προηγούμενο.

β) Να αντιληφθούν τη σημασία της πολυπρισματικής εξέτασης των ιστορικών γεγονότων, όταν με τη συνεργασία τους σε ομάδες θα είναι σε θέση:

- να συγκεντρώσουν σχετικό με το θέμα τους υλικό μέσω βιβλιογραφικής, κυρίως, έρευνας
- να επεξεργαστούν αντικρουόμενες πηγές
- να μελετήσουν ή και να κατασκευάσουν τους δικούς τους χάρτες Ευρώπης - Ελλάδας - Νομού Βοιωτίας, που θα αποτυπώνουν α) τη διαφανόμενη ήττα των Γερμανών το 1944, β) τόπους της Ελλάδας που υπέστησαν όπως και το Δίστομο την αντίστοιχη βία από τους Γερμανούς κατακτητές, και γ) σε τοπικό επίπεδο, στοιχεία με τα οποία θα υποδηλώνεται γιατί επιλέχθηκε ως στόχος εκδίκησης το Δίστομο
- να επικοινωνήσουν με θύματα που επέζησαν ή με μέλη των οικογενειών τους
- να δημιουργήσουν δρώμενο, κολλάζ, γλυπτό σχετικό με το θέμα τους

- να υλοποιήσουν μια δική τους έρευνα που θα αφορά την εξέταση μιας μαρτυρίας, τις πληροφορίες που δίνει μια φωτογραφία, το πώς αποτιμούν την ύπαρξη κάποιων μνημείων στον τόπο τους.
- γ) Να κατανοήσουν την αξία της επεξεργασίας του ιστορικού παρελθόντος μέσω μιας προοπτικής ηθικής αποκατάστασης των θυμάτων και διεκδίκησης ενός φιλειρηνικού μέλλοντος.

Επισημαίνουμε ότι η εκπαιδευτική αξιοποίηση των προτάσεών μας θα γίνει επιλεκτικά από τον εκπαιδευτικό με βάση το βαθμό και το πλαίσιο μέσω του οποίου θέλει εκείνος να εστιάσει στο συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός.

Ο σχεδιασμός των διδακτικών προσεγγίσεων που προτείνουμε βασίζεται:⁷¹⁶

1) Στην αναπτυξιακή και ψυχοπαιδαγωγική θεωρία του εποικοδομητισμού ή κονστρουκτιβισμού, βασικός άξονας του οποίου είναι η δόμηση της γνώσης από τους ίδιους τους μαθητές με την ενεργό αλληλεπίδρασή τους σε ανοιχτά μαθησιακά περιβάλλοντα. Ο όρος «κονστρουκτιβισμός» χρησιμοποιείται από τον Jean Piaget για να υποδηλώσει την πεποίθησή του πως το άτομο μαθαίνει την πραγματικότητα που το περιβάλλει προοδευτικά, με βάση τα συμπεράσματα τα οποία πηγάζουν από τις πράξεις του. Η πραγματικότητα δεν ανακαλύπτεται, αλλά κατασκευάζεται ενεργά από το υποκείμενο, μέσα από μια διαδικασία που περνά από διαδοχικά στάδια. Οι δομές οργάνωσης της ανθρώπινης γνώσης είναι ενιαίες και αναδύονται μέσα από την πράξη, ανεξάρτητα από τα διάφορα πλαίσια εφαρμογής τους. Η γνώση επιτυγχάνεται μέσω της αλληλεπίδρασης του παιδιού με τα συγκεκριμένα ή αφηρημένα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου. Ωστόσο, ενώ ο Piaget ενδιαφέρεται κυρίως για την ίδια τη γνώση, σύμφωνα με τον Bruner ο κονστρουκτιβισμός έχει άλλη διάσταση, γιατί αφορά κυρίως τη διαδικασία που οδηγεί στη μάθηση. Η έμφαση δίνεται στις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ανθρώπων, στους πολιτισμικούς κώδικες που ισχύουν σε δεδομένα πλαίσια, στην αντίληψη ότι η κατασκευή της πραγματικότητας διαφοροποιείται ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες του κάθε

---

⁷¹⁶ Δημήτρης Μαυροσκούφης, *Διδακτική μεθοδολογία και ανάπτυξη της κριτικής σκέψης. Εισαγωγή και αναλυτικός βιβλιογραφικός οδηγός*, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 12.

πλαisiού.⁷¹⁷ «Ευρύτητα σκέψης είναι η προθυμία να ερμηνεύσουμε τις γνώσεις και τις αξίες από πολλαπλές οπτικές γωνίες, χωρίς απώλεια της δέσμευσής μας προς τις δικές μας αξίες. Η ευρύτητα σκέψης αποτελεί το θεμέλιο λίθο της δημοκρατικής κουλτούρας. [...] Ο κονστρουκτιβισμός απαιτεί να έχουμε επίγνωση του πώς φτάνουμε στη γνώση και να έχουμε όσο περισσότερο επίγνωση μπορούμε όσον αφορά στις αξίες που μας οδηγούν στις απόψεις μας».⁷¹⁸

Η θεωρία του κονστρουκτιβισμού στηρίζεται σε δύο αρχές. Η πρώτη δηλώνει ότι η γνώση δε λαμβάνεται παθητικά, αλλά οικοδομείται ενεργητικά από το γινώσκον (cognizing) υποκείμενο. Η δεύτερη αρχή δηλώνει ότι η γνωστική λειτουργία (function of cognition) είναι προσαρμοστική, και υπηρετεί την οργάνωση του κόσμου των εμπειριών και όχι την ανακάλυψη της οντολογικής πραγματικότητας. Συνεπώς, με τη γνώση δε βρίσκουμε την αλήθεια, αλλά οικοδομούμε βιώσιμες εξηγήσεις των εμπειριών μας.⁷¹⁹

2) Στη θεωρία της κοινωνικής ανάπτυξης. Ο Lev Vygotsky, κύριος εκπρόσωπος της συγκεκριμένης θεωρίας, τόνισε τον θεμελιώδη ρόλο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης στην εξέλιξη της γνώσης, με ουσιώδεις παραμέτρους της γνωστικής ανάπτυξης τόσο την ηλικία των παιδιών, όσο και την ποσότητα και την ποιότητα των ερεθισμάτων που δέχονται. Με τη θεωρία του δίνει έμφαση στην επίδραση που ασκούν τα πολιτισμικά και κοινωνικά περιβάλλοντα στη μάθηση και υποστηρίζει την αξία της ανακαλυπτικής μάθησης. Αυτή η προσέγγιση τοποθετεί τον διδάσκοντα σε ενεργό ρόλο, ενώ συγχρόνως οι μαθητές αναπτύσσουν τις νοητικές τους ικανότητες φυσικά, μέσα από ποικίλα μονοπάτια της ανακάλυψης.

---

⁷¹⁷ Jerom Bruner, *Πράξεις νοήματος*, μτφρ. Ήβη Ρόκου, Γιώργος Καλομοίρης, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σ. 21.

⁷¹⁸ J. Bruner, *Πράξεις νοήματος*, ό.π., σ. 69. Ο Bruner αντιλαμβάνεται τη δομή της γνώσης που επιτυγχάνεται μέσω της διαδικασίας της διδασκαλίας σε συνάρτηση με: α) τη δυνατότητα απλοποίησης της γνώσης (οικονομία), β) τη δυνατότητα «παραγωγής της δομής», δηλαδή την ικανότητα δημιουργίας ολοένα και νέων υποθέσεων έτσι ώστε οι ενασχολούμενοι να μπορούν να προχωρούν και σε άγνωστα γνωστικά πεδία (παραγωγή), και γ) τον μετασχηματισμό των πληροφοριών με τη δύναμη της γλώσσας (δύναμη), όπως αναφέρεται στο: Νικόλαος Πετρουλάκης, *Προγράμματα – Εκπαιδευτικοί στόχοι – Μεθοδολογία*, Γρηγόρης, Αθήνα 1992, σσ. 106-107.

⁷¹⁹ Δημήτρης Μαζούρης, *Η «Νέα Ιστορία» στα διδακτικά εγχειρίδια νεότερης και σύγχρονης ιστορίας της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης*, Διδακτορική διατριβή που εκπονήθηκε στο ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2006, σσ. 32-33.

Σημειώνουμε ότι η έμφαση στις δύο θεωρίες μάθησης που αναφέραμε δεν σημαίνει ότι παραγνωρίζονται οι βασικές έννοιες της αναπτυξιακής θεωρίας, με την οποία ο J. Piaget εισήγαγε την έννοια των γνωστικών δομών και των νοητικών σταδίων ανάπτυξης. Παρόλο που, σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, τα παιδιά εξηγούν τα δεδομένα ανάλογα με το στάδιο της ανάπτυξής τους, το σχήμα του Piaget δεν είναι εντελώς άκαμπτο, γιατί υποστηρίζει πως οι δομές τροποποιούνται με τις διαδικασίες της αφομοίωσης και της προσαρμογής στο περιβάλλον.

Θεωρούμε πως η Σφαγή του Διστόμου και η συλλογική μνήμη σχετικά με αυτή θα πρέπει να προσεγγιστεί όχι μόνο ως τραυματικό, αλλά ταυτόχρονα και ως επίμαχο ιστορικό γεγονός, λαμβάνοντας υπόψη και την άποψη των ερευνητών J. Percoco και S. Schweber, σύμφωνα με την οποία όλα σχεδόν τα ζητήματα στην Ιστορία είναι επίμαχα, υπό την έννοια ότι ερμηνεύονται με διαφορετικό ή και εντελώς αντικρουόμενο τρόπο, δεδομένου ότι οι ερμηνείες υποκρύπτουν συμφέροντα και εμπεριέχουν ένα βαθμό απροσδιοριστίας.⁷²⁰ Ενδεικτικά μπορούμε να επισημάνουμε κάποιους λόγους ή ενδείξεις που επιβεβαιώνουν αυτή την άποψή μας:

α) Η Σφαγή του Διστόμου στις 10.6.1944 δεν αναγνωρίστηκε ευθέως ως έγκλημα πολέμου, και για πολλές δεκαετίες μετά το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου το γερμανικό κράτος είχε αμφιλεγόμενη τοποθέτηση για το θέμα.

β) Οι απόψεις σχετικά με τη διεκδίκηση αποζημιώσεων για τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας από το γερμανικό κράτος, για τη στάση των μεταπολεμικών ελληνικών κυβερνήσεων στο ζήτημα αυτό, καθώς και για την παρουσία της ελληνικής κυβέρνησης στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης (φθινόπωρο 2011) δίστανται.

γ) Στη συλλογική μνήμη των απογόνων των θυμάτων, οι απόγονοι των θυτών της 10.6.1944, σε ένα φανταστικό επίπεδο και σε ένα πλαίσιο που συνδέεται με οικονομικά ζητήματα, εξακολουθούν να δρουν με βίαιο τρόπο κατά της Ελλάδας.

Είναι σημαντική η πολυπρισματική εξέταση των παραμέτρων που συνδέονται με το ιστορικό αυτό γεγονός, διότι, όπως εύστοχα υποστηρίζει ο Henry Rousso, «είναι προτιμότερο να

---

⁷²⁰ Όπως παρατίθεται στο: Γ. Κόκκινος, Π. Γατσωτής, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», από το βιβλίο: Γ. Κόκκινος, Δ. Μαυροσκούφης, Π. Γατσωτής, Έ. Λεμονίδου, *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της ιστορίας*, ό.π., σ. 83.

επεξεργαζόμαστε τα ιστορικά τραύματα και τις αντιφατικές αναγνώσεις του επίμαχου παρελθόντος, παρά να τις απωθούμε στο χώρο του μη συνειδητού προσποιούμενοι ότι δεν υπάρχουν».⁷²¹ Σύμφωνα με τον Δημήτρη Μαυροσκούφη, έρευνες οι οποίες έχουν διεξαχθεί από τα τέλη της δεκαετίας του '60 έχουν δείξει πως οι μαθητές που έχουν ασχοληθεί με την επεξεργασία συγκρουσιακών θεμάτων, «θεμάτων για τα οποία ένας αριθμός ανθρώπων επιχειρηματολογεί σχετικά με αυτά, χωρίς να καταλήγει σε αδιαμφισβήτητο συμπέρασμα»,⁷²² εκτός του ότι προετοιμάζονται ικανοποιητικότερα για να διαχειριστούν θέματα που θα αντιμετώπισουν στην ενήλικη ζωή τους, διακρίνονται επιπλέον για θετικότερες πολιτικές στάσεις, μεγαλύτερη διάθεση πολιτικής συμμετοχής, αναπτυγμένες δεξιότητες επικοινωνίας και κριτικής προσέγγισης της πραγματικότητας.⁷²³

Οι διδακτικές προσεγγίσεις διαμορφώθηκαν λαμβάνοντας υπόψη τις παιδαγωγικές αρχές για τη διδασκαλία συγκρουσιακών θεμάτων που προτείνουν οι Harwood και Hahn. Δηλαδή: i) επιλογή των πρόσφορων για το θέμα ζητημάτων, ii) δημιουργία προϋποθέσεων για διάλογο, καθώς πολλές δραστηριότητες βασίζονται σε αυτόν, iii) παροχή αναγκαίων πηγών, ερεθισμάτων και πληροφοριών, iv) συμπερίληψη όλων των πτυχών του θέματος και v) ισότιμη συμμετοχή των μαθητών στις δραστηριότητες ανάλογα με τις δεξιότητες και τις επιθυμίες τους.⁷²⁴ Ωστόσο, σημαντικές ενδείξεις για τα γνωστικά πεδία τα οποία θα ήταν σημαντικό να προσεγγίσουμε διδακτικά μας προσέφερε και η ερμηνεία των ερευνητικών μας αποτελεσμάτων (ερωτηματολόγια – εστιασμένη / ημιδομημένη συνέντευξη).

---

⁷²¹ Henry Rousso, *La hantise du passé* (συνέντευξη με τον Philippe Petit), Textuel, Παρίσι 1998, όπως παρατίθεται στο: Γ. Κόκκινος, Π. Γατσωτής, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», ό.π., σ. 83.

⁷²² C. Quolton, J. Dillon, M. Grace, «Reconceptualizing the Teaching of Controversial Issues», *International Journal of Science Education*, 26 (2004), 411-423, όπως αναφέρεται στο: Δ. Μαυροσκούφης, «Συγκρουσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας», από το βιβλίο: Γ. Κόκκινος και άλλοι, *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, ό.π., σ. 121.

⁷²³ Δ. Μαυροσκούφης, «Συγκρουσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας», ό.π., σ. 125.

⁷²⁴ A. Harwood, C. Hahn, «Controversial Issues in the Classroom», ERIC Clearinghouse for Social Studies/Social Science Education (ED327453), προσβάσιμο στο <http://www.eric.ed.gov> [21.6.2009], όπως παρατίθεται στο: Δ. Μαυροσκούφης, «Συγκρουσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας», ό.π., σ. 126.

Σύμφωνα με τον D. Shemilt, υπάρχουν τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις της ιστορικής εκπαίδευσης:⁷²⁵

1. Προσεγγίσεις «δούρειου ίππου» (trojan horse approaches), οι οποίες αποσκοπούν αφενός στην ανάπτυξη γενικών δεξιοτήτων, παραδείγματος χάριν στην επικοινωνία και διαχείριση δεδομένων, και αφετέρου στη μετάδοση χρήσιμης κοινωνικά γνώσης, όπως είναι, για παράδειγμα, τα δικαιώματα του πολίτη και οι υποχρεώσεις του.

2. Προσεγγίσεις «κοινωνικής μηχανικής» (social engineering approaches), σύμφωνα με τις οποίες η Ιστορία χρησιμοποιείται για να διαμορφώσει ταυτότητες, νοοτροπίες και πεποιθήσεις χρήσιμες για: α) αντίσταση ή αντιστροφή πολιτισμικής αφομοίωσης, β) συμφιλίωση «διαιρεμένων κοινοτήτων», γ) υλοποίηση πολιτισμικής και εθνικής ομογενοποίησης, δ) διατήρηση, ανασυγκρότηση και μεταρρύθμιση κοινωνικών δομών και συστημάτων αξιών, ε) επίτευξη μεγαλύτερης επίγνωσης των παγκόσμιων προβλημάτων και υπευθυνότητας για την αντιμετώπισή τους.

3. Προσεγγίσεις «κοινωνικής εκπαίδευσης» (social education approaches), σύμφωνα με τις οποίες η Ιστορία παρέχει γνώση και εργαλεία απαραίτητα για να είναι σε θέση οι μαθητές να δομούν συλλογικές λύσεις σε απρόσμενες προκλήσεις. Συγκεκριμένα, οι μαθητές εξασκούνται: α) να κατανοούν την εξέλιξη και τις αιτίες των συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων, β) να αντιλαμβάνονται τον τρόπο που η γνώση του παρελθόντος συνδέεται με το παρόν και φωτίζει και το παρόν και γ) να συνειδητοποιούν τους θεμιτούς και αθέμιτους τρόπους παρουσίασης των ιστορικών γεγονότων.

Για τις διδακτικές προτάσεις μας επιλέγουμε τις προσεγγίσεις «κοινωνικής εκπαίδευσης» (social education approaches), διότι θεωρούμε πως με τη συγκεκριμένη μεθοδολογία καλλιεργείται στους μαθητές η δεισδυτική σκέψη, η αυτενέργεια, η ανάληψη πρωτοβουλίας, η εμπάθυνση στα ιστορικά γεγονότα, στις κοινωνικές και στις πολιτικές δομές, έτσι ώστε να έχουν τα εφόδια και μελλοντικά, στην ενήλικη ζωή τους, να λειτουργήσουν με κριτικό και υπεύθυνο τρόπο. Επιθυμία μας όσον αφορά τις διδακτικές προσεγγίσεις που προτείνουμε

---

⁷²⁵ D. Shemilt, «The Gods of the Copybook Headings: Why Don't We Learn from the Past?», από το: L. Perikleous, D. Shemilt (επιμ.), *The Future of the Past: Why History Education Matters*, Όμιλος Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας/The Association for Historical Dialogue and Research, Λευκωσία 2011, σ. 86-87.

είναι να υπάρξει η χρυσή τομή μεταξύ της άποψης του Bruner πως η γνώση είναι ανακαλυπτική διαδικασία, και της άποψης του Gagne πως αντικειμενικός σκοπός και στόχος της διδασκαλίας είναι οι «ικανότητες» που πρέπει να αποκτήσουν κάθε φορά οι μαθητές.⁷²⁶

Θωρούμε επίσης σημαντικό να τονίσουμε ότι καθοριστική για τη διαμόρφωση ορισμένων προτάσεών μας αποδείχθηκε η σκέψη του Shemilt σχετικά με την απόκτηση ιστορικής γνώσης μέσω της εμβάθυνσης σε «μεγάλα ιστορικά πλαίσια». Ο Shemilt θεωρεί καθοριστική τη σημασία της εξέτασης της Ιστορίας σε υπερεθνικό επίπεδο, στη μεγάλη χρονική της διάρκεια, σε ευρύ γεωγραφικό φάσμα και στο πνεύμα των επιστημονικών εξελίξεων και μεγάλων αλλαγών, έτσι ώστε οι μαθητές να είναι σε θέση να αντιληφθούν στην αιτιώδη τους συνάφεια πεποιθήσεις, δράσεις και μεταβολές. Ενδεικτικό παράδειγμα που δίνει σχετικά με την αξία της διδασκαλίας της Ιστορίας μέσω των «μεγάλων πλαισίων» είναι η εξέταση του φαινομένου της δουλείας όπως διδάσκεται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στη Μεγάλη Βρετανία. Χαρακτηριστικά, ο Shemilt αναφέρει πως εάν δεν μελετηθεί η δουλεία σε ένα ευρύτατο ιστορικό πλαίσιο, και όχι μόνο από την προοπτική της βρετανικής συμμετοχής στο δουλεμπόριο που έλαβε χώρα στον Βόρειο Ατλαντικό ωκεανό, οι Άγγλοι μαθητές θα έχουν αποκτήσει στρεβλή άποψη για το ζήτημα. Θα θεωρούν, ενδεχομένως, πως η δουλεία είναι βρετανική υπόθεση, πως μόνο οι Άγγλοι συνέβαλαν στην κατάργησή της, πως όλοι οι σκλάβοι ήταν μαύροι και οι δουλέμποροι λευκοί, ή πως πρόκειται για ένα σχετικά πρόσφατο φαινόμενο, και όχι για πρακτική που εφαρμόζεται από τους μετανεολιθικούς πολιτισμούς έως και τους νεωτεριστικούς και μετανεωτεριστικούς χρόνους.

Η άποψη του Shemilt, βέβαια, καθιστά σαφές πως για την ιστορική κατανόηση είναι απαραίτητη και η εκτενής μελέτη του «μικρού πλαισίου» τόσο με αυτόνομο τρόπο όσο και, όπως ήδη έχουμε πει, σε σύγκριση με το «μεγάλο πλαίσιο». Θεωρώντας ως «μικρό πλαίσιο» τις πολυάριθμες ανθρωπιστικές κρίσεις από το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα έως σήμερα, προτείνει οι μαθητές να εξετάσουν το γεγονός ότι, παρά τους πολυάριθμους νεκρούς, σημειώθηκε σχετικά ελάχιστη ή και μηδενική μείωση του παγκόσμιου πληθυσμού. Με την

---

⁷²⁶ Τις ικανότητες τις παρουσιάζει επίσης ως προϊόντα συμπεριφοράς που αναλύονται σε επιμέρους έργα και δράσεις και μπορούν να κατακτηθούν. «Για τον Gagne η μάθηση είναι ο σκοπός. Πώς ο μαθητής θα μάθει [...] εξαρτάται από τη φύση τού προς μάθηση αντικειμένου. Μπορεί να γίνει με ανακάλυψη, με καθοδηγούμενη διδασκαλία, με εξάσκηση [...]», όπως αναφέρεται στο: Ν. Πετρουλάκης, *Προγράμματα – Εκπαιδευτικοί στόχοι – Μεθοδολογία*, ό.π., σ. 240.

ανάλυση δηλαδή των ανθρωπιστικών κρίσεων των τελευταίων 500 χρόνων σε δημογραφικό επίπεδο («μεγάλο πλαίσιο»), οι μαθητές διαπιστώνουν τη μικρότερη συγκριτικά θνησιμότητα στον 20ό αιώνα, κάνοντας τις απαραίτητες συνδέσεις με τις εξελίξεις στο Διεθνές Δίκαιο και με τη σχετική με τα ανθρώπινα δικαιώματα νομοθεσία, με την εξέλιξη της Ιατρικής, καθώς και με την εξέλιξη των δημοκρατικών θεσμών. Ωστόσο, θα έχει ενδιαφέρον να διερευνήσουν οι μαθητές την αναπόφευκτη διαπίστωση που αφορά την εντονότατη δριμύτητα –παρά τη μειωμένη συχνότητα– των συρράξεων από τα μέσα του 20ού αιώνα έως σήμερα.⁷²⁷

Εάν λοιπόν θεωρήσουμε πως η Σφαγή στο Δίστομο ήταν ένα από τα θραύσματα –μία από τις «μικρές εικόνες» προς εξέταση– που προκάλεσε ο εθνικοσοσιαλισμός, απαραίτητο είναι οι μαθητές να εξετάσουν και τη «μεγάλη εικόνα» που συνδέεται με αυτό το γεγονός. Έχει νόημα η εξέταση του ευρύτερου πλαισίου που σχετίζεται με τη Σφαγή και όχι μόνο η σε βάθος εξέταση του χρονικού των γεγονότων της 10.6.1944. Ποιες ήταν οι αιτίες, ποιοι οι θεμιτοί και οι αθέμιτοι τρόποι προσέγγισής τους, με ποιους τρόπους το γεγονός και οι άμεσες επιπτώσεις του συνδέονται με το παρόν; Σύμφωνα με τον Shemilt, το πλαίσιο «μεγάλη Ιστορία» συνδέει το χθες με το σήμερα και δίνει δυνατότητες για επεξεργασία του τρόπου με τον οποίο το παρελθόν κάποιες φορές ξετυλίγεται στο παρόν.⁷²⁸ Στόχος μας είναι η εξέταση της μνήμης της Σφαγής σε βάθος χρόνου τουλάχιστον έξι δεκαετιών, ώστε οι μαθητές να είναι σε θέση να εξετάσουν την εξέλιξη κάποιων συνεπειών με βάση τη συγκεκριμένη χρονική κλίμακα. Αξιοποιώντας υλικό ιστορικού και εναλλακτικού περιεχομένου, καθίστανται ικανοί να κάνουν υποθέσεις και να εξετάσουν ενδεχόμενα για παράδειγμα, ένα θέμα προς διερεύνηση σε αυτή την κατεύθυνση είναι οι τρόποι με τους οποίους θα μπορούσαν να έχουν διαχειριστεί αποτελεσματικότερα ή διαφορετικά το ζήτημα της ηθικής αποκατάστασης των θυμάτων οι ελληνικές κυβερνήσεις ή η τοπική κοινωνία. Ομοίως, θα επεξεργαστούμε στο ευρύτερο πλαίσιο και το ζήτημα της διεκδίκησης αποζημιώσεων από κατοίκους του Διστόμου για τα θύματα της 10.6.1944. Με τη διεξαγωγή έρευνας οι μαθητές θα εξετάσουν τη σημασία της αποζημίωσης σε

---

⁷²⁷ D. Shemilt, «The Gods of the Copybook Headings: Why Don't We Learn from the Past?», ό.π., σ. 93-96.

⁷²⁸ D. Shemilt, ό.π., σ. 96.

χώρες με τραυματική εθνική ιστορία (Νότια Αφρική, Λατινική Αμερική), όπως επίσης και τις έννοιες της συμφιλίωσης και της ηθικής αποκατάστασης των θυμάτων σε παγκόσμιο επίπεδο.

Ωστόσο για εμάς έχει σημασία δομές διερεύνησης ιστορικών γεγονότων που θεμελιώνονται στη διαμάχη και στην αντιδικία να μπορούν να ανατραπούν με διδακτικές εφαρμογές οι οποίες λαμβάνουν υπόψη τους το πένθος, τη μεταμέλεια, τη συμπόνια. Ο Μ. Ζεμπύλας υποστηρίζει πως για το σκοπό αυτό είναι αποτελεσματικές οι παιδαγωγικές δράσεις οι οποίες αποσκοπούν στην ηθική προσέγγιση του τραύματος μέσω μιας εξισορροπητικής σύνδεσης των βιωμάτων, των τραυμάτων, των συναισθημάτων και της απαίτησης για δικαιοσύνη, όπως, λόγου χάρη, η κριτική επεξεργασία συλλογικών αντιθετικών μαρτυριών από τους μαθητές.⁷²⁹ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «οι πολιτικές του τραύματος συνδέονται με τη συλλογική μνήμη και ταυτότητα, συνεπώς τα ιστορικά γεγονότα αντιπροσωπεύουν τη σημασία που τους αποδίδει το συλλογικό φαντασιακό».⁷³⁰ Επιπλέον επισημαίνει πως μέσω των πολιτικών του τραύματος επιτυγχάνεται η κλιμάκωση του φόβου, της μνησικακίας και του μίσους, πραγματικότητα που μπορεί να λειτουργήσει ως πρόκληση για τους εκπαιδευτικούς που θέλουν να καλλιεργήσουν τη συμφιλίωση στην παιδαγωγική πρακτική τους. Για τη διαχείριση των πολιτικών του τραύματος, λοιπόν, ο Ζεμπύλας προτείνει μια κριτικά συναισθηματική παιδαγωγική δράση βασισμένη στην αποδόμηση μαρτυριών, με στόχο την κατανόηση της διαφορετικής οπτικής που έχουν όσοι ζουν σε συγκρουσιακού τύπου κοινωνίες. Υπεραμύνεται της εκπαιδευτικής αξιοποίησης της «επικίνδυνης μνήμης», δηλαδή των αναμνήσεων εκείνων που θέτουν σε αμφισβήτηση την ηγεμονική κουλτούρα της ενδυνάμωσης και της διαιώνισης συλλογικών ταυτοτήτων, στάση που δημιουργεί αέναη αντιπαράθεση με τον «εχθρό».⁷³¹ Αυτή η εκπαιδευτική προσέγγιση συνιστά κριτική εμβάθυνση σε φλέγοντα ζητήματα που άπτονται της Ιστορίας, της μνήμης και της ταυτότητας και κινητήριος μοχλός της είναι η αντίληψη πως οι

---

⁷²⁹ M. Zembylas, *The Politics of Trauma in Education*, ό.π., σ. 21.

⁷³⁰ M. Zembylas, *The Politics of Trauma in Education*, ό.π., σ. 12.

⁷³¹ M. Zembylas, *The Politics of Trauma in Education*, ό.π., σ. 15-18.

συλλογικές μνήμες για ένα ιστορικό τραύμα δεν μεταβιβάζονται γραμμικά από γενιά σε γενιά· αντίθετα, υπάρχει περιθώριο μετασχηματισμού των ταυτοτήτων.⁷³²

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ερευνητική δουλειά των Ζεμπύλα και Bekerman που αφορά α) την επεξεργασία μαρτυριών Ισραηλινών και Παλαιστινίων, Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων, υπό το πρίσμα της «επικίνδυνης μνήμης» –εγχείρημα που έρχεται σε αντίθεση με ό,τι έχει καθιερωθεί ως «αλήθεια», όπως είναι, για παράδειγμα, η πρόταση «οι Ισραηλινοί και οι Παλαιστίνιοι ήταν και θα είναι πάντα εχθροί»–,⁷³³ και β) την εθνογραφική μελέτη σε ένα πολυπολιτισμικό δημοτικό σχολείο της Κύπρου, όπου η διαμάχη μεταξύ Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων είναι δεδομένη, και διερευνώνται τα συναισθήματα και η συμπεριφορά δασκάλων και μαθητών, καθώς και η πολιτική του σχολείου, κυρίως προς τους Τουρκοκύπριους μαθητές.⁷³⁴ Όσον αφορά το Ισραήλ, είναι σημαντικό να γνωρίζουμε πως το εκπαιδευτικό του σύστημα είναι δομημένο από το Υπουργείο Παιδείας με βάση τέσσερις διαφορετικές κατευθύνσεις: i) για μη θρησκευόμενους Εβραίους (non Religious Jewish), ii) για εθνικούς θρησκευόμενους Εβραίους (Religious National Jewish), iii) για ορθόδοξους Εβραίους (Orthodox Jewish) και iv) για Παλαιστίνιους (Arab).⁷³⁵ Στην Κύπρο το εκπαιδευτικό σύστημα τόσο των Ελληνοκυπρίων όσο και των Τουρκοκυπρίων εστιάζει στη βία και στο ιστορικό τραύμα που η κάθε πλευρά έχει προκαλέσει στην άλλη. Με εκδηλώσεις, ομιλίες και σύμβολα αποδίδουν στον «άλλο» ένα απάνθρωπο πρόσωπο.⁷³⁶

Συνεπώς, με τη σφαιρική επεξεργασία των μαρτυριών αναδεικνύονται προσεγγίσεις που ανατρέπουν παγιωμένες, άκαμπτες απόψεις, και υπό το πρίσμα αυτό η κατανόηση της ετερότητας δίνει την προοπτική της ηθικής αποκατάστασης και της συμφιλίωσης. Δίνεται η

---

⁷³² M. Zembylas, Z. Bekerman, «Education and the Dangerous Memories of Historical Trauma: Narratives of Pain, Narratives of Hope», The Ontario Institute for Studies in Education of the University of Toronto, *Curriculum Inquiry* 38:2 (2008), σ. 125.

⁷³³ M. Zembylas, Z. Bekerman, «Education and the Dangerous Memories of Historical Trauma: Narratives of Pain, Narratives of Hope», ό.π., σ. 127.

⁷³⁴ M. Zembylas, «Racialization / Ethnicization of School Emotional Spaces: The Politics of Resentment», *Race Ethnicity and Education*, 13: 2, (2010), σ. 253-270.

⁷³⁵ M. Zembylas, Z. Bekerman, «Education and the Dangerous Memories of Historical Trauma: Narratives of Pain, Narratives of Hope», ό.π., σ. 133.

⁷³⁶ M. Zembylas, Z. Bekerman, «Education and the Dangerous Memories of Historical Trauma: Narratives of Pain, Narratives of Hope», ό.π., σ. 134.

δυνατότητα της αναγνώρισης και ταυτόχρονα της επίγνωσης της ετερογένειας των κοινών ιστορικών εμπειριών, χωρίς οι απόψεις των μαθητών να επηρεάζονται από παρελθοντικές αντιλήψεις ή ιδεολογικές αφηγήσεις για τη συλλογική τους ταυτότητα.⁷³⁷ Επίσης, αναδύεται η σημασία του να διδάσκονται και οι αφηγήσεις των θυτών για την πληρέστερη κατανόηση των συναισθηματικών όψεων της σύγκρουσης. Με παρόμοιο τρόπο εκτιμούμε πως λειτουργούν και οι Επιτροπές Συμφιλίωσης της Νοτίου Αφρικής, οι οποίες στοχεύουν στη θεμελίωση της δημοκρατίας μέσω όχι τόσο της απονομής δικαιοσύνης, όσο, κυρίως, της αντιπαράθεσης προσωπικών μαρτυριών θυτών και θυμάτων, που έχει ως αποτέλεσμα τη συνειδητοποίηση των εγκλημάτων του Απαρτχάιντ και τη δημόσια μεταμέλεια των θυτών.⁷³⁸

Ο Ζεμπύλας θεωρεί πολύ σημαντική την αξιοποίηση των τραυματικών αφηγήσεων, υπό την προϋπόθεση όμως ότι οι εκπαιδευτικοί είναι ευαισθητοποιημένοι όσον αφορά τους τρόπους με τους οποίους οι μαθητές εμπλέκονται συναισθηματικά σε αυτή τη διαδικασία. Υπάρχει περίπτωση οι μαθητές που επεξεργάζονται βίαια γεγονότα μέσω της εκπαιδευτικής αξιοποίησης τραυματικών εμπειριών και αφηγήσεων να έχουν επικίνδυνες αντιδράσεις, όπως:⁷³⁹ α) να λειτουργήσουν αμυντικά και ενοχοποιημένα, θεωρώντας πως θα είναι ηθικά ανέντιμο να υπομείνουν τον συλλογικό πόνο του «άλλου», β) όσοι αισθάνονται αδικημένοι και φοβούνται πως θα επηρεαστούν από τις πολιτικές της θυματοποίησης να εκδηλώσουν έντονη έχθρα και γ) αποστασιοποιούμενοι συναισθηματικά να ενοχληθούν από τις σκηνές πόνου που αναδύονται στις μαρτυρίες και να τις ερμηνεύσουν συνειδητά όπως τους εξυπηρετεί, είτε αρνούμενοι να εμπλακούν στην αποδόμησή τους είτε ελαχιστοποιώντας τις επιπτώσεις τους, αποφεύγοντας έτσι τη διαμόρφωση, ενδεχομένως, μιας διαφορετικής αντίληψης των γεγονότων. Η χρυσή τομή στην επεξεργασία των μαρτυριών είναι να υπάρξει στην τάξη κλίμα «συναισθηματικής αμφιθυμίας» τέτοιο, ώστε οι εκπαιδευτικοί να βοηθήσουν τα παιδιά να διαχειριστούν το εθνικό μίσος ή τον φόβο που νιώθουν, και να διευρύνουν τη σκέψη τους σε

---

⁷³⁷ J. Hill, *Becoming a Cosmopolitan: What it Means to Be a Human in the New Millennium*, MD; Rowman and Littlefield, Lanham 2000, όπως αναφέρεται στο: Michalinos Zembylas, Zvi Bekerman, «Education and the Dangerous Memories of Historical Trauma: Narratives of Pain, Narratives of Hope», ό.π., σ. 127.

⁷³⁸ Βλέπε Γ. 11., «Χειρισμός παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το παράδειγμα της Νοτίου Αφρικής, της Αργεντινής και της Χιλής», της παρούσας διατριβής.

⁷³⁹ M. Zembylas, *The Politics of Trauma in Education*, ό.π., σ. 20.

μια προοπτική αμοιβαίας κατανόησης και αλληλεγγύης. Ωστόσο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ζεμπύλας, τα όρια μεταξύ της –από παιδαγωγική άποψη– υπερεκτίμησης των τραυματικών αφηγήσεων αντιθετικού περιεχομένου και αυτού που ο L. Berlant αποκαλεί «εθνική συναισθηματικότητα», δηλαδή το να είναι σε θέση οι μαθητές να αντιληφθούν και το τραύμα του «άλλου», είναι πολύ λεπτά. Στόχος δεν είναι η αναζήτηση της συμμετρίας στην έκφραση του πόνου, αλλά η κριτική επεξεργασία της αφήγησης του «άλλου», όπως επίσης και του δικού μας αφηγήματος.⁷⁴⁰ Οι K. Barton και L. Levstik υποστηρίζουν πως η ανάγκη ένταξης των ατόμων σε μία πατρίδα είναι αυτονόητη, όπως επίσης και το γεγονός ότι, στο πλαίσιο της κριτικής εξέτασης του «συνανήκειν», ο εκπαιδευτικός οφείλει να χειριστεί επιδέξια τις ταυτίσεις των μαθητών με συλλογικά ή ατομικά υποκείμενα του ιστορικού παρελθόντος που έχουν ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό του «άλλου».⁷⁴¹

Σημαντική παράμετρο στις διδακτικές προσεγγίσεις μας αποτελεί η εξέταση του ενδεχομένου η συλλογική ταυτότητα της τοπικής κοινωνίας να έχει διαμορφωθεί αποκλειστικά υπό το πρίσμα της θυματοποίησης. Δίνοντας έμφαση στα δεινά που υπέστη η συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων στο παρελθόν, αγνοούμε –και εάν ναι, σε ποιο βαθμό– τον πόνο των άλλων; Ως «άλλοι» μπορούν να χαρακτηριστούν είτε οι επιζήσαντες και οι συγγενείς των θυμάτων άλλων τοπικών κοινωνιών που υπέστησαν το μένος του εθνικοσοσιαλισμού είτε, από την πλευρά των θυτών, εκείνοι που φέρουν το βάρος της ενοχής για αυτές τις πράξεις. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες που προτείνουμε βασίζονται επίσης, από την πλευρά των θυμάτων, σε μαρτυρίες και γραπτές πηγές και από άλλους ελληνικούς τόπους εκτός από το Δίστομο, όπως, για παράδειγμα, από το Κομμένο Άρτας και τις Λυγκιάδες Ηπείρου. Από την πλευρά των θυτών, κρίναμε σημαντικό να επεξεργαστούμε τον τρόπο που βίωσε μεταπολεμικά η γερμανική κοινωνία το ναζιστικό παρελθόν της και το ψυχικό κόστος του στις επόμενες γενιές, μέσω της μελέτης μαρτυριών Γερμανών πολιτών, άρθρων εφημερίδων, καθώς και λογοτεχνικών κειμένων. Μέσω των διδακτικών αυτών προσεγγίσεων στοχεύουμε οι

---

⁷⁴⁰ L. Berlant, «The Subject of True Feeling: Pain, Privacy, and Politics», από το: S. Ahmed, J. Kilby, C. Lury, M. McNeil, B. Skeggs (επιμ.), *Transformations: Thinking through Feminism*, σ. 33-47, London 2000, Routledge, όπως αναφέρεται στο: M. Zembylas, *The Politics of Trauma in Education*, ό.π., σ. 20.

⁷⁴¹ Όπως αναφέρεται στο: Γ. Κόκκινος, Π. Γατσωτής, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», ό.π., σ. 104.

μαθητές να αντιληφθούν τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο αποδείχθηκαν σε πολλαπλά επίπεδα θύματα της καταστροφικής πολιτικής και ιδεολογικής πραγματικότητας του εθνικοσοσιαλισμού. Ασφαλώς, η εξέταση σε βάθος του ιστορικού πλαισίου μάς βοηθά να δούμε τον βαθμό των συλλογικών ευθυνών του γερμανικού λαού, ώστε να αποφύγουμε να οδηγηθούμε σε μια μορφή αντίστροφης θυματοποίησης.⁷⁴²

Στόχος μας είναι η πρόταση διδακτικών εφαρμογών στο πλαίσιο της «ορατής παιδαγωγικής» (visible pedagogy), η οποία βασίζεται στην καλλιέργεια του κριτικού στοχασμού και προωθείται από έναν δάσκαλο ικανό χωρίς να χάνει τον εκπαιδευτικό προσανατολισμό του, δηλαδή την αναζήτηση εξηγήσεων και την κατανόηση όσων συνέβησαν, να αφήνει περιθώριο να εκφραστούν και αντίθετες απόψεις.⁷⁴³ Σύμφωνα λοιπόν με τις θεωρίες του εποικοδομητισμού και της κοινωνικής ανάπτυξης, το μαθησιακό περιβάλλον που επιθυμούμε να δημιουργήσουμε θα πρέπει να εξασφαλίζει ότι: α) το περιεχόμενο της μάθησης δεν καθορίζεται με απόλυτο τρόπο εκ των προτέρων· δίνονται κατευθυντήριες προοπτικές, αλλά ουσιαστικά η εξέλιξη της γνώσης εξαρτάται από την αυτενέργεια των μαθητών, β) η μάθηση οργανώνεται σε ρεαλιστικά πλαίσια μέσω της ανακάλυψης, της εμπειρίας, της συνεργατικότητας και γ) ο εκπαιδευτικός βοηθά τον μαθητή να κατασκευάσει τα εννοιολογικά και λειτουργικά νοητικά σχήματα των μαθησιακών αντικειμένων. Αντιλαμβανόμαστε πως οι κονστрукτιβιστικές διδακτικές μέθοδοι χρησιμοποιούν ως καταλύτη τον εκπαιδευτικό, ο οποίος αρχικά, μέσω της εργασίας σε ομάδες, δημιουργεί μία κατάσταση εκκίνησης που σκοπό έχει να οδηγήσει τους μαθητές καταρχήν στην έκφραση των αντιλήψεών τους για το θέμα που εξετάζουν και στη συνέχεια στην επίτευξη σύγκλισης ή απόκλισης των διαφορετικών απόψεων που προέκυψαν. Στη συνέχεια, χωρίς να αποκαλύπτει τον γνωστικό στόχο, ή να υποτιμά την αντίσταση των ήδη διαμορφωμένων αντιλήψεων ή να θεωρεί αρκετή την παρουσίαση ενός μοναδικού επιχειρήματος, με κατάλληλες δραστηριότητες βοηθά τους

---

⁷⁴² Βλέπε Γ. 1., «Διαχείριση της μνήμης στη μεταπολεμική Γερμανία», της παρούσας διατριβής.

⁷⁴³ Fida Sanjakdar, «Controversy in the classroom: Problems, Perspectives and Possibilities», AARE Conference Papers (Parramatta 2005), Victoria, AU: The Australian Association for Research in Education, 2006, σ. 5-6, όπως αναφέρεται στο: Δ. Μαυροσκούφης, «Συγκρουσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας», ό.π., σ. 126-127.

μαθητές να εκφράσουν διαφορετικές, ενδεχομένως και λανθασμένες αναπαραστάσεις, και στη συνέχεια να συνειδητοποιήσουν ή και να ανασκευάσουν την προηγούμενη αντίληψή τους για το υπό εξέταση θέμα. Ωστόσο, είναι σημαντικό να λάβουμε υπόψη την επισήμανση των M. Larochelle και J. Desautels, που τονίζουν: «αν είναι αλήθεια ότι, για μερικούς σπουδαστές, οι προσπάθειες ερμηνείας και σύγκρισης συντελούν στην ανάπτυξη μιας πιο φωτισμένης κατανόησης της επιστημονικής γνώσης, για μερικούς συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο: η απόσταση μεταξύ των προσωπικών και των προτεινόμενων αντιλήψεων είτε δε γίνεται αντιληπτή, είτε, όποτε γίνεται αντιληπτή, δε θεωρείται επαρκής ο αγώνας ενάντια στις προηγούμενες αντιλήψεις».⁷⁴⁴

Είναι σαφές πως η παιδαγωγική που επιφυλάσσει παθητικό ρόλο στις προϋπάρχουσες αντιλήψεις βρίσκεται στον αντίποδα του κονστрукτιβισμού. «Η γνώση βρίσκεται ταυτοχρόνως στην προέκταση και στη ρήξη με τα προηγούμενα αποκτήματα που θέτουν το πλαίσιο των αναζητήσεων αφού, και σε κάθε επίπεδο κατανόησης, η νοητική δομή του ατόμου επαναδιοργανώνεται σε μια διαφορετική προσέγγιση της πραγματικότητας. Μαθαίνουμε ταυτόχρονα με αφετηρία τις προηγούμενες γνώσεις μας και μαθαίνουμε ενάντια σε αυτές».⁷⁴⁵ Οι Larochelle και Desautels για την αλλαγή στις αντιλήψεις προτείνουν τη μέθοδο της «επιστημολογικής διαταραχής»,⁷⁴⁶ που βασίζεται στα τρία ακόλουθα στάδια:

1. Παρουσίαση ενός προς μελέτη φαινομένου.
2. Διαμόρφωση ενός γεγονότος που να διαταράσσει προϋπάρχουσες αντιλήψεις.
3. Αναδόμηση των ιδεών.

Σύμφωνα με τους Barton και Levstik, η διδασκαλία της Ιστορίας είναι μια «διαμεσολαβημένη δράση», της οποίας η διαδικασία και το αποτέλεσμα εξαρτώνται από την αλληλεπίδραση: α) των σκέψεων και των δραστηριοτήτων όσων συμμετέχουν, β) του πλαισίου στο οποίο λαμβάνουν χώρα οι εκπαιδευτικές πράξεις (σχολική τάξη, δημόσια βιβλιοθήκη, τόπος που

⁷⁴⁴ M. Larochelle και J. Desautels, *Autour de l'idée de science*, Quebec, Les Presses de l'Université Laval / Bruxelles, De Boeck-Wesmael, όπως παρατίθεται στο: Yves Bertrand, *Σύγχρονες εκπαιδευτικές θεωρίες*, ό.π., σ. 76-77.

⁷⁴⁵ A. Giordan, *Le modele allosterique* (Διάλεξη στο Πανεπιστήμιο του Μόντρεαλ, 15.3.1990), όπως αναφέρεται στο: Yves Bertrand, *Σύγχρονες εκπαιδευτικές θεωρίες*, μτφρ. Αθηνά Σιπητάνου, Ελένη Λινάρδου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 74.

⁷⁴⁶ M. Larochelle και J. Desautels, *Autour de l'idée de science*, Quebec, Les Presses de l'Université Laval / Bruxelles, De Boeck-Wesmael, ό.π., σ. 76-77.

συνδέεται με το υπό εξέταση αντικείμενο), γ) των μέσων με τα οποία πραγματοποιείται η εκπαιδευτική διαδικασία, δ) του σκοπού, του κινήτρου της εκπαιδευτικής διαδικασίας, που για τους συγγραφείς είναι η κατανόηση της ανθρώπινης δράσης και των κινήτρων αυτής της δράσης στο παρελθόν, σε μια προοπτική διάπλασης μαθητών που μελλοντικά θα λειτουργούν ως υπεύθυνοι πολίτες τόσο σε μια χώρα δημοκρατική και πλουραλιστική όσο και σε ένα ευρύτερο πολυπολιτισμικό επίπεδο.⁷⁴⁷ Η θεωρία της «διαμεσολαβημένης δράσης» βασίζεται στην αξιοποίηση από τα υποκείμενα (δασκάλους και μαθητές) των πολιτιστικών εργαλείων που θεωρούν δόκιμα. Όπως έχουν υποστηρίξει οι Vygotsky και Bruner, «η κοινωνία [μέσω του αλφαριθμητισμού, της επιστήμης, της τεχνολογίας, της λογοτεχνίας] παρέχει μια εργαλειοθήκη με έννοιες, ιδέες, θεωρίες που επιτρέπουν στον άνθρωπο να φτάσει σε ένα υψηλότερο επίπεδο».⁷⁴⁸ Εν τέλει, υπερασπιζόμαστε τη σημασία της επεξεργασίας ενός πλούσιου, πολυπρισματικού, εναλλακτικού και ενδεχομένως, συν τοις άλλοις, αντιφατικού ιστορικού υλικού –υπό την έννοια πως εξετάζονται ενίοτε και αλληλοαναιρούμενες οπτικές–, το οποίο, σύμφωνα με τον Percoco, «προσφέρει τροφή στην [κριτική ιστορική] σκέψη (food for thought), διεγείροντας το ενδιαφέρον των μαθητών και δημιουργώντας την αφετηρία ενός γόνιμου διαλόγου στη σχολική τάξη».⁷⁴⁹ Στο σχεδιασμό των διδακτικών προσεγγίσεων με θέμα τη Σφαγή του Διστόμου, το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται και τη συλλογική μνήμη γι' αυτό το γεγονός προσπαθήσαμε να λάβουμε υπόψη μας τους κινδύνους που αναφέρει ο Crick σχετικά με την πιθανή χειραγώγηση των μαθητών από τους δασκάλους τους κατά τη διδασκαλία επίμαχων ιστορικών γεγονότων. Τέτοιοι κίνδυνοι μπορεί να προέλθουν είτε από μονομέρεια στην παρουσίαση γεγονότων ή πηγών είτε από την παρουσίαση των γεγονότων με

---

⁷⁴⁷ K. Barton, L. Levstik, *Διδάσκοντας ιστορία για το συλλογικό αγαθό*, μτφρ. Αφροδίτη Θεοδωρακάκου, Μεταίχιμο, Αθήνα 2008, σ. 23-24, όπως αναφέρεται στο: Γ. Κόκκινος, Π. Γατσωτής, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», ό.π., σ. 99.

⁷⁴⁸ Τ. Βαρνάβα-Σκούρα, *Θέματα γνωστικής ανάπτυξης, μάθησης και αξιολόγησης με κείμενα των Ζαν Πιαζέ, Τζέρομ Μπρούνερ, Παπαζήσης*, Αθήνα 1994, όπως παρατίθεται στο: Γ. Κόκκινος, Π. Γατσωτής, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», ό.π., σ. 100.

⁷⁴⁹ Γ. Κόκκινος, Π. Γατσωτής, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», στο: Γ. Κόκκινος, Δ. Μαυροσκούφης, Π. Γατσωτής, Έλ. Λεμονίδου, *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, ό.π., σ. 64.

τέτοιον τρόπο που να μην επιδέχεται εναλλακτικές ερμηνείες (ταύτιση ερμηνείας και πραγματικότητας), είτε από την παρουσίαση απόψεων και κρίσεων ωσάν να είναι γεγονότα.⁷⁵⁰

Οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες που προτείνουμε έχουν στόχους: α) τη διάκριση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, καθώς και την κριτική ανάγνωσή τους,⁷⁵¹ β) την εξοικείωση των μαθητών σε διαδικασίες εργασίας με τη μορφή project,⁷⁵² γ) την επεξεργασία λογοτεχνικών κειμένων με κριτήριο την υπέρβαση των υποκειμενικών ορίων βίωσης του τραύματος, διότι μας ενδιαφέρει σε διαγενεακό επίπεδο πώς αντιδρούν και τι σκέφτονται οι απόγονοι τόσο των θυμάτων όσο και των θυτών, δ) την εξέταση του θέματος με διαθεματικό τρόπο, μέσω, για παράδειγμα, της λογοτεχνίας, των αρχαίων ελληνικών, της μουσικής, των καλλιτεχνικών, ε) τη διαχείριση διαδικτυακού υλικού λαμβάνοντας, ωστόσο, υπόψη την άποψη της Αναστασίας Τσαμπάρλη ότι «η χρήση του διαδικτύου φαίνεται να είναι αμφίσημη γιατί μπορεί να λειτουργήσει ως μοχλός θετικής αλλαγής για τα παιδιά ή στην περίπτωση υπερβολικής χρήσης να τους στερήσει τη δυνατότητα κατάκτησης σημαντικών αναπτυξιακών ευκαιριών»,⁷⁵³ και στ) την καλλιτεχνική έκφραση των ίδιων των μαθητών, που μπορούν να δημιουργήσουν: δρώμενα, μουσικές συνθέσεις, φιλμ/ντοκιμαντέρ.

Με τις δραστηριότητες που προτείνουμε, η τοπική ιστορία θα ενταχθεί οργανικά στη γενική ιστορία, διότι προσφέρει ευκαιρίες για την κατάκτηση του στόχων μας μέσω της σχολικής έρευνας και της διδασκαλίας.

---

⁷⁵⁰ Δ. Μαυροσκούφης, «Συγκρουσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας», στο: στο: Γ. Κόκκινος, Δ. Μαυροσκούφης, Π. Γατσωτής, Έλ. Λεμονίδου, *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, ό.π., σ. 126.

⁷⁵¹ Δ. Μαυροσκούφης, *Αναζητώντας τα ίχνη της Ιστορίας. Ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία και ιστορικές πηγές*, ό.π., σ. 40-41.

⁷⁵² «Βασικό γνώρισμα της μεθόδου project, όπως τη διαμόρφωσε ο W. Kilpatrick (1935), είναι ότι θέτει τους μαθητές μπροστά σε ένα πρόβλημα ώστε να νιώσουν οι ίδιοι την πίεση μιας απορίας και την επιθυμία να κινηθούν προς διερεύνησή του», όπως αναφέρεται στο: *Εγχειρίδιο σχολικών πολιτιστικών προγραμμάτων για την Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Ελληνική Εταιρεία για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Συμβούλιο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, σ. 211.

⁷⁵³ Το διαδίκτυο σύμφωνα με τη συγγραφέα επιδρά «δημιουργώντας μια κουλτούρα των σχέσεων, όπου ο εαυτός μπορεί να κινδυνεύει αλλά και να ωφελείται», συνεπώς, το βασικό μέλημα γονέων και εκπαιδευτικών είναι να βοηθήσουν τους μαθητές να το προσαρμόσουν στις ανάγκες τους. Βλ. Αναστασία Τσαμπάρλη, «Οικογένεια και Διαδίκτυο», από τον συλλογικό τόμο: Σοφός Αλιβίζος (επιμέλεια), *Παιδαγωγικές διαστάσεις των νέων μέσων. Ενίσχυση μιντιακού γραμματισμού και ικανότητες για ένα ασφαλές Διαδίκτυο*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2009, σ. 76-86.

1η Ενότητα: Το χρονικό της Σφαγής

Θα χρησιμοποιηθεί ένα μοντέλο διδασκαλίας με τη μορφή σχεδίου εργασίας (project), σύμφωνα με το οποίο η δημιουργική μάθηση (learning by creating) υλοποιείται με βάση τις αρχές του κοινωνικού και του ριζοσπαστικού κονστρουκτιβισμού. Η διαδικασία της μάθησης είναι υποκειμενική υπόθεση και δεν μπορεί να μεταβιβαστεί μέσω της αφήγησης από τον εκπαιδευτικό στον μαθητή, συνεπώς οι μαθητές θα προμηθευτούν από τους δασκάλους τους ή θα αναζητήσουν με την καθοδήγησή τους υλικό, με σκοπό να οργανώσουν τους δικούς τους μαθησιακούς στόχους και να αναπτύξουν στρατηγικές μάθησης που θα ταιριάζουν με τα ενδιαφέροντά τους, τον τρόπο σκέψης τους και τους ρυθμούς τους. Θα ερμηνεύσουν πληροφορίες, θα εξετάσουν τις πηγές που διαθέτουν –συχνά ακόμα και τις αντικρουόμενες–, θα δώσουν τις δικές τους ερμηνείες. Όταν αποκτήσουν στέρεες γνώσεις για το ζήτημα που εξετάζουν, θα παρουσιάσουν τη δουλειά τους με τον τρόπο που θεωρούν κατάλληλο, για παράδειγμα, με τη μορφή δοκιμίου, άρθρου, δρώμενου, μικρού ντοκιμαντέρ.⁷⁵⁴

Οι δεξιότητες που στοχεύουμε να καλλιεργηθούν είναι σχετικές: i) με τη διαδικασία πληροφόρησης (εντοπισμός, συλλογή, ερμηνεία πληροφοριών), ii) με την ερμηνεία (θέση και ορισμός προβλημάτων, πρόβλεψη αποτελεσμάτων, εξέταση συμπερασμάτων, χρήση σχετικής ορολογίας), iii) με την επιχειρηματολογία (διαμόρφωση συλλογισμών, διατύπωση αξιολογικών κρίσεων, απόφαση με βάση τεκμήρια και επιχειρήματα), iv) με την καλλιέργεια δημιουργικής σκέψης (πρόταση πιθανών υποθέσεων, έρευνα τυχόν εναλλακτικών αποτελεσμάτων), v) με την αξιολόγηση [κριτική της σημασίας των πηγών, διαμόρφωση κριτηρίων για την αξιολόγηση τόσο των εργασιών που εκπόνησαν οι ίδιοι (αυτοαξιολόγηση) όσο και οι συμμαθητές].⁷⁵⁵

---

⁷⁵⁴ Δ. Μαυροσκούφης, *Διδακτική μεθοδολογία και ανάπτυξη της κριτικής σκέψης. Εισαγωγή και αναλυτικός βιβλιογραφικός οδηγός*, ό.π., σ. 27.

⁷⁵⁵ Δ. Μαυροσκούφης, *Διδακτική μεθοδολογία και ανάπτυξη της κριτικής σκέψης. Εισαγωγή και αναλυτικός βιβλιογραφικός οδηγός*, ό.π., σ. 49-50.

Προτείνουμε να εργαστούν στο θέμα «Το χρονικό της Σφαγής» σύμφωνα με τη στρατηγική των De Bivar Black, Hahn, Sinclair και Stradling για τη διδασκαλία «συγκρουσιακών» θεμάτων.⁷⁵⁶

Σκοπός: Κατανόηση του γεγονότος της Σφαγής του Διστόμου και του ιστορικού πλαισίου στο οποίο εντάσσεται· συμβολή στη δημιουργία «ανοιχτού», νηφάλιου και ερευνητικού κλίματος.

Επιλογή βασικής στρατηγικής: Ερευνητική διαδικασία, ιστορική ενσυναίσθηση.

Ανάλυση «ιστορικής» γλώσσας: Συγκινησιακή χρήση της γλώσσας: στρεβλώσεις, αποσιωπήσεις, προκαταλήψεις αποδεκτών.

Χρήση αντικρουόμενων πηγών – συστηματική κριτική προσέγγιση: Τι συνέβη; Πώς συνέβη; Ποιοι άρχισαν τη σύγκρουση; Ποιοι είχαν δίκιο; Εντοπισμός των περισσότερο έγκυρων και αξιόπιστων πηγών και μαρτυριών. Εντοπισμός και ταξινόμηση ομοιοτήτων και διαφορών που παρουσιάζουν διάφορες πτυχές του θέματος. Εξαγωγή συμπερασμάτων.

Συγκεκριμένα, οι μαθητές μπορούν:

- να επεξεργαστούν τα γεγονότα από πηγές που έχουν στη διάθεσή τους: για παράδειγμα, άρθρα εφημερίδων της εποχής με θέμα τη Σφαγή, την ενημερωτική έκθεση του νομάρχη σχετικά με τα γεγονότα προς το Υπουργείο Εσωτερικών, προφορικές μαρτυρίες, φωτογραφίες,
- να συζητήσουν λέξεις και φράσεις-κλειδιά που αποτυπώνουν το γεγονός: για παράδειγμα, «δώδεκα όμηροι», «επιταγμένα φορτηγά αυτοκίνητα», «μαυραγορίτες», «Στείρι και αντάρτες», «εκδικητικότητα των Γερμανών», «θηριωδίες», «επιζήσαντες», «θύματα», «θύτες».

A. Ταξινομούμε εικόνες και ιστορικά στοιχεία. Επιλέγουμε τα πιο σημαντικά και φτιάχνουμε ένα χρονολόγιο των γεγονότων της 10ης Ιουνίου 1944, όπως επίσης ένα πιο διευρυμένο χρονολόγιο της αιματηρής δράσης του γερμανικού στρατού στο Νομό Βοιωτίας από τον Απρίλιο του 1944 έως τον Ιούνιο του 1944.⁷⁵⁷

---

⁷⁵⁶ Δ. Μαυροσκούφης, *Αναζητώντας τα ίχνη της Ιστορίας. Ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία και ιστορικές πηγές*, ό.π., σ. 298-299.

⁷⁵⁷ Κρίνουμε σημαντικό να διευκρινίσουμε πως μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών (Σεπτέμβριος 1943) παρατηρείται επιτάχυνση των αιματηρών γεγονότων, η οποία συνδέεται, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Π.

Ενδεικτικά προτείνουμε:

- ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΑΙΜΑΤΗΡΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΩΝ ΣΤΡΑΤΕΥΜΑΤΩΝ (4.1944 έως 6.1944)
ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ: Η ΕΠΙΤΑΧΥΝΣΗ ΤΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ

Στις **23 Απριλίου 1944** στην περιοχή Καρακόλιθος έλληνες αντάρτες σκοτώνουν δύο Γερμανούς στρατιώτες και πιάνουν πέντε αιχμαλώτους.

Στις **7 Ιουνίου 1944** στη Δεσφίνα περικυκλώνεται αιφνιδιαστικά από τους Γερμανούς ο 12ος Λόχος του ΕΛΑΣ του Τάγματος Λιβαδειάς.

Στις **10 Ιουνίου 1944** γερμανικά αυτοκίνητα με οπλισμένους στρατιώτες φτάνουν στο Δίστομο αναζητώντας αντάρτες.

Κρατούν δώδεκα ομήρους και ομάδα αυτών κατευθύνεται προς το χωριό Στείρι με στόχο τον εντοπισμό ομάδων ανταρτών.

Πριν από το Στείρι, τα οχήματα δέχονται τα πυρά του 11ου Λόχου του ΠΙ/34 Τάγματος ΕΛΑΣ. Ακολουθεί μάχη με σημαντικές απώλειες για τους Γερμανούς: (7 νεκροί, 14 τραυματίες).

Στις **25 Απριλίου 1944** οι Γερμανοί εκτελούν για αντίποινα 117 Έλληνες από τη γύρω περιοχή.

Μία ομάδα δεκαεπτά ΕΠΟΝιτών της Λιβαδειάς και ένα ηλικιωμένο στέλεχος του ΕΑΜ Αθηνών σκοτώνονται στη συμπλοκή. Ο Γερμανός διοικητής της Φρουράς της Λιβαδειάς δεν διατάζει περαιτέρω τρομοκράτηση του πληθυσμού.

Οι Γερμανοί είναι αποφασισμένοι να πάρουν εκδίκηση. Κατευθυνόμενοι προς το Δίστομο εκτελούν τρεις ντόπιους που έβοσκαν τα πρόβατά τους. Όταν φτάνουν στο χωριό εκτελούν πρώτα τους δώδεκα ομήρους και στη συνέχεια σκοτώνουν αδιακρίτως 223 άνδρες, γυναίκες και παιδιά, πυροβολούν ζώα και πυρπολούν σπίτια.

Βόγλης, με την ανάπτυξη του ΕΛΑΣ και την αύξηση των επιθέσεών του. Οι Γερμανοί εφαρμόζαν πλέον την τακτική των μεγάλων εκκαθαριστικών επιχειρήσεων στους ορεινούς όγκους και τη συστηματική εφαρμογή των αντιποίνων για ενέργειες των ανταρτών κατά των γερμανικών στρατευμάτων. Με την τρομοκράτηση του τοπικού πληθυσμού στόχευαν στην απώθηση των ανταρτών από κομβικά σημεία –κυρίως οδικές αρτηρίες– που τους επέτρεπαν τον έλεγχο ολόκληρων περιοχών. Για τους κατοίκους στα ορεινά, η κατάσταση αποδείχθηκε εξαιρετικά δύσκολη. Είχαν, αφενός, να αντιμετωπίσουν τη βία των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων, και, αφετέρου, τον αποκλεισμό κάθε επισιτιστικής βοήθειας του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, που είχε επιβληθεί σταδιακά από τις ιταλικές και τις γερμανικές Αρχές κατοχής. Π. Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, ό.π., σ. 123-145.

- Το κείμενο του Δημήτρη Παπακωνσταντίνου «Ο Θρήνος Δεσφίνας – Διστόμου», από το βιβλίο *Δίστομο 10 Ιουνίου 1944. Το ολοκαύτωμα*,⁷⁵⁸ (έρευνα – εισαγωγή - επιμέλεια Γιώργος Θεοχάρης, Σύγχρονη Έκφραση, Λιβαδειά 2010, σ. 108), μπορεί να δώσει εναύσματα για δραματοποίηση.

Η καλλιέργεια της ενσυναίσθησης βοηθά τα παιδιά μέσω των συνεχών «πειραματισμών» τους σε ένα διαφορετικό πλαίσιο από αυτό όπου ζουν τα ίδια να αποκτήσουν σφαιρικότερη γνώση του αντικειμένου που εξετάζουν. Οι μαθητές με ένα παιχνίδι ρόλων μπορούν να αποδώσουν στιγμιότυπα από τα πολεμικά επεισόδια του Καρακόλιθου, της Δεσφίνας, του Διστόμου κατά το διάστημα Απριλίου-Ιουνίου 1944 στη Βοιωτία.

B. Μελετάμε τις πηγές που παρατίθενται.

1η πηγή

«Ελληνική Πολιτεία

Νομαρχία Βοιωτίας

Γραφείον Νομάρχου

Αρ. Εμπ. Πρωτ. 97

Έγγραφον Τηλεγράφημα

Λεβαδειά 2/6/44

Υπουργείον Εσωτερικών

Γενικήν Γραμματείαν Αθηνών

---

⁷⁵⁸ Το Ολοκαύτωμα αποτελεί μοναδικό ιστορικό γεγονός, ορόσημο για την ιστορία του 20ού αιώνα. Όπως αναφέρει ο Γ. Κόκκινος, η ιστορική ιδιομορφία του έγκειται τόσο στον προγραμματικό, βιομηχανοποιημένο και ολοκληρωτικό χαρακτήρα της εξόντωσης, όσο και στη δομική σχέση του Ολοκαυτώματος με την ιδεολογία του εθνικοσοσιαλισμού, βλ. Γ. Κόκκινος, «Το Ολοκαύτωμα. Θεωρητικό και ιστοριογραφικό πλαίσιο», από το: Γ. Κόκκινος και άλλοι, *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο*, ό.π., σ. 20. Συνεπώς, ο όρος «Ολοκαύτωμα» αφορά μόνο την ιδεοληπτική, μαζική, συστηματική και βιομηχανοποιημένη γενοκτονία των Εβραίων από τους Γερμανούς ναζιστές. Συχνά χρησιμοποιείται καταχρηστικά ο όρος για να περιγράψει την κατάφορη άσκηση βίας που υπέστησαν ελληνικοί τόποι από τους ναζιστές κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.

Χωρίον Δίστομον εξετελέσθησαν απόγευμα 10 τρέχοντος παρ' ισχυρού γερμανικού αποσπάσματος σωμάτων εφόδου υπερχίλιοι άνδρες, γυναίκες, παιδιά, νήπια, ετραυματίσθησαν δε υπερδιακόσιοι stor Πρόεδρος Κοινότητας, ιερέυς, ειρηνοδίκης, φαρμακοποιός και άλλοι δημόσιοι υπάλληλοι εκρεουργήθησαν μεθ' ολοκλήρων οικογενειών των stor Τραυματαία μεταξύ των οποίων πολλοί βρεφικής και παιδικής ηλικίας κρύπτονται αιμάσσοντες εις σπήλαια καθόσον εις μάτην αναμένοντες στοιχειώδη ιατρικήν περίθαλψιν stor Ηναγκάσθην μεταχειρισθώ βίαια μέτρα κατά ιατρών αρνουμένων μεταβούν επί τόπου, απροθυμία εύλογος δικαιολογημένη stor [...] Διεμαρτυρήθην εντόνως, παρακαλώ διαμαρτυρηθήτε εις ανωτέρας αυτόθι Γερμανικός αρχάς δι' εντελώς αδικοιολογήτους εκτελέσεις[...]
Νομάρχης Ιωάννης Γεωργόπουλος».

- Από ποια σημεία του τηλεγραφήματος διαφαίνεται η συναισθηματική φόρτιση του νομάρχη;

2η πηγή

«Κανένας Γερμανός που προσφέρει υπηρεσία στην καταπολέμηση των συμμοριών δεν επιτρέπεται να κληθεί να απολογηθεί διοικητικά ή σε στρατοδικείο λόγω της συμπεριφοράς του στον αγώνα κατά των συμμοριτών και των συνοδοιπόρων τους [...]».

Διαταγή του Χίτλερ για την απαιτούμενη εντατικοποίηση της τρομοκρατίας στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, 16.12.1942. [Μ. Ζέκεντορφ (έρευνα-παρουσίαση), *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό. Ντοκουμέντα από τα γερμανικά αρχεία*, μτφρ. Θανάσης Γεωργίου, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991, σ. 157.]

3η πηγή

«Ο εχθρός στον συμμοριτικό αγώνα χρησιμοποιεί φανατικούς κομμουνιστικά εκπαιδευμένους μαχητές, που δεν τρομάζουν μπροστά σε καμία βίαιη ενέργεια. Εδώ, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, είναι ζήτημα ζωής ή θανάτου. Με τον στρατιωτικό ιπποτισμό ή με τις συμφωνίες της Σύμβασης της Γενεύης ο αγώνας αυτός δεν έχει τίποτα κοινό. Αν ο αγώνας αυτός κατά των συμμοριών τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση δεν διεξαχθεί με τα πιο ωμά μέσα, τότε σε σύντομο διάστημα δεν θα επαρκούν πια οι διαθέσιμες δυνάμεις για να αντιμετωπίσουμε αυτή την πανούκλα. Γι' αυτό ο στρατός έχει το δικαίωμα και την υποχρέωση σε αυτό τον αγώνα να χρησιμοποιεί χωρίς περιορισμό –επίσης και κατά γυναικών και παιδιών– κάθε μέσο, αρκεί μόνο αυτό να οδηγεί σε επιτυχία [...]».

Διαταγή του Χίτλερ για την απαιτούμενη εντατικοποίηση της τρομοκρατίας στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, 16.12.1942. [Μ. Ζέκεντορφ (έρευνα-παρουσίαση), *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό. Ντοκουμέντα από τα γερμανικά αρχεία*, ό.π., σ. 157.].

- Εκτιμάτε ότι εκ μέρους των Γερμανών τίθεται θέμα ηθικών αναστολών στην εφαρμογή αντιποίνων; Πώς κρίνετε τις οδηγίες για την άσκηση βίας κατά γυναικών και παιδιών;
- Γίνεται εμφανές ότι η στάση των Γερμανών έχει σκληρύνει αισθητά, και παλαιότερες τακτικές αντιμετώπισης ομήρων και αιχμαλώτων (όπως η υποχρεωτική αποστολή όλων των αιχμαλώτων πολέμου σε στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας στη Γερμανία, κατόπιν εντολής του Χίτλερ) έχουν πλέον ξεπεραστεί από τις εξελίξεις. Θα θέλατε να σχολιάσετε;
- Θεωρείτε πως για τους Γερμανούς οι κανόνες του Διεθνούς Δικαίου όπως είχαν θεσπιστεί από τη Σύμβαση της Χάγης είχαν κάποια αξία; Τι δηλώνεται και με ποιον τρόπο στην 3η πηγή;

4η πηγή

«[...] Οι περιγραφές του Επάρχου της Λιβαδειάς είναι στο έπακρο υπερβολικές και εντελώς χαρακτηριστικές της περίεργης στάσης του. Είναι λυπηρό το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της μάχης σκοτώθηκαν ή τραυματίστηκαν αμέτοχοι πολίτες, όμως κάτι τέτοιο σε αυτές τις περιπτώσεις δεν είναι δυνατόν να αποφευχθεί, ιδίως όταν οι συμμορίες με χειροβομβίδες, αυτόματα και όπλα έχουν στήσει ενέδρα».

Τηλεφωνική αναφορά του 7ου Αστυνομικού Συντάγματος Τεθωρακισμένων προς το Γενικό Αρχηγείο LXVIII. (Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.)

5η πηγή

«Πριν από την προσέγγιση στο Δίστομο, ο λόχος δέχτηκε ξαφνικά πυρά με GrW,⁷⁵⁹ MG⁷⁶⁰ και όπλα από την κατεύθυνση του Διστόμου. Με αυτό το πρώτο χτύπημα επέρχονται απώλειες στον λόχο. Τρεις άνδρες πλήττονται θανάσιμα και τραυματίζονται 18 άνδρες, εκ των οποίων 4 βαριά τραυματισμένοι, που έχασαν εν τω μεταξύ τη ζωή τους. Κατόπιν αυτού διέταξα επίθεση πάση δυνάμει στο Δίστομο. Αφού ερευνήθηκε όλο το χωριό, μετρήθηκαν 250 έως 300 νεκροί μέλη συμμοριών ή ύποπτοι συμμετοχής σε συμμορίες, ενώ τα εναπομείναντα σπίτια εκάηκαν. Γεγονός είναι ότι η ομάδα πλησίασε το Δίστομο χωρίς να δεχτεί επίθεση, έμεινε δε αρκετές ώρες στην περιοχή χωρίς να σημειωθεί εναντίον της εχθρική ενέργεια».

Αναφορά Γενικού Αρχηγείου LXVIII. Α.Κ. υπ' αριθμ. 5298/44 προς τον αρχηγό της 4ης Αστυνομικής Μεραρχίας Τεθωρακισμένων, καθώς και προς τον αρχηγό Ταξιαρχίας Fritz

---

⁷⁵⁹ Ολμοβόλο.

⁷⁶⁰ Τύπος αυτόματου όπλου.

Schmedes, Αρχηγείο, με υπογραφή του Fritz Lautenbach, 4.7.1944. (Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.)

6η πηγή

«Ονομάζομαι Georg Koch, είμαι 30 ετών, ευαγγελικός κατά το δόγμα, σερβιτόρος το επάγγελμα, υπαξιωματικός στην Ομάδα Μυστικής Αστυνομίας 510. Τα διαλαμβανόμενα στην αναφορά μου της 12.6.44 για την επιχείρηση προς εκκαθάριση της οδού Λιβαδειάς-Αράχοβας την 10.6.44 ανταποκρίνονται πλήρως στην πραγματικότητα. Σε αυτήν περιλαμβάνονται όλα όσα έχω να καταθέσω. Συμμετείχα ο ίδιος στην επιχείρηση και την παρακολούθησα σε όλα της τα στάδια. Επί των γεγονότων: α) Κατά την έρευνα των κρησφύγετων 5 χλμ. ανατολικά της διασταύρωσης Αράχοβας-Δίστομου η ομάδα δεν δέχτηκε πυρά. Συνελήφθησαν 12 άτομα και μεταφέρθηκαν αιχμάλωτοι μέχρι το Δίστομο. β) Πλησιάσαμε στο Δίστομο χωρίς εχθρική όχληση. Η ομάδα παρέμεινε επί τόπου αρκετές ώρες χωρίς να δεχτεί εχθρική ενέργεια. γ) Η επίθεση των ανταρτών έλαβε χώρα κατά την αναγνωριστική επιχείρηση προς το Στείρι, στα μισά της διαδρομής από το Δίστομο. δ) Μετά την επιστροφή της ομάδας στο Δίστομο, υποστηρίχθηκε η άποψη ότι ο ντόπιος πληθυσμός γνώριζε ακριβώς την ύπαρξη συμμοριτών στην περιοχή, καθώς επίσης στα κτήματα που ευρίσκονται στην περιοχή του πεδίου μάχης κατά περίεργο τρόπο δεν δούλευε κανείς. Για τον λόγο αυτό εκτελέστηκαν οι 12 αιχμάλωτοι και ο πληθυσμός που βρισκόταν εκεί, ενώ πυρπολήθηκε ένα μέρος των σπιτιών. Για αντίποινα εκτελέστηκαν στην πλατεία οι 12 αιχμάλωτοι που είχαν μεταφερθεί εκεί. Ακολούθως εκτελέστηκαν άνθρωποι που βρισκόταν στο Δίστομο, όπου τους συναντούσαν. Όσο παρακολουθούσα τα συμβαίνοντα –βρισκόμουν στην πλατεία και φρόντιζα τον πληγωμένο διερμηνέα–, σκοτώθηκαν στην περιοχή της πλατείας 60-70 άτομα, άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Από όσα είδα, όλοι πυροβολήθηκαν. Δεν είδα να δολοφονούνται οι κάτοικοι με άλλο τρόπο – για παράδειγμα, με χτύπημα με το κοντάκι του όπλου ή να καίγονται με βενζίνη. Κάποιοι από τους στρατιώτες εστάλησαν να ψάξουν για άτομα σε μεμονωμένα σπίτια. Πόσοι άνθρωποι σκοτώθηκαν συνολικά δεν γνωρίζω».

Αναφορά Ομάδας Μυστικής Αστυνομίας 510 υπ' αριθμ. 425/44, με υπογραφή του υπαξιωματικού Georg Koch. (Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.)

- Μπορείτε να εντοπίσετε στην αναφορά του Koch (6η πηγή) τα σημεία τα οποία έρχονται σε ριζική αντίθεση με την τηλεφωνική αναφορά (4η πηγή);

7η πηγή

«Το Δίστομο προσεγγίστηκε αμαχητί, ενώ συμπλοκή με συμμορίες έλαβε χώρα πλησίον του Στειρίου και οι κάτοικοι του Διστόμου εκτελέστηκαν μετά το τέλος της συμπλοκής στο Στείρι και την επιστροφή της ομάδας. Σύμφωνα με την αναφορά του συμμετέχοντος υπαξιωματικού της μυστικής αστυνομίας, πρόκειται για αντίποινα, αντίθετα με την αναφορά της ομάδας της 4ης Αστυνομικής Μεραρχίας».

Τηλεγράφημα από τον γενικό αρχηγό Νοτιοανατολικής Στρατιάς προς το Γενικό Αρχηγείο της Βέρμαχτ, Ic/AO 5298/16.7.44. (Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.)

8η πηγή

«Μετά την αναφορά του Koch, ο στρατηγός Hellmuth Felmy, διοικητής του 68ου Σώματος, ζήτησε από τον διοικητή της Αστυνομικής Μεραρχίας των Ες Ες να διεξαγάγει έρευνα για το συμβάν λόγω εσκεμμένως ψευδούς υπηρεσιακής αναφοράς. Ο Felmy πιέστηκε σε εκείνο το στάδιο να προχωρήσει σε διερεύνηση των πραγματικών γεγονότων, γιατί ο ειδικός πληρεξούσιος του Υπουργείου Εξωτερικών της Γερμανίας είχε ζητήσει διευκρινίσεις και είχε ενημερωθεί σχετικά με τις υποβληθείσες για το θέμα αναφορές “όταν, σύμφωνα με είδηση της Ραδιοφωνίας του Καΐρου, ο C. Hull, υπουργός Εξωτερικών των ΗΠΑ, πήρε θέση για τα περιστατικά του Διστόμου σε συνέντευξη Τύπου”».

Τηλεγράφημα από τον γενικό αρχηγό Νοτιοανατολικής Στρατιάς προς το Γενικό Αρχηγείο της Βέρμαχτ, Ic/AO 5298/16.7.44. (Αρχείο Αργύρη Σφουντούρη.)

Ποιοι παράγοντες, κατά τη γνώμη σας, ανάγκασαν τους Γερμανούς να τοποθετηθούν για τη Σφαγή του Διστόμου;

Γ. Κωδικοποιούμε στον πίνακα που ακολουθεί την τοποθέτηση των γερμανικών Αρχών κατοχής σχετικά με τη Σφαγή.

Στην 4η πηγή διαφαίνεται η αρχική τοποθέτηση των δραστών για τα γεγονότα της 10ης Ιουνίου στο Δίστομο. Τι ισχυρίζονται; Πώς θα χαρακτήριζες το ύφος τους;

Στην 5η πηγή, σύμφωνα με την αναφορά μάχης του 68ου Σώματος Στρατού, τα γεγονότα της 10ης Ιουνίου 1944 παρουσιάστηκαν με διαφορετική οπτική. Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή, για ποιους λόγους οι Γερμανοί έκαναν τις μαζικές εκτελέσεις;

6η πηγή: Στην Αθήνα υπήρχε ήδη η αναφορά του μυστικού αστυνομικού Georg Koch, ο οποίος είχε συνοδεύσει την ομάδα των Ες Ες στην επιχείρησή της, προκειμένου να συλλέξει πληροφορίες για τη δράση των ανταρτών στην

περιοχή της Λιβαδειάς. Η αναφορά του Koch ανέτρεπε την εκδοχή των γεγονότων που έδινε ο Lautenbach. Γιατί είναι καθοριστικής σημασίας η αναφορά του Koch; Τι κατέστησε σαφές;

Παρατηρήστε την αρχική δήλωση (4η πηγή) και το τηλεγράφημα (7η πηγή). Στο τηλεγράφημα πώς παρουσιάζουν πλέον τα γεγονότα οι Γερμανοί;

Για τη δραστηριότητα που προτείναμε εύλογα μπορεί να γεννηθεί το ερώτημα: *Τι μπορούν και τι θέλουμε να διδαχθούν οι μαθητές από το παρελθόν με την επεξεργασία τέτοιου είδους πηγών;* Κριτήρια της διδακτικής αξιοποίησης του παρελθόντος προς αυτή την κατεύθυνση, σύμφωνα με τις αρχές κοινωνικής προσέγγισης της εκπαίδευσης (social education approach),⁷⁶¹ είναι οι μαθητές: α) να μαθαίνουν να ρωτούν, να αποδομούν και να αξιολογούν όλες τις θέσεις και τις ερμηνείες του γεγονότος και με αυτόν τον τρόπο να εξασκούνται στο να εντοπίζουν λανθασμένες πεποιθήσεις και μη έγκυρες ερμηνείες του παρελθόντος, β) με τον τρόπο σκέψης και τις γνώσεις που απέκτησαν μέσω των συγκεκριμένων προτάσεων προσέγγισης του ιστορικού παρελθόντος να είναι ικανοί να αντιμετωπίσουν τις μελλοντικές για αυτούς προκλήσεις και δυνατότητες σε έναν κόσμο που αλλάζει υπερβολικά γρήγορα και γ) να γνωρίζουν με σαφήνεια τι έχουν μάθει στο σχολείο.

Δ. Οι μαθητές διαβάζουν ένα μικρό απόσπασμα από τη συνέντευξη του Στάθη Σταθά στην ερευνήτρια τον Νοέμβριο του 2009, και στη συνέχεια διοργανώνεται στην τάξη ακρόαση δύο μοιρολογιών, σε στίχους και μουσική Στάθη Σταθά (χρόνος ακρόασης 6-8 λεπτά).

---

⁷⁶¹ D. Shemilt, «The Gods of the Copybook Headings: Why Don't We Learn from the Past?», ό.π., σ. 85.

«[...] Έζησα με τους γονείς μου μετά τη σφαγή. Δεν έχω ζήσει τη σφαγή, έχω ζήσει όμως τις συνέπειές της. Όχι μόνο εγώ, δεκάδες παιδιά... Για τις συνέπειες μπορώ να μιλήσω, γιατί τις αντιμετώπισα μέσα στην ίδια την οικογένειά μου.

»Γεννήθηκα έναν χρόνο μετά τη σφαγή — σχεδόν έναν χρόνο: δεκατέσσερις μήνες. Όταν γεννήθηκα εγώ, ήμουν το δεύτερο παιδί. Το πρώτο είχε σφαχτεί στις 10 του Ιουνίου — ο αδερφός μου, του οποίου πήρα το όνομα. Τα πρώτα χρόνια της ζωής μου μεγάλωσα σε ένα χωριό όπου προπολεμικά δεν υπήρχε ηλεκτρικό, δεν υπήρχε τίποτα. Ήταν αγρότες και κτηνοτρόφοι οι κάτοικοι. Τα πρώτα πέντε χρόνια της ζωής μου δεν άκουσα μέσα στο σπίτι τίποτα για τη σφαγή. Για τον αδερφό που χάθηκε δεν ήξερα, και δεν μιλούσαν ούτε ο πατέρας ούτε η μάνα. Τρία χρόνια μετά από εμένα γεννήθηκε ο άλλος αδερφός μου —δεν ζει πια—, ο μικρότερος. Όταν πήγα στο δημοτικό έμαθα κάποια γενικά πράγματα για τη σφαγή: τίποτα μέσα στο σπίτι...».

1η δραστηριότητα

Ζητάμε από τα παιδιά να σχολιάσουν το απόσπασμα της συνέντευξης και τα τραγούδια που άκουσαν. Η διδακτική ανάλυση των τραγουδιών θα βασιστεί στο σχήμα του R. Beddig,⁷⁶² βάσει του οποίου η αποδόμηση θα αφορά τις παραμέτρους: α) λειτουργική στιγμή, β) στιγμή επικοινωνίας, γ) στιγμή αποσαφήνισης, δ) μουσική στιγμή, ε) συναισθηματική στιγμή, και στ) στιγμή αλληλεγγύης.

Ενδεικτικά προτείνουμε τις ακόλουθες ερωτήσεις:

(Λειτουργική στιγμή)

---

⁷⁶² Δ. Μαυροσκούφης, *Αναζητώντας τα ίχνη της Ιστορίας. Ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία και ιστορικές πηγές*, ό.π., σ. 246-247.

- Τι είδος τραγουδιού σας θυμίζουν;

- Σε τι αποσκοπούν;

(Στιγμή επικοινωνίας)

- Τι ανακοινώνεται με αυτά τα τραγούδια;

(Στιγμή αποσαφήνισης)

- Ποιες πληροφορίες περιέχουν;

(Συναισθηματική στιγμή)

- Ποια αξία υποθέτετε πως έχουν τα τραγούδια για τον στιχουργό; Ποια για εσάς που τα ακούτε;

(Στιγμή αλληλεγγύης)

- Τα συγκεκριμένα τραγούδια ενισχύουν τα ήδη υπάρχοντα συναισθήματα οδύνης για το γεγονός;

(Μουσική στιγμή)

- Η μουσική είναι πρωτότυπη ή δανεισμένη από άλλο τραγούδι;

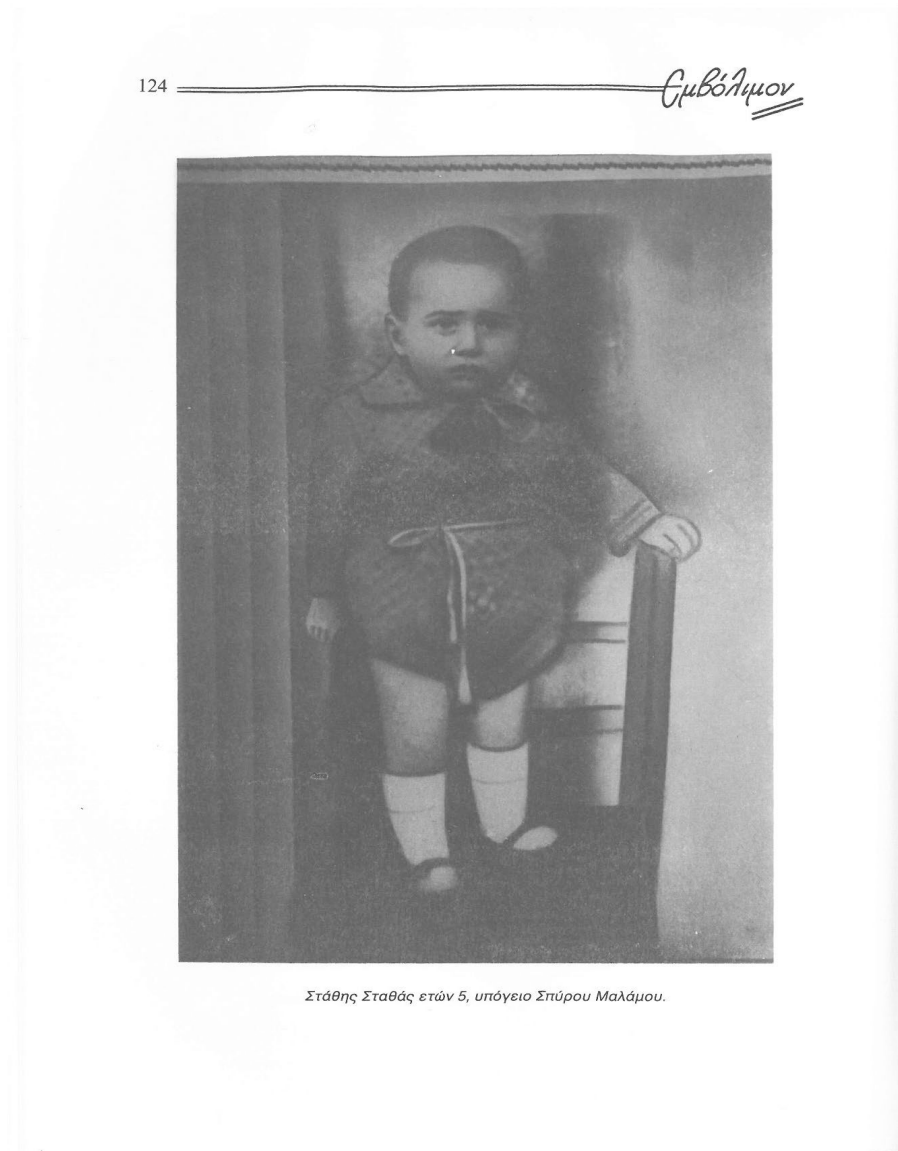
Ποιο είναι το βασικό μουσικό όργανο που ακούγεται; Είναι παραδοσιακό όργανο του τόπου;

2η δραστηριότητα

Δημιουργούμε μια γέφυρα από το τραυματικό παρελθόν στο παρόν. Οι μαθητές βλέπουν τη φωτογραφία του Στάθη Σταθά, του βρέφους που έσφαξαν κυριολεκτικά οι Γερμανοί στρατιώτες, και στη συνέχεια κινηματογραφικά τον Στάθη Σταθά, συνονόματο αδερφό του νεκρού βρέφους

που γεννήθηκε έναν χρόνο μετά τη Σφαγή, να αναφέρει συλλογικούς τρόπους διαχείρισης της τραυματικής μνήμης στο Δίστομο σε ένα ολιγόλεπτο απόσπασμα από το ντοκιμαντέρ Ένα τραγούδι για τον Αργύρη.

- Ποια στάση ζωής υποδεικνύει η δράση του Στάθη Σταθά;

Μπορούν όσα παιδιά ασχολούνται με τη μουσική (ενδεικτικά αναφέρουμε κάποια όργανα που ενδεχομένως παίζουν και εύκολα μπορούν να μεταφερθούν στο χώρο της τάξης, όπως ντραμς,

κιθάρα, τουμπελέκι) να αντιπροτείνουν στα τραγούδια που άκουσαν ένα αυτοσχέδιο δικό τους μουσικό κομμάτι.

Ε. Σύμφωνα με τον Percoco, στην εμβάθυνση της διδασκαλίας ενός θέματος όπου αποδίδεται μεγάλη σημασία στην ιστορική ενσυναίσθηση και στη βιωματικότητα συντελούν δραστηριότητες όπως: α) δημιουργία από τους μαθητές ενός λευκώματος με φωτογραφίες, κείμενα, πρωτογενείς ή δευτερογενείς πηγές με σκοπό την απεικόνιση και, ταυτόχρονα, την τεκμηρίωση των γεγονότων που εξετάζουν, β) δραματοποιήσεις, υποθετικοί διάλογοι, αναπαραστάσεις διαμαρτυριών, πορειών, κινημάτων.⁷⁶³

1η δραστηριότητα

Οι μαθητές δημιουργούν ένα άλμπουμ με αποκόμματα από άρθρα που δημοσιεύθηκαν στις εφημερίδες της Ελλάδας υπό γερμανική κατοχή, καθώς και της μεταπολεμικής Ελλάδας.

2η δραστηριότητα

Σε παιχνίδι ρόλων, υποδύονται δημοσιογράφους και γράφουν άρθρα για την εφημερίδα στην οποία εργάζονται, με στόχο να πληροφορηθεί το αναγνωστικό κοινό τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στο Δίστομο στις 10 Ιουνίου 1944.

3η δραστηριότητα

Συγκρίνουν τα άρθρα τους, κυρίως ως προς το ύφος και τα εκφραστικά μέσα, με αυτά που έχουν συλλέξει στο άλμπουμ που έφτιαξαν.

- Σε ποιες αιτίες συνίστανται οι βασικές διαφοροποιήσεις που εντοπίζουν μεταξύ των πραγματικών και των «φανταστικών» άρθρων;

---

⁷⁶³ Γ. Κόκκινος, Π. Γατσωτής, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», ό.π., σσ. 63-68.

4η δραστηριότητα

Αποδίδουν γεγονότα που συνδέονται με το θέμα «Το Χρονικό της Σφαγής» με δραματοποιημένη μορφή.

Η τάξη χωρίζεται σε ομάδες.

- Η 1η ομάδα αυτοσχεδιάζοντας παράγει το είδος του κειμένου που την εκφράζει (για παράδειγμα, λογοτεχνικό κείμενο, ποίημα, τραγούδι rap).
- Η 2η ομάδα αναλαμβάνει τη σκηνοθεσία/δραματοποίηση του κειμένου που δημιουργήθηκε.
- Η 3η ομάδα θα απαρτίζεται από τα παιδιά που θα υποδυθούν τους σχετικούς ρόλους που θα αναδυθούν.
- Η 4η ομάδα θα αναλάβει τη μουσική επένδυση της παράστασης, λόγου χάρη, συνοδεία από τουμπελέκι, ντέφι κ.ά.

ΣΤ. Στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε,⁷⁶⁴ παρατηρήσαμε ότι οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου έχουν ελλιπείς ιστορικές γνώσεις σχετικά με βασικά πρόσωπα των οποίων η δράση σχετίζεται με τα γεγονότα της 10.6.1944. Μία δική τους διερεύνηση μέσω συνεντεύξεων ή μελέτης αρχειακού υλικού θα τους βοηθήσει να εμβαθύνουν στα ιστορικά γεγονότα.

1ο βήμα: Επιλέγουν μια φωτογραφία που, κατά τη γνώμη τους, αξίζει περαιτέρω διερεύνησης.

2ο βήμα: Μελετούν ιστορικά βιβλία, ακούν προφορικές μαρτυρίες και καταγράφουν τις σχετικές με τη φωτογραφία αυτή πληροφορίες.

3ο βήμα: Συζητούν στην ολομέλεια της τάξης τις πληροφορίες (αντιθετικές ή μη).

---

⁷⁶⁴ Βλ. Μέρος δεύτερο: Ερευνητική προσέγγιση από την παρούσα διατριβή.

Ενδεικτικό παράδειγμα για τον τρόπο που τα πρόσωπα μιας φωτογραφίας μπορούν να αποκτήσουν «πνοή» με σχετικές προφορικές μαρτυρίες είναι το ακόλουθο:

«Η ιστορία μιας φωτογραφίας»

Georg Koch: υπαξιωματικός της μυστικής στρατιωτικής αστυνομίας GFP Λειβαδιάς, ο οποίος κατήγγειλε με αναφορά του τη Σφαγή στο Δίστομο.

Theo: Έλληνας (σύμφωνα με μία εκδοχή) μεταφραστής, συνεργάτης των Γερμανών που τραυματίστηκε στη μάχη στο Στείρι και ξεψύχησε στο Δίστομο, ο οποίος από τον Τ. Λάππα αναφέρεται ως Γερμανός αξιωματικός.

Willy Janis: Διοικητής της GFP και του G. Koch, καταζητούμενος από το ελληνικό τμήμα του Διεθνούς Δικαστηρίου Εγκλημάτων Πολέμου για τη Σφαγή στο Δίστομο και όλες τις δολοφονίες αμάχων στην περιοχή της Λειβαδιάς.

Η φωτογραφία προέρχεται από το αρχείο του ιστορικού Dieter Begemann και οι πληροφορίες για τους Georg Koch, Theo και Willy Janis από το: Γ. Θεοχάρης (έρευνα – εισαγωγή – επιμέλεια), *Δίστομο. 10 Ιουνίου 1944 Το ολοκαύτωμα*, Σύγχρονη Έκφραση, Λιβαδειά 2010, ένθετο με φωτογραφίες σ. 10.

1η προφορική μαρτυρία

«Σε αρχικές αφηγήσεις των Διστομιτών παρουσιάζεται ο Theo ως το πρόσωπο που έδωσε εντολή για την εξόντωση των Διστομιτών λίγο πριν πεθάνει, φέροντάς τον χαρακτηριστικά να λέει τη φράση “Καπούτ Δίστομο”.⁷⁶⁵ Ωστόσο, δεν ήταν Γερμανός –ίσως να ήταν ένας από τους γονείς του και για αυτό γνώριζε καλά και τις δύο γλώσσες–, ούτε αξιωματικός, αλλά απλός μεταφραστής. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Georg Koch, ο Theo ζήτησε λίγο πριν τη συμπλοκή στο Στείρι να οδηγήσει το φορτηγό, και για αυτό από τη θέση του οδηγού εδέχθη ανεμπόδιστα τις θανατηφόρες σφαίρες».

(Τις σχετικές με τη φωτογραφία πληροφορίες έδωσε στην Ζέτα Παπανδρέου ο Πάνος Ασημάκης.)

2η προφορική μαρτυρία

«Οι Theo, Willy Janis και G. Koch έμειναν στη Λιβαδειά, σ' ένα δωμάτιο απέναντι από το σπίτι μου, στην περιοχή που λέγεται Λυκοχώρι. Ο Theo έλεγε ψέματα ότι η μάνα του ήταν Ελληνίδα κι ο πατέρας του Γερμανός, ήταν Γερμανός. Κάθαρμα σωστό, περηφανευόταν στον πατέρα μου: “Κυρ Αριστείδη, εμείς οι Γερμανοί είμαστε τα παλικάρια”. Τότε δεν ξέραμε, μετά μάθαμε για τη Σφαγή στο Δίστομο. Τον είχα δει εκείνο το πρωί να βγαίνει από το δωμάτιο με λερωμένη καμπαρντίνα, τραγιάσκα και μια παλάντζα⁷⁶⁶ για να κάνει τον μαυραγορίτη.

»Ο Koch ήταν καλός άνθρωπος. Πριν τις συλλήψεις που έκαναν οι Γερμανοί μαρκάριζε με “D” (Deutschland) τις πόρτες των φιλικών του σπιτιών».

---

⁷⁶⁵ «Στα δυο αυτοκίνητα μπήκαν 20 περίπου Γερμανοί στρατιώτες [...] με πλήρη οπλισμό μάχης και με επικεφαλής τον βαθμοφόρο Theo, ο οποίος μιλούσε τα ελληνικά πολύ καλά», από το: Γ. Μπασδέκης, «Η μεγάλη σφαγή του Διστόμου», όπως παρατίθεται στο: Γ. Θεοχάρης (έρευνα - εισαγωγή - επιμέλεια), *Δίστομο. 10 Ιουνίου 1944. Το ολοκαύτωμα*, σ.100-107, ό.π.

⁷⁶⁶ Ζυγαριά.

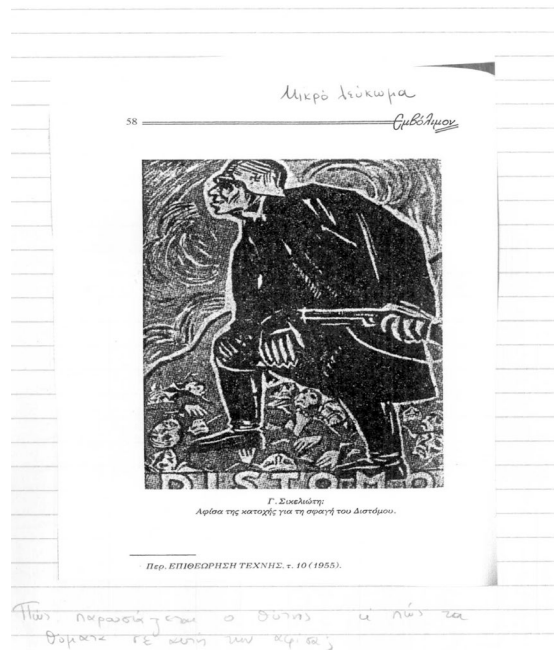
(Τις σχετικές με τη φωτογραφία πληροφορίες έδωσε στην Ζέτα Παπανδρέου ο Βαγγέλης Αθανασίου)

2η Ενότητα: Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Όψεις θυτών και θυμάτων.

Αλέξανδρος Κορογιαννάκης, Οι σφαγές του Διστόμου (ξυλογραφία).

- Πώς απεικονίζονται τα θύματα;
- Τι συναισθήματα σου δημιουργούν οι θύτες;
- Ποια θεωρείς κυρίαρχη φιγούρα ανάμεσα στα θύματα; Τι πιστεύεις ότι θέλει να επισημάνει με αυτήν ο καλλιτέχνης;
- Τι, κατά τη γνώμη σου, υποδηλώνει ο πληθυντικός «Οι σφαγές» του τίτλου της ξυλογραφίας;

Γεώργιος Σικελιώτης, αφίσα της Κατοχής για τη Σφαγή του Διστόμου.

- Πώς απεικονίζονται ο θύτης και τα θύματα στην αφίσα;
- Τι υποδηλώνει η τεράστια σε μέγεθος, αναλογικά με όλα τα υπόλοιπα στοιχεία, φιγούρα του Γερμανού στρατιώτη;
- Ποια η βασική διαφορά στον τρόπο απεικόνισης των θυμάτων στα έργα των Κορογιαννάκη και Σικελιώτη;

Εξετάσαμε τον τρόπο με τον οποίο οι καλλιτέχνες τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια απεικόνιζαν τους θύτες και τα θύματα της Σφαγής του Διστόμου.

Θεωρούμε σημαντικό όμως στην έρευνά μας να αξιοποιούμε προοπτικές για διδακτικές παρεμβάσεις όπως η επεξεργασία από τους μαθητές ιστοριών ή μαρτυριών που αποτυπώνουν θετικά συναισθήματα του εχθρού και προβάλλουν τον ανθρωπισμό του. Με αυτόν τον τρόπο ξαναδίνεται ένα ανθρώπινο πρόσωπο στον «άλλο», όχι με την έννοια του συνυπολογισμού ευθυνών, αλλά με την έννοια της διερεύνησης και κατανόησης των βαθύτερων αιτίων που οδήγησαν στη συγκεκριμένη θηριωδία. Ο συνυπολογισμός, σύμφωνα με τον Μ. Ζεμπύλα, είναι ένα ιδιαίτερα ευαίσθητο ζήτημα και η σύνδεσή του με την κοινωνική δικαιοσύνη και τις

παιδαγωγικές εφαρμογές συμφιλίωσης προϋποθέτει αναθεώρηση τόσο της κρατικής πολιτικής όσο και των εκπαιδευτικών προγραμμάτων.⁷⁶⁷ Για αυτόν τον λόγο, θεωρούμε ότι έχει ενδιαφέρον να εξετάσουμε πώς εγγράφονται οι θύτες στη συλλογική μνήμη των κατοίκων του Διστόμου. Καταχωρούνται όλοι τους σαν αδίστακτοι και ανελήθοι εκτελεστές, ή εκτιμάται πως υπήρχαν και εξαιρέσεις; Η περιγραφή της βίας διακρίνεται συχνά από ένα είδος υπερμνησίας: ο «άλλος» ή «όλοι οι άλλοι» παρουσιάζονται σαν απάνθρωπα κτήνη, παράδειγμα αυτής της στάσης είναι η άποψη ότι όλοι οι Γερμανοί στρατιώτες που βρέθηκαν εκείνη την ημέρα στο Δίστομο ήταν δολοφόνοι, κάποιοι μάλιστα και βιαστές. Σε αντίστιξη με έναν τέτοιο τρόπο προσέγγισης, παραθέτουμε πηγές οι οποίες αποσκοπούν στην κριτική κατανόηση των ιστορικών γεγονότων και στην εξέταση επιπλέον της διαφορετικής οπτικής.

1η μαρτυρία

«[...] Μια ζωή αναρωτιέμαι πώς μπορούν οι άνθρωποι να είναι απάνθρωποι. Η Ιστορία δείχνει ότι πρόκειται για μεμονωμένες περιπτώσεις. Δεν είναι όλοι οι Γερμανοί θηρία. Στο Δίστομο οι μισοί Γερμανοί στρατιώτες, ίσως και παραπάνω από τους μισούς, δεν συμμετείχαν, ούτε τουφέκισαν. Εάν και οι 80 Γερμανοί στρατιώτες που ήρθαν από τη Λιβαδειά και έκαναν τη σφαγή συμπεριφέρονταν έτσι απάνθρωπα, δεν θα είχε απομείνει κανείς Διστομίτης ζωντανός». (Αργύρης Σφουντούρης, μαρτυρία στη Ζέτα Παπανδρέου, Οκτώβριος 2009)

2η μαρτυρία

Ένας καλός στρατιώτης

«[...] Εδώ αφηγείται η Χρυσούλα Ευστ. Τζάθα το γένος Νικ. Αργ. Σφουντούρη, που λέει πως ένας καλός στρατιώτης γλίτωσε τέσσερα μικρά παιδιά. “Κατά την σφαγήν ευρισκόμουν στην Αθήνα. Από την οικογένειά μας εφονεύθηκαν δυο άτομα και μας έκαψαν το σπίτι. Εφονεύθησαν ο πατέρας μου και η μητέρα μου, που επέστρεψε από τη Λεβαδειά στη Στενή Διστόμου μαζί με το ανδρόγυνο Γεωργίου Λούκα. Ο πατέρας μου εφονεύθη στην κάτω πλατεία. Μόλις άρχισε η Σφαγή και εκτέλεσαν τους 12, ένας Γερμανός ανέβηκε τις σκάλες του σπιτιού μας. Ο πατέρας μου ακούγοντας τις μπότες βγήκε έξω στο μπαλκόνι και ο Γερμανός τού έκανε με το όπλο να

⁷⁶⁷ M. Zembylas, *The Politics of Trauma in Education*, ό.π., σ. 44-45.

τον ακολουθήσει. Τον πήγε λίγα μέτρα προς την πλατεία και τον πυροβόλησε στο κεφάλι.[...] Τα αδέρφια μου, νομίζοντας ότι ο πατέρας ευρίσκετο μέσα στο σπαρμένο κήμα μας, άρχισαν να τον αναζητούν κλαίγοντας και φωνάζοντας, γεγονός που τα εξέθεσε σε άμεσο κίνδυνο. Το κήμα μας εφάπτετο με το σχολείο που έγινε η εκτέλεση των 12 ομήρων. Τα είδε ένας στρατιώτης, που ήταν καλός. Τα μάλωσε! Τους πέταξε μια πέτρα προς εκφοβισμόν, κάνοντας νόημα να κρυφτούν, και τελικά έκλεισε την αυλόπορτα! Τα αδέρφια μου ευτυχώς που δεν βγήκαν έξω από την αυλόπορτα, όπου γινόταν το μεγάλο μακελειό. Έμειναν κρυμμένα μέσα στο ώριμο κριθάρι και γλίτωσαν»».

Γ. Νικολάου, *Η σφαγή του Διστόμου*, Άμφισσα 1978, σ. 15-16.

- Ποια εικόνα για τους θύτες μάς δίνουν η 1η και η 2η μαρτυρία;

1η δραστηριότητα

Δημιουργείται μια ομάδα για τη μελέτη πρωτογενών πηγών με μεθόδους εργασίας α) την έρευνα πεδίου (field study)⁷⁶⁸ και β) την ανάλυση εικόνας.

Τα παιδιά περπατούν στην εικονιζόμενη πλατεία του χωριού. Κρατούν σημειώσεις, τραβούν φωτογραφίες με άξονες προβληματισμού και δραστηριοτήτων τα ακόλουθα:

- Παρατηρώντας τη φωτογραφία που ακολουθεί, ποια συναισθήματα σας δημιουργούνται;
- Τι έκφραση διαπιστώνετε στα πρόσωπα των εκτελεστών;
- Υπάρχουν αμφιβολίες για το εάν πράγματι η φωτογραφία τραβήχτηκε στο Δίστομο;
- Τι έχει αλλάξει στην πλατεία του χωριού; Τι παραμένει ίδιο;

---

⁷⁶⁸ Η έρευνα πεδίου προβλέπει 4 στάδια. 1ο στάδιο: Αναγνώριση της περιοχής από τον εκπαιδευτικό, προετοιμασία πιθανών δραστηριοτήτων και πρόβλεψη υλικών που ενδέχεται να χρειαστεί η ομάδα (για παράδειγμα, φωτογραφική μηχανή, κιάλια, μπλοκ ζωγραφικής). 2ο στάδιο: Συζήτηση στην τάξη σχετικά με τους στόχους της συγκεκριμένης δραστηριότητας. 3ο στάδιο: Εργασία στο πεδίο. 4ο στάδιο: Εργασία στο σχολείο μετά την επίσκεψη. Γίνεται ανασκόπηση της επίσκεψης και αξιολόγησή της. Συγκεντρώνεται το υλικό και ακολουθεί προγραμματισμός για το πώς θα παρουσιαστεί στην ευρύτερη σχολική κοινότητα. Από το βιβλίο: *Εγχειρίδιο σχολικών πολιτιστικών προγραμμάτων για την Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Ελληνική Εταιρεία για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, ό.π., σ. 215-217.

- Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι Γερμανοί φορούσαν ανάλογα με την εποχή θερινή ή χειμερινή στρατιωτική στολή, τι υποθέσεις μπορείτε να κάνετε αναφορικά με τη συγκεκριμένη στολή των στρατιωτών της φωτογραφίας;
- Διαβάζοντας το κείμενο του Σπύρου Μελετζή που ακολουθεί, θεωρείτε αυτόνοτο ή όχι το να έχουμε στη διάθεσή μας μια πρωτογενή πηγή;
- Βρείτε το σημείο από το οποίο πιθανώς τραβήχτηκε αυτή η φωτογραφία. Βγάλτε καλλιτεχνικές φωτογραφίες από την ίδια ή και την ευρύτερη περιοχή.
- Μπορείτε να σκεφτείτε ποιες ήταν οι προθέσεις του φωτογράφου όταν τράβηξε αυτή τη φωτογραφία;

Η φωτογραφία που διέσωσε ο Π. Καρακίτσος και την έκανε γνωστή ο Σ. Μελετζής.

«Η φωτογραφία είναι παρμένη την ημέρα της σφαγής του Διστόμου. Είναι στην κάτω πλατεία του χωριού, οι Γερμανοί σφαγείς μόλις έχουν τελειώσει το απάνθρωπο έργο τους.

»Αυτή η φωτογραφία ήρθε στα χέρια τα δικά μου, όταν εγώ ανέβηκα στο βουνό και βρισκόμουν στη Βίνιανη, η οποία στη συνέχεια έγινε και πρωτεύουσα της ελεύθερης Ελλάδας.

[...] Τέλος πάντων, τότε αυτή την εποχή ήρθε και ο Παντελής ο Καρακίσης ο οποίος ήταν γραμματέας της Αλληλεγγύης. Τον Παντελή τον γνώριζα εγώ από την Αθήνα. Μου λέει “Μελετζή, θα σου δώσω μια φωτογραφία που για μένα είναι πολύ σημαντική” και βγάζει και μου δίνει μία μικρή, σε μικρό μέγεθος, νομίζω πρέπει να ήταν γύρω στο έξι επί εννιά, δηλαδή μικρότερη από κάρτα, και μου λέει “πάρ’ την αυτή, είναι το Δίστομο όταν το καίνε οι Γερμανοί, την βρήκαμε σ’ ένα Γερμανό που είχαμε πιάσει αιχμάλωτο. Οι άλλοι σκοτωθήκανε σε μία μάχη που είχε δώσει τότε ο ΕΛΑΣ και ψάχνοντας βρήκαμε αυτή τη φωτογραφία”.

»Μπορώ να πω ότι εκείνη τη στιγμή δεν έδωσα και μεγάλη έτσι προσοχή και σημασία, αργότερα όμως, όταν γυρίσαμε στην Αθήνα και μου είχαν αναθέσει να κάνω μία έκθεση, ήρθε αυτή η φωτογραφία ξανά, δηλαδή την ξανακοίταξα αυτή την φωτογραφία. Όμως δεν την είχα εκθέσει τότε μαζί με άλλες φωτογραφίες. Ένιωθα ένα είδος ντροπής που δεν ήταν δική μου και αργότερα, όταν άρχισα να ξεκαθαρίζω ορισμένα πράγματα, τότε σκέφτηκα και λέγω, μπορεί να μην είναι δική μου αυτή η φωτογραφία αλλά τέλος πάντων, εγώ θα την πιάσω αυτή τη φωτογραφία, θα την κάνω σε μεγάλο μέγεθος. Θα την επεξεργαστώ και θα την παρουσιάσω. Από εκεί ξεκίνησε και σε κάθε μου έκθεση έμπαινε και αυτή η φωτογραφία. Μπορώ να σας πω ότι την γνώρισε όλη η Ελλάδα, και στο εξωτερικό ακόμα. [...]

»Για το ότι η φωτογραφία είναι από τη σφαγή του Διστόμου δεν υπάρχει απολύτως καμιά αμφιβολία. Όλος ο κόσμος σήμερα ξέρει από τις διάφορες εκθέσεις που έχω κάνει εγώ ότι αυτή είναι η φωτογραφία του Διστόμου. Εγώ, όταν ησύχασαν τα πράγματα, μου είχε αναθέσει η αρχαιολογική υπηρεσία, να ’ρθω να φωτογραφίσω τον Όσιο Λουκά. Όταν πέρασα, θυμάμαι αυτό το πράγμα σάμπως να ’ναι αυτή την στιγμή, είδα και αναγνώρισα ακριβώς το σπίτι αυτό το καμένο, και λέω να η φωτογραφία αυτή και να και το σπίτι.

»Ακόμα φαίνονταν οι κάπνες, φαίνονταν και τα δένδρα, τα είχα γνωρίσει που ήταν αυτά ακριβώς που ήταν μέσα στη φωτογραφία. Και αυτό είναι που σήμερα ο κόσμος ξέρει για τη σφαγή, για το κάψιμο του Διστόμου.

»Ο Παντελής Καρακίσης έγραφε πίσω από τη μικρή φωτογραφία “Το κάψιμο του Διστόμου”».

Σπύρος Μελετζής, «Η φωτογραφία», περιοδικό *Εμβόλιμον*, 21-22 (Ιούνιος 1994), σ. 62-64.

3η Ενότητα: Στάση των Γερμανών στρατιωτών προς τους Έλληνες κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής – Αντίποινα

Η διδακτική επεξεργασία ζητημάτων που συνδέονται με τη Σφαγή, για παράδειγμα, η άσκηση αντιποίνων από τους Γερμανούς, στοχεύουμε να υλοποιηθεί έτσι ώστε να αποφύγουμε την οργάνωση και επεξεργασία των ιστορικών πληροφοριών με τρόπο που, όπως εύστοχα έχει περιγράψει ο Denis Shemilt, απλουστεύει το παρελθόν και αποστειρώνει το παρόν.⁷⁶⁹ Συνεπώς αποκτά διδακτική σημασία η αξιοποίηση οπτικών και πεποιθήσεων οι οποίες συχνά είναι συγκρουσιακές ή αντιφατικές μεταξύ τους ή το περιεχόμενό τους μας δυσαρεστεί. Τους μαθητές τους αφορά το παρελθόν και μπορούν επίσης να διδαχθούν από αυτό εάν εξασκούνται στο να θέτουν ερωτήσεις, να κάνουν υποθέσεις, να αποδομούν τις πληροφορίες και τις μαρτυρίες που έχουν στη διάθεσή τους, να διαμορφώνουν άποψη για το παρόν και το μέλλον τους αναλύοντας καταστάσεις και εξετάζοντας πιθανότητες.⁷⁷⁰

Οι δραστηριότητες που προτείνουμε αφορούν έρευνα που θα πραγματοποιήσουν οι μαθητές σε θέματα που σχετίζονται α) με τη στάση των Γερμανών προς τους Έλληνες στην αρχή και κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής και β) με την άσκηση αντιποίνων σε ένα διαχρονικό πλαίσιο.

1η δραστηριότητα

Οι μαθητές χωρίζονται σε ομάδες και αναζητούν κείμενα, φωτογραφίες, ντοκιμαντέρ με θέμα: «Ο θαυμασμός των Γερμανών για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Η άποψή τους για τους Έλληνες του 20ού αιώνα».

Μπορεί να υλοποιηθεί μια βιβλιογραφική έρευνα στη βιβλιοθήκη του Λυκείου Διστόμου. Ενδεικτικά προτείνουμε στους μαθητές για την έρευνά τους να ανατρέξουν στα βιβλία: α) Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα*, 1ος και 2ος τόμος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995, β) Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *Αιματοβαμμένο Εντελβάις. Η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Ορεινό*

---

⁷⁶⁹ D. Shemilt, «The Gods of the Copybook Headings: Why Don't We Learn from the Past?», ό.π., σ. 76.

⁷⁷⁰ D. Shemilt, ό.π., σ. 81-82.

Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944, 1ος και 2ος τόμος, μτφρ. Γ. Μυλωνόπουλος, Εστία, Αθήνα 2009, γ) Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, δ) Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117ης Μεραρχίας Καταδρομών στη Σερβία και στην Ελλάδα*, μτφρ. Γ. Μυλωνόπουλος, Εστία, Αθήνα 2003, καθώς και στο ντοκιμαντέρ Ένα τραγούδι για τον Αργύρη ή σε CD ROM με τηλεοπτικές εκπομπές για τη Σφαγή του Διστόμου.

1η πηγή

«Μας πλημμυρίζει ειλικρινής συμπόνια για τον ηττημένο ελληνικό λαό. Είναι το θύμα του βασιλιά του και μιας μικρής εθελουφλούσας ηγετικής τάξης. Όμως πολέμησε τόσο γενναία, ώστε ούτε οι εχθροί του δεν μπορούν να του αρνηθούν την εκτίμησή τους».

Αδόλφος Χίτλερ, αγόρευση στο Ράιχσταγκ, 4.5.1941, από το βιβλίο: Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα*, σ. 115.

2η πηγή

«“Όταν ρωτούν ποιοι είναι οι πρόγονοί μας, πρέπει πάντα να υποδεικνύουμε τους Έλληνες”, έλεγε ένα βράδυ του 1942 ο Χίτλερ, πιστός στην παράδοση των κλασικών επιστημών που είχαν θεωρήσει στη διάρκεια του 19ου αιώνα πως η Ελλάδα αποτελούσε την προγονική πνευματική εστία των Γερμανών. Η ναζιστική ιστοριογραφία θεωρούσε τους σύγχρονους Έλληνες προϊόν εκφυλισμού της λαμπρής εκείνης φυλής, που διαιωνιζόταν πια μόνο μέσα από τον γερμανικό πολιτισμό».

Σπύρος Μοσκόβου (διευθυντής του ελληνικού προγράμματος της Deutsche Welle), «Τα αντίποινα και τα εγκλήματα πολέμου κατά του άμαχου πληθυσμού στην Ελλάδα την περίοδο της γερμανικής κατοχής. Η σιωπή της γερμανόφωνης ιστοριογραφίας», 16.4.2010, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.tovima.gr/books-ideas/article/?aid=121471>

3η πηγή

«Οι Μαυροβούνιοι και οι γειτονικές ράτσες είναι φτηνοί καραγκιόζηδες. Επειδή παραείναι τεμπέληδες για οποιαδήποτε δουλειά, αυτοί οι κατεργάρηδες εξασκούνται στο καθισιό, χάσκουν στο πλάι των δρόμων, παζαρεύουν σαν τους Εβραίους, κι όταν δεν έχουν πλέον τίποτα άλλο να κάνουν, ε, τότε το παίζουν και λίγο αντάρτες. Όσον αφορά το ντύσιμό τους, κυκλοφορούν σκόπιμα με βρομιάρικα, αλλόκοτα, μπαλωμένα κουρέλια, επειδή κάθε ευπρεπές ρούχο θα προκαλούσε τους άλλους να καθαρίσουν και να ληστέψουν αυτόν που το φοράει [...] Αυτό που παρατηρεί αμέσως κάποιος όταν πατήσει το πόδι του στο ελληνικό έδαφος είναι πως δε συναντά σχεδόν πουθενά έναν πραγματικά ωραίο τύπο ανθρώπου που να θυμίζει, ακόμα και κάτω από τη βρόμικη μάσκα ενός φτωχαδιάρη ορεινού αγρότη, εκείνον τον Έλληνα άνθρωπο. Μάταια ψάχνει κανείς έναν απόγονο των ανθρώπων που ήταν φορείς ενός υψηλού πολιτισμού. Το μόνο που βρίσκει είναι ένα σπάνιο πολύπλευρο φυλετικό συνονθύλευμα τρισάθλιων τύπων. Μόνο υπολείμματα υπάρχουν από τον πάλαι ποτέ εξέχοντα ελληνικό λαό. Ο ελληνισμός έχει πεθάνει γιατί δεν ήταν πλέον βιώσιμος. Πίσω του άφησε τους πρώην σκλάβους από όλα τα μέρη της γης που έμειναν γόνιμοι και συνέχισαν να αναπαράγονται έως ότου κατέλαβαν τον τόπο αυτό, χωρίς ποτέ να διατηρήσουν τον πολιτισμό, τη μόρφωση ή ακόμα και τις εξωτερικές συνθήκες ζωής. Γεννήθηκε ένας άθλιος λαός εμπόρων και διαβόητων απατεώνων».

.Επιστολές Γκαίλερ για Μαυροβούνιους και Έλληνες, από το βιβλίο: Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *Αιματοβαμμένο Εντελβάις. Η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα. 1943-1944*, μτφρ. Γ. Μυλωνόπουλος, 1ος τόμος, Εστία, Αθήνα 2009, σ. 225.

- Ποια γνώμη είχαν οι Γερμανοί για τους αρχαίους και τους σύγχρονους Έλληνες;
- Συνάδει ο σεβασμός που δήλωναν για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό με τη συμπεριφορά τους;

- Μπορείτε να συγκρίνετε το παραπάνω κείμενο με το εξής απόσπασμα από το βιβλίο του Φαλμεράυερ: «[...] Ούτε μια απλή σταγόνα αίματος, γνησίου ελληνικού αίματος, δεν τρέχει στις φλέβες των χριστιανών κατοίκων της σημερινής Ελλάδας. Μια τρομερή καταιγίδα διασκόρπισε ως την πιο απόμακρη γωνιά της Πελοποννήσου μια νέα φυλή συγγενή προς τη μεγάλη φυλή των Σλάβων[...] Τα αθάνατα έργα του αρχαίου ελληνικού πνεύματος και μερικά ερείπια, που βρίσκονται στην Ελλάδα, αποτελούν τώρα τη μόνη απόδειξη πως πριν από πολλά χρόνια υπήρχε ένας λαός σαν τους Έλληνες[...] Η ελληνική φυλή έχει τελείως εξολοθρευθεί από την Ευρώπη. Η φυσική ομορφιά, το μεγαλείο του πνεύματος, η απλότητα των συνηθειών, η καλλιτεχνική δημιουργία, οι αθλητικοί αγώνες, οι πόλεις, τα χωριά, το μεγαλείο των μνημείων και των αρχαίων ναών, ακόμα και το όνομα του λαού, έχουν εξαφανισθεί από την Ελλάδα»;⁷⁷¹

2η δραστηριότητα

Θέμα: «Η γερμανική τακτική άσκησης αντιποίνων σε όλη την ελληνική επικράτεια».

Διερευνητικές ερωτήσεις μπορεί να είναι οι ακόλουθες:

- Ήταν ένα μεμονωμένο περιστατικό άσκησης πρωτοφανούς βίας εκ μέρους των Γερμανών η Σφαγή του Διστόμου;
- Γνωρίζετε και άλλους μαρτυρικούς τόπους της Ελλάδας που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία;
- Λειτουργούσαν με τον ίδιο ανελέητο τρόπο οι Γερμανοί από την αρχή της γερμανικής κατοχής;

⁷⁷¹Jacob Philipp Fallmerayer *Περί καταγωγής των σημερινών Ελλήνων*, μφφρ. Κωνσταντίνου Ρωμανού, Αθήνα 1984.

Σύμφωνα με την Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 171-174, «Το φυλετικό ζήτημα που έθεσε ο Φαλμεράυερ για τους Έλληνες τους ώθησε να αναζητήσουν αποδείξεις για την καθαρότητα της ελληνικής φυλής στις ακόλουθες περιοχές: α) οι ιστορικοί έπρεπε να αποκαταστήσουν την ελληνική ιστορική συνέχεια, από το χάος των 2.000 χρόνων που χώριζαν την αρχαιότητα από τη σύγχρονη Ελλάδα έπρεπε να δημιουργηθεί κόσμος ελληνικός, β) το παρόν προσφερόταν κι αυτό σε “εξελληνισμό” με την αναζήτηση της αρχαιότητας στα ήθη και τα έθιμα του ελληνικού λαού, κύριο μέλημα της λαογραφίας στα πρώτα της βήματα, και γ) τρίτος και συντομότερος τρόπος σύνδεσης με τους αρχαίους ήταν η σύγκριση. Ως νεοελληνικός όρος σύγκρισης επιστρατεύτηκε το 1821».

1η πηγή

«[...] Καθόλου συναισθηματισμούς! Είναι προτιμότερο να εκτελεστούν 50 ύποπτοι από το να χαθεί ένας Γερμανός στρατιώτης[...] Αιχμάλωτοι επαναστάτες θα πρέπει κατά βάση να τουφεκίζονται ή να απαγχονίζονται. Κατά τον ίδιο τρόπο και όποιος τους ακολουθεί, τους υποστηρίζει ή τους υποστήριξε στο παρελθόν. Χωριά κοντά στα οποία έλαβαν χώρα επιθέσεις, καταστροφές, ανατινάξεις ή άλλου είδους ενέργειες δολιοφθοράς θα πρέπει να καταστρέφονται. Άνδρες θα συλλαμβάνονται ως όμηροι. Αν δεν καθίσταται δυνατόν να εντοπισθούν ή να συλληφθούν εκείνοι που πράγματι συμμετέχουν στην επανάσταση, υπάρχουν αντίποινα γενικής μορφής, π.χ. η εκτέλεση του ανδρικού πληθυσμού από τις γύρω περιοχές, σύμφωνα με μια προκαθορισμένη ποσοστιαία αναλογία».

Οδηγίες Λερ, Μάρτιος 1941, από το βιβλίο: Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117ης Μεραρχίας Καταδρομών στη Σερβία και την Ελλάδα, μτφρ. Γ. Μυλωνόπουλος, 1ος τόμος, Εστία, Αθήνα 2003, σ. 47.

2η πηγή

«Η αναλογία ορίστηκε στο 1 προς 100. Δηλαδή για το θάνατο ενός Γερμανού θα έπρεπε ως αντίποινα να εκτελούνται 100 όμηροι. Η διαταγή του Λερ βασιζόταν ρητά στην οδηγία που είχε εκδώσει το Σεπτέμβριο του 1941 ο Κάιτελ, με την οποία ο στρατάρχης όριζε ότι για κάθε νεκρό Γερμανό θα έπρεπε να εκτελούνται 100 και για κάθε τραυματία 50 όμηροι».

Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117ης Μεραρχίας Καταδρομών στη Σερβία και την Ελλάδα, μτφρ. Γ. Μυλωνόπουλος, 1ος τόμος, Εστία, Αθήνα 2003, σ. 48

3η πηγή

«Συμπληρωματική διαταγή στη χιτλερική “διαταγή για τις ομάδες κομάντος” από τον αρχιστράτηγο Λερ: Όλες οι εχθρικές ομάδες που θα ανακαλύπτονται θα πρέπει σε κάθε περίπτωση να εξοντώνονται μέχρι του τελευταίου ανδρός[...] σε αυτόν τον αγώνα παίζονται όλα

για όλα. Δεν υπάρχουν μεσοβέζικες λύσεις. Αντιλήψεις όπως “ηρωισμός ενός λαού που αγαπά την ελευθερία του” είναι άτοπες. Διακυβεύεται πολυτιμότερο γερμανικό αίμα. Απαιτώ από κάθε προϊστάμενο να κάνει τα πάντα για να εκτελεστεί αυτή η διαταγή από τις μονάδες, χωρίς εξαίρεση και με ιδιαίτερη σκληρότητα. Αντιθέτως, θα ελέγξω οποιαδήποτε παραβίαση και θα τιμωρήσω ανελέητα τον ή τους υπευθύνους».

Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117ης Μεραρχίας Καταδρομών στη Σερβία και την Ελλάδα, μτφρ. Γ. Μυλωνόπουλος, 1ος τόμος, Εστία, Αθήνα 2003, σ. 51.

4η πηγή

Ανακοίνωσις

Ο συλλαμβανόμενος καταστρέφων ή οπωσδήποτε βλάπτων τηλεφωνικά σύρματα θα τυφεκίζεται. Η ποινή αυτή θα επιβάλλεται και εις γυναίκας και ανηλίκους.

Εάν ο δράστης δεν ήθελε συλληφθή, θα συλλαμβάνονται πέντε πρόσωπα από τα πλησιόχωρα χωριά, άτινα και θα τυφεκίζονται. Εις τας Κοινότητας εις τας οποίας ήθελον ανήκει τα ανωτέρω πρόσωπα θα επιβάλλεται ποινή περιουσιακή.

Η διαταγή αυτή ισχύει από της δημοσιεύσεώς της.

Εν Κερκύρα τη 23η Οκτωβρίου 1943

Ο Διοικητής της Νήσου Κερκύρας

Χάγκεν Φλάισερ, Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 2ος τόμος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995, σ. 169.

5η πηγή

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ ΑΦΟΡΩΣΑ ΤΗΝ ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΙΝ ΑΠΕΡΓΙΩΝ

Πάσα απεργία θα θεωρείται ως εχθρική εκδήλωσις του πληθυσμού έναντι των Αρχών Κατοχής και αν ακόμη δεν θίγονται αμέσως στρατιωτικά συμφέροντα. Το αυτό ισχύει και διά την υποκίνησιν εις απεργίαν και την απόπειραν απεργίας.

Θα καταστείλω με άπαντα τα εις την διάθεσίν μου μέσα, αμειλίκτως, πάσαν τοιαύτην απόπειραν.

Αι παραβάσεις εις το μέλλον θα τιμωρούνται εις βαρείας περιπτώσεις με θάνατον. Ιδίως, η ποινή του θανάτου θα επιβάλλεται εις τους υποκινητάς και αρχηγούς. Οι λοιποί συμμετέχοντες εις απεργίας θα τιμωρούνται με βαρείας ποινάς φυλακίσεως και αποστολήν εις στρατόπεδον καταναγκαστικών έργων.

Αθήνα τη 10.9.43

Ο ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Χάγκεν Φλάισερ, Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 2ος τόμος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995, σ. 169.

6η πηγή

Τα εγκλήματα πολέμου έχουν καθοριστεί ιδιαίτερα από διεθνείς συμβάσεις και έχουν δεσμευτική διεθνή ισχύ. Πρόκειται για τη Συνθήκη της Χάγης (1907), καθώς και τη Σύμβαση της Γενεύης (1949).

Άρθρο 22: Το δικαίωμα των εμπολέμων να παίρνουν την περιουσία του εχθρού δεν είναι απεριόριστο.

Άρθρο 23: Απαγορεύεται η χρήση δηλητηρίου ή όπλων με δηλητήριο. Απαγορεύεται η θανάτωση με δόλιο τρόπο μεμονωμένων ατόμων που ανήκουν στο εχθρικό έθνος ή στρατό. Απαγορεύεται να σκοτώσουν ή να τραυματίσουν εχθρό ο οποίος παρέδωσε τα όπλα του ή δεν έχει τρόπο άμυνας. Απαγορεύεται το να δηλώνει ο ισχυρός πως θα είναι ανελέητος. Απαγορεύεται να αγοράζει όπλα, βλήματα ή υλικό που μπορεί να προκαλέσουν αδικαιολόγητο πόνο. Απαγορεύεται να καταστραφεί ή να κατασχεθεί περιουσία του εχθρού, εκτός κι αν κρίνεται απαραίτητη για τις ανάγκες του πολέμου.

Άρθρο 45: Απαγορεύεται να εξαναγκαστούν οι κάτοικοι από τις δυνάμεις κατοχής να ορκιστούν πίστη στην εχθρική δύναμη.

Άρθρο 50: Δεν μπορεί να επιβληθεί ποινή, χρηματική ή άλλη, στον πληθυσμό για λογαριασμό πράξεων για τις οποίες δεν θεωρούνται υπεύθυνοι.

Από τη Συνθήκη της Χάγης, Κανονισμός για τον χερσαίο πόλεμο, Άρθρα 22, 23, 45, 50.

- Η άσκηση αντιποίνων συνδέεται μόνο με την περίπτωση που έχουν σκοτωθεί Γερμανοί στρατιώτες;
- Πώς κρίνετε την επιβολή της θανατικής ποινής σε γυναικόπαιδα για τέτοιου είδους πράξεις;
- Μελετώντας τις παραπάνω πηγές, διαπιστώνουμε ότι οι ναζιστές χρησιμοποιούν τις έννοιες *πολιτισμός*, *εθνική ταυτότητα* και *φυλή* ως όπλα για τη δίωξη, τον φόνο και την εξόντωση ανθρώπων. Αναρωτιόμαστε: Στο παρόν, ποιες όψεις παίρνουν οι ίδιες έννοιες; Τι σημαίνουν για τους μαθητές;

Η τάξη μπορεί να χωριστεί σε τρεις ομάδες εργασίας, όπου η καθεμία θα γράψει ένα κείμενο δύο-τριών παραγράφων για μία από τις τρεις έννοιες. Προτεινόμενοι τίτλοι: α) «*Η έννοια του πολιτισμού στον 21ο αιώνα*», β) «*21ος αιώνας και εθνική ταυτότητα*» και γ) «*21ος αιώνας: Η έννοια της φυλής*».

3η δραστηριότητα

Βιβλιογραφική έρευνα: Γνωρίζουμε ότι κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής τρεις ήταν οι βασικές αρχές εφαρμογής των αντιποίνων: 1) η αρχή της ασύμμετρης απάντησης, 2) η αρχή της συλλογικής ευθύνης, 3) η άρση της διάκρισης εμπολέμων και αμάχων.

- Αναζητήστε στη βιβλιοθήκη του σχολείου ή στο Διαδίκτυο τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν κάθε αρχή άσκησης αντιποίνων.
- Μπορείτε να προσδιορίσετε χρονολογικά την εφαρμογή άσκησης κάθε αρχής;
- Συνδυάστε την 3η αρχή με τη συμμαχική αφίσα/προκήρυξη «*ψυχολογικού πολέμου*» με τον τίτλο «*Γερμανέ στρατιώτη, κοίτα πάντα γύρω σου. Είσαι εντελώς μόνος*».

Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, 2ος τόμος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995, σ. 158.

Η αφίσα ρίχτηκε από συμμαχικά αεροπλάνα στην Ελλάδα και γενικότερα στα Βαλκάνια. Στην αφίσα υπογραμμίζεται η πλήρης εγκατάλειψη των Γερμανών στρατιωτών ύστερα από την αποσκίρτηση των Ιταλών.

- Ποια όψη του κατακτητή παρουσιάζεται στην αφίσα; Πώς εμφανίζεται; Τι φαίνεται να τον απειλεί;
- Τι εκτίμηση θα μπορούσατε να κάνετε σχετικά με την αποτελεσματικότητα των προκηρύξεων «ψυχολογικού πολέμου» που μοίραζαν οι Σύμμαχοι;

Ενδεικτικό προτεινόμενο υλικό για τη συγκεκριμένη εκπαιδευτική δραστηριότητα: Πολυμέρης Βόγλης, «Τα αντίποινα των Κατοχικών Δυνάμεων», εφ. *Ελευθεροτυπία, Έψιλον-Ιστορικά*, τ. 241 (2004), σ. 6-8. Επίσης: Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 140-141.

4η δραστηριότητα

Αντίποινα: Διαθεματική και διαχρονική προσέγγιση.

Προβληματιζόμαστε εάν τη λογική των αντιποίνων την έχουμε συναντήσει εκτός από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και σε άλλες ιστορικές περιόδους. Σκεφτόμαστε σχετικές ενότητες ή κείμενα από την ιστορία, τη λογοτεχνία, τα αρχαία ελληνικά που μπορούν να μας δώσουν απάντηση.

Εντοπίζουμε ενότητες σχετικές με τα αντίποινα που συνδέονται με το μάθημα των αρχαίων ελληνικών και της ιστορίας. Στη συνέχεια μοιράζουμε στα παιδιά αποσπάσματα κειμένων από την αρχαία ελληνική γραμματεία τα οποία μας δίνουν πληροφορίες για τη μορφή που είχαν τα αντίποινα στην αρχαιότητα. Είμαστε ευαισθητοποιημένοι αρκετά ώστε με την άσκηση αυτή να αποφύγουμε να διολισθήσουμε σε μια παραδειγματική μορφή ιστορικής συνείδησης που τα χρεώνει όλα στην ανθρώπινη φύση γιατί πιστεύει ότι η Ιστορία επαναλαμβάνεται.

1η πηγή

«Όταν τη νύχτα έφτασε η Πάραλος στην Αθήνα, μεταδιδόταν η είδηση της συμφοράς, και ο θρήνος έφτασε στο άστυ από τον Πειραιά διαμέσου των μακρών τειχών, καθώς ο ένας το έλεγε στον άλλον. Όστε εκείνη τη νύχτα κανείς δεν κοιμήθηκε, όχι μόνο γιατί πενθούσαν όσους είχαν σκοτωθεί, αλλά πολύ περισσότερο ακόμη [γιατί οι ίδιοι πενθούσαν] τον εαυτό τους, επειδή νόμιζαν ότι θα πάθουν όσα έπραξαν στους Μηλίους, που ήταν άποικοι των Λακεδαιμονίων, αφού τους υπέταξαν με πολιορκία (: κατόπιν πολιορκίας), και στους κατοίκους της Ιστιαίας και της Σκιώνης και της Τορώνης και της Αίγινας και σε άλλους πολλούς από τους Έλληνες. Την επόμενη μέρα, έκαμαν

εκκλησία (: συγκάλεσαν συνέλευση), όπου αποφάσισαν να επιχώσουν και τα λιμάνια εκτός από ένα, και τα τείχη να επισκευάζουν, και φρουρές να τοποθετούν, και σε όλα τα άλλα να προετοιμάζουν την πόλη για (την αναμενόμενη) πολιορκία».

Ξενοφώντος *Ελληνικά*, Β. ΙΙ.3-4.⁷⁷²

2η πηγή

[...]Αυτά είπαν, περίπου οι Πλαταιείς, και οι Θηβαίοι από φόβο μήπως με τον λόγο αυτό κλονιστούν οι Λακεδαιμόνιοι, ζήτησαν κι αυτοί να μιλήσουν [...] και αν ακόμα, κατά τη γνώμη σας, είχαμε κάνει ανάρμοστη πράξη μπαίνοντας στην πολιτεία σας χωρίς τη συγκατάθεση του λαού, αντί να μην επιχειρήσετε τίποτε εναντίον μας και να μας πείσετε με επιχειρήματα να αποτραβηχτούμε, μας χτυπήσατε παραβιάζοντας τη συμφωνία. Δε θλιβόμαστε τόσο για όσους σκοτώσατε επάνω στην συμπλοκή (γιατί αυτό ήταν φυσικό να συμβεί), αλλά δεν ήταν φρικτή η πράξη που κάνατε σφάζοντας, παρά κάθε νόμο, εκείνους που πιάσατε αιχμαλώτους; [...] Αυτά περίπου είπαν οι Θηβαίοι. Οι Λακεδαιμόνιοι δικαστές θεώρησαν πως ήταν σωστό και δίκαιο να αρκεστούν στο ερώτημά τους, αν δηλαδή στον πόλεμο αυτό οι Πλαταιείς τους είχαν ωφελήσει [...] Τους έφεραν έναν – έναν μπροστά τους και τους ρώτησαν πάλι, αν, στον πόλεμο αυτό είχαν ωφελήσει σε τίποτε τους Λακεδαιμονίους και τους συμμάχους τους και όταν απαντούσαν αρνητικά τους έστελναν στην εκτέλεση. Σκότωσαν περισσότερους από διακόσιους Πλαταιείς, είκοσι πέντε Αθηναίους που ήσαν κι αυτοί μέσα στην Πλάταια και τις γυναίκες τις πήραν δούλες [...] ⁷⁷³

---

⁷⁷² Γεράσιμος Μαρκαντωνάτος, *Ξενοφώντος Ελληνικά. Κριτική και ερμηνευτική έκδοση*, Gutenberg, Αθήνα 1996, σ. 97.

⁷⁷³ Γεώργιος Ζηκίδης, *Θουκυδίδου Ιστορία Γ' (65-68)*, βιβλίο τρίτο, μετάφραση Άγγελος Βλάχος, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1986, σ. 336-343.

- Στα αποσπάσματα από τα έργα του Ξενοφώντα και του Θουκυδίδη που διαβάσατε, με ποια επίθετα θα χαρακτηρίζατε τη μεταχείριση που επεφύλασσαν τα ισχυρά κράτη στα ανίσχυρα;⁷⁷⁴
- Ποια από τα δεινά που μπορούσαν να υποστούν οι ηττημένοι στην αρχαιότητα εντοπίσατε στις πηγές που διαβάσατε; Υπογραμμίστε τα σχετικά σημεία.

<i>Μορφές άσκησης αντιποίνων στην αρχαιότητα⁷⁷⁵</i>
υποδούλωση (τρομοκρατία, βιαιότητες, εξορίες, εκτελέσεις, δημεύσεις περιουσιών)
ληλασία της ηττημένης χώρας και πυρπόλησή της
εκδίωξη των ηττηθέντων από την πόλη και τη γη τους
σύλληψη και θανάτωση των ανδρών
πώληση των γυναικόπαιδων σε σκλαβοπάζαρα
κατάκτηση ή καταστροφή της ηττημένης πόλης και πώληση όλων των κατοίκων της ως δούλων (εξανδραποδισμός)
αιχμαλωσία ή ομηρία των ηττημένων
επιβολή φόρων στους ηττημένους

5η δραστηριότητα

Οι μαθητές επεξεργάζονται το θέμα: «Από την αρχαιότητα στον 21ο αιώνα. Σε διακρατικό επίπεδο, ποια μορφή έχουν τα αντίποινα στα σημερινά χρόνια;».

Πηγές πληροφόρησής τους μπορεί να είναι το Διαδίκτυο, σχετικά άρθρα εφημερίδων, βιβλία.⁷⁷⁶

⁷⁷⁴ Οι κάτοικοι της Μήλου ήταν άποικοι των Λακεδαιμονίων αλλά έμειναν ουδέτεροι κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Η Ιστιαία (βόρεια Εύβοια), η Σκιώνη και η Τορώνη (Χαλκιδική) είχαν αποστατήσει από την Αθηναϊκή Συμμαχία. Η Αίγινα, ισχυρός εμπορικός αντίπαλος της Αθήνας, παρόλο που ήταν μικρό κράτος, ακολουθούσε πάντα φιλολακωνική πολιτική.

⁷⁷⁵ Γ. Μαρκαντωνάτος, *Ξενοφώντος Ελληνικά: Κριτική και ερμηνευτική έκδοση*, ό.π., σ. 106-107.

4η Ενότητα: Τα αίτια της Σφαγής

Το γεγονός είναι εξαιρετικά τραυματικό και ασφαλώς στη συλλογική συνείδηση η θηριωδία των Γερμανών καταλαμβάνει τον πρωτεύοντα ρόλο. Η επεξεργασία των αιτίων της Σφαγής είναι σημαντικό να γίνει με την εξέταση του ευρύτερου ιστορικού πλαισίου, θα αφορά, δε, τη στάση των θυτών σε όλη την Ευρώπη κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, και ιδιαίτερα τις πιθανές διαφοροποιήσεις στην άσκηση βίας στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε πριν από την επερχόμενη ήττα τους.

Παράλληλα, κρίνουμε πως για τη διερεύνηση των αιτίων ο ρόλος της ατομικής μνήμης και των ατομικών πεποιθήσεων είναι εξαιρετικά σημαντικός και αποτελεί σοβαρό αντικείμενο μελέτης, δεδομένου ότι η μνήμη είναι ατομικά και κοινωνικά προσδιορισμένη και ανασηματοδοτείται στην πορεία του χρόνου. Σε ένα εκπαιδευτικό πλαίσιο σφαιρικής εξέτασης θα πρέπει να συζητιούνται τα επίμαχα ζητήματα που συνδέουν τις αιτίες της άσκησης κατάφωρης ναζιστικής βίας με τη δράση των ελληνικών αντιστασιακών ομάδων. Είναι προφανές πως με άλλον τρόπο θα αποδοθούν τα αίτια της Σφαγής στα Καλάβρυτα (13.12.1943) από ένα μέλος του ΕΛΑΣ και με διαφορετικό από έναν κάτοικο που διαφωνούσε με τη δράση των ανταρτών και τη μαζική εκτέλεση των Γερμανών στρατιωτών που προηγήθηκε της άσκησης των γερμανικών αντιποίνων. Θεωρούμε λοιπόν σημαντικό να εξετάζονται όλες οι παράμετροι, διότι συχνά αποτελούν τα αίτια της ύπαρξης «διαιρεμένης μνήμης» στις τοπικές κοινωνίες που υπέστησαν τη βία του κατακτητή.

1ος κύκλος δραστηριοτήτων

Οι μαθητές προχωρούν στην «ανάγνωση εικόνων» (φωτογραφίες, χάρτες Ευρώπης - Ελλάδας - Νομού Βοιωτίας, διαγράμματα) που αφορούν την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει ο κατακτητής το 1944.

---

⁷⁷⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε το βιβλίο: Γιώργος Σπυρόπουλος, *Η ανθρωπιστική επέμβαση στις διεθνείς σχέσεις: νεότερες ερμηνείες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 23-33⁷⁷⁶ C. Ouelton, J. Dillon, M. Grace, «Reconceptualizing the Teaching of Controversial Issues», ό.π., όπως αναφέρεται στο: Δ. Μαυροσκούφης, «Συγκρουσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας», ό.π., σ. 121.

Στη συνέχεια μπορούν:

1. Στον χάρτη της Ευρώπης να τοποθετήσουν καρτελάκια με ενδεικτικούς τίτλους και χρονολογίες:

6.6.1944 Απόβαση στη Νορμανδία

4.6.1944 Είσοδος των συμμαχικών στρατευμάτων στη Ρώμη

Καταδίωξη των Γερμανών από το σοβιετικό στρατό α) στην Ουκρανία (**8.4.1944**) και β) στη Φινλανδία (**9.6.1944**)

Τα καρτελάκια αυτά θα βοηθήσουν τους μαθητές να κατανοήσουν την επερχόμενη ήττα των Γερμανών και τον αποτρόπαια σπασμωδικό τρόπο της αντίδρασής τους.

2. Στον χάρτη της Ελλάδας να τοποθετήσουν κόκκινες κυκλικές ενδείξεις στους τόπους που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής (Κάνδανος, Καλάβρυτα, Λυγκιάδες, Δράκεια, Μουσιωτίτσα, Κομμένο και αλλού), όπου θα αναγράφεται και η χρονολογία, ώστε να δουν πότε και πού πυκνώνουν περισσότερο οι δράσεις αντιποίνων.

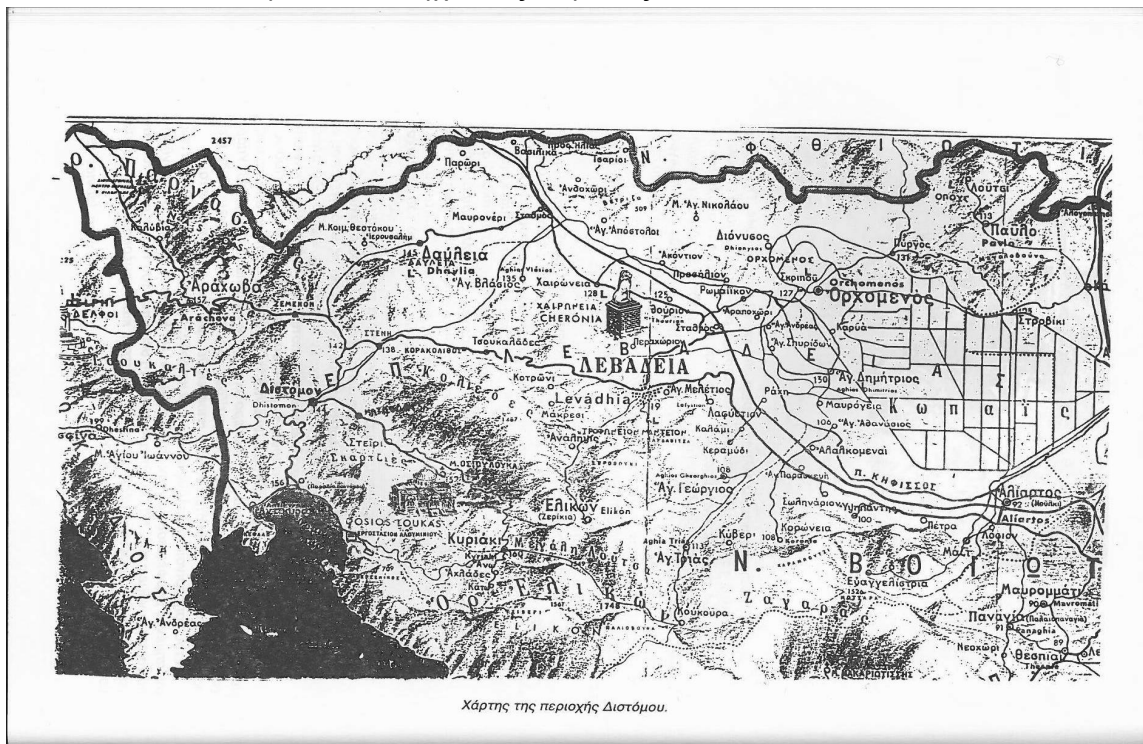
Ζητάμε από τους μαθητές να παρατηρήσουν τις χρονολογίες άσκησης αντιποίνων στις ελληνικές πόλεις και χωριά και να προχωρήσουν σε συγκρίσεις, όπως: α) Έχουμε διαφοροποιήσεις στη συχνότητα άσκησης αντιποίνων για κάθε χρονιά της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα; και β) Το 1944, όταν οι Γερμανοί αντιλήφθηκαν την επερχόμενη ήττα τους, ήταν η βίαιη άσκηση της εξουσίας τους πιο έντονη;

3. Να φτιάξουν τον δικό τους ανάγλυφο χάρτη (μακέτα) του Νομού Βοιωτίας της δεκαετίας του 1940. Ο καθηγητής θα ορίσει τη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή με βάση τοπόσημα, όπως ορεινοί όγκοι, οδικοί άξονες, πεδία μάχης. Ενδεικτικά προτείνουμε να χρησιμοποιήσουν ως βάση φελιζόλ για να δημιουργήσουν τους όγκους και στη συνέχεια να διαμορφώσουν το ανάγλυφο με πλαστελίνη. Εποπτικό υλικό που θα τους βοηθήσει για την κατασκευή της μακέτας θα είναι σχολικοί χάρτες του Νομού Βοιωτίας και της Στερεάς Ελλάδας, χάρτες της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, καθώς και χάρτες στα βιβλία που αναφέρονται στην τοπική

ιστορία. Στόχος είναι, αποτυπώνοντας το ανάγλυφο της περιοχής, οι μαθητές να αντιληφθούν τους λόγους για τους οποίους επιλέχθηκε ως στόχος εκδίκησης το Δίστομο.

Μπορούν συνεπώς στη μακέτα να αναπαρασταθούν τα ακόλουθα:

- Ο Ελικώνας και τα γύρω βουνά, τα οποία ήταν πεδία ρίψης όπλων, ασυρμάτων καθώς και αλεξιπτωτιστών-συνδέσμων της Μέσης Ανατολής.
- Ο κύριος δρόμος μετακίνησης από την Αθήνα προς το βουνό ανταρτών και στελεχών της Αντίστασης, ο οποίος περνούσε κοντά από το Δίστομο, λαμβάνοντας υπόψη επίσης ότι ο δρόμος αυτός λειτουργούσε παράλληλα και ως κύρια οδός μετακίνησης των γερμανικών στρατευμάτων, και οι αντάρτες ήθελαν να ελέγχουν τις διαβάσεις.

2ος κύκλος δραστηριοτήτων

Συχνά οι τοπικές κοινωνίες που υπέστησαν τη γερμανική θηριωδία διχάζονται, αδυνατούν να διαχειριστούν το συναισθηματικό βάρος της τραγωδίας και παράλληλα προσπαθούν να κατανοήσουν τα αίτια της καταστροφής, αποδίδοντας τις ευθύνες όχι μόνο στους κατακτητές, αλλά και σε ομάδες Ελλήνων που ήταν ενταγμένοι στην Αντίσταση (διαιρεμένη μνήμη). Σχετικά με τη Σφαγή του Διστόμου, κάποιοι κάτοικοι πίστευαν πως έπρεπε να αποδοθούν ευθύνες στους αντάρτες για τη συμπλοκή στις 10.6.1944 έξω από το Στείρι και τις τραγικές της συνέπειες. Ωστόσο, για ορισμένους άλλους κατοίκους ήταν προφανές ότι οι Γερμανοί είχαν κάνει σαφείς τις προθέσεις τους πριν ακόμη από τη συμπλοκή στο Στείρι: ήδη καθ' οδόν προς το Δίστομο είχαν σκοτώσει χωρικούς, είχαν συλλάβει ομήρους, κάποιοι ανάμεσά τους είχαν μεταμφιεστεί σε Έλληνες μαυραγορίτες. Και όταν έγινε η συμπλοκή μεταξύ των δύο γερμανικών καμουφλαρισμένων οχημάτων και των ανταρτών, έστειλαν για ενίσχυση πέντε αυτοκίνητα με στρατιώτες, ενώ η κύρια δύναμή τους έμεινε πίσω, κρατώντας κυκλωμένο το Δίστομο.

Προτείνουμε οι μαθητές να επεξεργαστούν το συγκρουσιακό θέμα «*Έχουν οι αντάρτες μερίδιο ευθύνης για τη Σφαγή στο Δίστομο;*». Είναι σημαντικό να έχουν, εκπαιδευτικοί και μαθητές, διευκρινίσει πως «συγκρουσιακό θέμα» (controversial issue) θεωρείται εκείνο το οποίο επιδέχεται αντιθετικές ερμηνείες και ένας αριθμός ανθρώπων επιχειρηματολογεί σχετικά, χωρίς να καταλήγει σε αδιαμφισβήτητο συμπέρασμα.⁷⁷⁷ Τέτοια θέματα είναι εκείνα τα οποία συνήθως διχάζουν την κοινωνία και για τα οποία ομάδες προβάλλουν αντιτιθέμενες εξηγήσεις και λύσεις.⁷⁷⁸

---

⁷⁷⁷ C. Ouelton, J. Dillon, M. Grace, «Reconceptualizing the Teaching of Controversial Issues», ό.π., όπως αναφέρεται στο: Δ. Μαυροσκούφης, «Συγκρουσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας», ό.π., σ. 121.

⁷⁷⁸ B. Crick (επιμέλεια), *Education for Citizenship and the Teaching of Democracy in Schools*. Final Report. London 1998: Qualification and Curriculum Authority, όπως παρατίθεται στο: Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης, «Συγκρουσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας», ό.π., σ. 121.

Επίσης, σημαντικό είναι να έχουμε υπόψη μας ότι σύμφωνα με έρευνες των Peter Lee και Rosalyn Ashby, μαθητές ηλικίας 7-14 ετών μπορούν, επεξεργαζόμενοι αντικρουόμενες και αλληλοαναιρούμενες ιστορικές πηγές και μαρτυρίες για το παρελθόν, να αντιληφθούν πως οι ερμηνείες τους ενδεχομένως εξαρτώνται: α) στην περίπτωση των πρωτογενών πηγών, από την τοποθέτηση, τη συνάφεια και τον ιδεολογικό προσανατολισμό, ενώ, β) στην περίπτωση των δευτερογενών πηγών, κυρίως από το ερμηνευτικό πλαίσιο το οποίο συγκροτούν.⁷⁷⁹

Για την επεξεργασία λοιπόν του θέματος «Έχουν οι αντάρτες μερίδιο ευθύνης για τη Σφαγή στο Δίστομο;» μπορούμε διδακτικά να ακολουθήσουμε, σύμφωνα με τον Δ. Μαυροσκούφη, τη στρατηγική με βάση την οργάνωση των πληροφοριών.⁷⁸⁰ Επιλέγουμε οι μαθητές να εφαρμόσουν τη «διαλεκτική» μέθοδο, η οποία έχει ως βάση επεξεργασίας αντιτιθέμενες οπτικές, προκειμένου να οργανώσουν και να επεξεργαστούν τις πληροφορίες που συνδέονται με το υπό εξέταση θέμα. Εναλλακτικά, θα μπορούσαν να εργαστούν είτε με την «αιτιολογική» μέθοδο, η οποία έχει ως βάση τον προσδιορισμό των σχέσεων αιτίου – αποτελέσματος, είτε με την «προβληματική» μέθοδο, η οποία βασίζεται στην παρουσίαση του θέματος ως προβλήματος και στην επίλυσή του, είτε, τέλος, με τη «σειραϊκή» μέθοδο, η οποία συνίσταται στην καταγραφή των πληροφοριών με μορφή καταλόγου.

Συγκεκριμένα προτείνουμε:

1ο βήμα: Οι μαθητές χωρίζονται σε ομάδες. Κάθε ομάδα μελετά μία πηγή και καταγράφει την οπτική που παρουσιάζεται σε αυτήν.

2ο βήμα: Με βάση το υλικό που έχουν από την 1η Ενότητα: Το Χρονικό της Σφαγής, καθώς και από τη 2η Ενότητα: Στάση των Γερμανών προς τους Έλληνες – Αντίποινα, οι

---

⁷⁷⁹ Γ. Κόκκινος, Π. Γατσωτής, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», ό.π., σ. 32.

⁷⁸⁰ Δ. Μαυροσκούφης, «Συγκρουσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας», ό.π., σ. 129-130.

μαθητές καταγράφουν πληροφορίες που τους βοηθούν να αρχίσουν να διαμορφώνουν τη δική τους άποψη.

3ο βήμα: Σε ένα λευκό χαρτί το οποίο τοποθετούν στον πίνακα ανακοινώσεων της τάξης αρχίζουν να σημειώνουν με μορφή σχεδιαγράμματος βασικές παραμέτρους του θέματος, καθώς και επιπλέον στοιχεία που συνδέονται με αυτές.

Ενδεικτικά αναφέρουμε:

Κατοχή (υποδούλωση, φυλακίσεις, βασανιστήρια, λεηλασία εθνικής / αστικής περιουσίας)

Αντίσταση (σαμποτάζ, εκτελέσεις Γερμανών)

Αντίποινα (αιχμαλωσία, ομηρία, εκτελέσεις)

Σφαγή του Διστόμου (ενέργειες των Γερμανών, ενέργειες των ανταρτών)

1η πηγή

«[...] Είναι αστήριχτο και ανυπόστατο αυτό που λέγεται ότι οι Γερμανοί δεν είχαν την αρχική πρόθεση να κάψουν και να σκοτώσουν στο Δίστομο. Είπαν ότι είχαν ξεκινήσει 90 Γερμανοί των SS, να έρθουν στον Όσιο Λουκά και να πιάσουν κάποιο καλόγερο. Δεν είχαμε εμείς καμία τέτοια περίπτωση ανηθικίας, για να έρθουν 90 άτομα να συλλάβουν ένα καλόγερο [...].»

π. Νικόδημος Περγαντάς, «Ο βομβαρδισμός του Οσίου Λουκά και η Σφαγή του Διστόμου», περιοδικό *Εμβόλιμον* 21-22 (Ιούνιος 1994), σ. 58-61.

2η πηγή

«Κατ' αρχήν οι Γερμανοί ξεκίνησαν από τη Λιβαδειά μαζί με τους ντόπιους ταγματασφαλίτες συνεργάτες τους με προκαθορισμένο σχέδιο για βιαιοπραγίες, αρπαγές, συλλήψεις και δολοφονίες αμάχων, για την κατατρομοκράτηση του πληθυσμού των γύρω χωριών, και συγκεκριμένα του Διστόμου και του Στειριού τα οποία ήταν καλά οργανωμένα από το ΕΑΜ[...]. Ακόμα, ήθελαν να κάμουν και μια γενικότερη επίδειξη δυνάμεως, για να τονώσουν το ηθικό

τους, μια που βρισκόμασταν στο 1944 και το έδαφος είχε υποχωρήσει πολύ κάτω από τα πόδια τους (απόβαση Νορμανδίας, προέλαση του Σοβιετικού Στρατού στην Ευρώπη και τη Βαλκανική). Το δολοφονικό τους σχέδιο μπήκε σ' εφαρμογή πολύ πριν φτάσουν στον αντικειμενικό τους στόχο. Φτάνοντας στην τοποθεσία "Τσέρες", πολλά χιλιόμετρα πριν από το Δίστομο, εκτέλεσαν χωρίς αιτία και αφορμή 5 άτομα[...] Επίσης συνέλαβαν 12 άτομα[...] και τους πήραν ομήρους[...]. Μετά από αυτά έφτασαν στο Δίστομο [...].»

Νίκος Ασημάκης, «Η μάχη του Στειριού της 10ης Ιουνίου 1944 και η αλήθεια για τη Σφαγή του Διστόμου», περιοδικό *Εμβόλιμον* 21-22 (Ιούνιος 1994), σ. 50-55.

3η πηγή

«[...] Πράγματι την παραμονή της Σφαγής 9 Ιουνίου 1944 ετοιμάσθηκαν και την άλλη ημέρα Σάββατο 10 Ιουνίου 1944 ξεκίνησαν για το Δίστομο και φάνηκε αργότερα ότι είχαν σκοπό να πάνε μέχρι τον Όσιο Λουκά για να πιάσουν ένα καλόγερο, που είχε εμφανιστεί σε μπαλκόνι του Διστόμου μαζί με αντάρτες όταν έβγαζαν λόγο [...] Έπεσαν σε ενέδρα του ΕΛΑΣ και αυτή ήταν η αφορμή για τη Σφαγή του Διστόμου».

Γ. Νικολάου, *Η Σφαγή του Διστόμου*, Άμφισσα 1978, σ. 4.

4η πηγή

«[...] Οι αντάρτες ποτέ δεν φαντάσθηκαν ότι οι Γερμανοί θα έσφαζαν τον άμαχο πληθυσμό, γιατί μέσα στο Δίστομο σφάχτηκαν και οικογένειες ανθρώπων που ήταν της οργανώσεως των ανταρτών. Οι αντάρτες δεν έπρεπε να κάνουν την ενέδρα μέσα σε κατοικημένη περιοχή, γιατί εάν οι Γερμανοί προχωρούσαν ένα χιλιόμετρο θα έσφαζαν το Στείρι. Μετά την αποχώρηση των Γερμανών από τον τόπο της μάχης, οι αντάρτες έπρεπε να τους πάρουν από κοντά μέχρι τα υψώματα του Διστόμου και να ρίξουν έστω και ένα πυροβολισμό, προς εκφοβισμό των δειλών Γερμανών [...].»

Γ. Νικολάου, *Η Σφαγή του Διστόμου*, Άμφισσα 1978, σ. 30.

5η πηγή

«Όσοι επέζησαν από τη μεγάλη σφαγή κατέφυγαν εις τα βουνά για να ζουν μέσα στα σπήλαια, ως τρωγλοδύτες. Πολλοί κατέφυγαν στον Ελαιώνα και στην θέσιν Άγιος Μάμας. Εκεί κατέφυγα με τους γονείς μου και ο ίδιος. Όταν ξημέρωσε ενθυμούμαι ότι έκαναν καταμέτρηση των νεκρών. Την Κυριακή το βράδυ μείναμε σε μια σπηλιά με την οικογένεια του φαρμακοποιού, που εφονεύθη την άλλη μέρα. Σε δυο-τρεις μέρες οι αντάρτες έφεραν είκοσι μεγάλα σφαχτά προς διανομήν. Άλλοι πήραν κομμάτια κρέας και άλλοι αρνήθηκαν. Σε λίγο ήρθε και ο Ερυθρός Σταυρός, που μάζεψε τους τραυματίες και τους πήγε στη Λιβαδειά».

Γιώργος Νικολάου, *Η Σφαγή του Διστόμου*, Άμφισσα 1978, σ. 38.

Βοηθητικές ερωτήσεις για την επεξεργασία των παραπάνω πηγών:

- Γιατί πιστεύετε πως κάποιιοι αρνήθηκαν το φαγητό που τους προσφέρθηκε; Τι υποδηλώνει η άρνησή τους αυτή;
- Ήταν ευθύνη των ανταρτών η γερμανική άσκηση αντιποίνων;

3ος κύκλος δραστηριοτήτων

Τώρα το ιστορικό πλαίσιο θα διευρυνθεί και οι μαθητές θα εργαστούν στο θέμα: «Άσκηση αντιποίνων και ελληνική Αντίσταση». Μπορούν να διερευνήσουν: α) κατά πόσον οι ενέργειες της αντίστασης που πρόβαλαν οι ανταρτικές ομάδες ήταν αναπόφευκτες και β) κατά πόσον είναι δικαιολογημένη από κάποιες ομάδες ανθρώπων η απόδοση της ευθύνης στους αντάρτες για τη βία που άσκησαν οι Γερμανοί.

Η μέθοδος που θα ακολουθήσουν βασίζεται στη στρατηγική της «απομυστικοποίησης» (de-mystification).⁷⁸¹ Τα στάδια εργασιών που προτείνουμε είναι τα ακόλουθα:

---

⁷⁸¹ Δ. Μαυροσκούφης, «Συγκρουσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας», ό.π., σ. 127-129.

1ο στάδιο: Προσδιορισμός του θέματος: Βρίσκουμε περιπτώσεις από ελληνικούς τόπους, όπου η άσκηση γερμανικών αντιποίνων συνδέθηκε με αρνητικό τρόπο με τη δράση των ανταρτών (για παράδειγμα, Καλάβρυτα, Λυγκιάδες).

2ο στάδιο: Οι μαθητές σε ομάδες εργασίας μελετούν και σχολιάζουν τις πηγές που προτείνουμε και άλλες σχετικές με το θέμα που θα εντοπίσουν οι ίδιοι.

3ο στάδιο: Οι μαθητές συντάσσουν ερωτήσεις κατανόησης και εμβάθυνσης στο θέμα:

α) Μπορούσαν πράγματι οι κάτοικοι των χωριών που κατέστρεψε ο γερμανικός στρατός να εμποδίσουν τη δράση των ανταρτών;

β) Ήταν πράγματι στόχος του γερμανικού στρατού κατοχής στην Ελλάδα η προστασία της ζωής και της περιουσίας του τοπικού πληθυσμού, όπως ισχυριζόταν η ανακοίνωση (2η πηγή);

γ) Λυγκιάδες Ηπείρου. Στις 3.10.1943 το χωριό καταστράφηκε από τους καταδρομείς της Βέρμαχτ «για αντίποινα». Στην 3η πηγή παρουσιάζονται αποσπάσματα από προφορικές μαρτυρίες που κατέγραψε ο ιστορικός Christoph U. Schminck-Gustavus σχετικά με τα αίτια αυτής της καταστροφής και του θανάτου ογδόντα δύο ανθρώπων.

- Ποιες αιτίες αναφέρονται;
- Ποια είναι τα ιστορικά γεγονότα που συνδέονται με την καταστροφή των Λυγκιάδων;
- Υπήρχε σύγκλιση στην προσέγγιση των αιτιών στις μαρτυρίες που διαβάσατε;
- Το βλάχικο ψίκι ή το θανατηφόρο καρτέρι του Ζάλμινγκερ από τον ΕΔΕΣ ήταν η αιτία για την καταστροφή του χωριού;
- Τι υποθέσεις κάνουμε για τον ρόλο που διαδραματίζει ο ιστορικός που ασχολείται με την προφορική ιστορία και καλείται να ερμηνεύσει προφορικές μαρτυρίες, ενίοτε, μάλιστα, αντιφατικές μεταξύ τους;

- Προχωρώντας την έρευνά του, ποια είναι η άποψη που διαμόρφωσε ο Gustavus σχετικά με τα αίτια της καταστροφής των Λυγκιάδων;

δ) Από το απόσπασμα του πεζογραφήματος του Γ. Ιωάννου «13.12.'43» (4η πηγή), ποιες διαμετρικά αντίθετες στάσεις των ανθρώπων απέναντι στα γεγονότα μπορούμε να καταγράψουμε;

ε) Ποια διάσταση μας παρουσιάζει ο Στούρε Λιννέρ (5η πηγή) σχετικά με τις προθέσεις των Ελλήνων που πήραν μέρος στην ελληνική Αντίσταση;

Σε αυτό το στάδιο θεωρούμε σημαντικό να διευκρινιστεί στους μαθητές με ποιο σκεπτικό χρησιμοποιούνται για την κατανόηση των ιστορικών γεγονότων όχι μόνο πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, αλλά και η λογοτεχνία. Η χρησιμοποίηση των λογοτεχνικών κειμένων έχει αξία όχι ως πιστή αποτύπωση, αλλά ως λογοτεχνική διαμεσολάβηση.

4ο στάδιο: Εντοπισμός των σχετικών επιχειρημάτων από τους μαθητές.

5ο στάδιο: Καταγραφή από τα κείμενα των σημείων εκείνων που οι μαθητές θεωρούν σημαντικά για τη διαμόρφωση της άποψής τους για το θέμα, καθώς και για τη συγκρότηση σχετικής επιχειρηματολογίας.

6ο στάδιο: Εξέταση των θεμελιωδών παραδοχών.

7ο στάδιο: Εξέταση του τρόπου αξιοποίησης των επιχειρημάτων τους.

1η πηγή

«Οι άμαχοι θεωρούνταν συλλήβδην ύποπτοι ως κατάσκοποι και συνεπίκουροι των ανταρτών. Σύμφωνα με τον Λαντς, οι ορεινοί καταδρομείς “δεν έτρεφαν κανένα μίσος για τους Έλληνες όταν έφτασαν στα Βαλκάνια. Αντίθετα θαύμαζαν το μεγάλο παρελθόν και τον υψηλό πολιτισμό

της Ελλάδας”. Όταν όμως “διαπιστώθηκε” ότι στο “συμμοριτοπόλεμο” ήταν αναμειγμένοι και άμαχοι, έγραψε ο Λαντς, η “απάντηση” των γερμανικών μεραρχιών, “που μέχρι τότε θεωρούνταν ανίκητες”, δεν άργησε: “ο γερμανός στρατιώτης ξαφνιάστηκε στην αρχή, αλλά μετά αντέδρασε σκληρά”».

Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, Αιματοβαμμένο Εντελβάις. Η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα. 1943-1944, μτφρ. Γ. Μυλωνόπουλος, Εστία, Αθήνα 2009, σ. 233.

2η πηγή

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ

Ηπειρώτικε λαέ!

Τα γερμανικά στρατεύματα υπεχρέωθησαν να καταστρέψουν τα χωριά σας, διότι υπεβοηθήσατε τους αντάρτας, οι οποίοι δολοφονικώς εφόνευσαν τους στρατιώτας μας.

Εις σας εναπόκειται να εμποδίσητε τους αντάρτας να μη επιτίθενται κατά των γερμανών στρατιωτών.

Άμα τη παρουσία ανταρτών οφείλετε ν’ αναφέρητε αμέσως τούτο εις το πλησιέστερον γερμανικόν φυλάκιον.

Ούτω θα δυνηθούν τα γερμανικά στρατεύματα να εξασφαλίσουν την ζωήν, την οικογένειά σας και την περιουσία σας.

Τα γερμανικά στρατεύματα δεν ευρίσκονται εν Ελλάδι ως εχθρός του ελληνικού πληθυσμού. Οι μόνοι εχθροί μας είναι οι αντάρται, οι οποίοι διαταράσσουν την ησυχίαν και την τάξιν του τόπου.

Μη παρασύρεσθε από τα παραπλανητικά λόγια των ανταρτών, οι οποίοι είναι ανειλικρινείς απέναντί σας και σκέπτονται μόνον πώς να εξασφαλιστούν αυτοί οι ίδιοι.

Όταν πλησιάζουν τα γερμανικά στρατεύματα τρέχουν προτροπάδην να σώσουν την ζωήν των και σας αφήνουν μόνους αφού σας εκθέσουν διά των πράξεών των.

Εις το εξής πρέπει να καλλιεργήσετε αγαθάς σχέσεις με τα γερμανικά στρατεύματα διά την αποκατάστασιν της ησυχίας και τάξεως, αλλά κυρίως και προς το ίδιον ατομικόν σας συμφέρον.

Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ

Γερμανική προκήρυξη (Οκτώβριος 1943) μετά το πρώτο κύμα μαζικών αντιποίνων, όπως παρουσιάζεται στο: Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, 2ος τόμος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995, σ. 223.

3η πηγή

Ο κυρ Κώστας πάλι σωπαίνει, μα ο Γιάννης δεν τον αφήνει: «Και γιατί το έκαναν αυτό; Γιατί κάψανε τους Λυγκιάδες; Το ξέρεις;»

«Το 'καναν διότι οι αντάρτες είχαν σκοτώσει ένα Γερμανό αξιωματικό[...] Ήταν αντίποινα. Έτσι είπαν. Για αυτό είχαν εντολή να κάψουν τρία χωριά: τους Λυγκιάδες, το Στρούνι και το Πέραμα[...]».

[...]

Ο Γιάννης ρωτάει με πίκρα: «Μα καταλάβατε το γιατί; Σας είπαν τίποτα; Δηλαδή γιατί σας σκοτώνουν;»

Ο κύριος Ρούσκας συνεχίζει με σφιγμένα χείλη: «Πού να ξέρουμε τη γλώσσα; Αν ήταν ένας διερμηνέας, δε θα γινόταν το κακό. Τότες ήταν αυτό με το γάμο! Με το ψίκι⁷⁸² και τη σημαία: δεν ήξεραν οι Γερμανοί τι γίνεται. Αν ξέραμαν εμείς να τους κουβεντιάσουμε, θα το εξηγούσαμεν: άλλα έθιμα εμείς, άλλα έθιμα εκείνοι! Ήρθαν εκείνη την ημέρα οι Βλάχοι με το ψίκι να πάρουν τη νύφη. Οι Γερμανοί το είδαν από το φυλάκίό τους και νόμιζαν πως είναι αντάρτες. Κι έριξαν. Βάρεσε το πυροβολικό τους. Τότες οι Βλάχοι πήραν τη νύφη και γύρισαν πίσω. Και γλένταγαν αυτοί, ενώ εμείς ψηνόμασταν» [...].

---

⁷⁸² Πομπή του βλάχικου γάμου.

Ο Γιάννης τρίβει το μέτωπό του: «Δε μου λες, δεν άκουσες ότι σκότωσαν έναν Γερμανό αξιωματικό[...] αυτός ο θάνατος του αντισυνταγματάρχη Ζάλμινγκερ δεν ήταν η αφορμή για τα αντίποινα κατά των Λυγκιάδων;»

«Τι να σου πω; Δεν ξέρω».

«Μάθατε ποτέ ποιος τον σκότωσε τον Ζάλμινγκερ;»

«Αντάρτες ήταν. Έτσι άκουσα. Έτσι είπαν».

«Ποιοι αντάρτες, του ΕΛΑΣ ή του ΕΔΕΣ;»

Ο κύριος Ρούσκας απαντάει χωρίς να διστάζει: «Φυσικά του ΕΛΑΣ. Επρόκειτο για ενέδρα του ΕΛΑΣ».

[...]

Ρωτάει ο Γιάννης: «Ορισμένοι απέδωσαν αργότερα την ενοχή για την καταστροφή στους αντάρτες. Μερικοί είπαν ότι αυτοί φταίνε για την καταστροφή. Δεν είχε ο κόσμος εχθρικά συναισθήματα για τους αντάρτες;»

Ο κ. Τσιρίκης κουνάει έντονα το κεφάλι: «Α, όχι, όχι! Δεν τα ρίζανε εκεί! Κανένας δεν το είπε αυτό. Ούτε ένας!»

[...]

Τα τελευταία λόγια του κυρίου Παππά είναι τόσο χαμηλόφωνα που σχεδόν δεν τα ακούω. Τον αφήνω να πάρει ανάσα και ρωτώ. «Άκουσα πως η πραγματική αιτία της καταστροφής των Λυγκιάδων οφείλονταν σε μια παρεξήγηση: δηλαδή ότι οι Γερμανοί είδαν ένα βλάχικο ψίκι που πορεύονταν στο βουνό και σκέφτηκαν ότι επρόκειτο για πορεία ανταρτών. Ξέρετε κάτι γι' αυτό το θέμα;»

Ο δάσκαλος κουνάει πικραμένος το κεφάλι: «Ανοησίες! Αλήθεια είναι ότι αυτήν την ημέρα μια οικογένεια Σαρακατσαναίων ήθελε να γιορτάσει έναν γάμο. Αυτοί είχαν τις καλύβες τους πάνω στο Μιτσικέλι. Ο γαμπρός είχε ξεκινήσει το απόγευμα με φίλους και συγγενείς για να πάρει τη νύφη. Μαζί τους είχαν και δυο μουλάρια για να μεταφέρουν την προίκα. Κατά τις τέσσερις η ώρα το ψίκι έφτασε στην καλύβα της νύφης. Αλλά τότε ένας ήρθε από το βουνό και φώναζε: "Καίγονται οι Λυγκιάδες!" Όλοι βγήκαν έξω και είδαν τους μαύρους καπνούς. Φυσικά καμιά γιορτή δεν έγινε πια... Αυτή είναι η ιστορία του γάμου. Άλλωστε, το ψίκι αυτό

εμφανίστηκε στο βουνό μόνο γύρω στις τρεις η ώρα, ενώ οι Γερμανοί είχαν έρθει στους Λυγκιάδες κιάλας από το μεσημέρι. Τι σχέση έχει λοιπόν το ένα γεγονός με το άλλο;»

Ο κύριος Παππάς κοιτάζει με πίκρα. «Δε λέω τίποτα, μα στο μεταξύ έχω την εντύπωση ότι η ιστορία με το ψίκι κατασκευάστηκε από τους αντάρτες που διέπραξαν την επίθεση κατά του Ζάλμινγκερ, γιατί κατηγορούνταν από τους χωριανούς πως ήταν υπεύθυνοι της καταστροφής. Μα ποιος μπορεί να το ξέρει;»

Christoph U. Schminck-Gustavus, *Μνήμες Κατοχής III. Οι Λυγκιάδες στις φλόγες*, Ισνάφι, Ιωάννινα 2011, σ. 29, 33-34, 52, 89.

- Σε αυτή την πηγή είναι σαφές πόσο ρευστή είναι η αλήθεια και πόσο διαπερατά τα όρια μεταξύ των διαφόρων θεμιτών εκδοχών. Ποιες εκδοχές αποτυπώνονται στο κείμενο που αιτιολογούν την καταστροφή των Λυγκιάδων από τους Γερμανούς;

4η πηγή

13/12/43

«Φτάνω στο σημείο να πω πως ίσως θα 'ταν καλύτερα να μην είχα πατήσει ποτέ μου σε κείνο τον τόπο της ομαδικής εκτελέσεως. Κι άλλες φορές έτυχε βέβαια να επισκεφθώ τόπους μαρτυρίου ή ομαδικής ταφής. Η γη της πατρίδας μας είναι παραγεμισμένη με κόκκαλα παλικαριών. Μα ποτέ μου δεν τaráχηκα και δεν έκλαψα τόσο, όσο αυτή τη φορά. Αυτό ασφαλώς έγινε, γιατί την ώρα που βρέθηκα εκεί, μια γυναίκα κι ένας άντρας, αδέρφια, άνοιξαν τον τάφο του μικρότερου αδερφού τους, που είχε εκτελεστεί πριν από είκοσι χρόνια. Πλησίασα, κι όταν κατάλαβα τι συνέβαινε, σιγοκάθισα πάνω στα πόδια μου σε μίαν άκρη. Και τώρα, που η ψυχή μου έχει κολλήσει εκεί, μου φαίνεται πως θα μείνω για πάντα, σαν ένα αγριόχορτο, καθισμένος δίπλα σε κείνο τον τάφο. Και μακάρι να γινόταν έτσι. [...]

»Όμως ένα μπουλούκι εντόπιοι τουρίστες φάνηκε να μπαίνει μέσα στον ιερό περίβολο. Στάθηκαν γύρω από το ελεεινό για μια τέτοια θυσία κενοτάφιο. Φαίνονταν από τους μορφωμένους και δεν μπορώ να πω πως η στάση τους δεν ήταν σεμνή. Κατέθεσαν μάλιστα ένα καλοκαμωμένο δάφνινο στεφάνι και κατόπιν κράτησαν ένα λεπτό σιγή. Κάποιος τους άρχισε να διαβάζει από ένα χαρτί το ιστορικό της εκτελέσεως των 1.200 ανθρώπων. Ήταν τόσο

ψυχρή η περιγραφή, ώστε αμέσως υπέθεσα πως σίγουρα θα τα είχε ξεσηκώσει απ' την τελευταία εγκυκλοπαίδεια. Ύστερα σκόρπισαν μιλώντας δυνατά ή χαχανίζοντας. [...]

»Πήραν να κατηφορίζουν. Μετά από λίγα βήματα άναψε ζωηρή συζήτηση ανάμεσά τους. Σα να μην ήμασταν κι εμείς λίγο πιο πάνω. Ένας ακούστηκε να φωνάζει με θυμό: Καλά τους έκαναν, αφού οι άλλοι σκότωσαν στρατιώτες του κατακτητή. Κανένας δεν αντιμίλησε. Ήταν και κάποιος με στολή μαζί τους.

»Μου 'ρθε να πέσω απάνω σε κείνη την άτιμη φωνή και να τη στραγγάλισω άγρια, προτού προφτάσει να προχωρήσει. Αλλά την άκουσαν βέβαια συγχρόνως και τα δύο αδέρφια κι έσκυψαν πιο πολύ κατά το χώμα, σα να 'φαγαν καμτσικιά, αλλά και σα μαθημένοι από κάτι τέτοια [...].»

Γιώργος Ιωάννου

5η πηγή

«[...] Όταν τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Ελλάδα δεν πήγαν και τόσο καλά τα πράγματα, αφού μια γερμανική μονάδα κατάφερε να περικυκλωθεί από αντάρτες ακριβώς στην περιοχή του Διστόμου. Σκέφτηκα ότι αυτό ίσως θεωρηθεί από τους Έλληνες ως ευκαιρία για αιματηρή εκδίκηση, πόσω μάλλον που η περιοχή εδώ και καιρό είχε αποκοπεί από κάθε παροχή βοήθειας σε τρόφιμα. Ετοίμασα λοιπόν φορητά με τα αναγκαία τρόφιμα, έστειλα μήνυμα στο Δίστομο για την άφιξή μας και έτσι βρεθήκαμε στο δρόμο για εκεί, η Κλειώ κι εγώ.

»Όταν φτάσαμε στα όρια του χωριού, μας συνάντησε μια επιτροπή, με τον παπά στη μέση. Έναν παλαιών αρχών πατριάρχη, με μακριά, κυματιστή, λευκή γενειάδα. Δίπλα του στεκόταν ο αρχηγός των ανταρτών, με πλήρη εξάρτηση. Ο παπάς πήρε το λόγο και μας ευχαρίστησε εκ μέρους όλων που ήρθαμε με τρόφιμα. Μετά πρόσθεσε: “Εδώ είμαστε όλοι πεινασμένοι, τόσο εμείς οι ίδιοι, όσο και οι Γερμανοί αιχμάλωτοι. Τώρα, εάν εμείς λιμοκτονούμε είμαστε τουλάχιστον στον τόπο μας. Οι Γερμανοί δεν έχουν χάσει μόνο τον πόλεμο, είναι επιπλέον και μακριά από την πατρίδα τους. Δώστε τους το φαγητό που έχετε μαζί σας, έχουν μακρύ δρόμο μπροστά τους”. Σε αυτή τη φράση γύρισε η Κλειώ το βλέμμα της και με κοίταξε. Υποψιαζόμουν

τι ήθελε να μου πει μ' αυτό το βλέμμα, αλλά δεν έβλεπα πλέον καθαρά. Απλά στεκόμουν κι έκλαιγα [...]».

Στούρε Λιννέρ (διευθυντής του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής), *Η Οδύσσειά μου*, όπως παρατίθεται στο: Μανώλης Γλέζος (υπεύθυνος έκδοσης), *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα, β' έκδοση, Αθήνα 2006, σ. 116.

5η Ενότητα: Διαχείριση της τραυματικής μνήμης στους τόπους που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία

Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε τον πόνο, το σάστισμα, το θρήνο, τη σιωπή, δηλαδή τους αρχικούς μηχανισμούς αντίδρασης των επιζησάντων στο τραυματικό γεγονός. Η κατανόηση των όρων και των διαδικασιών, το πένθος και η υποβόσκουσα οδύνη των ιστορικών υποκειμένων και κοινωνιών αποτελούν σαφή διδακτικό στόχο. Ωστόσο, στη συνέχεια μας ενδιαφέρει να διερευνήσουμε τους τρόπους αναζωπύρωσης της μνήμης που αφορά τα τραυματικά γεγονότα (δημιουργία σχετικών μνημείων, διοργάνωση εκδηλώσεων μνήμης), καθώς και τη στάση και τις αντιλήψεις των μαθητών απέναντι στις εκφράσεις της συλλογικής μνήμης.

Στη διαμόρφωση κάποιων δραστηριοτήτων που προτείνουμε λάβαμε υπόψη τις νοητικές δεξιότητες και μαθησιακές διαδικασίες που, από τη σκοπιά των κοινωνικών επιστημών, προτείνει ο J. Giese. Για παράδειγμα, οι μαθητές μπορούν να φέρουν εις πέρας σχέδια εργασίας (projects) με αντικείμενο την τοπική ή οικογενειακή ιστορία. «Οι μαθητές συναναστρέφονται οικεία πρόσωπα, συλλέγουν αναμνήσεις, διερευνούν οικείους χώρους, μνημεία κ.λπ. με στόχο τη βαθύτερη προσωπική εμπλοκή στην ιστορική έρευνα του κοινωνικού τους περιβάλλοντος, ώστε να καταδειχθεί η άμεση, βιωματική αξία της ιστορικής μάθησης, σε αντιδιαστολή με το στερεότυπο της “Ιστορίας-λειψανοθήκης”». ⁷⁸³

1η δραστηριότητα

Ερευνητική εργασία: Φωτογραφία παιδιών μετά τη Σφαγή.

Αναζητήστε και εντοπίστε τα εικονιζόμενα παιδιά: τα ονόματά τους, πού έζησαν τα μετέπειτα χρόνια, εάν έκαναν οικογένεια. Προσπαθήστε να βρείτε μεταγενέστερες φωτογραφίες τους,

---

⁷⁸³ J. Giese, «Studying and Teaching History», στο *Teaching the Social Sciences and History in Secondary Schools, A Methods Book*. Social Science Education Consortium, Inc. Long Grove, σ. 273-311, όπως παρατίθεται στο Γ. Κόκκινος, Π. Γατσωτής, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», ό.π., σ. 48.

όπως επίσης να καταγράψετε μαρτυρίες των ίδιων ή συγγενών τους που να αφορούν το πώς κύλησε για αυτούς τους ανθρώπους η ζωή τα χρόνια που ακολούθησαν τη Σφαγή.

Παιδιά του Διοσώμου μετά τη μεγάλη σφαγή, LIFE 29-11-1944.

2η δραστηριότητα

Αναζητήστε και άλλες μαρτυρίες από ελληνικούς τόπους που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία, οι οποίες να υποδηλώνουν τη δραματική αλλαγή που προκάλεσαν τα μαρτυρικά γεγονότα στη ζωή των επιζησάντων.

Η κουραμάνα

«Δεν ήμουν παιδί εγώ. Αερικό ήμουν. Αερικό και ζαρκάδι. Πουθενά δε στεκόμουν, πουθενά δεν πιανόμουν. Τις περισσότερες ώρες μου στα δέντρα τις πέρναγα πάνω. Σκαρφάλωνα εγώ, έφευγαν έντρομα σπουργίτια, κοτσύφια, ζουζούνια, πράσινα ακόμα τα φρούτα, ξινά και πικρά, τ' άλεθε όλα τ' ασίγαστο στόμα μου, γεμάτος ο κόρφος μου σύκα, σταφύλια, ροδάκινα, μήλα, κυδώνια. [...]

»Ας τα, ορέ βρυκόλακα να γίνουν, φώναζεν ο πατέρας μου, τι τα χαλάς; Ας τα να γουρμάσουν.

»Αλλά πού φρένο εγώ;

[...]

»Κι ήρθε το πανηγύρι, δεκαπενταύγουστο του '43, κι έστρωσε η μάνα μου, μεσημέρι, την ψάθα να χωρέσουμε όλοι... ακούστηκαν τρεις τουφεκίες στον αέρα... Γερμανοί, Γερμανοί, έσκισε σα μαχαίρι στα δυο το χωριό, πλήθαιναν οι φωτιές κι έσκαβαν οι οβίδες κι οι χειροβομβίδες το χώμα, έσμιγαν τα τρομαγμένα κλάματα των μωρών με τους στεναγμούς και τους γόους των μεγάλων, σπίτι που καίγονταν το χωριό κι ακούγονταν να τρίζουν και να σπάνε τα θέμελα και τα δοκάρια του, πλησίαζαν τα τουφέκια και φτάνανε στην αυλή μας. [...]

»Φύγε, Πετράκ', τι κάθεσαι, μ' έσπρωξε ρεκάζοντας προς τις πορτοκαλιές ο πατέρας μου, τους άφησα πίσω να κλαίνε, χώθηκα σε καλαμιώνες και βατσινιές, βγήκα στο δρόμο κι έτρεχα κι έτρεχα κι έτρεχα και πίσω δε γύριζα, με κυνηγούσαν οι σφαίρες, με πύρωναν οι φωτιές. [...]

»Λίγες μέρες μετά, κάθισα στο σκαμμένο από κάποιαν οβίδα πεζούλι μας. Μάτια κομμένα και κόκκινα, χωμένα στις κόγχες τους [...] καταρράχτες τα μάτια μου και το στήθος μου κεραυνοί και βροντές, έσπασα τόσες μέρες βουβός και δεν ξέρω τι ήταν εκείνο, μοιρολόι ήταν, βουητό και επιτάφιος θρήνος, χουγιατά και φοβέρες, κλάμα του μικρού και πεντάρφανου... Εγώ

που δεν είχα μάθει να κλαίω. Κι ήμουν αερικό και ζαρκάδι. Και τραγουδούσα και γέλαγα. Τρύπια τα μάτια μου κι άγριο το στήθος μου κύμα [...]

Δημήτρης Βλαχοπάνος, *Αι Κομμένο της άσβεστης μνήμης*, Έκδοση Κοινότητας Κομμένου, Άρτα 2007, σσ. 57-96.

- Γιατί αυτοχαρακτηρίζεται «αερικό και ζαρκάδι»;
- Πώς φάνταζε ο τόπος των παιδικών του χρόνων;
- Τι καρπούς έδινε η γη;
- Άλλαξε όψη η ζωή του. Εκείνος αρχικά είχε χαρακτηρίσει τον εαυτό του «αερικό και ζαρκάδι». Τι απέγινε στη συνέχεια εκείνο το ανυπότακτο πλάσμα;

3ος κύκλος δραστηριοτήτων

Οι μαθητές βλέπουν ένα ολιγόλεπτο απόσπασμα από το ντοκιμαντέρ Ένα τραγούδι για τον Αργύρη. Σχολιάζουν μαρτυρίες επιζήσαντων για το πώς οι ίδιοι, μικρά παιδιά τότε, βίωσαν την ανείπωτη απώλεια και το πένθος. Ενδεικτικά αναφέρουμε: α) «Μαύρα ρούχα, μαύρα χρόνια ήταν αυτά» (Χρυσούλα Σφουντούρη), και β) Το παιδικό παράπονο της Μαρίας Σφουντούρη, της οποίας σφαγιάσθηκαν οι γονείς και ο αδερφός, και η γιαγιά ανέλαβε το μεγάλωμά της. Μόνη ελπίδα για χαρά ένα κόκκινο βραχιολάκι που δεν άφησε η γιαγιά, λόγω πένθους, να το φορέσει το κορίτσι.

- ❖ Ακολουθεί συζήτηση για τις διαστάσεις που πήραν ο πόνος και το τραύμα στους επιζήσαντες κατοίκους του Διστόμου.
- ❖ Αρκετά ορφανά παιδιά πήγαν να ζήσουν μετά το θάνατο των γονιών τους σε οικογένειες συγγενών ή σε ορφανοτροφεία. Θα μπορούσε μια ομάδα μαθητών να κάνει μια έρευνα με στόχο να βρει τον αριθμό των παιδιών από το Δίστομο που πήγαν σε ορφανοτροφεία, σε ποια μέρη της Ελλάδας, για πόσο διάστημα έμειναν εκεί, ποια η μετέπειτα τύχη τους.

❖ «Η ιστορία μιας ζωής. Η ιστορία μιας φωτογραφίας». Άλλη ομάδα μαθητών θα μπορούσε να διερευνήσει στοιχεία από τη ζωή της Μαρίας Παντίσκα και στοιχεία που αφορούν τη συγκεκριμένη φωτογραφία.

- Πότε τραβήχτηκε η φωτογραφία και κάτω από ποιες συνθήκες;
- Από ποιον;
- Πού δημοσιεύθηκε;
- Πώς έφτασε η φωτογραφία στα χέρια της Μαρίας Παντίσκα;
- Πώς λειτούργησε στα χρόνια που ακολούθησαν για την ανάδειξη του γεγονότος της Σφαγής του Διστόμου σε τοπικό και σε εθνικό επίπεδο;
- Ποια ήταν η ηλικία της Μαρίας Παντίσκα όταν τραβήχτηκε η φωτογραφία

• *Μαρία Παντίσκα, 4 μήνες μετά τη σφαγή της μάνας της. Η φωτογραφία πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό LIFE στις 29.11.1944.*

4η δραστηριότητα

Οι μαθητές μελετούν προφορικές μαρτυρίες και λογοτεχνικά κείμενα με στόχο να κατανοήσουν πόσο σημαντικό είναι για τους τραυματισμένους ψυχικά ανθρώπους, αλλά και για κάθε Έλληνα, να θυμούνται και να τιμούν τους αδικοχαμένους ανθρώπους τους.

1η πηγή

«[...] ρωτάει ο Γιάννης: “Και πότε πήγες πρώτη φορά στο χωριό; Πότε είδες τα καμένα σπίτια;”

»“Μετά από ένα χρόνο πήγα. Πρέπει να ήταν στο τέλος του 1944”.

»“Πήγες μόνος σου ή με τα αδέρφια;”

»“Με τον παππού πήγα και μ’ έναν αδερφό. Φοβόμουν πάρα πολύ γιατί αλλιώς το ήξερα το χωριό! Ο παππούς ήταν άρρωστος και έστειλε εμένα να πάρω λίγο γάλα από έναν που είχε γυρίσει στο χωριό. Μα εγώ δεν πήγα κι ο παππούς το είχε καρφί. Τον πείραξε πολύ. Μα ξέρεις γιατί δεν πήγα; Φοβόμουν να περάσω μέσα από τα χαλάσματα. Φοβόμουν τα χαλάσματα, γιατί οι γερόντοι τότες λέγανε ότι τη νύχτα σκούζουν τα θύματα. Βογκούν οι νεκρές ψυχές των θυμάτων” [...]».

Christoph U. Schminck-Gustavus, *Μνήμες Κατοχής III. Οι Λυγκιάδες στις φλόγες*, Ισνάφι, Ιωάννινα 2011, σ. 54-55.

- Ποια συναισθήματα υποδηλώνει η φράση «Βογκούν οι νεκρές ψυχές των θυμάτων» για τους επιζήσαντες;
- Τι όψεις διαπιστώνετε, με βάση το κείμενο, πως απέκτησε ο ανθρώπινος πόνος μετά το αποτρόπαιο γεγονός;

2η πηγή

«Στα βουνά πήγαμαν εμείς. Εδώ δεν υπήρχε τίποτα. Το χειμώνα πάλι κατεβήκαμαν απ' το βουνό. Ταλαιπωρημένοι: ούτε ψωμί, ούτε ρούχο, ούτε τίποτες! Δεν πηγαίναμαν στα Γιάννενα, να δούμε τους συγγενείς, να μας βοηθήσουν. Γιατί εκεί ήταν οι Γερμανοί! Ήταν ακόμα εκεί πέρα. [...] Γυρίσαμε δεξιά και αριστερά, πηγαίναμαν στα χωριά να βρούμε ψωμί. [...] Ύστερα βγήκε ο Ερυθρός Σταυρός. Μας έδωσε κάτι ρούχα. Τα είχε στείλει η Αμερική. Και κάτι τρόφιμα, ζάχαρη και γάλα σκόνη για τα μικρά τα παιδιά. [...] Τελικά ο κόσμος συγκεντρώθηκε εδώ στο χωριό και πάλι. [...] Όμως οι νέοι έφυγαν από το χωριό: δεν τους βάσταξε! Άλλοι στα Γιάννενα, άλλοι στην Αθήνα, άλλοι στη Γερμανία. Για να ζήσουνε, για να δουλεύουν εκεί».

Christoph U. Schminck-Gustavus, *Μνήμες Κατοχής III. Οι Λυγκιάδες στις φλόγες*, Ισνάφι, Ιωάννινα 2011, σ. 27.

3η πηγή

«Μετά τον πόλεμο πολλοί άνδρες του χωριού έφυγαν για τη Γερμανία για να βρουν δουλειά. Σήμερα σε κάθε γωνιά του Κεφαλόβρυσου συναντάς κάποιον που να μιλάει γερμανικά. Αλλά κανείς δε μίλησε στη Γερμανία για αυτά που συνέβησαν τότε».

Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *Αιματοβαμμένο εντελβάις. Η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα. 1943-1944*, μτφρ. Γ. Μυλωνόπουλος, Εστία, Αθήνα 2009, σ. 242.

- Ποια ήταν τα βασικά βιοτικά προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι κάτοικοι του χωριού Λυγκιάδες μετά την καταστροφή του από τους Γερμανούς;
- Για να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους, ποιες λύσεις επέλεξαν;
- Από πού πήραν βοήθεια;

4η πηγή

Δέηση

Όσο λαμπρό το φως τόσο πυκνό το σκότος

Πώς να ξεχάσω;

Τ' αποδεκατισμένα χρώματα το λέγανε,

Το φώναζαν οι πέτρες, τα φύλλα το ψιθύριζαν,

Το κελαιΐδούσαν τα πουλιά –

Κι όπως τ' αρνί βελάζει λυπηρά

Όταν την μάνα κράζει,

Στέλνανε οι ψυχές παράκληση –

Πώς να ξεχάσω;

Σαν κυπαρίσσι στέκομαι αλύγιστος,

Ακλόνητος ανάμεσα σε τάφους.

Πάνω σας τρεμοσβήνει τρομαγμένη ακόμα η φλόγα

Στης ελπίδας το καντήλι –

Πού είν' η εξιλέωση να συμπληρώσει,

Πριν σωθεί τελείως λίγο λάδι;

(Δίστομο, 10 Ιουνίου 1964 – μετά από είκοσι χρόνια)

Αργύρης Σφουντούρης, *Τα Διστομίτικα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1994, σ. 15.

- Στο ποίημα *Δέηση*, ποια στοιχεία προσωποποιούνται και υπενθυμίζουν στους επιζήσαντες τα τραγικά γεγονότα;
- Ποια μπορεί να είναι η ανακούφιση στην οποία ελπίζει ο Αργύρης Σφουντούρης «πριν σωθεί τελείως λίγο λάδι»; Τι μορφές μπορεί να πάρει αυτή;

5η πηγή

Επιμνημόσυνη γονυκλισία
(στους εκτελεσμένους του Διστόμου)

*Δεν σας ξεχάσαμε,
είναι η καρδιά σας ένα ευρύ πεδίο αναστάσεως.
Δεν σας αφήσαμε άνιφτους κι άντυτους,
όλο αίματα, τρύπες και χώματα.
Μάρτυς ο ήλιος σας, δεν σας ξεχάσαμε!
Η καρδιά σας μεγάλωσε, απόχτησε ουρανό
με σελήνη κι αστέρια δικά σας, λαμπρά,
για σας ήρωες, σας μάρτυρες, σας αγίους σας.
Σκηνώσατε μέσα σας κι υπάρχει απ' όταν
χάσατε εδώ τα παιδιά και τα σπίτια σας.
Υπάρχετε μέσα κι έξω από σας, στα δέντρα
Που φυτέψαμε και ψήλωσαν, άνθισαν κάρπισαν
Μόνα σας, δίχως εσάς. Δεν σας ξεχάσαμε!
[...]*

N. Βρεττάκος

- Κατά τον N. Βρεττάκο, μπορούν οι άνθρωποι να ξεχάσουν;
- Σύμφωνα με τον ποιητή, τι μπορεί να τους ανακουφίσει τον πόνο;

- Ποιο είναι το καθήκον μνήμης και η υπόσχεση που διαφαίνεται στο ποίημα του Βρεττάκου;

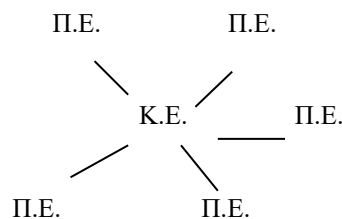
Ολοκληρώνοντας τη μελέτη αυτών των πηγών μπορούμε να ζητήσουμε από τους μαθητές/τριες να δημιουργήσουν ασκήσεις σε σχήμα άστρου οι οποίες προκύπτουν μετά την ανάγνωση ιστορικών κειμένων και πηγών.⁷⁸⁴ Από τις πέντε πηγές που μελέτησαν θα βρουν ως βάση μία κεντρική έννοια (Κ.Ε) την οποία θα συνδέσουν με σχετικές περιφερειακές έννοιες (Π.Ε).⁷⁸⁵

5ος κύκλος δραστηριοτήτων

Ο Roger Simon ορίζει την ιστορική συνείδηση ως μια δυναμική σχέση παρόντος, παρελθόντος και μέλλοντος που στοχεύει σε μια μορφή «ηθικής εγρήγορσης» (moral awareness). Γνωρίζουμε ότι στο Δίστομο μετά τη δεκαετία του 1970 σημειώθηκε αναζωπύρωση της μνήμης σχετικά με τη Σφαγή. Διοργανώνονται έκτοτε σχετικές εκδηλώσεις, ανεγέρθηκαν μνημεία, χτίστηκε μαισωλείο, δημιουργήθηκε το Μουσείο Ναζιστικής Θηριωδίας. Σύμφωνα με τη διδακτική πρόταση του Simon, η αναζήτηση του νοήματος του παρελθόντος με την αξιοποίηση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών ενδεχομένως θα οδηγήσει τους μαθητές στην κατανόηση ευρύτερων νοηματικών συνόλων που σχετίζονται με το θέμα τους στην προοπτική του παρόντος και του μέλλοντος. «Η κατάδυση στη βιωματική εμπειρία των ανθρώπων του παρελθόντος [...συνεπάγεται ότι] τους δίνουμε χώρο στο δικό μας νοητικό και ψυχολογικό σύστημα, στη δική μας ιστορική κουλτούρα και συνείδηση».⁷⁸⁶

⁷⁸⁴ Γιάννης Γιαννόπουλος, *Δοκίμια θεωρίας και διδακτικής της ιστορίας*, Βιβλιογώνια, Αθήνα 1997, σ. 219-220.

⁷⁸⁵ Τα άστρα που θα σχηματιστούν μπορεί να έχουν τη μορφή

Ενδεικτικά προτείνουμε ως κεντρική έννοια να λειτουργήσει η φράση «τραυματικό ιστορικό γεγονός».

⁷⁸⁶ R. Simon, «The Pedagogical Insistence of Public Memory», στο P. Seixas, R. Simon, *Theorizing Historical Consciousness*, University of Toronto Press, Toronto / Buffalo / London, όπως παρατίθεται στο: Γ. Κόκκινος, Π.

- Διερευνούμε την τοποθέτηση των μαθητών του Διστόμου απέναντι στην ύπαρξη στον τόπο τους μνημείων της Σφαγής, καθώς και την άποψή τους για την αναγκαιότητα ή μη της ύπαρξης δραστηριοτήτων που αποσκοπούν στη δημιουργία παραδειγματικής μνήμης.⁷⁸⁷ Μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε εάν τα παιδιά, ξεφεύγοντας από ένα στενό πλαίσιο καθήκοντος μνήμης, θέλουν να τιμούν τους ανθρώπους που χάθηκαν άδικα και ταυτόχρονα να ελπίζουν σε ένα ειρηνικό μέλλον.

Ερευνητική δραστηριότητα

Ερωτηματολόγιο

1. Συμπλήρωσε ποια μνημεία - αγάλματα - κτήρια του τόπου σου συνδέονται με την παρουσία των ναζιστών και τις επιπτώσεις της ναζιστικής κατοχής στον τόπο σου.
2. Σου αρέσουν αισθητικά τα μνημεία για τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας που υπάρχουν στο Δίστομο;

Ναι, γιατί.....

Όχι, γιατί .....

3. Από τα μνημεία - αγάλματα - κτήρια που συνδέονται με τη Σφαγή του Διστόμου, ποιο, κατά τη γνώμη σου, δίνει προοπτική συμφιλίωσης και οραματισμού φιλειρηνικού μέλλοντος;

Γατσωτής, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», στο: Γ. Κόκκινος, Δ. Μαυροσκούφης, Π. Γατσωτής, Έλ. Λεμονίδου (2010) *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, ό.π., σ. 85.

⁷⁸⁷ Η παραδειγματική μνήμη είναι «δυναμικά οικουμενική, ενεργή και ως εκ τούτου απελευθερωτική», σε αντίθεση με την κυριολεκτική μνήμη, η οποία είναι «απόλυτα προσηλωμένη, παθητική και για αυτό περικλειστη στο τραυματικό γεγονός», όπως αναφέρεται στο: Γ. Κόκκινος, Γ. Λαμπάτος, Α. Αθανασοπούλου, *Η μταιωμένη ουτοπία, Γιάννης Γαβριηλίδης, Νίκος Καραγιάννης και άλλοι σύντροφοι*, ό.π., σ. 90..

4. Εάν η μαθητική κοινότητα «υιοθετούσε» το συγκεκριμένο μνημείο, ποιες δραστηριότητες θα πρότεινες να πραγματοποιούνται στον χώρο όπου βρίσκεται;
  5. Γνωρίζουμε πως στην Ολλανδία οι μαθητές ενθαρρύνονται να «υιοθετήσουν» ένα μνημείο που βρίσκεται στην περιοχή τους και είναι αφιερωμένο στο Ολοκαύτωμα. Το καθαρίζουν, το συντηρούν, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διοργάνωση σχετικών επετειακών εκδηλώσεων.⁷⁸⁸ Θα έβλεπες μια ανάλογη δράση επιθυμητή και εφικτή σε σχολικό πλαίσιο στο Δίστομο;
- ❖ Διοργανώνεται από τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές συζήτηση σε κάποια πολιτιστική αίθουσα του τόπου με θέμα: *«Σε ποια δράση, κατά τη γνώμη σας, έχει σημασία να μετουσιωθεί η εμπειρία από τα τραγικά γεγονότα της 10.6.1944 στο Δίστομο;»*, και με ομιλητές ανθρώπους που η στάση ζωής και η δράση τους εμπεριέχουν ενδείξεις μετουσίωσης. Είναι σημαντική εμπειρία να έρθουν οι μαθητές μέσω μιας τέτοιας διαδικασίας σε επαφή με τους ενήλικους συντοπίτες τους, άλλοι ως «κοινό» που είτε διατυπώνει την άποψή του είτε θέτει ερωτήσεις και κάποιοι ως συντονιστές μιας τέτοιας εκδήλωσης .

Στην τάξη θα έχει υπάρξει ανάλογη προεργασία.

A. Κάποιες ενδεικτικές διερευνητικές ερωτήσεις που θα γίνουν στους μαθητές είναι οι ακόλουθες:

- Πώς ζει κανείς έχοντας τραυματικό παρελθόν; Το αποδέχεται; Το επεξεργάζεται; Αναλώνεται σε κατηγορίες;

---

⁷⁸⁸ Η ολλανδική ιστοσελίδα www.oorlogsmonumenten.nl/datakid περιέχει στοιχεία για περισσότερα από 700 μνημεία που έχουν «υιοθετηθεί» από ολλανδικά σχολεία, όπως αναφέρεται στο: *Προετοιμάζοντας ημέρες μνήμης του Ολοκαυτώματος. Προτάσεις για εκπαιδευτικούς*, Yad Vashem και Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2006, σ. 20.

- Πώς μετατρέπεται το τραύμα σε προσωπική ενεργητική και υπεύθυνη στάση;
- Τι προοπτικές μπορεί να έχουν οι δράσεις που συνδέονται με ένα τέτοιο τραυματικό γεγονός; Α) Την εκδίκηση, β) τη συμφιλίωση μεταξύ των απογόνων θυμάτων και θυτών, γ) την ηθική αποκατάσταση των θυμάτων και των οικογενειών τους, δ) την τιμωρία των θυτών;

Β. Επίσης οι μαθητές θα δουν ολιγόλεπτα αποσπάσματα από το ντοκιμαντέρ *Ένα τραγούδι για τον Αργύρη* και θα μελετήσουν αποσπάσματα από συνεντεύξεις που έχει δώσει ο Αργύρης Σφουντούρης. Προτείνουμε μία άσκηση διαδοχής, όχι γεγονότων, αλλά εννοιών⁷⁸⁹ και ζητάμε από τους μαθητές 1ον) να εντοπίσουν στα αποσπάσματα που ακολουθούν βασικές έννοιες και 2ον) να εξετάσουν με ποιο τρόπο η διαφοροποίηση της σχέσης μεταξύ κάποιων εννοιών συνεπάγεται την τροποποίηση στη σχέση αιτίας και αποτελέσματος.⁷⁹⁰

Συγκεκριμένα, τα θέματα που τίθενται προς συζήτηση αφορούν τους ακόλουθους προβληματισμούς και όψεις της δράσης του Αργύρη Σφουντούρη, όπως τα διατύπωσε ο ίδιος σε συνεντεύξεις του:

«Για να νιώσω ότι μπορώ να συγχωρήσω, πρέπει να υπάρξει μετάνοια από την πλευρά των θυτών. Κάποια θύματα συγχωρούν προκειμένου να απαλλαγούν από τον πόνο».

«Σχετικοποίηση της ηθικής εκφράζει η άποψη του Γερμανού πρέσβη... “οι Γερμανοί και τα θύματα δεν μπορούν να έχουν την ίδια άποψη για το Δίστομο”».

⁷⁸⁹ Γιάννης Γιαννόπουλος, *Δοκίμια θεωρίας και διδακτικής της ιστορίας*, σ. 225-226.

⁷⁹⁰ Ενδεικτικά, για το 1^ο σκέλος προτείνουμε τις έννοιες: πόνος, μετάνοια, συμφιλίωση, ηθική, αγώνας, δράση και για το 2^ο σκέλος την υπόθεση πως η συμφιλίωση έχει ως προϋπόθεση τη μετάνοια.

«Η συμφιλίωση μεταξύ των θυμάτων και της Γερμανίας –διότι η συμφιλίωση με τα θύματα είναι εκείνη που έχει σημασία–, αυτή η συμφιλίωση δεν έχει καν αρχίσει. Όταν θα αρχίσει, θα είναι ένα έργο που θα διαρκέσει όσο θα ζούμε εμείς. Δεν τελειώνει αυτό το έργο. Δεν μπορούμε να πούμε “τώρα εντάξει, τελειώσαμε”. Πρέπει να το ξεκινήσουμε πραγματικά, και είμαστε ελεύθεροι άνθρωποι να συναντιόμαστε, να συζητάμε και να μαθαίνουμε τρόπους πώς να αντιμετωπίσουμε αυτά τα πράγματα».

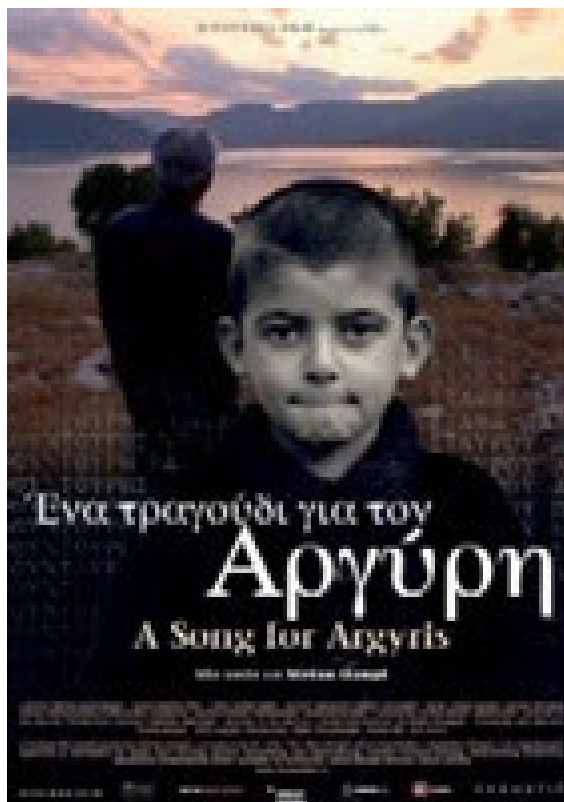
«Για μένα προσωπικά το φιλμ *Ένα τραγούδι για τον Αργύρη* είναι μια δυνατότητα να ξανασκεφτώ όλη μου τη ζωή και όλους τους αγώνες που έκανα για να αντέξω αυτή την πραγματικότητα που έζησα και που με στιγμάτισε για όλη μου τη ζωή. Δεν ήθελα ποτέ να τη θάψω και να πω “ό,τι έγινε έγινε, τώρα θα κοιτάξω να ζήσω όσο πιο ευχάριστα γίνεται”. Αυτό δεν το μπορούσα. Έπρεπε να μάθω να ζω μαζί με αυτή την ιστορία και να βρίσκω τρόπους να την επεξεργάζομαι με έναν θετικό τρόπο, ώστε να προκύψει κάτι συμβολικό για το μέλλον. Το κυριότερο είναι να προσπαθήσουν όλοι οι άνθρωποι να καταστήσουν αδύνατη την επανάληψη αυτών των πραγμάτων».

«Η συμμετοχή μου α) σε αποστολές σε προγράμματα αναπτυξιακής βοήθειας στη Σομαλία, στο Νεπάλ, στην Ινδονησία, και β) σε δικαστικούς και πολιτικούς αγώνες τα τελευταία χρόνια υπέρ των θυμάτων της ναζιστικής θηριωδίας λειτούργησε ως ένα είδος διαθήκης για το μέλλον».

Γ. Οι μαθητές θα παρατηρήσουν τη φωτογραφία του Αργύρη Σφουντούρη. Στη συνέχεια θα συζητήσουν το σχόλιό του στο ντοκιμαντέρ *Ένα τραγούδι για τον Αργύρη*, για το πώς αισθανόταν όταν μικρό παιδί, μετά τα τραγικά γεγονότα της Σφαγής, του έβγαλαν τη συγκεκριμένη φωτογραφία.

«Γιατί επέζησα; Γιατί δε σκοτώθηκα κι εγώ; Μπορεί να αφήσει κανείς πίσω του το παρελθόν, αυτή τη βαριά μαύρη σκιά; Κοιτάζω τον κόσμο και ρωτώ. Αλήθεια το θέλετε αυτό; Είναι όπως ακριβώς θυμάμαι τον εαυτό μου. [Το μικρό παιδί της φωτογραφίας] σφίγγει τα δόντια. Δεν σκέφτεται καν να γελάσει. Τα μάτια ορθάνοιχτα. Κοιτάζει τον κόσμο και ρωτά. Όταν στα τρία σου βρίσκεσαι ξαφνικά στο δρόμο, χωρίς σπίτι και γονείς, όσο κι αν με φρόντιζαν μεγάλες αδερφές, παππούς, γιαγιά, όλα όσα θεωρούσα κόσμο μου είχαν

καταρρεύσει, μαζί με το νόημα της ζωής. Μέχρι σήμερα αναρωτιέμαι. Μπορεί να είναι δυνατόν; Ποιος αναλαμβάνει την ευθύνη να μην επιτρέψει να συμβεί ξανά κάτι τέτοιο;»

Διαπιστώνουμε πως το μικρό παιδί που σφίγγει τα χείλη για να μη φωνάξει από πόνο, ως ώριμος ενήλικος μάχεται και εκφράζεται δυναμικά.

Δ. Η προσωπική ζωή και στάση του Αργύρη Σφουντούρη σίγουρα λειτουργεί ως υποδειγματική μορφή δράσης, ως υποδειγματική στάση ζωής και μετουσίωσης των τραυματικών γεγονότων της 10.6.1944. Περιμένουμε, βέβαια, από τα παιδιά να διατυπώσουν τις δικές τους σκέψεις και προτάσεις, οι οποίες σίγουρα θα είναι συμβατές με τη νοοτροπία τους, τις πεποιθήσεις και τα προσωπικά τους ιδανικά.

1ο βήμα: Στην ολομέλεια της τάξης παρουσιάζονται με ελεύθερο, συνειρμικό τρόπο λέξεις, φράσεις, ιδέες σχετικές με το θέμα (ιδεοθύελλα)⁷⁹¹ που τους έρχονται αυτόματα στο νου. Ένας μαθητής καταγράφει ό,τι ακούγεται (στον πίνακα, σε ένα ρολό χαρτί, σε χαρτόνι) χωρίς να κάνει καμία επιλογή.

2ο βήμα: Γίνεται ταξινόμηση των σημειώσεων που συγκεντρώθηκαν και οργανώνονται οι πτυχές του θεματικού ιστού που προέκυψαν. Οι μαθητές χωρίζονται σε ομάδες επεξεργασίας των σκέψεων- προτάσεων που προέκυψαν με την ιδεοθύελλα.

3ο βήμα: Αξιοποιώντας την ενσυναισθητική στρατηγική, κάθε ομάδα μαθητών προχωρεί σε ανάληψη ρόλων, προσομοιώσεις, κατασκευή σεναρίων σχετικών με το θέμα τους, τη μετουσίωση δηλαδή της τραγικής εμπειρίας της Σφαγής του Διστόμου.

---

⁷⁹¹ *Εγχειρίδιο σχολικών πολιτιστικών προγραμμάτων για την Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, Ελληνική Εταιρεία για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, ό.π., σ. 210.*

6η Ενότητα: Ελλάδα – Γερμανία: Θέσεις και στάσεις αναφορικά με τα εγκλήματα του εθνικοσοσιαλισμού και την ηθική αποκατάσταση των θυμάτων. Η έννοια της συμφιλίωσης σε παγκόσμιο επίπεδο.

A. Ελλάδα – Γερμανία: Θέσεις και στάσεις αναφορικά με τα εγκλήματα του εθνικοσοσιαλισμού και την ηθική αποκατάσταση των θυμάτων

Θα επιχειρήσουμε να επεξεργαστούμε μεταπολεμικές εκτιμήσεις και στάσεις που αφορούν την περίοδο της ναζιστικής κατοχής της Ευρώπης και συνδέονται με τις προτάσεις των R. Simon, C. Erpert, M. Clamen και L. Beres για τη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος. Οι συγκεκριμένοι ερευνητές θεωρούν διδακτικά σημαντική τη συμβολή της αξιοποίησης: α) των μαρτυριών, β) των λεπτομερειών ως ιχνών για την ανάπλαση, πρώτον, όψεων του παρελθόντος και των ανθρώπινων επιλογών και, δεύτερον, των αποφάσεων και της ανάληψης ή μη ευθυνών αναφορικά με τη στάση απέναντι σε συγκεκριμένα ζητήματα, γ) της διδακτικής σύνδεσης του τραύματος με μια επικοινωνιακή διαδικασία που επιδιώκει μια δικαιότερη κοινωνία, και δ) της σύνδεσης της μνήμης αφενός με τη συχνά επώδυνη ενδοσκόπηση και, αφετέρου, με την επεξεργασία της οπτικής του «άλλου».⁷⁹²

1η δραστηριότητα

Οι μαθητές, μελετώντας τις πηγές που ακολουθούν, καλούνται να αξιολογήσουν κάποιες μεταπολεμικές αντιδράσεις και στάσεις σε ατομικό και πολιτικό επίπεδο στην Ελλάδα και στη Γερμανία. Όσον αφορά τη μεταπολεμική Ελλάδα, συζητούν: α) τους λόγους για τους οποίους Έλληνες προπηλάκισαν αρκετά χρόνια μετά έναν Γερμανό τουρίστα σε χωριό που το 1943 είχαν καταστρέψει οι Γερμανοί, β) πώς αισθάνεται ένας Έλληνας μετανάστης με καταγωγή από τόπο που πυρπολήθηκε από Γερμανούς, ο οποίος μεταπολεμικά βρέθηκε στη Γερμανία, γ) τις οικονομικές και πολιτικές επιλογές των μεταπολεμικών ελληνικών κυβερνήσεων, δ) τη στάση Ελλήνων συγγενών θυμάτων του ναζισμού απέναντι στην

---

⁷⁹² Όπως αναφέρεται στο Γ. Κόκκινος, Π. Γατσωτής, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», στο: Γ. Κόκκινος, Δ. Μαυροσκούφης, Π. Γατσωτής, Έλ. Λεμονίδου (2010) *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, ό.π., σ. 95.

τοποθέτηση του γερμανικού κράτους για τα εγκλήματα του ναζιστικού παρελθόντος. Αντιστοίχως, όσον αφορά τη μεταπολεμική Γερμανία, διερευνούν: α) τη στάση απομάχων μεραρχίας των Ες Ες , οι οποίοι, μέχρι το 1984, οργάνωναν συναντήσεις στην Βαυαρία και υπερασπίζονταν με σχετικές εκδηλώσεις τις ναζιστικές αντιλήψεις τους, β) τη στάση των Γερμανών πολιτών που αναρωτήθηκαν τι έκαναν στον πόλεμο οι πατεράδες τους και που επιδίωξαν με ευθύ τρόπο να εξετάσουν ακόμα και σε διαγενεακό επίπεδο τις ευθύνες τους, σε αντίθεση με άλλους συμπολίτες τους που υπερασπίζονται τη συμμετοχή των γονιών τους στα εγκλήματα του εθνικοσοσιαλισμού, γ) τη στάση της μεταπολεμικής Γερμανίας απέναντι στους λαούς που υπέφεραν στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και σε διδακτικό επίπεδο θεωρούμε πως είναι: α) η εξέταση της επίσημης μνήμης, το γεγονός, για παράδειγμα, πως η μεταπολεμική τακτική του ελληνικού κράτους αναφορικά με τη διεκδίκηση ηθικής και οικονομικής αποζημίωσης από το γερμανικό κράτος στις οικογένειες των θυμάτων έρχεται σε αντίθεση με το κοινό αίσθημα για δικαιοσύνη, και β) η επιδίωξη ηθικής αποκατάστασης των θυμάτων και των οικογενειών τους και συμφιλίωσης σε διαγενεακό επίπεδο θυμάτων και θυτών. Θεωρούμε σημαντικό να δημιουργηθεί ένα εκπαιδευτικό πλαίσιο διερεύνησης των όψεων και των επιπτώσεων που έχουν τα ακραία τραυματικά ιστορικά γεγονότα σε διαφορετικές ομάδες ανθρώπων, λαμβάνοντας υπόψη την εκτίμηση του Spivak πως, κατά την επεξεργασία του τραύματος, δεν μπορούμε να έχουμε την απαίτηση μιας παγκόσμιας κατανόησης και παραδοχής του.⁷⁹³ Το τραύμα έχει ιστορία και πολιτική διάσταση που δάσκαλοι και μαθητές δεν μπορούν να παραβλέπουν. Από το να αναφερόμαστε στα τραυματικά ιστορικά γεγονότα προσεγγίζοντάς τα ρητορικά ή σε ένα πλαίσιο άσκησης «συναισθηματικής ρητορικής», είναι προτιμότερο να διερευνήσουμε τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους ο πόνος πολιτικοποιείται, γιατί τίποτα δεν είναι διάφανο ή οικουμενικό.⁷⁹⁴

---

⁷⁹³ G. Spivak, *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics*, Routledge, New York 1987, όπως αναφέρεται στο: Μ. Ζεμπύλας, *The Politics of Trauma in Education*, ό.π., σ. 26.

⁷⁹⁴ L. Berlant, «Trauma and Ineloquence», *Cultural Values*, 5(1), 2001, σ. 41-58, όπως αναφέρεται στο: Μ. Ζεμπύλας, *The Politics of Trauma in Education*, ό.π, σ. 26, 27, 31.

1η πηγή

«Ο πρώτος Γερμανός τουρίστας που ήρθε στους Λυγκιάδες ήταν ένα νέο παιδί. Αυτός όμως αισθάνθηκε άσχημα όταν άκουσε τι είχε γίνει λίγα χρόνια πριν. Οι χωριανοί ήθελαν να τον κυνηγήσουν, να τον στείλουν στο διάβολο. Αυτός μιλούσε καλά τα ελληνικά και τους είπε: “Συγγνώμη, μα ποια σχέση έχω εγώ με τα γεγονότα αυτά; Γεννήθηκα το 1950”. Σηκώθηκε και έφυγε αμέσως».

Ο Νίκος κοιτάζει τον παπά σαν να μη πιστεύει ό,τι άκουσε: «Αλήθεια λες;»

«Ναι, βεβαίως! Αλήθεια! Εγώ σ’ το λέω. Στην πλατεία ο μπαρμπα-Γιάννης όχι μόνο τον έβρισε – τον χτύπησε. Τότες ο νεαρός σηκώθηκε και έφυγε. Αλλά τι μπορούσε να κάνει;»

Ο πάτερ Χολέβας πάλι απευθύνεται σε μένα: «Μα κάτι άλλο ήθελα να σου πω. Κι εγώ πήγα μια φορά στη Γερμανία. Όταν έβλεπα άντρες μεγαλύτερους στην ηλικία, αισθανόμουν άσχημα. Αναρωτιόμουν αν κι αυτός υπηρετούσε στη Βέρμαχτ, αν ήτανε στο χωριό μας, αν συμμετείχε. Και σήμερα ακόμα σκέφτομαι τέτοια πράγματα».

Christoph U. Schminck-Gustavus, *Μνήμες Κατοχής III. Οι Λυγκιάδες στις φλόγες*, Ισνάφι, Ιωάννινα 2011, σσ. 77-78.

- Πώς αντέδρασαν κάποιοι κάτοικοι του χωριού στη θέα του Γερμανού; Τι προσωποποιούσε, ενδεχομένως, για αυτούς ο νεαρός Γερμανός τουρίστας;
- Σε ποιους λόγους οφειλόταν η δυσφορία που αισθανόταν ο πατήρ Χολέβας κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στη Γερμανία; Τη θεωρείς δικαιολογημένη;

2η πηγή

Ένα γράμμα απ’ τη Νυρεμβέργη

10.5.94

Αγαπητές φίλες, αγαπητοί φίλοι στο Δίστομο,

Τι κάνετε; Με παρακαλέσατε να σας γράψω ένα άρθρο για το περιοδικό Εμβόλιμον πάνω στο θέμα «Τι σημαίνει για μένα, σαν Γερμανίδα, το Δίστομο;».

Πω, πω, δύσκολο! Σκέφτομαι το παρελθόν, πώς ξεκινήσαν οι σχέσεις μας και γενικά όλη την ιστορία μου με το Δίστομο. Αυτό ήταν πριν 14 χρόνια, το 1980. Ήρθαμε στο Δίστομο, σ' έναν ξένο τόπο, ξέροντας μόνο ότι εκεί είχε γίνει μία σφαγή από τα φασιστικά γερμανικά στρατεύματα.

Γνωρίζαμε ότι αυτή η μεραρχία των Ες Ες διοργάνωνε κάθε χρόνο σε μια κωμόπολη της Βαυαρίας μία συνάντηση (για τη διατήρηση της παράδοσης) μέχρι και το 1984.

Και εμείς θέλαμε να βοηθήσουμε με μια ομάδα πρωτοβουλίας που σκοπός της ήταν να απαγορευτούν αυτές οι συναντήσεις!

Λοιπόν τότε που πρωτοήρθαμε στο Δίστομο ανησυχούσα πολύ και απορούσα: Πώς θα μας αντιμετωπίσει ο κόσμος εκεί; Θα δεχτούνε να μιλήσουμε με μας τους Γερμανούς; Θα μπορέσουμε να πάρουμε πληροφορίες πάνω στο θέμα που μας ενδιαφέρει και που ίσως να μπορέσουν να μας βοηθήσουν στην απαίτησή μας να απαγορευτούν οι συναντήσεις των Ες Ες; Θα μάθουμε πώς αντιμετωπίζει ο κόσμος σήμερα τα γεγονότα του '44;

Φοβόμουνα για το τι θα συμβεί...

Σήμερα όταν έρχομαι στο Δίστομο έρχομαι σ' έναν τόπο που τον έχω συνηθίσει. Όλα μου φαίνονται γνωστά, δεν έχω την εντύπωση ότι έλειπα τόσους μήνες. Το νιώθω κάπως σαν πατρίδα μου[...]

Brigitte Spuller, περιοδικό *Εμβόλιμον* 21-22 (1994), σ. 155.

- Ποια είναι η αντιπρόταση της Brigitte Spuller στη δράση της μεραρχίας των Ες Ες;
- Ποιοι ήταν οι δισταγμοί της πριν από την πρώτη της επίσκεψη στο Δίστομο; Αποδείχθηκαν δικαιολογημένοι;

3η πηγή

«[...] Αποφάσισα να φύγω. Αν μπορούσα από τη μια μέρα στην άλλη να πάω στο Άουσβιτς, θα το είχα κάνει. Αλλά για να πάρω βίζα, έπρεπε να περάσουν βδομάδες. Έτσι πήγα στο Στρούτχοφ, στην Αλσατία. Ήταν το πλησιέστερο στρατόπεδο συγκέντρωσης. Δεν είχα δει ποτέ κανένα. Ήθελα να διώξω τα κλισέ βλέποντας την πραγματικότητα.

»Έκανα ωτοστόπ [...] έξω από το Στρασβούργο είχα τύχη: το αμάξι πήγαινε στο Σίρμεκ, σε μια μικρή πόλη κοντά στο Στρούτχοφ.

»Όταν είπα στον οδηγό πού ακριβώς πήγαινα, σώπασε. Γύρισα και τον κοίταξα, χωρίς όμως να μπορέσω να διαβάσω στο πρόσωπό του γιατί, ενώ μιλούσαμε τόσο άνετα, βουβάθηκε ξαφνικά. Ήταν μεσήλικας, είχε στεγνό πρόσωπο, στο δεξί κρόταφο ένα κόκκινο σημάδι από κάψιμο ή από τη γέννα και μαύρα σγουρά μαλλιά με επιμελημένη χωρίστρα. Είχε επικεντρώσει την προσοχή του στο δρόμο.

[...]

»Κάποια στιγμή ξαναμίλησε. Με ρώτησε για ποιο λόγο πήγαινα στο Στρούτχοφ, κι εγώ του είπα για τη δίκη και για να συγκεντρώσω για αυτή στοιχεία που μου έλειπαν.

»“Α, θέλεις να καταλάβεις γιατί οι άνθρωποι μπορούν να κάνουν τέτοια φρικτά πράγματα”. Ηχούσε λίγο ειρωνικός. Ίσως όμως να ήταν απλώς ο ιδιόμορφος χρωματισμός της φωνής και της γλώσσας. Προτού προλάβω να απαντήσω, συνέχισε: “Δηλαδή τι ακριβώς θέλεις να καταλάβεις; Όταν κάποιος σκοτώνει από πάθος, από έρωτα, από μίσος, για την τιμή του ή για να εκδικηθεί, το καταλαβαίνεις;”

»[...] “δεν ήταν πόλεμος, ούτε υπήρχε αιτία μίσους. Αλλά ούτε και ο δήμιος μισεί αυτόν που εκτελεί, κι όμως τον εκτελεί. Μήπως επειδή του έδωσαν αυτή τη διαταγή; Μήπως σκέφτεσαι πως μιλάω τώρα για διαταγή και υπακοή κι ότι οι ομάδες στα στρατόπεδα είχαν πάρει διαταγές και έπρεπε να υπακούσουν;” Γέλασε περιφρονητικά. “Όχι, δε μιλώ για διαταγή και υπακοή. Ο δήμιος δεν υπακούει σε εντολές. Κάνει τη δουλειά του, δε μισεί όσους εκτελεί, δεν εκδικείται, δεν τους σκοτώνει επειδή είναι εμπόδιο στο δρόμο του, επειδή τον απειλούν ή του επιτίθενται. Απλώς του είναι παντελώς αδιάφοροι. Τόσο αδιάφοροι, που μπορεί να τους σκοτώσει ή να μην τους σκοτώσει”. Με κοίταξε. “Δεν έχει άλλο μα; Έλα, πες μου πως δεν επιτρέπεται ένας άνθρωπος να αδιαφορεί τόσο για κάποιον άλλο. Πες μου για αλληλεγγύη με καθετί που έχει

ανθρώπινο πρόσωπο. Ή μήπως δε σας το έμαθαν αυτό; Δε σας μίλησαν για ανθρώπινη αξιοπρέπεια; Για σεβασμό στη ζωή;»

»Ήμουν αγανακτισμένος και αμήχανος. Έψαχνα να βρω μια λέξη, μια φράση που θα μπορούσε να σβήσει όσα είχε πει, που θα μπορούσε να τον αποστομώσει.

»“Είδα κάποτε”, συνέχισε εκείνος, “κάποια φωτογραφία από εκτελέσεις Εβραίων στη Ρωσία: Οι Εβραίοι περιμένουν γυμνοί στη σειρά, μερικοί στην άκρη μιας τάφρου, και πίσω τους στέκονται στρατιώτες και τους πυροβολούν στον τράχηλο. Αυτό γίνεται σε κάποιο λατομείο, και πάνω από τους Εβραίους και τους στρατιώτες σε κάποιο περβάζι του τοίχου κάθεται ένας αξιωματικός που κουνάει τα πόδια και καπνίζει. Δείχνει λίγο χολωμένος. Ίσως επειδή η διαδικασία δεν είναι αρκετά γρήγορη. Αλλά το πρόσωπό του δείχνει επίσης κάτι σαν ευχαρίστηση, σαν ικανοποίηση, ίσως επειδή βγαίνει η δουλειά της μέρας και σε λίγο σχολάει. Δεν μισεί τους Εβραίους. Δεν [...]”.

»“Μήπως ήσασταν εσείς; Μήπως αυτός που κάθεται στο περβάζι είστε εσείς; [...]”.

»Πάτησε φρένο. Ήταν κατάχλομος και το σημάδι στον κρόταφο είχε κορώσει.

»“Εξω!”

»Κατέβηκα. Ξεκίνησε τόσο απότομα, που χρειάστηκε να κάνω ένα σάλτο στο πλάι. Τον άκουγα ακόμα στις επόμενες στροφές. Έπειτα ησυχία.

»Ανηφόρισα το δρόμο. Κανένα αυτοκίνητο δε με προσπέρασε, κανένα δεν ήρθε από την απέναντι μεριά. Άκουγα τα πουλιά, τον αέρα στα δέντρα, πού και πού το κελάρυσμα κάποιου ρυακιού. Ανέπνευσα λυτρωμένος. Έπειτα από ένα τέταρτο έφτασα στο στρατόπεδο συγκέντρωσης [...]».

Bernhard Schlink, Διαβάζοντας στη Χάννα, μτφρ. Ιάκωβος Κοπερτί, Κριτική, Αθήνα 1998, σ. 144-147.

- Ποια στάση αντιμετώπισης του ναζιστικού παρελθόντος από τις μεταπολεμικές γενιές Γερμανών υπαγορεύουν οι φράσεις «Ήταν το πλησιέστερο στρατόπεδο συγκέντρωσης. Δεν είχα δει ποτέ κανένα. Ήθελα να διώξω τα κλισέ βλέποντας την πραγματικότητα»;
- Πώς κρίνεις την άποψη του οδηγού «Ο δήμιος δεν υπακούει σε εντολές. Κάνει τη δουλειά του, δε μισεί όσους εκτελεί, δεν εκδικείται, δεν τους σκοτώνει επειδή είναι εμπόδιο στο δρόμο του, επειδή τον απειλούν ή του επιτίθενται. Απλώς του είναι

παντελώς αδιάφοροι. Τόσο αδιάφοροι, που μπορεί να τους σκοτώσει ή να μην τους σκοτώσει»;

- Πώς συνδέει ο οδηγός την άποψή του για το πώς ενεργεί ο δήμιος με τη στάση του Γερμανού αξιωματικού;
- Πώς θα χαρακτήριζες τον οδηγό με βάση τις απόψεις που διατυπώνει;
- Τι εννοεί ο επισκέπτης του στρατοπέδου συγκέντρωσης με τις φράσεις «Ανηφόρισα το δρόμο. Κανένα αυτοκίνητο δε με προσπέρασε, κανένα δεν ήρθε από την απέναντι μεριά. Άκουγα τα πουλιά, τον αέρα στα δέντρα, πού και πού το κελάρυσμα κάποιου ρυακιού. Ανέπνευσα λυτρωμένος. Έπειτα από ένα τέταρτο έφτασα στο στρατόπεδο συγκέντρωσης»;
- Στο κείμενο διαφαίνονται οι διαφορετικές στάσεις αντιμετώπισης του ναζιστικού παρελθόντος από δύο Γερμανούς πολίτες. Ποιες είναι αυτές; Μπορείς να τις αναπτύξεις σε δύο παραγράφους;

4η πηγή

«[...] η νέα Γερμανία σπανίως αντάμειβε την ψυχολογική και έμπρακτη επικουρία των Ελλήνων κυβερνήτων, οι οποίοι όχι μόνον επαινούσαν τη δημοκρατική αναγέννηση των Δυτικογερμανών, αλλά τους συνέδραμαν κιόλας να παρακάμψουν τους περιορισμούς και τις δυσμενείς διακρίσεις που τους είχαν επιβάλει οι Σύμμαχοι συνεπεία του χαμένου Πολέμου. Η στάση αυτή αξίζει να αντιπαραβάλλεται με τις περιπτώσεις άλλων πρώην γερμανοκρατούμενων κρατών, που με τη σκληρότερη στάση τους αποκόμισαν περισσότερα οφέλη κάθε μορφής [...]. Προφανώς, οι αξιωματούχοι της Βόννης συμπέραναν ότι δεν όφειλαν να ανταποδώσουν στους Έλληνες το φιλογερμανισμό των κυβερνήτων, αφού τον θεωρούσαν, όπως άλλωστε και το συγκριτικά χαμηλό ποσοστό γενικότερου αντι-γερμανικού [...] μίσους στα λαϊκά στρώματα,

φυσιολογική απόρροια της οικονομικής εξάρτησης της Αθήνας, καθώς και των ιδιαιτεροτήτων της ελληνικής ιστορίας. Την “εξαιρετικά βάνουση Τουρκοκρατία” θεωρούσαν τον κύριο λόγο για τον οποίο οι Έλληνες έβλεπαν την ιστορία πιο μοιρολατρικά από τους λαούς της Βόρειας και της Δυτικής Ευρώπης».

Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 531.

5η πηγή

«[...] Δεν ήταν λοιπόν μόνον οι συντηρητικές κυβερνήσεις Παπάγου και Καραμανλή που υπέκυψαν σε αυτές τις πιέσεις στο βωμό της νέας φιλίας. Ήδη οι κεντρώοι προκάτοχοί τους είχαν επισημάνει την “γενικωτέραν ανάγκην προσαρμογής” του “ζητήματος της διώξεως των Γερμανών εγκληματιών πολέμου [...] προς τας εξελίξεις και κατευθύνσεις της εξωτερικής ημών πολιτικής ως και των συναφών προς ταύτην οικονομικών ζητημάτων μας” [...]. Εφόσον το Ελληνικόν Εθνικόν Γραφείον Εγκλημάτων Πολέμου δεν έδειχνε αρκετή κατανόηση, τον Μάιο του 1952 ο προεδρεύων Σοφοκλής Βενιζέλος απαίτησε “το συντομότερον [να] τεθή τέρμα εις μίαν κατάστασιν, η οποία ενώ ουδεμίαν πιθανότητα έχει να δώση την πρέπουσα ηθικήν ικανοποίησιν εις το εθνικόν αίσθημα, τουναντίον αποτελεί εμπόδιον εις την ανάπτυξιν των μετά των ενδιαφερομένων χωρών ημετέρων συμφερόντων”».

Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 532.

6η πηγή

«Τον Νοέμβριο του 1958, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, μετά από επίσκεψή του στη Βόννη, εξασφάλισε δάνειο 200 εκατομμυρίων γερμανικών μάρκων, επιπλέον οικονομική βοήθεια σε

προμήθειες αγαθών αξίας 100 εκατομμυρίων γερμανικών μάρκων, καθώς και τεχνική βοήθεια».

«Ουδέποτε πλέον θα διαταραχθούν οι σχέσεις των δύο χωρών», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 1 (1959), Ειδική έκδοση: Ελλάδα – Δυτική Γερμανία 1959, σ. 3.

- Μελετώντας την 4η, την 5η και την 6η πηγή, ποια φαίνεται να είναι μεταπολεμικά η στάση των ελληνικών κυβερνήσεων όσον αφορά τη διεκδίκηση αποζημιώσεων για τα δεινά που υπέστη η χώρα;
- Ποιες προτεραιότητες προβάλλονται που υποβαθμίζουν κάθε διεκδίκηση;

7η πηγή

«Ο άνεμος ανοιγοκλείνει την πόρτα του γραφείου που τρίζει. [...] Τον ρωτώ: “Δεν μάθατε ποτέ ονόματα των εγκληματιών; Κανείς δεν εξέτασε το ζήτημα των αποζημιώσεων, της επανόρθωσης; Εγκλήματα πολέμου ήτανε! Οι επιζώντες της καταστροφής θα ’πρεπε να πάρουν αποζημιώσεις!”

»Με κοιτάει πικραμένος: “Τι να σας πω; Ποτέ δεν έγινε κάτι τέτοιο. Κάνανε τη Δίκη της Νυρεμβέργης. Εκεί ακούστηκε κι η δική μας υπόθεση. Εγώ τότε ήμουνα μικρός ακόμα, μα οι μεγαλύτεροι μου είπαν ότι μερικοί –κι ο πρόεδρος του χωριού– είχαν λάβει την κλήση να παρουσιαστούν στη δίκη. Αλλά δεν πήγαν. Ο κόσμος τότε ψωμάκι δεν είχε να φάει, πώς θα αντιμετώπιζε αυτά τα έξοδα;”

»Σκέφτομαι, αν επρόκειτο για επίσημη κλήση μαρτύρων, δε θα πλήρωναν τα έξοδα από την τσέπη τους [...]»

Christoph U. Schminck-Gustavus, *Μνήμες Κατοχής III. Οι Λυγκιάδες στις φλόγες*, Ισνάφι, Ιωάννινα 2011, σσ. 50- 51.

- Ποια πρακτική θα μπορούσαν να έχουν ακολουθήσει οι ελληνικές μεταπολεμικές κυβερνήσεις για θέματα που συνδέονται με την ηθική και οικονομική αποκατάσταση εκ μέρους του γερμανικού κράτους;

8η πηγή

Το 1994 ο Αργύρης Σφουντούρης υποβάλλει ερώτημα στη γερμανική πρεσβεία της Αθήνας σχετικά με το πώς θα μπορούσαν να ικανοποιηθούν τα αιτήματα των πληγέντων από τη δράση των ναζιστικών στρατευμάτων κατοχής για αποζημίωση. Τον Ιανουάριο του 1995 λαμβάνει ως απάντηση μια επιστολή από την πρεσβεία, η οποία αναφέρει αυτολεξεί ότι «τα γεγονότα της 10.6.1944 στο Δίστομο δεν χαρακτηρίζονται ως Σφαγή ή έγκλημα πολέμου, αλλά στρατιωτικό μέτρο εντός του πλαισίου άσκησης πολεμικής στρατηγικής», και ως εκ τούτου δεν υφίσταται δικαίωμα αποζημίωσης. Το γεγονός ότι η βαρύτητα της Σφαγής πενήντα χρόνια μετά δεν αναγνωρίζεται πλήρως, αλλά αντιθέτως υποβιβάζεται τον πληγώνει βαθιά. Αποφασίζει να προχωρήσει σε δικαστική διεκδίκηση αποζημίωσης από το γερμανικό κράτος.

9η πηγή

«Οι Γερμανοί και τα θύματα δεν μπορούν να έχουν την ίδια άποψη για το Δίστομο».

(άποψη του Γερμανού πρέσβη στην Αθήνα, από το ντοκιμαντέρ *Ένα τραγούδι για τον Αργύρη*)

- Η στάση της γερμανικής πρεσβείας –και συνεπώς του γερμανικού κράτους– για τη θηριωδία που διέπραξαν οι Γερμανοί στο Δίστομο ποια αντίδραση υπαγορεύει στον Αργύρη Σφουντούρη;
- Συμφωνείς με την άποψη του γερμανού πρέσβη;

Η μελέτη των παραπάνω πηγών και η διερεύνηση πτυχών των συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων μπορεί να οδηγήσει τους μαθητές/τριες στη δημιουργία άσκησης «άστρου» με την οποία θα ορίσουν μια κεντρική έννοια και στη συνέχεια τις περιφερειακές έννοιες του ζητήματος που επεξεργάστηκαν.⁷⁹⁵

2η δραστηριότητα

<p>Αφού οι μαθητές μελετήσουν τις πηγές, θέτουν διάφορα ερωτήματα. Συμφωνούν σε κάποιο που το θεωρούν κυρίαρχο. Ενδεικτικά προτείνουμε ως κυρίαρχο ερώτημα το ακόλουθο: «<i>Ποιες προϋποθέσεις και παραμέτρους θέτει η υλοποίηση της συμφιλίωσης στην περίπτωση του Διστόμου;</i>» Οι μαθητές εντοπίζουν στις πηγές που τους δόθηκαν σχετικές φράσεις που δίνουν απάντηση σε αυτό το ερώτημα και τις συμπληρώνουν στον πίνακα. Συμφιλίωση</p>	<p>Προϋποθέσεις για την υλοποίησή της</p>
<p>Στάση πολιτών στην Ελλάδα</p>	
<p>Στάση πολιτών στη Γερμανία</p>	
<p>Στάση ελληνικών κυβερνήσεων</p>	
<p>Στάση γερμανικών κυβερνήσεων</p>	

⁷⁹⁵ Ενδεικτικά προτείνουμε ως κεντρική έννοια τη φράση «Γερμανοί πολίτες». Ως περιφερειακές έννοιες θα μπορούσαν να λειτουργήσουν οι φράσεις «κατανόηση ναζιστικού παρελθόντος», «υπεράσπιση ναζιστικού παρελθόντος», «πράξεις μετάνοιας και συμφιλίωσης».

B. Η έννοια της συμφιλίωσης σε παγκόσμιο επίπεδο

Δημιουργούνται ομάδες μαθητών με θέμα προς επεξεργασία: «*Ματιές στον κόσμο. Τι όψεις παίρνουν οι έννοιες της συμφιλίωσης και της αποκατάστασης σε χώρες που οι πολίτες τους έχουν υποστεί κατάφωρη παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων;*» Θα εξεταστούν περιπτώσεις λαών που έζησαν ακραίες μορφές παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Νότιος Αφρική, Αργεντινή, Χιλή) και εφάρμοσαν ενδιαφέροντες τρόπους χειρισμού της τραυματισμένης κοινωνίας τους.

Ενδεικτικά προτείνουμε γνωστικό πλαίσιο και πηγές σχετικά με το θέμα:

1. Κριτήρια διαμόρφωσης της έννοιας των δικαιωμάτων (20ός-21ος αιώνας)

- η πολιτική βούληση των κυβερνήσεων
- οι ενέργειες μη κυβερνητικών οργανώσεων και επιτροπών
- οι αγώνες μεμονωμένων κοινωνικών ομάδων
- οι ατομικές προσπάθειες αναγνώρισης και αποκατάστασης αδικιών

2. Όψεις της συμφιλίωσης και της αποκατάστασης

Συμφιλίωση

Στη Νότια Αφρική οι διαπραγματευτές φρόντιζαν να εξασφαλίσουν στους θύτες τη δυνατότητα να πουν την αλήθεια για τις πράξεις τους και στα θύματα να διηγηθούν όσα είχαν υποφέρει, καθώς, όπως υποστήριζαν, μέσω των μαρτυριών των θυμάτων και των θυτών και της μεταμέλειας των θυτών για τις ενέργειές τους κατά την περίοδο του apartheid επιτυγχάνεται η συνειδητή αναψηλάφηση της τραυματικής μνήμης, αλλά και η αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας.

Αμνηστία

Στη Νότιο Αφρική είχε προβληθεί το ενδεχόμενο εφαρμογής ενός τύπου ομαδικής, γενικευμένης αμνηστίας (blanket amnesty), το οποίο απορρίφθηκε από τους εκπροσώπους των δημοκρατικών κινημάτων.

Στον αντίποδα, η ολοκληρωτική δίωξη όσων είχαν διαπράξει βίαιες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά τη διάρκεια του απαρτχάιντ δεν έγινε ευρέως αποδεκτή.

Τελικά, αποφασίστηκε η εφαρμογή της «ατομικής αμνηστίας», που προϋπέθετε την παραδοχή εκ μέρους του θύτη της δράσης του και δεν τον διασφάλιζε από το ενδεχόμενο κάποιο θύμα να ασκήσει αστική δίωξη εναντίον του.

Δίκες

Στη Νότιο Αφρική έγιναν οι λεγόμενες «Δίκες για την Αλήθεια», όπου οι δικαστές έφεραν εις πέρας έρευνες που επιχειρούσαν να καταγράψουν τι συνέβη πραγματικά σε κάθε θύμα. Για την υλοποίηση αυτού του σχεδίου, οι νόμοι που έως τότε εμπόδιζαν ανάλογες διαδικασίες απόδοσης ποινικής δικαιοσύνης καταργήθηκαν.

Αποζημιώσεις

Η πολιτική τακτική των αποζημιώσεων που ακολούθησε η κυβέρνηση της Νοτίου Αφρικής υπαγορευόταν από την αντίληψη πως χωρίς επαρκή μέτρα επανόρθωσης και αποκατάστασης δεν μπορούν να υπάρξουν επούλωση του τραύματος και συμφιλίωση.⁷⁹⁶

Αξιοποίηση σχετικού υλικού

Η μετάβαση της **Αργεντινής** στη δημοκρατία (1983) συνοδεύτηκε από σοβαρή πρόθεση εξέτασης των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που σημειώθηκαν κατά το διάστημα της στρατιωτικής

⁷⁹⁶ Στον καθορισμό της πολιτικής των αποζημιώσεων με βάση τη διεθνή ορολογία αποζημιώσεων, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν τα λεγόμενα «5 R»: Redress (αποκατάσταση), Restitution (επανόρθωση), Rehabilitation (αναμόρφωση), Restoration of dignity (αποκατάσταση της αξιοπρέπειας), Reassurance of non-recurrence (διασφάλιση της μη επανάληψης).

δικτατορίας (1976-1983).

Συστάθηκε η Εθνική Επιτροπή για την Εξαφάνιση Προσώπων, η οποία στόχευε τόσο στην ποινική δίωξη των υψηλά ισταμένων στρατιωτικών όσο και στην υλοποίηση μιας ευρείας πολιτικής τακτικής σχετικά με την επίδοση οικονομικών αποζημιώσεων στις οικογένειες των θυμάτων.

Το να δεχτούν χρήματα ως μορφή αποκατάστασης ήταν επώδυνη εμπειρία για τις οικογένειες των θυμάτων.

Σε πολλές περιπτώσεις, ακόμη και εάν η επίδοση χρηματικής αποζημίωσης αποτελούσε σημαντικότερη βοήθεια, λαμβάνοντας υπόψη και την οικονομική κατάσταση της χώρας, συναισθηματικά ήταν δύσκολο στους δικαιούχους να λάβουν αυτό το ποσό, το οποίο παιδιά αγνοουμένων είχαν αποκαλέσει «μιαρό» ή «καταραμένο».

Από το κεφάλαιο Γ.11. Χειρισμός παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το παράδειγμα της Νοτίου Αφρικής, της Αργεντινής και της Χιλής. της παρούσας διατριβής.

Βασικές αρχές των αποζημιώσεων στη **Νότιο Αφρική**

- Βοηθώντας τους επιζήσαντες γίνεται σαφές ότι η Πολιτεία έχει επίγνωση των αδικιών που υπέστησαν τα θύματα, οι οικογένειές τους, οι κοινότητες και γενικότερα το έθνος.
- Αποκαθίσταται η αξιοπρέπεια των θυμάτων.
- Ενδυναμώνεται η συλλογική ηθική ευθύνη για επούλωση του τραύματος και ανασυγκρότηση του κράτους.

Από το κεφάλαιο Γ.11. Χειρισμός παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το παράδειγμα της Νοτίου Αφρικής, της Αργεντινής και της Χιλής. της παρούσας διατριβής.

Η Επιτροπή Πολιτικών Κρατουμένων και Βασανισθέντων συστάθηκε στη **Χιλή** με σκοπό να εξεταστούν ατομικά όλες οι περιπτώσεις πρώην πολιτικών κρατουμένων και θυμάτων βασανιστηρίων και να προταθούν τρόποι αποκατάστασής τους. Σε αυτό το πλαίσιο, το Εθνικό Σωματείο για Αποκατάσταση και Αναμόρφωση ανέπτυξε τα ακόλουθα Προγράμματα Δράσης:

Αξιολόγησης. Το πρόγραμμα αυτό συγκέντρωνε μαρτυρίες, ενέτασσε τις σχετικές καταγγελίες σε

νόμιμο χρονικό πλαίσιο εξέτασης και αποφάσιζε ποιες περιπτώσεις δικαιούνταν αποζημίωση.

Έρευνας και Αναζήτησης Πληροφοριών σχετικών με την τύχη των αγνοουμένων.

Κοινωνικής και Νομικής Βοήθειας. Με αυτό το πρόγραμμα διασφαλιζόταν πως στις οικογένειες θα εξασφαλιζόνταν τα αγαθά που είχαν θεμελιωθεί από τους σχετικούς νόμους, όπως:

- Σύνταξη.
- Παροχή μορφωτικών προνομίων για τα παιδιά των αγνοουμένων.⁷⁹⁷
- Εξαίρεση των παιδιών των αγνοουμένων από την υποχρεωτική στράτευση κατόπιν σχετικής συνεννόησης με το Υπουργείο Άμυνας.
- Προγράμματα υγείας μέσω του PRAIS.⁷⁹⁸ Ξεκίνησαν το 1991 και συμπεριελάμβαναν τους γονείς και τα αδέρφια των θυμάτων μόνο στην περίπτωση που εκείνοι δεν ελάμβαναν σύνταξη για επανορθώσεις.

Από το κεφάλαιο Γ.11. Χειρισμός παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το παράδειγμα της Νοτίου Αφρικής, της Αργεντινής και της Χιλής. της παρούσας διατριβής.

1η δραστηριότητα

Μέσω του Διαδικτύου οι μαθητές αναζητούν στοιχεία και παρουσιάζουν εργασίες σχετικά:

α) Με το κίνημα Las Madres de la Plaza de Mayo και τη θέση του όσον αφορά τις πολιτικές διεκδίκησης χρηματικής αποζημίωσης, καθώς και τις δράσεις δημόσιας αναγνώρισης (για παράδειγμα, τη γραπτή υπηρεσιακή απολογία).

- Βρίσκουν φωτογραφίες και υλικό για τη συνάντηση των «Μητέρων της Πλατείας de Mayo (του Μάη)» κάθε Πέμπτη στις 3.30 μ.μ. στην ομώνυμη πλατεία.
- Σχολιάζουν τα κυρίαρχα συνθήματά τους: «Υπερασπιζόμαστε τον αγώνα των ανθρώπων μας» και «Δεν ξεπουλάμε το αίμα των παιδιών μας».

⁷⁹⁷ Μπορούσαν να φοιτήσουν στο πανεπιστημιακό τμήμα της επιλογής τους και να παρακολουθήσουν όποιο επίπεδο σπουδών τούς ικανοποιούσε, με την προϋπόθεση ότι δεν είχαν υπερβεί την ηλικία των 35 ετών. Επίσης το κράτος χορηγούσε επίδομα κάλυψης των διδάκτρων, καθώς και εξόδων διαβίωσης. Τα ποσά διέθετε η Εθνική Τράπεζα και κάθε εξάμηνο ελεγχόταν η πορεία σπουδών των φοιτητών.

⁷⁹⁸ PRAIS: Programa de Reparación y Atención Integral de Salud (Πρόγραμμα Αποκατάστασης και Πλήρους Φροντίδας της Υγείας).

- Βλέπουν την κινηματογραφική ταινία *La noche de los lapices* (*Η νύχτα των μολυβιών*) του Εκτορ Ολιβέρα (1986) με θέμα τις κρατικές ενέργειες καταστολής της δράσης εννέα μαθητών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης οι οποίοι έπαιρναν μέρος στο κίνημα διεκδίκησης δωρεάν μετακίνησης με το λεωφορείο στην πόλη Λα Πλάτα, πρωτεύουσα της επαρχίας του Μπουένος Άιρες. Οι μαθητές αντιλαμβάνονται τους τρόπους δράσης της στρατιωτικής δικτατορίας στην Αργεντινή.⁷⁹⁹

β) Με την περιοχή District Six Museum στο Κέιπ Τάουν της Νότιας Αφρικής.

- Αναζητούν πληροφορίες σχετικά με την ιστορία της περιοχής όπου τώρα υπάρχουν τα έξι μουσεία.

⁷⁹⁹ Από την εισήγηση της Silvia Finocchio, *Educational Approaches to Places of Memory. Perspectives of Argentine Teachers and Students*, στο σεμινάριο με θέμα «Luoghi della memoria. Luoghi della riconciliazione» (≡ «Places of Memory. Places of Reconciliation»), το Fondazione Scuola di Pace di Monte Sole στην Μπολόνια στις 26-30 Απριλίου 2005.

- Διερευνούν τη σημασία του συνθήματος «Hands off District Six».
- Αναφέρουν τα εκθέματα κάθε μουσείου και το περιεχόμενο των εκδηλώσεων που γίνονται σε αυτά.
- Διερευνούν ποιοι είναι οι φορείς που εμπλέκονται στη διοργάνωση των σχετικών εκδηλώσεων, καθώς και ποιο το κοινό στο οποίο απευθύνονται αυτές.
- Εξετάζουν τη συνεισφορά του Νέλσον Μαντέλα στην ίδρυση των συγκεκριμένων μουσείων.

Σύμφωνα με τους M. Sanger και S. Abrahams, τα εκπαιδευτικά προγράμματα των έξι μουσείων, τα οποία εντάσσονται στο πλαίσιο της καλλιέργειας της διαπραγματευτικής δικαιοσύνης, έχουν κύριο στόχο να «ακυρώσουν την κουλτούρα της σιωπής» (breaking the culture of silence). Εμπλέκονται σε αυτά, ως διοργανωτές ή επισκέπτες, πρώην κάτοικοι της περιοχής, τουρίστες, δημοτικοί ή κρατικοί οργανισμοί. Οι διαλέξεις που πραγματοποιούνται αφορούν ζητήματα όπως ο ρατσισμός, τα ανθρώπινα δικαιώματα, οι δημοκρατικοί θεσμοί σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο, ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος, το Ολοκαύτωμα, η δουλεία, η γενοκτονία στη Ρουάντα, οι στρατιωτικές δικτατορίες στη Λατινική Αμερική, όπως στη Χιλή και στην Αργεντινή.⁸⁰⁰

---

⁸⁰⁰ M. Sanger, S. Abrahams, «The Pedagogy of Memorialisation: The Experience of the District Six Museum in Relation to the History of Forced Removals in South Africa», από το σεμινάριο με θέμα *Luoghi della memoria. Luoghi della riconciliazione* («Places of Memory. Places of Reconciliation»), ό.π., Μπολόνια 2005.

2η δραστηριότητα

- ❖ Οι μαθητές θα δομήσουν εννοιολογικά σχεδιαγράμματα με τις θέσεις τους σχετικά με τους αγώνες σε παγκόσμιο επίπεδο για ηθική και οικονομική επανόρθωση.

Μας ενδιαφέρει μέσω της ιστορικής εκπαίδευσης η διάπλαση μαθητών / αυριανών πολιτών οι οποίοι θα είναι σε θέση να συνδέουν το παρελθόν με το παρόν και το μέλλον με τρόπο κριτικό. Σύμφωνα με τους Barton και Levstik, από τη σκοπιά της κοινωνικοπολιτισμικής θεωρίας, για την κατανόηση του ιστορικού παρελθόντος, εκτός από την αφήγηση, σημαντικότερο ρόλο διαδραματίζουν η ανάλυση και η εννοιολόγηση. Για να επιβεβαιώσουν τον ισχυρισμό τους, αναφέρουν παραδείγματα ιστορικών βιβλίων τα οποία στηρίζονται κυρίως στον αναλυτικό λόγο.⁸⁰¹ Είναι απαιτητική, αλλά πολύτιμη μαθησιακά, η διαδικασία

---

⁸⁰¹ K. Barton, L. Levstik, *Διδάσκοντας ιστορία για το συλλογικό αγαθό*, σ. 179-223, όπως αναφέρεται στο: Γ. Κόκκινος, Π. Γατσωτής, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», ό.π., σ. 37.

συγκρότησης εννοιολογικών σχεδιαγραμμάτων ως επιστέγασμα της διαδικτυακής και βιβλιογραφικής έρευνας που προηγήθηκε. Οι μαθητές αποτιμούν τη σημασία των πληροφοριών του υλικού που επεξεργάστηκαν, προσπαθούν να δώσουν νόημα στα δεδομένα που έχουν και επικεντρώνονται σε ό,τι θεωρούν πως είναι η ουσία των προσπαθειών και χαράζει παραδειγματικό προσανατολισμό στο ζήτημα της ηθικής κυρίως αποκατάστασης των θυμάτων και των οικογενειών τους.

Ενδεικτικοί εννοιολογικοί χάρτες:

Θέμα: *«Συνδέονται οι αποζημιώσεις με την ηθική αποκατάσταση των θυμάτων και των οικογενειών τους;»*

αποκατάσταση αξιοπρέπειας των θυμάτων

εξασφάλιση ηθικής αναγνώρισης των θυμάτων και των οικογενειών τους

επίγνωση εκ μέρους της Πολιτείας των αδικιών που υπέστησαν τα θύματα και οι επιζήσαντες

ενδυνάμωση της συλλογικής ηθικής ευθύνης για την επούλωση του τραύματος

βελτίωση του δικαστικού συστήματος όσον αφορά τον περιορισμό των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Ως βασική παραδοχή προβάλλεται ότι σε καμία περίπτωση δεν έχουμε αντιστάθμιση της απώλειας των ανθρωπίνων ζώων

Την αφήγηση, δε, οι Barton και Levstik την αντιμετωπίζουν ως πολιτισμικό εργαλείο μέσω του οποίου οι μαθητές κατανοούν το ιστορικό παρελθόν, αρκεί να πληρούνται οι εξής προϋποθέσεις: α) ακρίβεια χρησιμοποιούμενης ορολογίας, β) πληρότητα της αιτιώδους συνάφειας και της λογικής αλληλουχίας στην οποία στηρίζεται, γ) αποφυγή ιστοπεδωτικών απλουστεύσεων που ακυρώνουν την οποιαδήποτε ερμηνευτική εμβέλεια του εκάστοτε ιστορικού αφηγήματος, δ) δόμηση της αφήγησης με τέτοιο τρόπο ώστε να αποδίδει βασικές πληροφορίες, λόγω χάρη «φορέας δράσης», «δράση», «σκοπός», «χωροχρόνος», «μέσα δράσης», και ε) έμφαση στην παρουσίαση τόσο ατομικών όσο και συλλογικών επιτευγμάτων.

Θέμα: «Μετασχηματισμοί της “ιστορικής αλήθειας” μέσα από το παράδειγμα της Νοτίου Αφρικής»

ιστορική αλήθεια

προσωπική αλήθεια

κοινωνική αλήθεια

θεραπευτική αλήθεια

7η Ενότητα: Ανθρώπινα δικαιώματα και διεκδίκηση αποζημιώσεων – Η περίπτωση του Διστόμου

Ερωτήματα που μπορούν να αξιοποιηθούν ως διδακτική αφορμή για το ζήτημα των αποζημιώσεων:

- Γιατί να δοθούν αποζημιώσεις εκ μέρους του γερμανικού κράτους;
- Είναι σωστό η τρίτη και η τέταρτη γενιά Γερμανών να πληρώνουν για τα λάθη των προγόνων τους;
- Και οι Γερμανοί είχαν θύματα που τα προκάλεσαν είτε οι Σοβιετικοί είτε οι Σύμμαχοι. Θα πρέπει με τη σειρά τους να ζητήσουν και αυτοί αποζημιώσεις;
- Πολλοί υποστηρίζουν πως «το αίμα των αθών θυμάτων δεν εξαγοράζεται». Οι αποζημιώσεις θα φέρουν πίσω τους ανθρώπους που χάθηκαν;

1ος κύκλος δραστηριοτήτων

❖ Οι μαθητές σε ομάδες εργασίας μπορούν να διερευνήσουν τα ακόλουθα θέματα:

α) «Διεθνές Δίκαιο και προστασία του άμαχου πληθυσμού και των θυμάτων πολέμου»

β) «Αξιόποινες δραστηριότητες (εγκλήματα) κατά τη διάρκεια πολέμου»

γ) «Διευθέτηση των πολεμικών χρεών της Γερμανίας»

δ) «Δικαστικός αγώνας κατοίκων του Διστόμου κατά του γερμανικού Δημοσίου»

Ερευνητικά μπορούν:

1. Να μελετήσουν το ρόλο του Ερυθρού Σταυρού στην φροντίδα των τραυματιών πολέμου και των αμάχων, και συγκεκριμένα τη Σύμβαση «Περί βελτιώσεως της θέσεως των τραυματιών» (Γενεύη, 1864).

2. Να προβληματιστούν για τους λόγους που τη δεκαετία του 1870 κρίθηκε αναγκαίο να επέλθουν τροποποιήσεις στις αρχές που πρέπει να ισχύουν κατά τη διάρκεια εχθροπραξιών.
3. Να αναρωτηθούν για το ρόλο που διαδραμάτισε η τεχνολογική εξέλιξη των όπλων στη σύνταξη συμβάσεων σχετικών με την υπεράσπιση της κατάστασης των τραυματιών.
4. Να συνειδητοποιήσουν ότι η Διάταξη της Χάγης (1907) και η Σύμβαση της Γενεύης (1949) έχουν καθορίσει με διεθνείς συμβάσεις, οι οποίες έχουν δεσμευτική διεθνή ισχύ, τα εγκλήματα πολέμου, και στόχος τους είναι η προστασία του άμαχου πληθυσμού και των θυμάτων πολέμου.
5. Να εντοπίσουν ποια εγκλήματα χαρακτηρίζει το Διεθνές Δίκαιο ως προβλεπόμενα και τιμωρούμενα από το Διεθνές Ποινικό Δίκαιο.

Σχετικές διατάξεις έχουν κωδικοποιηθεί στον Χάρτη του Δικαστηρίου της Νυρεμβέργης και χαρακτηρίζουν τις αξιόποινες δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα εν καιρώ πολέμου.⁸⁰² Οι κατηγορίες στις οποίες διακρίνονται τα εγκλήματα αυτά είναι τρεις:⁸⁰³ α) Εγκλήματα κατά της ειρήνης, β) Εγκλήματα πολέμου, γ) Εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.

---

⁸⁰² Γ. Σταμούλης, «Εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας κολαζόμενα από το Διεθνές Δίκαιο», από το Μανώλης Γλέζος (υπεύθυνος έκδοσης), *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα, ό.π., σ. 24.

⁸⁰³ Γ. Μίντσης, *Εγκλήματα πολέμου και αποζημίωση. Η γερμανική κατοχή στην Ελλάδα: Οι αξιώσεις αποζημιώσεως κατά το Διεθνές Δίκαιο*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα / Κομοτηνή 1998, σ. 75-77.

- Η Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου υπέστη τις συνέπειες που υπάγονται και στους τρεις τύπους των προαναφερθέντων εγκλημάτων. Μπορείτε να δώσετε παραδείγματα;

6. Να διερευνήσουν το ζήτημα της διευθέτησης των πολεμικών χρεών της Γερμανίας.

α) Σύμφωνα με το Διεθνές Δίκαιο, και συγκεκριμένα τη Διασυμμαχική Επιτροπή για τις Πολεμικές Αποζημιώσεις (Παρίσι, 14 Ιανουαρίου 1946), τα πολεμικά χρέη απέναντι στην Ελλάδα είχαν υπολογιστεί ότι ανέρχονταν σε 7,1 δισ. δολάρια.⁸⁰⁴

β) Η Συνθήκη του Λονδίνου (1953) έβαλε το θέμα των επανορθώσεων εκ μέρους της Γερμανίας σε αναμονή, θέτοντας ως προϋπόθεση για την καταβολή αποζημιώσεων την ύπαρξη ενοποιημένου γερμανικού κράτους. Έτσι συμφωνήθηκε ότι η αποπληρωμή των αναγνωρισμένων πολεμικών χρεών της Γερμανίας θα αναβληθεί έως ότου ενοποιηθεί η διαιρεμένη Γερμανία και αντιμετωπίσει από κοινού το ζήτημα. Οι Σύμμαχοι, εν μέσω Ψυχρού Πολέμου, έλαβαν την πολιτική απόφαση να ενδυναμώσουν τη θέση της ΟΔΓ αφήνοντας σε στασιμότητα την καταβολή αποζημιώσεων.

γ) Σύναψη της Συμφωνίας της Μόσχας (Συμφωνία 2+4) στις 12.9.1990.

«Η Συμφωνία καταρτίστηκε μεταξύ, από τη μια μεριά, των δύο τότε γερμανικών κρατών (δυτικού και ανατολικού) και, από την άλλη, των τεσσάρων δυνάμεων κατοχής της Γερμανίας, δηλαδή των ΗΠΑ, της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Γι' αυτό ονομάστηκε "Συμφωνία 2+4". Η Συμφωνία θεωρείται Σύναψη Συνθήκης Ειρήνης. Προβλέπει, δε, για το θέμα της καταβολής, από την

⁸⁰⁴ Αθανάσιος Καλαφάτης, «Η οικονομική καταστροφή της Ελλάδας και οι νόμιμες απαιτήσεις επανορθώσεων», στο: Μανώλης Γλέζος (υπεύθυνος έκδοσης), *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα, ό.π., σ. 20.

ενιαία πια Γερμανία, των οφειλομένων πολεμικών αποζημιώσεων στις χώρες και στα θύματα που υπέστησαν κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου τη ναζιστική θηριωδία. Ορίζει μάλιστα ότι εντός μίας πενταετίας, δηλαδή ως το 1995, οφείλουν οι ενδιαφερόμενες χώρες να θέσουν το θέμα των διεκδικήσεων τους στη γερμανική κυβέρνηση. Αλλιώς η αξίωση παραγράφεται.

»Με βάση τη Συμφωνία δόθηκαν ήδη αποζημιώσεις στη Ρωσία, στην Πολωνία και στο Ισραήλ, πέραν εκείνων που τους είχαν χορηγηθεί σε διάφορα χρονικά διαστήματα. Η ελληνική κυβέρνηση υπέβαλε το 1995, λίγο πριν εκπνεύσει η πενταετής προθεσμία, σχετική διπλωματική διακοίνωση διά του πρέσβη μας στη Βόννη. Η γερμανική κυβέρνηση απάντησε αρνητικά, με ασυνήθιστη ταχύτητα (αυθημερόν) και κατηγορηματικά, πράγμα που δηλώνει τουλάχιστον νευρικότητα και αμηχανία».

Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης, «Η επίλυση του προβλήματος των αποζημιώσεων. Νομικό και ηθικό χρέος», στο: Μανώλης Γλέζος (υπεύθυνος έκδοσης), *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα, β' έκδοση, Αθήνα 2006, σ. 128.

- ❖ Διαβάζοντας άρθρα από εφημερίδες και αναζητώντας πληροφορίες από το Διαδίκτυο, οι μαθητές δημιουργούν ένα χρονικό του δικαστικού αγώνα που διεξήγαγε ομάδα κατοίκων του Διστόμου κατά του γερμανικού κράτους.

Ενδεικτικά προτείνουμε:

Υπόθεση της Σφαγής του Διστόμου: Χρονικό του δικαστικού αγώνα

1995 Αγωγή κατοίκων του Διστόμου κατά του γερμανικού Δημοσίου προς το Πολυμελές Πρωτοδικείο Λιβαδειάς.

1997 Το Πολυμελές Πρωτοδικείο Λιβαδειάς αποφασίζει ότι το γερμανικό Δημόσιο οφείλει να καταβάλει στην ενάγουσα Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Βοιωτίας, η οποία εκπροσωπούσε τους κατοίκους του Διστόμου, ποσά συνολικού ύψους 60 εκατ. ευρώ, με τον νόμιμο τόκο, από την επομένη της επιδόσεως της αγωγής, δηλαδή από τις 27.11.1995.

2001 Τμήμα του Αρείου Πάγου αμφισβήτησε, εμμέσως πλην σαφώς, τη δυνατότητα των ελληνικών δικαστηρίων να εκδικάζουν αγωγές των συγγενών των θυμάτων της ναζιστικής θηριωδίας. Η επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε τόνιζε τη σημασία των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ των αντιδίκων κρατών, και γι' αυτό ζητούσε ως προϋπόθεση την εκ των προτέρων αποδοχή του Υπουργείου Δικαιοσύνης,⁸⁰⁵ και συνεπώς της κυβέρνησης, η οποία είναι η μόνη υπεύθυνη Αρχή για την εξωτερική πολιτική της χώρας. Σύμφωνα με το σκεπτικό του Αρείου Πάγου, εάν ένας ιδιώτης είχε τη δυνατότητα δικαστικής απόφασης ενάντια σε ένα ξένο κράτος χωρίς τη συγκατάθεση του εκτελεστικού οργάνου, τα διεθνή συμφέροντα της χώρας θα διακυβευόνταν και η εξωτερική πολιτική θα περνούσε στα χέρια των πολιτών. Οπωσδήποτε το δικαίωμα επιβολής θα μπορούσε να ασκηθεί σε κάποια άλλη χώρα ή επακολούθως σε κάποια άλλη στιγμή.⁸⁰⁶

2002 Το θέμα παραπέμφθηκε προς επίλυση στο Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο. Η ελληνική Δικαιοσύνη έβαλε οριστικό τέλος στο θέμα των γερμανικών αποζημιώσεων, καθώς το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο αρνήθηκε την καταβολή αποζημιώσεων, επικαλούμενο διάταξη του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, σύμφωνα με την οποία για τέτοιου είδους ενέργειες απαιτείται άδεια του Έλληνα υπουργού Δικαιοσύνης, η οποία και δεν δόθηκε.

2008 Οι ενάγοντες αιτήθηκαν ενώπιον των ιταλικών δικαστηρίων. Το Εφετείο της Φλωρεντίας (11.2008) επιβεβαίωσε την εκτελεστότητα της απόφασης του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Λιβαδειάς στην Ιταλία.

2008 Η Γερμανία προσέφυγε στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης κατά των αποφάσεων της ιταλικής Δικαιοσύνης επικαλούμενη ετεροδικία.

2012 Απόφαση του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης (2.2012) δικαιώνει τη Γερμανία στο ζήτημα της ετεροδικίας.

---

⁸⁰⁵ Σύμφωνα με διάταξη του 1929, η οποία, ενώ σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπως η Ιταλία, έχει κριθεί αντισυνταγματική και δεν έχει πλέον ισχύ, στην Ελλάδα διατηρείται εν ισχύ.

⁸⁰⁶ Elihu Lauterpacht, Christopher Greenwood (επιμ.), *International Law Reports*, No. 129, Cambridge 2007, *Kalogeropoulos et al v. Greece and Germany Decision*.

Υλικό προς αξιοποίηση

A) «[...] Η γερμανική κυβέρνηση ισχυρίζεται ότι δεν μπορεί να δικάσει από τα Εθνικά Δικαστήρια και επικαλείται **το προνόμιο της ετεροδικίας, σύμφωνα με το οποίο σχετικές υποθέσεις θα εκδικαστούν στα γερμανικά δικαστήρια [...]**».

Από το Μέρος Γ', 1 της παρούσας διατριβής. Νομική θεμελίωση για τις ελληνικές απαιτήσεις αποζημίωσης από το γερμανικό κράτος.

B) «Το προνόμιο της ετεροδικίας, το οποίο επικαλείται το γερμανικό κράτος, αφορά την απαλλαγή από τη δικαιοδοσία των δικαστηρίων της αλλοδαπής Πολιτείας, ως υποκείμενα Δικαίου και διεθνών σχέσεων. **Το ελληνικό δικαστήριο αποποιήθηκε την ετεροδικία, διότι, σύμφωνα με την απόφαση του Διεθνούς Στρατιωτικού Δικαστηρίου της Νυρεμβέργης, το δικαίωμα της ετεροδικίας δεν εφαρμόζεται όταν πρόκειται για αδικήματα ή πράξεις που αποδοκιμάζονται από το Διεθνές Δίκαιο**».

Από το Μέρος Γ', 1 της παρούσας διατριβής. Νομική θεμελίωση για τις ελληνικές απαιτήσεις αποζημίωσης από το γερμανικό κράτος .

Γ) «Πράξεις αντίθετες προς το Διεθνές Δίκαιο είναι ανίσχυρες και δεν μπορούν να αποτελέσουν πηγή νομίμων δικαιωμάτων, όπως αυτό της ετεροδικίας.

»Η αναγνώριση της ετεροδικίας για πράξη που είναι αντίθετη προς το αναγκαστικό Διεθνές Δίκαιο θα ισοδυναμούσε με σύμπραξη του εθνικού δικαστηρίου στην προαγωγή μιας πράξης η οποία αποδοκιμάζεται έντονα από τη διεθνή έννομη τάξη.

»Η προβολή της ετεροδικίας θα αποτελούσε κατάχρηση δικαιώματος.

»Ένα κράτος που παραβιάζει την αρχή της εδαφικής κυριαρχίας (θεμελιώδης κανόνας της διεθνούς έννομης τάξης) δεν είναι δυνατόν να επικαλεστεί την αρχή της

ετεροδικίας για πράξεις που τελέστηκαν κατά τη διάρκεια της αθέμιτης πολεμικής κατοχής».

(Από τη Δικογραφία της αγωγής κατά του γερμανικού κράτους 132 συγγενών θυμάτων της ναζιστικής θηριωδίας Διστόμου, Πολυμελές Πρωτοδικείο Λιβαδειάς, 1997)

Δ) «Ο εμπόλεμος όστις ήθελε παραβιάσει τας διατάξεις του Κανονισμού θα υποχρεούται, αν συντρέχει λόγος, εις αποζημίωσιν, θα είναι δε υπεύθυνος διά πάσας τας πράξεις τας διαπραχθείσας υπό των προσώπων των μετεχόντων της στρατιωτικής του δυνάμεως».

Άρθρο 3 της Δ΄ Σύμβασης της Χάγης (1907)

Ε) *Leontopodium alpinum*

Το πόδι του λιονταριού, το λουλούδι της βασίλισσας,

Το λουλούδι του πάγου

Η ευγενής αγνότητα του λευκού (Edel-weiss)

Το έμβλημα των γερμανών τυφεκιοφόρων Εντελβάις

Που με αγνή καρδιά επιδόθηκαν στη σφαγή του Κομμένου...

Συναθροίζονται σήμερα ως βετεράνοι του πολέμου

Τιμώμενοι από το ένδοξο Γερμανικό Κράτος

Θυμούνται τα παλιά, το Ράιχ, τις δόξες, τις όμορφες στολές των αλπινιστών

Υμνούν με νοσταλγία τις ελληνικές αρχαιότητες

Τις ανασκαφές στην Ολυμπία ιδίοις εξόδοις του Φύρερ

Πώς και δεν κατάφεραν να ξεκαθαρίσουν αυτόν τον τόπο των αρχαίων βωμών

Και των Αρίων Θεών

Από τους αχρείους κατοίκους του.

Δίστομο, Καλάβρυτα, Βιάνος...

Και τα γυναικόπαιδα και τα βρέφη

Να ξεριζωθεί το κακό από τη ρίζα του.

*Κι ένας Αργύρης που επέζησε στο Δίστομο... τεσσάρων χρονών τότε πώς
γλίτωσε...*

Ενοχλεί

Αχ! Αυτοί οι συνάδελφοι των Waffen SS να ήταν πιο αποτελεσματικοί.

Ζητούν αποζημιώσεις σήμερα

Ο Αργύρης και οι φίλοι του.

Και πώς να τα προλάβει όλα το Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Τόσοι εγκληματίες πολέμου στη Γιουγκοσλαβία

Να σπεύδει να τους συλλαμβάνει

Και ελικόπτερα και κρατητήρια

Υπάρχουν βλέπετε οι διεθνείς συμβάσεις.

Προπαντός οι συμβάσεις, οι διμερείς, οι διακρατικές, τα Μνημόνια...

Πόλυ Χατζημανωλάκη, 7.7.2011

Εφημερίδα *Η Αυγή*, 17.7.2011

Το ποίημα γράφτηκε με αφορμή την ανακοίνωση της απόφασης του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων που έκρινε απαράδεκτη την αίτηση των συγγενών των θυμάτων της Σφαγής του Διστόμου για καταβολή αποζημίωσης από το γερμανικό κράτος.

- Ποιων τη στάση καυτηριάζει το ποίημα; Για ποιες πράξεις τούς κατηγορεί;
- Γιατί «ενοχλεί ο Αργύρης και οι φίλοι του»;
- Ποια εκφραστικά μέσα χρησιμοποιεί η ποιήτρια;

ΣΤ) «[...] Η τρομερή ανθρωποθυσία των αμάχων Διστομιτών τότε μόνο θα βρει τη δικαίωσή της, όταν η σύγχρονη και οι επερχόμενες γενιές ορκιστούν στις ψυχές των θυμάτων ότι θα φράξουν το δρόμο σε κάθε προσπάθεια αναβίωσης του φασισμού και του ναζισμού και θα θεμελιώσουν σε ατράνταχτο βάθος τους δημοκρατικούς θεσμούς».

Γιάννης Σταμούλης, «Μνήμη Διστόμου», *Εμβόλιμον* 21-22 (1994), σ. 170.

Ζ) *Επίγραμμα για το Δίστομο*

Εδώ 'ναι το πικρό το χώμα του Διστόμου,
ω εσύ διαβάτη, όπου πατήσεις να προσέχεις
εδώ πονά η σιωπή, πονάει κι η πέτρα κάθε δρόμου
κι απ' τη θυσία κι απ' τη σκληρότητα του ανθρώπου.
Εδώ μια στήλη απλή, μαρμάρινη όλη κι όλη
με ονόματα σεμνά, κι η Δόξα που ανεβαίνει
λυγμό-λυγμό, σκαλί-σκαλί, μεγίστη σκάλα.

Γιάννης Ρίτσος

Η) *Γερμανοί vs Γερμανών για το Δίστομο*

Στη Γερμανία είναι σχεδόν άγνωστος. Ο Όμιλος Εργασίας «Δίστομο», με έδρα το Αμβούργο, βρίσκει μικρή απήχηση στα μέσα ενημέρωσης [...] Χωρίς τους πρωτεργάτες του Ομίλου δικηγόρους Martin Klienger και Gabriele Heinecke, η δικαίωση της μαρτυρικής πόλης του Διστόμου δεν θα είχε κάνει ούτε βήμα τα τελευταία χρόνια στη Γερμανία. Αυτοί είναι που εκπροσωπούν τα θύματα στα γερμανικά δικαστήρια. Αυτοί είναι επίσης που έχουν καταρτίσει έναν πλήρη φάκελο

για το θέμα, με τον οποίο ενημερώνουν συστηματικά τους πολιτικούς και τα μέσα ενημέρωσης. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν οι πολυάριθμες διαλέξεις και κινητοποιήσεις που διοργανώνουν κάθε χρόνο σε όλη τη χώρα.

Εύγλωπη, δυναμική και πάντα στο πλευρό των «αδυνάμων και αδικημένων», η 57χρονη Gabriele Heinecke, η οποία δηλώνει αντιφασίστρια, είναι από τις γνωστότερες δικηγόρους της Γερμανίας [...]

– Οι υλικές ζημιές που η χιτλερική Γερμανία προκάλεσε στις 53 χώρες όπου εισέβαλε είναι τεράστιες, τα θύματά της ανέρχονται σε δεκάδες εκατομμύρια. Μπορεί να αντέξει η σημερινή Γερμανία το βάρος των αποζημιώσεων για όλα αυτά;

– Μπορεί και πρέπει. Μια χώρα που κάνει έναν άδικο πόλεμο πρέπει να πληρώνει και τις συνέπειες. Αυτό ισχύει και για κάθε άτομο που διαπράττει ένα έγκλημα. Και η πληρωμή πρέπει να γίνει σε ρευστό, σε χρήμα. Όλα τ' άλλα είναι υπεκφυγές.

– Ισχύει το δικαίωμα αποζημίωσης εξ ολοκλήρου και για τους απογόνους των θυμάτων;

– Απολύτως. [...] Η Γερμανία πρέπει να πληρώσει.

– Η ίδια αντιστέκεται όμως ως τώρα επιτυχώς.

– Το Βερολίνο στηρίζει την άρνησή του στην αρχή της «ετεροδικίας των κρατών», η οποία απαγορεύει στους πολίτες μιας χώρας να προσφύγουν δικαστικά εναντίον της κυβέρνησης ενός ξένου κράτους. [...] Ωστόσο την τελευταία λέξη για αυτό έχει το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, οπότε αναμένουμε.

Συνέντευξη, Το Βήμα, 23.1.2011

Ερωτήματα που εύλογα γεννώνται από την έρευνα και τη μελέτη του υλικού:

- Η απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Λιβαδειάς (1997) είναι κεφαλαιώδους σημασίας, γιατί για πρώτη φορά ελληνικό δικαστήριο επιδικάζει ποσά αποζημίωσης. Κατά τη γνώμη σας, με ποιες προϋποθέσεις θα μπορούσε να ανοίξει ο δρόμος για περαιτέρω δικαστικές διεκδικήσεις και από άλλα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας;
- Γιατί πιστεύετε πως το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο επέλεξε να ακολουθηθεί η νομολογία των γερμανικών δικαστηρίων η οποία στηρίζει την ετεροδικία και όχι των αγγλοσαξονικών, και δεν έκανε εκτελεστή την απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Λιβαδειάς (1997);
- Πώς κρίνετε το γεγονός ότι δεν εκτελέστηκε η απόφαση για την επίδοση των αποζημιώσεων των κατοίκων του Διστόμου στην Ελλάδα και το ζήτημα κρίθηκε στη συνέχεια σε δικαστήρια της Ιταλίας και στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης;
- Ποια, κατά τη γνώμη σας, είναι η σημασία της απόφασης του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης που δικαιώνει τη Γερμανία;

❖ Διοργάνωση αγώνα Διπλών Λόγων.⁸⁰⁷

Σε έναν αγώνα Διπλών Λόγων παίρνουν μέρος δύο ομάδες αποτελούμενες από πέντε μέλη η καθεμία, τα οποία συνεργάζονται κατά το στάδιο της προετοιμασίας και αποφασίζουν μεταξύ τους τον ρόλο του καθενός. Επιλέγουν τρεις ομιλητές (1, 2, 3), ενώ τα άλλα δύο μέλη της ομάδας παραμένουν σε ρόλο βοηθητικό για τη συλλογή και οργάνωση των επιχειρημάτων. Για την καταγραφή επιχειρημάτων, οι ομάδες μπορούν να αξιοποιήσουν μαρτυρίες, άρθρα,

---

⁸⁰⁷ Φυλλάδιο αγωγής προφορικού λόγου, επιμέλεια: Ειρήνη Τσαγκαράκη, Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκεια - Τοσίτσεια Σχολεία, σ. 3-4.

αποσπάσματα από τις δικογραφίες που αφορούν την αγωγή διεκδίκησης αποζημιώσεων, σχετικές τηλεοπτικές εκπομπές ή φιλμ.

Οι εκπρόσωποι της 1ης ομάδας (Κυβέρνηση) θα πρέπει να υποστηρίξουν τη θέση:

Πρέπει τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας να πάρουν αποζημιώσεις από το γερμανικό κράτος.

Οι εκπρόσωποι της 2ης ομάδας (Αντιπολίτευση) θα πρέπει να υποστηρίξουν την άποψη:

Δεν πρέπει να αποζημιωθούν οι κάτοικοι του Διστόμου από το γερμανικό κράτος.

Με την έναρξη του αγώνα ο υπεύθυνος καθηγητής, ύστερα από σύντομο χαιρετισμό, δίνει τον λόγο στον πρώτο ομιλητή (Κ1) και στη συνέχεια, μετά τη λήξη κάθε ομιλίας, καλεί τον επόμενο ομιλητή να πάρει τη θέση του στο βήμα. Η σειρά και ο διαθέσιμος χρόνος για κάθε ομιλητή είναι:

α) Κ1 6 λεπτά .....Α1 6 λεπτά

β) Κ2 6 λεπτά .....Α2 6 λεπτά

γ) Κ3 4 λεπτά .....Α3 4 λεπτά

Για τους πρώτους τέσσερις ομιλητές το πρώτο και το τελευταίο λεπτό είναι προστατευόμενα, δηλαδή δεν επιτρέπεται κατά τη διάρκειά τους η διατύπωση ερωτήσεων από

την αντίπαλη ομάδα. Για τους τελευταίους δύο ομιλητές και τα τέσσερα λεπτά είναι προστατευόμενα.⁸⁰⁸

Όταν ολοκληρωθούν οι ομιλίες των εκπροσώπων των ομάδων, αυτοί αποχωρούν και οι μαθητές-ακροατήριο προχωρούν σε αξιολόγηση των ομιλητών ατομικά και των ομάδων συνολικά και ανακηρύσσουν τη νικήτρια ομάδα.⁸⁰⁹

Στη συνέχεια ενδιαφέρον έχει, επίσης, να εφαρμοστεί η τεχνική της εναλλαγής ρόλων μεταξύ των δύο ομάδων.

---

⁸⁰⁸ Ένας μαθητής-χρονομέτρης είναι υπεύθυνος για την παρακολούθηση, την καταγραφή και την κοινοποίηση της χρονικής διάρκειας των ομιλιών και των ερωτήσεων.

Ειδικοί όροι διεξαγωγής του αγώνα – Υποχρεώσεις των ομιλητών

Ο Κ1 ορίζει το θέμα, παρουσιάζει γενικά τη θέση της ομάδας, διατυπώνει επιχειρήματα.

Ο Α1 αποδέχεται ή απορρίπτει τον ορισμό, παρουσιάζει την αντίθεση, αντικρούει τα γενικά επιχειρήματα του Κ1 και εάν θέλει προβάλλει νέα.

Ο Κ2 αντικρούει την επιχειρηματολογία του Α1. Υποστηρίζει τη θέση της ομάδας του (Κυβέρνησης) με νέα συμπληρωματικά ή εξειδικευμένα επιχειρήματα.

Ο Α2 αντικρούει την επιχειρηματολογία των Κ1 και Κ2. Υποστηρίζει την Αντιπολίτευση με νέα συμπληρωματικά ή εξειδικευμένα επιχειρήματα.

Ο Κ3 προβαίνει σε τελική αντίκρουση της επιχειρηματολογίας της Αντιπολίτευσης. Συνοπτικά ανακεφαλαιώνει την επιχειρηματολογία της Κυβέρνησης.

Ο Α3 προβαίνει σε τελική αντίκρουση της επιχειρηματολογίας της Κυβέρνησης και ανακεφαλαιώνει την επιχειρηματολογία της Αντιπολίτευσης χωρίς να εισαγάγει επιχειρήματα που θα δώσουν νέες διαστάσεις στο υπό συζήτηση θέμα.

, Φυλλάδιο αγωγής προφορικού λόγου, Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκεια – Τοσίτσεια Σχολεία, ό.π., σ. 4.

⁸⁰⁹ Ως κριτήρια αξιολόγησης ορίζονται τα ακόλουθα:

α) Μεθοδολογία: Πιστή τήρηση κανόνων του διαγωνισμού, ακριβής συμμόρφωση με τα χρονικά και θεσμικά όρια, κοσμιότητα συμπεριφοράς.

β) Επιχειρηματολογία: Πληρότητα και πειστικότητα των επιχειρημάτων, λογική συγκρότηση και συνέπεια, σαφήνεια και καθαρότητα σκέψης, παραδείγματα.

γ) Δομή: Εύστοχη τοποθέτηση του θέματος, διάταξη και ιεράρχηση των επιχειρημάτων, έμφαση στα κύρια σημεία, εισαγωγικές παρατηρήσεις, πρόλογοι και περιλήψεις κάθε ομιλίας.

δ) Υφος: Στάση στο βήμα, εκφορά του λόγου, οπτική επαφή με το ακροατήριο, χιούμορ, αυτοπεποίθηση.

ε) Συμμετοχή: Υποβολή εύστοχων και αποτελεσματικών ερωτήσεων, απάντηση σε ερωτήσεις με ετοιμότητα και πειστικότητα.

στ) Αντίλογος: Ικανότητα στην αντίκρουση των επιχειρημάτων της αντίπαλης ομάδας, πειστικότητα και λογική διάρθρωση της αντεπιχειρηματολογίας, αντιπαραδείγματα.

Φυλλάδιο αγωγής προφορικού λόγου, Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Αρσάκεια – Τοσίτσεια Σχολεία, ό.π., σ. 6-7.

8η Ενότητα: Διαχείριση της μνήμης του εθνικοσοσιαλιστικού παρελθόντος στη Γερμανία

Με την προσέγγιση του ζητήματος της διαχείρισης της μνήμης του εθνικοσοσιαλιστικού παρελθόντος στη Γερμανία, που άπτεται ζητημάτων όπως: α) η εθνική «νάρκωση» στην επεξεργασία του παρελθόντος, β) τα ιστορικά γεγονότα που δόμησαν τη θυματοποίηση των Γερμανών και γ) τα στοιχεία που καθιστούν το Ολοκαύτωμα μοναδικό και ακραία τραυματικό γεγονός, δίνουμε στους μαθητές μας τη διάσταση πως όλες οι αφηγήσεις, ακόμα και αυτές των θυτών, είναι σημαντικές, γιατί μας βοηθούν να έχουμε πληρέστερη εικόνα όλων των συναισθηματικών πλευρών. Όπως αναφέρει ο Μιχαλίνος Ζεμπύλας, ένας σημαντικός τρόπος προσέγγισης επίμαχων γεγονότων (πόλεμοι, διαπολιτισμικές διαμάχες, γενοκτονίες, ρατσισμός, τρομοκρατία) είναι η επεξεργασία των τραυματικών αφηγήσεων και των μαρτυριών, μέσω των οποίων γίνονται σαφή τα εξής: α) πόσο επώδυνη εμπειρία είναι το τραύμα και β) πώς η έννοια της συμφιλίωσης συνδέεται με κοινωνικοπολιτισμικές διαδικασίες που περιστοιχίζουν με σεβασμό τη διαφορετικότητα και τις συναισθηματικές διεργασίες του αντιπάλου δέους. Ένα έθνος μπορεί να κατανοήσει το βάρος του τραύματος των άλλων μέσω οδών συναισθηματικής αναγνώρισης και ενσυναίσθησης. Ωστόσο, για τους εκπαιδευτικούς πρέπει να είναι ορατό ότι: πρώτον, οι διδακτικές προσεγγίσεις αυτού του είδους συντελούν στην αποδυνάμωση μιας ενδεχομένης ύπαρξης συγκρουσιακού ήθους, δεύτερον, η κατάχρηση στη διδασκαλία τραυματικών αφηγήσεων είναι αναποτελεσματική, τρίτον, η ενσυναίσθηση είναι καλή στρατηγική, αρκεί να μην πλαισιώνεται από υπερβολικό συναισθηματισμό, και, τέταρτον, συναισθηματικά και πολιτικά είναι σημαντικό να «μαθαίνουμε πώς να ξεχνάμε, για να μπορούμε να θυμόμαστε».⁸¹⁰

Σε συγκρουσιακού τύπου κοινωνίες (Παλαιστίνιοι - Ισραηλινοί, Ελληνοκύπριοι - Τουρκοκύπριοι) ο απορητικός / διερευνητικός θρήνος (aporetic mourning), δηλαδή, όπως υποστηρίζει ο εισηγητής του όρου Μ. Ζεμπύλας, εκείνη η εκπαιδευτική διαδικασία που δημιουργεί διόδους προβληματισμού αναφορικά με την ευαλωτότητα των «άλλων» απέναντι στα δικά τους ιστορικά τραύματα, παρέχει τις δυνατότητες για καινούρια φανταστική θέσμιση

⁸¹⁰ M. Zembylas, *The Politics of Trauma in Education*, ό.π., σ. 9, 19, 33, 36, 43.

της ταυτότητας και του τραύματος. Ο διερευνητικός θρήνος οδηγεί όχι σε φετιχοποίηση, ούτε σε απώθηση της απώλειας και του τραύματος, αλλά στην ιστορική κατανόηση και εμπάθυνση, που συνυπολογίζει μια εμπειρία ηθικής υπευθυνότητας προς τον «άλλο».⁸¹¹ «Δάσκαλοι και μαθητές μαθαίνουν να “θρηνούν” για ό,τι έχει συμβεί, καταθέτουν μαρτυρίες, και προσβλέπουν στο μέλλον».⁸¹²

Όσον αφορά τη διαχείριση της μνήμης στη μεταπολεμική γερμανική κοινωνία, ο διαχωρισμός μεταξύ της θυματοποίησης / αποποίησης ευθυνών και υπαρκτών οδυνηρών καταστάσεων που υπέστη ο γερμανικός λαός, μέσω της κριτικής σκέψης καθώς και της κινητοποίησης του συναισθήματος (διερευνητικός θρήνος), εκτιμούμε ότι θα ενδυναμώσει τη σχέση των μαθητών μας με τους «άλλους» και θα μετασχηματίσει τον υπάρχοντα εκπαιδευτικό λόγο, οι πρακτικές του οποίου συχνά παραμένουν εγκλωβισμένες σε ανελαστικές ιστορικές κατηγοριοποιήσεις.⁸¹³ Σύμφωνα με την Butler, η οποία επιμένει στην παραδοχή μιας κοινής ευαλωτότητας (common vulnerability) ως αφετηρία άσκησης νέων πολιτικών, πρέπει να αντιπεθούμε στις συνθήκες κάτω από τις οποίες κάποιες ανθρώπινες ζωές θεωρούνται περισσότερο ευάλωτες από άλλες, και σε αυτό το πλαίσιο θρηνούνται ή αξίζει να θρηνηθούν περισσότερο από άλλες.⁸¹⁴

1η δραστηριότητα

Στο πλαίσιο της ενεργητικής, ερευνητικής και ανακαλυπτικής μάθησης σημαντική παράμετρος είναι η μέθοδος επίλυσης προβλημάτων από τους μαθητές, οι οποίοι κατανοούν ένα ζήτημα όταν σταδιακά το επιμερίζουν σε μικρότερα προβλήματα.⁸¹⁵

---

⁸¹¹ M. Zembylas, *The Politics of Trauma in Education*, ό.π., σ. 166.

⁸¹² A. Kaplan, *Trauma Culture: The Politics of Terror and Loss in Media and Literature*, New Brunswick, 2005, NJ: Rutgers University Press, σ. 147, όπως παρατίθεται στο: M. Zembylas, *The Politics of Trauma in Education*, ό.π., σ. 157.

⁸¹³ M. Zembylas, *The Politics of Trauma in Education*, ό.π., σ. 157.

⁸¹⁴ J. Butler, *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*, London 2004, Verso, σ. 44, όπως αναφέρεται στο: M. Zembylas, *The Politics of Trauma in Education*, ό.π., σ. 163.

⁸¹⁵ Δ. Μαυροσκούφης, *Διδακτική μεθοδολογία και ανάπτυξη της κριτικής σκέψης. Εισαγωγή και αναλυτικός βιβλιογραφικός οδηγός*, ό.π., σ. 20- 22.

Συγκεκριμένα, οι μαθητές προσδιορίζουν τα ακόλουθα:

Ζητούμενο: Ποια είναι η στάση των Γερμανών σε διαγενεακό επίπεδο απέναντι στα εγκλήματα του εθνικοσοσιαλισμού.

Δεδομένα: Οι διαφορετικές αντιδράσεις από τη γερμανική κοινωνία για το ναζιστικό παρελθόν της, για παράδειγμα, απώθηση/σιωπή, ενοχή, αυτοθυματοποίηση, επεξεργασία τραύματος, ανάληψη ευθυνών ή υπόσχεση «Ποτέ πια!».

Πορεία: Μελέτη πηγών που μας δίνουν ικανοποιητική εικόνα των σταδίων που πέρασε και περνάει η γερμανική κοινωνία.

Έλεγχος και λειτουργική αξιολόγηση των ευρημάτων. Συμπεράσματα.

Μελετώντας σχετικές πηγές, στόχος είναι οι μαθητές σταδιακά να αντιληφθούν πώς η γερμανική κοινωνία υιοθέτησε σταδιακά μετά τον πόλεμο μια στάση θυματοποίησης, που είχε ως αποτέλεσμα την απώθηση των ενοχών της και την αποφυγή της ανάληψης των συνολικών ευθυνών της για τα ναζιστικά εγκλήματα που διεπράχθησαν. Η θυματοποίηση ήταν διπλή και εστιάστηκε κυρίως: α) στην αντίληψη πως οι Γερμανοί πολίτες ήταν θύματα του Χίτλερ και μιας μικρής ομάδας υποστηρικτών του και β) στους βομβαρδισμούς που δέχτηκε η Γερμανία από τους Συμμάχους (όπως ο βομβαρδισμός του Αμβούργου με βόμβες φωσφόρου από τους Αμερικανούς, ο βομβαρδισμός της Δρέσδης κ.ά.), όπως επίσης και στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκαν Γερμανοί πολίτες από Ρώσους και Γάλλους στρατιώτες μετά το τέλος του πολέμου.

Σχηματοποίηση της μαθησιακής διαδικασίας

Περιγραφή προβλήματος
Οι μαθητές συγκροτούν ένα προκαταρκτικό σχέδιο: Αναρωτιούνται α) ποια ήταν η στάση των Γερμανών απέναντι στα εγκλήματα που διεπράχθησαν κατά την περίοδο του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου από τη χώρα τους και β) ποια ήταν η στάση που κράτησαν οι πολιτικοί τους.
Οι μαθητές αναζητούν πληροφορίες και αξιοποιούν δεδομένα

Δημιουργούν μια «ιδεοθύελλα» σχετικά με το ζήτημα. Κάνουν ερωτήσεις για τα σημεία που δεν καταλαβαίνουν.
Οι μαθητές ακούνε τις υποδείξεις του εκπαιδευτικού για βελτίωση, για παράδειγμα, εντάσσουν στο θέμα τους ως σημαντικές παραμέτρους την ανικανότητα για θρήνο της γερμανικής κοινωνίας ή την παραδοχή της συμμετοχής και ανάληψης ευθυνών από τους Γερμανούς.
Αξιολόγηση
Οι μαθητές αναζητούν σημεία ή στοιχεία, για παράδειγμα, πληροφορίες για την έκθεση «Εγκλήματα της Βέρμαχτ 1941-1944» και τις αντιδράσεις των Γερμανών πολιτών.

Υλικό προς αξιοποίηση

- ❖ Παρουσίαση ολιγόλεπτου αποσπάσματος από το ντοκιμαντέρ *Ένα τραγούδι για τον Αργύρη* του Stefan Haupt, όπου η Gabriele Heinecke μιλάει για τη σχέση με τον πατέρα της και για τη μεγάλη δυσκολία της να αποδεχθεί ότι ο στοργικός πατέρας της ήταν δραστήριο στέλεχος του Ναζιστικού Κόμματος και αξιωματικός των Ες Ες.

❖ Πηγές

1η πηγή

.....

«[...] Είδα πάλι τη Χάννα στην αίθουσα του δικαστηρίου. Δεν ήταν η πρώτη δίκη για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης ούτε και μία από τις μεγαλύτερες. Ο καθηγητής, ένας από τους λίγους που μελετούσε τότε το ναζιστικό παρελθόν και τις σχετικές δικαστικές διαδικασίες, την είχε κάνει αντικείμενο σεμιναρίου [...]

.....

»Το σεμινάριο άρχισε το χειμώνα, η δίκη την άνοιξη. Διήρκεσε πολλές βδομάδες. [...]

.....

»Επεξεργασία, επεξεργασία του παρελθόντος! Όσοι συμμετείχαμε στο σεμινάριο θεωρούσαμε τους εαυτούς μας πρωτοπόρους στην επεξεργασία. Ανοίγαμε τα παράθυρα, αφήναμε να φυσήξει ο άνεμος που επιτέλους θα απομάκρυνε τον κονιορτό που η κοινωνία είχε αφήσει να κατακαθίσει στις φρικαλεότητες του παρελθόντος. Φροντίζαμε να μπορέσουμε να δούμε και να αναπνεύσουμε. Δε μας ενδιέφερε η γνώση από νομική σκοπιά. Ήταν δεδομένο για εμάς πως η καταδίκη ήταν επιβεβλημένη. Εξίσου δεδομένο για εμάς ήταν πως μόνο επιφανειακά γινόταν λόγος για την καταδίκη του ενός ή του άλλου δεσμοφύλακα ή κλητήρα των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Δικαζόταν η γενιά που είχε συνεργαστεί ή δεν είχε εμποδίσει τους δεσμοφύλακες και κλητήρες των στρατοπέδων συγκέντρωσης, η γενιά που δεν τους είχε αποκηρύξει, όταν μετά το 1945 μπορούσε να το κάνει. Κι εμείς σε μια διαδικασία επεξεργασίας και διαφωτισμού καταδικάζαμε αυτή τη γενιά σε αισχύνη.

.....

»Οι γονείς μας είχαν παίξει πολύ διαφορετικούς ρόλους στο Γ΄ Ράιχ. Μερικοί πατεράδες είχαν πολεμήσει, δυο ή τρεις από αυτούς ήταν αξιωματικοί της Βέρμαχτ κι ένας αξιωματικός των Ες-Ες, άλλοι είχαν κάνει καριέρα στη Δικαιοσύνη και στη Δημόσια Διοίκηση, κάποιοι από τους γονείς μας ήταν καθηγητές και γιατροί κι ένας από εμάς είχε ένα θείο που ήταν ανώτατος υπάλληλος στο Υπουργείο Εσωτερικών του Ράιχ. Είμαι βέβαιος πως, αν τους ρωτούσαμε και μας απαντούσαν, θα είχαν να μας αναφέρουν τελείως διαφορετικά πράγματα. Ο πατέρας μου δεν ήθελε να μιλάει για το άτομό του. Ήξερα όμως ότι είχε χάσει τη θέση του ως υφηγητής φιλοσοφίας, επειδή είχε ανακοινώσει μια διάλεξη για το Σπινόζα και ότι, για να επιβιώσουμε στον πόλεμο, είχε γίνει επιμελητής σε εκδοτικό οίκο που εξέδιδε περιηγητικούς χάρτες και οδηγούς. Πώς ήμουν σε θέση να τον καταδικάσω; Κι όμως το έκανα. Όλοι καταδικάζαμε τους γονείς μας, έστω κι αν το μόνο για το οποίο θα μπορούσαμε να τους κατηγορήσουμε ήταν ότι μετά το 1945 ανέχθηκαν να έχουν ανάμεσά τους τους δράστες. [...]

.....

»Σήμερα σκέφτομαι πως ο ζήλος με τον οποίο λαμβάναμε γνώση των φρικαλεοτήτων ήταν πράγματι απωθητικός. Όσο πιο φρικτά ήταν τα γεγονότα για τα οποία διαβάζαμε ή ακούγαμε, τόσο πιο σίγουροι νιώθαμε για την αποστολή μας να διαφωτίσουμε και να καταγγείλουμε.

Ακόμη κι αν τα γεγονότα μάς έκοβαν την ανάσα, εμείς τα επιδεικνύαμε θριαμβευτικά: κοιτάζτε εδώ! [...]».

Bernhard Schlink, Διαβάζοντας στη Χάννα, μτφρ. Ιάκωβος Κοπερτί, Κριτική, Αθήνα 1998, σ. 86-89.

- Ποιους αφορούσε η επεξεργασία του παρελθόντος;
- Για ποιους λόγους δικαζόταν η γενιά των πατεράδων τους;

2η πηγή

«[...] Όταν με απασχόλησε το κοινό σημείο της “νάρκωσης” και το γεγονός ότι αυτή η “νάρκωση” δεν είχε επικαθίσει μόνο στους θύτες και στα θύματα αλλά και σε εμάς που ασχοληθήκαμε με αυτά αργότερα ως δικαστές και ένορκοι, εισαγγελείς ή γραμματείς πρωτοκόλλου, αλλά κι όταν έκανα συγκρίσεις μεταξύ θυτών και θυμάτων, νεκρών και ζωντανών, επιζώντων και επιγόνων, δεν ένιωσα καλά. [...]

»Ταυτόχρονα αναρωτιέμαι κι άρχισα να αναρωτιέμαι ήδη από τότε: Τι έπρεπε και τι πρέπει να κάνει η μεταπολεμική γενιά μου με τις πληροφορίες για τις φρικαλεότητες της εξολόθρευσης των Εβραίων; Δεν πρέπει να νομίζουμε πως θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε το ακατανόητο, δεν επιτρέπεται να συγκρίνουμε πράγματα που δεν επιδέχονται σύγκριση. [...] Το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να βουβανόμαστε από φρίκη, ντροπή και ενοχή; Και μέχρι τότε; [...] αυτό ήταν το ζητούμενο; Να καταδικαστούν και να τιμωρηθούν κάποιοι λίγοι και να βουβαίνεται από φρίκη, ντροπή και ενοχή η επόμενη γενιά;»

Bernhard Schlink, Διαβάζοντας στη Χάννα, μτφρ. Ιάκωβος Κοπερτί, Κριτική, Αθήνα 1998, σ. 99-100.

- Πώς συνδέει ο συγγραφέας τον όρο «νάρκωση» με το γερμανικό έθνος;
- Ποια θεωρεί χαρακτηριστικά της εθνικής νάρκωσης ο Bernhard Schlink;

3η πηγή

«Το καλοκαίρι που τελείωσα τις σπουδές κι άρχισα τη δικηγορική άσκηση ήταν το καλοκαίρι των φοιτητικών κινητοποιήσεων. Παρακολουθώ δε σημαίνει συμμετέχω: το πανεπιστήμιο και οι μεταρρυθμίσεις του μου ήταν τελικά το ίδιο αδιάφορα όπως οι Βιετκόνγκ και οι Αμερικάνοι. Όσο για το τρίτο και βασικό θέμα του φοιτητικού κινήματος, που ήταν το ξεκαθάρισμα με το ναζιστικό παρελθόν, ένιωθα να με χωρίζει τόση απόσταση από τους άλλους φοιτητές, που δεν ήθελα να μετέχω στις κινητοποιήσεις και στις διαδηλώσεις τους.

»Μερικές φορές σκέφτομαι ότι το ξεκαθάρισμα με το ναζιστικό παρελθόν δεν ήταν η αιτία αλλά μόνο η έκφραση της σύγκρουσης των γενεών, που όμως φάνηκε να λειτουργεί ως κινητήρια δύναμη του φοιτητικού κινήματος. Οι προσδοκίες των γονέων, από τις οποίες πρέπει να απελευθερωθεί κάθε γενιά, είχαν απενεργοποιηθεί, επειδή οι συγκεκριμένοι γονείς ήταν οι αποτυχημένοι του Γ' Ράιχ ή τουλάχιστον της μεταπολεμικής εποχής. Πώς θα μπορούσαν να πουν κάτι στα παιδιά τους αυτοί που διέπραξαν, είδαν ή καμώθηκαν πως δεν είδαν τα ναζιστικά εγκλήματα ή αυτοί που μετά το 1945 ανέχθηκαν ή και δέχτηκαν ανάμεσά τους τους εγκληματίες πολέμου; Από την άλλη το ναζιστικό παρελθόν αποτελούσε θέμα και για τα παιδιά που δεν μπορούσαν ή δεν ήθελαν να κατηγορήσουν τους γονείς τους. Για αυτά το ξεκαθάρισμα με το ναζιστικό παρελθόν δεν ήταν η εξωτερική μορφή της σύγκρουσης των γενεών αλλά το πραγματικό πρόβλημα.

»Όποιες κι αν είναι ή δεν είναι οι συνέπειες από την ηθική και νομική διάσταση της συλλογικής ευθύνης, για τη δική μου φοιτητική γενιά η συλλογική ευθύνη ήταν βιωμένη πραγματικότητα. Δεν αφορούσε μόνο όσα συνέβησαν στο Γ' Ράιχ. Το γεγονός ότι εβραϊκά μνήματα ρυπαίνονταν με αγκυλωτούς σταυρούς, ότι τόσο παλιοί ναζί σταδιοδρομούσαν στο δικαστικό κλάδο, στη διοίκηση και στα πανεπιστήμια, ότι η ΟΔΓ δεν αναγνώριζε το κράτος του Ισραήλ, ότι γινόταν λόγος λιγότερο για εξορία και αντίσταση και περισσότερο για τη ζωή όσων είχαν συμβιβαστεί – όλα αυτά μας γέμιζαν ντροπή, έστω κι αν μπορούσαμε να δείχνουμε τους ενόχους με το δάχτυλο. Το να δείχνεις με το δάχτυλο τους ενόχους δεν σε αποδέσμευε από την ντροπή. Σε βοηθούσε όμως να ξεπερνάς τον πόνο της ντροπής. Μετέτρεπε τον παθητικό πόνο σε ενέργεια, δράση, επιθετικότητα. Και το ξεκαθάρισμα με τους ενόχους γονείς ήταν ιδιαίτερος φορτισμένο».

Bernhard Schlink, Διαβάζοντας στη Χάννα, μτφρ. Ιάκωβος Κοπερτί, Κριτική, Αθήνα 1998, σ. 159-161.

- Ποιες δυσκολίες για τη διαχείριση του ναζιστικού παρελθόντος εκ μέρους των Γερμανών αναφέρονται;

4η πηγή

.....

«[...] Ότι “το Γκουλάγκ προηγήθηκε του Άουσβιτς” είναι αλήθεια. Αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι σκοποί για τους οποίους δημιουργήθηκαν ήταν διαφορετικοί. Το Γκουλάγκ σκόπευε στην εξόντωση ανάμεσα σε ομοφύλους. Δεν βασιζόταν στη φυλετική υπεροχή. Δεν διαχώριζε την ανθρωπότητα σε υπεράνθρωπους και υπανθρώπους. Το Άουσβιτς στηρίχθηκε σε μια ιδεολογία διαποτισμένη από ρατσισμό. Εάν είχε επικρατήσει, σήμερα ο κόσμος θα ήταν μοιρασμένος στα δύο, “εμείς” οι κύριοι από τη μια μεριά και όλοι οι άλλοι υπό την εξουσία τους ή υπό εξόντωση σαν φυλετικά κατώτεροι. Αυτή η περιφρόνηση της θεμελιώδους ισότητας που δικαιούνται όλες οι ανθρώπινες υπάρξεις διαπερνούσε τις άπειρες συμβολικές λεπτομέρειες, αρχίζοντας από το τατουάζ του Άουσβιτς μέχρι τη χρήση, ακριβώς στους θαλάμους αερίων, του δηλητηρίου που αρχικά προοριζόταν για την απολύμανση των πλοίων από τους ποντικούς. Η ανόσια εκμετάλλευση των νεκρών και της στάχτης τους παραμένει μοναδικό προνόμιο της χιτλερικής Γερμανίας και, ως σήμερα, σε πείσμα όσων επιθυμούν να σβήσουν το περίγραμμα, αποτελεί το έμβλημα.

.....

»Είναι πράγματι αλήθεια ότι στο Γκουλάγκ η θνησιμότητα ήταν τρομαχτικά μεγάλη, αλλά μπορούμε να το θεωρήσουμε ως ένα επακόλουθο που αντιμετωπιζόταν με κυνική αδιαφορία: ο πρωταρχικός σκοπός, βάρβαρος πράγματι, είχε τη δική του λογική, αυτή της αναγέννησης της

δουλοκτητικής οικονομίας ως βάσης για την “οικοδόμηση του σοσιαλισμού”. Ούτε στις σελίδες του Σολτζενίτσιν, οι οποίες ριγούν από δικαιολογημένη οργή, δε διαφαίνεται κάτι που θα μπορούσε να συγκριθεί με την Τρεμπλίνκα και το Τσέλμνο, τα οποία δεν ήταν στρατόπεδα εργασίας ούτε στρατόπεδα συγκέντρωσης αλλά “μαύρες τρύπες” για άντρες, γυναίκες και παιδιά που ήταν ένοχοι μόνο για το γεγονός ότι γεννήθηκαν Εβραίοι, και που κατέβαιναν από τα τρένα για να οδηγηθούν κατευθείαν στους θαλάμους αερίων, χωρίς να βγει κανείς ζωντανός. Οι Σοβιετικοί που κατέλαβαν τη Γερμανία, μετά το μαρτύριο που υπέστη η χώρα τους (ανελέητη πολιορκία Στάλινγκραντ), διψασμένοι για εκδίκηση, σπιλώθηκαν με σοβαρά εγκλήματα, αλλά δεν υπήρχαν ανάμεσά τους εκείνοι οι οποίοι είχαν αποστολή να πυροβολούν τον άμαχο πληθυσμό δίπλα σε απέραντους ομαδικούς τάφους που πολλές φορές τα ίδια τα θύματα είχαν σκάψει. Ούτε εξάλλου είχαν ποτέ σχεδιάσει την εξόντωση του γερμανικού λαού, εναντίον του οποίου έτρεφαν δικαιολογημένα αίσημα εκδίκησης.

»Σε αυτή τη διφορούμενη επίκαιρη πολεμική δεν έχει σπουδαιότητα το γεγονός ότι οι Σύμμαχοι είναι ένοχοι σε μεγάλο βαθμό. Είναι αλήθεια ότι κανένα δημοκρατικό κράτος δεν πρόσφερε άσυλο στους καταδιωκόμενους ή εξόριστους Εβραίους. Είναι αλήθεια ότι οι Αμερικανοί αρνήθηκαν να βομβαρδίσουν τις σιδηροδρομικές γραμμές προς το Άουσβιτς (ενώ βομβάρδισαν την παρακείμενη βιομηχανική ζώνη) και είναι επίσης αλήθεια ότι για την παράλειψη παροχής βοήθειας οι Σύμμαχοι πρόβαλαν λόγους ανήθικους, δηλαδή το φόβο της παροχής φιλοξενίας και βοήθειας σε εκατομμύρια πρόσφυγες και επιζώντες. Αλλά δεν μπορούμε να μιλήσουμε για πραγματική συνεννοχή και είναι αβυσσαλέα η διαφορά (νομική και ηθική) ανάμεσα σε αυτόν που πράττει και σε αυτόν που δεν εμποδίζει την πράξη.

»Εάν η Γερμανία του σήμερα υπολογίζει στη θέση που της αξίζει ανάμεσα στα ευρωπαϊκά έθνη, δεν μπορεί και δεν πρέπει να απαλύνει την ενοχή του παρελθόντος».

Primo Levi, Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος, «Η μαύρη τρύπα του Άουσβιτς», μτφρ.Χαρά Σαρλικιώτη, Άγρα, Αθήνα 1997, σ. 259-262.

•

- Παρόλο που στο Γκουλάγκ υπήρξε πιο μεγάλος αριθμός θυμάτων από τους Εβραίους που εξοντώθηκαν, τι καθιστά, σύμφωνα με τον Leví, μοναδικό το γεγονός του Ολοκαυτώματος; Γιατί το χαρακτηρίζει «μαύρη τρύπα»;
- Ποια στοιχεία για την αρνητική στάση των Συμμάχων αναφέρονται στο κείμενο;

5η πηγή

«Ιδιαίτερα ευαίσθητο θέμα για τους Γερμανούς είναι οι βομβαρδισμοί που δέχτηκε η χώρα τους από τους Συμμάχους. Η Γερμανία έγινε στόχος βομβαρδισμών που στις αρχές του 1945 έφτασαν στο απόγειό τους και στοίχισαν τη ζωή περίπου 500.000 ανθρώπων. Το οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο της χώρας είχε σε μεγάλο βαθμό καταστραφεί, η παροχή ηλεκτρικού ρεύματος και φυσικού αερίου είχε διακοπεί, το σύστημα τηλεπικοινωνιών δεν λειτουργούσε, τα δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης είχαν πάθει σοβαρές ζημιές. Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια η προσωπική εμπειρία των βομβαρδισμών έχει επηρεάσει την επεξεργασία του παρελθόντος σε τέτοιο βαθμό, που απειλεί να αλλοιώσει την ισορροπία στην ιστορική πραγμάτευση, η οποία εστιάζει περισσότερο στους Γερμανούς ως θύματα και λιγότερο στα θύματα των Γερμανών. Υπάρχει διάχυτη επιθυμία για αναγνώριση των δεινών που υπέστησαν οι Γερμανοί από τους βομβαρδισμούς. Αυτή η έλλειψη αναγνώρισης σχολιάζεται στη γερμανική δημόσια μνήμη ως “σκανδαλώδης παράλειψη”».

K. M. Prince, *War and German Memory. Excavating the Significance of the Second World War in German Cultural Consciousness*, Lexington Books, Massachusetts 2009, σ. 82.

6η πηγή

«Στις 3 Μαΐου 1945, η Βασιλική Αεροπορία της Μεγάλης Βρετανίας βομβάρδισε γερμανικά πλοία που μετέφεραν 7.500 πρώην κρατουμένους από το στρατόπεδο συγκέντρωσης Νόουενγκαμε στο Αμβούργο, νομίζοντας ότι μετέφεραν στρατεύματα. Περίπου 7.000 άνθρωποι είτε κάηκαν πάνω στα πλοία είτε πνίγηκαν είτε πυροβολήθηκαν προσπαθώντας να ξεφύγουν από την κόλαση».

R. Bessel, *Γερμανία 1945. Από τον πόλεμο στην ειρήνη*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 73-74.

7η πηγή

«Οι κάτοικοι, για να σβήσουν τη φωτιά που τους κατέτρωγε, ρίχνονταν στα κανάλια που διασχίζουν την πόλη. Αλλά η φωτιά, που έσβηγε στο νερό, ξαναφούντωνε αμέσως στον αέρα, κι έτσι εκείνοι αναγκάζονταν να βουτάνε και να ξαναβουτάνε το κεφάλι στο νερό. Αυτή η κατάσταση κράτησε μέρες, κατά τις οποίες χιλιάδες ολόκληρες κεφάλια ξεμύτιζαν από το νερό [...], κινούσαν τα μάτια τους, άνοιγαν το στόμα τους, μιλούσαν».

Curzio Malaparte, *Το δέρμα*, μτφρ. Ανταίος Χρυσοστομίδης, Θεμέλιο, Αθήνα 1990

- Ποια είναι τα σοβαρότατα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι Γερμανοί πολίτες (5η, 6η και 7η πηγή);
- Αυτά τα δεινά αντισταθμίζουν, κατά τη γνώμη σας, το βάρος του ναζιστικού παρελθόντος, που κύριο χαρακτηριστικό του είχε την προσωπική ή τη συλλογική ενοχή;
- Σε κάθε τραυματισμένη κοινωνία ο ρόλος του θρήνου είναι σημαντικός. Πώς όμως θεσμοθετείται αυτή η διαδικασία; Ποιον ρόλο έχουν παίζει οι Δίκες της Νυρεμβέργης ή ηθικά δικαστήρια (Δικαστήριο της Χάγης) προς αυτή την κατεύθυνση;

2η δραστηριότητα

Στόχος μας είναι οι μαθητές μέσω της δραματοποίησης να νιώσουν και να εκφράσουν ότι: α) η γερμανική κοινωνία κατά την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ασφαλώς είχε συμμετοχή στις ναζιστικές πράξεις, και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο για τα παιδιά και τα εγγόνια των Γερμανών-θυτών δεν ήταν εύκολο να αποδεχθούν τις αποτρόπαιες πράξεις των δικών τους

ανθρώπων, β) οι Γερμανοί κατά τη διάρκεια του πολέμου υπέστησαν επιθέσεις, όπως βομβαρδισμούς από τους Συμμάχους, αλλά και μετά τον πόλεμο αντιμετώπισαν τις βίαιες και ακραίες αντιδράσεις κυρίως των Σοβιετικών και των Γάλλων στρατιωτών, και γ) διεργασίες που διήρκεσαν χρόνια και είχαν ως χαρακτηριστικά τη σιωπή, την ενοχή, την ανικανότητα να εκφραστούν για όσα διέπραξαν, την απαίτηση για αλήθεια, την υπόσχεση για την αποφυγή επανάληψης τέτοιων ενεργειών («Ποτέ ξανά») καθόρισαν την επεξεργασία και τη διαχείριση αυτού του παρελθόντος. Το να κατανοήσουμε και να ζήσουμε με την ενσυναίσθηση την πλευρά που προκάλεσε στους Έλληνες τόσο πόνο δεν συνεπάγεται ότι επιδιώκουμε να επιτύχουμε κάποια συμμετρία εξισορροπώντας το πόσο υπέφεραν οι Έλληνες και το τι υπέστησαν από την πλευρά τους οι ίδιοι οι Γερμανοί. Το να εξετάσουμε τον πόνο με σφαιρικότητα δεν σημαίνει ότι εκτιμούμε πως υπέφεραν όλοι κατά τον ίδιο τρόπο. Όμως θεωρούμε πως αυτή είναι η αξία του διερευνητικού / απορητικού θρήνου, δηλαδή το γεγονός ότι αποκτά τη σημασία της «κριτικής ελπίδας» και προωθεί τον ατομικό και συλλογικό θρήνο σε μια διαδικασία δόμησης συμμαχιών.⁸¹⁶

Είναι εξαιρετικά σημαντικό, λοιπόν, οι μαθητές, μέσω της δραματικής τέχνης (που βασίζεται στην ενσυναίσθηση), να είναι σε θέση να μπουν στη θέση του «άλλου». «Η δραματική τέχνη στην εκπαίδευση δίνει τη δυνατότητα στο παιδί να υποδυθεί ρόλους που έχει ζήσει και να τους μεταλλάξει ή να τους ζήσει μέσα από την εναλλακτική προσέγγιση της ομάδας, ώστε να αναδιαμορφώνει συνεχώς την ταυτότητά του. Επίσης υποδύεται, σε συνεργασία με τους άλλους, νέους ρόλους, που δεν είχε γνωρίσει μέχρι τώρα, και που ανακαλύπτει, διευρύνοντας έτσι την ταυτότητά του».⁸¹⁷ Όπως πολύ εύστοχα αναφέρει ο Παναγιώτης Κιμουρτζής, η ενσυναίσθηση είναι ένα βασικό ιστοριογραφικό εργαλείο. Τα πρόσωπα του παρόντος προσπαθούν να προσδιορίσουν πρόσωπα από ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο του παρελθόντος. Για να το επιτύχουν, επιχειρούν αλληπάλληλες αναπαραγωγές στιγμιότυπων, ιστορικών ενδεχομένων. Αυτά τα πειραματικά «εγώ» διαμορφώνονται σε σημαντικό βαθμό από τις υπάρχουσες πηγές. Ωστόσο εμπλουτίζονται και

---

⁸¹⁶ M. Zembylas, *The Politics of Trauma in Education*, ό.π., σ. 167.

⁸¹⁷ Άλκηστις Κοντογιάννη, *Η δραματική τέχνη στην εκπαίδευση*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σ. 47

με πινελιές γόνιμης και πιθανής φαντασίας.⁸¹⁸ Σύμφωνα με τον Μ. Ζεμπύλα, με αυτόν τον τρόπο, πρώτον, συντελείται παιδαγωγική διαμεσολάβηση, η οποία αποσκοπεί –εκτός από τη θεραπεία των επιπτώσεων των τραυματικών γεγονότων– και στην κατανόηση του τι έχει συμβεί ιστορικά και, δεύτερον, επιτυγχάνεται συμφιλίωση, διότι έτσι δηλώνεται πως κάποιος είναι σε μια σχέση με τον «άλλο».⁸¹⁹ Τεχνικές που μας βοηθούν να επεξεργαστούμε αμφιλεγόμενα ζητήματα είναι τα παιχνίδια ρόλων και τα παιχνίδια προσομοίωσης. «Στα παιχνίδια ρόλων οι συμμετέχοντες υποδύονται ρόλους προκειμένου να υποστηρίξουν μία θέση στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης κατάστασης έχοντας υπόψη τους ορισμένα δεδομένα, ενώ στα παιχνίδια προσομοίωσης αναπαριστώνται σκηνές ή φαινόμενα της πραγματικότητας».⁸²⁰

Ολοκληρώνοντας, θεωρούμε σημαντικό να αναφέρουμε επίσης πως με την τέχνη, την ιστορική ενσυναίσθηση, το εκπαιδευτικό δράμα καθίσταται εφικτός ο αναστοχασμός, δομικό χαρακτηριστικό του εποικοδομητισμού, ο οποίος συνδέεται με τους ακόλουθους προβληματισμούς εκ μέρους των μαθητών:

- α) ποια γνώση αποκτήθηκε και πώς φτάσαμε σε αυτήν;
- β) ποιες είναι οι αξίες μας;
- γ) υπάρχουν για το ίδιο θέμα διαφορετικές απόψεις;

Βασικές στρατηγικές αναστοχασμού που προκύπτουν από τη δραματική τέχνη είναι:

- Η ανίχνευση σκέψεων: Τα παιδιά που συμμετέχουν εκφράζουν τις σκέψεις τους σε πρώτο ενικό πρόσωπο σχετικά με τη στάση που θα ακολουθήσουν σε μια δεδομένη κατάσταση.
- Το ομαδικό γλυπτό: Δημιουργία ενός ομαδικού γλυπτού που προβάλλει πτυχές ή θέσεις σχετικές με το ζήτημα που επεξεργάζονται.
- Η στιγμή της αλήθειας: Κάποια μέλη της ομάδας παίζουν μία εξαιρετικά σημαντική σκηνή του δράματος και τα υπόλοιπα μέλη παρακολουθούν. Στη συνέχεια, οι

---

⁸¹⁸ Παναγιώτης Κιμουρτζής, «Η φοίτηση στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και ο νεαρός Νικόλαος», περιοδικό *Academia*, No 1 (2011), σ. 36-59.

⁸¹⁹ Μ. Zembylas, *The Politics of Trauma in Education*, ό.π., σ. 45.

⁸²⁰ *Εγχειρίδιο σχολικών πολιτιστικών προγραμμάτων για την Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Ελληνική Εταιρεία για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, ό.π., σ. 227-228.

πρωταγωνιστές αντικαθίστανται από άλλους από την ομάδα, έως ότου η ομάδα να αποφανθεί ότι η σκηνή είναι αληθοφανής.

- Ο διάδρομος της συνείδησης: Ένας από τους πρωταγωνιστές του δράματος βρίσκεται σε δίλημμα. Τα μέλη της ομάδας χωρίζονται σε δύο υποομάδες, μπαίνουν σε δύο σειρές σχηματίζοντας ένα διάδρομο ανάμεσά τους. Κάθε μέλος και των δύο υποομάδων ανακοινώνει τι θα έκανε εάν ήταν στη θέση του πρωταγωνιστή. Ο πρωταγωνιστής, ακούγοντάς τους, προσπαθεί να διαμορφώσει την άποψή του. Στο τέλος, όταν θα έχει διασχίσει όλο το διάδρομο, θα είναι σε θέση να κάνει μία κατασταλαγμένη ανακοίνωση.⁸²¹

Παιχνίδια ρόλων: Επιθυμούμε να ευαισθητοποιήσουμε τους μαθητές στις έννοιες *επεξεργασία του παρελθόντος, νάρκωση, αποσιώπηση, ντροπή, θυματοποίηση, αποενοχοποίηση, ανάληψη της ευθύνης*. Σύμφωνα με τον Κώστα Θεοδώρου,⁸²² η τάξη μπορεί να χωριστεί σε ομάδες που θα εργαστούν δημιουργώντας συμβολικές εικόνες σχετικές με τα ζητήματα που αναφέραμε. Μαθητές και μαθήτριες εμπνεόμενοι από το εποπτικό τους υλικό⁸²³ ζωγραφίζουν,

---

⁸²¹ Δέσποινα Καλεσοπούλου (επιμέλεια), *Παιδί και εκπαίδευση στο μουσείο. Θεωρητικές αφητηρίες, παιδαγωγικές πρακτικές*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2011, σ. 156-159.

Η Μαρία Καβαλιέρου, επίσης, προτείνει ορισμένες πρακτικές απλής μορφής δραματοποίησης όπως α) Ο δάσκαλος σε ρόλο: Ο εκπαιδευτικός αναλαμβάνει ρόλους χαρακτήρων μέσα στο δράμα προκειμένου να αποδώσει πεποιθήσεις και τάσεις ή να διεγείρει τον προβληματισμό, β) Ο μανδύας του ειδικού: Οι μαθητές αναλαμβάνουν να διεκπεραιώσουν τον ρόλο του ανθρώπου που με τις ειδικές γνώσεις του χειρίζεται μια συγκεκριμένη κατάσταση του δράματος, γ) Η ακίνητη εικόνα: Η ομάδα παίρνει διάφορες στάσεις ώστε να δημιουργηθεί μια εικόνα που να υποδηλώνει αυτό που θέλει να πει, δ) Το παγωμένο πλαίσιο: Δημιουργείται μια σειρά από «ακίνητες εικόνες» συνδεδεμένες έτσι ώστε να αποτυπώνονται οι σημαντικότερες στιγμές του δράματος. Paul Goalen, «The Drama of History», στο: www.ex.ac.uk/historyresource/journal2/goalen.doc, Μαρία Καβαλιέρου, «Η δραματοποίηση ως διδακτική πρακτική και η χρήση της στη διδασκαλία της Ιστορίας», από το: Γ. Κόκκινος, Ειρ. Νάκου (επιμέλεια), *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006, σ. 486-487.

⁸²² Ο Κώστας Θεοδώρου διδάσκει θεατρική αγωγή στο Τοσίτσειο Λύκειο Εκάλης.

⁸²³ Ως ενδεικτικό εποπτικό υλικό προτείνουμε: α) *Γερμανικό εγχειρίδιο πολέμου*, ποίηση Μπ. Μπρεχτ, μελοποίηση Θ. Μικρούτσικος, β) αποσπάσματα από τις ταινίες *Λιλή Μαρλέν*, σκηνοθεσία Ρ. Φασμπίντερ και *Διαβάζοντας στη Χάνα*, σκηνοθεσία, Στ. Ντάλντρι.

Σύμφωνα με τον Κ. Θεοδώρου ενδεικτικές ερωτήσεις οι οποίες εν δυνάμει μπορούν να λειτουργήσουν ως έναυσμα έκφρασης είναι:

- Τι είναι για σένα η νάρκωση;
- Τι μπορεί να πέσει σε νάρκη; Τα δάχτυλα, το κεφάλι, η σκέψη, το βλέμμα;
- Η ενοχή και η ντροπή πώς αγκυλώνουν το σώμα μας; Μπορούμε με παντομίμα να το δείξουμε ένας – ένας ξεχωριστά και στη συνέχεια όλοι μαζί;
- Πώς καταλαβαίνεις τη φράση *ανώτερη φυλή*;

δραματοποιούν διαλόγους, «αποτυπώνουν» με το σώμα τους έννοιες σχετικές με τις πηγές που επεξεργάζονται. Οι μαθητές εκφράζουν τη γνώμη τους την οποία σχηματίζουν σταδιακά με ένα διαλεκτικό τρόπο.

Η 1η ομάδα που έχει ως θέμα «*Επεξεργασία του ναζιστικού παρελθόντος: αποδοχή, αποποίηση, αποσιώπηση*» μπορεί να αναπαραστήσει ένα διάλογο μεταξύ του πατέρα που υπερασπίστηκε τις δημοκρατικές αξίες του και του ταξιτζή που υπεραμυνόταν της συμμετοχής στα εγκλήματα του εθνικοσοσιαλισμού.⁸²⁴

Η 2η ομάδα που έχει ως θέμα «*Εθνική νάρκωση*» μπορεί να κινηθεί στο χώρο σαν ζωντανό γλυπτό που απεικονίζει α) φωτογραφίες «ναρκωμένων» γερμανών πολιτών (π.χ. θυμάτων, θυτών, δικαστών, ενόρκων, γραφειοκρατών και β) την ίδια τη νάρκωση.⁸²⁵

Ακολούθως μπορούν να δουλέψουν και οι υπόλοιπες ομάδες με θέματα προς επεξεργασία: 3η ομάδα «*Ανάληψη της ευθύνης*», 4η ομάδα «*Αποσιώπηση – Ντροπή*» και 5η ομάδα «*Αποενοχοποίηση – Θυματοποίηση*».

Το δρώμενο που θα δημιουργήσουν οι μαθητές μπορεί να ξεκινάει ως εξής: «**Γερμανία 1945. Έχει τελειώσει ο πόλεμος και...**». Στην ολομέλεια της τάξης τα παιδιά θα προτείνουν τρόπους διαλεκτικής συνεύρεσης των εικόνων που δημιούργησαν.

Τι είναι ανώτερο; Ενώνουμε χέρια, κορμούς, πόδια και το δημιουργούμε. Μπορούμε να αφαιρέσουμε το κατώτερο; Υφίσταται, τώρα, το όλον που είχαμε δημιουργήσει;

⁸²⁴ Βλ. στην παρούσα διατριβή: Κεφάλαιο ΣΤ', 6η ενότητα, 3η πηγή και Κεφάλαιο ΣΤ', 8η ενότητα, 1η πηγή.

⁸²⁵ Βλ. στην παρούσα διατριβή: Κεφάλαιο ΣΤ', 8η ενότητα, 2η πηγή.

9η Ενότητα: Δίστομο: Παρελθόν – Παρόν – Μέλλον

- Οι μαθητές χρησιμοποιούν επιλεκτικά το φωτογραφικό υλικό που έχουν συγκεντρώσει για να δημιουργήσουν ένα οπτικό αφήγημα με τίτλο «Τόποι πονεμένοι: Παρόν - Παρελθόν - Μέλλον».
Ενδεικτικό βοηθητικό υλικό: Ηλίας Πούλος, *Memoires en exil. Εξόριστες μνήμες*, École intuit. Lab., 2009. Πρόκειται για ένα λεύκωμα με φωτογραφίες προσφύγων από το σοβιετικό Ουζμπεκιστάν, συγκεκριμένα από την Τασκένδη, όπου ο καλλιτέχνης, με ασπρόμαυρες φωτογραφίες προσφύγων, δημιουργεί εντυπωσιακές μείξεις των «θρυμματισμένων» προσώπων τους.
- Οι μαθητές/τριες διεξάγουν έρευνα με θέμα «Παρουσίαση ευτυχισμένων στιγμών από τη ζωή των ανθρώπων που επέζησαν της Σφαγής». Συγκεντρώνουν φωτογραφίες από ήρεμες οικογενειακές στιγμές των επιζήσαντων, με τα παιδιά τους, τα εγγόνια τους, τα ανίψια τους.
- Δημιουργούν σύντομα βιογραφικά κάποιων από αυτούς. Με φωτογραφίες ή αντικείμενα που τους δανείζουν οι ίδιοι οι επιζήσαντες ή οι συγγενείς τους, δείχνουν την πορεία των ανθρώπων αυτών.
- Στο μάθημα των Καλλιτεχνικών φτιάχνουν γλυπτά και κολλάζ, όπως επίσης άλμπουμ με φωτογραφίες από τις κοινές εκδηλώσεις του Λυκείου Διστόμου και της Γερμανικής Σχολής, με σκοπό τον αναστοχασμό ή τη σύλληψη μιας συγκεκριμένης πτυχής του υπό συζήτηση θέματος.
- Πρόταση για γκράφιτι σε κάποιον τοίχο ή στο οδόστρωμα. Ποιο σύμβολο θα είχαν να προτείνουν οι μαθητές; Έμπνευσή τους μπορεί να είναι η στάμπα / αποτύπωμα στο οδόστρωμα ενός λευκού μαντιλιού, συμβόλου του αγώνα που δίνουν οι μητέρες των αγνοουμένων στην Αργεντινή.

- Έρευνα: Τα παιδιά χωρίζονται σε ομάδες και μελετούν το βιβλίο επισκεπτών του Μουσείου Ναζιστικής Θηριωδίας Διστόμου. Δημιουργούνται διαφορετικές θεματικές ενότητες προς εξέταση. Για παράδειγμα, μια ομάδα μελετά τα σχόλια των Ελλήνων, άλλη ομάδα τα σχόλια που είναι γραμμένα στα αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά σε ένα πλαίσιο διαθεματικής προσέγγισης, μέσω, δηλαδή, της διδασκαλίας της ξένης γλώσσας, τρίτη ομάδα αναλαμβάνει τα σχόλια που ανήκουν χρονολογικά στην περίοδο της οικονομικής ύφεσης στην Ελλάδα (από το 2008 και μετά) και τα συγκρίνει με τα σχόλια των προηγούμενων ετών. Ενδεικτικά, αναφέρουμε πως οι ομάδες μπορούν να συζητήσουν μεταξύ τους α) τι είδους συναισθήματα ή τοποθετήσεις των Ελλήνων και των αλλοδαπών επισκεπτών διαπιστώνουν, β) εάν κυριαρχούν φιλειρηνικά ή μανιχαϊστικά

σχόλια, γ) εάν τα σχόλια που αφορούν συναισθήματα αντιπαράθεσης με τους Γερμανούς έγιναν πιο έντονα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης.⁸²⁶

---

⁸²⁶ Αναπόφευκτη θα αποδειχθεί μια συζήτηση με θέμα πώς μας βλέπουν οι Γερμανοί, πώς τους βλέπουμε εμείς, ποιοι ευθύνονται για την οικονομική κατάσταση της Ελλάδας και με ποιον τρόπο εμπλέκονται τα οικονομικά μας ζητήματα με τις πολεμικές αποζημιώσεις που διεκδικούμε. Ενδεικτικά, προτείνουμε κάποιες πηγές που θα μας βοηθήσουν στη διεξαγωγή της συζήτησης. **1η πηγή**

«Νιώθω βαθιά ταπεινωμένος, ως φιλέλληνας, όταν μια εφημερίδα τολμά να βάλει τίτλο πως η Ελλάδα είναι “μια χώρα ίσως λιγότερο ευρωπαϊκή απ’ ό,τι φαίνεται” κι όταν το περιεχόμενο αυτού του άρθρου είναι κακή σύνοψη μιας ιστορίας την οποία οι συντάκτες δεν έχουν ζήσει. Νιώθω ταπεινωμένος, ως Γάλλος, που συμπατριώτες μου πληγώνουν με τέτοιον τρόπο την Ιστορία και τροφοδοτούν τον μύθο του ψεύτη και πονηρού (ronéros στο πρωτότυπο) Έλληνα.

»Αν λοιπόν δεν είναι η Ελλάδα ευρωπαϊκή χώρα, ποιος αξίζει αυτόν τον τίτλο; Ο Γερμανός βάρβαρος ή η ύπουλη Αλβιών, την οποία ο μεγαλύτερος ποιητής της, ο Βύρωνας, κατηγορούσε ήδη για λεηλασία της χώρας του Ομήρου; [...] Η ιδέα της Ευρώπης δεν έχει και πολλά χρόνια ζωή, αμφιβάλλω αν μπορούμε να διανέμουμε διπλώματα ευρωπαϊκότητας. [...]

»Η θέση της Ελλάδας είναι στο κέντρο της Ευρώπης, πρόκειται άλλωστε για μια από τις πιο ζωντανές και τις πιο λαμπερές εστίες της ευρωπαϊκής κουλτούρας: με πρόσωπα αξιοσημείωτα σε όλους τους τομείς, και όχι μόνο στην ποίηση, με μια πρωτότυπη σχολή ζωγραφικής που αρχίζει από τον Θεόφιλο και οδηγεί στον Τσαρούχη μέσω του Εγγονόπουλου, με φιλοσόφους όπως ο Κορνήλιος Καστοριάδης. [...]

»Όλοι λοιπόν ψεύτες και κλέφτες τους οποίους πρέπει να υπερασπιστούμε γιατί εφηύραν κάποτε τη λέξη “δημοκρατία”; Υπάρχουν πολλά ακόμα πράγματα να βάλουμε στη ζυγαριά: η φιλοσοφία (α λα δυτικά), η Ιστορία, το θέατρο [...]. Υπάρχουν σήμερα σε αυτή τη χώρα άνδρες και γυναίκες από τους πιο καλλιεργημένους και τους πιο πολιτισμένους που γνωρίζω, δεν δέχομαι να τους βάζουν “βάρβαροι” στον πάγκο της Ευρώπης. Όσο για τους αξιοθρήνητους κομπιναδόρους, σε ποια χώρα δεν υπάρχουν, έχοντας διασπαθίσει δεκάδες δισεκατομμύρια; [...]

»Vive la Grece! Και ας μην αφήσουμε τεχνοκράτες να γονατίσουν φίλους και αδελφούς, πόσω μάλλον να τους ταπεινώνουν και να ταπεινώνουν κι εμάς».

Etienne Roland, «Ellada, agapi mou», εφ. *Τα Νέα* / αναδημοσίευση από την εφ. *Le Monde*, 9.12.2011

2η πηγή

«Ξύπνησε ο “πατριωτισμός μας”! Διεγέρθηκε το “ελληνικό φιλότιμο” και η “ελληνική ψευτολεβεντιά”. Βλέπουμε φαντάσματα και διεθνείς συναισθηματισμούς. Αποφεύγουμε να αναφερθούμε στα δικά μας σφάλματα και στις χρόνιες παθογένειες, που είναι και η βασική αιτία του σημερινού αδιεξόδου.

»Ξαφνικά θυμηθήκαμε και το γερμανικό αναγκαστικό δάνειο της Κατοχής, ως απάντηση για την πραγματικά διστακτική θέση της γερμανικής κυβέρνησης για την παροχή άμεσης οικονομικής βοήθειας [...] Σε βαρύ κλίμα έντασης, “δημοσιογράφοι” φαντασμάτων και άλλων αθέατων εξωγήινων δυνάμεων αυτοβούλως ανέλαβαν το βαρύ φορτίο να υπερασπιστούν την Ελλάδα, τις κυβερνήσεις της, τον “λαό” και τον πολιτισμό της. Έτσι θυμήθηκαν και το γερμανικό αναγκαστικό δάνειο της Κατοχής και το έβαλαν κι αυτό στη ζυγαριά. Για ποιο λόγο; Για να ισοζυγίσουμε, να ισοζυγισθούμε στην άρνηση και την

- Δίστομο 21ος αιώνας.

Οι μαθητές φτιάχνουν ένα ντοκιμαντέρ για το Δίστομο του σήμερα. Ποιες όψεις της πόλης θέλουν να αναδείξουν; Ποια κείμενα, μουσική, πρόσωπα, τοπία, κτίρια θεωρούν ότι είναι κατάλληλα για να αποκτήσει το φιλμάκι τους το ύφος που επιθυμούν;

κακοπιστία επιλέγοντας γεγονότα από τις χειρότερες μέρες του γερμανικού λαού και από τις δυστυχέστερες δικές μας.

»Πολλοί Έλληνες πιστεύουν ότι πίσω από τα αρνητικά σχόλια υπάρχει κεντρική ενορχήστρωση σκοτεινών δυνάμεων που απεργάζονται το κακό και την καταστροφή της Ελλάδας. Καταφεύγουμε σε συναμοσίες [...]. Ας δούμε ότι υπάρχουν γεγονότα οφειλόμενα σε δικά μας “στρατηγικά” λάθη. Καμιά ελληνική κυβέρνηση δεν επεδίωξε την άρση αυτής της εκκρεμότητας του αναγκαστικού δανείου...»

Αντώνης Καρκαγιάννης, «Εμείς και το γερμανικό αναγκαστικό δάνειο», εφ. *Η Καθημερινή*, 28.2.2010

3η πηγή

«Έφτασε η ώρα της απόφασης του Δικαστηρίου της Χάγης.

Τον Οκτώβριο του 1940 η Ελλάδα υποχρεώθηκε να μπει στον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο με την απρόσκλητη εισβολή των στρατευμάτων του Μουσολίνι στην Ήπειρο. Ο Χίτλερ, για να σώσει τον Μουσολίνι από μια ταπεινωτική ήττα, εισέβαλε στην Ελλάδα τον Απρίλιο του 1941. Η Ελλάδα λεηλατήθηκε και ερειπώθηκε από τους Γερμανούς, όσο καμιά άλλη χώρα κάτω από την κατοχή τους. [...]

»Η Γερμανία και η Ιταλία επέβαλαν στην Ελλάδα όχι μόνο υπέρογκες δαπάνες κατοχής, αλλά και ένα αναγκαστικό δάνειο (κατοχικό δάνειο) ύψους 3,5 δισεκατομμυρίων δολαρίων.

»Ο ίδιος ο Χίτλερ είχε αναγνωρίσει την υποχρέωση της Γερμανίας να πληρώσει αυτό το χρέος και είχε δώσει οδηγίες να αρχίσει η διαδικασία πληρωμής του. Μετά το τέλος του πολέμου, η Συνδιάσκεψη των Παρισίων επιδίκασε στην Ελλάδα 7,1 δισεκατομμύρια δολάρια για πολεμικές επανορθώσεις έναντι της ελληνικής απαίτησης για το ποσό των 14 δισεκατομμυρίων δολαρίων.

»Η Ιταλία πλήρωσε στην Ελλάδα το μερίδιό της από το κατοχικό δάνειο. [...] Παρόλα αυτά, η Γερμανία συστηματικά αρνείται να πληρώσει στην Ελλάδα τις υποχρεώσεις της. [...]

»Στις 22 Ιουνίου 2011 ο Γάλλος οικονομολόγος Jacques Delpla δήλωσε ότι οι οφειλές της Γερμανίας στην Ελλάδα για τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο ανέρχονται σε 575 δισεκατομμύρια δολάρια (Les Echos, 22.6.2011). [...]

»Ζητούμε από τη γερμανική κυβέρνηση να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της προς την Ελλάδα, που εκκρεμούν για πολλές δεκαετίες, πληρώνοντας το αναγκαστικό κατοχικό δάνειο και πολεμικές επανορθώσεις ανάλογες των υλικών ζημιών, των εγκλημάτων και των λεηλασιών που διέπραξε η γερμανική πολεμική μηχανή [...]».

Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα

- «Το δέντρο» του Διστόμου

Οι μαθητές με την κατασκευή «Το δέντρο του Διστόμου» δημιουργούν σε συμβολικό επίπεδο μία «ιστορική γραμμή» των τελευταίων δεκαετιών για τον συγκεκριμένο τόπο. Φτιάχνουν ένα δέντρο και στις ρίζες, στα κλαδιά, στα φύλλα και στους καρπούς του κρεμούν ετικέτες με τίτλους, φωτογραφίες, συνθήματα, δηλώσεις που να αφορούν σημαντικά ιστορικά, οικονομικά, πολιτιστικά γεγονότα που σχετίζονται με το Δίστομο. Στις ρίζες και στον κορμό παρουσιάζουν φωτογραφίες του χωριού πριν από την 10η Ιουνίου 1944. Στα χαμηλά κλαδιά, γεγονότα που συνδέονται με τη Σφαγή, φωτογραφίες θυμάτων και επιζήσαντων. Στα πιο ψηλά κλαδιά και στα φύλλα τη μεταπολεμική εικόνα του Διστόμου και της ευρύτερης περιοχής, την ανάπτυξή του, το εργοστάσιο της ΠΕΣΙΝΕ, το μαισωλείο, τα μουσεία. Στους καρπούς του δέντρου κρεμούν φωτογραφίες γλυπτών και μνημείων, σημερινές φωτογραφίες του χωριού και ετικέτες με δηλώσεις/διεκδικήσεις για το παρόν και το μέλλον.⁸²⁷

Ολοκληρώνοντας τις εκπαιδευτικές μας δραστηριότητες, ουσιώδες θεωρούμε για τους μαθητές μας να επεξεργαστούν την έννοια του ιστορικού παρελθόντος και να αποτιμήσουν τον ρόλο που αυτό διαδραματίζει στο παρόν και στο μέλλον τους. Προτείνουμε δύο παιδιά τα οποία υποδύονται τον άγγελο να διαβάσουν στην τάξη το κείμενο του Μπένγιαμιν και το ποίημα του Έλιοτ που ακολουθούν.

«Υπάρχει ένας πίνακας του Klee με το όνομα Angelus Novus. Απεικονίζεται εκεί ένας άγγελος, που φαίνεται έτοιμος να απομακρυνθεί από κάτι, όπου μένει προσηλωμένο το βλέμμα του. Διάπλατα τα μάτια του, ανοιχτό το στόμα και τεντωμένες οι φτερούγες του. Έτσι πρέπει να είναι και ο άγγελος της ιστορίας. Στραμμένο το πρόσωπό του προς το παρελθόν. Όπου εμφανίζεται σ' εμάς μια αλυσίδα γεγονότων, διακρίνει αυτός μια και

---

⁸²⁷ Ο Percoco προτείνει για τους μαθητές μία κατασκευή, ένα είδος τεχνουργήματος (artifact) το οποίο αποκαλεί «Τα δέντρα [του κινήματος] των Πολιτικών Δικαιωμάτων». Τα δέντρα μπορούν να κατασκευαστούν από ξύλο, πραγματικά κλαδιά, χαρτόνι, φελιζόλ και μπορεί να είναι τρισδιάστατα ή δισδιάστατα. Οι πολύ σύντομες δηλώσεις που θα επικολληθούν θα πρέπει α) να διακρίνονται από γλωσσική ορθότητα και ιστορική ακρίβεια και β) να περιέχουν έννοιες – κλειδιά και αναφορές σε κομβικής σημασίας ιστορικά γεγονότα, όπως αναφέρεται στο Γ. Κόκκινος - Π. Γατσωτής, «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», ό.π., σ. 66.

μοναδική καταστροφή, που συσσωρεύει αδιάκοπα ερείπια επί ερειπίων και τα εκσφενδονίζει μπροστά στα πόδια του. Θέλει αυτός να σταθεί, να ξυπνήσει τους νεκρούς και να στήσει τα χαλάσματα. Μια θύελλα σηκώνεται όμως από τη μεριά του Παράδεισου κι αδράχνει τις φτερούγες του και είναι τόσο δυνατή, που δεν μπορεί πια ο άγγελος να τις κλείσει. Τον ωθεί αυτή η θύελλα ασταμάτητα προς το μέλλον, στο οποίο στρέφει την πλάτη, ενώ ο σωρός από τα ερείπια φθάνει μπροστά του ως τον ουρανό. Ό,τι αποκαλούμε εμείς πρόοδο, είναι αυτή η θύελλα.»

Βάλτερ Μπένγιαμιν, *Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας*

Αν ερχόσουν προς τα εδώ
ακολουθώντας οποιονδήποτε δρόμο
ξεκινώντας απ' οπουδήποτε
όποιον καιρό ή όποια εποχή,
θα ήταν πάντα το ίδιο:
θα έπρεπε να έχεις απεκδυθεί
την αντίληψη ή την πεποίθηση.
Δεν βρίσκεσαι εδώ για να
εξακριβώσεις, να διδάξεις τον εαυτό σου,
και να ικανοποιήσεις την περιέργειά σου
ή να δώσεις αναφορά.
Βρίσκεσαι εδώ για να γονατίσεις
όπου η προσευχή εισακούστηκε.
Και η προσευχή
είναι περισσότερο από διαδοχή λέξεων,
την ενσυνείδητη ενασχόληση
του νου που προσεύχεται,

ή τον ήχο της φωνής που προσεύχεται.
Και εκείνο που οι νεκροί δεν άρθρωσαν,
όσο ζούσαν,
μπορούν να σου το πουν,
όντας νεκροί: η επικοινωνία
των νεκρών είναι σε γλώσσα πύρινη
πέρα από τη γλώσσα των ζωντανών.

Τ. Σ. Έλιοτ, *Τέσσερα κουαρτέτα*
μτφρ. Χάρης Βλαβιανός

Οι μαθητές/τριες βλέπουν πίνακες και φωτογραφίες που παραπέμπουν σε αγγέλους, πρόοδο, θύελλα, χαλάσματα και ακούν ανάλογη μουσική.⁸²⁸

1
Klee, *Angelus Novus* (αριστερά)
Kiefer, *Sprache der Vogel* (δεξιά)

Beethoven, *The tempest* (<http://www.youtube.com/watch?v=s-DZNeBB4LM>)
Vivaldi, *La tempesta di mare* (<http://www.youtube.com/watch?v=rVljpDIPQ0s>)

Μία ομάδα παιδιών ζωγραφίζει τον άγγελο της ιστορίας «με το πρόσωπο στραμμένο στο παρελθόν, να θέλει να σταθεί, να ξυπνήσει τους νεκρούς, να στήσει τα χαλάσματα».

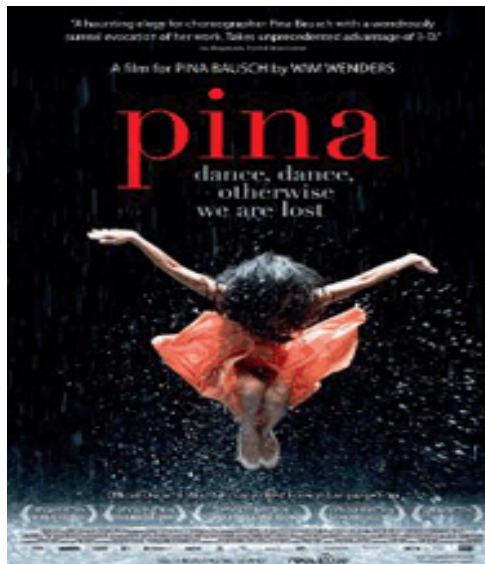
Βερολίνο (Μάιος 1945)

Οραντούρ (Ιούνιος 1944)

Άλλη ομάδα μαθητών εμπνέεται από την εικόνα του αγγέλου που «έχει διάπλστα τα μάτια, ανοιχτό το στόμα και τεντωμένες τις φτερούγες... και μία θύελλα τον οδηγεί προς το μέλλον... ό,τι αποκαλούμε πρόοδο, είναι η θύελλα».

Οι μαθητές συζητούν και καταγράφουν στο ταμπλό της τάξης ό,τι αντιλαμβάνονται ως πρόοδο.

Wim Wenders, *Pina Bausch*

Διερωτώνται επίσης, πώς έρχονται οι νεκροί στο παρόν και με ποιους τρόπους επιβιώνουν στη μνήμη μας.

1
Wim Wenders, *Ta φτερά του έρωτα*

Γνωρίζουμε ότι το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός έχει καταχωρηθεί στη συλλογική μνήμη ως «Σφαγή του Διστόμου», αλλά, ενδεχομένως, υπάρχουν εναλλακτικοί τίτλοι που αποτυπώνουν την ουσία του γεγονότος και ταυτόχρονα τιμούν τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας χωρίς να παραπέμπουν στη βία και αγριότητα. Καλούμε τα παιδιά να προσεγγίσουν τον στίχο του Έλιοτ «η επικοινωνία των νεκρών είναι σε γλώσσα πύρινη πέρα από τη γλώσσα των ζωντανών» και στη συνέχεια να προτείνουν τίτλο για τα γεγονότα της 10ης Ιουνίου 1944 τον οποίο θα αναρτήσουν στην κατασκευή «το δέντρο του Διστόμου». Μαθήτριες και μαθητές σε κύκλο «λογομαχούν» διατυπώνοντας με επιχειρήματα πώς μπορεί να συνδέονται οι έννοιες *πρόοδος* και *θύελλα* «στον άγγελο του Μπένγιαμιν» με την *προσευχή* για ηθική υπεράσπιση των νεκρών, όπως διαφαίνεται στο ποίημα του Έλιοτ. Καταγράφουν τις σκέψεις τους σε χαρτόνι, θέτουν προϋποθέσεις για επισήμανση της κατάφωρης αδικίας και των αιτιών του αποτρόπαιου γεγονότος, όπως επίσης, και ηθικής δικαίωσης των νεκρών προγόνων τους και διατυπώνουν πιθανούς τίτλους για το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός, θέτοντας ως στόχο ο λόγος τους να είναι *καίριος*, *τεκμηριωμένος* και *βαθύς*.

Επίλογος

Πεποίθησή μας είναι ότι με τις κατάλληλες εκπαιδευτικές πολιτικές και παιδαγωγικές παρεμβάσεις η αποτύπωση των τραυματικών ιστορικών γεγονότων υπό το πρίσμα των οριακών ρήξεων και της βίας μπορεί να αμβλυνθεί. Απαραίτητος είναι λοιπόν ο προσεκτικός σχεδιασμός των διδακτικών προσεγγίσεων, όπως επίσης η αξιολόγηση τόσο του σχεδιασμού όσο και της εφαρμογής τους. Ωστόσο, είναι σαφές πως η υπέρβαση του τραυματικού και επίμαχου παρελθόντος μιας κοινωνίας εξαρτάται επίσης από τον τρόπο με τον οποίο η συλλογική μνήμη επιλέγει να συνδεθεί με αυτό. Εκτός από τα αναλυτικά προγράμματα και τα σχολικά εγχειρίδια, οι ιστορικές επέτειοι, οι εκδηλώσεις μνήμης, οι τόποι μνήμης και η Δημόσια Ιστορία είναι καθοριστικοί παράγοντες διαμόρφωσης ιστορικής ταυτότητας και συνείδησης.

Ολοκληρώνοντας τις **Διδακτικές προσεγγίσεις σε επίμαχα τραυματικά γεγονότα από την Κατοχή – Η Σφαγή του Διστόμου**, θεωρούμε πως πρέπει να προτείνουμε τρόπους αξιολόγησης της δουλειάς μας. Σε συλλογικό επίπεδο μπορεί να γίνει μια συνολική αποτίμηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας που αφορά όλη την ενότητα, με βάση τα ακόλουθα κριτήρια:⁸²⁹

- α) Ενθαρρύνθηκαν πολλαπλές οπτικές και αναπαραστάσεις των εννοιών και των περιεχομένων;
- β) Οι σκοποί και οι στόχοι προέκυψαν ύστερα από συζήτηση με τους μαθητές;
- γ) Ο εκπαιδευτικός είχε αναλάβει καθοδηγητικό, υποστηρικτικό και εποπτικό ρόλο;
- δ) Δόθηκε έμφαση όχι στην αναπαραγωγή, αλλά στην παραγωγή της γνώσης;
- ε) Οι προηγούμενες γνώσεις, στάσεις, πεποιθήσεις των μαθητών ελήφθησαν σοβαρά υπόψη κατά τη διαδικασία οικοδόμησης της γνώσης;
- στ) Τα σφάλματα των μαθητών αξιοποιήθηκαν με τέτοιο τρόπο από τους εκπαιδευτικούς ώστε να αποτελέσουν μια καλή ευκαιρία για να διεισδύσουν στο βάθος των προηγούμενων γνωστικών δομών;
- ζ) Ευνοήθηκε η συμμετοχική και συνεργατική μάθηση με τρόπο τέτοιο ώστε οι μαθητές να έρχονται αντιμέτωποι με εναλλακτικές οπτικές;

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η αξιολόγηση συνδέεται με ζητήματα όπως: α) Η μαθησιακή διαδικασία που προτείναμε λειτούργησε ως διεργασία παραγωγής νόηματος (meaning making), δηλαδή διαμόρφωσης ερμηνείας για μια νέα εμπειρία ή αναθεώρησης της ερμηνείας

---

⁸²⁹ Σύμφωνα με τον Δ. Μαυροσκούφη, τα ακόλουθα είναι ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά του κονστρουκτιβισμού, σημαντικά για τη μάθηση και τη διδασκαλία. Δ. Μαυροσκούφης, *Διδακτική μεθοδολογία και ανάπτυξη της κριτικής σκέψης. Εισαγωγή και αναλυτικός βιβλιογραφικός οδηγός*, ό.π., σ. 18-20.

για μια προηγούμενη εμπειρία;⁸³⁰ β) Κατά τη διαδικασία δόμησης του νοήματος (structuring meaning) τέθηκαν σε επεξεργασία τα «νοητικά σχήματα», δηλαδή οι προϋπάρχουσες ερμηνείες και οι «νοητικές προοπτικές» (meaning perspectives), οι οποίες αφορούν παραδοχές ή αξιολογικές κρίσεις; γ) Ο «κριτικός στοχασμός/αναστοχασμός» (critical reflection) σχετικά με τη φύση του συγκρουσιακού θέματος αναπτύχθηκε σε βαθμό τέτοιο ώστε να αναθεωρηθούν παγιωμένα αξιολογικά πρότυπα και να τροποποιηθούν γνωστικές αντιλήψεις και συναισθηματικές στάσεις;⁸³¹

Εκπαιδευτικός στόχος μας είναι οι μαθητές μας να αποκτήσουν αντίληψη «δίκαιης μνήμης», η οποία, σύμφωνα με τον P. Ricoeur, στο επίκεντρό της έχει την ιστορική αλήθεια και η σημασία της δεν εξαντλείται στο δίπολο «θύτης - θύμα».⁸³² Επιθυμητό αποτέλεσμα της «δίκαιης μνήμης» είναι η τελική συμφιλίωση, διότι δυνητικά γίνεται κτήμα όλων των ανθρώπων οδηγώντας και τις δύο πλευρές στην αυτογνωσία και στη συναίσθηση της αλληλεγγύης και της αμοιβαιότητας. Η συμφιλίωση δεν προϋποθέτει ούτε ολική αμνησία ούτε ταπείνωση του θύτη, όπως επίσης ούτε υποστασιοποίηση/εξιδανίκευση του ρόλου του θύματος, αλλά εμπεριέχει την έμπρακτη απολογία του θύτη, τη δημόσια αναγνώριση της αδικίας, την απονομή δικαιοσύνης, τη συμβολική ή υλική επανόρθωση, την καλή γειτονία και την ιστορική ενσυναίσθηση.

Πρέπει να αποβλέπουμε στη δημιουργία ενός ισοζυγίου στην «οικονομία της μνήμης» (economiememorielle),⁸³³ δηλαδή στην συγκεκριμένη περίπτωση από την πλευρά του επανανοποιημένου γερμανικού κράτους την έμπρακτη έκφραση μεταμέλειας για τη γενοκτονική πολιτική των ναζιστικών στρατευμάτων, και από την πλευρά των συγγενών των θυμάτων της

---

⁸³⁰ J. Mezirow, «How Critical Reflection Triggers Transformative Learning», από το: J. Mezirow και άλλοι (επιμέλεια), *Fostering Critical Reflection in Adulthood: A Guide to Transformative and Emancipatory Learning*, CA: Jossey-Bass, San Francisco 1990, σ. 1-20, όπως αναφέρεται στο: Δ. Μαυροσκούφης, «Συγκρουσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας», στο: Γ. Κόκκινος, Δημ. Μαυροσκούφης, Π. Γατσωτής, Έλ. Λεμονίδου (2010) *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, ό.π., σ. 123.

⁸³¹ Δ. Μαυροσκούφης, «Συγκρουσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας», ό.π., σ. 123-124.

⁸³² Paul Ricoeur, *La memoire, l'histoire, l'oubli*, Seuil, Paris 2000, σ. 1, όπως αναφέρεται στο: Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», από το: Γ. Κόκκινος, Έλ. Λεμονίδου, Βλ. Ατζίδης, *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, ό.π., σ. 36.

⁸³³ Γ. Κόκκινος, «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», ό. π., σ. 35.

Σφαγής την προσέγγιση των γεγονότων όχι υπό το πρίσμα της υπερμνησίας και της θυματοποίησης, αλλά της ιστορικής κατανόησης και της ηθικής αποκατάστασης των νεκρών τους. Διότι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αντώνης Λιάκος για την εικόνα του Αγγέλου του Κλέε, ο οποίος αποστρέφει το πρόσωπό του από το μέλλον στρέφοντάς το στο παρελθόν, «υπάρχει η έννοια του επείγοντος της Ιστορίας. [...] η προσδοκία του παρελθόντος, δηλαδή των θυμάτων, των ηττημένων και των αδικημένων, είναι η αναγνώριση».⁸³⁴

---

⁸³⁴ Αντώνης Λιάκος, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 309-311. Ο Αντώνης Λιάκος υποστηρίζει ορθά πως ο Μπένγιαμιν αποδίδει «στην Ιστορία ως την κριτική αντιμετώπιση του παρελθόντος μια μεσσιανική δύναμη».

*Μέρος Τέταρτο:
Συμπεράσματα - Διαπιστώσεις*

Ερωτήματα τα οποία είχαμε θέσει ξεκινώντας την έρευνα ήταν εάν οι εκδηλώσεις μνήμης της 10.6.1944 διαδραματίζουν κάποιο ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας και της ιστορικής συνείδησης των μαθητών, εάν αποτυπώνεται σε αυτές ο βαθμός με τον οποίο η τοπική κοινωνία έχει επεξεργαστεί τα συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, και σε ποιο επίπεδο οι μαθητές διαχειρίζονται συναισθηματικά τη βία που ασκήθηκε στους προγόνους τους.

Οι μαθητές όλων των Λυκείων που πήραν μέρος στην έρευνα υποστηρίζουν πως οι εκδηλώσεις θα πρέπει να γίνονται κάθε χρόνο και να έχουν διάρκεια μίας ημέρας. Θεωρούν πως λειτουργούν κυρίως ως απόδοση τιμής στα θύματα των εκτελέσεων, αλλά και ως μέσον για την πληρέστερη γνώση της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Είναι ικανοποιημένοι από το περιεχόμενό τους και δηλώνουν πως νιώθουν «υπερηφάνεια» και «γαλήνη» όταν τις παρακολουθούν, σημαντική ένδειξη ότι το τραύμα δεν έχει μεταβιβαστεί σε αυτή τη γενιά. Κάποιοι προτείνουν ως εναλλακτικό περιεχόμενο των εκδηλώσεων την επιπλέον εμβάθυνση στα ιστορικά γεγονότα μέσω ομιλιών από ειδικούς ιστορικούς και προβολής σχετικών ντοκιμαντέρ, ενώ άλλοι μιλούν για πιο παραδοσιακή συμμετοχή (παρέλαση – μνημόσυνο).

Είχαμε κάνει την υπόθεση πως οι μαθητές των Λυκείων Διστόμου, Καισαριανής, Νίκαιας θα είχαν μεγαλύτερη συναισθηματική εμπλοκή και ιστορική γνώση για τα συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα (Σφαγή του Διστόμου, εκτελέσεις στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, Μπλόκο της Κοκκινιάς) συγκριτικά με τους μαθητές του Λυκείου της Αθήνας (Βύρωνας), οι οποίοι ζουν σε ένα χώρο με διάσπαρτες κι όχι εντοπισμένες βιωματικές ή μνημονικές αναφορές σε ανάλογα γεγονότα της ίδιας ιστορικής περιόδου. Ωστόσο, σύμφωνα με τα ερευνητικά ευρήματα, οι μαθητές του Λυκείου Αθήνας δηλώνουν και εκείνοι με υψηλά ποσοστά ότι έχουν συμπολίτες ή συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, και ισχυρίζονται ότι οι ηλικιωμένοι συντοπίτες τους δεν έχουν ξεπεράσει την τραυματική εμπειρία. Επίσης, υποστηρίζουν ότι και οι ίδιοι έχουν νιώσει να επηρεάζονται, από τις σχετικές με τις εκτελέσεις αφηγήσεις, ο ύπνος και η διάθεσή τους.

Το γεγονός ότι σε μεγάλο ποσοστό στις απαντήσεις των μαθητών του Λυκείου Διστόμου διαφαίνεται πως οι ηλικιωμένοι συντοπίτες τους κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων «φορτίζονται συναισθηματικά» αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, μια σοβαρή ένδειξη πως ακόμη δεν έχει επιτευχθεί μια τελέσφορη επεξεργασία του συλλογικού τραύματος.

Η εκτίμηση των μαθητών πως οι εκδηλώσεις θα πρέπει να γίνονται κυρίως ως τιμή στα θύματα όπως και η διαπίστωσή τους ότι οι ηλικιωμένοι δεν έχουν ξεπεράσει την τραυματική εμπειρία, χωρίς ωστόσο να συνδέονται οι παραπάνω εκτιμήσεις με κάποια έκφραση μομφής για τον τρόπο που η Πολιτεία χειρίστηκε την αποκατάσταση –υλική και ηθική– των ανθρώπων που υπέστησαν τη ναζιστική βία, μας επιτρέπουν την υπόθεση πως πρόκειται για έκφραση κυριολεκτικής κι όχι παραδειγματικής μνήμης.

Ερευνητικά και, στη συνέχεια, στο επίπεδο σχετικής διδακτικής πρότασης, βαρύτητα θεωρούμε πως έχει το ζήτημα της διεκδίκησης αποζημιώσεων οι οποίες σχετίζονται με παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, η αποζημίωση ενέχει μία διάσταση χρηματικής αποτίμησης της απώλειας σε συνδυασμό με εμβάθυνση σε ζητήματα μνήμης και ταυτότητας.⁸³⁵ Η διεκδίκηση είτε αποζημίωσης είτε επιστροφής τίτλων ιδιοκτησίας στους πρώην νόμιμους ιδιοκτήτες ή κληρονόμους αυτών «λειτουργεί ως ένα μέσο ανάμνησης», «ως ένα είδος ερείσματος μνήμης».⁸³⁶ Η πλειονότητα των μαθητών του Λυκείου Διστόμου συνδέει τη διεκδίκηση των αποζημιώσεων με την ηθική δικαίωση των νεκρών, αμφισβητώντας έντονα τη στάση του μεταπολεμικού γερμανικού κράτους αναφορικά με την επίδοση αποζημιώσεων. Ωστόσο, για

---

⁸³⁵ Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, «Ένα χρέος που δεν αποπληρώνεται: Επανορθώσεις και μνήμες του Ολοκαυτώματος στον 21ο αιώνα», στο: Γ. Αντωνίου, Στρ. Δορδανάς, Ν. Μαραντζίδης (επιμ.) *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 572.

⁸³⁶ Dan Diner, «Memory and Restitution: World War II as a Foundational Event in a Uniting Europe», στο: Dan Diner, Gotthart Wunberg (επιμ.), *Restitution and Memory: Material Restoration in Europe*, Νέα Υόρκη 2007, σ. 15, όπως αναφέρεται στο: Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, «Ένα χρέος που δεν αποπληρώνεται: Επανορθώσεις και μνήμες του Ολοκαυτώματος στον 21ο αιώνα», ό.π., σ. 585.

Σύμφωνα με αρκετούς ιστορικούς, η λεηλασία της περιουσίας τους που υπέστησαν οι Εβραίοι λειτούργησε ως κατάφωρη παραβίαση των δικαιωμάτων και της ανθρωπίνης υπόστασής τους. Τέτοιου είδους παραβιάσεις επηρεάζουν σε καθοριστικό βαθμό την αυτοεκτίμηση και γενικότερα την ταυτότητα ενός ανθρώπου, Harald Welzer, «Vorhanden/Nicht vorhanden: Über die Latenz der Dinge», στο Imtrud Wojak, Peter Hayes (επιμ.) *“Arisierung” im Nationalsozialismus: Volksgemeinschaft, Raub und Gedächtnis*, Φρανκφούρτη / Νέα Υόρκη 2000, σ. 287, από το: Γ. Ετμεκτσόγλου, ό.π., σ. 586.

κάποιους μαθητές αυτή η διεκδίκηση συνδέεται με προσβολή των θυμάτων ή με αίσθημα ντροπής για την «κοστολόγηση» της ζωής των θυμάτων.

Ορμώμενοι από αυτές τις αντιθετικές δηλώσεις, θεωρήσαμε σημαντικό να προσεγγίσουμε διδακτικά το ζήτημα προτείνοντας στους μαθητές:

- Την εξέταση διαφορετικών τοποθετήσεων σχετικά με τη διεκδίκηση υλικής και ηθικής αποκατάστασης σε περιπτώσεις κατάφωρης παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Ευρώπη, Ν. Αφρική, Λ. Αμερική).
- Την επεξεργασία των ιστορικών συμβάντων με τρόπο τέτοιο ώστε να ευαισθητοποιηθούν σε ζητήματα αποφυγής επανάληψης της βίας. Η καλλιέργεια της παραδειγματικής μνήμης ενισχύθηκε και με την εμβάθυνση σε θέματα που έδιναν πιο ευρεία οπτική της εξέτασης των ναζιστικών θηριωδιών και των συνεπειών τους, για παράδειγμα στις έννοιες της διαπραγματευτικής δικαιοσύνης και των δικαιωμάτων του ανθρώπου.
- Την εμβάθυνση σε ζητήματα που αφορούν εξελίξεις στο θέμα της διεκδίκησης αποζημιώσεων. Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, ακόμα και οι εθνικές κυβερνήσεις, λόγω μεταστροφών στην κοινή γνώμη και αλλαγών στο διεθνές νομικό πλαίσιο, συμμετέχουν σε προγράμματα αποκατάστασης. Επίσης, αποτελεί κοινή διαπίστωση το γεγονός ότι η θέσπιση, παγκοσμίως, βασικών αρχών αποκατάστασης ενίσχυσε τις ατομικές προσπάθειες αποζημίωσης θυμάτων του ναζισμού που κινήθηκαν σε πλαίσιο αστικής διεκδίκησης.⁸³⁷ Σχετικά με τις αποζημιώσεις, από τη δεκαετία του 1990 και μετά, οι συζητήσεις δεν αφορούν μόνο συγκεκριμένες ομάδες θυμάτων, όπως είναι, για παράδειγμα, οι Εβραίοι. Αντίθετα, διαφαίνεται η καθολική απαίτηση για ηθικής και υλικής φύσεως αποζημιώσεις σε θύματα τραυματικών ιστορικών γεγονότων υπό μορφήν απολογίας και μεταμέλειας για τα λάθη του παρελθόντος. Προσεγγίζοντας οι μαθητές σε αυτό το πλαίσιο το ζήτημα των αποζημιώσεων, θα είναι σε θέση να αντιληφθούν σε βάθος την ηθική διάσταση του αιτήματος των κατοίκων του Διστόμου

---

⁸³⁷ Manfred Berg, Bernd Schaefer (επιμ.), *Historical Justice in International Perspective. How Societies are Trying to Right the Wrongs of the Past*, Publications of the German Historical Institute, Ουάσινγκτον D.C., & Cambridge University Press, Καίμπριτζ Μασ., 2009, σ. 109.

για αναγνώριση των δεινών που υπέστη η πόλη και, παράλληλα, για ανάληψη της σχετικής ευθύνης από το γερμανικό κράτος.

Στο πλαίσιο των διδακτικών μας προτάσεων επιδιώξαμε την καλλιέργεια της «δίκαιης μνήμης» δίνοντας έμφαση στην επεξεργασία αντικρουόμενων πληροφοριών και στη σφαιρική εξέταση των γεγονότων, θεωρώντας πως παιδαγωγικά είναι σημαντικό για τους μαθητές να εμβαθύνουν κριτικά στα ιστορικά γεγονότα, να εστιάζουν στην ηθική δικαίωση των θυμάτων –χωρίς, ωστόσο, να καθορίζονται από τάσεις υπερμνησίας ή «καθήκοντος μνήμης», οι οποίες θα τους εγκλώβιζαν στο παρελθόν– και να διεκδικούν ένα φιλειρηνικό μέλλον.

Η πικρία που εξέφρασαν οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου όσον αφορά την επίσημη στάση του γερμανικού κράτους στο ζήτημα της καταβολής αποζημιώσεων είναι εμφανής. Ωστόσο, οι θετικές απόψεις των μαθητών για τη συνεργασία τους σε εκπαιδευτικά προγράμματα⁸³⁸ με μαθητές της Γερμανικής Σχολής Αμαρουσίου παραπέμπουν στην «πολιτική της δίκαιης μνήμης», κατά την οποία έμφαση δίνεται στην εμβάθυνση, αποφόρτιση και εκδραμάτιση των παθών που αφορούν ενεργά συλλογικά τραύματα. Σε αυτές τις εκπαιδευτικές δράσεις διαφαίνεται η ανάγκη για σφαιρική εξέταση των γεγονότων με τρόπο που αποφεύγεται η προσέγγιση του ιστορικού παρελθόντος υπό το πρίσμα της θυματοποίησης, μέσω του δίπολου, δηλαδή, θύματα - θύτες.

Οι μαθητές δηλώνουν πως οι ηλικιωμένοι συντοπίτες τους όταν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης εκφράζουν κυρίως οργή, αλλά και φόβο ή άγχος. Ο συνδυασμός αυτών των συναισθημάτων θα μπορούσε, μέσω κάποιων διδακτικών εφαρμογών, να οδηγήσει εμμέσως τις νεότερες γενιές στην, κατά Ricoeur, «μνησικακία», η οποία αποτελεί επιθυμητή αντίδραση στις άδικες καταστάσεις και οδηγεί σε ενεργητική δράση που στέκεται στον αντίποδα της μνημονικής αδιαφορίας. Άλλωστε, η έννοια της επεξεργασίας του παρελθόντος αποτελεί για τον Ricoeur την έννοια της Ιστορίας. Αφορά, δηλαδή, τη διαδικασία του ιστορείν, το οποίο με αυτό τον τρόπο λειτουργεί ως αντίδοτο στην υπερβολική μνήμη (όπως είναι, φέρ'

---

⁸³⁸ Βλ. Κεφάλαιο Β 6: Όψεις συγκρότησης της τραυματικής μνήμης, στην παρούσα διατριβή.

ειπείν, ο εθνικισμός) και ταυτόχρονα εισάγει επίσης το στοιχείο της κριτικής επεξεργασίας της μνήμης.⁸³⁹

Κύριο μέλημά μας, επίσης, ήταν να καλύψουμε την εις βάθος ιστορική εξέταση του συγκεκριμένου ιστορικού γεγονότος, ανάγκη που προέκυψε και από τα ευρήματα της έρευνας. Είχαμε ενδείξεις απουσίας συστηματοποιημένης ιστορικής γνώσης των μαθητών, από τα έξι Λύκεια που συμπλήρωσαν ερωτηματολόγια, αναφορικά με τα αίτια των εκτελέσεων και τη γνώση άλλων τόπων που υπέστησαν τη ναζιστική βία. Ειδικότερα, οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου είχαν ελλιπείς γνώσεις για τον ρόλο συγκεκριμένων προσώπων που σχετίστηκαν με τα γεγονότα της 10.6.1944.

Οι επισκέψεις στο Δίστομο και οι συζητήσεις με κατοίκους στάθηκαν αφορμή να αναδυθούν οι προβληματισμοί: 1ον) Τι σηματοδοτούν σε συμβολικό επίπεδο οι εκδηλώσεις μνήμης και τα μνημεία; και 2ον) Λειτουργούν με επανορθωτικό τρόπο για τις ιστορικές αδικίες που έχουν διαπραχθεί;

Χαρακτηριστικός μνημειακός τόπος, το Μαυσωλείο νοσηματοδοτεί τον τρόπο με τον οποίο η τοπική κοινωνία θεωρεί πως πρέπει να αποδοθεί τιμή στα θύματα της ναζιστικής βίας. Οι μαθητές του Λυκείου Διστόμου σχετικά με την έκθεση των οστών των νεκρών στο Μαυσωλείο δηλώνουν πως νιώθουν «γαλήνη» όταν βρίσκονται στον συγκεκριμένο χώρο. Στην ημιδομημένη συνέντευξη η «γαλήνη» (ηρεμία) συνδέθηκε με την ικανοποίηση από τη συλλογική πλαισίωση της μνήμης του τραυματικού αυτού γεγονότος, διότι αισθάνονται ότι με αυτόν τον τρόπο τιμούν σε ηθικό επίπεδο τα θύματά τους. Ωστόσο, εκτιμούμε ότι, με το πέρασμα του χρόνου, τα μέλη αυτής της τραυματισμένης κοινότητας ενδεχομένως θα διαφοροποιήσουν τις αναφορές στους νεκρούς της 10.6.1944. Μπορεί να δημιουργήσουν μνημεία άλλου ύφους ή να αναλάβουν δράσεις με τις οποίες θα προκύπτει το συναίσθημα της ηθικής δικαίωσης των νεκρών, οπότε η υπενθύμιση της κατάφωρης αδικίας μέσω της έκθεσης των οστών δεν θα θεωρείται απαραίτητη – η διεργασία του πένθους θα έχει συντελεστεί. Σε αυτή την περίπτωση,

---

⁸³⁹ Ο Benjamin χρησιμοποιεί την ελληνική λέξη «ακηδεια» για να περιγράψει τη μνημονική αδιαφορία, όπως αναφέρεται στο: Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*;, Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 236.

Για την έννοια της μνησικακίας, βλ. Κεφάλαιο Γ 9: Συγκρότηση ενός θεωρητικού πλαισίου των αποκαταστάσεων, στην παρούσα διατριβή.

τα συλλογικά υποκείμενα θα κατορθώσουν να αποσπαστούν από τα αγαπημένα πρόσωπα, τα αντικείμενα του πένθους τους, τα οποία «παραμένοντας άταφα μένουν μετέωρα μεταξύ άνω και κάτω κόσμου», και θα έχουν τη συναισθηματική ετοιμότητα «να επαναοικειωθούν με τους αποθανόντες μέσω της ταφής και της φροντίδας του μνημείου τους».⁸⁴⁰ Σε διδακτικό επίπεδο, σε ένα πιο συμβολικό επίπεδο της επεξεργασίας του αδύνατου πένθους,⁸⁴¹ προτείνουμε τη διατύπωση και «υιοθέτηση», μέσω της δραματοποίησης, από τους μαθητές, αντί της έκφρασης «Η Σφαγή του Διστόμου», μιας άλλης, η οποία να αποδίδει τιμή στα θύματα και σαφή εικόνα του συγκεκριμένου ιστορικού γεγονότος, αποφεύγοντας ωστόσο μια, ενδεχομένως υποβόσκουσα, αναβίωση της βίας.

Στον υλικό τόπο της μνήμης, μέσω των εκδηλώσεων, σε ένα συμβολικό επίπεδο επιτελείται η μνήμη.⁸⁴² Γνωρίζουμε ότι «η πολιτισμική παραγωγή της μνήμης είναι μια διαδικασία που επιτελείται στο παρόν μέσα από τις διαρκείς αναδιαπραγματεύσεις του παρελθόντος και περιλαμβάνει κείμενα, τελετές, μνημεία».⁸⁴³ Ωστόσο, τι είδους μνήμη εκφράζεται αναφορικά με το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός;

Όπως αναφέραμε στο θεωρητικό μέρος της εργασίας, οι αιτίες που οδήγησαν στα γεγονότα της 10ης Ιουνίου 1944 λαμβάνουν δύο όψεις που στοιχειοθετούν τη «διαιρεμένη» μνήμη στο Δίστομο. Οι επίσημες μνήμες είναι δύο, της αντιστασιακής Αριστεράς (εστίαση στην πάγια τακτική επιβολής αντιποίνων από τους Γερμανούς, ιδιαίτερα στο τελευταίο στάδιο της Κατοχής) και της αντιστασιακής Δεξιάς (επικέντρωση στην ενοχοποίηση των αντάρτικων ομάδων ως υπαιτίων της Σφαγής). Οι δύο αυτές μνήμες είναι με τη σειρά τους κατακερματισμένες και

---

⁸⁴⁰ Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, ό.π., σ. 229.

⁸⁴¹ Το αδύνατο πένθος προϋποθέτει μια αποσαφήνιση των ορίων μεταξύ του αποκλεισμού του θανάτου και των νεκρών από τον κόσμο των ζωντανών. Στο μη επιτελεσμένο πένθος το αγαπημένο πρόσωπο που πέθανε «εγκυστεύεται εκτός της δυναμικής του ασυνειδήτου και εκτός της ζωής του Εγώ, εγκλεισμένο σε μια κρύπτη μέσα στο Εγώ αλλά με αδιαπέραστα τοιχώματα να τη διαχωρίζουν από αυτό». Αντίθετα, σε μια επιτυχημένη διεργασία του πένθους «το αγαπημένο πρόσωπο της απώλειας εμπλουτίζει και διευρύνει το Εγώ», όπως αναφέρεται στο: Σάββας Μιχαήλ, «Άφες τους νεκρούς θάψαι τους εαυτών νεκρούς», από το: Κατερίνα Μάτσα, *Το αδύνατο πένθος και η κρύπτη. Ο τοξικομανής και ο θάνατος*, Άγρα, Αθήνα 2012, σ. 182-183.

⁸⁴² Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, «Οι “διαιρεμένες μνήμες” των μαρτυρικών χωριών: η 13η Δεκεμβρίου στα Καλάβρυτα και οι αναπαραστάσεις της», ό.π., σ. 196.

⁸⁴³ Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, ό.π., σ. 195.

εσωτερικά διαιρεμένες. Ενδεικτικά αναφέρουμε: 1ον) ευθύνες για τα αντίποινα αποδόθηκαν και μεταξύ των επιζησάντων με άσκηση τρομοκρατίας και εκδηλώσεις αυτοδικίας, όπως η εκτέλεση οχτώ Διστομιτών που θεωρήθηκαν γερμανόφιλοι και εκτελέστηκαν δυο μήνες μετά τη Σφαγή στην τοποθεσία Κάρκαρος, και 2ον) ο Πολιτιστικός Σύλλογος Διστόμου, που είχε συσπειρώσει άτομα της ευρύτερης Αριστεράς, με συγκεκριμένο διάβημα προς το Υπουργείο Εσωτερικών, τη Νομαρχία και το Δήμο Διστόμου επιδίωξε την αφαίρεση της μαρμάρινης επιγραφής στην είσοδο του Αγίου Νικολάου με τα ονόματα είκοσι τριών ανδρών οι οποίοι εκτελέστηκαν από τους αντάρτες με την κατηγορία του δωσιλογισμού. Καθώς για κάποιους άλλους αριστερούς κατοίκους το τραύμα των δεξιών ήταν και αυτό ορατό, στο συγκεκριμένο πλαίσιο δεν συμφωνούσαν με τη διεκδίκηση αυτή.⁸⁴⁴ Σημειώνεται όμως ότι οι αντιθέσεις αυτές δεν είναι καθοριστικής σημασίας, με αποτέλεσμα στην επέτειο να επικρατεί κλίμα σύμπνοιας. Δεν έχουμε ενδείξεις συγκρουσιακού κλίματος ή αντιπαραθέσεων σχετικά με τα αίτια που οδήγησαν στην επιβολή αντιποίνων, σε αντίθεση με τα Καλάβρυτα και τη Δράκεια Πηλίου, όπου η ανεπίσημη συλλογική μνήμη επανέρχεται στο τραύμα και στις αιτίες που το προκάλεσαν.⁸⁴⁵ Το περιεχόμενο των εκδηλώσεων είναι προϊόν συνεργασίας του Δήμου και πολιτιστικών ομάδων του Διστόμου και της ευρύτερης περιοχής.

Αποτιμώντας τις εκδηλώσεις στο Δίστομο διαπιστώνουμε ότι στις δεκαετίες 1970 και 1980 κυριαρχούσε η ανάδειξη της μνήμης των γεγονότων της σφαγής, ενώ τις τελευταίες δεκαετίες κυριαρχεί περισσότερο μια πληθωριστική προσέγγιση της μνήμης και λιγότερο η απόπειρα της ιστορικής διερεύνησης του παρελθόντος. «Εκείνα τα πρώτα χρόνια υπήρχε πρόνοια τα κείμενα και η μουσική να συνδέονται άμεσα με τα συμβάντα, όπως επίσης και η επιδίωξη οι ίδιοι οι δημιουργοί να παρουσιάζουν για πρώτη φορά ένα έργο τους στο Δίστομο. *Το Σεργιάνι στον Κόσμο* του Γιάννη Μαρκόπουλου πρωτοπαρουσιάστηκε εδώ, στο γήπεδο του Διστόμου, πριν κυκλοφορήσει σε βινύλιο. Τώρα πια οι εκδηλώσεις γίνονται με γυμναστικούς αγώνες, με λαμπαδηδρομία, με συναυλίες. Τώρα πια ο λόγος, το ύφος του λόγου, έχει αλλάξει: τα κείμενα είναι πλέον πιο γενικά· δεν συνιστούν σπονδή στη μνήμη. Όσες φορές το *Εμβόλιμον* συμμετείχε στη διοργάνωση, φρόντιζε στις εκδηλώσεις να γίνεται άμεση αναφορά στη σφαγή,

---

⁸⁴⁴ Βλ. Κεφάλαιο Β 5: Η διεργασία του πένθους στο Δίστομο, στην παρούσα διατριβή.

⁸⁴⁵ Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, ό.π., σ. 199.

στη μνήμη της σφαγής, μέσω εντύπων, αναφορών λόγου, δραματοποιήσεων από μαθητές. Δεν ανεβάζαμε, για παράδειγμα τον *Φον Δημητράκη* του Ψαθά, όσο κι αν είχε σχέση με την Κατοχή». ⁸⁴⁶ Παρά τις συγκεκριμένες ενστάσεις, το ιστορικό γεγονός της 10.6.1944 στη συλλογική μνήμη δεν έχει μετασηματιστεί μόνο σε μνημόσυνο, ομιλίες επισήμων, κατάθεση στεφάνων και μουσικές εκδηλώσεις (χορωδίες Διστόμου, Στειρίου) ή τελετές στις οποίες οι νεκροί παρουσιάζονται κυρίως ως μάρτυρες - ήρωες. Παράλληλα, οργανώνονται δρώμενα ή διεξαγωγή συζητήσεων που σχετίζονται με το παρελθόν, αλλά και το μέλλον του τόπου, είτε ανακαλώντας λαογραφικές μνήμες είτε εκδηλώνοντας την επιθυμία για φιλειρηνική προοπτική της ζωής σε παγκόσμιο επίπεδο, μέσω της διεκδίκησης ηθικής αποκατάστασης των θυμάτων του Διστόμου και της κριτικής στην άνοδο του νεοναζισμού. Θεωρούμε ότι παρά τον διαπιστωμένο πληθωρισμό της μνήμης, οφείλουμε εν τούτοις να ομολογήσουμε ότι η επέτειος δε βασίζεται στην «αναπαραγωγή ενός κούφιου ρητορικού λόγου», αλλά αντίθετα στην ενίσχυση συλλογικής μνήμης η οποία αφήνει το περιθώριο για πολλαπλή ανάγνωση του ιστορικού γεγονότος. ⁸⁴⁷

---

⁸⁴⁶ Βλ. στο Παράρτημα τη μαρτυρία του Γιώργου Θεοχάρη, ποιητή και εκδότη του περιοδικού *Εμβόλιμον*.

⁸⁴⁷ Αντρέας Ανδρέου, «Επέτειοι ιστορίας και σχολείου», από το: Α. Ανδρέου-Ι. Βαμβακίδου, *Ο πληθυσμός των αγαλμάτων, η περίπτωση της Φλώρινας*, ό.π., σ. 11.

*Μέρος Πέμπτο:
Παράρτημα*

Βιβλιογραφία

Adorno Theodor – Mann Thomas (2009) *Αλληλογραφία 1943-1955*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Antze Paul, Lamber Michael (eds) (1996) *Tense Past. Cultural Essays in Trauma and Memory*, New York / London: Routledge.

Arendt Hannah (1995) *Ο Αιχμάν στην Ιερουσαλήμ. Η κοινοτυπία του κακού*, Αθήνα: Εκδόσεις Θύρσος.

Art David (2006) *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*, New York: Cambridge University Press.

Baerentzen Lars, Ιατρίδης Γιάννης, Smith Ole (επιμέλεια) (2002) *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, μτφρ. Αρ. Παρίση, Αθήνα: Ολκός.

Bal Mieke, Crewe Jonathan, Spitzer Leo (eds) (1999) *Acts of Memory. Cultural Recall in the Present*, Dartmouth College (Press)/University Press of New England, Hanover and London.

Barkan Elazar (2001) *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, Baltimore / London: The Johns Hopkins University Press.

Barkan Elazar, Karn Alexander (eds) (2006) *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*, California: Stanford University Press.

Barton Keith (2006) *Research Methods in Social Studies Education. Contemporary Issues and Perspectives*, Greenwich, Connecticut: Information Age Publishing (IAP).

Begemann Dieter (2003) «Distomo 1944», στο: Ueberschär Gerd R., *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*, Darmstadt: Primus.

Bell Duncan (ed.), (2006) *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, New York: Palgrave Macmillan.

Berg Manfred, Schaefer Bernd (eds) (2009) *Historical Justice in International Perspective*.

How Societies are Trying to Right the Wrongs of the Past, Publications of the German Historical Institute, Washington D.C., & Cambridge University Press.

Bertrand Yves (1999) *Σύγχρονες εκπαιδευτικές θεωρίες*, μτφρ. Αθηνά Σιπητάνου, Ελένη Λινάρδου, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

Bessel Richard (2010) *Γερμανία 1945. Από τον πόλεμο στην ειρήνη*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Blustein Jeffrey (2008) *The Moral Demands of Memory*, New York: Cambridge University Press.

Boll Friedhelm (2001) *Sprechen als Last und Befreiung. Holocaust-Überlebende und politisch Verfolgte zweier Diktaturen*, Bonn: Studienausgabe Dietz.

Boraine Alexander (1999) «Alternatives and Adjuncts to Criminal Prosecutions», σ. 473, από το: Brooks Roy (ed.) (1999), *When Sorry isn't Enough. The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustice*, New York / London: New York University Press.

Brooks Roy (1999) «What Price Reconciliation», από το: Brooks Roy (ed.) (1999) *When Sorry isn't Enough. The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustice*, New York / London: New York University Press.

Brooks Roy (ed.) (1999) *When Sorry isn't Enough. The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustice*, New York / London: New York University Press.

Bruner Jerom (1997) *Πράξεις νοήματος*, μτφρ. Ήβη Ρόκου, Γιώργος Καλομοίρης, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

Cajani Luigi, Ross Alistair (eds) (2007) *History Teaching, Identities, Citizenship*, UK: Trentham Books.

Close D., Baerentzen L., Χόνδρος Γ., Ιατρίδης Ι., Smith O., Βερέμης Θ. (επιμέλεια) (1997) *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, Αθήνα: Εκδόσεις Φιλίστωρ.

Cohen Louis, Manion Lawrence, Morrison Keith (2008) *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, μτφρ. Σταύρος Κυρανάκης, Ματίνα Μαυράκη, Χρυσούλα Μητσοπούλου, Παναγιώτα Μπιθάρα, Μάνια Φιλοπούλου, Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.

Cole Elizabeth (ed.) (2007) *Teaching the Violent Past. History Education and Reconciliation*, Plymouth: Rowman and Littlefield Publishers.

Colonomos Ariel, Armstrong Andrea (2006) «German Reparations to the Jews After World War II: A Turning Point in the History of Reparations», στο: Greiff Pablo de (ed.) (2006), *The Handbook of Reparations*, Oxford / New York: Oxford University Press.

Colvin Christopher (2006) «Overview of the Reparations Program in South Africa», στο: Greiff Pablo de (ed.) (2006), *The Handbook of Reparations*, Oxford / New York: Oxford University Press.

Cohen Louis, Manion Lawrence, Morrison Keith (2008) *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, μτφρ. Σταύρος Κυρανάκης, Ματίνα Μαυράκη, Χρυσούλα Μητσοπούλου, Παναγιώτα Μπιθάρρα, Μάνια Φιλοπούλου, Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.

Cooper Hilary (2000) *The Teaching of History in Primary Schools. Implementing the Revised National Curriculum*, London: David Fulton Publishers.

Dreyfus Michel (2009) *L'antisémitisme à Gauche. Histoire d'un paradoxe, de 1830 à nos jours*, Paris: La Découverte.

Feinberg Walter (1998) *Common Schools / Uncommon Identities. National Unity and Cultural Difference*, New Haven, Connecticut / London: Yale University Press.

Felman Shoshana (1992) «Education and Crisis, or the Vicissitudes of Teaching», στο: Felman Shoshana, Laub Dori. (eds) (1992) *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, New York: Routledge.

Felman Shoshana, Laub Dori (eds) (1992) *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, New York: Routledge.

Fernandez Paloma Aguilar (2005) *Μνήμη και λήθη του Ισπανικού Εμφυλίου. Δημοκρατία, δικτατορία και διαχείριση του παρελθόντος*, μτφρ. Σπ. Κακουριώτης, Χ. Παπαγεωργίου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Finkelstein Norman (2001) *Η βιομηχανία του Ολοκαυτώματος – Σκέψεις σχετικά με την εκμετάλλευση της εβραϊκής οδύνης*, μτφρ. Γιάννης Κολοβός, Αχιλλέας Καλαμάρας, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Fleischer Hagen (2010) «Γερμανο-ελληνικές σχέσεις. Στη σκιά του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου», στον συλλογικό τόμο: Χρυσός Ευάγγελος, Schultheib Wolfgang (επιμέλεια) (2010), *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία.

Foster Stuart, Crawford Keith (eds) (2006) *What Shall we Tell the Children? International Perspectives on School History Textbooks*, Greenwich, Connecticut: Information Age Publishing (IAP).

Foucault Michel (2012) *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.

Garapon Antoine (2002) *Des crimes qu'on ne peut ni punir ni pardonner. Pour une justice internationale*, Odile Jacob.

Giroux Henry, Simon Roger and Contributors (1989) *Popular Culture, Schooling and Everyday Life*, New York: Bergin and Garvey.

Gluck Wood Angela (2007) *Holocaust. The Events and their Impact on Real People*, London: Dorling Kindersley.

Goalen Paul «The Drama of History», στο: www.ex.ac.uk/historyresource/journal2/goalen.doc.

Goschler Constantin (2009) «Disputed Victims: The West German Discourse on Restitution for the Victims of Nazism», στο: Berg Manfred, Schaefer Bernd (eds) (2009) *Historical Justice in International Perspective. How Societies are Trying to Right the Wrongs of the Past*. Publications of the German Historical Institute, Washington D.C., & Cambridge University Press.

Gray Peter, Oliver Kendrick (eds) (2004) *The Memory of Catastrophe*, Manchester, UK: Manchester University Press.

Green Anna, Troup Kathleen (eds) (1999) *The Houses of History. A Critical Reader in Twentieth century History and Theory*, Manchester, UK: Manchester University Press.

Greiff Pablo de (ed.) (2006) *The Handbook of Reparations*, Oxford / New York: Oxford University Press.

Guembe María José (2006) «Economic Reparations for Grave Human Rights Violations: The Argentinean Experience», στο: Greiff Pablo de (ed.) (2006), *The Handbook of Reparations*, Oxford / New York: Oxford University Press.

Habermas Jürgen (2005) *Ο μεταεθνικός αστερισμός*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Hassoun Jacques, Θανασέκος Γιάννης, Μπενβενίστε Ρίκα, Βαρών-Βασάρ Οντέτ (1998) *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, επίμετρο: Todoron Tzvetan, «Οι καταχρήσεις της μνήμης», Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Herf Jeffrey (1997) *Divided Memory. The Nazi Past in the Two Germanys*, Cambridge, Massachusetts / London: Harvard University Press.

Heywood Andrew (2007) *Πολιτικές ιδεολογίες*, μτφρ. Χαρίδημος Κουτρής, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Επίκεντρο

Javeau Claude (2000) *Η έρευνα με ερωτηματολόγιο. Το εγχειρίδιο του καλού ερευνητή*, μτφρ. Κ. Τζαννόνε-Τζώρτζη, Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω.

Jordanova Ludmilla (2000) *History in Practice*, London: Arnold.

Kandel Eric (2008) *Αναζητώντας τη μνήμη. Η ανάδυση μιας νέας επιστήμης του νου*, μτφρ. Αζ. Καραμανλίδης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Kimourtzis P., Mandilara A. [υπό έκδοση] «Fêtes commémoratives et symbolismes d'État, Grèce 1830-1860», στο: Kostis Kostas (ed.), *Economy, Politics, Society. Volume attributed to Prof. Georges B. Dertilis*, Alpha Bank – Historical Archives, Athens 2010 [υπό έκδοση].

Kostis Kostas. (ed.) [υπό έκδοση] *Economy, Politics, Society. Volume attributed to Prof. Georges B. Dertilis*, Alpha Bank – Historical Archives, Athens 2010 [υπό έκδοση].

Kymlicka Will (2005) *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, μτφρ. Γρηγόρης Μολύβας, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

LaCapra Dominick (2009) *History and it's Limits. Human, Animal, Violence*, Ithaca, New York / London: Cornell University Press.

Lamont William (1998) *Historical Controversies and Historians*, London: UCL Press.

Landsberg Alison (2004) *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*, New York: Columbia University Press.

Langer Lawrence L. (1995) *Admitting the Holocaust, Collected Essays*, Oxford University Press, New York 1995.

Laor Yitzhak (2011) *Ο μύθος του φιλελεύθερου σιωνισμού. Οι «συγγραφείς της ειρήνης» στο Ισραήλ*, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Laplanche Jean, Pontalis J. B. (1986) *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, μτφρ. Β. Καφαμπέλης, Λ. Χαλκούση, Α. Σκουλικά, Π. Αλούπτης, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.

Laub Dori (1992) «Bearing Witness or the Vicissitudes of Listening», στο: Felman Shoshana, Laub Dori (eds.) (1992) *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, New York: Routledge.

Lauterpacht Elihu, Greenwood Christopher (eds) (2007) *International Law Reports*, No. 129, Cambridge: Cambridge University Press.

Levi Primo (1997) *Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν*, μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

(1997) *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*, μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

(1997) *Το καθήκον της μνήμης. Συζήτηση με τους Federico Cereja και Anna Bravo*, μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Levstik Linda, Tyson Cynthia (2008) *Handbook of Research in Social Studies Education*, New York / London: Routledge.

Levy Daniel, Sznajder Natan (2006) «Forgive and not Forget: Reconciliation between Forgiveness and Resentment», από τον συλλογικό τόμο: Barkan Elazar, Karn Alexander (eds.) (2006), *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*, California: Stanford University Press.

Linnér Sture (2006) «Ο επικεφαλής του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα για τη σφαγή του Διστόμου», στο: Μανώλης Γλέζος (υπεύθυνος έκδοσης) (β' έκδοση 2006) *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Αθήνα: Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα.

Lira Elizabeth (2006) «The Reparations Policy for Human Rights Violations in Chile», στο Greiff Pablo de (ed.) (2006), *The Handbook of Reparations*, Oxford / New York: Oxford University Press.

Malaparte Curzio (1990) *Το δέρμα*, μτφρ. Ανταίος Χρυσοστομίδης, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

Marks Stephan (2011) *Γιατί ακολούθησαν τον Χίτλερ; Η ψυχολογία του Εθνικοσοσιαλισμού*, μτφρ. Στράτος Δορδανάς, επιμέλεια: Αιμίλιος Μαυρουδής, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.

Martin Olivier (2008) *Η ανάλυση ποσοτικών δεδομένων, μετάφραση-επιστημονική επιμέλεια: Ηλίας Αθανασιάδης*, Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Maupas Stephanie (2008) *Juges, bourreaux, victims. Voyage dans les pretoires de la justice internationale*, Autrement, Paris

Mazower Mark (2009) *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ. Ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

(2003) (επιμέλεια) *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, μτφρ. Ειρ. Θεοφυλακτοπούλου, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

(1998) *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

(1994) *Στην Ελλάδα του Χίτλερ: Η εμπειρία της Κατοχής*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Meyer, Hermann Frank (2010) «Η σφαγή του Διστόμου και η Έκθεση του Διευθυντού του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού», στο: Γιώργος Θεοχάρης (έρευνα - εισαγωγή - επιμέλεια) (2010), *Δίστομο. 10 Ιουνίου 1944. Το ολοκαύτωμα. Ιστορία – χρονικά – μαρτυρίες – αναμνήσεις – καταγραφές – λογοτεχνικές προσεγγίσεις – διεκδικήσεις*, Λιβαδειά: Εκδόσεις Βιβλιοπωλείο Σύγχρονη Έκφραση.

Misztal Barbara (2003) *Theories of Social Remembering*, Open University Press, Maidenhead / Philadelphia.

Mitscherlich Alexander, Mitscherlich Margaret (1975) *The Inability to Mourn: Principles of Collective Behavior*, μτφρ. Beverley Placzek, New York: Grove Press.

Nicholls, J. (ed.) (2006) *School History Textbooks across Cultures. International Debates and Perspectives*, Didcot, Oxford: Symposium Books.

Nussbaum Martha C. (2005) *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*, μτφρ. Νεκτάριος Καλαϊτζής, Αθήνα: Εκδόσεις Scripta.

Osiel Mark (2006) *Juger les crimes de masse. La memoire collective et le droit*, Seuil, Paris.

Perikleous L., Shemilt D., (eds) (2011) *The Future of the Past: Why History Education Matters*, Λευκωσία: Όμιλος Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας/The Association for Historical Dialogue and Research.

Piper Franciszek, Swiebocka Teresa (eds) (2004) *Auschwitz: Nazi Death Camp*. Oswiecim: The Auschwitz - Birkenau State Museum in Oswiecim.

Plummer Ken (2000) *Τεκμήρια ζωής. Εισαγωγή στα προβλήματα και τη βιβλιογραφία μιας ανθρωπιστικής μεθόδου*, μτφρ. Χ. Λιαναντωνάκη, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Prince K. Michael (2009) *War and German Memory. Excavating the Significance of the Second World War in German Cultural Consciousness*, Massachusetts: Lexington Books.

Rossington Michael, Whitehead Anne (eds) (1995) *Theories of Memory. A Reader*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Roth Michael (2007) «Trauma: A Dystopia of the Spirit», στο: Rösen Jörn, Fehr Michael, Rieger Thomas W. (eds) (2007) *Thinking Utopia: Steps into other Worlds*, New York / Oxford: Berghahn Books.

Roth Philip (2004) *Κουβέντες του σιναφιού. Ένας συγγραφέας, οι συνάδελφοί του και η δουλειά τους*, μτφρ. Κατερίνα Σχινά, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Rowley Chris, Cooper Hilary (eds) (2009) *Cross-curricular Approaches to Teaching and Learning*, London: SAGE Publications Ltd.

Rüsen Jörn (ed.) (2008) *Meaning and Representation in History*, New York / Oxford: Berghahn Books.

Rüsen Jörn, Fehr Michael, Rieger Thomas W. (eds) (2007) *Thinking Utopia: Steps into other Worlds*, New York / Oxford: Berghahn Books.

Sandel Michael J. (2011) *Δικαιοσύνη. Τι είναι το σωστό;*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιόλης, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Schlink Bernhard (1997) *Διαβάζοντας στη Χάννα* (μτφρ. Ιάκωβος Κοπερτί), Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Schminck Gustavus-Christoph U. (2011) *Μνήμες Κατοχής III. Οι Λυγκιάδες στις φλόγες*, Ιωάννινα: Ισνάφι.

(2008) *Μνήμες κατοχής II. Οι Ιταλοί και οι Γερμανοί στα Γιάννενα – Η καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας*, Ιωάννινα: Ισνάφι.

(2007) *Μνήμες Κατοχής I. Τα παιδιά του δάσους των Ασπραγγέλων και ένας Ιταλός χαμένος στα Τζουμέρκα*, Ιωάννινα: Ισνάφι.

Sebald Winfried Georg (2008) *Η φυσική ιστορία της Καταστροφής*, μτφρ. Γιάννης Καλιφιατίδης, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Shalev Arieh (2007) «Stress versus Traumatic Stress: From Acute Homeostatic Reactions to Chronic Psychopathology», στον συλλογικό τόμο: Van der Kolk Bessel A., McFarlane Alexander C., Weisaeth Lars (eds) (2007) *Traumatic Stress, The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society*, New York / London: Guilford Press.

Shemilt Denis (2011) «The Gods of the Copybook Headings: Why Don't We Learn from the Past?», από το: Perikleous L., Shemilt D., (eds) (2011) *The Future of the Past: Why History Education Matters*, Λευκωσία: Όμιλος Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας/The Association for Historical Dialogue and Research.

Stearns Peter, Seixas Peter, Wineburg Sam (eds) (2000) *Knowing, Teaching and Learning History. National and International Perspectives*, New York / London: New York University Press & The American Historical Association.

Stefanou Eleni (2008) *Aspects of Identity and Nationhood: Commemorating, Representing and Replicating. The Greek Maritime Past*, Faculty of Humanities, University of Southampton,

διδακτορική διατριβή.

Taguieff Pierre-Andrè, Finkelkrant Alain (2005) *Jew. Η νέα εβραϊοφοβία. Στο όνομα του Άλλου*, μτφρ. Ανδρέας Πανταζόπουλος, Μάγκυ Κοέν, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Teitel Ruti (2006) «The Transitional Apology», από το: Barkan Elazar, Karn Alexander (eds) *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*, California: Stanford University Press.

Thompson Paul (2008) *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, μτφρ. Ρ. Β. Μπούσχοτεν, Ν. Ποταμιάνος, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.

Todorov Tzvetan (1998) «Οι καταχρήσεις της μνήμης», επίμετρο στο Hassoun Jacques, Θανασέκος Γιάννης, Μπενβενίστε Ρίκα, Βαρών-Βασάρ Οντέτ, *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Κική Καψάμπελη, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις.

Traverso Enzo (1999) *Understanding the Nazi Genocide. Marxism after Auschwitz*, μτφρ. Peter Drucker, London / Sterling / Virginia: IIRE.

Traverso Enzo (1995) *The Jews and Germany: From the "Juedeo-German Symbiosis" to the Memory of Auschwitz*, μτφρ. Daniel Weissbort, Lincoln: University of Nebraska Press.

Ueberschär Gerd., R. (2003) *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*, Darmstadt: Primus.

Van der Kolk Bessel A. (2007) «The Body Keeps the Score. Approaches to the Psychobiology of Posttraumatic Stress Disorder», από τον συλλογικό τόμο: Van der Kolk Bessel A., McFarlane Alexander C., Weisaeth Lars (eds) (2007) *Traumatic Stress: The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society*, New York / London: Guilford Press.

Van der Kolk Bessel A. (2007) «Trauma and Memory», από τον συλλογικό τόμο: Van der Kolk Bessel A., McFarlane Alexander C., Weisaeth Lars (eds) (2007) *Traumatic Stress: The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society*, New York / London: Guilford Press.

Van der Kolk Bessel A., McFarlane Alexander C. (2007) «The Black Hole of Trauma», από τον συλλογικό τόμο: Van der Kolk Bessel A., McFarlane Alexander C., Weisaeth Lars (eds) (2007) *Traumatic Stress: The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society*, New York / London: Guilford Press.

Van der Kolk Bessel A., McFarlane Alexander C., Weisaeth Lars (eds) (2007) *Traumatic Stress: The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society*, New York / London: Guilford Press.

Van der Kolk Bessel A., Van der Hart Onno, Marmar Charles (2007) «Dissociation and Information. Processing in Posttraumatic Stress Disorder», από τον συλλογικό τόμο Van der

Kolk Bessel A., McFarlane Alexander C., Weisaeth Lars (eds) (2007) *Traumatic Stress: The Effects of Overwhelming Experience on Mind, Body and Society*, New York / London: Guilford Press.

Verwoerd Wilhelm (1999) «Justice after Apartheid? Reflections on the South African TRC», από το: Brooks Roy (ed.) (1999) *When Sorry isn't Enough. The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustice*, New York / London: New York University Press.

Volkan Vamik D., (2006) «What Some Monuments Tell Us About Mourning and Forgiveness?», από τον συλλογικό τόμο Barkan Elazar, Karn Alexander (eds) (2006), *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*, California: Stanford University Press.

Willoughby Susan (2003) *Art, Music and Writings from the Holocaust*, Oxford, UK: Heinemann Library.

Wineburg Sam (2001) *Historical Thinking and other Unnatural Acts. Charting the Future of Teaching the Past*, Philadelphia: Temple University Press.

Winter Jay (2006) *Remembering War. The Great War between Historical Memory and History in the Twentieth Century*, New Haven, Connecticut: Yale University Press.

Winter Jay (2006) «Notes on the Memory Boom: War, Remembrance and the Uses of the Past», στο: Bell Duncan (ed.) (2006) *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*, New York: Palgrave Macmillan.

Yalom, I. (2008) *Θα φωνάξω την αστυνομία*, μτφρ. Ευ. Ανδριτσάνου, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Yamamoto Eric, Serrano Susan (1999) «Healing Racial Wounds? The Final Report of South Africa's Truth and Reconciliation Commission», σ. 495, από το Brooks Roy (ed.)(1999) *When Sorry isn't Enough. The Controversy over Apologies and Reparations for Human Injustice*, New York / London: New York University Press.

Yerxa Donald (ed) (2008) *Recent Themes in Historical Thinking. Historians in Conversation*, South Carolina: The University of South Carolina Press.

York Sarah (2000) *Remembering Well. Rituals for Celebrating Life and Mourning Death*, San Francisco: Jossey-Bass.

Zembylas Michalinos (2008) *The Politics of Trauma in Education*, New York: Palgrave Macmillan.

Ziegler, J. (2007) *Η Ελβετία, ο χρυσός και οι νεκροί*, μτφρ. Μελέτης Η. Μελετόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Zusman Angela (2010) *Story Bridges. A Guide to Conducting Intergenerational Oral History Projects*, Walnut Creek, California: Left Coast Press.

Αθανασίου Ελένη (2012) *Η μέρα που νύχτωσε νωρίς. Δίστομο 10 Ιουνίου 1944*, Αθήνα: Εκδόσεις Γεωργιάδη.

Αλιβίζος Σοφός (επιμέλεια) (2009) *Παιδαγωγικές διαστάσεις των νέων μέσων. Ενίσχυση μιντιακού γραμματισμού και ικανότητες για ένα ασφαλές Διαδίκτυο*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.

Αναστασόπουλος Δ., Παραδεισιώτου Α., Σταυρινός Ε., Κυριακίδου Στ. (επιμέλεια) (1998) *Ψυχικό Τραύμα και Εφηβεία. Φαντασίωση, Πραγματικότητα και η Περίπτωση της Κύπρου*, Λευκωσία: Έκδοση της Κυπριακής Εταιρείας Μελετών Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας.

Ανδρέου Αντρέας (2006) «Επέτειοι ιστορίας και σχολείο», από το: Ανδρέου Αντρέας, Βαμβακίδου Ιφιγένεια, *Ο πληθυσμός των αγαλμάτων, η περίπτωση της Φλώρινας. Αναγνώσεις δημόσιων μνημείων και ασκήσεις ιστορίας*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη.

Ανδρέου Αντρέας, Βαμβακίδου Ιφιγένεια (2006) *Ο πληθυσμός των αγαλμάτων, η περίπτωση της Φλώρινας. Αναγνώσεις δημόσιων μνημείων και ασκήσεις ιστορίας*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη.

Ανδρέου Αντρέας (2006) «Επέτειοι ιστορίας και σχολείο», από το: Ανδρέου Αντρέας, Βαμβακίδου Ιφιγένεια: *Ο πληθυσμός των αγαλμάτων, η περίπτωση της Φλώρινας. Αναγνώσεις δημόσιων μνημείων και ασκήσεις ιστορίας*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη.

Ανδρέου Αντρέας (1996) *Ιστορία, μουσείο και σχολείο. Θέματα και παρατηρήσεις στοιχείων μουσειακής διδακτικής και μουσειακών επισκέψεων σε διασύνδεση με το μάθημα της ιστορίας και της αισθητικής παιδείας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Γ. Δεδούση.

Αντωνίου Γιώργος, Δορδανάς Στράτος, Ζάικος Νικόλαος, Μαραντζίδης Νίκος (επιμέλεια) (2011) *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Επίκεντρο.

Αντωνίου Γιώργος, Μαραντζίδης Νίκος (επιμέλεια) (2008) *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία.

Αποστολίδου Βενετία (2010) *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Ασέρ Αριέλλα (2007) «Απόγονοι θυμάτων και θυτών: Τραύματα της Ιστορίας», στο: Ρήγος Άλκης, Γεωργιάδου Βασιλική (επιμ.) (2007), *Αουσβιτς: Το γεγονός και η μνήμη του. Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές και πολιτικές όψεις της γενοκτονίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Ασημάκης Νίκος (2010) «Η μάχη του Στεριού της 10ης Ιουνίου 1944 και η αλήθεια για τη σφαγή του Διστόμου», στο: Θεοχάρης Γιώργος (έρευνα - εισαγωγή - επιμέλεια), *Δίστομο. 10 Ιουνίου 1944. Το ολοκαύτωμα. Ιστορία – Χρονικά – Μαρτυρίες – Αναμνήσεις – Καταγραφές – Λογοτεχνικές προσεγγίσεις – διεκδικήσεις*. Λιβαδειά: Εκδόσεις Βιβλιοπωλείο Σύγχρονη Έκφραση.

Βαμβακίδου Ιφιγένεια (2006) «Ιστορικός λόγος και σημεία», από το: Ανδρέου Αντρέας, Βαμβακίδου Ιφιγένεια: *Ο πληθυσμός των αγαλμάτων, η περίπτωση της Φλώρινας. Αναγνώσεις δημόσιων μνημείων και ασκήσεις ιστορίας*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη.

Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη, Βερβενιώτη Τασούλα, Βουτουρά Ευτυχία, Δαλκαβούκης Βασίλης, Μπάδα Κωνσταντίνα (επιμέλεια) (2008) *Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Επίκεντρο.

Βαν Μπούσχοτεν Ρίκη *Ανάποδα χρόνια: Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.

Βαρδινογιάννης Βαρδής (1998) *Η Κρήτη στις επάλξεις. Μάιος 1941-Μάιος 1945*, Έκδοση Ε. Δ. Ι. Α.

Βαρών-Βασάρ Οντέτ (2009) *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία.

Βιδάλη Άννα (1999) *Άραγε εμείς ήμασταν;*, Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας / Τρίαψις Λόγος Β΄.

Βλαχοπάνος Δημήτρης (2007) *Αι Κομμένο της άσβεστης μνήμης*, Άρτα: Έκδοση Κοινότητας Κομμένου.

Βλαχού Μαρία (2002) *Επισκέψεις σε χώρους πολιτισμικής αναφοράς και αξιοποίηση του τοπικού περιβάλλοντος του σχολείου με διαθεματικό κέντρο το μάθημα της Ιστορίας*, Διδακτορική διατριβή στο Παιδαγωγικό Τμήμα Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Βλαχού Μαρία, Κόκκινος Γιώργος (2007) «Ιστορική συνείδηση και μνήμη», στο: Κόκκινος Γ., Βλαχού Μ., Σακκά Β., Κουνέλη Ευ., Κώστογλου Αγγ., Παπαδόπουλος Στ., *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο*, Αθήνα: Εκδόσεις Ταξιδευτής.

Βόγλης Πολυμέρης, Τσιλάγα Φλώρα, Χανδρινός Ιάσωνας, Χαραλαμπίδης Μενέλαος (επιμέλεια) (2012) *Η εποχή των ρήξεων. Η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Αθήνα: Επίκεντρο

Βόγλης Πολυμέρης (2010) *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή 1941-1944*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Βόγλης Πολυμέρης (2004) *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι*

στον εμφύλιο πόλεμο, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Γατόπουλος Δημήτριος (1965) *Ιστορία της Κατοχής*, Αθήναι: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.

Γεωργιάδη Ειρήνη, Πέτρου Μιχάλης (1998) «Απώλεια και Ιστορία: Οι περιπέτειες ενός πένθους», στο: Αναστασόπουλος Δ., Παραδεισιώτου Α., Σταυρινός Ε., Κυριακίδου Στ. (επιμέλεια) (1998) *Ψυχικό Τραύμα και Εφηβεία. Φαντασίωση, πραγματικότητα και η περίπτωση της Κύπρου*, Λευκωσία: Έκδοση της Κυπριακής Εταιρείας Μελετών Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας.

Γεωργιάδου Βασιλική, Ρήγος Άλκης (επιμέλεια) (2007) *Αουσβιτς. Το γεγονός και η μνήμη του. Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές και πολιτικές όψεις της γενοκτονίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Γιαννόπουλος Γιάννης (1997) *Δοκίμια θεωρίας και διδακτικής της ιστορίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιογωνία.

Γλέζος Μανώλης (2006) *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τόμοι Α΄ και Β΄, Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής.

[(2006) β΄ έκδοση, υπεύθυνος έκδοσης] *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Αθήνα: Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα.

(2006) «Δεν απαιτούμε. Απαιτούμε!», στο: Γλέζος Μανώλης (επεύθυνος έκδοσης) (β΄ έκδοση: 2006) *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Αθήνα: Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα.

Γούναρης Βασίλης, Καλύβας Στάθης, Στεφανίδης Ιωάννης (επιμέλεια) (2010) *Ανορθόδοξοι πόλεμοι. Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Γρηγοριάδης Σόλων *Τα Φοβερά Ντοκουμέντα. Δεκέμβριος 1944. Το ανεξήγητο λάθος*, τόμος 1, εφ. *Το Βήμα*, Βιβλιοθήκη.

Δημητρίου Δημήτρης *Γοργοπόταμος. Έλληνες αντάρτες εναντίον του Ρόμελ*, τόμος 2, εφ. *Το Βήμα*, Βιβλιοθήκη.

Δορδανάς Στράτος (2007) *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών Αρχών Κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία.

Δορδανάς Στράτος (2006) *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941-1944*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Επίκεντρο.

Ελεφάντης Άγγελος (1991) *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Ο Πολίτης.

Έλιοτ Τ. Σ. (2012) *Τέσσερα Κουαρτέτα*, εισαγ., μτφρ., σχόλια: Χάρης Βλαβιανός, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Ετμεκτσόγλου Γαβριέλλα (2011) «Ένα χρέος που δεν αποπληρώνεται: Επανορθώσεις και μνήμες του Ολοκαυτώματος στον 21ο αιώνα», στο: Αντωνίου Γιώργος, Δορδανάς Στράτος, Μαραντζίδης Νίκος (επιμέλεια) (2011) *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Επίκεντρο.

Ζέκεντορφ Μάρτιν (έρευνα-παρουσίαση) (1991) *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό. Ντοκουμέντα από τα γερμανικά αρχεία*, μτφρ. Θανάσης Γεωργίου, Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.

Ζηκίδης Γεώργιος (1986) *Θουκυδίδου Ιστορίαι Γ΄* Βιβλίο τρίτο, μτφρ. Άγγελος Βλάχος, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.

Θεοχάρης Γιώργος (έρευνα - εισαγωγή - επιμέλεια) (2010) *Δίστομο 10 Ιουνίου 1944. Το ολοκαύτωμα. Ιστορία – Χρονικά – Μαρτυρίες – Αναμνήσεις – Καταγραφές – Λογοτεχνικές προσεγγίσεις – Διεκδικήσεις*, Λιβαδειά: Εκδόσεις Βιβλιοπωλείο Σύγχρονη Έκφραση.

Ιωάννου Κρατερός, Οικονομίδης Κωνσταντίνος, Ροζάκης Χρήστος, Φατούρος Αργύρης (1991) *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο. Αρμοδιότητες στο Διεθνές Δίκαιο*, Αθήνα / Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα.

Καβαλιέρου Μαρία (2006) «Η δραματοποίηση ως διδακτική πρακτική και η χρήση της στη διδασκαλία της Ιστορίας», από το: Κόκκινος Γιώργος, Νάκου Ειρήνη. (επιμέλεια) (2006) *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.

Κακαβούλης Αλέξανδρος (1990) *Ψυχοπαιδαγωγική, συναισθηματική ανάπτυξη και αγωγή*, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση.

Καλαφάτης Αθανάσιος «Η οικονομική καταστροφή της Ελλάδας και οι νόμιμες απαιτήσεις επανορθώσεων», στο: Γλέζος Μανώλης (υπεύθυνος έκδοσης) (β΄ έκδοση: 2006) *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Αθήνα: Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα.

Καλεσοπούλου Δέσποινα (επιμέλεια) (2011) *Παιδί και εκπαίδευση στο μουσείο. Θεωρητικές αφηγήσεις, παιδαγωγικές πρακτικές*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Κανελλοπούλου, Ευγενία (επιμέλεια ύλης) (2010) *Ελληνικά ολοκαύτωμα 1940-1945, Δίκτυο μαρτυρικών πόλεων και χωριών της Ελλάδας περιόδου 1940-1945*, Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Α. Α. Λιβάνη.

Καραγιώργη Μαρία (2005) *Περιμένοντας την ειρήνη*, Αθήνα: Εκδόσεις Προσκήνιο.

Κασίδου Στυλιανή (2008) *Η μυθιστορία στην υπηρεσία της συγκρότησης του εθνικού όλου και της κατασκευής κυρίαρχων ιδεολογικών σχημάτων. Ο ρόλος της σχολικής ιστορίας στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση (1914-2007)*, Διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγική Σχολή, ΠΤΔΕ.

Κέρτες Ίμρε (2003) *Το μυθιστόρημα ενός ανθρώπου δίχως πεπρωμένο*, μφρ. Γιώτα Λαγουδάκου, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Κιμουρτζής Παναγιώτης, Μανδουλαρά Άννα (2012) «Δημόσιες εορτές στην Ελλάδα, 1830-1860. Γένεση του κρατικού συμβολισμού», Δωδώνη. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα [υπό έκδοση στον επόμενο τόμο – βρίσκεται στη διαδικασία εκτύπωσης].

Κιμουρτζής Παναγιώτης, Μανδουλαρά Άννα (2011) «Εορτές και τελετές στο ελληνικό βασίλειο (1830-1862). Συμβολική εξουσία, συγκρότηση κράτους, εκπαιδευτικοί θεσμοί», από τον συλλογικό τόμο: Σταμέλος Γιώργος (επιστημονική επιμέλεια) (2011) *Για μια ποιητική του εκπαιδευτικού τοπίου. Δέκα χρόνια μετά...: Χαριστήριο στον Ιωσήφ Σολομών*, τόμος 1, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Κλόουζ Ντέιβιντ (επιμέλεια) (1997) *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, Αθήνα: Εκδόσεις Φιλίστωρ.

Κόκκινος Γιώργος (2012) *Η σκιά και το πυρ. Προσεγγίζοντας τη σχέση ιστορίας, τραύματος και μνήμης*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

(2012) «Η “μακριά σκιά” του Ολοκαυτώματος», στο: Κόκκινος Γιώργος (2012) *Η σκιά και το πυρ*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

(2010) «Η δυναμική της μνήμης και της λήθης στη δημόσια σφαίρα και οι νόμοι για τη μνήμη στη Γαλλία», στο Κόκκινος Γιώργος, Λεμονίδου Έλλη, Αιγυζίδης Βλάσης, *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, Αθήνα: Εκδόσεις Ταξιδευτής.

Κόκκινος Γιώργος, Γατσωτής Παναγιώτης (2010) «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο γεγονός και το τραύμα», στο: Κόκκινος Γιώργος, Μαυροσκούφης Δημήτρης, Γατσωτής Παναγιώτης, Λεμονίδου Έλλη (2010) *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, Αθήνα: Νοόγραμμα Εκδοτική.

Κόκκινος Γιώργος, Λεμονίδου Έλλη, Αιγυζίδης Βλάσης (2010) *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, Αθήνα: Εκδόσεις Ταξιδευτής.

Κόκκινος Γιώργος, Μαυροσκούφης Δημήτρης, Γατσωτής Παναγιώτης, Λεμονίδου Έλλη

(2010) *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, Αθήνα: Νοόγραμμα Εκδοτική.

Κόκκινος Γιώργος, Λαμπάτος Γαβρίλης, Αθανασοπούλου Αφροδίτη (2008) *Η ματαιωμένη ουτοπία: Γιάννης Γαβριηλίδης, Νίκος Καραγιάννης και άλλοι σύντροφοι*, Αθήνα: Εκδόσεις Ταξιδευτής.

(2007) *Πρίσματα ευρωπαϊκής ιστορίας. Οι αντινομίες της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης και κουλτούρας και η ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.

(2007) «Το Ολοκαύτωμα. Θεωρητικό και ιστοριογραφικό πλαίσιο», στο: Κόκκινος Γιώργος, Βλαχού Μαρία, Σακκά Βασιλική, Κουνέλη Ευαγγελία, Κώστογλου Αγγελουρανία, Παπαδόπουλος Σταύρος (2007) *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο*, Αθήνα: Εκδόσεις Ταξιδευτής.

(2006) *Συμβολικοί πόλεμοι για την Ιστορία και την Κουλτούρα. Το παράδειγμα της σχολικής ιστορίας στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.

Κόκκινος Γιώργος, Βλαχού Μαρία, Σακκά Βασιλική, Κουνέλη Ευαγγελία, Κώστογλου Αγγελουρανία, Παπαδόπουλος Σταύρος (2007) *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο*, Αθήνα: Εκδόσεις Ταξιδευτής.

Κόκκινος Γιώργος, Νάκου Ειρήνη (επιμέλεια) (2006) *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.

Κόκκινος Γιώργος, Αθανασιάδης Η., Βούρη Σ., Γατσωτής Π., Τραντάς Π., Στέφος Ε., (2005) *Ιστορική κουλτούρα και συνείδηση. Απόψεις και στάσεις μαθητών και εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για την Ιστορία*, Αθήνα: Εκδόσεις Νοόγραμμα.

Κοντογιάννη Άλκηστις (2000) *Η δραματική τέχνη στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

Κουλούρη Χριστίνα (2012) «Γιορτάζοντας το Έθνος: Εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», στον συλλογικό τόμο: Παπαδημητρίου Δέσποινα, Σεφεριάδης Σεραφείμ (επιμέλεια) (2012), *Αθέατες όψεις της Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάνη Γιανουλόπουλο*, Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη.

Κουνέλη Ευαγγελία (2008) *www. Ιστορία για τη γενιά του internet.edu. Η σύγχρονη τεχνολογία στην ιστορική έρευνα και εκπαίδευση*, Αθήνα: Εκδόσεις Ταξιδευτής.

Κούντερα Μίλαν (2010) *Συνάντηση*, μφρ. Γιάννης Χάρης, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία.

Κωστής Κώστας (1999) *Ο μύθος του ξένου ή η Pechiney στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Λάππας Τάκης (2001) *Η σφαγή του Διστόμου. Χρονικό*. Αθήνα: Έκδοση Δήμου Διστόμου (γ' έκδ.).

Λε Γκοφ, Ζακ (1998) *Ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Γ. Κουμπουρλής, Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.

Λέρερ Τζόνα (2008) *Ο Προυστ ήταν νευροεπιστήμονας*, μτφρ. Γιάννης Δήμας, Αθήνα: Εκδόσεις ΑΒΓΟ.

Λιάκος Αντώνης (2011) *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

(2007) *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Λιναρδάτος Σπύρος (2009) *Από τον εμφύλιο στη χούντα. Τόμος Β' 1952-1957*, Αθήνα: εφ. Το Βήμα, Βιβλιοθήκη.

Μάγερ Χέρμαν Φρανκ (2009) *Αιματοβαμμένο Εντελβάις. Η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944*, 1ος και 2ος τόμος, μτφρ. Γ. Μυλωνόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία.

(2003) *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα. Τα αιματηρά ίχνη της 117ης Μεραρχίας Καταδρομών στη Σερβία και την Ελλάδα*, μτφρ. Γ. Μυλωνόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία.

(1998) *Η φρίκη του Κομμένου. Αφήγηση – έρευνα για το ολοκαύτωμα του χωριού Κομμένο της Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943*, Αθήνα: Εκδόσεις Καλέντης.

(1995) *Η αναζήτηση. Ανθρώπινα πεπρωμένα στον ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα 1941-1944*, Αθήνα: Εκδόσεις Καλέντης.

Μαγκάκης Γεώργιος-Αλέξανδρος «Η επίλυση του προβλήματος των αποζημιώσεων, νομικό και ηθικό χρέος», στο: Γλέζος Μανώλης (υπεύθυνος έκδοσης) (β' έκδοση: 2006) *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα.

Μαγκλιβέρας Κωνσταντίνος (2009) *Το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων για τις λεηλασίες κατά τη ναζιστική κατοχή της Ελλάδος: Η περίπτωση του νομισματικού χρυσού των Εβραίων*, Αθήνα: Έκδοση του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος.

Μαγκριώτης Δημήτριος (1996) *Θυσίαι της Ελλάδος και Εγκλήματα Κατοχής κατά τα έτη 1941-1944*, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας [φωτολιθογραφική επανέκδοση της α' έκδοσης (Εκδόσεις Φόρμιγξ, Αθήνα 1949)]

Μαντόγλου Άννα (2010) *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη. Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές*

κοινωνικής σκέψης, Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.

Μανωλοπούλου Καίτη (2004) *Να ζεστάνουμε τις πέτρες στις πλαγιές του Διστόμου*, Αθήνα: Εκδόσεις Βεργίνα.

(1994) *Αναμνήσεις και μαρτυρίες πενήνταχρονες ή άχρονες*. Αθήνα: Έκδοση Δήμου Διστόμου.

Μαζούρης Δημήτρης (2006) *Η «Νέα Ιστορία» στα διδακτικά εγχειρίδια νεότερης και σύγχρονης ιστορίας της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης*, Διδακτορική διατριβή που εκπονήθηκε στο ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα.

Μαργαρίτης Γιώργος (2005) *Τσάμηδες – Εβραίοι: Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα.

(2001) *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τόμοι 1ος και 2ος, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα.

Μαρκαντωνάτος Γεράσιμος (1966) *Ξενοφώντας Ελληνικά: Κριτική και ερμηνευτική έκδοση*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Μάτσα Κατερίνα (2012) *Το αδύνατο πένθος και η κρύπτη. Ο τοξικομανής και ο θάνατος*, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Μαυροσκούφης Δημήτρης (2010) «Συγκρουσιακά θέματα και επίλυση προβλημάτων στο μάθημα της Ιστορίας», στο: Κόκκινος Γιώργος, Μαυροσκούφης Δημήτρης, Γατσωτής Παναγιώτης, Λεμονίδου Έλλη (2010) *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, Αθήνα: Νοόγραμμα Εκδοτική.

(2008) *Διδακτική μεθοδολογία και ανάπτυξη της κριτικής σκέψης. Εισαγωγή και αναλυτικός βιβλιογραφικός οδηγός*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.

(2005) *Αναζητώντας τα ίχνη της Ιστορίας. Ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία και ιστορικές πηγές*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.

(1999) *Εμπειρίες και απόψεις μαθητών και φοιτητών σχετικές με το μάθημα της Ιστορίας: Θεωρητικά ζητήματα και εμπειρική έρευνα*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.

Μίντσης Γεώργιος (1998) *Εγκλήματα πολέμου και αποζημιώσεις. Η γερμανική κατοχή στην Ελλάδα. Οι αξιώσεις αποζημιώσεως κατά το Διεθνές Δίκαιο*, Αθήνα / Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα.

Μιχαήλ Σάββας (2012) «Άφες τους νεκρούς θάψαι τους εαυτών νεκρούς», στο: Μάτσα Κατερίνα (2012) *Το αδύνατο πένθος και η κρύπτη. Ο τοξικομανής και ο θάνατος*, Αθήνα:

Εκδόσεις Άγρα.

Μολύβας Γρηγόρης (2004) *Δικαιώματα και Θεωρίες Δικαιοσύνης. Rawls, Dworkin, Sen*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Μοσκόβου Σπύρος (2010) «Τα αντίποινα και τα εγκλήματα πολέμου κατά του άμαχου πληθυσμού στην Ελλάδα την περίοδο της γερμανικής κατοχής. Η σιωπή της γερμανόφωνης ιστοριογραφίας», 16.4.2010, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.tovima.gr/books-ideas/article/?aid=121471>

Μπασδέκης Γιάννης (1994) *Δίστομο*, Άμφισσα: Εκδόσεις Αρχέτυπο.

Μπέης Κώστας (2010) «Και επί τοις δεινοίς ευέλπιδες», από το Θεοχάρης Γιώργος (έρευνα - εισαγωγή - επιμέλεια) *Δίστομο 10 Ιουνίου 1944. Το ολοκαύτωμα. Ιστορία –Χρονικά – Μαρτυρίες – Αναμνήσεις – Καταγραφές – Λογοτεχνικές προσεγγίσεις – Διεκδικήσεις*, Λιβαδειά: Εκδόσεις Βιβλιοπωλείο Σύγχρονη Έκφραση.

Νάκου Ειρήνη (2001) *Μουσειά: Εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός*, Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος.

Νικολαΐδου Αφροδίτη (2006) «Ντοκιμαντέρ και αυτοαναφορικότητα», στο Σταυρίδης Σταύρος (επιμέλεια) (2006), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Νικολάου Γεώργιος (1978) *Η σφαγή του Διστόμου*, Άμφισσα.

Νικολόπουλος Γιώργος Π. (2002) *Κράτος, ποινική εξουσία και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Μια εγκληματολογική προσέγγιση*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Νταλιάνη-Καραμπατζάκη Μαντώ (2009) *Παιδιά στη δίνη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949, σημερινοί ενήλικες. Διαχρονική μελέτη για τα παιδιά που έμειναν στη φυλακή με τις κρατούμενες μητέρες τους*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού (Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.), Εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου.

Ξηροπαΐδης Γιώργος (2008) *Gadamer – Habermas: Η διαμάχη των ερμηνειών*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Παπαγεωργίου Γιάννης (2011) *Ποιοτική και ποσοτική έρευνα με στόχο τη χαρτογράφηση της ιστορικής συνείδησης και των κοινωνικών αναπαραστάσεων των μαθητών / -τριών του Λυκείου στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος της Βουλής των Ελλήνων «Βουλή των Εφήβων» 1995-2005*, Διδακτορική διατριβή, Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ΠΤΔΕ.

Παπαγεωργίου Κώστας (1947) *Το χωριό που ρήμαξαν οι Γερμανοί. Σελίδες από την ιστορία της Ηπείρου και της Κατοχής*, Γιάννινα..

Παπαγιώργης Κ. (2008) *Περί μνήμης*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Παπαδημητρίου Δέσποινα (2007) «Ναζισμός: Το γεγονός. Θεωρητικές προσεγγίσεις και ζητήματα ερμηνείας», στο: Ρήγος Άλκης, Γεωργιάδου Βασιλική (επιμ.), *Αουσβιτς: Το γεγονός και η μνήμη του. Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές και πολιτικές όψεις της γενοκτονίας*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, Σεφεριάδης Σεραφείμ (επιμέλεια) (2012) *Αθέατες όψεις της Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο*, Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη.

Παππά Έλλη (2010) *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*, Αθήνα: Έκδοση του Μουσείου Μπενάκη.

Παρασκευόπουλος Ιωάννης (1981) *Εξελικτική ψυχολογία*, τόμοι Β΄ και Γ΄, Αθήνα.

Πασχαλούδη Ελένη (2010) *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Επίκεντρο.

Περράκης Στέλιος (επιμέλεια) (2012) *Το ζήτημα των γερμανικών πολεμικών επανορθώσεων στην Ελλάδα. Διεθνείς και εθνικές διαστάσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρη.

Περράκης Στέλιος, Μαρούδα Μαρία-Ντανιέλα (2012) «Πολεμικές επανορθώσεις στο σύγχρονο Διεθνές Δίκαιο. Η διεθνής πρακτική και η ελληνική περίπτωση. Μια σύνθεση κι ένας αναστοχασμός», από το: Περράκης Στέλιος (επιμέλεια) (2012) *Το ζήτημα των γερμανικών πολεμικών επανορθώσεων στην Ελλάδα. Διεθνείς και εθνικές διαστάσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρη.

Πετρουλάκης Νικόλαος (1992) *Προγράμματα – Εκπαιδευτικοί στόχοι – Μεθοδολογία*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.

Ρεπούση Μαρία, Τσιβάς Αρμόδιος (2011) *Από τα ίχνη στις μαρτυρίες. Η επεξεργασία των ιστορικών πηγών στο μάθημα της Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Γράφημα.

Ρωλς Τζων (2001) *Θεωρία της δικαιοσύνης*, επιστημονική επιμέλεια Ανδρέας Τάκης, μφρ. Φίλιππος Βασιλογιάννης, Βασίλης Βουτσάκης, Φιλήμων Παιονίδης, Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, Νίκος Στυλιανίδης, Ανδρέας Τάκης, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Σβορώνος Νίκος (1985) *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μφρ. Αικατερίνη Ασδραχά, βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρος Ασδραχάς, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

Σιμπή Ιακώβ, Λάμψα Κατερίνα (2010) *Η ζωή απ' την αρχή. Η μετανάστευση των Ελλήνων Εβραίων στην Παλαιστίνη (1945-1948)*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Σκοπετέα Έλλη (1988) *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτυπο.

Σολομών Εσθήρ (2011) «Ιστορία, μνήμη, αναπαράσταση: Παρουσιάζοντας το Ολοκαύτωμα στα εβραϊκά μουσεία της Ελλάδας», στο: Αντωνίου Γιώργος, Δορδανάς Στράτος, Ζάικος Νικόλαος, Μαραντζίδης Νίκος (επιμέλεια), *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Επίκεντρο.

Σπηλιώτη Σούζαν-Σοφία (2003) «Μετά τον Πόλεμο», στο: Mark Mazower (επιμέλεια) (2003) *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, μτφρ. Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Σπυρόπουλος Γιώργος (2000) *Η ανθρωπιστική επέμβαση στις διεθνείς σχέσεις: νεότερες ερμηνείες*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Σταθάκης Γιώργος (2007) *Ο ατελέσφορος εκσυγχρονισμός*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα.

(2004) *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα.

Σταμέλος Γιώργος (επιστημονική επιμέλεια) (2011) *Για μια ποιητική του εκπαιδευτικού τοπίου. Δέκα χρόνια μετά...: Χαριστήριο στον Ιωσήφ Σολομών*, τόμος 1, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Σταμούλης Γιάννης «Εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας κολαζόμενα από το Διεθνές Δίκαιο», στο: Γλέζος Μανώλης (υπεύθυνος έκδοσης), (β' έκδοση: 2006) *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα.

Σταυρίδης Σταύρος (επιμέλεια) (2006) *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Στεφανίδης Ιωάννης (2010) *Ασύμμετροι εταίροι. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον ψυχρό πόλεμο 1953 - 1961*, Αθήνα: Πατάκης.

Σφουντούρης Αργύρης (1994) *Τα Διστομίτικα*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.

Τάνταρος Σπύρος (επιστημονική επιμέλεια) (2011) *Ανθρώπινη ανάπτυξη και οικογένεια*, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα.

Τραντάς Πέτρος *Εκπαιδευτική έρευνα και στατιστική ανάλυση*, αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, ΠΤΔΕ Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος 2006

Τσαγκαράκη Ειρήνη (επιμέλεια) *Φυλλάδιο αγωγής προφορικού λόγου*, Αθήνα: Έκδοση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αρσάκεια - Τοσίτσεια Σχολεία.

Τσαμπαρλή Αναστασία (2011) «Η γονικότητα ως παράγοντας δόμησης της ταυτότητας στο παιδί», από τον συλλογικό τόμο: Σπύρος Τάνταρος (επισημονική επιμέλεια), *Ανθρώπινη ανάπτυξη και οικογένεια*, Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.

(2009) «Οικογένεια και Διαδίκτυο», από τον συλλογικό τόμο: Αλιβίζος Σοφός (επιμέλεια), *Παιδαγωγικές διαστάσεις των νέων μέσων. Ενίσχυση μιντιακού γραμματισμού και ικανότητες για ένα ασφαλές Διαδίκτυο*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.

Τσιάντης Ιωάννης (2009) «Το Ψυχικό Τραύμα εκ των Υστέρων», σ. χxxix, στο: Μαντώ Νταλιάνη-Καραμπατζάκη, *Παιδιά στη δίνη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (1946-1949), σημερινοί ενήλικες. Διαχρονική μελέτη για τα παιδιά που έμειναν στη φυλακή με τις κρατούμενες μητέρες τους*, μτφρ. Κώστας Α. Ζερβός, επιστ. επιμ. Ι. Τσιάντης, Δ. Πλουμπίδης, Μουσείο Μπενάκη / Εταιρεία Ψυχοκοινωνικής Υγείας του Παιδιού και του Εφήβου (Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.), Αθήνα: Έκδοση της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου.

Τσούρας Ανδρέας (1984) *Δίστομο. Ματωμένη ανθρωπότητα (Ποιητικό δράμα)*, Αθήνα: Έκδοση Δήμου Διστόμου.

Φλάισερ Χάγκεν (2008) *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.

(1995) *Στέμμα και σβάστικα*, μτφρ. Χ. Φλάισερ, 1ος και 2ος τόμος, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Φραγκουδάκη Άννα, Δραγώνα Θάλεια (επιμέλεια) (1997) «Τι είναι η πατρίδα μας;» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Φωτόπουλος Μίμης (1980) *Όμηρος των Εγγλέζων. Ελ Ντάμπα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Χαμηλάκης Γιάννης (2012) *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, μτφρ. Νεκτάριος Καλαϊτζής, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Χανδρινός Ιάσοντας (2012) *Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

Χρυσός Ευάγγελος, Schultheib Wolfgang (επιμέλεια), (2010) *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία.

Ψαλιδόπουλος Μιχάλης (2006) *Διεθνής σύγκρουση και οικονομική σκέψη*, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.

(1999) *Πολιτική οικονομία και Έλληνες διανοούμενοι. Μελέτες για την ιστορία της οικονομικής σκέψης στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω.

Εκπαιδευτικό υλικό

Bialecka Alicja, Oleksy Krystyna, Regard Fabienne, Trojański Piotr (2010) European pack for visiting Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum, Guidelines for teachers and educators, Polish Ministry of Education, Auschwitz-Birkenau State Museum, Council of Europe Publishing..

Erdelja Kresimir (επιμέλεια) Κουλούρη Χριστίνα (διεύθυνση σειράς) (2005) *Βιβλίο Εργασίας 4: Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος. Εναλλακτικό εκπαιδευτικό υλικό για τη διδασκαλία της νεότερης ιστορίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτος, Θεσσαλονίκη: CDRSEE.

Μυρογιάννη Έλσα Μαυροσκούφης Δημήτρης (2004) *Φιλολογοί στον υπολογιστή. 15 διδακτικές προτάσεις και 99 φύλλα εργασίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Καλειδοσκόπιο.

Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα, Washington, D.C.: United States Holocaust Memorial Museum.

Εγχειρίδιο σχολικών πολιτιστικών προγραμμάτων για την Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, Έκδοση: Ελληνική Εταιρεία για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Συμβούλιο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης

Προετοιμάζοντας ημέρες μνήμης του Ολοκαυτώματος. Προτάσεις για εκπαιδευτικούς, Yad Vashem και Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας

Άρθρα

Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη (2011) «Ζαν Αμερύ: Ο σκοτεινός δρόμος προς την ελευθερία», *The Athens Review of Books* 21 (Σεπτέμβριος 2011), σ. 37

Ανδριάκινα Ελένη (2001) «Από τη “μνήμη” στις “μνήμες”: Η “γλωσσική στροφή” και η προσέγγιση του παρελθόντος στις κοινωνικές επιστήμες», *Δοκίμες* 9-10, 31-46.

Ασημάκης Νίκος (1994) «Η μάχη του Στειριού της 10ης Ιουνίου 1944 και η αλήθεια για τη Σφαγή του Διστόμου», *Εμβόλιμον* 21-22 (Ιούνιος 1994), σ. 50-55.

Βαρών- Βασάρ Οντέτ «Άουσβιτς: η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης», *Ο Πολίτης* 24.

Βαρών-Βασάρ Οντέτ (2011) (υπεύθυνη σεμιναρίου) με θέμα: «Η στρατοπεδική λογοτεχνία: Primo Levi και Jean Amégy», Εβραϊκό Μουσείο Αθήνας, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 2011.

Βόγλης Πολυμέρης (2007) «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα», *Τα Ιστορικά* 47 (2007).

(2004) «Τα αντίποινα των κατοχικών δυνάμεων», εφ. *Ελευθεροτυπία, Ε-Ιστορικά*, τ. 241.

Δεμερτζής Νίκος (2005) «Το τραύμα στην κοινωνία της διακινδύνευσης», *Εκ των υστέρων* 13 (Δεκέμβριος 2005), όπως διατίθεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

http://www2.media.uoa.gr/people/demertzis/pages_gr/articles/docs/2005/trauma.php

(2004) «Λαϊκισμός και μνησικακία. Μια συμβολή της (πολιτικής) κοινωνιολογίας των συγκινήσεων», *Επιστήμη και Κοινωνία. Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 12 (2004).

Δρουμπούκη Άννα-Μαρία (2012) «Οι “διαιρεμένες μνήμες” των μαρτυρικών χωριών: η 13η Δεκεμβρίου στα Καλάβρυτα και οι αναπαραστάσεις της», *Τα Ιστορικά* 56.

(2012) «Το Στρατόπεδο Χαϊδαρίου: Όψεις της κατοχικής βιογραφίας της πόλης και μια μουσειολογική πρόταση ανάπλασης», *Σύγχρονα Θέματα* 116, σ. 77.

Θεοχάρης Γιώργος «Ο συμμαθητής μου ο Γιάννης Καϊλής», *Εμβόλιμον* (τ. 56-57), Χειμώνας 2008-Άνοιξη 2009.

Καβουλάκος Κωνσταντίνος (1998) «Δημόσια χρήση της ιστορίας και συλλογική ταυτότητα. Οι ιδεολογικοπολιτικές διαστάσεις της “Διαμάχης των ιστορικών” στη Γερμανία», *Μνήμων* 20, σ. 109-132.

Καρκαγιάνης Αντώνης (2010) «Εμείς και το γερμανικό αναγκαστικό δάνειο», εφ. *Η Καθημερινή*, 28 Φεβρουαρίου 2010.

Κιμουρτζής Παναγιώτης (2011) «Η φοίτηση στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και ο νεαρός Νικόλαος», *Academia* No 1 (2011), σ. 36-59.

Κόκκινος Γιώργος (2012) «Η αναίρεση του ιστορικού αναθεωρητισμού και της άρνησης του Ολοκαυτώματος», *The Athens Review of Books* 30 (2012), σ. 55-58.

(2009) «Για τους πολέμους της μνήμης», *Το Δέντρο* 169-170 (2009), σ. 219-220.

Κρημνιώτη Πόλυ (2012) «Η μνήμη δεν μας έχει εγκαταλείψει», συνέντευξη του Γ. Θεοχάρη, εφ. *Η Αυγή*, 13 Μαΐου 2012.

Κυρ. Κ. (2011) «Ζητούν για τη σφαγή στο Δίστομο δίκαιο αίματος», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 7 Ιανουαρίου 2011.

Κωνσταντέλος Νίκος «Μνήμη Γιάννη Καΐλη», *Εμβόλιμον* (τ. 56-57), Χειμώνας 2008-Άνοιξη 2009.

Κωνσταντόπουλος Μανώλης, Ατσαλάκη Αμαλία (2004) «Το “τραύμα”: Φρόνιτ, Λακάν». Συνέντευξη με τον Paul-Laurent Assoun, *Εκ των υστέρων (Πεπρωμένα του τραυματικού 1)* 11.

Λούλος Κώστας (1992) «Εθνική συνείδηση και δημόσια χρήση της Ιστορίας στη σύγχρονη Γερμανία. Προβλήματα “υπέρβασης του παρελθόντος”», *Μνήμων* 14, 177-187.

Λυμπεράτος Μιχάλης (2010) «Τα ιστορικά αίτια της Σφαγής του Διστόμου». Ομιλία στο πλαίσιο των Εκδηλώσεων Μνήμης για τη Σφαγή του Διστόμου, Δίστομο, Ιούνιος 2010.

(2008) «Οι “εμφύλιοι πόλεμοι” της Κατοχής, “η αναθεώρηση” και η αναπαραγωγή της εμφυλιοπολεμικής ιστοριογραφίας του παρελθόντος», *Ουτοπία*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2008.

Μανωλοπούλου Καίτη «Ο ξάδελφός μου ο Γιάννης Καΐλης», *Εμβόλιμον* (τ. 56-57), Χειμώνας 2008-Άνοιξη 2009.

Μαχαίρας Ευάγγελος (2010) «Οι γερμανικές αποζημιώσεις και η φρίκη στο Δίστομο», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 23 Ιουλίου 2010.

Μπιτσώρης Βαγγέλης (2012) «Συγχωρείται το Άουσβιτς;», εφ. *Η Αυγή*, 20.5.2012.

Παπανδρέου Ζέτα, Πλακίτση Κατερίνα (1995) «Ο φόβος στην παιδική ηλικία. Ερευνητική προσέγγιση στις ηλικίες 9 και 12 ετών», *Μαρασλειακό Βήμα*, 4 (1995), σ. 9-20.

Περγαντάς Νικόδημος (πατήρ) «Ο βομβαρδισμός του Οσίου Λουκά και η Σφαγή του Διστόμου», *Εμβόλιμον* 21-22 (Ιούνιος 1994), σ. 58-61.

Ρηγούτσου Μαρία (2010) «Ο Φύρερ διχάζει τη σημερινή Γερμανία», εφ. *Η Καθημερινή*, 7 Νοεμβρίου 2010.

Σταθάς Στάθης «Ο θάνατος και το παράδειγμα του Γιάννη Καΐλη», *Εμβόλιμον* (τ. 56-57), Χειμώνας 2008-Άνοιξη 2009.

Σταμούλης Ιωάννης (2002) «Αντί προλόγου: Γιατί εξήντα χρόνια μετά;», Περιοδικό *Δίκη*, «Η ασυλία των κρατών για εγκλήματα κατά της πολιτισμένης ανθρωπότητας που τελέστηκαν στο έδαφος του δικαστηρίου που δικάζει» (ειδικό αφιέρωμα), τόμος 2 (Ιούλιος-Αύγουστος 2002).

Ταγκύεφ Πιερ-Αντρέ «“Δεξιός” και “αριστερός” λαϊκισμός», μτφρ. Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Νέα Εστία*, τ.1841 (Φεβρουάριος 2011) σ. 385-386.

Τέλλογλου Τάσος (2011) «Ξαναδιαβάζοντας τη Χάννα Άρεντ», *The Books' Journal* 13 (Νοέμβριος 2011), σ. 62.

Τζεβελέκος Βασίλης (2011) «Η υπόθεση του Διστόμου στο Διεθνές Δικαστήριο», εφ. *Η Καθημερινή*, 29.9.2011.

Τσίρκας Στρατής (1966) «Αλλάζει η Ελλάδα, η Ζωή», *Ταχυδρόμος*, 19.3.1966, σ. 34.

Φλάισερ Χάγκεν (2009) «Η Δημόσια Ιστορία προβάλλει τώρα τα θύματα και όχι τους θύτες», εφ. *Ελευθεροτυπία*, Βιβλιοθήκη 541 (2009).

Φλάισερ Χάγκεν (1978-79) «Αντίποινα των γερμανικών δυνάμεων Κατοχής (1941-44)», *Μνήμων*, τ. 7ο.

Χαλιβελάκης Δ. (2000) «Να δοθούν τώρα οι γερμανικές αποζημιώσεις», *Εθνική Αντίσταση* 107 (Ιούλης- Σεπτέμβρης 2000).

Χατζή Χάρις, Πατεράκη Λένα (2009) «Η μνήμη στην Ψυχανάλυση και στην Νευροεπιστήμη: Οι εκλεκτικές συγκλίσεις τους μέσα από τα ερωτήματα του τραύματος και της ιστορικής αλήθειας», *Οιδίπους*, τ. 2, Αθήνα: Εκδόσεις Ποταμός.

Χεκίμογλου Ευάγγελος (2005) «Περιμένοντας από τους Συμμάχους», εφ. *Ελευθεροτυπία*, *Ε-Ιστορικά*, τ. 288 (2005).

Χρήστου Θανάσης (2004) «Το χρονικό της σφαγής», εφ. *Ελευθεροτυπία*, *Ε-Ιστορικά*, τ. 241.

Ψαθάς Δημήτρης (1945) «Το χθεσινόν πανελλήνιον μνημόσυνον εις το Δίστομο», εφ. *Τα Νέα*, 11.6.1945.

Ψυρή Φιλάνθη «Η πολιτική δολοφονία του Γιάννη Καΐλη», *Εμβόλιμον* (τ. 56-57), Χειμώνας 2008-Άνοιξη 2009.

Επίσης:

«Ελληνογερμανικά: Α΄ Αποζημιώσεις εις τα θύματα», εφ. *Ελευθερία*, 12.12.1960, σ. 1.

Οικονομικός Ταχυδρόμος (1959) Ειδική έκδοση: «Ελλάς - Δυτική Γερμανία 1959».

Apostolopoulos, Dimitrios (2003) «Greece and Germany in Postwar Europe: The Way towards Reconciliation», *Journal of Modern Greek Studies* 21, 223-243.

Begemann, Dieter (2004) «Δίστομο. Γερμανικά αρχεία», εφ. *Ελευθεροτυπία, Ε-Ιστορικά*, τ. 241.

Bohleber Werner (2007) «Remembrance, Trauma and Collective Memory The Battle for Memory in Psychoanalysis», *The International Journal of Psychoanalysis*, 88, 329-352.

Bourke Joanna (2004) «Introduction "Remembering" War», *Journal of Contemporary History* 39 (4), 473-485.

(2003) Feature: Fear, «Ambivalence and Admiration», *History Workshop Journal* 55.

Campbell Sue (2008) «The second voice», *Memory Studies* 1, 41- 48.

Chirva Wiseman (1997) «Collective Memory and the Process of Reconciliation and Reconstruction», *Development in Practice* 7(4), 479-482.

Coetzee Jan, Rau Asta (2009) «Narrating Trauma and Suffering: Towards Understanding Intersubjectively Constituted Memory», *FQS* 10 (2).

Cole Timothy (2002) «Scales of Memory: Recent Works on Memories of the Second World War and the Holocaust», *Journal of Contemporary History* 37, 129.

DeSoucey Michaela, Pozner Jo-Ellen, Fields Corey, Dobransky Kerry, Fine Gary Alan (2008) «Memory and Sacrifice: An Embodied Theory of Martyrdom», *Cultural Sociology* 2, 99.

Duvenage Pieter (1999) «The Politics of Memory and Forgetting after Auschwitz and Apartheid», *Philosophy and Social Criticism* 25(3), 1-28.

Eyal Gil (2004) «Identity and Trauma, two Forms of the Will to Memory», *History and Memory* 16 (1), 5-36.

Foucault Michel (1984) «Περί αλλοτινών χώρων. Ετεροτοπίες», *Architecture, Mouvement, Continuite*, τεύχος 5, (Οκτώβριος 1984), σ. 46-49.

Furman, Nelly (2005) «Viewing Memory through Night and Fog, the Sorrow and the Pity and Shoah», *Journal of European Studies* 35 (2), 169-185.

Glendon Mary Ann (1997) «Public Acts of Contrition in the Age of Spin Control», *Tertium Millenium*, N. 3/Ιούλιος 1997.

Hernandez de Tubert Reyna (2006) «Social trauma: The pathogenic effects of untoward social

conditions», *International Forum of Psychoanalysis* 15, 151-156.

Hutton Patrick (2004) «Memories of Trauma: Problems of Interpretation», *History and Theory* 43 (2), 249-254.

(2000) «Recent Scholarship on Memory and History», *The History Teacher* 33 (4), 533-548.

Jacobs Janet (2008) «Gender and Collective Memory: Women and Representation at Auschwitz», *Memory Studies* 1, 211.

Jeffrey Alexander (2002) «On the Social Construction of Moral Universals. The “Holocaust” from War Crime to Trauma Drama», *European Journal of Social Theory* 5 (1), 5-85.

Kansteiner Wulf (2004) «Testing the Limits of Trauma: The Long-term Psychological Effects of the Holocaust on Individuals and Collectives», *History of the Human Sciences* 17, 97.

Kokkinos G., Kimourtzis P., Stefanou E., Gatsotis P., Papandreou Z., «The Greek Society's Confrontation with the Traumas Caused by National Socialism: The Case of Distomo's Massacre (10 June 1944)», History Educators International Research Network, 8th International Conference, 18-20 Ιουλίου 2011, Braga, Portugal.

Liakos Antonis «Beyond the abuses of History», αδημοσίευτη ανακοίνωση στο 21st International Congress of Historical Sciences, Amsterdam 2010.

Ludi Regula (2006) «The Vectors of Postwar Victim Reparations: Relief, Redress and Memory Politics», *Journal of Contemporary History*, 41.

Maier C. S. (1993) «A Surfeit of Memory? Reflections on History, Melancholy and Denial», *History and Memory: Studies in the Representation of the Past*, 5,2.

Meron Theodor (January 2000) «The Martens Clause, Principles of Humanity, and Dictates of Public Conscience», *American Journal of International Law*, 94, 1.

Merridale, C. (2000) «The collective mind: Trauma and Shell - shock in Twentieth century Russia», *Journal of Contemporary History* 35: 39.

Moeller Robert G. (2005) «Germans as Victims? Thoughts on a Post-Cold War History of Second World War's Legacies», *History & Memory*, Volume 17, No. 1-2 (Spring/Summer 2005).

Mushaben Joyce Marie (2004) «Memory and the Holocaust: Processing the Past through a Gendered Lens», *History of the Human Sciences* 17, 147.

Poole Ross (2008) «Memory, History and the Claims of the Past», *Memory Studies* 1: 149.

Rau Marcus (2002) «After Pinochet: Foreign Sovereign Immunity in Respect of Serious Human Rights Violations 𠄎 The Decision of the European Court of Human Rights in the *Al-Adsani Case*», 3 *German Law Journal* (2002), σ. 3.

Roland Etienne (2011) «Ellada agapi mou», εφ. *Τα Νέα* / αναδημοσίευση από την εφ. *Le Monde*, 9.12.2011.

Salas Charles, Roth Michael (2004) «Memories of Trauma: Problems of Interpretation», *History and Theory* 43 (2), 249-259

Sandic Marijana, Sandic Aneta (2006) «The Archetypes Echoed in the Collective Unconscious of the People», *Group Analysis* 39 (3), 411-420.

Schaffer Roy (1967) «Ideals, the Ego Ideal and the Ideal Self», *Psychological Issues* 18, 129-174.

Schwartz Barry (1996) «Memory as a Cultural System: Abraham Lincoln in 2nd World War», *American Sociological Review* 61(5), 928-927

Sicher Efraim (2000) «The Future of the Past: Counteremory and Postmemory in Contemporary American Post Holocaust Narratives», *History and Memory* 12, 56-91.

Steele S. L., «Memorialisation and the Land of the Eternal Spring: Performative Practices of Memory on the Rwandan Genocide», *Passages: Law, Aesthetics, Politics*, 13-14.7.2006, Melbourne, Australia (www.law.unimelb.edu.au/cmcl), όπως αναφέρεται στη σ. 18 του: Kokkinos G., Kimourtzis P., Stefanou E., Gatsotis P., Papandreou Z., «The Greek Society's Confrontation with the Traumas Caused by National Socialism: The Case of Distomo's Massacre (10 June 1944)», History Educators International Research Network, 8th International Conference, 18-20 Ιουλίου 2011, Braga, Portugal.

Steinweis Alan (2005) «The Auschwitz Analogy: Holocaust Memory and American Debates over Intervention in Bosnia and Kosovo in the 1990s», *Holocaust and Genocide Studies* 19 (2), 276-289.

Tschuggnall, Karoline, Welzer, Harald (2002) «Rewriting Memories: Family Recollections of the National Past in Germany», *Culture Psychology* 8 (1), 130-145.

Volkan Vamik (2012) «Large – Group Trauma at the Hand of the “Other”. Transgenerational Transmission and Chosen Traumas», ομιλία στο συνέδριο: Σύγκρουση και συμφιλίωση στις ομάδες, στα ζεύγη, στις οικογένειες και στην κοινωνία, ΕΡΡΡ Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας, Αθήνα 24-27 Μαΐου 2012.

Wineburg Sam, Mosborg, S., Porat, D. and Duncan, A. (2007) «Common Belief and the Cultural Curriculum: An Intergenerational Study of Historical Consciousness», *American Educational Research Journal* 44: 40.

Zembylas Michalinos (2010) «Racialization / Ethnicization of School Emotional Spaces: The Politics of Resentment», *Race Ethnicity and Education*, 13: 2, (2010), σ. 253-270.

Zembylas Michalinos, Bekerman Zvi (2008) «Education and the Dangerous Memories of Historical Trauma: Narratives of Pain, Narratives of Hope», The Ontario Institute for Studies in Education of the University of Toronto, *Curriculum Inquiry* 38:2.

Μαρτυρίες

Μαρτυρία Αργύρη Σφουντούρη στη Ζέτα Παπανδρέου (Οκτώβριος 2009)

(Ο Αργύρης Σφουντούρης γεννήθηκε το 1940 στο Δίστομο. Στη Σφαγή του Διστόμου (10.6.1944) έχασε τους γονείς του και τριάντα συγγενείς του. Έζησε αρχικά στο Ζάννειο ορφανοτροφείο και στη συνέχεια στο παιδικό χωριό Πεσταλότσι της Ελβετίας (1949-1959). Σπούδασε στο Πολυτεχνείο της Ζυρίχης και εργάστηκε ως καθηγήτης Μέσης Εκπαίδευσης στην Ελβετία. Είναι ενεργός πολίτης με σημαντική κοινωνική δράση. Ζει μόνιμα στην Ελβετία.)

— Πώς μπορεί ένας άνθρωπος να δει σφαιρικά και μη παθητικά μια τραυματική εμπειρία όπως η Σφαγή του Διστόμου;

— Πολύ δύσκολη ερώτηση. Από τη μία δεν το επιδίωξα συστηματικά· ήταν μία εξέλιξη που δημιουργήθηκε μεγαλώνοντας, και φυσικά σχετίζεται με το προσωπικό ενδιαφέρον μου για τα γεγονότα. Είχα πολλά ερωτηματικά, αναρωτιόμουν πώς μπορεί να γίνονται τέτοια γεγονότα. Η διερεύνηση εκ μέρους μου του ιστορικού πλαισίου δημιούργησε μια αντικειμενικότητα που με βοήθησε να τα αντέξω όλα αυτά. Τα τρία με τέσσερα χρόνια που ασχοληθήκαμε με τα γυρίσματα για το ντοκιμαντέρ –στο οποίο, ήθελα δεν ήθελα, ενεπλάκην δυναμικά προτείνοντας πού να πάμε και τι να δούμε–, οι οδυνηρές εμπειρίες, οι αναμνήσεις, όλα βιώθηκαν και εκτυλίχθηκαν σε πολύ μικρότερο χρονικό διάστημα με κινηματογραφική ταχύτητα, κι επειδή ο σκηνοθέτης ήθελε να είναι όλα αυθόρμητα –πηγαίναμε κάπου, εγώ άρχιζα να διηγούμαι, εκείνος γύριζε τις σκηνές–, έγιναν πάλι όλα ένα προς ένα, ήταν σαν να τα ξαναζούσα. Ήταν η πρώτη φορά στη ζωή μου που δεν εκτίμησα καλά την αντοχή μου, και κουράστηκα πολύ ψυχικά, αφού συσσωρεύτηκε αυτή η διαρκής επανάληψη της εμπειρίας.

— Το ντοκιμαντέρ και ο τρόπος που λειτούργησε απόσβεσε όλο αυτό τον ψυχικό πόνο;

— Το κάνει σιγά σιγά. Όχι, δεν έχω φτάσει ακόμα να βρίσκομαι στην ίδια απόσταση όπου βρισκόμουν πριν. Είχα βέβαια και πολλά προβλήματα υγείας, και αυτά, όπως είναι φυσικό, μείωσαν και την αντίστασή μου. Τα σωματικά προβλήματα μειώνουν και την ψυχική δύναμη. Ήταν όλα μαζί πάρα πολύ έντονα. Κι από εκεί κατάλαβα πόση αντοχή είχα πριν.

»Χωρίς να το κάνω συνειδητά, διαπίστωσα ότι τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια το έφερνε η τύχη καμιά φορά να γράψω κάτι για το Δίστομο. Το 1995 έγινε η πρώτη αγωγή για τις αποζημιώσεις, κι εκείνη βέβαια την περίοδο έπρεπε πάλι να πάω στη Γερμανία, να κάνω διαλέξεις σε διάφορες πόλεις. Για να γίνει αυτό, έπρεπε να προετοιμαστώ, να γράψω. Μετά έκανα ένα διάλειμμα, στη συνέχεια ακολούθησαν κάποια συνέδρια, ιδρύθηκε το 1999 στο Αμβούργο αυτή η ομάδα από δικηγόρους που μας υποστηρίζει. Αυτό ήταν μια από τις μεγαλύτερες επιτυχίες της όλης προσπάθειας στη Γερμανία, και μάλιστα τώρα, στις τελευταίες δίκες, έχουμε δικηγόρους και από αυτή την ομάδα – αλλά αυτοί πιο πολύ ενδιαφέρονται να κάνουν σεμινάρια, να οργανώνουν εκδηλώσεις.

– Με τι συχνότητα γίνονται εκδηλώσεις;

– Δύο με τρεις φορές τον χρόνο. Την άνοιξη έγινε στο Μόναχο μια εκδήλωση, στη συνέχεια πήγαμε στη Χάγη για να διαδηλώσουμε μπροστά στο Διεθνές Δικαστήριο –όπου έχει φτάσει τώρα η υπόθεση– και τον Δεκέμβριο θα γίνει πάλι ένα διήμερο σεμινάριο στο Βερολίνο. Στο Μόναχο ήταν και μια Ιταλίδα από το αντίστοιχο χωριό της Ιταλίας όπου έγινε σφαγή για αντίποινα από τους Γερμανούς, και η συνάντηση είχε διεξαχθεί σε τρεις γλώσσες. Σε αυτό το σεμινάριο στο Βερολίνο θα παραστούν δικηγόροι από γερμανικές νομικές σχολές που έχουν μελετήσει τα συγκεκριμένα θέματα. Ενώ η επιστήμη ασχολείται έντονα με αυτά που συνέβησαν και είναι πολύ κριτική απέναντι στα γεγονότα, η επίσημη κυβέρνηση λειτουργεί με τον αντίθετο τρόπο: υποβαθμίζει συνεχώς το θέμα. Και η κοινωνία κάνει το ίδιο.

»Βέβαια, η κοινωνία δυσκολεύεται με ό,τι έχει να κάνει... [σχετικά με αυτά]. Βλέπω τώρα τι γίνεται κι εδώ. Ο Γερμανός πρέσβης, στην πρεμιέρα του ντοκιμαντέρ *Ένα Τραγούδι για τον Αργύρη*, που έγινε στο Μουσείο Μπενάκη παρουσία του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας κυρίου Κάρολου Παπούλια, με συνεχάρη κι εξέφρασε την επιθυμία να συμπαρασταθεί στην προσπάθεια, οπότε συναντηθήκαμε μετά να μιλήσουμε. Τότε όμως όλοι πάγωσαν, γιατί έπρεπε να πάρουν θέση. Ο διευθυντής του Ινστιτούτου Goethe, βέβαια, είπε πως θα κάνει ό,τι μπορεί για την υπόθεσή μας, αλλά διευκρίνισε ότι επισήμως δεν μπορεί να προβεί σε κάποια ενέργεια, γιατί το Ινστιτούτο είναι κρατική υπηρεσία που υπάγεται στο γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών. Διαπίστωσα λοιπόν τότε πως όταν έπρεπε να δηλώσουν τα πιστεύω τους, να υλοποιήσουν τη συναισθηματική τους διάθεση, αρνήθηκαν να πάρουν

θέση. Και βλέπεις αυτές τις προσωπικές τραγωδίες, αυτή τη στάση, κι αναρωτιέσαι: “Είναι όλοι τόσο τιποτένιοι;” –το λέω έτσι σκληρά γιατί έτσι το ζω–, κι από εκεί αρχίζω να καταλαβαίνω πώς λειτούργησε το ναζιστικό σύστημα. Στην Ελλάδα πολλοί άνθρωποι είναι έτσι, αλλά, υπάρχουν αντιστάσεις. Εκεί είναι όλοι τους μαθημένοι με αυτό τον τρόπο.

– Όμως, ενδεχομένως η δεύτερη και η τρίτη γενιά Γερμανών να αξιολογεί αλλιώς τα πράγματα.

– Πολύ λίγη αντίδραση υπάρχει, και αυτό με εξέπληξε τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια. Πας, για παράδειγμα, στα σχολεία, κάνεις τη διάλεξη, και πετάγεται ένας δεκαεξάρης, δεκαεφτάρης που είναι λίγο πολιτικοποιημένος –ή δεν ξέρω κι εγώ τι– και λέει: «Και οι Άγγλοι στις Ινδίες την εποχή των αποικιών έκαναν χειρότερα».

»Σχετικά με τις εκδηλώσεις μνήμης στο Δίστομο, θεωρώ σημαντικό ότι ανήμερα της 10ης Ιουνίου πάμε στον Όσιο Λουκά με τα παιδιά του γερμανικού σχολείου. Έχει γίνει παράδοση εδώ και δεκαπέντε χρόνια. Έχει ενδιαφέρον, κάθε φορά είναι αλλιώςτικη η ατμόσφαιρα· διαμορφώνεται αναλόγως με τις εμπειρίες που έχουν τα παιδιά. Έχω μια ανιψιά που είναι παντρεμένη με Γερμανό και μητέρα δύο παιδιών της Γ΄ τάξης του γυμνασίου. Τα παιδιά της ήταν μαθητές του γερμανικού σχολείου, και μου είχε πει ότι θα έρχονταν στην εκδήλωση. Τα παιδιά της, που σοκαρίστηκαν όταν είδαν τότε το ντοκιμαντέρ *Ένα Τραγούδι για τον Αργύρη*, ήρθαν στο τέλος της συνάντησης και με χαιρέτησαν. Τους είπα: “Ξέρω ποιοι είσαστε”, και μου λέει ο ένας “Ντρέπομαι για το γερμανικό μισό μου”. “Δεν χρειάζεται να ντρέπεσαι, δεν το διάλεξες. Υπάρχουν και ελληνικά ‘μισά’ που είναι και χειρότερα”, του απάντησα. Τόσο τους είχε επηρεάσει το ντοκιμαντέρ. Δεν ήταν ούτε ενημερωμένοι ούτε προετοιμασμένοι. Είχαν αποφύγει να τους μιλήσουν η μητέρα κι ο πατέρας τους. Το καταλαβαίνω· σε ένα μεικτό γάμο [Ελληνα/-ίδας με Γερμανό/-ίδα] δεν μιλάς στα παιδιά για την Κατοχή. Σε εκείνη την ομιλία τότε, η Κατοχή ήταν το κύριο θέμα. Φέτος η συζήτηση επικεντρώθηκε στα νομικά ζητήματα, επειδή η Γερμανία παρέπεμψε το θέμα στη Χάγη. Αφότου το δικαστήριο της Φλωρεντίας μας δικαίωσε και απεφάνθη ότι μπορούμε να εκτελέσουμε την απόφαση για αποζημίωση στη Φλωρεντία, τα παιδιά ήθελαν να μάθουν τι σημαίνουν όλες αυτές οι διαδικασίες, όσο πολύπλοκες κι αν είναι. Δέκα με δεκαπέντε χρόνια αναμονής για να δοθούν νομικές απαντήσεις, αυτή η μακροχρόνια διαδικασία σημαίνει ένα

πράγμα: το κατά πόσο η κοινωνία είναι σε θέση να αναγνωρίσει ότι υπάρχουν δικαιώματα. Στις μέρες μας όλοι μιλάνε για ανθρώπινα δικαιώματα, αλλά όταν πρέπει να γίνει κάτι, όλο βρίσκουν προσχήματα, κάνουν κόλπα και υπεκφεύγουν. Κατά τη γνώμη μου, αν η Χάγη, που είναι το Δικαστήριο των Ηνωμένων Εθνών, δώσει δίκαιο στη Γερμανία, ουσιαστικά θα αποφασίσει ότι δεν υπάρχουν ανθρώπινα δικαιώματα, παρότι ο ΟΗΕ τα έχει αναγνωρίσει εδώ και 60 χρόνια. Πιθανότατα μια τέτοια εξέλιξη θα έχει ως αποτέλεσμα το να αντιληφθούν ότι κάτι δεν πάει καλά και να επιχειρήσουν να αναθεωρήσουν τις Συνθήκες της Γενεύης και της Χάγης του 1907 –τις οποίες δεν έχουν προσαρμόσει λεπτομερώς, ώστε να προκύπτει αυτόματα η υποχρέωση αποζημίωσης των θυμάτων–, ειδάλλως πιστεύω ότι τα θύματα δεν θα έχουν ποτέ δικαιώματα. Θύματα δεν θα σταματήσουν να υπάρχουν· τουλάχιστον ας υπάρχουν δικαιώματα. Αν δικαιωθούμε στη Χάγη, τα πράγματα θα κινηθούν γρηγορότερα προς αυτή την κατεύθυνση: θα είναι σαν να έχει εφαρμοστεί νομικά η Συνθήκη της Γενεύης. Μέχρι σήμερα δεν έχει προκύψει ποτέ κάτι τέτοιο. Φαντάζομαι ότι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, θα λυθεί μακροπρόθεσμα το θέμα για τους εκπροσώπους των θυμάτων. Βλέπουμε πόσος αγώνας χρειάζεται στην κοινωνία.

– Χρειάζεται αγώνας, και είναι σημαντικό ότι μέσω της οικονομικής διεκδίκησης επιτυγχάνεται κυρίως η ηθική αποκατάσταση.

– Αυτό το καταφέραμε. Και επιτύχαμε όχι μόνο ηθική, αλλά και ιστορική αποκατάσταση. Ενώ το 1995 η γερμανική πρεσβεία σε έγγραφό της υποστήριζε ότι η σφαγή στο Δίστομο έγινε στο πλαίσιο πολεμικών γεγονότων, στα Δικαστήρια της Νυρεμβέργης είχε επισήμως ειπωθεί ότι αυτό που συνέβη στο Δίστομο συνιστούσε έγκλημα κατά της ανθρωπότητας – γεγονός που η γερμανική κυβέρνηση έδινε την εντύπωση πως το αγνοεί.

»Ένας Γερμανός καθηγητής φυσικομαθηματικών που είχε διαβάσει αποσπάσματα μιας διάλεξής μου στο Βερολίνο για τη σφαγή στο Δίστομο –η συγκεκριμένη ομιλία μάλιστα συνοδευόταν και από έκθεση φωτογραφιών της Βούλας Παπαϊωάννου, η οποία, λίγο πριν την πρώτη θλιβερή επέτειο, έκανε φωτογραφικό ρεπορτάζ για το Δίστομο–, επικοινωνήσε τηλεφωνικώς μαζί μου, ζητώντας να με γνωρίσει. Άρχισε μάλιστα κάθε χρόνο, είτε ανήμερα στην επέτειο είτε Σεπτέμβρη με Οκτώβρη, να φέρνει στην Ελλάδα μία τάξη μαθητών από τη Γερμανία. Για μία σχολική εβδομάδα έρχονται παιδιά από τη Γερμανία, πηγαίνουν στην

πρεσβεία τους και κάνουν ερωτήσεις, συναντιούνται με Έλληνες μαθητές στο σχολείο του Διστόμου. Σήμερα που και τα Ελληνόπουλα ξέρουν καλύτερα αγγλικά, γίνονται ωραίες συζητήσεις.

»Αυτός ο καθηγητής λοιπόν μου είπε το 2003 ότι ήταν αρνητική η απόφαση του Ανωτάτου Γερμανικού Δικαστηρίου για τις αποζημιώσεις. Παρ' όλα αυτά, σε μία εισαγωγή απόφασης που εξέδωσε το Ακυρωτικό Δικαστήριο της Καρλσρούης, η σφαγή του Διστόμου αναφέρεται με τρόπο που δηλώνει ότι πρόκειται για ένα από τα πλέον φρικτά εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Αυτή η άποψη αποτέλεσε τη βάση της δικαστικής απόφασης και ήταν σαν σκαμπίλι για τη γερμανική κυβέρνηση. Έτσι, όταν αυτός ο καθηγητής συνόδευε κάθε χρόνο τις τάξεις στη γερμανική πρεσβεία, άρχισε να γίνεται συζήτηση για έγκλημα πολέμου, ενώ μέχρι τότε το αποκαλούσαν συμβάν που δικαιολογείται στο πλαίσιο πολεμικών γεγονότων. Αυτή η αλλαγή στάσης έδωσε στον Γερμανό καθηγητή την αφορμή να ρωτήσει τους υπαλλήλους της πρεσβείας: "Υπάρχει τώρα διαταγή από το Υπουργείο Εξωτερικών να χρησιμοποιείται άλλη ορολογία;" Εκείνοι του απάντησαν: "Μην τα ψάχνεις".

»Είναι αυτή η ευαισθησία που έχουν οι δημόσιοι υπάλληλοι: Σου λέει, "Τώρα που το αποφάσισε το δικαστήριο, μπορούμε να το λέμε έτσι, δεν θα μας ανακαλέσουν". Για αυτό είναι τόσο υπάκουοι· για να μην πληγεί η καριέρα τους. Και οι δικοί μας δεν λέω ότι είναι άγιοι, αλλά υπάρχει πιο πολύ ανεξάρτητο πνεύμα — ή, πάλι, οι δικοί μας βρίσκονται στο άλλο άκρο· είναι δηλαδή εντελώς ανυπότακτοι, δεν κάνουν τη δουλειά τους. Η ευσυνειδησία και η ανεξαρτησία πρέπει να έχουν μια ισορροπία μέσα στον άνθρωπο.

— Η κατάκτηση της ιστορικής γνώσης είναι επίσης σημαντική. Σε διδασκαλία που παρακολούθησα στο Δίστομο οι καθηγητές θεωρούσαν ότι ο Χίτλερ ήταν ο κακός, ενώ γνωρίζουμε ότι μία ολόκληρη γενιά Γερμανών τον στήριξε. Οι θύτες ήταν πολλοί.

— Ορισμένοι βέβαια από αυτούς ήταν ιδιαίτερες περιπτώσεις. Για παράδειγμα, αυτός που έδωσε την εντολή, ο Lautenbach. Αυτός ήθελε να κάνει στρατιωτική καριέρα, και ενώ είχαν εντολή εκείνη την ημέρα να συνεχίσουν στον δρόμο που ήταν η κεντρική αρτηρία Θεσσαλονίκης —η οδική αρτηρία όπου μετέφεραν και πολεμικά εφόδια προς την Αφρική—, στο πλαίσιο των πολεμικών επιχειρήσεων οι Γερμανοί ήθελαν να διαπιστώσουν εάν υπήρχαν φυλάκια ανταρτών και να κάνουν εκκαθάριση. Ήρθε από την Άμφισσα μια μεγάλη

στρατιά Γερμανών, που, αφού ρώτησαν στο χωριό εάν υπάρχουν αντάρτες στην περιοχή, γύρω στις 2 το μεσημέρι αποσύρθηκαν, με το σκεπτικό ότι η αποστολή τους είχε ολοκληρωθεί – δεν βρέθηκαν αντάρτες. Συνέχισαν λοιπόν αμέσως προς τη Λιβαδειά. Ο Lautenbach δεν επέστρεψε στη Λιβαδειά, αλλά είχε το ζήλο να κυνηγήσει αντάρτες. Πηγαίνει προς το Στείρι, προς τον Όσιο Λουκά. Οι αντάρτες έβλεπαν από το πρωί Γερμανούς να πυροβολούν τους αγρότες που έκαναν τις δουλειές τους, και είχαν θορυβηθεί. Δεν ήταν όλο αυτό κάτι συνηθισμένο.

»Αυτός ο Lautenbach λοιπόν, καθότι καιροσκόπος, συνέχισε σκεπτόμενος ότι αν επιτύχαινε κάτι, θα μπορούσε να επωφεληθεί: δηλαδή θα προωθούνταν προσωπικά στο Ανατολικό Μέτωπο. Επιδίωκε να ανελιχθεί στη στρατιωτική ιεραρχία. Αυτοί όλοι ουσιαστικά ήταν αστυνόμοι – δεν είχαν δυνατότητες προσωπικής εξέλιξης. Πέφτοντας στην παγίδα που είχαν στήσει οι αντάρτες, αποδείχτηκε ότι είχε κάνει μεγάλο σφάλμα. Η αποστολή θεωρήθηκε αποτυχημένη, γιατί αντί να κυνηγήσει και να περιορίσει τους αντάρτες, έβλαψε τους δικούς του. Τι μπορούσε να κάνει για να το καλύψει; Διατάζει τη σφαγή για να βγει από πάνω. Τέτοια ήταν η νοοτροπία του. Το παρουσίασε σαν σπασμωδική κίνηση που την εκτέλεσε στο πλαίσιο που τους όριζε να προχωρήσουν σε αντίποινα. Έτσι δικαιολόγησε όλο αυτό το μακελειό. Και βέβαια δεν πρέπει να ξεχνάμε την ήττα που μόλις είχαν υποστεί οι Γερμανοί: είχαν περάσει μόλις τέσσερις ημέρες από την απόβαση στη Νορμανδία.

»Υπερβολικά φανατικοί οι ναζί κατάλαβαν ξαφνικά ότι μπορεί οι ίδιοι να μην είναι υπεράνθρωποι, αλλά οι άλλοι παραμένουν υπάνθρωποι. Έγιναν λοιπόν θηρία, έγιναν όρνια. Έτσι εξηγούνται κάποια πράγματα... Μια ζωή αναρωτιέμαι πώς μπορούν οι άνθρωποι να είναι απάνθρωποι. Η Ιστορία δείχνει ότι πρόκειται για μεμονωμένες περιπτώσεις. Δεν είναι όλοι οι Γερμανοί θηρία. Στο Δίστομο οι μισοί Γερμανοί στρατιώτες, ίσως και παραπάνω από τους μισούς, δεν συμμετείχαν, ούτε τουφέκισαν. Εάν και οι 80 Γερμανοί στρατιώτες που ήρθαν από τη Λιβαδειά και έκαναν τη σφαγή συμπεριφέρονταν έτσι απάνθρωπα, δεν θα είχε απομείνει κανείς Διστομίτης ζωντανός.

»Οι Διστομίτες, που πήραν διαταγή να κλειστούν στα σπίτια τους, κατάλαβαν ότι αυτή η επίθεση δεν ήταν όπως άλλες φορές, που οι Γερμανοί έκαναν πλιάτσικο, έκλεβαν και έφευγαν.

– Μετά τη σφαγή μπήκαν αντάρτες στο χωριό κι έκαναν πλιάτσικο;

– Σίγουρα μπήκαν και αντάρτες. Ξέρω από Διστομίτες πράγματα που δεν θέλω όσο ζω να δημοσιευτούν. Μάρτυρες λένε ότι είδαν ένα αντικείμενο από το σπιτικό τους, που ήξεραν ότι ήταν μοναδικό στο χωριό, στο σπίτι ενός γείτονα. Ο πατέρας έλειπε, και κάποιιο που φυγαδεύτηκαν δεν γύρισαν γρήγορα στο χωριό, γιατί φοβήθηκαν ότι θα τους σκοτώσουν όλους, όπως στα Καλάβρυτα. Υπάρχουν πολλές περιπτώσεις όπου μητέρες, παιδιά και άντρες γύρισαν πλέον όταν είχαν πια φύγει οι Γερμανοί, για να βρουν μοναχά τους σκοτωμένους. Εν τω μεταξύ, είχαν πάει ορισμένοι για πλιάτσικο. Μετά από καιρό, έτυχε αυτός που σου λέω να πάει σε κάποιο γείτονα, έπεσε το βλέμμα του πάνω σε αυτό το ιδιαίτερο αντικείμενο που ήταν δικό του, κι ο άλλος φυσικά κατακοκκίνισε. “Πάρ’ το”, είπε, “συγνώμη, ήταν ερειπωμένο το σπίτι σου, πήγε κάποιος και το πήρε” – δεν είπε “εγώ”, αλλά δεν παίζει και κανένα ρόλο αυτό. Τέλος πάντων, ναι, έγινε πλιάτσικο. Το ίδιο συνέβη και με τις φωτιές. Έβαλαν φωτιές οι Γερμανοί, αλλά έβαλαν και οι γείτονες. Όπως βλέπω τώρα το Δίστομο και το φαντάζομαι τότε, πιστεύω ότι όλοι οι κακοί και οι ανεπρόκοποι βρήκαν ευκαιρία για να κάνουν κακό σε συντοπίτες.

»Σε αυτή την ομάδα στρατιωτών που έκαναν τη σφαγή στο Δίστομο δεν υπήρχαν Αυστριακοί. Στη δεκαετία του 1970 έγινε γνωστό ότι δεν υπήρχε συμμετοχή Αυστριακών – έγιναν στη Γερμανία έρευνες για το Δίστομο που δεν έφτασαν ποτέ στα δικαστήρια. Ο εισαγγελέας που διεξήγαγε την προανάκριση δεν έκρινε ότι έπρεπε να προχωρήσει η υπόθεση σε δίκη. Θεωρούσε πως όλα έγιναν στο πλαίσιο των νόμων και των διαταγών του Χίτλερ. Αυτός ήταν ο νόμος για τους στρατιώτες, και ίσως κατά κάποιο τρόπο να είχε δίκιο σε ό,τι αφορούσε τους κοινούς στρατιώτες, όχι όμως και τους ανωτέρους τους. Κάποιος αξιωματικός πήρε μια αυθαίρετη απόφαση, την οποία κάλυψε, όπως ήταν αναμενόμενο, ο ανώτερός του. Μάλιστα αυτός έγραψε στην αναφορά του –αλλά ξέρω από διάφορους ερευνητές ότι πολλοί το επικαλούνταν συχνά για να δικαιολογήσουν μια αυθαιρεσία– ότι, εάν δεν έκαναν τη σφαγή, γύριζαν στη Λιβαδειά και τους έδιναν την επόμενη ημέρα την εντολή να πάνε για να εφαρμόσουν αντίποινα, θα έπρεπε να καταναλώσουν περισσότερο πετρέλαιο. Δηλαδή μπροστά στην πιθανότητα να ξοδέψουν περισσότερο πετρέλαιο, προτίμησαν να

εξοντωθεί προληπτικά τόσοσ πληθυσμός — χωρίς καν να έχουν εντολή να εξοικονομήσουν τα 200 λίτρα πετρέλαιο ή βενζίνη, ή ό,τι χρησιμοποιούσαν εκείνα τα φορηγά.

»Όλα αυτά δείχνουν ακριβώς σε τι βαθμό είχαν γίνει απάνθρωποι ορισμένοι φανατικοί, και κυρίως αυτοί που έδιναν εντολές, γιατί ο απλός στρατιώτης μπορεί να εκτελούσε διαταγές εκεί στο Δίστομο.

»Δεν έχει επιβεβαιωθεί ακόμη, αλλά έχω ακούσει από κάποιον που τότε ήταν 13 χρονών και στο σπίτι του έμεναν Γερμανοί, ότι είχαν φέρει από τη Γερμανία ποινικούς για να εκτελέσουν τα αντίποινα. Για αυτό τον λόγο θεωρώ ότι ήταν προμελετημένο: για να στείλουν αυτούς που λέγεται ότι είχαν ντύσει μαυραγορίτες στα δύο πρώτα φορηγά. Το κόλπο να τους μεταμφιέσουν το πήραν από Έλληνες πολιτικούς κρατουμένους. Ήταν λοιπόν 16 δήθεν μαυραγορίτες στα δύο πρώτα φορηγά, και αυτοί ήταν που άρχισαν να πυροβολούν και να σκοτώνουν από μέσα από τα φορηγά. Οι στρατιώτες στα επόμενα φορηγά δεν επενέβησαν, αυτοί ήταν άτακτοι, οι στρατιώτες υπάκουσαν σε διαταγές. Πρόδωσαν, αυτό δεν το έκαναν για να κοροϊδέψουν τους αντάρτες, αλλά νομίζω ότι οι υπερήφανοι Γερμανοί αξιωματικοί δεν θα έδιναν γερμανικές στολές σε ποινικούς — τους είχαν φέρει από τις φυλακές για να κάνουν σφαγές· δεν θα τους έντυναν με γερμανικές στολές. Όποιος έχει διαβάσει ιστορία ξέρει ότι θα ήταν αδιανόητο να ντυθούν αυτοί με γερμανική στολή.

— Η συμπεριφορά της Ορεινής Μεραρχίας όμως ήταν βίαιη σε όλη την Ελλάδα.

— Άλλο όμως να φέρονται βίαια οι στρατιώτες, κι άλλο να φέρνουν ποινικούς. Μόνο στο Δίστομο συνέβη αυτό. Μπορεί να το είχαν οργανώσει και να το εφάρμοσαν πρώτα εκεί δοκιμαστικά, και μετά να είδαν τον τεράστιο αντίκτυπο και να μην το συνέχισαν. Είχε μεγάλο αντίκτυπο η σφαγή. Δυο τρεις ημέρες μετά, ο υπουργός Εξωτερικών της Αμερικής αναφέρθηκε σε συνέντευξη Τύπου στη σφαγή του Διστόμου. Η διαμαρτυρία που είχε κάνει ο νομάρχης ήταν σημαντική.

»Σύμφωνα με γερμανικά ντοκουμέντα από την πρεσβεία του Καΐρου, ο υπουργός Εξωτερικών των ΗΠΑ C. Hull αναφέρθηκε στη σφαγή του Διστόμου και ζήτησε από τους Γερμανούς να διερευνήσουν την υπόθεση. Αυτοί ήξεραν λοιπόν το πολιτικό κόστος, οι στρατιωτικοί ναζί που είχαν δώσει τις εντολές ήξεραν πολύ καλά.

»Τις Συνθήκες Γενεύης και Χάγης ο Χίτλερ δεν τις είχε αφηφήσει. Τις τηρούσε, γιατί ήθελε να προστατεύονται οι δικοί του στρατιώτες και αιχμάλωτοι. Για το Δικαστήριο της Χάγης αυτό ήταν εξαιρετικά σημαντικό, γιατί εάν ο Χίτλερ είχε αποσυρθεί από τις Διεθνείς Συνθήκες, δεν θα ίσχυε η επίκληση των όρων τους για την υπεράσπιση των διεκδικήσεων. Υποτίθεται ότι ο Χίτλερ ήθελε οι Γερμανοί να συμπεριφέρονται στον ντόπιο πληθυσμό όπως ορίστηκε στη Χάγη και στη Γενεύη. Συμφωνούσε, λοιπόν, ότι ο πληθυσμός μιας κατακτημένης χώρας προστατεύεται, ότι οι δυνάμεις κατοχής πρέπει να δρουν σαν προστάτες και όχι σαν φονιάδες του.

— Εσείς σπουδάσατε στην Ελβετία. Τα γερμανικά έγιναν η γλώσσα σας. Πώς ήταν αυτό για σας; Έχω διαβάσει ποιήματα του Paul Celan. Κι αυτός έγραφε στα γερμανικά, η γλώσσα του μάλιστα είναι συγκλονιστική.

— Ζούσε στο Παρίσι, αλλά έγραφε στα γερμανικά: αυτή ήταν η μητρική του γλώσσα, η γλώσσα με την οποία μεγάλωσε. Τη μητέρα του τη σκότωσαν οι Γερμανοί στο στρατόπεδο συγκέντρωσης. Ήταν εξαιρετικά οδυνηρό για εκείνον. Όμως το πιο οδυνηρό ήταν η αντίδραση των Γερμανών απέναντι στην ποίησή του. Βρέθηκαν κάποιοι κριτικοί που, δήθεν με επιστημονικά επιχειρήματα, αμφισβητούσαν ανοιχτά την ποιότητα της ποίησής του γιατί απλώς δεν ενέκριναν το περιεχόμενο των ποιημάτων του. Ο Celan δεν έγραφε ποίηση παραθέτοντας τις λέξεις μία προς μία, ρεαλιστικά, πεζά, θα έλεγα, αλλά χρησιμοποιούσε συμβολισμούς, και έτσι τα ποιήματά του ήταν πολύ πιο έντονα. Σήμερα μπορεί να υπάρχουν κάνα δυο ποιήματά του στα σχολικά βιβλία, ίσως όμως και όχι. Ο μαθητής που διάβαζε το ποίημά του αναρωτιόταν τι εννοεί ο ποιητής με την αναφορά στον καπνό, κι αυτό ενοχλούσε, γιατί ο καπνός συμβόλιζε την καύση των Εβραίων.

— Αυτά όμως δεν είναι γνωστά στους μαθητές; Δεν επισκέπτονται οι μαθητές της Γερμανίας τα στρατόπεδα συγκέντρωσης;

— Στο δημοτικό πλέον όχι, το έχουν καταργήσει.

— Επικρατεί δηλαδή αποσιώπηση;

— Οργανώνονται επισκέψεις μαθητών σε στρατόπεδα, αλλά με επιφανειακό τρόπο.

»Αυτή η ομάδα λογοτεχνών του 1947 –ναζί που είχαν κρατήσει επαφές με το ναζιστικό κόμμα–, ήθελαν να σώσουν ό,τι μπορούσε να σωθεί και τους είχαν γράψει: Να εξετάζετε και να θυμόσαστε ό,τι ζήσατε ως στρατιώτες, και να μην τα γράφετε. Ήξεραν ότι η μνήμη, αυτό που έπαθαν –ο δικός τους πόνος– θα είχε αντίκτυπο: οι αναγνώστες θα αναρωτιόνταν: “Και γιατί όλα αυτά; Και εσείς τι κάνατε;” Μη γράφοντας για αυτά, ήθελαν φυσικά να εμποδίσουν αυτή την ερώτηση. Όπως στη φυσική έχουμε τη δράση και την αντίδραση.

– Για να επιτευχθεί η συμφιλίωση για την οποία μιλάτε, πρέπει να ισχύσουν κάποιες πολύ βασικές προϋποθέσεις. Είμαστε ακόμη στην αρχή.

– Από το 1994 που κάναμε το συνέδριο μέχρι σήμερα, μέσα σε αυτά τα δεκαπέντε χρόνια, η γνώμη μου για τη Γερμανία γίνεται ολοένα και περισσότερο αρνητική. Πίστευα ότι ήταν ζήτημα θέλησης, ζήτημα χρόνου να ωριμάσουν τα πράγματα, και τώρα βλέπω πως η στάση τους είναι εσκεμμένη: πρόκειται για συστηματική υπονόμηση κάθε ουσιαστικής προσπάθειας. Οι Γερμανοί δεν αναφέρονται ποτέ σε τίποτα. Για αυτούς θύματα δεν υπάρχουν, είμαστε ενοχλητικοί. Όταν η κυβέρνηση δεν αναγνωρίζει την απόφαση του Αρείου Πάγου, επικαλούνται την ετεροδικία. Ίσως στη Χάγη να δοθεί λύση σε αυτό που σε κανένα Διεθνές Δικαστήριο δεν έχει διασαφηνιστεί. Άμα αυτός που κάνει το έγκλημα είναι και ο δικαστής, τότε για ποια δικαιοσύνη μιλάμε; Ο Σημίτης ήταν προδότης στον αγώνα μας για δικαστική αποζημίωση. Οι δεκαέξι από τους είκοσι δικαστές στον Άρειο Πάγο έπραξαν ως πραγματικοί δικαστές: παρά τις πιέσεις, δεν υποχώρησαν. Για αυτό έλεγα ότι η ελληνική δικαιοσύνη «έσκισε». Είχαν κότσια. Δεν ήταν πολιτικό θέμα, αριστεροί, νεοδημοκράτες και λοιποί ήταν πατριώτες.

– Οπότε να είμαστε αισιόδοξοι;

– Μπορεί όλα αυτά να έχουν νόημα αργότερα, στην επόμενη γενιά Γερμανών αλλά και Ελλήνων: για αυτούς που δεν έχουν γεννηθεί ακόμα ή για όσους είναι σήμερα δεκαπέντε χρονών. Δεν πάνε χαμένοι οι αγώνες. Και δεν επιμένουμε ως αντίδραση στις πιέσεις των Γερμανών· η υπόθεσή μας αφορά τη δικαίωση των λαών όλου του κόσμου: το να βρεθεί και να κατοχυρωθεί νομικά κάποιος τρόπος να μην «πατάει» κανείς στα θύματα. Κατά τη γνώμη μου, αν υποχρεώνεσαι να αποζημιώνεις αυτούς που βλάπτουν οι πράξεις σου,

εμποδίζεσαι σοβαρά να προβείς σε παραβιάσεις. Τα κράτη κάνουν πολέμους για να ωφεληθούν οικονομικά. Αν πιέζονται να πληρώσουν τις ζημιές, ίσως αναλογιστούν τη σχέση κόστους και οφέλους. Οι Γερμανοί ειδικά χρωστάνε στην Ελλάδα από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

— Γιατί πιστεύετε ότι οι Έλληνες είμαστε τόσο παραχωρητικοί;

— Επειδή από το 1949 και μετά συμμετείχαν στις ελληνικές κυβερνήσεις άνθρωποι που είχαν συνεργαστεί με τους Γερμανούς στη διάρκεια της Κατοχής, και οι Γερμανοί δεν συνάντησαν αντιδράσεις που δεν μπόρεσαν να χειριστούν. Τον Παπάγο, που κυβέρνησε από το 1952 και μετά, τον πήγαν στο Νταχάου για να τον προστατέψουν από τους αριστερούς· και τον Ζαχαριάδη τον είχαν στο Νταχάου: για να τους εκμεταλλευτούν μεταπολεμικά.

— Διδακτικά το ντοκιμαντέρ *Ένα Τραγούδι για τον Αργύρη* έχει αξιοποιηθεί;

— Έχουν γίνει προβολές του σε αρκετά σχολεία στη Γερμανία, αλλά στην Ελλάδα έχουν γίνει περισσότερες.

— Το ντοκιμαντέρ κρατάει καλές ισορροπίες ως προς το ποιος έφταιγε, ποιοι ήταν θύτες και σε ποιο πλαίσιο λειτούργησαν, ποιοι ήταν θύματα. Η προσέγγιση του θέματος έγινε με μεγάλη ευαισθησία: όχι με τρόπο που να «πνίγει» τον θεατή, αλλά προβάλλοντας τη θέση ότι η λύση για την αντιμετώπιση τέτοιων τραυματικών συμβάντων είναι η δράση.

— Το προηγούμενο ντοκιμαντέρ του Stefan Haupt για τον θάνατο, έκανε εκατοντάδες χιλιάδες αντίτυπα στη Γερμανία, αγοράστηκε κι αυτό, αλλά όταν το είδαν οι Γερμανοί πάγωσαν. Από τα 80.000.000 το είδαν λιγότεροι από τα 7.000.000 Ελβετοί. Στην Ελβετία πήγε πολύ καλά. Και στην Αυστρία απέφευγαν τη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος. Οι Αυστριακοί ήταν αρκετά «μαύροι» σε ό,τι αφορά το θέμα των Εβραίων προσφύγων που δεν τους επέτρεπαν οι Ελβετοί να μπουν στην Ελβετία. Τη δεκαετία του 1990, πάλι με πίεση της Αμερικής, έβαλαν μία ομάδα ιστορικών και έγραψε μία βίβλο, αλλά το εθνικιστικό κόμμα της Αυστρίας δεν χάνει ευκαιρία να κατακρίνει. Στρέβλωσαν πολύ την Ιστορία. Είναι γνωστή και αδιαμφισβήτητη η περίπτωση του Ελβετού τελωνοφύλακα που περνούσε κρυφά τους Εβραίους από τα σύνορα. Όταν το ανακάλυψαν τον απέλυσαν, τον καταδίκασαν, του έκοψαν τη σύνταξη. Πριν από δέκα περίπου χρόνια δικαιώθηκε. Βέβαια, μπορεί η καθυστερημένη

δικαίωσή του να έχει κάποιο νόημα για την οικογένειά του· ο ίδιος όμως σε όλη τη ζωή του έμεινε παραγκωνισμένος και κατάδικος.

»Το κεφάλι μου στο χωριό έχει περάσει από πολλές λεπίδες. Οι τοπικές εξουσίες δεν αποδέχονται τη δράση. Οι τοπικοί άρχοντες είναι πουλημένοι.

— Πώς μετατρέπεται το τραύμα σε προσωπική δυναμική στάση;

— Με το να έχεις εισπράξει αγάπη και να έχεις χτίσει πάνω της ένα στέρεο οικοδόμημα. Με την εκπαίδευση, τη μόρφωση, την καλλιέργεια. Με τη διεύρυνση των δικών σου οριζόντων, αλλά και των ανθρώπων γύρω σου, ζώντας σε μια κοινωνία και μιλώντας μια γλώσσα που είχε άμεση σχέση με τους θύτες.

— Τι συνθέτει τη δική σας εσωτερική επεξεργασία;

— Ο αγώνας με τον εαυτό μου για να αντέξω την πραγματικότητα που έζησα και που με στιγμάτισε για όλη μου τη ζωή. Δεν ήθελα ποτέ να «θάψω» αυτό που μου συνέβη και να πω «Ό,τι έγινε έγινε, τώρα θα κοιτάξω να ζήσω όσο πιο ευχάριστα μπορώ». Σε αυτό το πλαίσιο, πήρα μέρος σε αποστολές σε προγράμματα αναπτυξιακής βοήθειας στη Σομαλία, στο Νεπάλ και στην Ινδονησία. Επίσης, επιθυμώ να συνεχίσουμε τον δικαστικό και πολιτικό αγώνα που κάνουμε τα τελευταία χρόνια υπέρ των θυμάτων της ναζιστικής θηριωδίας.

Μαρτυρία Στάθη Σταθά στη Ζέτα Παπανδρέου (Νοέμβριος 2009)

(Ο Στάθης Σταθάς είναι ιδρυτικό στέλεχος του Πολιτισμικού Συλλόγου Διστόμου. Έχει σημαντική πολιτιστική, κοινωνική και πολιτική δράση σε ζητήματα που αφορούν τον τόπο του. Γράφει στίχους, σκηνοθετεί τις ερασιτεχνικές παραστάσεις του Πολιτισμικού Συλλόγου)

— Έζησα με τους γονείς μου μετά τη σφαγή. Δεν έχω ζήσει τη σφαγή, έχω ζήσει όμως τις συνέπειές της. Όχι μόνο εγώ, δεκάδες παιδιά... Για τις συνέπειες μπορώ να μιλήσω, γιατί τις αντιμετώπισα μέσα στην ίδια την οικογένειά μου.

»Γεννήθηκα ένα χρόνο μετά τη σφαγή — σχεδόν ένα χρόνο: δεκατέσσερις μήνες. Όταν γεννήθηκα εγώ, ήμουν το δεύτερο παιδί. Το πρώτο είχε σφαχτεί στις 10 του Ιουνίου — ο αδερφός μου, του οποίου πήρα το όνομα. Τα πρώτα χρόνια της ζωής μου μεγάλωσα σε ένα χωριό που προπολεμικά δεν υπήρχε ηλεκτρικό, δεν υπήρχε τίποτα. Ήταν αγρότες και κτηνοτρόφοι οι κάτοικοι. Τα πρώτα πέντε χρόνια της ζωής μου δεν άκουσα μέσα στο σπίτι τίποτα για τη σφαγή. Για τον αδερφό που χάθηκε δεν ήξερα, και δεν μιλούσαν ούτε ο πατέρας ούτε η μάνα. Τρία χρόνια μετά από εμένα γεννήθηκε ο άλλος αδερφός μου —δεν ζει πια—, ο μικρότερος. Όταν πήγα στο δημοτικό έμαθα κάποια γενικά πράγματα για τη σφαγή· τίποτα μέσα στο σπίτι.

»Έπρεπε να φτάσω δεκαεφτά με δεκαοχτώ χρονών για να εξαναγκάσω τον πατέρα μου να μου πει για εκείνη την ημέρα που βρήκε τον αδερφό μου... Αρνιόταν. Δεν μου είχε μιλήσει ποτέ του για αυτό. Δεν ήθελε να το θυμάται και να το αναφέρει και να το περιγράψει. Ούτε η μάνα μου.

»Όταν έγινα λοιπόν δεκαοχτώ χρονών —ήμουν πλέον μεγάλος, μπορούσα κατά κάποιο τρόπο να κρίνω—, έμαθα από τον πατέρα μου ότι την ημέρα της σφαγής βρισκότουσαν στα χωράφια που είναι προς τη Λιβαδειά, στις Τσέρες, και θέριζαν. Βρίσκονταν εκεί για μία εβδομάδα, και τον εξάχρονο γιο τους τον είχε αφήσει η μάνα στην αδερφή της. Το πρωί που έφτασαν τα αυτοκίνητα από τη Λιβαδειά —ερχόντουσαν Γερμανοί—, κάτι κατάλαβε ο πατέρας μου και είπε στη μάνα μου να πάει στο χωριό. “Βλέπω αυτοκίνητα, κινούνται, κάτι θα γίνει”, υποψιάστηκε χωρίς να ξέρει τίποτα. Η μάνα μου είπε: “Εγώ το ‘χω αφήσει στην αδερφή μου το παιδί”.

»Αφότου συνέβη το μακελειό λοιπόν, ο πατέρας μου θεωρούσε πάντα ένοχη τη μητέρα μου, σκεφτόταν γιατί να μην πάει τότε στο χωριό, και κάθε φορά που φανταζόταν πόσο διαφορετική θα ήταν η ζωή του με το παιδί του που θα μεγάλωνε, της έλεγε: “Φταις εσύ που δεν πήγες”.

»Η μάνα μου από τη μια αισθανόταν ένοχη –“Μα ήταν με την αδερφή μου το παιδί», έλεγε”–, κι από την άλλη κατηγορούσε τον εαυτό της που φοβήθηκε να πάει στο χωριό.

»Αυτή λοιπόν η φοβία της μάνας, αυτός ο καημός, η αγανάκτηση του πατέρα μεταβιβάστηκαν σε εμάς· σε εμένα και στον αδερφό μου. Θυμάμαι, για παράδειγμα, όταν αρχίσαμε να βγαίνουμε από το σπίτι, μικρά παιδιά έξι εφτά χρονών, για να πάμε στο δημοτικό, η μητέρα μου μας είχε έγνοια – περισσότερο τον αδερφό μου. Εκείνη την εποχή κάθε γειτονιά είχε κι ένα μπακάλικο. Έβγαινε έξω στο μπαλκόνι, κι όπως απομακρυνόταν ο αδερφός μου, ενώ δεν θα πήγαινε ούτε διακόσια μέτρα πιο πέρα, του φώναζε: “Είσαι εκεί; Πού είσαι;”

»Η φοβία της μάνας μου μεταβιβάστηκε κατευθείαν στον αδερφό μου, ο οποίος αργότερα, εξαιτίας της ιδιομορφίας του χαρακτήρα του, απέκτησε σχιζοφρένεια, έγινε επιληπτικός, έζησε σαράντα χρόνια με χάπια σε ψυχιατρείο και πέθανε πριν από δυόμισι χρόνια.

»Σε μένα δεν πέρασε τόσο πολύ αυτή η ένταση, αυτή η φοβία, τέλος πάντων, αλλά εκείνο που μου έκανε εντύπωση ήταν ότι ο πατέρας μου δεν ήθελε να μου μιλήσει ποτέ για εκείνη τη στιγμή – ούτε η μάνα μου. Όταν τους ρωτούσα, φαινόταν στα μάτια τους μια υπαρξιακή απορία, μια “αδρομία” –πώς να την πω;–, μια απορία, ένας τρόμος βαθύς, από τα έγκατα της ψυχής της. Δεν υπήρχε μίσος για τους Γερμανούς, υπήρχε ένας φόβος για την ίδια την ύπαρξή τους, την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη. Οι άνθρωποι αυτοί βίωσαν έναν γενετικό σεισμό, προκλήθηκαν διαταραχές στο γονιδιακό τους σύστημα. Δεν ήταν πυρόπληκτοι ή σεισμόπληκτοι, αλλά ανθρωπόπληκτοι, τους έπληξε το ίδιο το γένος τους, και γι’ αυτό η αυτοσυντήρηση η υπαρξιακή έμεινε μετέωρη· το έβλεπα αυτό στα μάτια τους. Δεν μπορούσα να το εξηγήσω τότε, αργότερα όμως κατάλαβα, κρίνοντας και από τον εαυτό μου.

»Εγώ βεβαίως δεν απέκτησα ποτέ αυτό τον τρόμο. Προσπάθησα, αγωνίστηκα, είχα βάλει ως προτεραιότητα να γνωρίσω την Ιστορία, να γνωρίσω τον κόσμο, και διαπίστωνα ότι πρέπει να αγαπήσω όλους τους ανθρώπους, να νοιαστώ όλους τους ανθρώπους, και κάθε μέρα να αγωνίζομαι εναντίον του ρατσισμού.

» Αυτά έζησα εγώ από τη σφαγή και αυτά έζησαν και δεκάδες άλλα παιδιά του χωριού. Οι επιζήσαντες κατά κάποιο τρόπο τρελάθηκαν· σάλεψε, θα έλεγα, η βιολογία τους. Υπήρξαν

γυναίκες που στη σφαγή ήταν 25 χρονών, σκοτώσαν τον άντρα τους, σκοτώσαν τα παιδιά τους, και έφτασαν 90 χρονών και είχε σταματήσει η ζωή τους στα 25 τους, δηλαδή στις 10 Ιουνίου του 1944. Αυτές οι γυναίκες ζούνε και ακόμα σέρνουν το “παρα-σώμα” της σφαγής, το “παρα-σώμα” του ρατσισμού.

»Μετά τη σφαγή, το 1945, γεννηθήκαμε στο χωριό εξήντα πέντε παιδιά. Οι επιζήσαντες εκδήλωσαν αντίδραση στον θάνατο, θέλησαν να ξαναστήσουν τη ζωή. Ο πατέρας μου, όταν επέστρεψε στο χωριό και βρήκε τον αδερφό μου –στο σπίτι του παππού μου, απέναντι από το Δημαρχείο– πετσοκομμένο –πώς πηγαίνεις και κόβεις στον χασάπη το κρέας–, χτυπούσε το κεφάλι του κάτω. Στο κατώι του σπιτιού είχαν πυροβολήσει τα βαρέλια, είχαν χυθεί τα κρασιά και τα πτώματα επέπλεαν επάνω. Από τότε ο πατέρας μου έπαθε ημικρανίες. Από ημικρανίες υποφέρω κι εγώ.

— Αργύρης Σφουντούρης. Το τραύμα το κάνει δυναμική και προοπτική, κι αυτό κάνετε κι εσείς τώρα.

— Τον αγαπώ πολύ. Κράτησε· τράβηξε τον υγιή δρόμο, δεν μίσησε. Εκείνο που είναι βασικό για μένα είναι να μη μισήσεις: να κατανοήσεις τον άνθρωπο. Εγώ δεν μπορώ να μισήσω κανέναν· ούτε Γερμανό, κανέναν. Τους αγαπώ. Αγαπώ τα σώματα τα κοινωνικά, μισώ όμως τις δομές που κάνουν τον άνθρωπο να μην είναι άνθρωπος. Η επιθετικότητα πρέπει να γίνει δημιουργικότητα στον κόσμο. Σας εκθέτω τη φιλοσοφία μου, γιατί έζησα σε καταστάσεις πόνου, διαστρεβλώσεων, διαταραχών, που σε πολύ μεγάλο ποσοστό προήλθαν από τη σφαγή. Βιωματικά θυμάμαι τον Εμφύλιο πόλεμο. Μου έχει μείνει η εικόνα που είχαν έρθει με τα φισεκλίκια και με τα γένια –δεν ξέρω αν ήταν αντάρτες του Εθνικού ή του Δημοκρατικού Στρατού– στην πλατεία και φώναζαν με ένα megάφωνο να μαζευτούν όλοι οι κάτοικοι. Ήμουν τριάμισι χρονών παιδί. Με πήρε η μάνα μου από το χέρι, πήρε και τον αδερφό μου, που ήταν ενάμισι χρονών, και βγήκαμε στην πλατεία, όπου κάποιος μιλούσε και απειλούσε και κρατούσε κι ένα κεφάλι — κάποιον είχαν σκοτώσει... Μου έχουν μείνει αυτές οι εικόνες.

— Όμως, με τον πολιτιστικό σύλλογο που δημιουργήσατε, τη σιωπή γύρω από τα γεγονότα της σφαγής την κάνατε έκφραση. Όλο αυτό το μετατρέψατε σε μια κατάσταση δυναμική, εξελισσόμενη, όπως έκανε κι ο Σφουντούρης.

— Ναι, ναι, και για αυτό αγαπώ τους ανθρώπους σαν τον Αργύρη. Ο Αργύρης, βέβαια, πέρασε πιο δύσκολα· έμεινε ορφανός τριών χρονών. Εγώ δεν πέρασα τόσα, αλλά βεβαίως μετέτρεψα το βίωμα σε γνώση· σε ορθολογισμό· σε επιθυμία να γνωρίσω τον εαυτό μου και τους άλλους. Φτιάξαμε και τον πολιτιστικό σύλλογο με τον Γιάννη τον Καΐλη, έγιναν οι πρώτες εκδηλώσεις του συλλόγου, και οι γιαγιάδες και οι παππούδες, που πριν δεν μιλούσαν ποτέ για τη σφαγή, έφυγαν από τη συναυλία και γελούσαν γιατί είχαν ακούσει μουσική, και άρχισαν να μιλάνε... Μέχρι τότε σαν να το κρατούσαν κρυφό το γεγονός, σαν να ντρέποντουσαν να κάνουν μνημόσυνο... Όλα αυτά έχουν σχέση με το ποια ιδεολογία επικράτησε – επικράτησε η Δεξιά, με κατηγορίες για τους αντάρτες...

»Κάθε Κυριακή μετά από εκείνη τη 10η Ιουνίου, οι γυναίκες που είχαν τον πόνο τους –οι μαυροφόρες της σφαγής– πήγαιναν και έκαναν ένα μνημόσυνο κλειστό. Έγινε μία χρονιά κλειστό, έγινε δεύτερη χρονιά κλειστό, κλειστό, κλειστό, κι έρχεται ο σύλλογος το 1976, δύο χρόνια μετά τη δικτατορία, και πρώτη του ενέργεια είναι να απαιτήσει με αίτηση στο Δημαρχείο να καθιερωθεί ως αργία η 10η Ιουνίου και να γίνεται το μνημόσυνο ανήμερα της επετείου της σφαγής. Ψηφίστηκε το αίτημα από το δημοτικό συμβούλιο, και στη συνέχεια πείστηκαν οι εταιρείες και οι βιομηχανίες και το έκαναν δεκτό. Έγινε το βήμα και ξέσπασε ο κόσμος. Για όλα χρειάζεται μια ομάδα πρωτοπόρων. Ο κόσμος ήθελε αυτή τη δημοσιοποίηση, αλλά χρειαζόταν εμάς, και ήταν χρέος μας να το κάνουμε· γιατί το βλέπαμε ότι ήταν απαραίτητο· γιατί έτσι έπρεπε να γίνει.

— Και για εσάς λειτούργησε θεραπευτικά και για όλη την κοινωνία.

— Βέβαια. Ήταν χρέος μας, δεν το θεωρούμε κατόρθωμα. Ήταν απαραίτητο για όλους, για την ατομική και την κοινωνική μας υγεία. Αρχίσαμε να συζητάμε ανοιχτά για όλα, και κατέληξαν να γίνονται αυτές οι εκδηλώσεις μνήμης τριήμερες, πενθήμερες, εξαήμερες... Για τα πρώτα είκοσι χρόνια τη διοργάνωση των εκδηλώσεων την είχε αναλάβει ο σύλλογός μας. Μετά ανέλαβε η δημαρχία. Τα πρώτα χρόνια η δημαρχία δεν ήθελε αυτές τις εκδηλώσεις. Φοβόντουσαν, γιατί ο σύλλογος κάθε χρόνο στις 10 Ιουνίου έκανε και πολιτική δήλωση υπέρ της ειρήνης. Σιγά σιγά έγινε πιο προοδευτική η δημαρχία, ανέβηκε το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, άρχισαν να δέχονται τον εορτασμό της επετείου. Έγινε ένας αγώνας που άρχισε από λίγα άτομα, αλλά πλαισιώθηκε στη συνέχεια από όλο τον κόσμο. Ήταν θεραπευτικό για τις

γιαγιάδες... για όλους. Απέκτησαν τη συνέχεια της ιστορίας τους, της ζωής τους. Συναντιόντουσαν και μιλούσαν. Κλαίγανε και γελούσαν. Έβλεπαν τραγωδίες, άκουγαν συναυλίες...

— Για τη διεκδίκηση των αποζημιώσεων τι γνώμη έχετε;

— Εγώ ήμουν αντίθετος, και τότε που υπέγραψαν όλοι δεν έβαλα τη μάνα μου να υπογράψει για τον αδερφό μου –ο πατέρας μου είχε πεθάνει–, το έβλεπα αλλιώς. Θεωρούσα σημαντικό να πιέσουμε σαν σύνολο να φτιαχτεί με γερμανικά χρήματα ένα έργο για το κοινό καλό, να φαίνεται μέσω αυτού μνήμη και συγχώρεση της θηριωδίας. Δεν ήθελα να πουν ότι θα πάρω λεφτά για τον αδερφό μου. Προτιμούσα να διατεθούν τα χρήματα για την ειρήνη, για να μην ξαναγίνουν τέτοια πράγματα.

— Μέσω όμως της διεκδίκησης αποζημιώσεων έγινε γνωστό το θέμα. Υπήρχε και υπάρχει ηθικό έρεισμα για αυτή τη διεκδίκηση.

— Ναι, αυτό το πέτυχε. Με την απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Λιβαδειάς υπήρξε ηθικό κέρδος, ηθική αποκατάσταση. Μετά την πορεία της υπόθεσης στα ελληνικά δικαστήρια έγινε φανερό τόσο η στάση της Γερμανίας, όσο και η ελληνική διακομματική στήριξή της. Γενικώς την ελληνική στάση θα τη χαρακτήριζα υποτελή.

»Μετά τη σφαγή μαράζωσε οικονομικά το χωριό. Αργότερα μπήκε χρήμα στο χωριό. Το 1960 δόθηκαν αποζημιώσεις και κάθε οικογένεια πήρε κάποιο συμβολικό ποσό. Επρόκειτο για μηδαμινά ποσά, δεν μπορούσαν με αυτά τα χρήματα να βάλουν οι άνθρωποι μια σκεπή στο σπίτι τους. Η εγκατάσταση της PECHINEY σηματοδότησε μια δεύτερη σφαγή για το χωριό. Ο ελαιώνας, που από αυτόν ζούσαν οι Διστομίτες, καταστράφηκε – η απαλλοτρίωση έγινε για πενταροδεκάρες. Καταστράφηκε η γεωργία και η κτηνοτροφία. Από τους τρεις με τέσσερις χιλιάδες ανθρώπους που δούλεψαν στα δύο εργοστάσια, καμιά δεκαριά μονάχα ήταν Διστομίτες. Από αντίδραση, υπερηφάνεια, εγωισμό, παράπονο, δεν πήγαν να δουλέψουν εκεί. Επικρατούσε η αντίληψη “Εγώ θέλω τις ελιές μου”. Οι πρώτοι που πήγαν να δουλέψουν γιουχαΐστηκαν από τους συγχωριανούς τους, αντιμετωπίστηκαν σαν αποδιοπομπαίοι τράγοι. Μέχρι και πριν από καμιά δεκαπενταριά χρόνια υπήρχε ακόμα αυτή η αντίληψη. Τώρα ζητούν δουλειές στο αλουμίνιο.

— Η διαμάχη για τη συμβολή των ανταρτών στα γεγονότα της σφαγής πότε αμβλύθηκε;

— Στους παλιούς υπάρχει ακόμα και σήμερα. Υπάρχει μέσα τους, δεν τσακώνονται πλέον στα καφενεία, λιγοστεύει όμως, γιατί πεθαίνουν. Οι νεότεροι δεν έχουν καθόλου τέτοιο θέμα. Πριν δεκαπέντε με είκοσι χρόνια ήταν σφοδρές οι διαμάχες, οι συγκρούσεις, οι λογομαχίες μεταξύ των Διστομιτών.

Μαρτυρία Παναγιώτη Κοτρόγιαννου στη Ζέτα Παπανδρέου (Νοέμβριος 2009)

(Ο Παναγιώτης Κοτρόγιαννος γεννήθηκε τον Οκτώβριο του 1964 στο Δίστομο Βοιωτίας. Είναι απόφοιτος του Μπαρλείου Λυκείου Διστόμου. Ασχολείται με αγροτικές δουλειές και παράλληλα εργάζεται σε καφενείο του χωριού. Στο παρελθόν είχε εργαστεί με σχετικές συμβάσεις εργασίας στη Νομαρχία Βοιωτίας ως αρχειοθέτης και στο Μουσείο Ναζιστικής Θηριωδίας Διστόμου ως ξεναγός. Τα ενδιαφέροντά του σχετίζονται με τα πολιτιστικά δρώμενα του χωριού. Είναι σκιτσιογράφος, υπεύθυνος πολιτιστικής εφημερίδας του Διστόμου, ηθοποιός σε ερασιτεχνικές παραστάσεις.)

«Όταν ήμουν παιδί, ρώτησα τον πατέρα μου εάν είχαμε στην οικογένεια κάποιο θύμα την ημέρα της σφαγής. Ευτυχώς, δεν είχαμε κανέναν, γιατί στις 10 Ιουνίου ο παππούς μου ήταν στην Αράχοβα και η γιαγιά μου μάζευε βαμβάκι στην Κωπαΐδα. Ο πατέρας μου με τα έξι αδέρφια του, μαζί με πολλούς άλλους, την ώρα που μπήκαν οι Γερμανοί φύγανε προς τα Άσπρα Σπίτια, προς τον Άγιο Μάμα.

»Ήξερα από τις διηγήσεις των δικών μου για τη σφαγή, αλλά όταν πήγα στο σχολείο και διάβαζα στο βιβλίο της Ιστορίας για τη σφαγή των Καλαβρύτων, μου έκανε μεγάλη εντύπωση το γεγονός ότι δεν υπήρχε καμία αναφορά στη σφαγή του Διστόμου. Ο Γιάννης Σταμούλης, με τη νομική διεκδίκηση αποζημιώσεων σε ιταλικό δικαστήριο, έκανε διεθνές το πρόβλημα. Επί δημαρχίας Παπαχρήστου ανεγέρθη το Μουσείο Ναζιστικής Θηριωδίας.

»Τα χρόνια που ακολούθησαν τη σφαγή το χωριό μαράζωσε. Μειώθηκε και ο αριθμός των κατοίκων. Τα θύματα της σφαγής ήταν 229, αλλά και τις επόμενες ημέρες ερχόντουσαν Γερμανοί στην ευρύτερη περιοχή, και σκότωσαν άνευ λόγου και αιτίας άλλα 52 περίπου άτομα. Μετά τη σφαγή στο χωριό πλανιόταν κάπνα, μύριζαν τα πτώματα. Διστακτικά, μετά από τρεις με τέσσερις ημέρες, γύρισαν από τον Άγιο Μάμμα οι επιζήσαντες. Ήρθαν εδώ και θάψαν στις αυλές, χωρίς παπά, τους νεκρούς τους.

»Τουλάχιστον για δύο δεκαετίες δεν μπορούσαν να καταλάβουν γιατί έγινε το κακό. Μάλιστα, το χωριό είχε διαιρεθεί ιδεολογικά: οι μισοί έλεγαν ότι για τα γεγονότα έφταιγαν οι δεξιοί δωσίλογοι, και οι άλλοι μισοί ότι έφταιγαν οι κομμουνιστές. Είναι όμως γνωστό πως, όταν ξεκίνησε η γερμανική φάλαγγα από τη Λιβαδειά, πυροβολούσε αγρότες, παιδιά που βοσκούσαν τα πρόβατα... Δεν ισχύει λοιπόν ότι έφταιγαν οι αντάρτες. Όταν οι Γερμανοί πέρασαν από το Δίστομο, ρώτησαν τον παπά και τον πρόεδρο του χωριού αν γνώριζαν πού βρίσκονταν αντάρτες. Λέγεται ότι από την πλευρά των δεξιών υπήρχαν δωσίλογοι, οι οποίοι έδιναν στη Λιβαδειά πληροφορίες του τύπου “Το Δίστομο συνεργάζεται με αντάρτες, στείλτε κάποιους Γερμανούς”. Δηλαδή ήταν φορείς παραπληροφόρησης. Κατά τη γνώμη μου, τα αίτια της σφαγής βρίσκονται στην παραπληροφόρηση των Γερμανών σχετικά με τη σύνδεση του Διστόμου με τους αντάρτες, καθώς και στην πολύ πρόσφατη τότε απόβαση στη Νορμανδία.

»Οι αντάρτες έδωσαν την αφορμή, και θα υπέθεσαν ότι το χειρότερο που θα μπορούσε να συμβεί θα ήταν να εκτελέσουν οι Γερμανοί τους 12 ομήρους τους, που ήταν δεξιοί. Σίγουρα δεν περίμεναν αυτή την έκβαση, γιατί και οι ίδιοι στη συνέχεια είχαν θύματα. Οι αντάρτες που βρίσκονταν στο Στείρι κατηγορήθηκαν πως όταν έμαθαν ότι γινόταν μακελειό στο Δίστομο δεν γύρισαν για να βοηθήσουν. Αυτό δεν έχει ξεκαθαριστεί αν πράγματι συνέβη. Επίσης οι αντάρτες κατηγορούνται ότι επίτηδες έστησαν ενέδρα στους Γερμανούς. Όμως οι αντάρτες δεν γνώριζαν ότι θα έρθουν Γερμανοί προς το Στείρι.

— Γιατί όμως, όταν τελικά ήρθαν οι Γερμανοί στο Δίστομο, ενώ υπήρχαν αντάρτες στους γύρω λόφους δεν βοήθησαν το χωριό που σφαγιάστηκε;

— Λέγεται ότι φοβήθηκαν γιατί δεν ήξεραν το μέγεθος των δυνάμεων των Γερμανών. Θα μπορούσαν οι αντάρτες να πάνε στον Κούκο, να σταθούν στο φυλάκιο και να ρίχνουν κατά ριπάς. Φοβόταν ο Γιάννης το θεριό και το θεριό τον Γιάννη.

— Τις τελευταίες δεκαετίες επισκέπτονται το χωριό Γερμανοί απόμαχοι;

— Διάφοροι Γερμανοί, είτε μόνοι τους είτε μαζί με άλλους, ως μέλη οργανώσεων άρχισαν να έρχονται στο Δίστομο. Εμείς στην αρχή τους αντιμετωπίσαμε με καχυποψία. Αναρωτιόμασταν εάν έχουν πράγματι μετανιώσει ή έρχονταν για το θεαθήναι. Μάλιστα κάποιοι πιτσιρικάδες πήγαν και γκρέμισαν την επιγραφή που είχε βάλει ο Γερμανός πρέσβης

στο Μουσουλείο, η οποία έλεγε περίπου «Κακός είναι ο πόλεμος, αλλά στο πλαίσιο του πολέμου συμβαίνουν πολλά». Όμως όσο πιο πολλοί Γερμανοί ερχόντουσαν, τόσο υποχωρούσε η καχυποψία μας απέναντί τους. Άρχισαν κάποια στιγμή να συμμετέχουν στον Δρόμο Θυσίας. Μάλιστα, πρώτος ένας Γερμανός, πριν από τον Δήμο Διστόμου, είχε φτιάξει μια ιστοσελίδα για τα γεγονότα στα ελληνικά και στα γερμανικά. Έτσι πειστήκαμε κι εμείς ότι ένα μέρος του γερμανικού λαού μας βλέπει ζεστά.

»Ο Δρόμος Θυσίας, στον οποίο παίρνουν μέρος αθλητές από όλη την Ελλάδα, ξεκινάει από τον Καρακόλιθο, όπου άρχισαν να πυροβολούν οι Γερμανοί, μέχρι το Μουσουλείο. Είναι μια απόσταση 11 χιλιομέτρων, και οι συμμετέχοντες με τον αγώνα τους δίνουν το δικό τους μήνυμα ειρήνης και φιλίας. Ο αγώνας δρόμου διενεργείται την προηγούμενη Κυριακή από τη 10η Ιουνίου. Τον καθιέρωσε ο πολιτιστικός σύλλογος, και στη συνέχεια τον ανέλαβε η δημαρχία.

»Ο πατέρας μου έμεινε εδώ μετά τη σφαγή. Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός πήρε τα ορφανά παιδιά για να εγκατασταθούν σε διάφορα ορφανοτροφεία. Από τους συμμάχους δόθηκαν χρήματα στην κυβέρνηση για την ενίσχυση των κατοίκων του χωριού, όμως ελάχιστα από αυτά τα χρήματα έφτασαν τελικά στο χωριό.

»Όταν ο Γιάννης Σταμούλης προέβαλε το θέμα της διεκδίκησης αποζημιώσεων, το πνεύμα που επικρατούσε στο χωριό ήταν αντίθετο. Μπήκε θέμα ηθικής τάξης: “Σας σκοτώσανε και θα πάτε να εξαγοράσετε το αίμα”. Μετά όμως οι κάτοικοι πείστηκαν, υπέγραψαν για αυτή την ενέργεια.

»Ως παιδί δεν θυμάμαι συζητήσεις για τη σφαγή. Ένα μνημόσυνο γινόταν στην εκκλησία, και το γεγονός περνούσε κατά τα άλλα απαρατήρητο. Με την ίδρυση του πολιτιστικού συλλόγου ορίστηκε η 10η Ιουνίου ως αργία, καθιερώθηκε ο Δρόμος της Θυσίας, κυοφορήθηκε η ιδέα να γίνει το Μουσουλείο, όπου θα πηγαίναμε τα οστά των νεκρών μας, για να μην είναι στο νεκροταφείο διασκορπισμένα. Η πρώτη εκδήλωση του πολιτιστικού συλλόγου χάρισε το κλάμα και ένα αίσθημα ελπίδας στους επιζήσαντες της σφαγής. Τους δόθηκε η ευκαιρία να ξαναζήσουν, με διαφορετικό τρόπο όμως, τα γεγονότα, να αντιληφθούν το τι έγινε, να νιώσουν αισθήματα ελπίδας και λύτρωσης. Μέσα από τα τραγούδια και τις εκδηλώσεις “ξαναγεννήθηκαν”. Η γιαγιά που πήγε στο γήπεδο και είδε τη θεατρική

παράσταση και άκουσε τα τραγούδια, αυτό που δεν μπορούσε να πει τόσο καιρό και το 'χε μέσα της άρχισε να το λέει και να ξαλαφρώνει. Εάν δεν εκφράζεσαι, δεν λυτρώνεσαι, κι έτσι αυτό ήταν σαν ένα είδος ψυχοθεραπείας.

— Τι περιλαμβάνει ένα ενδεικτικό πρόγραμμα εκδηλώσεων μνήμης της 10ης Ιουνίου;

— Τον Δρόμο της Θυσίας, σχολικούς αθλητικούς αγώνες με μαθητές από το Δίστομο, τα Άσπρα Σπίτια, την Αντικύρα και το Στείρι, μουσική εκδήλωση με την τοπική χορωδία, συναυλία, θεατρική παράσταση, το Μνημόσυνο, βεβαίως, και επισκέψεις Γερμανών μαθητών στο Μαυσωλείο και στη μονή Οσίου Λουκά.

Μαρτυρία Γιώργου Θεοχάρη στη Ζέτα Παπανδρέου (Νοέμβριος 2009)

(Ο Γ. Θεοχάρης είναι εκδότης του περιοδικού *Εμβόλιμον*, συγγραφέας του βιβλίου *Δίστομο. 10 Ιουνίου 1944. Το Ολοκαύτωμα και ποιητής*. Ζει στα Άσπρα Σπίτια Βοιωτίας και έχει ενεργή κοινωνική δράση.)

— Η ουσία των εκδηλώσεων στο Δίστομο όσον αφορά το περιεχόμενο και τη μορφή τους έχει περάσει από διάφορα στάδια. Κατ' αρχάς, τα πρώτα τρία με τέσσερα χρόνια της μεταπολίτευσης –ίσως και περισσότερα–, μέχρι την εκλογή του πρώτου κομμουνιστή δημάρχου, του Γιώργου Σφουντούρη, την ευθύνη των εκδηλώσεων είχε ο πολιτιστικός σύλλογος. Κατά την αντίληψή μου, οι εκδηλώσεις είχαν τότε μια δυναμική και περισσότερη ουσία. Στη συνέχεια, αφότου ανέλαβε η δημαρχία, η κατάσταση διαμορφώνεται ανάλογα με τις διαθέσεις της εκάστοτε δημοτικής Αρχής.

»Η συμβολή του πολιτιστικού συλλόγου συνίσταται στην ανάδειξη της μνήμης των γεγονότων της σφαγής. Εκείνα τα πρώτα χρόνια υπήρχε πρόνοια τα κείμενα και η μουσική να συνδέονται άμεσα με τα συμβάντα, όπως επίσης και η επιδίωξη οι ίδιοι οι δημιουργοί να παρουσιάζουν για πρώτη φορά ένα έργο τους στο Δίστομο. Το *Σεργιάνι στον Κόσμο* του Γιάννη Μαρκόπουλου πρωτοπαρουσιάστηκε εδώ, στο γήπεδο του Διστόμου, πριν κυκλοφορήσει σε βινύλιο. Τώρα πια οι εκδηλώσεις γίνονται με γυμναστικούς αγώνες, με λαμπαδηδρομία, με συναυλίες. Τώρα πια ο λόγος, το ύφος του λόγου, έχει αλλάξει: τα κείμενα είναι πλέον πιο γενικά· δεν συνιστούν σπονδή στη μνήμη. Όσες φορές το *Εμβόλιμον* συμμετείχε στη διοργάνωση, φρόντιζε στις εκδηλώσεις να γίνεται άμεση αναφορά στη σφαγή, στη μνήμη της σφαγής, μέσω εντύπων, αναφορών λόγου, δραματοποιήσεων από μαθητές. Δεν ανεβάζαμε, για παράδειγμα τον *Φον Δημητράκη* του Ψαθά, όσο κι αν είχε σχέση με την Κατοχή. Σε ό,τι αφορά την τότε λογοτεχνική έκφραση... Θυμάμαι χαρακτηριστικά μια επέτειο στον χώρο του Μαυσωλείου Διστόμου. Είχαμε μαζί μας τον Γιάννη Δάλλα, ο οποίος διάβαζε από τη *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* του 1947 το κείμενό του για τη σφαγή του Κομμένου στην Άρτα. Το χρονικό του είναι γραμμένο με τον τρόπο του Σολωμού στη *Γυναίκα της Ζάκυθος*: βάζει κι αυτός κάποιον να αφηγηθεί τα γεγονότα — έναν

μοναχό. Το κείμενό του είναι μια μαρτυρία: αυτό που είδε με τα μάτια του ως παιδί το κάνει λόγο.

»Με τον καιρό όμως έχει παρατηρηθεί ένα είδος εκφυλισμού. Σήμερα απλώς φροντίζουν στις εκδηλώσεις να υπάρχει κάποια συνάφεια με την ειρήνη ή με την Κατοχή. Μάλιστα τώρα, με τη διεύρυνση του δήμου λόγω “Καποδίστρια”, προκύπτουν κι άλλες αναγκαιότητες: να χορέψει και το χορευτικό του Διστόμου, αλλά και του Στειρίου, να μην παραπονεθεί κανείς, να μη χαθούν ψήφοι. Αλλά έτσι χάνεται ο προσανατολισμός.

»Εδώ μπορεί να χαθεί η ίδια η ουσία της απώλειας από τους απογόνους των θυμάτων ακόμη και μέσα από την προσδοκία αποζημιώσεων με τη μορφή χρηματικού ποσού. Νομίζω ότι δεν αποτιμάται με τίποτα αυτό που συνέβη. Εάν θα έπρεπε να διεκδικηθούν αποζημιώσεις από εκείνον που προκάλεσε τη σφαγή, θα συζητούσα αποζημιώσεις που μπορούν απευθείας να έχουν κοινή χρήση, να προσφέρουν κοινό όφελος – για να γίνουν σχολεία, λόγου χάριν. Πώς μπορεί να πάρει στα χέρια του χρήματα ένας άνθρωπος, ενώ δεν έχει καν την τέφρα του νεκρού του; Για όσους κήκαν δεν υπάρχει ούτε η τέφρα.

»Από τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης έρχονται στο Δίστομο Γερμανοί, κυρίως μέλη της Ευαγγελικής Εκκλησίας. Η πλειονότητα των Γερμανών που έρχονται και οργανώνουν εκδηλώσεις συγγνώμης είναι ευαγγελιστές. Ο Μανώλης Γλέζος μαζί με μια ομάδα Γερμανών διοργάνωσαν στην Ακρόπολη μια καμπάνια ενημέρωσης. Η ίδια καμπάνια γινόταν ταυτόχρονα στην Πύλη του Βραδεμβούργου και στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βερολίνου, που φιλοξενούσε τότε την έκθεση “Θησαυροί της Περγάμου”. Οι Γερμανοί κρατούσαν πλακάτ με τα ονόματα μαρτυρικών χωριών της Ελλάδας και πληροφορούσαν τους τουρίστες ότι συμπατριώτες τους ήταν εκείνοι που διέπραξαν όλα αυτά τα αίσχη στην Ελλάδα και ότι τα θύματα πρέπει να αποζημιωθούν.

»Από τη φωτογραφική έκθεση με τα θύματα της σφαγής που διοργάνωνε τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής του ο πολιτιστικός σύλλογος, θυμάμαι τη διστακτικότητα των κατοίκων. Θεωρώ προσωπική επιτυχία της Κούλας Κώτσου τη συλλογή των φωτογραφιών. Αρχικά οι συγγενείς των θυμάτων δεν έδιναν τις φωτογραφίες των νεκρών τους. Ελάχιστοι τις έδωσαν με την καρδιά τους, είτε γιατί δεν είχαν εμπιστοσύνη στη διαχείριση της μνήμης τους είτε γιατί

φοβόντουσαν μήπως χαθούν, οπότε δεν θα απέμενε μετά τίποτα από αυτούς. Η Κούλα είναι η ενσάρκωση της δοτικότητας και της προσφοράς — των χαρακτηριστικών που θα έπρεπε να έχουν οι δημοτικοί άρχοντες στον τόπο. Αυτή μόνη, μία δημοτική υπάλληλος, κάνει πράξη όλα όσα δεν κάνουν οι άλλοι.

»Σημαντικό φωτογραφικό υλικό για τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο είναι οι φωτογραφίες της Βούλας Παπαϊωάννου, στη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη, και του Dmitri Kessel, ενός Λευκορώσου εμιγκρέ στην Αμερική, ο οποίος βρέθηκε στην Ελλάδα ως ανταποκριτής του *LIFE*. Έμεινε στην Ελλάδα σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής, και είχε κάνει μια σειρά καταπληκτικών φωτογραφιών: Άγγλοι στρατιώτες στο Ερέχθειο, στα Δεκεμβριανά, και μέσα στο μουσείο της Ακρόπολης ή πάνω στον βράχο όπου έχουν βγάλει τις βρεγμένες κάλτσες τους, τις σκελέες τους, τις ξιφολόγχες τους, και τις έχουν απλώσει πάνω στα κεφάλια των μαρμάρινων αλόγων.

Εισαγωγικό σημείωμα ερωτηματολογίων

Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αιγαίου

Το ερωτηματολόγιο...

Το ερωτηματολόγιο που έχεις στα χέρια σου στοχεύει στη μελέτη του τρόπου που γνωρίζουμε και διατηρούμε στη μνήμη μας τραυματικά γεγονότα που συνέβησαν σε κάποιους ελληνικούς τόπους κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι η γνώμη σου και οι επιλογές σου. Δεν υπάρχουν σωστές ή λάθος απαντήσεις. Επομένως θα σε παρακαλούσαμε να διαβάσεις τις ερωτήσεις προσεκτικά και να απαντήσεις με περίσκεψη, αίσθημα ευθύνης και ειλικρίνεια.

Όλες οι απαντήσεις σου θα παραμείνουν εμπιστευτικές. Εξάλλου το ερωτηματολόγιο είναι ανώνυμο. Για αυτό θα σε παρακαλούσαμε να μη γράψεις το όνομά σου πουθενά.

...και πώς θα το συμπληρώσεις

Στις περισσότερες από τις ερωτήσεις μπορείς να απαντήσεις σημειώνοντας ένα **X** στο τετράγωνο που είναι δίπλα στην ερώτηση. Σε κάποιες ερωτήσεις έχεις τη δυνατότητα να σημειώσεις **X** σε περισσότερες από μία απαντήσεις. Σε μερικές ερωτήσεις καλείσαι με μία πρόταση να παρουσιάσεις την άποψή σου.

Η συμμετοχή σου στην έρευνα αυτή είναι προαιρετική. Αν για κάποιον λόγο δεν θέλεις να απαντήσεις σε κάποια ερώτηση, είναι προτιμότερο να την αφήσεις κενή.

Σε ευχαριστούμε για τη συνεργασία σου.

Ερωτηματολόγια

Σχολείο: Λύκειο Διστόμου

Ερωτηματολόγιο

Σχολείο: Λύκειο Διστόμου

Φύλο: Αγόρι
                  Κορίτσι

(Εκδηλώσεις μνήμης)

1. Πρέπει, κατά τη γνώμη σου, να γίνονται ή όχι εκδηλώσεις μνήμης για τη 10η Ιουνίου 1944; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- Ναι, γιατί με αυτό τον τρόπο τιμούμε τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας.
- Ναι, γιατί γνωρίζουμε καλύτερα τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.
- Όχι, γιατί δεν απαλύνουν τον πόνο που νιώθουμε.
- Όχι, γιατί δεν έχουν κανένα απολύτως νόημα.

2. Τι διάρκεια πιστεύεις ότι θα πρέπει να έχουν οι εκδηλώσεις μνήμης; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- μία ημέρα κάθε χρόνο
- τρεις ημέρες κάθε χρόνο
- μία εβδομάδα κάθε χρόνο
- κάθε δύο χρόνια
- κάθε τρία χρόνια

3. Πώς αξιολογείς τις δράσεις που πραγματοποιούνται κάθε χρόνο στο πλαίσιο των εκδηλώσεων μνήμης;

(Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- απολύτως αντάξιες του γεγονότος
- Ικανοποιητικές
- Επαρκείς
- λιγότερο επαρκείς
- απολύτως ανεπαρκείς

4. Θα είχες να προτείνεις κάποια άλλη εκδήλωση που να τιμά, ενδεχομένως με διαφορετικό τρόπο, τη μνήμη των νεκρών της 10ης Ιουνίου 1944;

.....

5. Έχεις λάβει μέρος στις εκδηλώσεις μνήμης της 10ης Ιουνίου;

Ναι Όχι

Εάν ναι, ποια ήταν η συμμετοχή σου;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- συμμετείχες σε κάποιο αγώνισμα
- πήρες μέρος σε κάποια θεατρική παράσταση
- πήρες μέρος στη λαμπαδηδρομία
- κάτι άλλο, τι;.....

6. Τι νιώθεις όταν παρακολουθείς ή συμμετέχεις στις εκδηλώσεις μνήμης της 10ης Ιουνίου;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερα από ένα συναισθήματα)

- Υπερηφάνεια
- Γαλήνη
- Άγχος
- Οργή
- Φόβο

7. Τι συναισθήματα έχεις διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συντοπίτες σου κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης;
(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερα από ένα συναισθήματα)

- Υπερηφάνεια
- Γαλήνη
- Άγχος
- Οργή
- Φόβο

8. Είναι κάποιοι στο χωριό που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης;

Ναι Όχι

Εάν ναι, γιατί συμβαίνει αυτό;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- δεν τους αρέσουν
- φορτίζονται συναισθηματικά
- τους είναι αδιάφορη η Εβδομάδα Μνήμης
- δεν έχουν τον απαραίτητο χρόνο
- κάτι άλλο, τι; .....

9. Πώς θα ήθελες σε κείμενα ή σε ομιλίες να αναφέρονται οι άνθρωποι που έχασαν τη ζωή τους στις 10 Ιουνίου 1944 στο Δίστομο;

(Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- ως θύματα ναζιστικής θηριωδίας
- ως μάρτυρες, ήρωες Έλληνες
- ως θύματα ναζιστικής θηριωδίας, μάρτυρες, ήρωες, Έλληνες
- ως τυχαία θύματα ενός πολέμου

(Σχετικά με τη Σφαγή)

10. Έχεις παππούδες, γιαγιάδες, συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τη Σφαγή;

Ναι

Όχι

Εάν ναι, πόσο συχνά μιλούν για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τη Σφαγή;

Ποτέ

μία φορά το χρόνο

δύο ή περισσότερες φορές το χρόνο

πολύ συχνά

11. Όταν οι ηλικιωμένοι στο χωριό θυμούνται περιστατικά σχετικά με τη Σφαγή (Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από ένα τρόπους απάντησης)

μιλούν με ψύχραιμο τρόπο

εκνευρίζονται, θυμώνουν

Κλαίνε

εκδηλώνουν φόβο

12. Έχουν ξεπεράσει οι ηλικιωμένοι άνθρωποι αυτή την τραυματική εμπειρία;

Ναι

Όχι

Εάν ναι, τι βοήθησε, κατά τη γνώμη σου, τους ηλικιωμένους ανθρώπους να αντιμετωπίσουν αυτή την τραυματική εμπειρία;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- η συμπαράσταση του κράτους
- η συμπαράσταση των ιδιωτικών οργανώσεων
- η συμπαράσταση των συγγενών ή των συγχωριανών
- η δύναμη για ζωή
- κάτι άλλο, τι; .....

Εάν όχι, ποιοι, κατά τη γνώμη σου, είναι οι λόγοι;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- δεν έφυγαν από το χωριό
- δεν εξωτερίκευσαν τον πόνο τους
- απογοητεύτηκαν από τη στάση της Πολιτείας
- κάτι άλλο, τι;.....

13. Πόσο συχνά η Σφαγή του Διστόμου και θέματα γύρω από αυτή γίνονται αντικείμενο συζήτησης, όταν οι γονείς σου συναντούν φίλους ή συγγενείς και εσύ είσαι παρών/παρούσα;

(Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- Ποτέ
- Σπάνια
- Συχνά
- πολύ συχνά
- πάντα

14. Έχεις νιώσει, κάποιες φορές, οι αφηγήσεις για τη Σφαγή που έχεις ακούσει από τους μεγάλους να έχουν επηρεάσει

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- τη διάθεσή σου
- τον ύπνο σου
- τις σχέσεις σου με τους φίλους σου
- τις σχέσεις σου με την οικογένειά σου
- κάτι άλλο, τι;.....
- δεν με επηρεάζουν καθόλου

15. Εάν σε έχουν επηρεάσει, τότε συνέβη αυτό;

- κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης
- κατά τη διάρκεια σχετικών αφηγήσεων από συγγενείς ή φίλους
- σε άλλη χρονική στιγμή: σε ποια συγκεκριμένη; .....

16. Γνωρίζεις άλλα ελληνικά χωριά και πόλεις που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής;

Ναι Όχι

Εάν ναι, ποια;

- α).....
- β).....
- γ).....
- δ).....

17. Ποια, κατά τη γνώμη σου, ήταν τα αίτια της Σφαγής;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- μάχη μεταξύ Ελλήνων και Γερμανών στο πλαίσιο του πολέμου
- εφαρμογή αντιποίνων
- θυμός των Γερμανών για τη διαφαινόμενη ήττα τους
- κάτι άλλο, τι;.....

18. Γίνονται συζητήσεις στις οποίες εκφράζονται διαφωνίες για τα αίτια της Σφαγής; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- Ποτέ
- Περιστασιακά
- Συχνά
- πολύ συχνά
- πάντα

19. Πόσο συχνά έχεις αισθανθεί ένοχος/η που η ζωή σου είναι πιο ειρηνική συγκρίνοντάς τη με τη ζωή των προγόνων σου στις δεκαετίες 1940 και 1950; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- Ποτέ
- Περιστασιακά
- Συχνά
- πολύ συχνά
- Πάντα

20. Ποια είναι, κατά τη γνώμη σου, η πιο σημαντική επέτειος που τιμά το σχολείο σου;

- 28η Οκτωβρίου 1940
- 17η Νοεμβρίου 1973
- 25η Μαρτίου 1821
- 10η Ιουνίου 1944

21. Ποια φράση αντιπροσωπεύει όσα γνωρίζεις για το τι συνέβη στο Δίστομο στις 10 Ιουνίου 1944;

(Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- έχω ασαφή ιδέα του τι συνέβη
- ξέρω τι συνέβη, αλλά δεν γνωρίζω λεπτομέρειες ή τη χρονική ακολουθία των γεγονότων
- γνωρίζω τι συνέβη και έχω γνώση των επιμέρους γεγονότων που συνδέονται με τη Σφαγή
- έχω πολύ σαφή ιδέα του τι συνέβη, με λεπτομερή τρόπο και τη σωστή χρονολογική σειρά

22. Τι αισθάνεσαι όταν επισκέπτεσαι το Μουσείο Διστόμου;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερα από ένα συναισθήματα)

- Υπερηφάνεια
- Γαλήνη
- Άγχος
- Οργή
- Φόβο

23. Μπορείς να αναφέρεις την ιδιότητα και τον ρόλο που είχαν τα παρακάτω πρόσωπα στο γεγονός της Σφαγής;

Fritz Lautenbach.....

Georg Koch.....

Ιωάννης Γεωργόπουλος.....

(Αποζημιώσεις)

24. Πώς κρίνεις τη συμπαράσταση που έχει επιδείξει η Πολιτεία στις οικογένειες των θυμάτων της Σφαγής;

- πολύ σημαντική
- Σημαντική
- Μέτρια
- Ανεπαρκή
- ιδιαίτερα ανεπαρκή

25. Τι σημαίνει για σένα η διεκδίκηση αποζημιώσεων;

- προσβολή στη μνήμη των θυμάτων
- ηθική δικαίωση των νεκρών
- κάτι άλλο, τι; .....

26. Νομίζεις ότι το γερμανικό κράτος έχει δείξει ουσιαστική διάθεση αναγνώρισης και μεταμέλειας για τη Σφαγή στο Δίστομο;

- πάρα πολύ
- Πολύ
- Μέτρια
- Ελάχιστη
- Καθόλου

27. Εάν το γερμανικό κράτος αποζημιώνει τους συγγενείς των θυμάτων της Σφαγής, η αποκατάσταση θα ήταν για εσένα ένδειξη (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- μεταμέλειας, συγγνώμης
- πολιτικής τακτικής
- κάτι άλλο, τι; .....

28. Γνωρίζεις ανθρώπους από το χωριό που ζήτησαν αποζημίωση από το γερμανικό κράτος για τα συγγενικά τους πρόσωπα, θύματα της Σφαγής;

Ναι Όχι

Εάν ναι, για ποιο λόγο / ποιους λόγους νομίζεις ότι ζήτησαν αποζημίωση;
.....

29. Τι γνώμη έχεις για τις συναντήσεις που πραγματοποιούνται στο Λύκειο Διστόμου ή στη Μονή Οσίου Λουκά μεταξύ παιδιών του Λυκείου Διστόμου και παιδιών από σχολεία της Γερμανίας ή της Αθήνας (Γερμανική Σχολή);

- αποτελούν ένδειξη μεταμέλειας
- δημιουργούν προοπτικές πληρέστερης ιστορικής κατανόησης
- είναι περιττές

Ερωτηματολόγιο

Σχολείο: Λύκειο Νίκαιας

Φύλο: Αγόρι
                  Κορίτσι

(Εκδηλώσεις μνήμης)

1. Πρέπει, κατά τη γνώμη σου, να γίνονται ή όχι εκδηλώσεις μνήμης για την 17η Αυγούστου 1944; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- Ναι, γιατί με αυτό τον τρόπο τιμούμε τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας.
- Ναι, γιατί γνωρίζουμε καλύτερα τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.
- Όχι, γιατί δεν απαλύνουν τον πόνο που νιώθουμε.
- Όχι, γιατί δεν έχουν κανένα απολύτως νόημα.

2. Τι διάρκεια πιστεύεις ότι θα πρέπει να έχουν οι εκδηλώσεις μνήμης; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- μία ημέρα κάθε χρόνο
- τρεις ημέρες κάθε χρόνο
- μία εβδομάδα κάθε χρόνο
- κάθε δύο χρόνια
- κάθε τρία χρόνια

3. Πώς αξιολογείς τις δράσεις που πραγματοποιούνται κάθε χρόνο στο πλαίσιο των εκδηλώσεων μνήμης;

(Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- απολύτως αντάξιες του γεγονότος
- Ικανοποιητικές
- Επαρκείς
- λιγότερο επαρκείς
- απολύτως ανεπαρκείς

4. Θα είχες να προτείνεις κάποια άλλη εκδήλωση που να τιμά, ενδεχομένως με διαφορετικό τρόπο, τη μνήμη των νεκρών της 17ης Αυγούστου 1944;

.....

5. Έχεις λάβει μέρος στις εκδηλώσεις μνήμης της 17ης Αυγούστου;

Ναι Όχι

Εάν ναι, ποια ήταν η συμμετοχή σου;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- συμμετείχες σε κάποιο αγώνισμα
- πήρες μέρος σε κάποια θεατρική παράσταση
- πήρες μέρος στη λαμπαδηδρομία
- κάτι άλλο, τι;.....

6. Τι νιώθεις όταν παρακολουθείς ή συμμετέχεις στις εκδηλώσεις μνήμης της 17ης Αυγούστου ;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερα από ένα συναισθήματα)

- Υπερηφάνεια
- Γαλήνη
- Άγχος
- Οργή
- Φόβο

7. Τι συναισθήματα έχεις διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συμπολίτες σου κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης;
(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερα από ένα συναισθήματα)

- υπερηφάνεια που πενθούν τους νεκρούς της 17ης Αυγούστου 1944
- Γαλήνη
- Άγχος
- Οργή
- Φόβο

8. Γνωρίζεις κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης;

Ναι Όχι

Εάν ναι, γιατί συμβαίνει αυτό;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- δεν τους αρέσουν
- φορτίζονται συναισθηματικά
- τους είναι αδιάφορη η Εβδομάδα Μνήμης
- δεν έχουν τον απαραίτητο χρόνο
- κάτι άλλο, τι; .....

9. Πώς θα ήθελες σε κείμενα ή σε ομιλίες να αναφέρονται οι άνθρωποι που έχασαν τη ζωή τους στις 17 Αυγούστου 1944 στο Μπλόκο της Κοκκινιάς;
(Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- ως θύματα ναζιστικής θηριωδίας
- ως μάρτυρες, ήρωες Έλληνες
- ως θύματα ναζιστικής θηριωδίας, μάρτυρες, ήρωες Έλληνες
- ως τυχαία θύματα ενός πολέμου

(Σχετικά με το Μπλόκο της Κοκκινιάς)

10. Έχεις παππούδες, γιαγιάδες, συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με το μπλόκο της Κοκκινιάς;

Ναι Όχι

Εάν ναι, πόσο συχνά μιλούν για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με το Μπλόκο της Κοκκινιάς;

- Ποτέ
- μία φορά το χρόνο
- δύο ή περισσότερες φορές το χρόνο
- πολύ συχνά

11. Όταν οι ηλικιωμένοι θυμούνται περιστατικά σχετικά με το Μπλόκο της Κοκκινιάς

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- μιλούν με ψύχραιμο τρόπο
- εκνευρίζονται, θυμώνουν
- Κλαίνε
- εκδηλώνουν φόβο

12. Έχουν ξεπεράσει οι ηλικιωμένοι άνθρωποι αυτή την τραυματική εμπειρία;

Ναι Όχι

Εάν ναι, τι βοήθησε, κατά τη γνώμη σου, τους ηλικιωμένους ανθρώπους να αντιμετωπίσουν αυτή την τραυματική εμπειρία;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- η συμπαράσταση του κράτους
- η συμπαράσταση των ιδιωτικών οργανώσεων
- η συμπαράσταση των συγγενών ή των συμπολιτών
- η δύναμη για ζωή
- κάτι άλλο, τι; .....

Εάν όχι, ποιοι, κατά τη γνώμη σου, είναι οι λόγοι;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- δεν έφυγαν από την περιοχή
- δεν εξωτερίκευσαν τον πόνο τους
- απογοητεύτηκαν από τη στάση της Πολιτείας
- κάτι άλλο, τι;.....

13. Πόσο συχνά το Μπλόκο της Κοκκινιάς και θέματα γύρω από αυτό γίνονται αντικείμενο συζήτησης, όταν οι γονείς σου συναντούν φίλους ή συγγενείς και εσύ είσαι παρών/παρούσα; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- Ποτέ
- Σπάνια
- Συχνά
- πολύ συχνά
- Πάντα

14. Έχεις νιώσει, κάποιες φορές, οι αφηγήσεις για το Μπλόκο της Κοκκινιάς που έχεις ακούσει από τους μεγάλους να έχουν επηρεάσει

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- τη διάθεσή σου
- τον ύπνο σου
- τις σχέσεις σου με τους φίλους σου
- τις σχέσεις σου με την οικογένειά σου
- κάτι άλλο, τι;.....
- δεν με επηρεάζουν καθόλου

15. Εάν σε έχουν επηρεάσει, πότε συνέβη αυτό;

- κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης
- κατά τη διάρκεια σχετικών αφηγήσεων από συγγενείς ή φίλους
- σε άλλη χρονική στιγμή: σε ποια συγκεκριμένη; .....

16. Γνωρίζεις άλλα ελληνικά χωριά και πόλεις που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής;

Ναι Όχι

Εάν ναι, ποια;

- α).....
- β).....
- γ).....
- δ).....

17. Ποια, κατά τη γνώμη σου, ήταν τα αίτια των εκτελέσεων στο Μπλόκο της Κοκκινιάς; (Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- μάχη μεταξύ Ελλήνων και Γερμανών στο πλαίσιο του πολέμου
- εφαρμογή αντιποίνων
- θυμός των Γερμανών για τη διαφαινόμενη ήττα τους
- κάτι άλλο, τι;.....

18. Γίνονται συζητήσεις στις οποίες εκφράζονται διαφωνίες για τα αίτια του Μπλόκου της Κοκκινιάς; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- Ποτέ
- Περιστασιακά
- Συχνά
- πολύ συχνά
- Πάντα

19. Πόσο συχνά έχεις αισθανθεί ένοχος/η που η ζωή σου είναι πιο ειρηνική συγκρίνοντάς τη με τη ζωή των προγόνων σου στις δεκαετίες 1940 και 1950; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- Ποτέ
- Περιστασιακά
- Συχνά
- πολύ συχνά
- Πάντα

20. Ποια είναι, κατά τη γνώμη σου, η πιο σημαντική επέτειος που τιμά το σχολείο σου;

- 28η Οκτωβρίου 1940
- 17η Νοεμβρίου 1973
- 25η Μαρτίου 1821
- 17η Αυγούστου 1944

21. Ποια φράση αντιπροσωπεύει όσα γνωρίζεις για το τι συνέβη στην Κοκκινιά στις 17 Αυγούστου 1944; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- έχω ασαφή ιδέα του τι συνέβη
- ξέρω τι συνέβη, αλλά δεν γνωρίζω λεπτομέρειες ή τη χρονική ακολουθία των γεγονότων
- γνωρίζω τι συνέβη και έχω γνώση των επιμέρους γεγονότων που συνδέονται με το Μπλόκο
- έχω πολύ σαφή ιδέα του τι συνέβη, με λεπτομερή τρόπο και τη σωστή χρονολογική σειρά

Ερωτηματολόγιο

Σχολείο: Λύκειο Καισαριανής

Φύλο: Αγόρι
                      Κορίτσι

(Εκδηλώσεις μνήμης)

1. Πρέπει, κατά τη γνώμη σου, να γίνονται ή όχι εκδηλώσεις μνήμης για την 1η Μαΐου 1944; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- Ναι, γιατί με αυτό τον τρόπο τιμούμε τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας.
- Ναι, γιατί γνωρίζουμε καλύτερα τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.
- Όχι, γιατί δεν απαλύνουν τον πόνο που νιώθουμε.
- Όχι, γιατί δεν έχουν κανένα απολύτως νόημα.

2. Τι διάρκεια πιστεύεις ότι θα πρέπει να έχουν οι εκδηλώσεις μνήμης; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- μία ημέρα κάθε χρόνο
- τρεις ημέρες κάθε χρόνο
- μία εβδομάδα κάθε χρόνο
- κάθε δυο χρόνια
- κάθε τρία χρόνια

3. Πώς αξιολογείς τις δράσεις που πραγματοποιούνται κάθε χρόνο στο πλαίσιο των εκδηλώσεων μνήμης; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- απολύτως αντάξιες του γεγονότος
- Ικανοποιητικές
- Επαρκείς
- λιγότερο επαρκείς
- απολύτως ανεπαρκείς

4. Θα είχες να προτείνεις κάποια άλλη εκδήλωση που να τιμά, ενδεχομένως με διαφορετικό τρόπο, τη μνήμη των νεκρών της 1ης Μαΐου 1944;

.....

5. Έχεις λάβει μέρος στις εκδηλώσεις μνήμης της 1ης Μαΐου;

Ναι Όχι

Εάν ναι, ποια ήταν η συμμετοχή σου;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- συμμετείχες σε κάποιο αγώνισμα
- πήρες μέρος σε κάποια θεατρική παράσταση
- πήρες μέρος στη λαμπαδηδρομία
- κάτι άλλο, τι;.....

6. Τι νιώθεις όταν παρακολουθείς ή συμμετέχεις στις εκδηλώσεις μνήμης της 1ης Μαΐου; (Μπορείς να επιλέξεις περισσότερα από ένα συναισθήματα)

- Υπερηφάνεια
- Γαλήνη
- Άγχος
- Οργή
- Φόβο

7. Τι συναισθήματα έχεις διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συμπολίτες σου κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης;
(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερα από ένα συναισθήματα)

- υπερηφάνεια που πενθούν τους νεκρούς της 1ης Μαΐου 1944
- Γαλήνη
- Άγχος
- Οργή
- Φόβο

8. Γνωρίζεις κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης;

Ναι Όχι

Εάν ναι, γιατί συμβαίνει αυτό;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- δεν τους αρέσουν
- φορτίζονται συναισθηματικά
- τους είναι αδιάφορη η Εβδομάδα Μνήμης
- δεν έχουν τον απαραίτητο χρόνο
- κάτι άλλο, τι; .....

9. Πώς θα ήθελες σε κείμενα ή σε ομιλίες να αναφέρονται οι άνθρωποι που έχασαν τη ζωή τους την 1η Μαΐου 1944 στο Σκοπευτήριο Καισαριανής;
(Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- ως θύματα ναζιστικής θηριωδίας
- ως μάρτυρες, ήρωες Έλληνες
- ως θύματα ναζιστικής θηριωδίας, μάρτυρες, ήρωες Έλληνες
- ως τυχαία θύματα ενός πολέμου

(Σχετικά με την εκτέλεση των 200 αγωνιστών
στο Σκοπευτήριο Καισαριανής)

10. Έχεις παππούδες, γιαγιάδες, συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής;

Ναι Όχι

Εάν ναι, πόσο συχνά μιλούν για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με αυτές τις εκτελέσεις;

- Ποτέ
- μία φορά το χρόνο
- δύο ή περισσότερες φορές το χρόνο
- πολύ συχνά

11. Όταν οι ηλικιωμένοι θυμούνται περιστατικά σχετικά με τις εκτελέσεις στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- μιλούν με ψύχραιμο τρόπο
- εκνευρίζονται, θυμώνουν
- Κλαίνε
- εκδηλώνουν φόβο

12. Έχουν ξεπεράσει οι ηλικιωμένοι άνθρωποι αυτή την τραυματική εμπειρία;

Ναι Όχι

Εάν ναι, τι βοήθησε, κατά τη γνώμη σου, τους ηλικιωμένους ανθρώπους να αντιμετωπίσουν αυτή την τραυματική εμπειρία;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- η συμπαράσταση του κράτους
- η συμπαράσταση των ιδιωτικών οργανώσεων
- η συμπαράσταση των συγγενών ή των συμπολιτών
- η δύναμη για ζωή
- κάτι άλλο, τι; .....

Εάν όχι, ποιοι κατά τη γνώμη σου είναι οι λόγοι;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- δεν έφυγαν από την περιοχή
- δεν εξωτερίκευαν τον πόνο τους
- απογοητεύτηκαν από τη στάση της Πολιτείας
- κάτι άλλο, τι;.....

13. Πόσο συχνά οι εκτελέσεις στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής και θέματα σχετικά γίνονται αντικείμενο συζήτησης, όταν οι γονείς σου συναντούν φίλους ή συγγενείς και εσύ είσαι παρών/παρούσα; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- Ποτέ
- Σπάνια
- Συχνά
- πολύ συχνά
- πάντα

14. Έχεις νιώσει, κάποιες φορές, οι αφηγήσεις για τις εκτελέσεις στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής που έχεις ακούσει από τους μεγάλους να έχουν επηρεάσει (Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- τη διάθεσή σου
- τον ύπνο σου
- τις σχέσεις σου με τους φίλους σου
- τις σχέσεις σου με την οικογένειά σου
- κάτι άλλο, τι;.....
- δεν με επηρεάζουν καθόλου

15. Εάν σε έχουν επηρεάσει, πότε συνέβη αυτό;

- κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης
- κατά τη διάρκεια σχετικών αφηγήσεων από συγγενείς ή φίλους
- σε άλλη χρονική στιγμή: σε ποια συγκεκριμένη; .....

16. Γνωρίζεις άλλα ελληνικά χωριά και πόλεις που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής;

Ναι Όχι

Εάν ναι, ποια;

- α).....
- β).....
- γ).....
- δ).....

17. Ποια, κατά τη γνώμη σου, ήταν τα αίτια των εκτελέσεων στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής; (Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- μάχη μεταξύ Ελλήνων και Γερμανών στο πλαίσιο του πολέμου
- εφαρμογή αντιποίνων
- θυμός των Γερμανών για τη διαφαινόμενη ήττα τους
- κάτι άλλο, τι;.....

18. Γίνονται συζητήσεις στις οποίες εκφράζονται διαφωνίες για τα αίτια των εκτελέσεων στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- Ποτέ
- Περιστασιακά
- Συχνά
- πολύ συχνά
- πάντα

19. Πόσο συχνά έχεις αισθανθεί ένοχος/η που η ζωή σου είναι πιο ειρηνική συγκρίνοντάς τη με τη ζωή των προγόνων σου στις δεκαετίες 1940 και 1950; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- Ποτέ
- Περιστασιακά
- Συχνά
- πολύ συχνά
- Πάντα

20. Ποια είναι, κατά τη γνώμη σου, η πιο σημαντική επέτειος που τιμά το σχολείο σου;

- 28η Οκτωβρίου 1940
- 17η Νοεμβρίου 1973
- 25η Μαρτίου 1821
- 1η Μαΐου 1944

21. Ποια φράση αντιπροσωπεύει όσα γνωρίζεις για το τι συνέβη στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής την 1η Μαΐου 1944; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- έχω ασαφή ιδέα του τι συνέβη
- ξέρω τι συνέβη, αλλά δεν γνωρίζω λεπτομέρειες ή τη χρονική ακολουθία των γεγονότων
- γνωρίζω τι συνέβη και έχω γνώση των επιμέρους γεγονότων που συνδέονται με τις εκτελέσεις
- έχω πολύ σαφή ιδέα του τι συνέβη, με λεπτομερή τρόπο και τη σωστή χρονολογική σειρά

Ερωτηματολόγιο

Σχολείο: 7^ο Λύκειο Αθήνας

Φύλο: Αγόρι
                    Κορίτσι

(Εκδηλώσεις μνήμης)

1. Πρέπει, κατά τη γνώμη σου, να γίνονται ή όχι εκδηλώσεις μνήμης για τη ναζιστική κατοχή; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- Ναι, γιατί με αυτό τον τρόπο τιμούμε τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας.
- Ναι, γιατί γνωρίζουμε καλύτερα τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.
- Όχι, γιατί δεν απαλύνουν τον πόνο που νιώθουμε.
- Όχι, γιατί δεν έχουν κανένα απολύτως νόημα.

2. Τι διάρκεια πιστεύεις ότι θα πρέπει να έχουν οι εκδηλώσεις μνήμης; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- μία ημέρα κάθε χρόνο
- τρεις ημέρες κάθε χρόνο
- μία εβδομάδα κάθε χρόνο
- κάθε δύο χρόνια
- κάθε τρία χρόνια

3. Πώς αξιολογείς τις δράσεις που πραγματοποιούνται κάθε χρόνο στο πλαίσιο των διάφορων εκδηλώσεων μνήμης; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- απολύτως αντάξιες του γεγονότος
- Ικανοποιητικές
- Επαρκείς
- λιγότερο επαρκείς
- απολύτως ανεπαρκείς

4. Θα είχες να προτείνεις κάποια άλλη εκδήλωση που να τιμά, ενδεχομένως με διαφορετικό τρόπο, τη μνήμη των νεκρών της ναζιστικής κατοχής;

.....

5. Έχεις λάβει μέρος σε εκδηλώσεις μνήμης;

Ναι Όχι

Εάν ναι, ποια ήταν η συμμετοχή σου;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- συμμετείχες σε κάποιο αγώνισμα
- πήρες μέρος σε κάποια θεατρική παράσταση
- πήρες μέρος στη λαμπαδηδρομία
- κάτι άλλο, τι;.....

6. Τι νιώθεις όταν παρακολουθείς ή συμμετέχεις στις εκδηλώσεις μνήμης;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερα από ένα συναισθήματα)

- Υπερηφάνεια
- Γαλήνη
- Άγχος
- Οργή
- Φόβο

7. Τι συναισθήματα έχεις διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συμπολίτες σου κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης;
(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερα από ένα συναισθήματα)

- υπερηφάνεια που πενθούν τους νεκρούς της 1ης Μαΐου 1944
- Γαλήνη
- Άγχος
- Οργή
- Φόβο

8. Γνωρίζεις κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης;

Ναι Όχι

Εάν ναι, γιατί συμβαίνει αυτό;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- δεν τους αρέσουν
- φορτίζονται συναισθηματικά
- τους είναι αδιάφορη η Εβδομάδα Μνήμης
- δεν έχουν τον απαραίτητο χρόνο
- κάτι άλλο, τι; .....

9. Πώς θα ήθελες σε κείμενα ή σε ομιλίες να αναφέρονται οι άνθρωποι που έχασαν τη ζωή τους; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- ως θύματα ναζιστικής θηριωδίας
- ως μάρτυρες, ήρωες Έλληνες
- ως θύματα ναζιστικής θηριωδίας, μάρτυρες, ήρωες Έλληνες
- ως τυχαία θύματα ενός πολέμου

10. Έχεις παππούδες, γιαγιάδες, συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με εκτελέσεις;

Ναι Όχι

Εάν ναι, πόσο συχνά μιλούν για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με αυτές τις εκτελέσεις;

- Ποτέ
- μία φορά το χρόνο
- δύο ή περισσότερες φορές το χρόνο
- πολύ συχνά

11. Όταν οι ηλικιωμένοι θυμούνται περιστατικά σχετικά με εκτελέσεις (Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από ένα τρόπους απάντησης)

- μιλούν με ψύχραιμο τρόπο
- εκνευρίζονται, θυμώνουν
- Κλαίνε
- εκδηλώνουν φόβο

12. Έχουν ξεπεράσει οι ηλικιωμένοι άνθρωποι αυτή την τραυματική εμπειρία;

Ναι Όχι

Εάν ναι, τι βοήθησε, κατά τη γνώμη σου, τους ηλικιωμένους ανθρώπους να αντιμετωπίσουν αυτή την τραυματική εμπειρία;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- η συμπαράσταση του κράτους
- η συμπαράσταση των ιδιωτικών οργανώσεων
- η συμπαράσταση των συγγενών ή των συγχωριανών
- η δύναμη για ζωή
- κάτι άλλο, τι; .....

Εάν όχι, ποιοι, κατά τη γνώμη σου, είναι οι λόγοι;

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- δεν έφυγαν από την περιοχή
- δεν εξωτερίκευσαν τον πόνο τους
- απογοητεύτηκαν από τη στάση της Πολιτείας
- κάτι άλλο, τι;.....

13. Πόσο συχνά οι εκτελέσεις των θυμάτων και θέματα σχετικά γίνονται αντικείμενο συζήτησης, όταν οι γονείς σου συναντούν φίλους ή συγγενείς και εσύ είσαι παρών/παρούσα; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- Ποτέ
- Σπάνια
- Συχνά
- πολύ συχνά
- πάντα

14. Έχεις νιώσει, κάποιες φορές, οι αφηγήσεις για τις εκτελέσεις που έχεις ακούσει από τους μεγάλους να έχουν επηρεάσει

(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- τη διάθεσή σου
- τον ύπνο σου
- τις σχέσεις σου με τους φίλους σου
- τις σχέσεις σου με την οικογένειά σου
- κάτι άλλο, τι;.....
- δεν με επηρεάζουν καθόλου

15. Εάν σε έχουν επηρεάσει, πότε συνέβη αυτό;

- κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης
- κατά τη διάρκεια σχετικών αφηγήσεων από συγγενείς ή φίλους
- σε άλλη χρονική στιγμή: σε ποια συγκεκριμένη; .....

16. Γνωρίζεις άλλα ελληνικά χωριά και πόλεις που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής;

Ναι Όχι

Εάν ναι, ποια;

- α).....
β).....
γ).....
δ).....

17. Ποια κατά τη γνώμη σου ήταν τα αίτια των εκτελέσεων;
(Μπορείς να επιλέξεις περισσότερους από έναν τρόπους απάντησης)

- μάχη μεταξύ Ελλήνων και Γερμανών στο πλαίσιο του πολέμου
 εφαρμογή αντιποίνων
 θυμός των Γερμανών για τη διαφαινόμενη ήττα τους
 κάτι άλλο, τι;.....

18. Γίνονται συζητήσεις στις οποίες εκφράζονται διαφωνίες για τα αίτια των εκτελέσεων; (Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- Ποτέ
 Περιστασιακά
 Συχνά
 πολύ συχνά
 Πάντα

19. Πόσο συχνά έχεις αισθανθεί ένοχος/η που η ζωή σου είναι πιο ειρηνική συγκρίνοντάς τη με τη ζωή των προγόνων σου στις δεκαετίες 1940 και 1950;
(Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- Ποτέ
 Περιστασιακά
 Συχνά
 πολύ συχνά
 πάντα

20. Ποια είναι, κατά τη γνώμη σου, η πιο σημαντική επέτειος που τιμά το σχολείο σου;

- 28η Οκτωβρίου 1940
- 17η Νοεμβρίου 1973
- 25η Μαρτίου 1821
- Άλλη, όπως 1.5.44 (εκτέλεση αγωνιστών στη Καισαριανή), 17.8.44 (Μπλόκο της Κοκκινιάς) ή/και 10.6.44 (Σφαγή στο Δίστομο)

21. Ποια φράση αντιπροσωπεύει όσα γνωρίζεις για τις εκτελέσεις αγωνιστών;
(Σημείωσε μία μόνο απάντηση)

- έχω ασαφή ιδέα του τι συνέβη
- ξέρω τι συνέβη, αλλά δεν γνωρίζω λεπτομέρειες ή τη χρονική ακολουθία των γεγονότων
- γνωρίζω τι συνέβη και έχω γνώση των επιμέρους γεγονότων που συνδέονται με τη Σφαγή / Μπλόκο / Εκτελέσεις
- έχω πολύ σαφή ιδέα του τι συνέβη, με λεπτομερή τρόπο και τη σωστή χρονολογική σειρά

Δήλωση συμμετοχής μαθητή

ΔΗΛΩΣΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΜΑΘΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ: «Επίμαχα, τραυματικά ιστορικά γεγονότα και η διαχείριση της σχετικής με αυτά μνήμης».

...../...../2011

Ο/Η κάτωθι υπογεγραμμένος/η .....με την ιδιότητα του/της μαθητή/μαθήτριας.....της Α΄ τάξης του ....Λυκείου ..... δηλώνω ότι αποδέχομαι την συμμετοχή μου στην έρευνα που πραγματοποιείται στο πλαίσιο της εκπόνησης διδακτορικής διατριβής με τίτλο «Διδακτικές προσεγγίσεις επίμαχων και τραυματικών ιστορικών γεγονότων: Η Σφαγή του Διστόμου» με επιβλέποντα καθηγητή τον κ. Γεώργιο Κόκκινο, έχοντας υπ' όψιν τα εξής:

1. Η διαδικασία συλλογής απαντήσεων θα γίνει μέσω ερωτηματολογίου που θα αφορά τη διδακτική προσέγγιση επίμαχων ιστορικών γεγονότων
2. Το δικαίωμα ελεύθερης συμμετοχής στην έρευνα
3. Το δικαίωμα απόσυρσης ή άρνησης συμμετοχής σε οποιαδήποτε φάση της έρευνας το επιθυμώ
4. Τη δέσμευση απορρήτου των προσωπικών μου δεδομένων από τους υπευθύνους της εν λόγω έρευνας
5. Το δικαίωμα της ερευνήτριας να δημοσιοποιήσει τα αποτελέσματα της έρευνας έχοντας υπ' όψιν το σημείο 4 της παρούσας δήλωσης
6. Η αναγραφή του ονόματός μου στην παρούσα δήλωση δεν θα συνδυαστεί με το ερωτηματολόγιο που θα συμπληρώσω το οποίο και θα είναι ανώνυμο.

.....
(ονοματεπώνυμο)

.....
(υπογραφή)

Δήλωση συμμετοχής κηδεμόνα

ΔΗΛΩΣΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΜΑΘΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ: «Επίμαχα, τραυματικά ιστορικά γεγονότα και η διαχείριση της σχετικής με αυτά μνήμης».

...../...../2011

Ο/Η κάτωθι υπογεγραμμένος/η .....με την ιδιότητα του/της γονέα/κηδεμόνα του/της μαθητή/μαθήτριας.....της Α΄ τάξης του ....Λυκείου .....

δηλώνω ότι επιτρέπω την συμμετοχή του/της στην έρευνα που πραγματοποιείται στο πλαίσιο της εκπόνησης διδακτορικής διατριβής με τίτλο «Διδακτικές προσεγγίσεις επίμαχων και τραυματικών ιστορικών γεγονότων: Η Σφαγή του Διστόμου» με επιβλέποντα καθηγητή τον κ. Γεώργιο Κόκκινο, έχοντας υπ' όψιν τα εξής:

1. Η διαδικασία συλλογής απαντήσεων θα γίνει μέσω ερωτηματολογίου που θα αφορά τη διδακτική προσέγγιση επίμαχων ιστορικών γεγονότων
2. Το δικαίωμα ελεύθερης συμμετοχής στην έρευνα
3. Το δικαίωμα απόσυρσης ή άρνησης συμμετοχής σε οποιαδήποτε φάση της έρευνας το επιθυμεί ο/η μαθητής/τρια
4. Τη δέσμευση απορρήτου των προσωπικών δεδομένων των μαθητών από τους υπευθύνους της εν λόγω έρευνας
5. Το δικαίωμα της ερευνήτριας να δημοσιοποιήσει τα αποτελέσματα της έρευνας έχοντας υπ' όψιν το σημείο 4 της παρούσας δήλωσης
6. Η αναγραφή του ονόματος του/της μαθητή/τριας στην παρούσα δήλωση δεν θα συνδυαστεί με το ερωτηματολόγιο που θα συμπληρώσει το οποίο και θα είναι ανώνυμο.

.....
(ονοματεπώνυμο)

.....
(υπογραφή)

Πλάνο Συνέντευξης

Κωδικός ερευνητικής μονάδας:

..... /18

Βασική Έννοια	Θέση	Αιτιολόγηση – Πρόσθετες πληροφορίες	Παρατηρήσεις
Εκδηλώσεις μνήμης			
Έχει για σένα νόημα να γίνονται εκδηλώσεις;	Ναι ☐	Γιατί;:	
	Όχι ☐	Γιατί;:	
Θεωρείς πως οι εκδηλώσεις είναι αντάξιες της μνήμης των νεκρών;	Ναι ☐	Γιατί;:	
	Όχι ☐	Γιατί;:	
		Αλλαγή περιεχομένου ☐	
		Αλλαγή οργάνωσης ☐	
Άλλη αλλαγή			
Τι εκφράζουν, κατά τη γνώμη σου, οι εκδηλώσεις μνήμης της 10.6.1944;			
Τι εκφράζει, κατά τη γνώμη σου, η γιορτή του Πολυτεχνείου;			
Συναισθήματα			
Σημασία όρου «γαλήνη»:	Ηρεμία ☐	απάθεια ☐	κάτι άλλο ☐ :
Πολλοί μαθητές δηλώνουν πως νιώθουν γαλήνη όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης. Ενδεχομένως, η "γαλήνη" σηματοδοτεί τη συναισθηματική διαχείριση του τραυματικού αυτού γεγονότος από τις νέες γενιές ή κάποια αποστασιοποίηση από τη συναισθηματική φόρτιση που διαπιστώνουν τα παιδιά ότι διακατέχονται οι ηλικιωμένοι όταν αναφέρονται στα γεγονότα της Σφαγής.			
Νιώθεις γαλήνη όταν παρακολουθείς ή συμμετέχεις στις εκδηλώσεις μνήμης;	Ναι ☐	Γιατί;:	
	Όχι ☐	Γιατί;:	
Υπάρχουν σκέψεις κατά τη διάρκεια παρακολούθησης ή συμμετοχής στις εκδηλώσεις που σου προκαλούν «άγχος» ή «φόβο»;	Ναι ☐	Γιατί;:	
	Όχι ☐	Γιατί;:	
Τι συναισθήματα έχεις	Υπερηφάνεια ☐	Δικαιολογείται; Ναι ☐ Όχι ☐	Γιατί;:

διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιιο συγγενείς ή συγχωριανοί σου κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης;	Οργή ☐	Δικαιολογείται; Ναι ☐ Όχι ☐ Γιατί:;
	Φόβο ☐	Δικαιολογείται; Ναι ☐ Όχι ☐ Γιατί:;
Αίτιο "υπερηφάνειας"		
Αίτιο "οργής"		
Αίτιο "φόβου"	(Όταν οι ηλικιωμένοι στο χωριό εκδηλώνουν φόβο με αφορμή την εξιστόρηση περιστατικών σχετικών με τις εκτελέσεις, ποια νομίζεις πως είναι η αιτία του συναισθήματός τους; Έχει ενδιαφέρον να δούμε με τι σκέψεις συνδέουν τον φόβο οι μαθητές. Θεωρούν πως οι ηλικιωμένοι φοβούνται την ίδια την ανάμνηση των γεγονότων ή μήπως φοβούνται πως μπορεί να ζήσουν πάλι κάτι αποτρόπαιο βασανιστικό σαν τα γεγονότα της 10.6.1944;)	
Όταν πηγαίνεις στον λόφο του Διστόμου, Κάναλες, νομίζεις πως έχεις διαφορετική διάθεση όταν επισκέπτεσαι το μαισωλείο συγκριτικά με το πώς νιώθεις όταν βρίσκεσαι στο ανοιχτό θέατρο; Συγκεκριμένα, ποια συναισθήματα έχεις; Μπορείς να τα αιτιολογήσεις;	Ναι ☐	Γιατί:;
	Όχι ☐	Γιατί:;
	1) 2) 3) (Μας ενδιαφέρει να διερευνήσουμε εάν υπάρχει διαφοροποίηση συναισθημάτων όταν οι μαθητές επισκέπτονται το στεοφυλάκιο και τον ευρύτερο χώρο του μαισωλείου (ανοιχτό θέατρο, πλάτωμα πάνω στο λόφο). Ενδεχομένως, το συναισθήμα "γαλήνη" που δηλώνουν κάποιοι μαθητές στα ερωτηματολόγια συνδέεται με την ηθική αποκατάσταση των νεκρών.)	
(Υπάρχουν φορές που συγκρίνεις την ειρηνική ζωή που έχεις εσύ με τα βίαια πολεμικά γεγονότα που υπέστησαν οι πρόγονοί σου στη δεκαετία του 1940;)	Ναι ☐	Περιγραφή συναισθημάτων:
	Όχι ☐	
	(Στην ημιδομημένη συνέντευξη κρίνουμε πως θα είχε ενδιαφέρον να διερευνήσουμε με τι συνδέουν οι μαθητές αυτή την ενοχή που δηλώνουν πως νιώθουν είτε «περιστασιακά», είτε «συχνά».)	
Διευκρινίσεις		
Τι σημαίνει για σένα η φράση «κάποιοι δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης γιατί δεν έχουν τον απαραίτητο χρόνο»;		
Κάποιοι συμμαθητές σου δήλωσαν πως ορισμένοι ηλικιωμένοι από το Δίστομο δεν ξεπέρασαν την τραυματική εμπειρία των γεγονότων της 10.6.1944, διότι «δεν έφυγαν από την περιοχή». Συμφωνείς με την άποψη αυτή;	Ναι ☐	Γιατί:;
	Όχι ☐	Γιατί:;
	(Η απάντηση «δεν έφυγαν από την περιοχή» (Δήμος Διστόμου 27,78%, Δήμος Καισαριανής 24,43%, Δήμος Νίκαιας 21,81% και Δήμος Αθήνας 21,13%) μας επιτρέπει να υποθέσουμε πως για τους μαθητές το γεγονός πως οι ηλικιωμένοι ζουν στο ίδιο τόπο αποκτά μια χροιά μνήμης εγκλωβισμένης στα τραυματικά γεγονότα. Θα είχε ενδιαφέρον στην ημιδομημένη συνέντευξη να βλέπαμε πώς βλέπουν οι μαθητές πως μπορούσαν οι συντοπίτες τους να έχουν ξεπεράσει το τραύμα ζώντας στον τόπο τους και ωθούμενοι από κάποιους παράγοντες – ποιους; να εξωτερικεύσουν ό,τι τους έχει πονέσει.)	
Νομίζεις πως οι αφορμές για να ξεσπάσουν διαφωνίες σχετικά με τα αίτια της Σφαγής συνδέονται	☐ με γεγονότα και ερμηνείες της τρέχουσας πολιτικής επικαιρότητας ☐ με τις ετήσιες εκδηλώσεις μνήμης που πραγματοποιούνται στο Δίστομο ☐ κάτι άλλο, τι;	

Πίνακες κατανομής συχνοτήτων των αποτελεσμάτων της συνέντευξης

Πίνακας Α΄: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το νόημα που δηλώνουν ότι έχουν για τους ίδιους οι εκδηλώσεις.

<i>Έχει για σένα νόημα να γίνονται εκδηλώσεις;</i>	<i>v</i>	<i>%</i>
<i>Ναι, ως τιμή στους νεκρούς</i>	8	40,0
<i>Ναι, ως διασφάλιση της μνήμης των θυμάτων</i>	6	30,0
<i>Ναι, ως ιστορική γνώση</i>	9	45,0

Πίνακας Β΄: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το εάν θεωρούν τις εκδηλώσεις αντάξιες ή όχι της μνήμης των νεκρών.

<i>Θεωρείς πως οι εκδηλώσεις είναι αντάξιες της μνήμης των νεκρών;</i>	<i>v</i>	<i>%</i>
Ναι <i>(μαθητές που απάντησαν θετικά)</i>	14	70,0
<i>Ναι</i>	8	40,0
<i>Ναι, με βελτιώσεις</i>	1	5,0
<i>Ναι, γιατί τιμώνται οι νεκροί</i>	5	25,0
Όχι <i>(μαθητές που απάντησαν αρνητικά)</i>	6	30,0
<i>Όχι, μεγαλύτερη έμφαση στα γεγονότα</i>	1	5,0
<i>Όχι, αλλαγή περιεχομένου</i>	5	25,0
<i>Όχι, αλλαγή οργάνωσης</i>	1	5,0

Πίνακας Γ΄: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το τι εκφράζουν, κατά τη γνώμη τους, οι εκδηλώσεις μνήμης της 10.6.1944.

<i>Τι εκφράζουν, κατά τη γνώμη σου, οι εκδηλώσεις μνήμης της 10.6.1944;</i>	<i>ν</i>	<i>%</i>
<i>Τιμή στα θύματα</i>	9	45,0
<i>Γνώση - μνήμη των ιστορικών γεγονότων</i>	5	25,0
<i>Λύπη για τα θύματα</i>	3	15,0
<i>Θλίψη για τις οικογένειες των θυμάτων</i>	2	10,0
<i>Επιπτώσεις του ναζισμού. Λειτουργούν ως τρόπος περιορισμού νεοναζιστικών δράσεων</i>	2	10,0
<i>Τύψεις για τα θύματα</i>	1	5,0
<i>Διάθεση εκδίκησης για τους θύτες</i>	1	5,0
<i>Πένθος για αυτούς που χάθηκαν</i>	1	5,0
<i>Διάθεση για ειρηνική ζωή στο παρόν και στο μέλλον</i>	1	5,0
<i>Αγανάκτηση</i>	1	5,0
<i>Δεν απάντησαν</i>	1	5,0

Πίνακας Δ΄: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το τι εκφράζει, κατά τη γνώμη τους, η γιορτή του Πολυτεχνείου.

<i>Τι εκφράζει, κατά τη γνώμη σου, η γιορτή του Πολυτεχνείου;</i>	<i>ν</i>	<i>%</i>
<i>Μνήμη και τιμή για τους ήρωες-θύματα</i>	8	40,0
<i>Αγώνα για την ελευθερία</i>	8	40,0
<i>Αγώνα για τη δημοκρατία</i>	7	35,0
<i>Δεν απάντησαν</i>	2	10,0

Πίνακας Ε΄: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με τη σημασία του όρου «γαλήνη», ο οποίος υπήρχε στο ερωτηματολόγιο.

<i>Σημασία όρου «γαλήνη»:</i>	<i>ν</i>	<i>%</i>
<i>Ηρεμία</i>	19	95,0
<i>Σεβασμός - Δικαίωση των θυμάτων</i>	1	5,0

Πίνακας ΣΤ': Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το εάν και γιατί νιώθουν γαλήνη όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.

<i>Νιώθεις γαλήνη όταν παρακολουθείς ή συμμετέχεις στις εκδηλώσεις μνήμης;</i>	<i>v</i>	<i>%</i>
Ναι (μαθητές που απάντησαν θετικά)	15	75,0
<i>Ναι, ως τιμή στα θύματα</i>	8	40,0
<i>Ναι, γιατί θυμάμαι τους προγόνους μου και είμαι υπερήφανος-η για τη γενναιότητά τους</i>	5	25,0
<i>Ναι, κάνω κάτι γι' αυτούς που χάθηκαν</i>	1	5,0
<i>Ναι, νιώθω ότι οι νεκροί είναι δίπλα μας</i>	1	5,0
<i>Ναι, εναντιώνομαι στο φασισμό</i>	1	5,0
<i>Ναι, γιατί οι παραστάσεις είναι δομημένες ευχάριστα</i>	1	5,0
Όχι (μαθητές που απάντησαν αρνητικά)	5	25,0
<i>Όχι, δεν με αγγίζουν, δεν έχω συγγενείς - θύματα</i>	2	10,0
<i>Όχι, γιατί στενοχωριέμαι</i>	2	10,0
<i>Όχι, δεν πρέπει να εφησυχάζουμε</i>	1	5,0

Πίνακας Ζ': Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το εάν κάνουν σκέψεις, και ποιες συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια παρακολούθησης ή συμμετοχής στις εκδηλώσεις οι οποίες τους προκαλούν «άγχος» ή «φόβο».

<i>Υπάρχουν σκέψεις κατά τη διάρκεια παρακολούθησης ή συμμετοχής στις εκδηλώσεις που σου προκαλούν «άγχος» ή «φόβο»;</i>	<i>v</i>	<i>%</i>
Ναι (μαθητές που απάντησαν θετικά)	8	40,0
<i>Ναι, μήπως επαναληφθούν τα γεγονότα</i>	4	20,0
<i>Ναι, δεν νιώθω καλά / αναστατώνομαι / φοβάμαι όταν θυμάμαι εκείνα τα γεγονότα</i>	3	15,0
<i>Ναι, έχω απορία για τους λόγους που έγινε αυτό</i>	1	5,0
<i>Ναι, η ίδια η μνήμη των θυμάτων</i>	1	5,0
Όχι (μαθητές που απάντησαν αρνητικά)	12	60,0
<i>Όχι</i>	8	40,0
<i>Όχι, ό,τι έγινε ανήκει στο παρελθόν και δεν θα συμβεί ξανά</i>	3	15,0
<i>Όχι, γιατί οι εκδηλώσεις λειτουργούν ως ενίσχυση της μνήμης</i>	1	5,0

Πίνακας Η΄: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, αναφορικά με τα συναισθήματα τα οποία έχουν διαπιστώσει ότι εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συγχωριανοί τους κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.

<i>Τι συναισθήματα έχεις διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συγχωριανοί σου κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης;</i>	<i>v</i>	<i>%</i>
Οργή	12	60,0
<i>Οργή, που δικαιολογείται γιατί οι Γερμανοί σκότωσαν τους συγγενείς τους</i>	7	35,0
<i>Οργή, που δικαιολογείται γιατί οι εκτελέσεις έγιναν χωρίς λόγο</i>	3	15,0
<i>Οργή, αδικαιολόγητη γιατί οι δράστες εκτελούσαν διαταγές</i>	1	5,0
<i>Οργή, αδικαιολόγητη γιατί με τις εκδηλώσεις δεν μπορεί να αλλάξει τίποτα</i>	1	5,0
Υπερηφάνεια	9	45,0
<i>Υπερηφάνεια, γιατί τιμούν τους νεκρούς για τη θυσία τους</i>	6	30,0
<i>Υπερηφάνεια, γιατί το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός «έμεινε» στη Ιστορία</i>	2	10,0
<i>Υπερηφάνεια, αδικαιολόγητη διότι δίνεται υπερβολική έμφαση στο συγκεκριμένο γεγονός</i>	1	5,0
Φόβος	3	15,0
<i>Φόβο, που δικαιολογείται γιατί οι Γερμανοί σκότωσαν τους συγγενείς τους</i>	2	10,0
<i>Φόβο, μήπως επαναληφθούν αντίστοιχα γεγονότα</i>	1	5,0
Δεν απάντησαν	1	5,0

Πίνακας Θ΄: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το εάν έχουν διαφορετική διάθεση όταν επισκέπτονται το μαισωλείο συγκριτικά με το πώς νιώθουν όταν βρίσκονται στο ανοιχτό θέατρο.

<i>Όταν πηγαίνεις στον λόφο του Διστόμου, Κάναλες, νομίζεις πως έχεις διαφορετική διάθεση όταν επισκέπτεσαι το μαισωλείο συγκριτικά με το πώς νιώθεις όταν βρίσκεσαι στο ανοιχτό θέατρο;</i>	<i>v</i>	<i>%</i>
<i>Ναι, γιατί η θέα των οστών με επηρεάζει, μου προκαλεί έντονα - αρνητικά συναισθήματα</i>	14	70,0
<i>Όχι, έχω τα ίδια συναισθήματα</i>	5	25,0
<i>Δεν απάντησαν</i>	1	5,0

Πίνακας Ι': Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, αναφορικά με τα συναισθήματα που έχουν όταν επισκέπτονται το μαυσωλείο.

Συγκεκριμένα, ποια συναισθήματα έχεις; Μπορείς να τα αιτιολογήσεις;	v	%
Θλίψη	11	55,0
Οργή – Θυμό	6	30,0
Δέος	4	20,0
Συγκίνηση, βλέπω το αποτέλεσμα της θηριωδίας των ναζιστών	3	15,0
Υπερηφάνεια, αναγνώριση της αντίστασης των θυμάτων	3	15,0
Φόβο - Ανατριχίλα - Ανασφάλεια	3	15,0
Συμπόνια για τις οικογένειες των θυμάτων	2	10,0
Συγκίνηση, βλέπω το αποτέλεσμα της θηριωδίας των ναζιστών	1	5,0
Απώλεια για τους συγγενείς μου	1	5,0
Αγάπη για τα θύματα	1	5,0
Διάθεση για εκδίκηση	1	5,0
Τιμή, για αυτούς που έχασαν τη ζωή τους για το δικό μας μέλλον	1	5,0
Αναστάτωση	1	5,0
Δεν απάντησαν	1	5,0

Πίνακας ΙΑ΄: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το εάν υπάρχουν φορές που συγκρίνουν την ειρηνική ζωή που έχουν με τα βίαια πολεμικά γεγονότα που υπέστησαν οι πρόγονοί τους στη δεκαετία του 1940.

Υπάρχουν φορές που συγκρίνεις την ειρηνική ζωή που έχεις εσύ με τα βίαια πολεμικά γεγονότα που υπέστησαν οι πρόγονοί σου στη δεκαετία του 1940;	v	%
Ναι, και νιώθω τυχερός (8) - ήρεμος (3) που ζω στο παρόν	11	55,0
Όχι	7	35,0
Δεν απάντησαν	2	10,0

Πίνακας ΙΒ΄: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το τι σημαίνει για τους ίδιους η φράση «κάποιοι δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης γιατί δεν έχουν τον απαραίτητο χρόνο».

Τι σημαίνει για σένα η φράση «κάποιοι δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης γιατί δεν έχουν τον απαραίτητο χρόνο»;	ν	%
Αδιαφορία	8	40,0
Πραγματική έλλειψη χρόνου	6	30,0
Είναι δικαιολογία, αλλά δεν γνωρίζω την αιτία	3	15,0
Δεν θέλουν να θυμούνται, στεναχωριούνται	3	15,0
"Βαριούνται"	2	10,0
Δεν έχουν συγγενείς-θύματα	1	5,0
Έχουν περάσει πολλά χρόνια	1	5,0
Κατανοητό. Η μη συμμετοχή δεν σημαίνει αδιαφορία	1	5,0
Δεν ισχύει, τις παρακολουθούν όλοι	1	5,0
Είναι δικαιολογία. Ίσως θέλουν αλλαγή στο περιεχόμενο των εκδηλώσεων ή αρνούνται να τιμήσουν τους νεκρούς	1	5,0

Πίνακας ΙΓ΄: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το εάν συμφωνούν με την άποψη συμμαθητών πως ορισμένοι ηλικιωμένοι από το Δίστομο δεν ξεπέρασαν την τραυματική εμπειρία των γεγονότων της 10.6.1944, διότι «δεν έφυγαν από την περιοχή».

Κάποιοι συμμαθητές σου δήλωσαν πως ορισμένοι ηλικιωμένοι από το Δίστομο δεν ξεπέρασαν την τραυματική εμπειρία των γεγονότων της 10.6.1944, διότι «δεν έφυγαν από την περιοχή». Συμφωνείς με την άποψη αυτή;	ν	%
Ναι, είναι για αυτούς εντονότερες οι αναμνήσεις στο Δίστομο. Εάν έφυγαν θα το είχαν ξεχάσει	12	60,0
Όχι, είναι το ίδιο	7	35,0
Δεν απάντησαν	1	5,0

Πίνακας ΙΔ΄: Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, αναφορικά με το εάν και πώς θεωρούν ότι συνδέονται οι αφορμές για να ξεσπάσουν διαφωνίες με τα αίτια της Σφαγής.

Νομίζεις πως οι αφορμές για να ξεσπάσουν διαφωνίες σχετικά με τα αίτια της Σφαγής συνδέονται	ν	%
Με γεγονότα και ερμηνείες της τρέχουσας πολιτικής επικαιρότητας	14	70,0
Με τις ετήσιες εκδηλώσεις μνήμης που πραγματοποιούνται στο Δίστομο	6	30,0
Κάτι άλλο (π.χ. με τις αποζημιώσεις, διαφορετικά βιώματα, έλλειψη ιστορικών γνώσεων)	3	15,0
Δεν απάντησαν	1	5,0

Ευρετήριο πινάκων & γραφημάτων

Πίνακες

Πίνακας 1	Ενδεικτικός πίνακας μαζικών εκτελέσεων Ελλήνων πολιτών στον Νομό Βοιωτίας από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής και τα Τάγματα Ασφαλείας.	41
Πίνακας 2	Ενδεικτικός πίνακας μαζικών εκτελέσεων Ελλήνων πολιτών από όλη την ελληνική επικράτεια.	42
Πίνακας 3	Δημογραφικά στοιχεία Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, Νομού Βοιωτίας, Δήμου Διστόμου.	43
Πίνακας 4	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το φύλο τους.	290
Πίνακας 5	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν και γιατί πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις μνήμης.	300
Πίνακας 6	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη διάρκεια που δηλώνουν ότι πρέπει να έχουν οι εκδηλώσεις μνήμης.	304
Πίνακας 7	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με την αξιολόγηση του περιεχομένου των εκδηλώσεων μνήμης.	307
Πίνακας 8	Αριθμός και ποσοστά, μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, οι οποίοι δήλωσαν ότι πρέπει να γίνονται οι εκδηλώσεις μνήμης «ως έκφραση τιμής στα θύματα», σε σχέση με την αξιολόγησή τους για τις εκδηλώσεις μνήμης.	310
Πίνακας 9	Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με την πρότασή τους για τη μορφή των εκδηλώσεων μνήμης.	312
Πίνακας 10	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Νίκαιας ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης σε σχέση με τις προτάσεις τους ως προς τη μορφή των εκδηλώσεων μνήμης.	316
Πίνακας 11	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου οι οποίοι πρότειναν μια άλλη μορφή εκδηλώσεων, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης και σε σχέση με τις προτάσεις τους ως προς τη μορφή των εκδηλώσεων μνήμης.	316

Πίνακας 12	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Καισαριανής οι οποίοι πρότειναν μια άλλη μορφή εκδηλώσεων, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης σε σχέση με τις προτάσεις τους ως προς τη μορφή των εκδηλώσεων μνήμης.	317
Πίνακας 13	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Αθήνας οι οποίοι πρότειναν μια άλλη μορφή εκδηλώσεων, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης σε σχέση με τις προτάσεις τους ως προς τη μορφή των εκδηλώσεων μνήμης.	318
Πίνακας 14	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν έχουν συμμετάσχει σε εκδηλώσεις μνήμης.	319
Πίνακας 15	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου οι οποίοι δηλώνουν συμμετοχή στις εκδηλώσεις μνήμης, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το είδος των εκδηλώσεων μνήμης.	321
Πίνακας 16	Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου οι οποίοι δηλώνουν συμμετοχή στις εκδηλώσεις μνήμης, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το «άλλο» είδος των εκδηλώσεων μνήμης.	323
Πίνακας 17	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το συναίσθημα παρακολούθησης / συμμετοχής που δηλώνουν ότι νιώθουν κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.	324
Πίνακας 18	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, οι οποίοι δήλωσαν ότι πρέπει να γίνονται οι εκδηλώσεις μνήμης, «ως έκφραση τιμής στα θύματα», σε σχέση με τα συναισθήματα που νιώθουν όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.	329
Πίνακας 19	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, οι οποίοι δήλωσαν ότι νιώθουν «υπερηφάνεια» όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης, σε σχέση με τη διάρκεια που πιστεύουν ότι θα πρέπει να έχουν οι εκδηλώσεις.	330
Πίνακας 20	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης σε σχέση με τα συναισθήματα που νιώθουν όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.	333
Πίνακας 21	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Νίκαιας, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης σε σχέση με τα συναισθήματα που νιώθουν όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.	333
Πίνακας 22	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Καισαριανής, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης σε σχέση με τα συναισθήματα που νιώθουν όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.	334
Πίνακας 23	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Αθήνας, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης, σε σχέση με τα συναισθήματα που νιώθουν όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.	334

Πίνακας 24	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με συναισθήματα που διαπιστώνουν ότι εκδηλώνουν οι συγγενείς / συμπολίτες τους όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.	335
Πίνακας 25	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τους λόγους για τους οποίους κάποιοι δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης.	340
Πίνακας 26	Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τους «άλλους» λόγους μη παρακολούθησης των εκδηλώσεων μνήμης.	343
Πίνακας 27	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, οι οποίοι δήλωσαν ότι γνωρίζουν κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης, σε σχέση με τα συναισθήματα που έχουν διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συντοπίτες κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.	344
Πίνακας 28	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το πώς θα ήθελαν, σε κείμενα / ομιλίες, να αναφέρονται τα θύματα της γερμανικής κατοχής.	347
Πίνακας 29	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το ποια θεωρούν ως τη σημαντικότερη επέτειο που τιμά το σχολείο τους.	350
Πίνακας 30	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν έχουν παππούδες, γιαγιάδες, συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις.	356
Πίνακας 31	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που μιλούν οι συγγενείς τους για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις.	358
Πίνακας 32	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με την αντίδραση των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των τραυματικών γεγονότων.	361
Πίνακας 33	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Νίκαιας, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με τα συναισθήματα που έχουν διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συντοπίτες κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.	364
Πίνακας 34	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Αθήνας, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με τα συναισθήματα που έχουν διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συντοπίτες κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.	365
Πίνακας 35	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με τα συναισθήματα που έχουν διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συντοπίτες κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.	365

Πίνακας 36	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Καισαριανής, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με τα συναισθήματα που έχουν διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συντοπίτες κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.	365
Πίνακας 37	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Νίκαιας, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με το πόσο συχνά μιλούν για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τα γεγονότα.	367
Πίνακας 38	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με το πόσο συχνά μιλούν για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τα γεγονότα.	368
Πίνακας 39	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Καισαριανής, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με το πόσο συχνά μιλούν για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τα γεγονότα.	368
Πίνακας 40	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Αθήνας, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με το πόσο συχνά μιλούν για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τα γεγονότα.	368
Πίνακας 41	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη άποψή τους ως προς το εάν έχουν ξεπεράσει οι ηλικιωμένοι άνθρωποι αυτή την τραυματική εμπειρία.	370
Πίνακας 42	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τους παράγοντες αντιμετώπισης που δηλώνουν ότι βοήθησαν τους ηλικιωμένους να ξεπεράσουν αυτή την τραυματική εμπειρία.	371
Πίνακας 43	Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τους «άλλους» παράγοντες αντιμετώπισης που δηλώνουν ότι βοήθησαν τους ηλικιωμένους να ξεπεράσουν αυτή την τραυματική εμπειρία.	373
Πίνακας 44	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, αναφορικά με τους παράγοντες που δηλώνουν για τη μη αντιμετώπιση από τους ηλικιωμένους της τραυματικής εμπειρίας.	375
Πίνακας 45	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, αναφορικά με τους παράγοντες που δηλώνουν για τη μη αντιμετώπιση από τους ηλικιωμένους της τραυματικής εμπειρίας.	378
Πίνακας 46	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που οι εκτελέσεις στο Δίστομο, στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, στο Μπλόκο της Κοκκινιάς και θέματα σχετικά γίνονται αντικείμενο συζήτησης όταν οι γονείς τους συναντούν φίλους ή συγγενείς και αυτοί είναι παρόντες.	380

Πίνακας 47	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο έρευνας, σε σχέση με το πεδίο συναισθηματικής επιρροής από τις αφηγήσεις για τις εκτελέσεις.	382
Πίνακας 48	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με «άλλα» πεδία συναισθηματικής επιρροής τους από τις αφηγήσεις για τις εκτελέσεις.	388
Πίνακας 49	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου οι οποίοι δήλωσαν ότι νιώθουν «φόβο» κατά την παρακολούθηση ή συμμετοχή τους στις εκδηλώσεις μνήμης, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το πεδίο συναισθηματικής επιρροής των αφηγήσεων.	389
Πίνακας 50	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη χρονική διάρκεια κατά την οποία επηρεάζονται συναισθηματικά.	391
Πίνακας 51	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν γίνονται συζητήσεις στις οποίες εκφράζονται διαφωνίες για τα αίτια των εκτελέσεων.	394
Πίνακας 52	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου οι οποίοι δήλωσαν ότι το αίτιο των εκτελέσεων ήταν η «εφαρμογή αντιποίνων», ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα έκφρασης διαφωνιών σχετικά με τα αίτια των γεγονότων.	398
Πίνακας 53	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που έχουν αισθανθεί ένοχοι που η ζωή τους είναι πιο ειρηνική συγκρίνοντάς τη με τη ζωή των προγόνων τους στις δεκαετίες 1940 και 1950.	401
Πίνακας 54	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν γνωρίζουν άλλα ελληνικά χωριά και πόλεις που υπέστησαν τη ναζιστική βία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.	407
Πίνακας 55	Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, οι οποίοι γνωρίζουν άλλα ελληνικά χωριά και πόλεις που υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, σε σχέση με το εάν δήλωσαν την/τις περιοχή/περιοχές που γνωρίζουν και πόσες περιοχές σημειώθηκαν .	409
Πίνακας 56	Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τα χωριά και τις πόλεις που δήλωσαν ότι γνωρίζουν πως υπέστησαν τη ναζιστική θηριωδία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.	410
Πίνακας 57	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το ποια, κατά τη γνώμη τους, είναι τα αίτια των εκτελέσεων.	413
Πίνακας 58	Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το ποια «άλλα», κατά τη γνώμη τους, ήταν τα αίτια των εκτελέσεων.	416

Πίνακας 59	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το ποια φράση, κατά τη γνώμη τους, αντιπροσωπεύει τα όσα γνωρίζουν για το τι συνέβη στο Δίστομο, στην Κοκκινιά ή την Καισαριανή.	419
Πίνακας 60	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, οι οποίοι δήλωσαν ότι το αίτιο των εκτελέσεων ήταν η «εφαρμογή αντιποίνων», ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το επίπεδο γνώσεων που έχουν για τα γεγονότα.	421

Πίνακες παραρτήματος

Πίνακας Α΄:	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το νόημα που δηλώνουν ότι έχουν για τους ίδιους οι εκδηλώσεις.	690
Πίνακας Β΄:	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το πώς θεωρούν οι ίδιοι ότι οι εκδηλώσεις είναι αντάξιες της μνήμης των νεκρών.	690
Πίνακας Γ΄:	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το τι εκφράζουν, κατά τη γνώμη τους, οι εκδηλώσεις μνήμης της 10.6.1944.	691
Πίνακας Δ΄:	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το τι εκφράζει, κατά τη γνώμη τους, η γιορτή του Πολυτεχνείου.	691
Πίνακας Ε΄:	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με τη σημασία του όρου «γαλήνη».	691
Πίνακας ΣΤ΄:	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το εάν και γιατί νιώθουν γαλήνη όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.	692
Πίνακας Ζ΄:	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το εάν κάνουν σκέψεις, και ποιες συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια παρακολούθησης ή συμμετοχής στις εκδηλώσεις που τους προκαλούν «άγχος» ή «φόβο».	692
Πίνακας Η΄:	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με τα συναισθήματα, και ποια συγκεκριμένα, έχουν διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συγχωριανοί τους κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.	693
Πίνακας Θ΄:	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το εάν έχουν διαφορετική διάθεση όταν επισκέπτονται το μαισωλείο συγκριτικά με το πώς νιώθουν όταν βρίσκονται στο ανοιχτό θέατρο.	693
Πίνακας Ι΄:	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με τα συγκεκριμένα συναισθήματα που έχουν όταν επισκέπτονται το μαισωλείο.	694

Πίνακας ΙΑ΄:	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το εάν υπάρχουν φορές που συγκρίνουν την ειρηνική ζωή που έχουν με τα βίαια πολεμικά γεγονότα που υπέστησαν οι πρόγονοί τους στη δεκαετία του 1940.	694
Πίνακας ΙΒ΄:	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το τι σημαίνει για τους ίδιους η φράση «κάποιοι δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης γιατί δεν έχουν τον απαραίτητο χρόνο».	695
Πίνακας ΙΓ΄:	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το εάν συμφωνούν με την άποψη συμμαθητών πως ορισμένοι ηλικιωμένοι από το Δίστομο δεν ξεπέρασαν την τραυματική εμπειρία των γεγονότων της 10.6.1944, διότι «δεν έφυγαν από την περιοχή».	695
Πίνακας ΙΔ΄:	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, αναφορικά με το εάν και πώς θεωρούν ότι συνδέονται οι αφορμές για να ξεσπάσουν διαφωνίες με τα αίτια της Σφαγής.	695

Γραφήματα

Γράφημα 1	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά φύλο, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος.	291
Γράφημα 2	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το φύλο τους.	291
Γράφημα 3	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το εάν και γιατί πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις μνήμης.	299
Γράφημα 4	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν και γιατί πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις μνήμης.	301
Γράφημα 5	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με το εάν και γιατί πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις μνήμης.	302
Γράφημα 6	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με τη διάρκεια που δηλώνουν ότι πρέπει να έχουν οι εκδηλώσεις μνήμης.	303
Γράφημα 7	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη διάρκεια που δηλώνουν ότι πρέπει να έχουν οι εκδηλώσεις μνήμης.	305
Γράφημα 8	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με το εάν και γιατί πρέπει να γίνονται εκδηλώσεις μνήμης.	305
Γράφημα 9	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με την αξιολόγηση του περιεχομένου των εκδηλώσεων μνήμης..	306

Γράφημα 10	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με την αξιολόγησή τους ως προς το περιεχόμενο των εκδηλώσεων μνήμης.	308
Γράφημα 11	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, οι οποίοι δήλωσαν ότι πρέπει να γίνονται οι εκδηλώσεις μνήμης «ως έκφραση τιμής στα θύματα».	309
Γράφημα 12	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το εάν απάντησαν-πρότειναν άλλη μορφή εκδηλώσεων μνήμης.	311
Γράφημα 13	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Νίκαιας οι οποίοι πρότειναν μια άλλη μορφή εκδηλώσεων, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης που πραγματοποιούνται.	314
Γράφημα 14	Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Νίκαιας οι οποίοι πρότειναν μια άλλη μορφή εκδηλώσεων, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης σε σχέση με τις προτάσεις τους ως προς τη μορφή των εκδηλώσεων μνήμης.	314
Γράφημα 15	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το εάν έχουν συμμετάσχει σε εκδηλώσεις μνήμης.	319
Γράφημα 16	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν έχουν συμμετάσχει σε εκδηλώσεις μνήμης.	320
Γράφημα 17	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου οι οποίοι δηλώνουν συμμετοχή στις εκδηλώσεις μνήμης, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το είδος των εκδηλώσεων μνήμης.	322
Γράφημα 18	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το συναίσθημα παρακολούθησης / συμμετοχής που δηλώνουν ότι νιώθουν κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.	325
Γράφημα 19	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με το συναίσθημα που δηλώνουν ότι νιώθουν κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.	326
Γράφημα 20	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου οι οποίοι δήλωσαν ότι πρέπει να γίνονται οι εκδηλώσεις μνήμης «ως έκφραση τιμής στα θύματα», σε σχέση με τα συναισθήματα που νιώθουν όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.	329
Γράφημα 21	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου οι οποίοι δήλωσαν ότι νιώθουν «υπερηφάνεια» όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης, σε σχέση με τη διάρκεια που πιστεύουν ότι θα πρέπει να έχουν οι εκδηλώσεις.	331
Γράφημα 22	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, ανά βαθμό αξιολόγησης των εκδηλώσεων μνήμης σε σχέση με το συναίσθημα της «γαλήνης» που δηλώνουν ότι νιώθουν όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.	332

Γράφημα 23	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με συναισθήματα που διαπιστώνουν ότι εκδηλώνουν οι συγγενείς / συμπολίτες τους όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.	336
Γράφημα 24	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με συναισθήματα που διαπιστώνουν ότι εκδηλώνουν οι συγγενείς / συμπολίτες τους όταν παρακολουθούν ή συμμετέχουν στις εκδηλώσεις μνήμης.	338
Γράφημα 25	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το εάν γνωρίζουν κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης.	339
Γράφημα 26	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν γνωρίζουν κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης.	339
Γράφημα 27	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τους λόγους για τους οποίους κάποιοι δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης.	341
Γράφημα 28	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με τους λόγους για τους οποίους κάποιοι δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης.	341
Γράφημα 29	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, οι οποίοι δήλωσαν ότι γνωρίζουν κάποιους που δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις μνήμης, σε σχέση με τα συναισθήματα που έχουν διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συντοπίτες κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.	344
Γράφημα 30	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το πώς θα ήθελαν, σε κείμενα / ομιλίες, να αναφέρονται τα θύματα της γερμανικής κατοχής.	345
Γράφημα 31	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το πώς θα ήθελαν, σε κείμενα / ομιλίες, να αναφέρονται τα θύματα της γερμανικής κατοχής.	348
Γράφημα 32	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με το πώς θα ήθελαν, σε κείμενα / ομιλίες, να αναφέρονται τα θύματα της γερμανικής κατοχής.	349
Γράφημα 33	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με ποια θεωρούν ως τη σημαντικότερη επέτειο που τιμά το σχολείο τους.	350
Γράφημα 34	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το ποια θεωρούν ως σημαντικότερη επέτειο που τιμά το σχολείο τους.	351
Γράφημα 35	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με ποια θεωρούν ως τη σημαντικότερη επέτειο που τιμά το σχολείο τους.	352

Γράφημα 36	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το εάν έχουν παππούδες, γιαγιάδες, συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις.	356
Γράφημα 37	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν έχουν παππούδες, γιαγιάδες, συγγενείς που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις.	357
Γράφημα 38	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με τη συχνότητα που μιλούν οι συγγενείς τους για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις.	358
Γράφημα 39	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που μιλούν οι συγγενείς τους για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις	359
Γράφημα 40	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που μιλούν οι συγγενείς τους για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τις εκτελέσεις	360
Γράφημα 41	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με την αντίδραση των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των τραυματικών γεγονότων.	362
Γράφημα 42	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας και τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων, σε σχέση με τα συναισθήματα που έχουν διαπιστώσει πως εκφράζουν κάποιοι συγγενείς ή συντοπίτες κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων μνήμης.	363
Γράφημα 43	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Νίκαιας οι οποίοι δηλώνουν ότι οι ηλικιωμένοι δεν μιλούν «ποτέ» για αυτά που έζησαν ή άκουσαν σχετικά με τα γεγονότα, ανά τρόπο αντίδρασης των ηλικιωμένων στην ανάμνηση των γεγονότων.	366
Γράφημα 44	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με τη άποψή τους ως προς το εάν έχουν ξεπεράσει οι ηλικιωμένοι άνθρωποι αυτή την τραυματική εμπειρία.	369
Γράφημα 45	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη άποψή τους ως προς το εάν έχουν ξεπεράσει οι ηλικιωμένοι άνθρωποι αυτή την τραυματική εμπειρία.	370
Γράφημα 46	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τους παράγοντες αντιμετώπισης που δηλώνουν ότι βοήθησαν τους ηλικιωμένους να ξεπεράσουν αυτή την τραυματική εμπειρία.	372
Γράφημα 47	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας αναφορικά με τη δήλωσή τους για τη μη αντιμετώπιση από τους ηλικιωμένους της τραυματικής εμπειρίας.	372

Γράφημα 48	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, αναφορικά με τους παράγοντες που δηλώνουν για τη μη αντιμετώπιση από τους ηλικιωμένους της τραυματικής εμπειρίας.	376
Γράφημα 49	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας αναφορικά με τους παράγοντες που δηλώνουν για τη μη αντιμετώπιση από τους ηλικιωμένους της τραυματικής εμπειρίας.	377
Γράφημα 50	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με τη συχνότητα που οι εκτελέσεις στο Δίστομο, στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, στο Μπλόκο της Κοκκινιάς και θέματα σχετικά γίνονται αντικείμενο συζήτησης όταν οι γονείς τους συναντούν φίλους ή συγγενείς και αυτοί είναι παρόντες.	379
Γράφημα 51	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που οι εκτελέσεις στο Δίστομο, στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, στο Μπλόκο της Κοκκινιάς και θέματα σχετικά γίνονται αντικείμενο συζήτησης όταν οι γονείς τους συναντούν φίλους ή συγγενείς και αυτοί είναι παρόντες.	381
Γράφημα 52	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που οι εκτελέσεις στο Δίστομο, στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, στο Μπλόκο της Κοκκινιάς και θέματα σχετικά γίνονται αντικείμενο συζήτησης όταν οι γονείς τους συναντούν φίλους ή συγγενείς και αυτοί είναι παρόντες.	381
Γράφημα 53	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το πεδίο συναισθηματικής επιρροής τους από τις αφηγήσεις για τις εκτελέσεις.	383
Γράφημα 54	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με το πεδίο συναισθηματικής επιρροής τους από τις αφηγήσεις για τις εκτελέσεις.	384
Γράφημα 55	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με τη χρονική διάρκεια κατά την οποία επηρεάζονται συναισθηματικά.	390
Γράφημα 56	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη χρονική διάρκεια κατά την οποία επηρεάζονται συναισθηματικά.	392
Γράφημα 57	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με τη χρονική διάρκεια κατά την οποία επηρεάζονται συναισθηματικά.	393
Γράφημα 58	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το εάν γίνονται συζητήσεις στις οποίες εκφράζονται διαφωνίες για τα αίτια των εκτελέσεων.	394
Γράφημα 59	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν γίνονται συζητήσεις στις οποίες εκφράζονται διαφωνίες για τα αίτια των εκτελέσεων.	397

Γράφημα 60	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με το εάν γίνονται συζητήσεις στις οποίες εκφράζονται διαφωνίες για τα αίτια των εκτελέσεων.	397
Γράφημα 61	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου οι οποίοι δήλωσαν ότι το αίτιο των εκτελέσεων ήταν η «εφαρμογή αντιποίνων», ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα έκφρασης διαφωνιών σχετικά με τα αίτια των γεγονότων.	399
Γράφημα 62	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με τη συχνότητα που έχουν αισθανθεί ένοχοι που η ζωή τους είναι πιο ειρηνική συγκρίνοντάς τη με τη ζωή των προγόνων τους στις δεκαετίες 1940 και 1950.	400
Γράφημα 63	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που έχουν αισθανθεί ένοχοι που η ζωή τους είναι πιο ειρηνική συγκρίνοντάς τη με τη ζωή των προγόνων τους στις δεκαετίες 1940 και 1950.	402
Γράφημα 64	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με τη συχνότητα που έχουν αισθανθεί ένοχοι που η ζωή τους είναι πιο ειρηνική συγκρίνοντάς τη με τη ζωή των προγόνων τους στις δεκαετίες 1940 και 1950.	403
Γράφημα 65	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το εάν γνωρίζουν άλλα ελληνικά χωριά και πόλεις που υπέστησαν τη ναζιστική βία κατά τη διάρκεια της γερμανικής, ιταλικής και βουλγαρικής κατοχής.	406
Γράφημα 66	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το εάν γνωρίζουν άλλα ελληνικά χωριά και πόλεις που υπέστησαν τη ναζιστική βία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.	407
Γράφημα 67	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με το εάν γνωρίζουν άλλα ελληνικά χωριά και πόλεις που υπέστησαν τη ναζιστική βία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.	408
Γράφημα 68	Αριθμός μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με τα χωριά και τις πόλεις που δήλωσαν ότι γνωρίζουν πως υπέστησαν τη ναζιστική βία κατά τη διάρκεια της γερμανικής ιταλικής και βουλγαρικής κατοχής.	411
Γράφημα 69	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το ποια, κατά τη γνώμη τους, ήταν τα αίτια των μαζικών εκτελέσεων.	414
Γράφημα 70	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με το ποια, κατά τη γνώμη τους, ήταν τα αίτια των μαζικών εκτελέσεων.	415
Γράφημα 71	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, στο σύνολο του ερευνητικού δείγματος, σε σχέση με το ποια φράση, κατά τη γνώμη τους, αντιπροσωπεύει τα όσα γνωρίζουν για το τι συνέβη στο Δίστομο, στην Κοκκινιά ή την Καισαριανή.	418

Γράφημα 72	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το ποια φράση, κατά τη γνώμη τους, αντιπροσωπεύει τα όσα γνωρίζουν για το τι συνέβη στο Δίστομο, στην Κοκκινιά ή την Καισαριανή.	419
Γράφημα 73	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου, ανά κατηγορία τόπου έρευνας, σε σχέση με το ποια φράση, κατά τη γνώμη τους, αντιπροσωπεύει τα όσα γνωρίζουν για το τι συνέβη στο Δίστομο, στην Κοκκινιά ή την Καισαριανή.	420
Γράφημα 74	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Καισαριανής, οι οποίοι δήλωσαν ότι το αίτιο των εκτελέσεων ήταν η «εφαρμογή αντιποίνων», ανά Δήμο-τόπο έρευνας, σε σχέση με το επίπεδο γνώσεων που έχουν για τα γεγονότα.	422
Γράφημα 75	Ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με τα συναισθήματα που νιώθουν όταν επισκέπτονται το Μουσείο Διστόμου.	424
Γράφημα 76	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με την κρίση τους ως προς τη συμπαράσταση που έχει επιδείξει η Πολιτεία στις οικογένειες των θυμάτων της Σφαγής.	427
Γράφημα 77	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με την κρίση τους ως προς τη συμπαράσταση που έχει επιδείξει η Πολιτεία στις οικογένειες των θυμάτων της Σφαγής.	427
Γράφημα 78	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με την κρίση τους ως προς τη σημασία των διεκδικήσεων των αποζημιώσεων.	428
Γράφημα 79	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με το εάν, κατά τη γνώμη τους, το γερμανικό κράτος έχει δείξει ουσιαστική διάθεση αναγνώρισης και μεταμέλειας για τη Σφαγή στο Δίστομο	429
Γράφημα 80	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με την κρίση τους ως προς τη σημασία της αποκατάστασης από το γερμανικό κράτος των θυμάτων, στην περίπτωση που αυτό θα αποζημίωνε τους συγγενείς τους.	430
Γράφημα 81	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου οι οποίοι γνωρίζουν ανθρώπους από το χωριό που ζήτησαν αποζημίωση από το γερμανικό κράτος για τα συγγενικά τους πρόσωπα-θύματα της Σφαγής, σε σχέση με τους λόγους που πιστεύουν ότι ώθησαν αυτούς τους ανθρώπους να προβούν σε αυτή τη διεκδίκηση.	431
Γράφημα 82	Αριθμός και ποσοστά μαθητών Α΄ τάξης Λυκείου Διστόμου, σε σχέση με τη γνώμη τους για τις συναντήσεις που πραγματοποιούνται στο Λύκειο Διστόμου ή στη Μονή Οσίου Λουκά μεταξύ παιδιών του Λυκείου Διστόμου και παιδιών από σχολεία της Γερμανίας ή της Αθήνας (Γερμανική Σχολή).	432

